

**Univerzitet Crne Gore
Filozofski fakultet**

NjEGOŠEVI DANI 3
– Zbornik radova –

Nikšić, 1–3. septembar 2010. godine

Nikšić, 2011.

Univerzitet Crne Gore
Filozofski fakultet Nikšić
Institut za jezik i književnost
Studijski program za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti

Uređivački odbor

Prof. dr Tatjana Bečanović (glavni i odgovorni urednik)
Prof. dr Rajka Glušica
Prof. dr Živko Andrijašević
Mr Nataša Jovović

NJEGOŠEVI DANI 3

MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP

Nikšić, 1–3. septembar 2010. godine

- *Njegoš i intertekstualna komunikacija s njegovim djelom*
- *Ideološki kodovi u književnom tekstu*
- *Njegošev jezik i južnoslovenski jezici u Njegoševo doba*
- *Crnogorski jezik i drugi južnoslovenski jezici*
- *Njegoš u istoriografiji*
- *Istoriografija i politika*

Za izdavača
Prof. dr Blagoje Cerović

Glavni i odgovorni urednik
Prof. dr Tatjana Bečanović

Lektura i korektura
Mr Nataša Jovović

Korice
Slobodan Vukićević

Tehnička obrada
Dalibor Vukotić

Izdavač
Filozofski fakultet Nikšić
Danila Bojovića bb.
www.ff.ac.me

Štampa
ITP „KOLO“

Tiraž
500

SADRŽAJ

POZDRAVNE RIJEČI

AKADEMIK PREDRAG MIRANOVIĆ , rektor Univerziteta Crne Gore	11
PROF. DR BLAGOJE CEROVIĆ , dekan Filozofskog fakulteta	13
PROF. DR TATJANA BEČANOVIĆ , predsjednik Organizacionog odbora	15

NAUKA O KNJIŽEVNOSTI I KULTURI

BOGUSLAV ZIELINSKI IDEJE CRNOGORSKE HIMNOGRAFIJE (plenarno izlaganje)	21
VLADIMIR OSOLNIK IDEOLOŠKI KODOVI U KNJIŽEVNIM TEKSTOVIMA XIX VEKA: SLOVENSTVO I SLOBODA U LITERARNIM DELIMA PETRA II PETROVIĆA I FRANCA PREŠERNA	31
TATJANA BEČANOVIĆ OSOBINE DRAMSKOG DISKURSA U <i>GORSKOM VIJENCU</i>	41
MILANKA MIKOVIĆ I VLADIMIR PREMEC ŽENA U GORSKOM VIJENCU: SAVREMENO ČITANJE.....	59
STEVAN KONSTANTINOVIC ŠEVČENKO I NJEGOŠ – KNJIŽEVNOST I IDENTITET	75
VESNA VUKIĆEVIĆ-JANKOVIĆ TRANSPOZICIJA I TRANSFIGURACIJA MITOPOETSKIH ELEMENATA U NJEGOŠEVOJ POEZIJI.....	81
RADIVOJE KONSTANTINOVIC ŠPANSKI PREVOD <i>GORSKOG VIJENCA</i>	89
НАУМЕ РАДИЧЕСКИ ЊЕГОШЕВСКИТЕ ИНСПИРАЦИИ НА РАДОВАН ЗОГОВИЌ	93
SAVA ANDELKOVIĆ UZNEMIRUJUĆA RAZLIČITOST RODNIH KARAKTERISTIKA DRAMSKIH LICA LJUBOMIRA ĐURKOVIĆA	115
MAGDALENA BOGUSŁAWSKA REINTERPRETACIJA KOMUNISTIČKIH SIMBOLA U SAVREMENOJ ROCK-KULTURI	125
SANJIN KODRIĆ POETIKA KULTURE I POLITIKA KNJIŽEVNOSTI: KANONSKI KULTURALNO-POETIČKI MAKROMODEL U POVIJESTI NOVIJE BOŠNJAČKE/BOSANSKOHERCEGOVAČKE KNJIŽEVNOSTI	133
ВЕЧА МОЈСОВА-ЧЕПИШЕВСКА ЗА СМРТТА НА ЈУГОСЛОВЕНСКИОТ МИТ	143
MURIS BAJRAMOVIĆ IDEOLOGIJA I FIKCIJA.....	157

LIDIJA VUKČEVIĆ	
PITANJE DVOJNE PRIPADNOSTI U JUŽNOSLAVENSKIM KNJIŽEVNOSTIMA (OD S. VRAZA DO M. KOVAČA)	163
АНГЕЛИНА БАНОВИЋ-МАРКОВСКА	
ТИМОС ИЛИ ЛОГОС (критичкиот скалпел на либералната свест и етнократската идеологија на варварогениот)	177
MALGORZATA FILIPEK	
IZMEĐU IDEOLOGIJE I AUTOBIOGRAFIJE. ŠPANSKI GRAĐANSKI RAT (1936–1939) U KNJIŽEVNOJ VIZIJI GORDANE ĆIRJANIĆ	189
ЛИДИЈА КАПУШЕВСКА-ДРАКУЛЕВСКА	
ИДЕОЛОГИЈА И ТВОРЕШТВО (искуството на Богомил Ѓузел)	201
ZBIGNIEW PRZYCHODNIAK	
MESIJANSKA FANTAZMA – OTVORENI I SKRIVENI KOD POLJSKE KNJIŽEVNOSTI	213
JELENA MARTINOVIĆ-BOGOJEVIĆ	
INTERPRETACIJA NJEGOŠEVE POETIKE KROZ FAKTURU NOTNOG TEKSTA	225
NAUKA O JEZIKU	
<hr/>	
BRANKO TOŠOVIĆ	
JEZIČKOSTILSKA I KNJIŽEVNOUMJETNIČKA STRUKTURA ANDRIĆEVIH ESEJA O NJEGOŠU	235
PAUL-LOUIS THOMAS	
GLAGOLSKI OBLICI KAO POKAZATELJ VRSTE ISKAZIVANJA U POSLOVICAMA VUKA KARADŽIĆA, IZDATIM NA CETINJU	255
NAJDA IVANOVA	
SLOVENSKI PREVODI GORSKOG VIJENCA I TRANSLATOLOŠKI DISKURS NJIHOVE RECEPCIJE	267
DRAŠKO DOŠLJAK	
OBLICI DVOJINE U TOPONIMIJI STARE CRNE GORE	279
TOMASZ KWOKA	
IZMEĐU DOMAĆEG I STRANOG – OBLIKOVANJE I IZVORI SOCIJALNOG LEKSIKONA U SRBIJI I CRNOJ GORI NA PRELAZU IZ 18. U 19. VEK	283
ADNAN KADRIĆ	
OSVRT NA TERMIN <i>CRNOGORSKI JEZIK</i> U JEDNOJ DVOJEZIČNOJ ALHAMIJADO GRAMATICI S KRAJA 19. STOLJEĆA	293
ALEN KALAJDŽIJA	
ETNICI U HÖRMANNOVOJ ZBIRCI BOŠNJAČKE EPIKE Kriteriji podjele, tvorbeni modeli, etimologija	303
RAJKA GLUŠICA	
O NOVOUSVOJENOJ GRAMATICI CRNOGORSKOG JEZIKA	321
LADA BADURINA	
GRAMATIKA TEKSTA – I ŠTO DALJE?	335

Ivo PRANJKOVIĆ	
TAKOZVANI AUTOMATIZIRANI RED RIJEČI	347
МАКСИМ КАРАНФИЛОВСКИ	
ЗА НЕКОИ ФУНКЦИИ НА ИМПЕРАТИВОТ ВО МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК И ВО ДРУГИТЕ СЛОВЕНСКИ ЈАЗИЦИ-ПРАШАЊЕТО НА ГЛАГОЛСКИОТ ВИД ПРИ	355
ZENAIDA KARAVDIĆ	
POŠTAPALICE I UZREČICE U BOSANSKOM, CRNOGORSKOM, HRVATSKOM I SRPSKOM JEZIKU	361
NATAŠA VALOVIĆ	
FORENZIČKI ASPEKTI NA PRIMERU JEDNE RECENZIJE O CRNOGORSKOM JEZIKU	379
ISTORIOGRAFIJA	
<hr/>	
ZLATKO KRAMARIĆ	
NACIJA. IDEOLOGIJA. HISTORIJA (plenarno izlaganje)	391
ŽIVKO ANDRIJAŠEVIĆ	
CRNOGORSKA IDEOLOGIJA 1991. GODINE	407
MAGDALENA REKSC	
TEORIJE O ETNOGENEZI CRNOGORACA I NJENA POLITIZACIJA	423
ZVEZDAN FOLIĆ	
VLADA KRALJEVINE SHS I PODIZANJE KAPELE NA LOVĆENU 1925. ...	437
DRAGUTIN PAPOVIĆ	
INTELEKTUALCI I VLAST U CRNOJ GORI 1945–1950	453

POZDRAVNE RIJEČI

Dame i gospodo, poštovane kolegice i kolege,

Posebno mi je zadovoljstvo da vas večeras srdačno pozdravim u ime Univerziteta Crne Gore i poželim vam dobrodošlicu. Međunarodni naučni skup *Njegoševi dani* jedna je od najznačajnijih manifestacija čiji je inicijator Univerzitet Crne Gore, a čija je trajna misija stvaranje i promovisanje istinskih vrijednosti i podsticanje naučnog i kulturnog pluralizma. Ova visokoškolska institucija već 36 godina inkorporira cjelokupni državni intelektualni potencijal, nastojeći da egzistira kao sinonimska oznaka za kulturološku i naučnu valorizaciju i internacionalnu prepoznatljivost. Naglasiću i važnost kulturne politike zasnovane na multikulturnom pristupu, koja, nasuprot fragmentaciji ili konfliktima, pridonosi kulturnoj (kao i političkoj i ekonomskoj) integraciji, odnosno *duhu interkulturalizma* koji odgovara svijetu u stalnom pokretu, kontaktima i razmjenama.

Da podsjetim, Univerzitet Crne Gore, u svom duhovnom i egzistencijalnom posjedništvu, ima 24 fakulteta u okviru kojih se izučavaju različite naučne discipline i stiču evropski verifikovani obrazovni profili. Devet crnogorskih gradova je uključeno u mrežu međunarodne saradnje – Podgorica, Nikšić, Berane, Bijelo Polje, Pljevlja, Cetinje, Budva, Igalo i Kotor. Filozofski fakultet u Nikšiću – nekadašnja Viša pedagoška škola, zapravo je najstariji fakultet u Crnoj Gori, a decenijama je predstavljao jezgro visokoškolskog obrazovanja, neophodnog za transponovanje znanja brojnim generacijama. Nije slučajno što je Filozofski fakultet organizator jednog ovako važnog kulturnog projekta, kao ni to da je ovogodišnji domaćin *Njegoševih dana*, baš Nikšić, matica iz koje najsnažnije isijava filološka misao.

Da je glorifikacija Njegoševog imena i djela univerzalna, svjedoči i činjenica da je učešće na ovom skupu potvrdilo 50 naučnika iz najznačajnijih evropskih slavističkih centara, među kojima su Krakov, Oslo, Poznanj, Katovice, Pariz, Varšava, Bjelsko Biale, Sarajevo, Zenica, Novi Sad, Beograd, Ljubljana, Zagreb, Skoplje...

Njegoševi dani su organizovani kao cirkularna godišnja manifestacija koja će svojim naučnim kapacitetom artikulirati i razvoj montenegrizike – do sada nedovoljno i neadekvatno proučavane, ali će takođe unaprijediti naučnu misao i uključiti naš državni Univerzitet u sveslavističke tokove.

Samo uz razvijenu interdisciplinarnost i interkulturalnost, crnogorska slavistika, odnosno Crna Gora, može postati dio globalnog slavističkog sistema i ravnopravna članica međunarodnih naučnih projekata. Budući da je naša zemlja već i sama kreator i organizator jedne ovakve interaktivne relacije, očekujemo da se njen kreativni i naučni potencijal sve snažnije uzdiže. Istorijski posmatrano, vrijednost književnih djela nije nepromjenljiva veličina, tako ni mjerila vrednovanja ne moraju imati stalnost u vremenu. Upravo zato, naši tradicionalni i epikom opterećeni obrasci, koji su obilježili čak i naša naučna usmjerenja, postaju dio prošlosti, a evropeizirana Crna Gora postaje kulturni medijator, svjestan toga da u uporedivosti mišljenja i kultura počiva temelj nauke.

Njegoševi dani promovišu jedan drugačiji i moderniji crnogorski identitet od onog do sada znanog, ne zanemarujući genezu crnogorskog duhovnog bića koje djeluje jednako i u mračnim vilajetima i u svijetlim lučama, jer je imao rašta da se rodi i živi.

Dame i gospodo,

Ostaje mi još samo da svim učesnicima Međunarodnog slavističkog skupa *Njegoševi dani* poželim uspješan rad, uz uvjerenje da će ova i njoj slične manifestacije ostvariti svoju misiju – na najbolji način prezentovati našu duhovnu baštinu i revalorizovati je u skladu sa najvišim dostignućima nauke.

Dame i gospodo,

Imam izuzetnu čast da vas pozdravim u ime Filozofskog fakulteta, organizatora Međunarodnog naučnog skupa *Njegoševi dani 3* koji se zahvaljujući pokroviteljstvu i pomoći Opštine Nikšić, Ministarstva prosvjete i nauke, Ministarstva kulture i Univerziteta Crne Gore organizuje po treći put, tj. poslije dva održana na Cetinju, ovdje u Nikšiću.

Filozofski fakultet, najveća univerzitetska jedinica Univerziteta Crne Gore sa skoro poluvjekovnom tradicijom, institucija je od državnog značaja i ona uz naučni, prosvjetni i pedagoški rad punu pažnju posvećuje organizaciji naučnih skupova, pogotovo onih čije su teme od posebnog značaja. Međunarodni naučni skup *Njegoševi dani* je jedan od najznačajnijih kulturno-naučnih projekata u organizaciji Filozofskog fakulteta i našeg Univerziteta, a za njegovu direktnu organizaciju zaslužni su Institut za jezik i književnost i Studijski program za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti našeg Fakulteta.

Manifestacija *Njegoševi dani* je događaj od posebnog nacionalnog i državnog interesa koji po treći put okuplja eminentne i ugledne profesore i naučne radnike iz najpoznatijih slavističkih centara širom Evrope. Ove godine sa nama je preko svojih saopštenja više od pedeset naučnika iz Pariza, Moskve, Graca, Frankfurta, Sofije, Varšave, Krakova, Poznanja, Lođa, Vroclava, Beograda, Novog Sada, Zagreba, Rijeke, Skoplja, Sarajeva, Ljubljane, Zenice, Mostara, Štipa i Nikšića, što je ubjedljiv dokaz da je ovaj već tradicionalni skup značajnog međunarodnog nivoa.

Koleginice i kolege sa Instituta za jezik i književnost sa Studijskog programa za crnogorski jezik ističu da je promovisanje i naučno utemeljena interpretacija Njegoševog djela, crnogorske i drugih južnoslovenskih književnosti, jezika i kultura, jedan od najvažnijih ciljeva ove manifestacije za čiju je realizaciju neophodna komunikacija sa evropskim slavističkim katedrama. Raduje nas što je renome Skupa, njegova koncepcija privukla njihovu pažnju, o čemu svjedoči brojno prisustvo slavista iz Evrope.

Važno je istaći da *Njegoševi dani* imaju bogat i značajan prateći dio, koji će sigurno biti i pažljivo praćen od zahvalne publike u Nikšiću, u okviru čijih *Septembarskih dana kulture* se i odvija ova manifestacija. Večeras ćemo biti u prilici da prisustvujemo koncertu poznatog

crnogorskog pijaniste Borisa Kraljevića, koji prvi put gostuje u Nikšiću, a narednih dana u okviru ove manifestacije biće organizovano Književno veče Mirka Kovača, dobitnika Njegoševe nagrade za 2009. godinu i okrugli sto na temu Jezik, književnost i kultura Roma.

Filozofski fakultet će i dalje organizovati naučne skupove koji se bave najznačajnijim temama interesantnim za naučnu i uopšte za našu javnost. Koristim ovu priliku da najavim da će se uz zajedničku organizaciju sa Univerzitetom Crne Gore do kraja godine održati takođe dva značajna skupa. Prvi je Međunarodni naučni skup **Naučno-istraživački rad na Univerzitetu u funkciji nastave i iskustva sa primjenom Bolonjske deklaracije**, koji će posebnu pažnju posvetiti Bolonjskoj deklaraciji koja je s pravom, pod pažnjom naše javnosti. Drugi je Međunarodni simpozijum **Geoekologija – 21. vijek teorijski i aplikativni zadaci** koji će se od 21. do 24. septembra održati u Žabljaku i Nikšiću, a organizovan je povodom dvadesetogodišnjice proklamacije Crne Gore kao ekološke države.

Dame i gospodo, u ime Filozofskog fakulteta najsrdačnije zahvaljujem Opštini Nikšić, Ministarstvu prosvjete i nauke, Ministarstvu kulture i Univerzitetu Crne Gore na pokroviteljstvu i pomoći bez koje se ovaj skup ne bi mogao organizovati. Zahvalan sam kolegamicama i kolegama iz Organizacionog odbora koji po treći put uspješno organizuju ovaj značajni međunarodni Skup. Posebno zahvaljujem našim gostima, uglednim profesorima i naučnicima, koji su se odazvali našem pozivu i presudno pomogli da ova manifestacija ima visok naučni rejting. Njima želim prijatan boravak u Nikšiću i izražavam nadu da će biti naši dragi i uvaženi gosti **Njegoševih dana** koji slijede, kao i drugih skupova i simpozijuma koje ćemo ubuduće organizovati.

Poštovane kolegice i kolege, uvaženi gosti, učesnici **Njegoševih dana**, dragi moji Nikšićani,

U ime Organizacionog odbora i svojih kolega prof. dr Rajke Glušice, prof. dr Živka Andrijaševića, mr Olge Vojičić-Komatine i mr Nataše Janjušević, želim da vam se zahvalim što ste danas ovde sa nama, da zajedno obeležimo početak Trećeg međunarodnog slavističkog skupa **Njegoševi dani**. Kao rezultat naše trogodišnje naučne aktivnosti nastala su dva zbornika u kojima je objavljeno 70 naučnih radova, od kojih se najveći broj bavi upravo izučavanjem crnogorskog jezika, književnosti i kulture. Dakle, montenegristika se nalazi na čvrstim temeljima koji su postavljeni na Studijskom programu za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti, u našim doktorskim disertacijama, magistarskim radovima i **Njegoševim danima**. Ovom prilikom želim da se zahvalim Opštini Nikšić koja je zaista velikodušno pomogla organizaciju ovogodišnjih **Njegoševih dana**, kao i Ministarstvu prosvjete i nauke i Ministarstvu kulture koji od početka prate i podržavaju naš rad.

Tema koja nas intrigira ove godine jeste uticaj ideoloških kodova na književni tekst, ali i povratni uticaj književnog teksta na ideološku sferu. Kako ideološki kodovi utiču na književni tekst i književnu semiozu možemo pokazati na primeru najfatalnije crnogorske ideologeme i miteme – srpstva, koja u mnogome ometa formiranje crnogorskog nacionalnog identiteta jer je srpstvo vekovima servirano kao deo crnogorskog kulturnog identiteta, a takve su informacije stizale iz književnih tekstova vrhunskog estetskog kvaliteta. Kad se tome pridruži naša općinjenost pesničkom istinom, jasno je da je srpstvo u procesu intenzivne semiotizacije putovalo od ideologije ka književnom tekstu i nazad, puneći se pri tom semantičkom energijom koja ga je proizvela u dilogičan i opasan socijalni, ideološki, kulturni i književni fenomen, koji je postao osnovno prehrambeno sredstvo srpskog nacionalizma. Dakle, upravo su ideološki kodovi formirali naraciju, odnosno složili priču o srpstvu, koja je iz te ideološke sfere ušla u književni tekst gde je podvrgnuta dopunskom uređenju, odnosno estetskoj artukulaciji što u nju unosi lepotu i strast zvukova. Iz tog konteksta, estetskog i fiktivnog, ova fatalna ideologema se vraća u ideološku sferu i ubrizgava u našu stvarnost, ojačana i osnažena poezijom i magijom, pesničkom zloupotrebom reči pretvorena u lepotu, ona postaje ubojito ideološko oružje.

Jer uvek najviše verujemo lepoti. Čak mi se ponekad čini da ideolozi pesnicima šalju, i to preporučeno, svoje najvažnije ideologeme, da bi od pesnika dobili oružje ubojitije od Mandušićevog džeferdara – ideologemu uvijenu u lelujave velove estetske poruke, potpuno izgubljen u kandžama lepote, sada spremnu da opija mase i da ih navodi na zločin, ako treba, a obično treba. U tom procesu estetizacije ideologeme i fantazmati dobijaju obrise stvarnosnih i istorijskih činjenica, jer književni tekst uliva život isparenim i bespomoćnim istorijskim činjenicama, pa nije ni čudo što mnogi uvaženi njegošolozi, i dan danas, čitaju istorijsku istinu sa stranica *Gorskog vijenca*, a pojedini političari i demagozi svoj nacionalni identitet zasnivaju na ideologemi i mitemi srpstva, tako moćno artikulisanom, da tragedija bude veća, upravo u crnogorskoj Bibliji. Dakle, *Gorski vijenac* je tekst koji stoji u osnovi rascepljenosti crnogorskog nacionalnog bića, što svedoči o njegovim izuzetno složenim socijalnim i kulturnim funkcijama i čini ga najkontroverznijim tekstom južnoslovenskih književnosti koji istovremeno izaziva i bes i divljenje, i plemenitost i surovost, i prkos i užas, i ljubav i mržnju. Na formiranje identiteta utiču najviše ideološki kodovi ali i estetski, od kojih su u tom procesu najvažniji upravo književni, pa Crna Gora svoj identitet iščitava iz svojih kanonskih tekstova: usmene književnosti i *Gorskog vijenca*, i ostaje zbunjena jer pokušava da svoj identitet formira na varljivoj estetskoj činjenici i na fikciji. Kad je u pitanju folklorni tekst, mi ne smemo zaboraviti ko je zabeležio većinu epskih tekstova i formirao epsku „istinu“ o nama, i ne smemo zaboraviti da je taj isti čovek tvorac i jezičke istine o nama, artikulisane u gotovo magijskoj verbalnoj formuli – svi štokavci su Srbi. Danak tom iskazu Crna Gora i danas skupo plaća. Kad se stvori tako moćna sprega ideoloških i književnih kodova, onda nam postaje jasno do kakve fatalne semiotizacije dolazi i kakve semantičke eksplozije nastaju u semiosferi prilikom pokušaja konceptualizacije našeg nacionalnog bića, odnosno uspostavljanja veoma krhke, a ipak esencijalne ideologeme – nacionalnog identiteta.

Svi naši mitovi, fantazmati i iluzije o tome da smo bolji od drugih, da je naš jezik mimo sve ostale na svijet, da je naša vera lepša od ostalih, da je naša istorija časna i poštena kao i mi sami, počivaju na zloupotrebi reči. *Svaka nacija ruga se drugima, i sve imaju pravo*, rekao bi Šopenhauer.

Stoga na fonu identitetskih pitanja, evroatlantskih integracija, mirovnih misija do zuba naoružane NATO alijanse, mi smo odlučili da okrugli sto posvetimo Romima, koji žive u našoj državi po našim pravilima, a kako žive to je, vjerovali ili ne, naša odgovornost. Kad pomene-

te odgovornost, pravi Crnogorac gleda u nebo jer se to njega ne tiče, jer on ne može bit odgovoran ni za šta na bijeli svijet bez za svoju pamet, ljepotu i visinu, diku ljudsku. Srbin pak iz Crne Gore snosi punu istorijsku odgovornost na svojoj hristolikoj, napaćenoj duši: za prastari srpski jezik, za uvele kosovske božure, za Svetoga Savu i ništa manje svetog Nikolaja, za Lazara, Miloša, Vuka. Ali za gusle se uhvate obojica i onda se, na jeziku koji začudo razumeju i jedan i drugi, dogovaraju, uz buku i bes, ko je šta od koga ukrao, i čije su gusle, čiji je Njegoš, čiji je jezik, čija je Rumija, čija je crkva, čija je istorija, i uvek dolaze do jednog istog zaključka: moje i ničije više. A ovijema ostalijema u Crnu Goru ostaje samo da navijaju jer od tolike crnogorsko-srpske odgovornosti stvarno se nemamo kad bavit problemima Roma, Albanaca, muslimana, Bošnjaka i inijeh.

No, sva je sreća što Romi žive u dominantno hrišćanskoj sredini pa mogu računati na neizmernu širinu i jačinu hrišćanske ljubavi, a da nema ljepše vjere od hrišćanske, to već znaju i vrapci na grani. Zato im je naša hristolika ljubav sagradila kuće, u duhu izvornoga hrišćanstva, stračare i kolibe, a naša ih ljubav drži siromašne i duhom i materijalno, jer siromašnih je carstvo nebesko.

Da bi nam naši bližnji poverovali da smo nešto spoznali, od nas se zahteva da govorimo *iz utrobe stvari*. Ali iz utrobe stvari možete govoriti tek onda kada vas stvari – progutaju. A sve nas je progutala ova velika naracija o nezavisnosti i žudnja s kojom su pojedini iščekivali vaskrsavanje crnogorske države, da bi nas konačno dotukla ova mučna hajka na sve one koji se ne uklapaju u uske granice nacionalističke svesti. Crnogorskim nacionalistima trenutno Srbi uopšte nisu zanimljivi, jer se bave svetim poslom obeležavanja i stigmatizacije izdajnika, to jest onih Crnogoraca koji neće da učestvuju u kreiranju lingvističkih mitova niti nacionalističkih floskula, a kojima su čuvari čistote nacionalnog bića zabranili da budu Crnogorci i proglasili ih za srpske špijune, jezikoubice, oportuniste, udvorice, mrzitelje standardizacije, sinekuriste. Od svega što su krenuli tako čojstveno da čuvaju, sačuvaće samo svoje sopstveno ludilo. Zastrășivanja i uvrede postale su osnovne invarijantne jedinice njihovog zaista veličanstvenog jezika, jezika mržnje i likvidacije, egzistencijalne i profesionalne, tako da je nama izdajnicima ostalo samo da gatamo u šolju koja će nas prije stići. I da se razumemo, to uopšte nije crnogorski jezik niti sme da bude. Taj i takav jezik nema nacionalnu odrednicu, on ne može biti ni srpski, ni hrvatski, ni bosanski, to je jezik ulice, truleži duha i očiju od blata. Kao što pojedine, poput Njegoša, Krleže, Lalića, Bulatovića, Pekića jezik može da uzdigne do besmrtnosti, tako druge, rečima nevične i nevješte, može da pokopa

u najdublju jamu srama i bestida jer se teške reči krhkih govornika vraćaju kao bumerang i zarivaju u moždane vijuge zagnojene neurastenijom i paranojom malih ljudi.

Svi mi u Crnoj Gori klanjamo se istoriji, učiteljici života, boginji crnogorske mudrosti, i ne denjamo druge nauke, i to zato što mi u Crnoj Gori drugih trenutaka nako istorijskih i nemamo. Zato smo *Njegoševe dane* morali upotpunit istorijskom sekcijom. Dakle, nama je svaki trenutak istorijski, pa i ovaj u kome sada dišemo, a sve svoje istorijske trenutke mi vredno i revnosno beležimo u svoju svijetlu, što će reć dobro osunčanu istoriju. Doduše, desi nam se tu i tamo da zabrljamo, da nismo baš na nivou svoje istorijske težine i visine, takve stranice dobro zamažemo da ih niko ne bi čitao, jer ako nema teksta, kao da se ništa nije ni desilo. Istorijski nežno, ispareno i bespomoćno sa stranica udžbenika zuri u nas naša svijetla istorija, naš rat za mir.

Svaka priča o nama mora se završiti pričom o Njegošu. Potreba da sve pretvaramo u tekst odvaja nas od prirode i pretvara u bića kulture koja egzistiraju u gustoj šumi znakova, tako da Njegoš u crnogorskoj kulturi a i šire, u južnoslovenskim interpretativnim zajednicama, funkcioniše kao pregnantan, semantički izuzetno opterećen znak složenih semiotičkih funkcija. Kad shvatimo svu težinu te kulturne ikone, jasno nam je da s njim nema poigravanja, da on ne može služiti za ostvarivanje jeftinih politikantskih ciljeva niti nacionalističkih divagacija o čistoti identiteta i nacionalnog bića. Stoga nije nimalo bezazlena naracija o Njegošu kao o genocidnom piscu. On je takvu etiketu dobio samo zbog srpskih nacionalista i njihove zloupotrebe Njegoša u ratu 90-tih, ali je prosto neverovatno da u Njegošu pronalaze inspiraciju za svoje divagacije nacionalisti različitih predznaka, tako da oko Njegoša kao lešinari kruže i srpski i crnogorski i bošnjački nacionalisti. U *Gorskom vijencu* je ideologema pretočena u veoma moćnu, ubojitu estetsku poruku koja je izuzetno opasna za one koji ne znaju šta je estetska poruka i kako ona funkcioniše, šta je fikcija a šta stvarnost.

Gorski vijenac jeste fatalan tekst, on je kao religija – *opijum za mase*. Zato se dobro čuvajte kad čitate *Gorski vijenac*, pazite da ne pobrkate fikciju i stvarnost i da greškom ne prikoljete bližnjeg svog. Dosta je Njegoš bio nož i krv, pustimo ga da bude ono što zaista jeste – najlepša pesma koju nam je prošlost ostavila.

**NAUKA O KNJIŽEVNOSTI
I
KULTURI**

Boguslav ZIELINSKI

Poznań

IDEJE CRNOGORSKE HIMNOGRAFIJE

(plenarno izlaganje)

Crnogorska himnografija se na opšteslovenskom tlu razlikuje po odsustvu himne sveslovenskog karaktera. Vezu crnogorske i srpske tradicije potvrđuje himna *Onamo*, 'namo!', koja je u neku ruku manifest crnogorsko-srpske ideje pijemontizma. *Ubavoj nam Crnoj Gori* reprezentuje tradiciju dinastičke himnografije, ali autor u tom delu izražava takođe specifičnost crnogorske kulturne i nacionalne tradicije. *Oj, svijetla majska zoro* izrasta iz tradicije folklor, ali definiše otadžbinu u ključu figure Majke i Doma, izdvaja „naš svet” s kojim povezuje epski reper-toar vrednosti.

Ključne riječi: crnogorska himnografija, crnogorska kultura, nacionalna tradicija.

Nacionalni praznik Crne Gore¹ je 12. jul, u znak sećanja na Berlinski kongres 1878. g., kada je Crna Gora priznata kao dvadeset sedma nezavisna država na svetu. Istog tog datuma 1941. godine u Crnoj Gori je počeo prvi opšti evropski ustanak protiv država osovine. Godine 2004. crnogorski zakonodavci su izabrali popularnu narodu pesmu s brojnim varijantama *Oj, svijetla majska zoro* obrađenu 1937. g. od pera Sekule Drljevića kao državnu himnu². Za vreme vladavine Nikole I zvanična himna Crne Gore bila je pesma *Ubavoj nam Crnoj Gori*. Muziku je komponovao kraljev sin, knez Mirko Crnogorski (1879–1918), otac poslednjeg titularnog kralja, Mihaila. Treća popularna crnogorska himna, ali konkurentna prethodno pomenutoj, bila je pesma *Onamo*, 'namo!', koju je napisao kralj Nikola I 60-tih godina XIX veka.³ Te četiri himne: *Onamo*, 'namo!', *Oj, svijetla majska zoro*, *Ubavoj nam Crnoj Gori* i *Vječna naša Crna Goro* bitno se razlikuju. Himna *Onamo*, 'namo!' jeste popularna pesma druge polovine XIX veka, čija aktuelnost proističe iz snage srpskog i crnogorskog oslobodilačkog i ujediniteljskog programa. *Vječna naša Crna Goro* Sekule Drljevića odnosi se na ideju kosovskog revanšizma,

¹ Referendum povodom nezavisnosti Crne Gore održan je 21. maja 2006. godine. Preko 55% stanovnika Crne Gore izjasnilo se za nezavisnost. Na osnovu rezultata istog referenduma Crna Gora je svečano proglasila nezavisnost 3. juna 2006. godine.

² Isti autor objavio je za vreme II svetskog rata u zagrebačkoj antologiji *Balkanski sukobi* himnu pod naslovom *Vječna naša Crna Goro*, prihvaćenu od strane radikala i separatista nacionalističke orijentacije.

³ Objavljena je u kalendaru „Orlič” u Cetinju 1867. g. Iste godine izašla je i u novosadskom časopisu „Danica” (br. 31 od 10. novembra 1867. g.).

crnogorskog pogroma poturica, a aktuelna himna *Oj, svijetla majska zoro* nameću se na tradiciju narodne patriotske pesme, eksponirajući mitologeme Lovćena, planina, junačke borbe i lepote rodne grude. *Ubavoj nam Crnoj Gori* odnosi se na tradiciju, dinastičku i rojalističku himnografiju.

Autor pesme *Onamo, onamo!*, kralj Nikola I Petrović Njegoš (1841/1860–1918/1921) prezentuje delo koje je u neku ruku manifest crnogorsko-srpske ideje pijemontizma, što čvrsto povezuje jedan narod dveju tradicija. Autor na početku pesme postavlja suprotnosti: carstvo „moga cara” i „razorenog dvora”, čime izražava oprečnost nekadašnje slave srpske srednjovekovne moći i sadašnje propasti. Aluzija na „junački zbor” može označavati krunisanje crnogorskog princa Mihaila u Prizrenu i teritorijalna osvajanja Bodina, u „Ljetopisu popa Dukljanina” nazivanog *imperator Bulgarinorum*, krunisanog u Prizrenu za cara Bugara, ali se sve ostale istorijske paralele odnose na srpsku državu. Osim toga, Prizren je takođe povezan s nemanjičkom tradicijom, jer je grad bio jedna od prestonica države Nemanjića. Tamo se nalaze ruševine tvrđave i manastirska crkva Bogorodice Ljeviške, zadužbina kralja Milutina iz 1307. godine. U himni se pojavljuju Dečani kao duhovni centar srpske države i grob legendarnog kosovskog junaka – Miloša Obilića. Jaz između slavne i hvale vredne prošlosti i nezadovoljavajuće sadašnjosti stvara program obnove srednjovekovne srpske države. Prizren, Dečani i Jug postaju simboli „povratka u stanje pre kosovske bitke”, „povratka izgubljenih zemalja”: srpsko-crnogorske revindikacijske akcije koju izražava citat – „S ognjišta milog bježi mi, kugo,/ zajam ti moram vraćati već’!”. „Oružan poč”, „vratiti već”, „spremajmo hod!” su pozivi koji aktiviraju učesnike crnogorske oslobodilačke borbe, čiji je cilj dobro jednog nedeljivog naroda, da „Srbin više ne bude rob”. Poziv iz naslova „onamo, ‘namo” ima svojevrtni refren, epiku sankciju kolektivnog subjekta, koju izražava glas mase rečima: „Kazuje da je”, „kažu”, „govore da je”.

Crnogorska dinastička doktrina, jer je opravdana konstatacija prisustva takve poruke u himni, aktivira revindikacijsku akciju oko grada Prizrena, koji u pesmi ima trojaku funkciju. Prizren je, kao prvo, sinonim srpskog, Dušanovog carstva i dukljanske države Mihaila i Bodina. Oslobođenje Prizrena od turske vlasti označava vaspostavljanje Dušanovog carstva. Kao drugo, zbacivanje turske vlasti je proces koji obuhvata oslobađanje Srbije, Makedonije, Bosne i drugih zemalja, ali je ključna takođe uloga Prizrena kao prestonice srednjovekovne srpske države. Oslobođenje Prizrena znači figurativni preporod Dušanove države, jer će carstvo biti slobodno čim bude oslobođena prestonica. Glavni subjekat crnogorske dinastičke doktrine je crnogorski vladar – kralj Nikola. Crna Gora i kralj Nikola zaslužuju da obnove Dušanovo Carstvo. I na kraju, značaj Prizrena u prošlosti bio je ogroman, jer je grad bio prestonica Dušanovog carstva i zbog političkog, privrednog i trgovačkog značaja nosio je ime „srpskog Konstantinopolja”. Oslobođenje Prizrena moguće je samo kad se poveže „srpska oružana sila” („oružan poč”) na brojnim srpskim frontovima („na srpska bojna polja”).

Restauracija Dušanovog carstva u koje je u himni upletena Crna Gora, istoznačna je s programom tzv. srpskog nacionalnog ujedinjenja, odnosno

spajanja svih Srba koji žive u zemljama pod turskom vlašću u jednu državu. Ostvarivanje tog programa označava novu kosovsku bitku koja će biti kosovski revanš („vratiti dug“). Srbima će to omogućiti povratak u život u državi koju su kosovskim porazom izgubili. Kosovo je, dakle, situirano u središte mitskog kruga srpske nacionalne mitologije, koncentrisane oko kosovskog mita. Himnu Nikole I treba tretirati kao manifest crnogorske ujediniteljske politike, tesno povezan sa srpskom ideologijom ujedinjenja, čije je jezgro bila restauracija Dušanovog carstva, pri čemu je Crna Gora predstavljala ravnopravni subjekt, a Crnogorci reprezentovali „najautentičnije srpstvo“. Otud je kosovski Prizren crnogorski, a Nikola će, čim postigne svoj cilj, „pokoju dobiti duši“⁴.

Ubavoj nam Crnoj Gori

Crnogorska himna Jovana Sundečića *Ubavoj nam Crnoj Gori* (1865), kao i srpska himna *Bože pravde* (1872) primer su zračenja engleske himne na jug slovenskog sveta, kao i primer crnogorskih inspiracija rojalističkom himnografijom⁵.

Prvo delo kojem je zvanično dat rang reprezentativne pesme kraljevstva bila je himna *God save the King* s tekstom i notama koje je navodno napisao Henry Carey, popularizovana u Londonu oko polovine XVIII veka. Pošto je ta pesma dodavala novi ugled monarhu na vlasti, ubrzo je postala jedna od važnih karika koje podanike vezuju za tron. Budući da je bila univerzalnog karaktera, raširena je ubrzo i u drugim zemljama, modifikujući tu i tamo reči i muziku⁶. Vremenom su se u pojedinim državama počela pojavljivati samostalna dela, reprezentativna samo za te narode kojima su bila namenjena i za pomazanike koji su vršili najvišu vlast. U Rusiji je engleska himna zamenjena melodijom koju je 1833. g. po želji Nikolaja I komponovao Aleksej Fjodorovič Lavov, a tekst za nju – *Bože, carja hranji!* – napisao je Vasilij Andrejevič Žukovski.

Sve monarhističke državne himne bile su u suštini molitve za zdravlje i svakojake uspehe vladara. One su u tom smislu kruna prastare tradicije koja seže do antičkih vremena, a koja je narod obavezivala na učešće u bogoslužnjima u čast vladara.

Autor prve zvanične himne Crne Gore, Jovan Sundečić, bio je vrlo interesantna osoba⁷. Iako je bio svešteno lice, bio je vatreni zagovornik srpsko-

⁴ Živko M. Andrijašević, Ideološko-političko značenje pjesme «Onamo, namo...». «Stvaranje» 1997, januar-maj, 174–177.

⁵ *Ubavoj nam Crnoj Gori* je himna izvedena prvi put 17. oktobra 1870. g. u cetinjskoj čitaonici. Knez Nikola I Petrović je iste godine proglasio tu pesmu državnim himnom Crne Gore. Prvo objavljivanje teksta je bilo u časopisu „Orlić“ 1865. g. Melodiju je napisao Jovan Ivanišević, a horski aranžman izveo češki muzičar Anton Šulc – dirigent horskog društva iz Kotora.

⁶ *Ibid.*, s. 194.

⁷ Rodio se 1825. g. u Golinjevu kod Livna, u Bosni. Učio je najpre kod franjevaca u Imotskom, a zatim u pravoslavnom manastiru Krka. Bio je pop u Istri, predavao u bogosloviji u Zadru, bio sekretar kneza Nikole u Crnoj Gori. Putovao je po svim južnoslovenskim zemljama. Objavljivao je dela u brojnim časopisima mnogih gradova na jeziku koji – kako je tvrdio – «nije u pot-

hrvatskog jedinstva i južnoslovenske zajednice. Sebe je nazivao Slavjaninom. Matica hrvatska objavila je izbor Sundečićeve poezije s predgovorom Huga Badalića, ali bez pesme *Ubavoj nam Crnoj Gori*. Sundečićeva lirika predstavlja vrstu prigodne poezije pod jakim uticajem narodne poezije, ali bez posebne originalnosti. Njegov „Vjenčić domoljubnih pjesama“ (1862) reprezentuje patriotsku poeziju. Književno stvaralaštvo Jovana Sundečića nije potrajalo duže od vremena u kojem je živio. Merodavni Jovan Deretić na pohvalan način ocenjuje javnu, kritičku i izdavačku delatnost Jovana Sundečića, ali je prema njegovoj spisateljskoj delatnosti surov: „monotoni, praznorečivi i prosti stih narodnog pesnika, lišen dubine i originalnosti“.

Ubavoj nam Crnoj Gori uklapa se u tradiciju dinastičkih himni. Dinastiji Petrovića pesnik je već bio posvetio raniju pesmu *Slavospjev* (1896) povodom dvestote godišnjice vladanja dinastije.

Himna se sastoji od četiri dela. U prvom pesnik povezuje „lepotu Crne Gore s njenim ponositim brdima“ i herojsku borbu Crnogoraca za slobodu sa apologijom kneza Nikole I. Druga strofa nabroja vrline Crne Gore („zdrava, srećna, moćna, slavna“), njene demokratske tradicije i završava se obraćanjem Bogu da čuva kneza. Treća strofa počinje apelovanjem na Boga da sačuva kneza i dinastiju „od kovarstva“ i „napasti“, završavajući pozivom da Bog kazni intrigante, zaverenike, izdajnike i one koji puni osvetoljubivosti krše „veru“. Četvrta strofa opisuje odnose između kralja i naroda.

Himna *Ubavoj nam Crnoj Gori* karakteristična je za etnokulturološku refleksiju, ističući crnogorsku specifičnost i posebnost razmatranu zajedno sa srpskom tradicijom, ali kao regionalna varijanta opštesrpskog kulturnog kanoana. Crnogorska posebnost proističe iz lokalne specifičnosti koju su učvršćivala poslednja dva vladara: knez Danilo i kralj Nikola I. Kruna procesa državnog razvoja Crne Gore je vladavina kneza Danila, koji je ukinuo vladikat, odvojio Crkvu od države i okrenuo Crnu Goru ka Zapadu. Himna je posvećena njegovom nasledniku, kralju Nikoli I, koji je doveo Crnu Goru do najvećeg uspeha u istoriji, jer je država postala kraljevina, udvostručila teritoriju i dobila međunarodno priznanje.

Sundečićeva himna karakteristična je za tradicionalni crnogorski kulturni kompleks, nazvan *etica heroica Montenegrina*⁸, koji je donekle podudaran sa, ovde u uskom obimu ponovljenim, „crnogorskim čojstvom i junaštvom“, po-

punosti ni srpski ni hrvatski», nego «nešto između jednog i drugog». Objavljivao je i na ćirilici i na latinici. Pesnik je imao ambicije da svaki važan događaj u istoriji južnih Slovena ima odraz u prigodnoj poeziji. Svečanosti i godišnjice vladara i dinastija koje su vladale u Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori – među kojima nije pravio razlike – skoro svima je iskazao poštovanje u svom stvaralaštvu. Bio je povezan s tadašnjim časopisima hrvatskog ilirskog pokreta – «Zorom dalmatinskom», a od 1855. s «Glasnikom dalmatinskim». Kao pristalica srpsko-hrvatskog jedinstva osnovao je časopis «Zvijezda», a 1771. g. pokrenuo časopis «Crnogorac» s književnim dodatkom «Crnogorka». U donekle klasičnim antologijama srpske poezije (Bogdan Popović i dr.) nije zastupljen. Jedino je Zoran Gavrilović objavio pesmu *Ne dajmo se!* u svojoj *Antologiji srpskog rodoljubivog pesništva* (1967). Jovan Deretić u akademskom priručniku *Istorija srpske književnosti* (1983) ubraja Jovana Sundečića u grupu «ostalih pisaca generacije Branka [Radičevića]».

⁸ G. Geseman, *Historische Lebensform*. Prag 1934.

znatim iz stvaralaštva Marka Miljanova. Gesemann *heroicu Montenegrina* povezuje s tradicijom narodne poezije i teorijom karakteroloških tipova jugoslovenskog prostora u širem kulturnom, istorijskom, sociološkom i biografskom kontekstu. Nemački naučnik eksponira uzajamno delovanje između epske tradicije i stvarnih uslova života južnoslovenskih plemena i povlači paralelu između učenika i učitelja – Njegoša i Sima Milutinovića Sarajlije. U konstataciji tvrdi da je Milutinović „stvorio srpsku nacionalnu ideologiju na temeljima mistifikacija i klasicizma, dok je učenik [Njegoš] osnovao crnogorsko-srpsku nacionalnu ideologiju na temeljima patrijarhalno-dinarskog predanja”⁹.

Etica heroica Montenegrina je apologija crnogorskog heroizma koju izražava himna o odbrani kraja „našim mišicama”, o borbi koja „prezire nevolju”. Druga strofa nas uvodi u suštinu komplikovane specifičnosti borbe Crnogoraca, njihove društvene organizacije i političke vlasti. Crna Gora je otadžbina ponosnih i neustrašivih stanovnika te zemlje, koji iznad svega cene slobodu, čast i veru („krsta, doma i slobode/ zaštitnika revnosnoga”). Karakterne vrline čine najvažnije vrednosti stanovnika Crne Gore, koja je „Dobrim blaga, zlijem stroga”.

U engleskoj himni *God save the King* hijerarhijska distanca i zavisnost kralja od Boga su snažno naglašene. U engleskoj himni apeluje se na Boga da sačuva kralja, ali se njemu posredno posvećuje najviše pažnje nabranjem i određivanjem mnogih molbi upućenih kralju, a povezanih s vladarom i njegovim obavezama prema narodu. Crnogorska himna ide drugačijim putem. Crnogorstvo potvrđeno u himni iskazuje snažnu društvenu ukorenjenost, ono je reprezentacija interesa porodičnih klanova kojima centralna vlast nikad nije uspela da nametne model autoritarne vladavine. Između kolektivnog subjekta, sastavljenog od predstavnika slobodnih i borbenih gorštaka i kraljevske vlasti postoji slaba ravnoteža. Reči himne upućuju na kralja kao predstavnika Crne Gore. Nikola je otelovljenje nadrednih vrednosti, potrebâ i interesâ države i emanacija njenog kolektivnog duha. U prvoj i drugoj strofi pojavljuju se molitve da Bog „poživi Knjaza Nikolu” (prva strofa) i „hrani nam Ga, Gospode!” (druga strofa). Treća strofa nema religijsku konvenciju ni monarhički engleski uzor, jer obraćanje Bogu nije povezano s molitvom za uspeh, nego s odbranom i prestankom intriga, izbegavanjem opasnosti koje prete celoj zajednici. U crnogorskoj himni, za razliku od engleske, najviše pažnje je posvećeno zajednici – borbenim i junačkim braniocima Crne Gore. Nadrednu ulogu igra Crna Gora i njeni branioci, definisani vrednostima sreće i uspeha države. Molitveno obraćanje Bogu da podrži kralja treba jedino da garantuje uspešnost, da otkloni opasnosti i predstavlja molbu Bogu za osvetu („Крјепки Боже, све растр'си што нам злоба родила”).

⁹ G. Gesemann, *Die Serbokroatische Literatur*. Potsdam 1930, s. 72–73.

Куд Он с нама, свуд' ми с Њиме крв смо љеват готови
за Њ' за вјеру, наше име и за браћу у окови!
Томе ћемо свету дугу одзивати се сваки час, —
Боже, свеј нам буд'у у кругу, благосиљај Њег' и нас!

Ravnopravnost oba subjekta – kralja i kolektivnog subjekta naroda – izražava četvrta strofa himne. „Куд Он с нама, свуд' ми с Њиме” – kolektivni subjekat izražava spremnost i odlučnost da proliva krv за kralja i zemlju („крв смо љеват готови”): за веру, kralja i браћу u ropstvu („за Њ' за вјеру, наше име и за браћу у окови!”).

Struktura lirskog subjekta crnogorske himne povezana je s apostrofsko-molitvenim, uzvišenim i svečanim karakterom pesme. Lirski subjekat pojavljuje se u formi monologa u svim strofama kao neodređeni „partner-petent“ Boga kojem upućuje molbe u apostrofama. Sundečićeva himna je molećiva pesma Bogu по pitanju Crne Gore. Bog je jedini partner pokorno molećeg lirskog subjekta i eksponiran je nekoliko puta u ponavljanim stihovima molitve. Međutim, Bog ipak nije autonomni subjekat, o snazi njegove brige, svemoći pravedne vlasti i očinske ljubavi govori se isključivo из аспекта crnogorskog pitanja. Karakter molitve je ipak drugačiji u poređenju sa sličnom poljskom himnom *Boże, coś Polskę (Boże, što si Poljsku)* i srpskom *Bože pravde*. Poljska himna je jeremijada, srpska je u istom registru molbi, a poverenje u božju pravednost ne prelazi u mesijanizam, nego se ograničava na molbu за božju pomoć. Sundečićeva himna lišena je poniznog molitvenog tona, она je pre razgovor s Bogom o dobru Crne Gore i njenog vladara. Disciplinovani registar molitve за uspeh otadžbine, koja верује u božju podršku i božju naklonjenost, povezan je sa specifičnim uzorima božje ingerencije. Pesma je lišena paralela sa mesijanističkim pretpostavkama o povratku ropstva i preporoda, nagrade i kazne, poraza i pobede, karakterističnih, на пример, за poljski romantizam. Molitva poziva Boga u zajednički круг, на partnersko učešće („Боже, свеј нам буд'у у кругу, благосиљај Њег' и нас!”).

Himna *Ubavoj nam Crnoj Gori* imala je mnogobrojne muzičke realizacije. Osim pomenutog Šulca i Ivaniševića, autor kompozicije bio je i italijanski muzičar Dionisie de Sarno san Giorgio (1856-1937), koji je objavio delo под naslovom *Crnogorska himna (prerada) Njegovom Veličanstvu Nikoli I, Rim, kompozicija за мушки хор и клавир*. Himna *Ubavoj nam Crnoj Gori* obavezivala je до краја nezavisnosti Crne Gore, тј. до краја 1918. godine. Iste godine stari kralj Nikola I je kraj Pariza napisao himnu *Crnoj Gori*.

Oj, svijetla majska zoro

Postoji više verzija narodne varijante te himne. Jednom od najstarijih smatra se dole navedeni tekst¹⁰, kao i to da je kontroverzni Sekula Drljević

¹⁰ Ој, јунаштва свјетла зоро,
Мајко наша Црна Горо! Мајко наша Црна Горо!
На твојим се врлетима, На врлетима се твојим,
Разби сила душманима. Разби сила душманима.

autor treće i četvrte strofe sadašnje himne. Ona daje osećaj jedinstva i nacionalne posebnosti, označavajući prenošenje nacionalnog osećaja s države na narod, što se desilo u periodu nacionalnog preporoda.

Kolektivni subjekt te himne apelativno izražava uverenje u vernost vrednostima nacionalne tradicije i privrženost ideji slobode. Na način, tipičan za slovensku himnografiju, pojavljuje se oštra suprotnost između slobode i ropstva, slave i časti s jedne i srama zavisnosti s druge strane („sramotnoga ropstva lance”). Himna definiše narod u kategorijama nacionalnih imponderabilija, od kojih izdvaja nacionalne veze (odnos Majka-otadžbina, Deca-otadžbina), vezu s tamošnjom prirodom i uopšte kanonom nacionalne kulture. Ti elementi su ključni za strukturu himne *Oj, svijetla majska zoro*.

Pesma se sastoji od četiri strofe. Prve tri su konsekvencija argumenata koji obrazlažu smisao četvrte strofe o tome da je Crna Gora transcendentalna stvarnost. Svaka od prve tri strofe pokazuje odnos kolektivnog subjekta prema otadžbini koji rezultira sudbinom i vrlinama otadžbine. Prva strofa ukazuje na porodične odnose između Crne Gore i njenih stanovnika koji deklarišu prihvatanje uloge čuvara „tvog poštenja”. Druga strofa ukazuje na snažnu vezu Crnogoraca i njihove prirode („brda tvrda”, „stravične klance”) koja predstavlja tvrdavu, zahvaljujući kojoj Crna Gora „nikad ne poznaše sramotnoga ropstva lance”. Treća strofa izražava vernost „lovčenskoj našoj misli” u njen proistekli smisao sloge koji garantuje slavu otadžbini („bit će gorda, bit će slavna”). U svakoj od strofa kolektivni subjekt situira se u drugačijoj ulozi. U prvoj strofi je čuvar, u drugoj svedok i branilac njene nezavisnosti, a u trećoj svestan realizator i jamac slavnog postojanja.

Našu pažnju zaslužuju tri kompleksa pojava o kojima govori himna. To su figura otadžbine kao majke, figura otadžbine-doma i veze prirode s nacionalnim identitetom, kao i kulturni i ideološki kompleks „lovčenske naše misli”.

U mnogim himnama Majka se pojavljuje kao sinonim za otadžbinu. Od latinskog „patria” – „otadžbina”, „zemlja otaca”, započela je tema ljubavi prema regionalnoj otadžbini, raširena u modernim književnostima. U većoj meri pojavljuje se ona u književnostima kraja XVIII i početka XIX veka, pri čemu veliku ulogu igra buđenje senzibiliteta za prirodu koje se širilo pod uticajem Ž. Ž. Rusoa. Majka kao sinonim za otadžbinu pojavljuje se u slovenskoj himnografiji u tri značenjska modela: mitološkog arhetipa prostora, simbola porodičnih veza i simbola Majke-Roditeljke¹¹. Drljevićeva himna spaja ta tri značenjska aspekta. Majka kao simbol porodičnih veza kojima su spojeni stanovnici idealizovane slovenske Arkadije, pojavljuje se u mnogim slovenskim himnama, posebno u onim koje su bile inspirisane sveslovenskom ideologijom. Poistovećivanje Majke-Otadžbine pojavljuje se u Gajevoj himni *Još*

Једина си за слободу Једина си за слободу
Ти остала српском роду. Ти остала роду српском.
Да т' ће Бог и света мати Да т' ће Бог и света мати
Да се једном све поврати. Да се једном све поврати

¹¹ Opširnije o tome pišem u članku *Obraz ojczyzny i narodu w hymnografii słowiańskiej XIX wieku*, [u:] *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich*. Slavia Wratislaviensia CXV. Wrocław 2001, s. 83–94.

Horvatska ni propala, Mihanovićevoj *Hrvatska domovina* i dr. U himni *Oj, svijetla majska zoro* sveslovenska ideologija se ne pojavljuje, a porodične veze podležu karakterističnom određenju, doprinoseći da sinovi Majke preuzimaju na sebe obavezu odbrane njene časti i poštenja.

Lirski subjekt u Crnoj Gori vidi ne samo majku, nego i sebe kao dete posebnog krajolika („Sinovi smo tvoga stijenja”). To znači pozivanje na još jednu poetsku figuru, figuru otadžbine kao Doma. U slovenskoj himnografiji predstava doma egzistira u paru sa sledećim oprečnostima: slovenski svet kao dom Slovena – nacionalni rodni dom i idealizovani stvarni rodni dom koji se brani do poslednje kapi krvi. Drljević definiše prostor Crne Gore na epski način, pozivajući se na mitologeme Crne Gore kao kamenite tvrđave, orlovog gnezda kao sedišta borbenih i hrabrih Crnogoraca, branilaca otadžbine koji su se vekovima opirali nadmoćnoj turskoj najezi. Devičanska priroda Crne Gore je bastion još kako različit od pastoralno-arkadijskog prostora pokazanog u hrvatskoj himni Mihanovića, jer taj autor, inspirisan Rusoom, izvodi ideju „glasa neokaljane prirode” prezentovane jezikom idile.

Vredelo bi takođe obratiti pažnju na ideološki aspekt himne koji se ispoljava u nekoliko signala važnosti. Ključnu ulogu sasvim sigurno igra mitologem Lovćena kao aluzija na ličnost i stvaralaštvo Njegoša, i istovremeno poziv na slogu.

Crnogorska himnografija se na opšteslovenskom tlu razlikuje po odsustvu himne sveslovenskog karaktera. Vezu crnogorske i srpske tradicije potvrđuje himna *Onamo, 'namo!*, koja je u neku ruku manifest crnogorsko-srpske ideje pijemontizma. *Ubavoj nam Crnoj Gori* reprezentuje tradiciju dinastičke himnografije, ali autor u tom delu izražava takođe specifičnost crnogorske kulturne i nacionalne tradicije. *Oj, svijetla majska zoro* izrasta iz tradicije folklora, ali definiše otadžbinu u ključu figure Majke i Doma, izdvaja „naš svet” s kojim povezuje epski repertoar vrednosti.

Literatura:

- Ž. M. Andrijašević, Ideološko-političko značenje pjesme «Onamo, namo...». «Stvaranje» 1997, januar-maj, 174–177.
- G. Geseman, *Historische Lebensform*. Prag, 1934.
- G. Gesemann, *Die Serbokroatische Literatur*. Potsdam 1930, s. 72–73.
- B. Zielinski, *Obraz ojczyzny i narodu w hymnografii słowiańskiej XIX wieku*, [u:] *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich*. Slavia Wratislaviensia CXV. Wrocław 2001, s. 83–94.

Boguslav ZIELINSKI

VARIOUS IDEAS OF MONTENEGRIN HYMNOGRAPHY

Summary

Montenegrin hymnography on Slavic area differs in the absence of hymns of Slavic character. The connection of the Montenegrin and Serbian tradition affirms the anthem *There, Over!*, which was a kind of manifesto of the Montenegrin-Serbian idea piemonticism. *To Our Loving Montenegro* represents the tradition of dynastic hymnography, but the author in this section also expresses the specificity of the Montenegrin cultural and national traditions. *Oh, Bright Dawn* grows out of tradition, folklore, but the homeland is defined in the key figures of the Mother and Home, which of stand out "our world" connecting the epic repertoire of values.

Keywords: hymnography of Montenegro, the Montenegrin culture, national traditions.

Vladimir OSOLNIK
Ljubljana

IDEOLOŠKI KODOVI U KNJIŽEVNIM TEKSTOVIMA XIX VEKA: SLOVENSTVO I SLOBODA U LITERARNIM DELIMA PETRA II PETROVIĆA I FRANCA PREŠERNA

Prilog se bavi ideologijom, odnosno slovenstvom i slobodom u književnostima Južnih Slovena, njihovim imenom, i odnosom Franca Prešerna i Petra II Petrovića Njegoša prema slovenstvu i slobodi, odnosno ulogom i značenjem slovenstva i slobode u njihovim literarnim delima.

Ključne reči: sloboda, slovenstvo, romantizam, Petar II Petrović Njegoš, F. Prešeren, južnoslovenske književnosti.

UVOD

Tema *Ideološki kodovi u književnim tekstovima* omogućava različite plodonosne priloge, jer su sloboda i slovenstvo živo utkani u svako delo velikog crnogorskog, srpskog i južnoslovenskog pesnika i mislioca Njegoša, kao što je bilo utkano u misli i stihove slovenačkog pesnika i mislioca Franca Prešerna, a verujem i u sve književne, kulturne i političke misli i planove njihovih južnoslovenskih savremenika tokom XIX veka, tog burnog proleća naroda i revolucionarnog razdoblja rađanja savremenih evropskih nacija, odnosno njihovih dugoročnih ideoloških opredeljenja i programa.

Da bi u duhu naše teme o vladajućim ideologijama, religijama, idejama i duhovnim opredeljenjima naših predaka mogli osvetliti neke delove književnog opusa umnih Njegoša ili Prešerna, moramo se najpre bar okvirno suočiti sa istorijskim (i drugim) činjenicama i tendencijama, koje su tokom XIX veka vladale i određivale teritorije i pokrajine južnoslovenskih plemena, odnosno južnoslovenskih pretežno ruralno-feudalnih ljudstava, u tom tada još predistorijskom političkom i predstandardnom jezičkom, odnosno nenaučnom razdoblju njihovog razvoja.

Stoga mi dozvolite da podsjetim na neke poznate činjenice uz opisivanje geo-političke situacije, u kojoj su se kao zarobljenici nemilosrdnih istorijskih tokova zatekla dva nadarena, umna i ponosna mladića, Njegoš, najveći sin južnoslovenskog podneblja, i Prešern, pesnik najvećih evropskih romantičarskih dostignuća.

1. O IMENU SLOVENA, ODNOSNO O JUŽNOSLOVENSKIM SLOVENSKIM PLEMENIMA U STARIJIM PISANIM IZVORIMA

Ukratko, prema prvim naučnim tekstovima, npr. u delima P. J. Šafarika, 1826, F. Miklošiča, 1856, J. Perwolfa, zapisa u češkom 'Slovníku naučnom', 1869, a i mnogih drugih, svi Sloveni, Slaveni, Slovani su staro indoevropsko ljudstvo, kao Germani i Romani; sa tim plemenima slovenska su plemena naselila Eropu i zauzela njen istočni deo. U prvim zapisima iz V stoleća pre Hrista, kod grčkog istoričara Herodota, nazivaju se Neuri i Budini; kod Ptolemeja u prvom stoleću naše ere opisani su kao Stauanoi, a u nešto kasnijim zapisima rimskih istoričara Plinija Starijeg, Tacita i Prokopija kao Sorabi, Sorbi, i Vendi, Venedi, Venetti; sami za sebe govore da su Sloveni, Slovani, Slaveni, Slovenci, Slovinci, Slavjani, a različiti strani istoričari nazivaju ih/nas Slovini, Slovinci, Slaveni, Slavonci, Slavi, Sclavi, Sciavi, Anti, Saklabi, Vindi, Vende, Windische, Raci, Toti i sl.

Na svoju današnju, odnosno nekadašnju teritoriju na tračansko-ilirsko-grčkom poluostrvu Haemos (između Soče, Dunava, Crnog, Belog /Mramornog/ i Ilirskog mora)¹ Južni Sloveni stigli su u pohodima sa više strana i u više talasa, najkasnije u istorijski tamnom periodu između IV i VI stoleća: njihovu najzapadniju poziciju između Alpa i Ilirskog odnosno Jadranskog mora predstavljaju upravo slovenska slovenačka stara i današnja jezička područja, o kojima nas pismeno izveštavaju (na primer) ugledni langobardski istoričar Pavel Diakon u VIII i monah Nestor iz Novgoroda u XI stoleću,² u poznatom 'Letopisu vremenih let': Gorutanci, tj. Karantanci, jesu Sloveni, i njihove naseobine sežu daleko u visoke Alpe i u nizinu sve do Mletaka, odnosno Venecije.

Mudri starac Nestor opisuje 'brezbrežno morje Slavjanstva', i da nije nimalo pretirivao, potvrđuje i slika stanovništva na evropskom kontinentu, na kojem danas živi 57% Slovena, 18% Germana, 17% Romana.³

Ime Sloveni,⁴ odnosno njihov zajednički etnonim, često se povezuje sa dikom i slavom, na primer kod velikog južnoslovenskog, crnogorskog i srpskog pesnika Petra Petrovića Njegoša, kao *gorski vijenac* slave crnogorskim junacima, ili kod slovenačkog pesnika Prešerna: »Največ sveta otrokom

¹ Grčki bog Zevs to je poluostrvo nazvao Haemos, u prevodu: Krvavo gorje.

² "Letopis vremenih let" napisan je pre 1056. g.

³ Prema statističkom pregledu Evropske Unije, Brisel, 2002.

⁴ O Slovenima i nama Slovencima govore brojni zapisi, svedočanstva i knjige, npr. Enciklopedija Jugoslavije, knjiga 7, stranice 229–314, pod naslovima: Slaveni, Slovenci, Slovenija (JLZ, Zagreb 1968) ili Enciklopedija Slovenije, knjiga 11, Slovani, strana 153; Slovenci, 165–294; Slovenija, 296–379 (MK, Ljubljana, 1997).

U njima piše da su južnoslovenska plemena na celom svom prostoru na Haemosu bila jedinstvena i da su se tek kasnije, pod uticajem stranog nasilja i geografskih uslova delila na manje zajednice i njihove grupe pod različitim imenima, koja su im u velikom broju slučajeva nametali strani susedi i česti okupatori. Ali imala su svoj zajednički totemski znak vuka, sa kojim su se identificirala u ratu i miru: očuvao se do danas u patronimima, toponimima i hidronimima, kako nam svedoče lična imena Volkun (Valjhun), Vuk, Vukan, Vukašin itd.; prezimena Volk, Volčič, Vuković, Vujić, itd.; imena krajeva Vukovar, Volčja draga, Vučevo, planina Vučka (Učka), itd.; imena reka Vuka, Volčji potok, itd. itd.

sliši Slave«, a i sa slovesnošću i slovom, na primer kod umnog i blagog srpskog prosvetitelja Dimitrija Obradovića, Dositeja, to je sa slovenskim melodioznim glasovima, govorom i pevanjem: saznanje o Slovenima od davnina se širilo kroz starogrčki zapis o 'blagoglasnosti slovenskog jezika', i u novije vreme, odnosno u XIX veku, kroz Herderove, Grimmove i Schlegelove zapise o Slovenima i njihovom bogatom usmenom narodnom stvaranju, odnosno tradicionalnim umotvorinama.⁵

2. IDEOLOŠKI KODOVI U JUŽNOSLOVENSKIM KNJIŽEVNIM TEKSTOVIMA XIX VEKA

Grčka reč *ideologija* prema *Rječniku stranih riječi, izraza i kratica* Bratoljuba Klaića (Zora, Zagreb 1962, Treće izdanje, strana 608) / znači *ideal + logos, tj. sistem ideja, predodžbi, pojmova, izražen u različitim oblicima društvene svijesti (u politici, moralu, nauci, umjetnosti, religiji); ideologiju određuju u krajnjoj liniji uvjeti materijalnoga života društva, ona je odraz društvene egzistencije i, sa svoje strane, aktivno deluje na razvitak društva ...*, dok *Leksikon stranih reči i izraza* Milana Vujaklije (Prosveta, Beograd, 1970, strana 329) pod *ideološki* navodi: *koji je u vezi sa ideologijom; mislilački, teoretski, sanjalački, zanesenjački*.

Oba tumačenja mogu se primeniti, odnosno veoma tačno ilustrovati duhovna, socijalna i politička previranja u slovenskim zemljama i južnoslovenskim pokrajinama tokom XIX veka, koja su predvodili mnogi pesnici i umetnici, i koja su našla svoj odraz u širim pokretima probuđenih slovenskih i drugih stanovnika na nemirnom, uzavrelom Haemosu odnosno Balkanu, sa koga su u davnini potekle brojne visoke civilizacijske tvorevine: drevna judejska kultura za smisao svog postojanja izabrala je reč *znati* i zapisala slovo *Alef*; njeni racionalniji naslednici, Grci, za smisao svog postojanja izabrali su reč *videti* i slovo *Alfa*; njihovi rušitelji i baštinici, Sorbi ili Sloveni, ne poštujući mudrost Alefa i Alfe, izabrali su sebi reč i slovo *Jaz, ja*.

Ipak, i oni su ostali verni svojim starim, odnosno univerzalnim i večnim ljudskim idealima, rodoljublju, domoljublju, slobodoljublju, i svojim vlastitim mitološkim i kasnije religioznim ideološkim shvatanjima.

3. IDEALI I DRUŠTVENE IDEJE KOD JUŽNIH SLOVENA U XIX VEKU

Južni Sloveni su živeli u čeličnom zagrljaju stranih duhovnih i svetovnih vlasti, podeljeni u strane države i pokrajine, pod vladom feudalne aristokratije i visokih crkvenih dostojanstvenika ili turskih paša i sultana. Determinante ta-

⁵ O Slovenima su razni nedovoljno upućeni autori pisali kao podanicima nekadašnjih stranih kraljeva, na primer Francima, Ugriima, podanicima mletačkih duždeva, ili turskog sultana ili pak stanovnicima pokrajina Kranjske, Koruške, Štajerske, Duklje i Zete, Hercegovine, Bosne, Dalmacije, Like, Srbije, Slavonije, itd. i zatim, u decenijama nastajanja evropskog građanskog društva, odnosno u razdoblju romantizma kao Ilirima.

dašnjih ljudskih sudbina bile su religiozna i klasna pripadnost, i one su strogo određivale način njihovog života, misaone horizonte i jezičku normu. Vladala je strana kultura, strani jezik, a kod južnoslovenskih sinova različitost nestandardizovanih pisama, dugoveka diglosija i razuđenost lokalnih nenormiranih govora neobrazovanog stanovništva, 'govora puka divljačkoga' (Djuro Ferić – Gvozdenica, Dubrovnik, 1798), koja je bitno otežavala njihovu međusobnu komunikaciju. U njihovim duhovnim preokupacijama, uz već pomenute glavne determinante, veoma značajno mesto pripadalo je istorijskom pamćenju, tradicionalnim usmenim mitskim plemenskim legendama o poreklu i dostignućima njihovog bratstva, plemena, roda, odnosno o slavnom i moćnom starom slovenstvu. Moglo bi se reći da je to bio presudan element u njihovim nastajućim nacionalnim ideologijama.

Zato su se svi Južni Sloveni, gurnuti u status podanika stranih vladalaca, pozivali na svoju slavnu prošlost, slobodu i slovenstvo, svoje stare države i kraljeve, junake i velika dela, bojeve i dostignuća: budili su sećanje na Karantaniju, Duklju, Rašku, Hrvatsku, na solunsku svetu braću i njihove vredne slovenske saradnike, zatim na vrle srednjovekovne vitezove Crnojeviće ili Herbertsteine, osnivače dinastija u Crnoj Gori i Albaniji, i Vojne Krajine, čuvenog našeg predžida hrišćanstva – *antimurale christianitatis*, ili Lamberge, nemački zapisane Poljance, zamenike imperatora habsburškog rimskog carstva nemačke narodnosti, i turskog velikog vezira, čuvenog Mehmed pašu Sokolovića, ili na knezove Celjske, vladare mnogih južnoslovenskih pokrajina, i mnoge proslavljene generale i zapovednike pograničnih utvrđenih gradova uz Savu, Sutlu i Kolpu, na druge, malo poznate bratske slovenske narode i veliku Rusiju, jedinu tadašnju slovensku državu; istrajavali su u hrišćanskoj veri i zakonima, i u ratovima i borbama za goli život potvrđivali svoje ideale, po uzoru svojih ponositih predaka.

Gajili su neumereni kult istorije, verovali da su izvori njihovih zala – ali i njihove sreće – strani centri duhovne i svetovne moći; pokrenuli su pokret za obnovu izmišljenih starih vremena, slobodu i slovensko jedinstvo jezika i domovine, za obnovljenu zajedničku moćnu slovensku državu i za jedan jedini sveslovenski jezik; ta njihova idealistička ideologija iscrpljivala se u okvirima lokalnih krvnih zajednica i vodila u nerealne političke planove, u pokret Zedinjena Slovenija (1811), u Ilirski pokret⁶ grofa Janka Draškovića i njegovih sledbenika, u čuveno i dugoveko rusko, odnosno Garašaninovo i Zahovo 'Nadžertanije', u, iz romantičarskog idealnog Ilirstva izvedeno, nejasno jugoslovenstvo, u žuđenu slobodu i samostalnost njihovih lokalnih zajednica, koji se u raznolikim, ruralnim, siromašnim južnoslovenskim pokrajinama, uprkos veli-

⁶ Ilirski pokret bio je prva faza i neupitna osnova konstrukcije južnoslovenskog političkog i književno-jezičkog revolucionarnog previranja, koje je stvorilo glavni trajni delotvorni proces stvaranja individualnih nacija tokom minula dva veka, mada je u svojoj suštini bio i ostao nacionalistički, konzervativan, reakcionarno tradicionalistički, da bi u zadnjim decenijama XX veka degenerirao u agresivno etnonacionalistički pokret u funkciji imperijalističkih politika pojedinih južno-slovenskih pokrajinskih oligarha.

koj požrtvovanosti i iskrenim, plemenitim, nesebičnim nastojanjima pojedinaca tokom XIX veka nisu mogli ostvariti.

Njihovo istrajavanje u tada već minulim formama feudalnog doba, i na patrijarhalnim idealima krvnog srodstva, nije omogućavalo duhovnu i materijalnu nadgradnju njihovih maloljudnih etničkih zajednica niti širu afirmaciju njihovih pojedinačnih duhovnih, kulturnih, jezičkih i literarnih visokih dostignuća.

4. O ULOZI KNJIŽEVNIH DELA KAO SREDSTVA ŠIRENJA IDEOLOGIJE KOD JUŽNIH SLOVENA

Kao svaka originalna i samostalna nacionalna književnost u okvirima svetskih umetničkih tokova slovenska slovenačka književnost, i sve južnoslovenske književnosti: crnogorska, srpska, hrvatska, bosanska, makedonska, bugarska, imaju čvrste temelje u vlastitoj usmenoj tradiciji, vlastitoj staroj slavenskoj pismenosti, vlastitoj srednjovekovnoj duhovnoj i svetovnoj literarnoj tradiciji⁷ u razdoblju romantizma: epoha nacionalnog romantizma dala je nov podsticaj slovenstvu i njegovim manifestacijama, i omogućila nova visoka umetnička dostignuća na području pisane reči i posebno na polju poezije.

Naime, književnost, pisana i štampana reč, koja je postojala među evropskim ljudstvima i narodima od polovine XVI veka, početkom XIX stoleća (razvojem školstva i tehnologije štampanja) postala je glavno sredstvo informisanja javnosti i ideoloških poruka: uz aktuelne informacije prenosila je visoka dostignuća ljudskog uma kroz vreme i prostor: štampana reč, knjiga, i naročito knjiga na narodnom jeziku, postala je moćan medij ljudskog duha, sada dostupan velikom krugu čitatelja, odnosno slušalaca. Tako se knjiga i kod južnoslovenskih ljudstava našla u ulozi središnjeg ideološkog i kulturnog diskursa, vodeće sredstvo komunikacije u religiozno suprotstavljenim imperijama i u romantičarsko-realističkom umetničkom stvaranju u celom južnoslovenskom prostoru, obeleženom trajnim i ostrim sukobima ideologija, kultura, religija i politika.

Kod Slovenaca su se u taj globalni proces aktivno uključili Primož Trubar, otac prve očuvane slovenačke knjige (1551), zatim Janez Wajkard Valvasor sa *Slavom vojvodine Kranjske* (1689), Janez Žiga Valentin Popovič (1750) sa knjigom o Slovenima i tadašnjem slovenačkom jeziku, Mihael Sever (1777) sa smelim imenovanjem svih slovenskih stanovnika u pojedinim pokrajinama tuđih država za Slovence, Jernej Kopitar (1809) sa svojom (na nemačkom jeziku napisanom) gramatikom *slovenskog jezika, koji govore Slo-*

⁷ U južnoslovenskom pesničkom mnogoglasju zvučala je zajednička ideja i melodija, zvučalo je svobodoljubje i u njemu patriotizam. Taj patriotizam, neodvojiv od svog izvora, ideala Slobode, crpeo je svoje nadahnuće iz pripadnosti večnom, silnom, bratskom, mnogobrojnom, istojezičnom i, kod Dositeja i Njegoša, istovernom beskrajnom moru Slovenstva.

veni (u pokrajinama rimskog carstva nemačke narodnosti) u Koruškoj, Štajerskoj, Kranjskoj, Goriškoj i u Istri, i dr.⁸

U pomenutim delima, koja su snažno odjekivala u tadašnjoj široj kulturnoj multinacionalnoj i slovenskoj javnosti, motivi i teme tesno su vezani za svest o pripadnosti slavenstvu i na Slovence uopšte: u tom je etničkom uglu posmatranja izražen njihov izvor i smisao. U *Proleću naroda*, kako se u evropskim literarnim i naučnim krugovima označava XIX vek, i u *Martovskoj revoluciji* (1848)⁹, koja je otvorila mogućnosti za obnovu i afirmaciju vlastitog slovenskog jezika, slovenskog identiteta, i, naravno, slovenskih pesničkih talenata, pokrenute su ideje, koje su omogućile široku javnu upotrebu slovenskog jezika, oblikovanje južnoslovenskih literarnih stvaralačkih krugova, srazmerno širokih krugova čitalaca, nastajanje specifične kulturne i, posledično, narodne slovenske svesti, rađanje političkog integrativnog programa i ka njegovim ciljevima usmerenog pokreta.¹⁰

Evropski romantičari su u književnosti ostvarili značajna dela: uz blistave stihove iz pera poznatih evropskih autora, npr. Byrona, Shellyja, Puškina, Keatsa, Lamartina, Heinea, Leopardija, Mickiewicza, Herderlina, Edgara Allana Poa, Slovackog, Ljermontova, Mache, Ševčenka i dr., nastali su stihovi južnoslovenskih junačkih pesama i reprezentativni nacionalni epovi¹¹ Franca Prešerna, Ivana Mažuranića, Petra II Petrovića Njegoša, Hrista Boteva, Grigora Prličeva, a i popularne zbirke usmenih junačkih narodnih pesama Vuka Karadžića, Stanka Vraza, Andrije Kačića Miošića, Sime Milutinovića Sarajlije, Anastasiusa Gruena, Joksima Novića Otočanina i dr.¹²

5. O SLOBODI I SLOVENSTVU U EPU *KRST PRI SAVICI / KERST PER SAVIZI FRANCA PREŠERNA*

Slovenački pesnik France Prešeren ostaje veran karakterističnoj južno-slovenskoj evokaciji daleke prošlosti i istorije svoga naroda i u *Krstu pri Savici* ih je povezao sa svojim ličnim životnim iskustvom. Pri tom se spontano bavio i slobodom i slovenstvom, i neraskidivim vezama svakog pojedinca sa njegovom etničkom zajednicom, koje se manifestuju na rasnom, plemensko-nacionalnom, kulturnom, jezičkom i religiozno-ideološkom planu.

⁸ Batolemeus Jernej Kopitar, kao što je poznato, osnivač naučne južnoslovenske filologije, čuveni *monstrum scientarium*, autor je mnogih misli i studija o Slovenima i posebno o Južnim Slovenima: ovde napominjem, da je on otac determinanti, odnosno međunarodno prihvaćenih termina: Jugo-Slavija, Jugo-Slovani (Slaveni, Slavjani); Serbo-Hrvati; Serbo-Croat, Serbo-Croatisch, Serbo-Croatisches Folkes, Serbo-Croatisches Sprache i dr.

⁹ Videti: Žak Godšo (Godechot), *Revolucije 1848*, Nolit, Beograd, 1987.

¹⁰ Taj je pokret, kao što je poznato, kasnije, u XX veku, inicirao i formirao nacionalnu svest i nacionalne države kod više južnoslovenskih naroda.

¹¹ Narodni junački ep, *Rečnik književnih termina*, Beograd 1992, s. 511–513.

¹² Književni istoričari ponekad ponegde uz ove oznake upotrebljavaju i termine rani i kasni romantizam, koji označavaju epohe prvobitnog, kolektivnog, i zatim zrelog, individualnog romantizma.

Prešeren se u prvom razdoblju svog javnog pesničkog rada pisanjem balada i pripovednih pesama pripremao za svoje epsko i lirsko, po obimu najveće pesničko delo (Anton Slodnjak, 1968), za veliki slobodarski trodelni junački ep *Krst pri Savici* /Kerst per Savizi. Povest v versih. Sloshil Dr. Presherin. V Ljubljani, natisnil Joshef Blasnik. 1836/, koji se u minulim desetlećima slovenačkoj i stranoj čitalačkoj javnosti, a i u opštoj istoriji književnosti nametnuo kao vodeći slovenački nacionalni ep (Mirko Rupel, 1947).

U njemu razvija svoje misli o sudbini slovenske slovenačke etničke zajednice, svoga plemena i naroda, kroz umetnički prikaz nasilnog pokršćavanja alpskih i panonskih Slovena, predaka današnjih Slovenaca u ranom srednjem veku. Slovenačka vojska je u odbrani slobode i vere pradedova cela izginula; jedini preživeli, Črtomir, teško doživljava poraz, okrutnu slovensku bratoubilačku borbu, gorku kolektivnu sudbinu i u svom se očajanju sprema na samoubistvo. Međutim, ljubav prema Bogomili usmeriće njegov život u hrišćanstvo: epski tonovi prelaze u intimnu lirsku ispovest autora.

Črtomir je u Prešernovim stihovima opisan kao izraziti predstavnik stare slovenske zajednice i njen tragični junak, kao protagonista opšte slovenske i slovenačke sudbine, nosilac snažnog slovenskog čuvstva i njegovih iskonskih manifestacija u iskrenom rodoljublju, domoljublju i slobodoljublju.

Karakteristični su nezaboravni stihovi, odnosno njegove reči svojim drugovima pred odsudnu bitku:

Kdor hoče vas dočakat temne zore,
Neproste dni živet nočem enake,
Ne branim mu, al jutra čakat more.

U slobodnom prevodu:

Ko medju vama želi živ dočekati zoru,
I živeti svoj život u danima koji su jednaki noćima, (u ropstvu)
Može otići, ali mora sačekati do jutra.
/Stihovi 38, 39 i 40/

I dalje:

Manj strašna noć je v černe zemlje krili,
ko so pod svetlim soncam sužnji dnovi!

U slobodnom prevodu:

Manje strašna je noć pod crnim krilom zemlje, (to je u grobu)
Nego pod svetlim suncem dani u životu ropskom!
/Stihovi 51 i 52/,

koji ostaju trajna Prešernova slobodarska poruka njegovim slovenskim i slovenačkim saplemenicima.

Prešeren je u sadržaju i u formi svoga epa ostvario predromantičarski model junačkog epa o slobodi i sudbini slovenske plemenske zajednice (Radomir Ivanović, 1991 i 1997) i u drugom delu stvorio romantičarski indivi-

dualni ep, originalno delo koje staje uz bok velikih, nezaboravnih njemu savremenih romantičarskih poema u evropskim književnostima, npr. u crnogorskoj, srpskoj, ruskoj, francuskoj, engleskoj i poljskoj književnosti.

6. O SLOBODI I SLOVENSTVU U EPU *GORSKI VIJENAC I STIHOVIMA PETRA II PETROVIĆA NJEGOŠA*

Odnos prema idealu slobode i prema bratskoj slovenskoj zajednici pesnik *Gorskog vijenca* iskazao je svojim životom i delima, i on kao okosnica teče kroz sva njegova dela: epos *Svobodijada* već svojim naslovom sam pojam slobode svrstava u uzvišenu, vodeću kategoriju i potvrđuje njegovu ulogu *kategzohena* u životu autora i njegove ponosne crnogorske zajednice.

O tesnim vezama sa slovenstvom čitaoci se mogu uveriti već na prvi pogled u bilo kojem pesničkom delu P. II Petrovića Njegoša: naslov njegovog i prvog crnogorskog literarnog almanaha, *Ogledalo Srpsko*, rečit je primer crnogorske svestrane povezanosti sa bratskim srpskim i drugim južnoslovenskim i slovenskim narodima. Slovenstvo, Slavjanstvo, Slavjani, Srpstvo, Srbliji, Srpsko, Srbin, Srpka, Moskovi, Rusi, Rusaci, i mnogi drugi slovenski etnonimi kao odrednica pesnikovih misli, horizonata i želja, susreću se u svakom njegovom pesničkom umotvoru (i u mnogim pismima i zapisima u *Bi-lježnici*). A uz Crnu Goru i njegove Crnogorce i Crnogorke, koji se – naravno – najčešće pojavljuju, Njegoš često pominje Brda, Zetu, Boku, Arbaniju, Bosnu, Hercegovinu, Kotor i Primorje, Skadar, Rusiju ...

Tipičan primer za našu temu jeste najpoznatije delo Petra II Petrovića Njegoša, crnogorskog, srpskog i južnoslovenskog pesnika, vladara i vladike, originalni junački ep *Gorski vijenac*, izdat u Beču 13. februara 1847, kao drugi deo njegove *Crnogorske trilogije* (*Luča Mikrokozma*, 1845; *Gorski vijenac*, 1847; *Lažni car Šćepan Mali*, 1851): kao i pomenuti Prešernov *Krst pri Savi-ci*, sastavljen je iz posvete i glavnog teksta; *istoričesko sobitije*, dvodelni ep u stihovima, tačnije junačkim desetercima, obuhvata preko 2850 stihova (*Posveta prahu oca Srbije* 38 i *Gorski vijenac* 2819 stihova), koji opisuju sudbonosni događaj u istoriji slovenske crnogorske etničke zajednice. Autor je svoj ep zamislio kao epski izveštaj o borbi za slobodu njegove slovenske, crnogorske hrišćanske zajednice u njegovom otačastvu 1702 g.¹³, kroz razučene nezaboravne epske prizore sa lirskim¹⁴ i dramskim elementima.

U Njegoševom raznolikom tekstu, koji predstavlja pravu apoteozu slobode i slovenstva, odlikuju se likovi crnogorskih starešina, predstavnika crnogorskog naroda, odnosno njihovih duhovnih vođa: igumana Stefana i vladike Danila, koji su najizrazitiji nosioci svesti o ideološkoj pripadnosti Crnogoraca

¹³ Boris N. Putilov, *Junački ep Crnogoraca*, Titograd 1985: »Faktički izvor (crnogorskih epskih pesama) bila su stvarna znanja i epska tradicija plus junački način života i svijest sredine«.

¹⁴ *Umetnost reči, poezija, istovremeno je i snaga, moć duha, najfinija i najvitalnija ljudska snaga, nešto neuništivo, svedok trajanja i unutrašnjih metamorfoza kroz koje je prolazio čovek kroz različita vremena i vekove*. Ova misao Milivoja Markovića (*Antologija srpske poezije XX veka*, Beograd 2000, s. 87) u celini se može primeniti na Njegoša i na Prešerna.

slovenskoj hrišćanskoj zajednici i idealima slobode: na tim ideološkim temeljima, odnosno sa tim jasnim, dominantnim duhovnim okvirima (uz sveprisutno pesnikovo hrišćanstvo kao vrhovni okvir) Njegoševa je pesma o borbi slovenskih brdskih plemena za slobodu postala temelj narodnog identiteta i istovremeno crnogorski, i srpski i južnoslovenski junački nacionalni romantičarski ep.¹⁵

Mada pesnik Njegoš u svoj tekst nadahnuto unosi filozofske, religiozne i istorijske reminiscencije, opise svakodnevnog života slovenskog plemena, i mudre misli njegovih duhovnih otaca, *Gorski vijenac* u celini izražava *herojsko slobodarstvo Njegoševo* (Ivo Andrić, 1957).

ZAKLJUČAK

Kratko prikazani romantičarski epovi oba cenjena nacionalna barda dva južnoslovenskih naroda nastali su u prelomnom istorijskom razdoblju, i potvrđivali su slobodu i slovenstvo kao bitne odrednice njihovih života, a i kao smernice za neslućeni razvoj njihove šire zajednice: u svojim stihovima oba pesnika ističu nepokolebljivost i slobodoljubivost slovenskih predaka, njihovo požrtvovanje u ostvarivanju ciljeva slovenske zajednice (plemena, ljudstva i nacije), i njihovu spremnost na plemenitu, nesebičnu žrtvu, za samožrtvovanje za njihove ideale i visoke ciljeve.

Ovim svojim svojstvima na ideološkom, idejnom, umetničkom i sadržinskom planu oba autora ispisuju misli o slobodi i slovenstvu

Literatura:

- Ivo Andrić, *Večna prisutnost Njegoševa*. U: Sabrana dela Ive Andrića, Beograd, 1976;
B.(Baltasar) Hacquet, *Veneti–Iliri–Slovani*; Nova Gorica, 1996;
P. J. Šafarik, *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, Offen, 1826;
Slovanske starožitnosti, Praha, 1837;
F. Miklošič, *Vergleichende Formenlehre der slawischen Sprachen*, Wien, 1856;
F. L. Rieger, *Slovane*. U: Slovník naučný, Praha, 1869, knjiga VIII;
Peter Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*, Ljubljana, 2006;
Andrej Pleterski, *Model etnogeneze Slovanov na osnovi nekaterih novejših raziskav*.
U: Zgodovinski časopis, leto 1995, št. 4, letnik 49, str. 537–536;
T.(Tomo) Maretić, Slaveni u davnini, Zagreb, 1889;
Miodrag Popović, *Romantizam*, I/II, Beograd, 1975;

¹⁵ Nacionalni junački epovi ili pesme kod Južnih Slovena razvili su se iz opisa konkretnog istorijskog događaja, koji je imao širi značaj za pripadnike određene slovenske zajednice. U slučajevima kada se sudbonosni sukobi, odnosno događaji ponove ili čak ponavljaju, junački ep prerasta granice epskog izveštaja o jednom događaju ili jednoj ličnosti i postaje epski izveštaj o vremenski dužem istorijskom razdoblju, dužem toku istorije, o određenoj epohi i iskustvu određene etničke ili narodne zajednice kao sinteza mnogih oslobodilačkih borbi, sukoba, ličnosti, bojeva i ratova. Tako junački ep prerasta u nacionalni junački ep, što važi za oba ovde izneta primera.

Djuro Šurmin, *Povjest književnosti hrvatske i srpske /s 21 ispravom i sa 70 portreta/*, Zagreb, 1898;
Radimir Ivanović, *O Gorskom vijencu*, Titograd, 1991;
Radimir Ivanović, *Njegoševa psihologija i filozofija stvaranja*, Novi Sad, 1997;
Rajko Cerović, *Svjetlosti i sjenke jedne tradicije (književno-kritički ogledi)*, Nikšić, 1986.
Mirko Rupel, Alojz Gradnik, *Gorski venec*, Ljubljana, 1947;
Vojislav Nikčević, *Mladi Njegoš*, Cetinje, 1978;
Pavle Popović, *O Gorskom vijencu Petra II Petrovića Njegoša*, Beograd, 1923;
Radoslav Eraković, *Apokrifna istorija epskog pesništva srpskog predromantizma*, Slavistična revija, letnik 58, št. 2, Ljubljana 2010, str. 223–233;
Religiozni ep srpskog predromantizma, Matica srpska, Novi Sad, 2008;
Ivan Prijatelj, *Izbrani eseji in razprave*, I-II, Ljubljana 1952–1953;
Jacques Godeshot i Žak Godšo, *Revolucije 1848*, Beograd, 1978;
Boris N. Putilov, *Junački ep Crnogoraca*, Titograd, 1985;
Predrag Piper, *Uvod u slavistiku*, Beograd, 2008.

Vladimir OSOLNIK

IDEOLOGICAL CEDES THE LITERARY TEXTS OF THE
NINETEENTH CENTURY: SLAVDOM AND FREEDOM IN THE
LITERARY WORKS OF PETER II PETROVIC AND FRANCE
PREŠEREN
Summary

The paper deals with ideology and Slavdom and freedom in the literatures of the South Slavs, as well as their name, and the relationship between France Prešeren and Petar II Petrovic Njegos Slavdom and the freedom and the role and meaning of Slavdom and freedom in their literary works.

Keywords: Freedom, Slavdom, Romanticism, P. II P. Njegoš, F. Prešeren, South Slavic Literature.

Tatjana BEČANOVIĆ
Nikšić

OSOBINE DRAMSKOG DISKURSA U *GORSKOM VIJENCU*

Dramski diskurs zasniva se na oponašanju socijalne komunikacije, čiji se organizacioni principi naknadno podvrgavaju drugostepenom, književnom kodiranju što dovodi do divergencije, jer se jezik u drami podređuje dopunskim uređenjima književnog koda i pri tom trpi složene modifikacije i višestruka semantička usložnjavanja.

Genološka hibridnost *Gorskog vijenca* kao da je uslovila pretapanje kodova i oblika i na drugim nivoima teksta, od makrostrukturnog do mikrostrukturnog, pa u Njegoševoj drami gotovo da nema čistih govornih oblika, monologa i dijaloga, već se procesi monologizacije dijaloga, odnosno dijalogizacije monologa uspostavljaju kao stalne organizacione sile koje deluju na uređenje dramskog diskursa.

Patrijarhalna kultura uspostavlja kult kolektiva, čime se ugrožavaju kulturne funkcije i socijalna relevantnost pojedinca, pa je u skladu s tim, u modelu plemenske kulture koji se gradi u *Gorskom vijencu*, monološki govor ugrožen a personalna deiksa modifikovana, pri čemu je oslabljen individualni princip, iskazan ličnom zamenicom Ja, transformisan u moćno kolektivno načelo, čiji gramatički nosilac postaje lična zamenica Mi.

U *Gorskom vijencu* uspostavlja se opozicija između hrišćanske i islamske kognitivne sheme i njihovih simboličkih sistema, što će umnogome otežati komunikaciju likova jer ukoliko su kognitivni modeli sagovornika udaljeniji, utoliko će oni teže uspostavljati komunikaciju.

Izbor stiha relevantan je za recepciju drame jer je mnomonička funkcija stihovanog teksta mnogo jača nego proznog, pa se Njegoševa drama organizuje kao moćan simbolički znak koji čuva obrasce dostojne oponašanja, kao program za memorisanje informacija od ključne važnosti za opstanak crnogorske socijalne zajednice i očuvanje njenog identiteta. Pragmatički aspekt *Gorskog vijenca*, odnosno stav korisnika prema znaku, obezbeđuje mu ogromno semiotičko opterećenje i uspostavlja ga kao tekst sa naglašenim reprezentativnim funkcijama, što ga ozbiljno približava redu sakralnih tekstova, koji uvek imaju posebnu poziciju u kulturi i otporniji su na promene i dinamičnost semiosfere.

Ključne reči: dramski diskurs, patrijarhalna kultura, kult kolektiva, pragmatički aspekt.

Dramski diskurs se zasniva na oponašanju socijalne komunikacije, čiji se organizacioni principi naknadno podvrgavaju drugostepenom, književnom kodiranju što dovodi do divergencije, jer se jezik u drami podređuje dopunskim uređenjima književnog koda i pri tom trpi složene modifikacije i višestruka semantička usložnjavanja. Pesnički jezik je posebno složen u stihovanoj drami, jer podleže ograničenjima koja nameće stihovana segmentacija teksta, tako da je u *Gorskom vijencu* aktivirano nekoliko kodova koji uređuju dramski diskurs. Konverzacijski kod podrazumeva prelamanje informacije kroz pragmatične aspekte dijaloga i njeno podređivanje situacionom kontekstu, kognitivnim shemama, strategijama učtivosti i sl. Neverbalno kodiranje javlja se

kao obavezan element scensko-mimetičke paradigme koji upotpunjuje dramsku sliku sveta uvećavajući njen podražavalački potencijal, što je čini plastičnijom i verodostojnijom. Ali najvažniji od svih aktiviranih kodova svakako je pesnički, koji uključuje i složen sistem stilske figuracije, što dodatno deformiše poruku i rezultira dominacijom estetske funkcije, pri čemu dramski dijalog, različitim umetničkim i diskurzivnim strategijama, transformiše svakodnevnu konverzaciju u estetsku činjenicu, iako je verbalna komponenta samo deo složenog semiotičkog sistema koji se aktivira u slučaju realizacije dramskog teksta na sceni.

U *Gorskom vijencu* dolazi do pretapanja različitih poetičkih kodova, pa su uz usmene aktivirani i romantičarski, klasicistički i realistički kodovi, što potvrđuje da se hibridizacija uspostavlja kao osnovno organizaciono načelo, koje uređuje gotovo sve nivoe dramskog teksta, od genološkog i žanrovskog, preko poetičkog, kulturnog i diskurzivnog, do stilskog, mikrostrukturnog, pri čemu najviše homogenosti i stabilnosti tekst pokazuje na ritmičkometričkoj ravni.

Genološka i poetička hibridnost¹ *Gorskog vijenca* kao da je usloвила pretapanje kodova i oblika i na drugim nivoima teksta, od makrostrukturnog do mikrostrukturnog, pa u Njegoševoj drami gotovo da nema čistih govornih oblika, monologa i dijaloga, već se procesi monologizacije dijaloga, odnosno dijalogizacije monologa uspostavljaju kao stalne organizacione sile koje deluju na uređenje dramskog diskursa. Monologizacija dijaloških sekvenci tipična je za drame u kojima likovi pre svega funkcionišu kao likovi-ideje², a tu vrstu modelativne redukcije karaktera možemo uočiti u *Gorskom vijencu*. Pojačana stilska markiranost takvih segmenata teksta izazvana je nepodudaranjem dijaloške forme i monološke tematsko-sadržinske usmerenosti, koja isključuje instancu sagovornika, a ovakvi poremećaji diskursa, odnosno dramskih formi predstavljaju posledicu supremacije kolektivnog načela. Naime, patrijarhalna kultura uspostavlja kult kolektiva, čime se ugrožavaju kulturne funkcije i socijalna relevantnost pojedinca, pa je u skladu s tim, u modelu plemenske kulture koji se gradi u *Gorskom vijencu*, monološki govor ugrožen a personalna deiksa modifikovana, pri čemu je oslabljeni individualni princip, iskazan ličnom zamenicom Ja, transformisan u moćno kolektivno načelo, čiji gramatički nosilac postaje lična zamenica Mi.

Prepoznavanje deiktčnosti nameće se kao važno polazište za razumevanje dramskog teksta jer upravo deiksa jeziku obezbeđuje aktivnu i dijalošku funkciju pošto je ona preduslov nenarativne forme diskursa, koji kreira, odnosno scensko-mimetičkim sredstvima prikazuje dramski univerzum. Zahvaljujući deiksi u dramskom tekstu potiskuje se dijegezis i stvaraju uslovi za dominaciju mimezisa, pri čemu se ona nameće kao veoma značajno sredstvo za pozicioniranje likova i njihovo smeštanje u određene spacijalno-temporalne okvire. Dramski diskurs je egocentričan a zbog deiktčnosti u njemu se sve odmerava prema parametrima jedne instance, u *Gorskom vijencu* umnožene

¹ O tome videti u: Tatjana Bečanović, *Semiotička interpretacija Gorskog vijenca*.

² O tome videti u: Jan Mukaržovski, *Struktura pesničkog jezika*.

pod diktatom kolektivnog načela, tako da se pojedinačni glasovi Crnogoraca slivaju u homogeno dramsko Mi, koje svim raspoloživim sredstvima brani svoju kulturu.

U Njegoševoj drami sva tri tipa deikse: personalna (Ja – Ti), temporalna (sada) i spacijalna (ovde)³, podvrgavaju se ozbiljnim modifikacijama. Personalna deiksa podređuje se superiornom kolektivnom načelu, pri čemu se jasno diferencirane dramske instance Ja i Ti povlače pred nadmoćnijim plemenskim imperativom i diktatom filogenetskog pamćenja, transformišući se u opoziciju Mi –Vi, tipičnu za drame opsednute opstankom socijalne zajednice. Temporalna deiksa podvrgava se intenzivnom procesu hristijanizacije, pri čemu se maksimalno opterećuje religijskim značenjima, što umnogome uslovljava ponašanje likova usmeravajući ga u pravcu uzvišenosti, patosa i hrišćanske martiromanije, jer „sada” je hrišćanski svetac (Trojičin dan, Mala Gospojina, Badnje večer i Božić), pa je poželjno žrtvovati sebe za „više ciljeve” i opstanak kolektiva. Modifikacije spacijalne deikse usmerene su na sakralizaciju prostornih nizova, pa je „ovde”, to jest dramski prostor, određenim intertekstualnim i simboličkim strategijama, transformisan u sveto mesto, što u dramu unosi mitska značenja. Dakle, temporalni i spacijalni nizovi stavljaju se u službu odbrane hrišćanstva, tako da sakralizovani hronotop u *Gorskom vijencu*, osim temporalne i spacijalne, nosi i ideološku, vrednosnu informaciju o verskom i kulturnom modelu, čija je odbrana osnovni pokretač dramskog zbivanja.

Dominantno vreme zbivanja u drami jeste prezent, ali je u *Gorskom vijencu* to osnovno temporalno načelo, koje predstavlja preduslov nenarativnosti, narušeno dijegetičkim sekvencama u kojima se aktivira analepsa⁴, osnovni temporalni modus naracije. Analepse ugrožavaju vremensku organizaciju dramskog teksta koja teži sinhronoj tački gledišta i temporalnoj progresiji, to jest ubrzanom razvijanju radnje, što isključuje retardaciona sredstva i dijegetičke digresije.

Dakle, i deiktičnost i performativnost, kao suštinska obeležja dramskog diskursa, na neki način su ugrožena u *Gorskom vijencu* i prilagođena njegovoj osobenoj genološkoj strukturi, koja podrazumeva naglašenu aktivnost epskog koda, što će ozbiljno poremetiti performativnost (akcionost, dinamičnost) dramskog diskursa jer je na sceni rekonstruisana epska situacija „sedenja uz oganj”. Ove modifikacije uslovljene su tipom kulture i naglašenim prisustvom usmenih kodova jer kultura kao skup međusobno funkcionalno zavisnih semiotičkih sistema⁵ uslovljava značenja književnog teksta, pa se njegovo semantičko polje proizvodi prizivanjem tradicije i kulture kojoj pripada.

Osnovni tip dramskog dijaloga je dijalog konflikta, a pri njegovoj verbalizaciji važnu ulogu može imati odnos moći među sagovornicima, realizacija strategija učtivosti, kao i kognitivne sheme likova. Upravo zato što su konflikti ključna mesta dramske radnje, važno je uočiti komunikacijske strategije ko-

³ O deiksi videti u: Marina Katnić-Bakaršić, *Stilistika dramskog diskursa*.

⁴ Termin Žerara Ženeta kojim se označava retrospektivna naracija.

⁵ O tome videti u: Jurij Lotman, *Semiosfera*.

je se uslovno mogu nazvati negativnima a čiji je glavni cilj izazivanje sukoba ili njegovo pojačavanje. Zbog toga je u drami veoma česta verbalna agresivnost, koja se podređuje dramskom kodiranju, kontroliše i raspoređuje na sintagmatskoj ravni u zavisnosti od autorske namere i razvoja dramske radnje. Verbalno nasilje podrazumeva upotrebu reči sa negativnom emocionalno-ekspresivnom konotacijom: psovki, uvreda, vulgarizama i kletvi, a svađa je prema Mukaržovskom⁶ ekstremni tip dijaloga, kod koga se naglašava suprotnost između Ja i Ti, u *Gorskom vijencu* Mi i Vi, pri čemu emocionalni i voljni elementi dominiraju. U dijalogu konflikta česti su ironija i sarkazam, pa su ti stilski mehanizmi aktivirani i u pregovorima Crnogoraca s domaćim Turcima, kao prikrivene, suptilne forme neučtivosti.

Apodiktička organizacija pregovora s turskim poglavicama izuzetno je zanimljiva sa stanovišta komunikacije jer se verbalno nadmetanje između Crnogoraca i domaćih Turaka organizuje kao naglašeno disensni, agonalni tip dijaloga. To je jedina kompoziciona sekvenca u kojoj se na scenu izvode sukobljene strane i omogućava mimetičko kreiranje verbalnog konflikta, dok se u drugim situacijama samo dijegetički, dakle, ne dramskim nego narativnim sredstvima predočavaju sukobi s Turcima. Disensni dijalog zasnovan je na nekooperativnosti koja podrazumeva kompetitivnost, nadmetanje ili nadgornjavanje, što ga čini idealnim sredstvom za realizaciju dramskog sukoba. U disensne činove spadaju: protivkritika, poricanje, pretnja i ismejavanje⁷, pri čemu i stilski mehanizmi ironije i sarkazma mogu biti aktivirani u tzv. „negativnim strategijama”, tako da u replikama Crnogoraca dominantnu ilokucijsku snagu imaju pretnje, upozorenja i kletve, kao vrste negativnog obećanja, bilo da su eksplicitno iskazane, bilo da su uvijene u alegoriju.

Dakle, prisustvo Turaka i njihovog govora na sceni ograničeno je na pregovore, stoga je dramsko i agonalno opterećenje te sekvence ogromno, pa ona u kompoziciji funkcioniše kao svojevrsni semantički i dijaloški epicentar oko koga se širi sukob i konflikt hrišćanstva i islama. Komunikativni sistem koji se uspostavlja na liniji Crnogorci – domaći Turci sublimira značenja modelovanog univerzuma u celini i profiliše dramski sukob, pa se javlja sa naglašenim kulminatornim funkcijama.

Dramsku sekvencu pregovora najavljuje kompozicioni rez i opomena kola, koje peva o izdaji i upozorava na kazne, ukazujući na kodove ponašanja uspostavljene u crnogorskoj kulturi. U svakom društvu postoje konvencionalni kodovi ponašanja, koji su veoma važni za socijalnu zajednicu jer regulišu ponašanje pojedinca, propisuju pravila i kažnjavaju prestupe. Kao najozbiljniji prestup i najveći zločin, odnosno ogrešenje o društveno propisanu normu u semantičkom sistemu *Gorskog vijenca* ustanovljena je izdaja:

⁶ O tome videti u: Jan Mukaržovski, *Nav. delo*.

⁷ O tome videti u: N. Ivanetić, *Govorni činovi*.

KOLO POJE:

*Staniša je obraz ocrnio,
pohulio na vjeru Hristovu,
na junačko pleme Crnojevo,
obuka se u vjeru krvničku
i bratske je krvi ožednio. (GV., str. 88).*

Dakle, kodovi tradicionalnog plemenskog društva osnovni su regulatori ponašanja likova u Njegoševoj drami, a konvencionalni kodovi su nosioci kulturnog iskustva koji omogućavaju uklapanje pojedinca u sopstvenu kulturu, što doprinosi njenoj vitalnosti i postojanosti. Nastojanje da se dekodiraju tuđi tekstovi preko vlastitih kodova i obrnuto, nametanje svojih kodova nekoj kulturi kojoj su oni nerazumljivi, dovodi do aberantnog dekodiranja. Upravo takav oblik dekodiranja Crnogorci nameću domaćim Turcima zahtevajući njihov povratak *vjeri prađedovskoj*, iako su oni već duboko u tuđim kognitivnim shemama i kulturnim kodovima:

MUSTAJ-KADIJA

*Bogu šućur, dvjesti su godinah
otka paći vjeru prihvatismo,
izmećari dinu postadosmo. (GV., str. 95).*

Pregovori počinju neugodnim ćutanjem, odnosno interturnusnom pauzom, što je registrovano u didaskaliji, a zatim će uslediti prekor kneza Janka koji podstiče na uspostavljanje verbalne interakcije:

Dođoše poglavice turske, okolo sedam-osam, i posjedaše s Crnogorcima. Svi muče i gledaju preda se.

KNEZ JANKO

*Koje ste se jade skamenili?
Što razgovor kakav ne počnete,
No pospaste i pozamrcaste? (GV., str. 88).*

Neprekinuti lanac crnogorskih replika (knez Rogan, knez Janko, knez Bajko, Obrad, Vuk Raslapčević, vojvoda Milija, vojvoda Stanko, serdar Janko, Vuk Mandušić, vojvoda Bartić), koje regulišu stilski mehanizmi alegorije ili ironije, funkcioniše dvoplanski, kao odgovor, odnosno reakcija na Skenderaginu repliku, ali i kao stimulus, provokator Mustaj-kadijinog monološki usmerenog turnusa, u kome se jasno manifestuje sociokulturna i situaciona nadmoć Turaka:

MUSTAJ-KADIJA

*Malo ljudstvo, što si zasl'jepilo?
Ne poznaješ čistog raja slasti,
a boriš se s bogom i s ljudima,
bez nadanja živiš i umiraš, –
krstu služiš, a Milošem živiš!
Krst je riječ jedna suhoparna,
Miloš baca u nesvijest ljude
al' u pjanstvo neko prečerano.
Više valja dan klanjanja jedan
no krštenja četiri godine. (GV., str. 95).*

Iskazi Crnogoraca formalno se organizuju na paradigmi dijaloga, što se manifestuje u smenjivanju replika, ali na tematsko-semantičkom planu takav dijalog transformiše se u monolog jer je u govoru Crnogoraca dostignut visok stepen konsenzusa, slaganja, pa se ne radi o replikama koje profilišu sukob, već svaki lik nastavlja misao prethodnog, dopunjuje je i razvija, po pravilu, u tematskoj progresiji, stoga dvoplanska, dijaloško-monološka priroda ovog tipa dijaloga rezultira pojačanom stilskom markiranošću takvih segmenata teksta. Sve koordinirane replike Crnogoraca, koje gube obeležje stimulusa i reakcije, uključuju se u disensni tip komunikacije i oštro suprotstavljaju turskom diskursu, pri čemu se domaćim Turcima šalje preteća, ali u alegoriju uvijena poruka, koja opravdava nasilje u borbi protiv zla. Na taj način replike u Pregovorima gube interakcijske funkcije stimulusa i reakcije, što je jasan pokazatelj njihove monološke usmerenosti jer osnovna funkcija likova u *Gorskom vijencu* jeste da nose i saopštavaju ideje, a ne da budu nosioci dramskog zapleta i radnje, pa su oni po svojoj strukturi više refleksivne, misaone nego dramske instance.

Komunikativna funkcija verbalnog nadmetanja, odnosno „riječanja”, između Crnogoraca i *turskih poglavica* najčešće se ugrožava i deformiše pomoću stilskog mehanizma alegorije. Svaka dvosmislenost iskaza proizvodi dopunski stilski potencijal replika, što je posebno bitno za dramski diskurs, pa govor likova u *Gorskom vijencu* nikad nije jednoznačan, čemu doprinosi veoma složen sistem stilske figuracije, koja deformiše govorni niz i narušava njegovu komunikativnu funkciju na račun razvijanja estetske. Alegorija⁸ je omiljena stilska figura narodnog pevača, dakle, invarijantna jedinica usmenih kodova, koja deluje na principu ikoničkog znaka preslikavajući primarni, ali iz jezika odsutan semantički niz u konkretnu sliku, tako da se u koordiniranom nizu relativno lako može prepoznati semantička podudarnost sa primarnom slikom, prećutanim korelatom, pa je njeno značenje mnogo određenije od ambivalentnog i opalescentnog značenja metafore. Taj verbalni ornament, zasnovan na paradigmi tropa, stilski markira i intenzivira govorni niz jer modifikacija osnovnog značenja verbalnih jedinica, odnosno aktiviranje njihovog

⁸ O alegoriji videti u: Zdenko Lešić, *Teorija književnosti*.

prenesenog, konotativnog značenja rezultira visoko stilizovanim iskazima pojačane ekspresivnosti. U književnoj tradiciji ustalila su se alegorijska značenja pojedinih iskaza, pa se Njegoš poslužio redundantim, amblemskim vezama između određene slike i njenog značenja, u slučaju alegorije jednodimenzionalnog i očiglednog, pa pomen životinje ukazuje na određenu misao, svojstvo ili pojam na koji se preslikava značenje, pri čemu životinje predstavljaju neku ideju ili (ne)moralnu osobinu. Simultani semantički niz događaja ili ideja nije artikulisan jezikom, već je sugerisan stilskim mehanizmom alegorije, ali se na osnovu konteksta relativno lako može rekonstruisati, što je i osnovna razlika između alegorije i metafore. Na taj način se pomenuti fenomeni ili događaji preslikavaju u alternativni niz događaja ili ideja, u svoj analogon, u kome je sadržano pravo značenje alegorijske slike. Dakle, alegorija upućuje na tačno određeno ali neizrečeno značenje, pa se na tom fonu moraju tumačiti i replike Crnogoraca, koje se transformišu u monološke sekvence, organizovane na principu alegorije i naoko bez suštinske veze sa glavnom temom razgovora:

VUK MANDUŠIĆ

*Bješe mi se snaha pomamila,
bez putah je ništa održati!
Otvara' joj knjige na proroke,
neki kaže: 'Na sugreb je stala',
neki kaže: 'Splele je mađije'.
Svud je vodi po manastirima
i čita' joj masla i bdenija:
kumi vraga u sve manastire
da ostavi snahu Anđeliju,
kumi vraga – ništa ne pomaže!
Te ja uzmi trostruku kandžiju,
uženi joj u meso košulju;
vrag uteče nekud bez obzira,
a ozdravi snaha Anđelija. (GV., str. 93).*

Snaha Vuka Mandušića je na složenom jeziku alegorije oznaka za domaće „pomamljene” Turke, koji se mogu izlečiti samo nasiljem jer se isprobalo sve ostalo, pri čemu se pregovori semantički izjednačavaju sa narodnom medicinom i čitanjem zapisa. Automatizovana, ustaljena značenja pojedinih životinja: kokoška, orao, laf, guska, olakšavaju dekodiranje alegorijskih poruka a replike su samo naizgled bez ikakve veze sa pregovorima, jer se veza uspostavlja preko osobenog mosta izgrađenog na alegorijskim semantičkim nizovima, koji u sebi skrivaju informaciju o tome da je nasilje opravdano u borbi protiv zla, što čini osnov za formiranje aksiološkog sistema u *Gorskom vijencu*. U poslednjoj replici crnogorskog diskurzivnog lanca vojvoda Batrić razotkriva alegorijski govor, koji pravo značenje skriva „u kućine”, i otkriva alternativni semantički niz prevodeći alegorijske slike na denotativno značenje, zasnovano na otvorenoj pretnji:

VOJVODA BATRIĆ

Turci braćo, – u kam udarilo!
Što ćemo vi kriti u kućine?

.....
No primajte vjeru pređedovsku,
Da branimo obraz otačastva.

.....
Ne šćeste li poslušat Batrića,
Kunem vi se vjerom Obilića
I oružjem, mojijem uzdanjem,
U krv će nam vjere zaplivati,
Biće bolja koja ne potone!
Ne složi se Bajram sa Božićem!
Je l' ovako, braćo Crnogorci? (GV., str. 83–84).

U ovom agresivnom govoru dolazi do kulminacije prikrivene pretnje, do tada alegorijski ublažavane, a sada eksplicitno artikulirane uz emfatičku ekspresivnost, što iskazu obezbeđuje visok stepen ilokucijske efektnosti, koja se čak približava performativnosti, odnosno izjednačavanju govora i čina jer kao da je u moćno artikulisanom negativnom komisivu⁹ sadržan strašni čin istrage.

Na fonu pregovora razvija se veoma razučena mreža neverbalne komunikacije, koja u dramski semiotički sistem uvodi i jezik tela, pri čemu gest, mimika, grimase, pogled, kvalitet glasa ili pak ćutanje dobijaju posebno semantićko opterećenje i postaju veoma ekspresivni znakovi u okvirima dramskog diskursa. Neverbalni kodovi, u suštini, više prenose informaciju o emotivnim i vrednosnim stavovima komunikatora, definišući odnos među njima a ne njih same, jer se odnos ugroženosti, potćinjenosti, afektivnosti, kao i najjaće emocije, strah i mržnja, dakle, indeksna informacija i egzaltirana emocionalnost, najbolje izražavaju upravo neverbalnim sistemom znakova.

Replike-reakcije mogu izražavati odobravanje ili neodobravanje, a odgovor, bilo da je verbalizovan ili iskazan neverbalnim signalima, bitno određuje značenje i funkciju monologa kao dugog turnusa jednog lika. To možemo uočiti na primeru dužeg turnusa vladike Danila, koji funkcioniše kao replika-stimulus, sa jasnom monološkom orijentacijom, a prekida se didaskalijom da bi se registrovala neverbalna, ekstralingvistićki kodirana reakcija Turaka: *Pogledaju se Turci ispod oćih*. Prekid turnusa nastupa nakon eksklamativnih iskaza vladike Danila i znaćajnog porasta intonacione krivulje (*Što je ćovjek? Ka slabo živinće!*), dakle, na veoma signifikantnom mestu gde monolog dostiže vrhunac ekspresivne i ilokucijske snage, što je praćeno antikadencom, a završava se takode neverbalnom reakcijom: *Turci se mrko pogledaju*, pri ćemu se menja tonalitet cele sekvence. Zatim sledi verbalna reakcija, odnosno turnus Skender-age, koji nastupa sa pozicija sociokulturne i situacione moći, što

⁹ Pretnja kao vrsta negativnog obećanja takode spada u komisive, odnosno u govorne ćinove obećanja.

će se manifestovati i u njegovoj replici, pri čemu dolazi do alegorijske verbalizacije negodovanja, do tada iskazivanog samo pogledima Turaka:

SKENDER-AGA

*Ja se čudim, lijepo mi vjere,
kakav davaš prigovor, vladiko!
Vidije li suda od dva pića,
ali kape za po dvije glave?
Manji potok u viši uvire,
kod uvora svoje ime gubi,
a na brijeg morski obojica.*

.....
*I zvjerad su isto kao ljudi,
rod svakoji svoju vjeru ima;
za kokošku i orla ne pitam,
no što strepi laf od guske, kaži? (GV., str. 91).*

Interturnusna pauza takođe spada u neverbalne znakove a obeležava prekid fonacije i signifikantno odsustvo govora kada ćutanje postaje nosilac informacije. U *Gorskom vijencu* javlja se pet puta i uvek sugerise porast dramske napetosti, tako da prizori praćeni pauzom, odnosno mukom postaju nosioci kulminatornih funkcija i posebno su markirani. U pregovorima s domaćim Turcima u didaskalijama su registrovane čak tri interturnusne pauze, koje ukazuju na disensni tip komunikacije, jer sugerisu nelagodu učesnika u dijalogu i njihovu emotivnu napregnutost, što svedoči o izuzetnom agonalmnom opterećenju te scene i njenim kulminatornim funkcijama: 1. ...*Svi muče i gledaju preda se*; 2. *Muči opeta svak i gleda preda se*; 3. *Velika graja i pravdanje među Turcima i Crnogorcima; nego mudriji razdvajaju da se ne pokolju. Sve umuča; niko ništa*. Dakle, komunikativni sistem koji se uspostavlja na liniji Crnogorci – domaći Turci, sublimira značenja modelovanog univerzuma u celini i profilise dramski sukob, pa se javlja sa naglašenim kulminatornim funkcijama. Zdenko Lešić, komentarišući uobičajene definicije kulminacije kao treće faze u razvitku dramske radnje, i polemišući sa Frajtagom, dolazi do sledećeg zaključka: *Međutim, i kulminacija je više funkcija nego određeno 'mjesto' u drami. Zbog toga u nekim dramama (recimo u 'Hamletu') više prizora ima kulminacijsku ulogu, dok u mnogima nijedna scena ne predstavlja taj vrhunac napetosti.*¹⁰

Budući da je *Gorski vijenac* drama u kojoj je ugroženo osnovno načelo homogene dramske kompozicije, pri čemu je razbijena radnja, više prizora preuzima na sebe kulminatornu ulogu, što je sugerisano, između ostalog, i interturnusnom pauzom, čije je aktiviranje u tekstu uvek opterećeno složenim modelativnim funkcijama.

¹⁰ Zdenko Lešić, *Teorija književnosti*, str. 395.

Pregovori ne rezultiraju uspešnim okončanjem interakcije, jer su interakcijski ciljevi sagovornika od početka različiti a maksime kooperativnosti¹¹ ugrožene, što vodi konfliktu i obračunu, pri čemu se kao nosioci aktivnog načela u drami nameću Crnogorci, dok je domaćim Turcima dodeljena uloga pacijenta, to jest pasivne, inferiorne dramske instance, o čemu svedoči i njihovo veoma restriktivno prisustvo na sceni i ograničena diskurzivna moć. U interakciji Crnogoraca i Turaka uspostavljeni su različiti ciljevi, koji su profilisani različitim kognitivnim shemama, što će rezultirati neuspehom komunikacije, odnosno pregovora. Dakle, u komunikativnom sistemu koji se uspostavlja na liniji Crnogorci – domaći Turci ukinute su strategije učtivosti, a učtivost kao strateška manipulacija jezika omogućava lakše postizanje konverzijskih ciljeva. U dramskom dijalogu neučtivost i ostale pragmatičke anomalije uvek su namerne i poetički motivisane, pa narušavanje ustaljenih pragmatičnih principa nosi veliku količinu informativnosti jer ukazuje na odnose među likovima i na nosioce konflikta.

Za uspostavljanje odnosa moći među sagovornicima presudnim se smatra sociokulturni identitet¹² koji proizlazi iz socijalnog konteksta i predstavlja stabilnu vrednost (pol, rase, nacionalna, verska i klasna pripadnost, starosna dob i sl.) jer se ne menja u zavisnosti od situacije. Situacioni identitet uslovljen je ulogama koje likovi imaju, dok je diskurzivni identitet najpodložniji promenama jer je uslovljen trenutnom pozicijom u verbalnoj interakciji, koja je vrlo nestabilna.

Crnogorci u pregovorima obezbeđuju diskurzivnu moć zato što situacionu i sociokulturnu nemaju, pošto uloga koju im nameće sociokulturni kontekst i istorijska situacija jeste uloga inferiornog sagovornika i ugrožene kulture. Međutim, diskurzivne strategije će konvertovati situacioni odnos moći, koji se zasniva na realnoj, vantekstovnoj superiornosti Turaka, i verbalnu, diskurzivnu moć preneti na stranu Crnogoraca, a to je u dramskom tekstu presudan oblik moći:

*Dramski pisac može na različite načine prikazati sukob među likovima. Jedna od mogućnosti jeste naglašavanje socijalno determinirane moći, dok je drugi način upravo suprotan – dramski pisac pokazuje kako se u dijalogu narušava socijalno determinirana moć, ona koja proizlazi iz socijalnog ili situativnog statusa lika...*¹³

Upravo tom strategijom narušavanja *socijalno determinirane moći* poslужio se Njegoš izvodeći domaće Turke na scenu i organizujući pregovore. Na taj način kretanje moći postaje važno stilogeno sredstvo, čije se funkcije moraju razmatrati u interpretaciji dramskog diskursa. Najsloženiji diskurzivni identitet i verbalnu moć u *Gorskom vijencu* imaju vladika Danilo i iguman Stefan, što se manifestuje u visoko ornamentalnim, monološkim turnusima tih

¹¹ Lingvisti Grajs izdvajaju četiri konverzijske maksime na kojima se zasniva načelo kooperativnosti: maksima kvantiteta, kvaliteta, relevantnosti i modaliteta.

¹² O tipovima identiteta videti u: Marina Katnić-Bakaršić, *Nav. delo*.

¹³ Marina Katnić-Bakaršić, *Nav. delo*, str. 127.

likova, koji im omogućavaju da deluju kao govornici razvijenog koda, velike komunikativne i stilističke kompetencije, čiji je diskurs zasićen meditativnošću i brojnim retoričkim sredstvima.

Po teoriji govornih činova naredba ili direktiv je klasični **performativni čin**, vrsta oštrog zahteva koji izgovara dominantniji sagovornik, a Crnogorci se, uprkos stvarnoj poziciji, u tekstu modeluju kao dominantniji, superiorniji sagovornik, onaj ko je u poziciji da izriče naredbe. *Poželjan odgovor na naredbu svakako je prihvatanje, a izgovara ga subordinirani sagovornik, koji time iskazuje i svoju poslušnost ili svijest o vlastitoj subordiniranosti.*¹⁴ Ali domaći Turci nisu inferiorni i stoga odlučno odbijaju zahtev Crnogoraca da se vrate *vjeri prađedovskoj*, potpuno svesni svoje pripadnosti nadmoćnijoj kulturi, a nepoželjan odgovor dovodi do konflikta, koji je logična posledica nezavršenja radnje. Zahvaljujući umetničkim kodovima i njihovom transformativnom potencijalu, u *Gorskom vijencu* dolazi do potpunog izvrtanja realnog odnosa moći, pa su pregovori organizovani tako da se diskurzivna moć prenosi na stranu Crnogoraca, a tekst drame se organizuje kao umetnički moćna i upečatljiva verbalna osveta stvarnoj, situacionoj turskoj nadmoći. Autor zato i bira vreme vladike Danila, oslanjajući se na predanja o istrazi, jer ako dokaže da su Crnogorci i hrišćanstvo nadmoćni u vreme najjače Osmanske imperije, onda se ta nadmoć, putem vantekstovnih asocijacija, prenosi i na Njegoševo doba. Budući da je umetnička istina upečatljivija i otpornija na koroziju vremena od istorijske istine, tekst nameće superiornost crnogorske i hrišćanske kulture kao stvarnu, istorijsku činjenicu; on svojom osobenom, tekstualnom logikom i dramskim startegijama inferiornu, ugroženu kulturu, koja se branila od tuđeg uticaja, proizvodi u superiornu, što predstavlja potpunu inverziju realnog odnosa moći.

Crnogorske replike su oštre, pune pejorativa, gneva i povišene emocionalnosti, jer se na taj način prikrija egzistencijalna i identitetska ugroženost i osećaj inferiornosti, a ta paradoksalna nadmoć inferiornog ostavila je za večnost upečatljivu sliku na kojoj su Turci ugroženi, Crnogorci superiorni, dok je u istorijskoj stvarnosti bilo obrnuto. Isti mehanizam transformacije odnosa moći i inferiornosti, koji deluje u folklornom tekstu a oslanja se na energiju mita, položen je u osnove *Gorskog vijenca*. Ugroženi kolektiv, koji je na situacionom i sociokulturnom planu inferioran, umetničkim tekstom i umetničkom istinom, jer nema drugog oružja, brani svoju kulturu, tako da umetnički tekstovi obavljaju odbrambenu funkciju u kulturi, a u južnoslovenskim književnostima najjaču i najrazvijeniju odbrambenu funkciju ima upravo *Gorski vijenac*:

¹⁴ Marina Katnić-Bakaršić, *Nav. delo*, str. 47.

IGUMAN STEFAN

.....
Obrana je s životom skupčana!
Sve priroda snabd'jeva oružjem
protiv neke neobuzdne sile,
protiv nužde, protiv nedovoljstva:
ostro osje odbranjuje klasje,
trnje ružu brani očupati;
zubovah je tušte izostrila,
a rogovah tušte zašiljila;
kore, krila i brzine nogah,
i cijeli ovi besporeci
po poretku nekome sljeduju.¹⁵
..... (GV., str. 158 – 159).

Kodovi ponašanja prikazani u Njegoševoj drami zasnovani su na realnim kodovima, ali ih je obavezna umetnička transformacija pretvorila u egzemplarne obrasce dostojne oponašanja, u univerzalne egzistencijalne i epistemološke modele. U tu svrhu aktivirane su sakralne temporalne i prostorne jedinice (*Trojičin dan, Mala Gospojina, Badnje večer, Božić, Vitlejem, Atonska gora, sveto Kijevo, Getsimanska bašta* i sl.) i stavljene u službu odbrane hrišćanstva, što tekstu obezbeđuje energiju koju emaniraju transcencija i metafizičke sile.

Dakle, invertovanje realnog odnosa moći u umetničkom tekstu, koji funkcioniše kao osobeni odbrambeni mehanizam jedne kulture, spada u omiljene postupke epskog pevača, koji na taj način čuva za večnost sećanje o sopstvenoj nadmoći, doduše izmišljenoj, ali veoma moćnoj na planu socijalne semiotike, pa se upravo u vreme ugroženosti socijalne zajednice aktiviraju tekstovi u kojima je pohranjeno sećanje na izmišljenu superiornost kolektiva i uspešan obračun s tuđom kulturom. Turci su svesni da iza sebe imaju nadmoćniju religiju i kulturu, ali će im Crnogorci činom istrage dokazati da to nije tako, jer kao što je narodni pevač izmislio junaštvo i podvige Marka Kraljevića braneći se od turske superiornosti, tako je Njegoš u svojoj drami konstruisao epski obračun s domaćim Turcima i „čišćenje zemlje od nekrsti”. Kolektiv čuva sebe i svoj identitet preko tekstova, pa se intertekstualnost javlja kao mnemonički i odbrambeni mehanizam, a svest o sebi, pamćenje svog herojskog bića i nadmoći sopstvene kulture pohranjeno je u *Gorskom vijencu* kao u svojevršnom čuvaru crnogorskog identiteta.

Likovi Turaka, nosioci islamke religije i kulture, koji su po socioklturnim i situacionim parametrima nadmoćniji sagovornici, pomoću dijaloških, interakcijskih startegija transformisani su u inferiorne sagovornike. Snaga umetničke transformacije u potpunosti preokreće odnos moći u korist inferiorne crnogorske kulture, dok je sociokulturni kontekst nametao druge proporcije

¹⁵ Petar Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Obod, Cetinje 1962, str. 158 – 159. Svi dalji citati biće preuzeti iz istog izdanja.

odnosa moći u doba vladike Danila. Uz taj istorijski trenutak, samo kao vantekstovna asocijacija, javlja se Njegoševo vreme i ista borba protiv istog nadmoćnijeg osvajača, što je u tekstu rezultiralo izlivom onolike žudnje za prolovanjem turske krvi, krvi nadmoćnijeg, onog koji ugrožava opstanak Crne Gore i njenog verskog i kulturnog identiteta. Književna kritika je u *Gorskom vijencu* s pravom prepoznavala aluzije na Njegoševo doba i istorijske sukobe s Turcima, koji su uspešno prekodirani i suptilno utkani u tekst:

...tekst sadrži trostruka značenja: primarna – opštejezička, sekundarna, koja se pojavljuju na račun sintagmatske reorganizacije teksta i jukstapozicije primarnih jedinica, i značenja trećeg stepena – koja se pojavljuju na račun uvlačenja u poruku vantekstovnih asocijacija raznih nivoa – od najopštijih do potpuno ličnih.¹⁶

To znači da se u *Gorskom vijencu* Njegoševa Crna Gora javlja samo kao vantekstovna asocijacija koju možemo *uvući*, odnosno učitati u tekst na osnovu biografskih podataka o autoru, pa se ta informacija formira kao treći stepen značenja u poruci organizovanoj na dramskom, agonalnom principu.

O tome kako se nadmoć uspostavlja u verbalnoj interakciji, svedoči i sledeći primer, gde ponovljeno pitanje u formi svojevrsnog eha, i to govornika koji je svestan svoje sociokulturne i situacione nadmoći, ne funkcioniše kao pitanje, odnosno replika-stimulus, već kao oblik negativne strategije služi za zastrašivanje sagovornika i uspostavljanje diskurzivne moći:

MUSTAJ-KADIJA

Što zborite? jeste li pri sebi?

Trn u zdravu nogu zabadate.

Kakva jaja poste i badnjake

Vi na pravu vjeru tovarite? (GV., str. 94).

Naime, u nekim slučajevima pitanje nije usmereno na dobijanje informacije, već na provociranje, izazivanje konflikta, pa i nije pitanje već verbalni izazov, tako da nema stvarne razmene ili transfera informacija. Takvo ugrožavanje interogativne funkcije posebno je uočljivo u dramama kod kojih je sukob egzoforičan¹⁷ i unosi se u tekst kao gotov proizvod sociokulturne, stvarne situacije, zbog čega nema potrebe za ulančavanjem dinamičkih motiva koji bi rezultirali zapletom i dalje se razvijali po dramskoj progresiji. Upravo zbog toga je radnja u *Gorskom vijencu* labava i difuzna, čak do te mere da izgleda kao da je uvedena u minus-postupak, kako je svojevremeno primetio Pavle Popović: *Onda se, naravno, desilo to da **Gorski vijenac** ostane bez dramske radnje i uopšte bez ikakve prave radnje.*¹⁸

¹⁶ Jurij Lotman, *Semiosfera*, str. 42.

¹⁷ O tome videti u: Marina Katnić-Bakaršić, *Nav.delo*.

¹⁸ Pavle Popović: *O Gorskom vijencu*, str. 73.

Kognitivne sheme¹⁹ i kontekst, direktno utiču na uspostavljanje i funkcionisanje konflikta, kao i odnosa moći u dramskom dijalogu, a rekonstuišu se diskurzivno i intertekstualno. U *Gorskom vijencu* uspostavlja se opozicija između hrišćanske i islamske kognitivne sheme i njihovih simboličkih sistema, što će umnogome otežati komunikaciju likova jer ukoliko su kognitivni modeli sagovornika udaljeniji, utoliko će oni teže uspostaviti komunikaciju. Preuzimanjem islamske vere Crnogorci postaju deo druge političke i sociokulturne strukture, nisu više potčinjeni vladici već drugim izvorima moći (sultan, vezir, beg, aga, kadija i sl.), pri čemu usvajaju potpuno drugačije kognitivne sheme. Dva paralelna i suprotstavljena sveta – hrišćanstvo i islam, stoje jedan naspram drugog, okovani svojim kognitivnim shemama, i potpuno nesposobni za istinsku interakciju, ne susreću se u stvarnoj razmeni, odnosno u transferu informacija.

Količina informativnosti pregovora u komunikativnom smislu nije velika, jer se ne plasiraju nove informacije čiji bi transfer doveo do sukoba, ali je zato estetska funkcija replika znatno pojačana, međutim, ona je namenjena čitaocu, a ne drugim likovima. U slučaju pak oratorskih monologa igumana Stefana, koji pokreću Crnogorce na akciju, poruka se organizuje uz aktiviranje ogromnog stilskosemantičkog potencijala a perlokucijski je orijentisana, to jest usmerena na emocionalno angažovanje sagovornika i izazivanje performativnosti, jer ih treba nagovoriti da žrtvuju svoj život za „više ciljeve”:

IGUMAN STEFAN

.....
Pokoljenje za pjesnu stvoreno,
vile će se grabit u vjekove
da vam vjence dostojne sapletu,
vaš će primjer učiti pjevača
kako treba s besmrtnošću zborit!

.....
Krst nositi vama je suđeno
strašne borbe s svojim i s tuđinom!
Težak v'jenac, al' je voće slatko!
Voskresenja ne biva bez smrti;

.....
Slavno mrite, kad mrijet morate! (GV., str. 160).

Izbor stiha i velika količina patosa koju on proizvodi relevantna je i na planu socijalne semiotike, što je doprinelo tome da se *Gorski vijenac* u crnogorskoj književnoj tradiciji nametne kao kulturni tekst, kao crnogorska Biblija, koja čuva u visokoj meri poetizovanu sliku crnogorske kulture, odnosno egzistencijalne i epistemološke obrasce plemenske zajednice. Lapidarne i gnomski sažete „istine” kondenzovane su pod pritiskom stiha i njegovih mehanizama,

¹⁹ O tome videti u: Marina Katnić-Bakaršić, *Nav. delo*.

pri čemu zvuk, melodija i ritam deluju kao jaka mnomonička sila, koja uobličava verbalni niz po principu semantičke kompresije pretvarajući ga u ubojite, pregnantne iskaze organizovane na paradigmi paremije, što im obezbeđuje otpornost na proticanje vremena i neizbrisiv trag u recepcijskoj strukturi.

Konverzijski ciljevi i usmerenost na fatičku funkciju komunikacije u drami koja je organizovana na paradigmi stiha unapred su ugroženi jer stih nameće estetsku funkciju jezika kao primarnu. Po mišljenju Jana Mukaržovskog stih nije samo ritmička već i značenjska jedinica što umnožava mogućnosti značenjskih preokreta, a sklonost drame prema stihu neprolazna je uprkos svim težnjama ka realističkom prikazivanju dijaloga.²⁰ Deformacije dijaloga i njegova izveštačenost, koja predviđa velika odstupanja od svakodnevne komunikacije, javljaju se kao posledice nekoliko estetski produktivnih postupaka: aktiviranja stiha, složenog sistema stilske figuracije, odnosno visoko stilizovanog govora likova, gnomskog stila, prisustva romantičarskog koda što predviđa visok stepen artificijelnosti, kao i ugrožavanje svih jezičkih funkcija na račun estetske (poetske). Zahvaljujući stihu i njegovim vrednostima u *Gorskom vijencu* se narušava uobičajeni sintatički poredak a intonaciona krivulja izbacuje iz automatizma i na taj način oneobičava, što u dramski diskurs unosi osobenu ritmičko-metričku i melodijsku energiju. Dakle, energija stiha pojačava uzvišenost, tragičnost i patetiku prikazanog kulturnog modela, kao i ekspresivnost komunikativnih obrazaca, pojačavajući perlokucijsko delovanje iskaza o časti, dužnosti ili pak o smislu života i kosmičkom ustrojstvu. Organizovanje dramskog diskursa na bazi stiha u širem, poetičko-estetičkom kontekstu stilske formacije romantizma nije informativno jer ne odstupa od vladajućeg estetičkog kanona, koji podrazumeva učestalost drame u stihu. Međutim, drama u stihu nameće umnožavanje konvencija, odnosno ograničenja koja se moraju ispoštovati u organizaciji govornog niza, tako da je realističko predstavljanje likova i nekog kulturnog modela u stihovano raščlanjenoj drami unapred ugroženo. Dakle, Njegoševi Crnogorci i herojska Crna Gora, modelovana u *Gorskom vijencu*, predstavljaju visoko stilizovane književne konstrukcije ljudi, prostora i vremena, koje su građene po zahtevima autorske koncepcije, njegovih estetskih, ideoloških i aksioloških kriterijuma, pa se u interpretaciji ne sme gubiti iz vida njihova umetnička, drugostepena priroda.

Izbor stiha relevantan je za recepciju drame jer je mnomonička funkcija stihovanog teksta mnogo jača nego proznog, pa se Njegoševa drama organizuje kao moćan simbolički znak koji čuva obrasce dostojne oponašanja, kao program za memorisanje informacija od ključne važnosti za opstanak crnogorske socijalne zajednice i očuvanje njenog identiteta. Pragmatički aspekt *Gorskog vijenca*, odnosno stav korisnika, recipijenta prema znaku, obezbeđuje mu ogromno semiotičko opterećenje i uspostavlja ga kao tekst sa naglašenim reprezentativnim funkcijama,²¹ što ga ozbiljno približava redu sakralnih tekstova, koji uvek imaju posebnu poziciju u kulturi i otporniji su na promene i dinamičnost semiosfere.

²⁰ O tome videti u: Jan Mukaržovski, *Struktura pesničkog jezika*.

²¹ O tome videti u Tatjana Bečanović: *Semiotička interpretacija Gorskog vijenca*.

Kognitivne sheme u *Gorskom vijencu* predodređene su „istinama” iz folklornog teksta i usmene književnosti, odakle stižu „provereni” vrednosni stavovi o Turcima kao krvnicima i o Kosovu kao svetinji. Dakle, aktivirane su, između ostalih, mitske kognitivne sheme, pa u Njegoševoj drami posebne funkcije ima kosovski mit, koji u sebi nosi naslage prastare semantičke snage, što mu obezbeđuje veliki simbolički potencijal, kao i veoma značajne kulturne i kanonske funkcije. Vekovima taloženo značenje i ugrađivanje filogenetskog iskustva u kosovski mit, vremenom je organizovano u čvrstu, petrificiranu shemu mitskog znaka koji je veoma uspešno formirao atehipove ljudskog ponašanja, pa Njegoš odatle preuzima gotove i u visokoj meri automatizovane obrasce izdajnika – Vuka Brankovića i heroja – Miloša Obilića, i među njima uspostavlja ključnu semantičku opoziciju. Pošto su te kognitivne sheme poznate i recipijentima, one se aktiviraju u interpretaciji, ponekad, nažalost, bez ikakve svesti o mitskoj i umetničkoj dimenziji „istina” izrečenih u *Gorskom vijencu*.

Literatura:

- Bečanović, Tatjana: *Semiotička interpretacija Gorskog vijenca*, u Zborniku *Njegoševi dani I*, Nikšić, Filozofski fakultet, 2009.
- Ivanetić, N.: *Govorni činovi*, Zagreb, Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta, 1995.
- Katnić-Bakaršić, Marina: *Stilistika dramskog diskursa*, Zenica, Vrijeme, 2003.
- Lešić, Zdenko: *Teorija književnosti*, Beograd, Službeni glasnik, 2008.
- Lotman, Jurij M.: *Semiosfera*, Novi Sad, Svetovi, 2004.
- Mukaržovski, Jan: *Struktura pesničkog jezika*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1986.
- Petrović Njegoš, Petar: *Gorski vijenac*, Cetinje, Obod, 1962.
- Popović, Pavle: *O Gorskom vijencu*, Podgorica, Oktoih, 1999.

Tatajana BECANOVIC

FEATURED OF DISCOURSE IN THE DRAMA

THE MOUNTAIN WREATH

Summary

Dramatic discourse is based on imitation of social communication, which is subsequently subjected to the organizational principles of the second instance - the literary encoding which leads to a divergence, because of the fact that the language of the play is always subordinated to the supplementary arrangements belonging to the literary source and thereby suffers a complex modification and complication of multiple semantic.

Genealogical hybridity of drama *The Mountain Wreath* caused the remelting codes and in other forms and levels of text, from the macrostructural to the microstructural one, and in the play written by Njegos

there are almost no pure forms of speech, monologues or dialogues, but the processes of making the monologues and were established as the permanent organizational forces that affect the regulation of dramatic discourse.

A patriarchal culture establishes the cult of collective, thus endangering cultural functions and social relevance of the individual, and accordingly, the model of tribal culture that is being built in *The Mountain Wreath*, a monologue discourse threatened while a personal deixis is modified, which as a consequence has the weakened individual principle, expressed personal pronouns *I*, transformed into a powerful collective principle, of which the holder becomes a personal pronoun *We*.

The Mountain Wreath fosters the opposition between Christian and Islamic cognitive schemes and their symbolic systems, which will make the communication of the main characters very difficult, since the communication between the distant interlocutors, will, naturally, be very hard to establish.

The choice of the verse is relevant for the reception of the play because of the fact that the monomonic function of the text written in verses is much stronger than fiction, so the drama of Njegoš has been organized as a powerful symbolic sign that keeps patterns worthy of imitation, as a program for storing information critical to the survival of the Montenegrin social community and preserving its identity. The pragmatic aspect of *The Mountain Wreath*, or the attitude of the user towards the sign, provides a huge semiotic burden establishing it as a text with a highlighted representative functions, making it closer to right a serious religious texts, which always have a special position in culture and are resistant to change and dynamism semiosphere.

Keywords: dramatic discourse, patriarchal culture, the cult of the collective, pragmatic aspect.

Milanka MIKOVIĆ i Vladimir PREMEC
Sarajevo

ŽENA U GORSKOM VIJENCU: SAVREMENO ČITANJE

Žena je u crnogorskom mentalitetu Njegoševa vremena, u literarnoj slici i predodžbi, od rođenja do stradanja i pogibije, od vremena ratovanja kad puni puške mužu ratniku i vida rane ranjenom, prvobitno sestra, vjerna ljubica i majka, a potom «baba vračara», i konačno narikača. Da li je moguće u tom luku i rasponu suditi o ženi cjelovito, i da li je eventualni pojam izveden iz rečenog vidokruga dostatan za pitanje o ženi u crnogorskom mentalitetu? Smatramo da nije. Ovo istraživanje će pokazati složenost pitanja i motive prevrednovanja tradicionalnih slika.

Ključne riječi: Gorski vijenac, žena, savremeno čitanje, etnos, običaji, majka, vjerna ljubica, narikača, sestra, suicid, vještica, narodni mentalitet.

U savremenom čitanju poimanja žene u *Gorskom vijencu*, neophodno je navesti nekoliko ograda radi jasnoće i razumijevanja, pri čemu, pored svekolikog poštovanja Njegoševog genija, posebno treba napomenuti nekoliko karakteristika koje se prepliću u njegovoj ličnosti. On je bio vladika, duhovni autoritet pravoslavlja u Crnoj Gori, bitno vezan i ograničen ortodoksnom dogmom hrišćanstva. Istovremeno, bio je i gospodar Crne Gore, personalno sjeđinjujući svu vrhovnu: duhovnu i svjetovnu vlast, te imajući na srcu opšte dobro svojih podanika¹. Stoga, ako se složimo sa mudrošću objektivnosti, da se vladika i gospodar postaje, onda se isto tako treba složiti i sa drevnom istinom da se pjesnik rađa, da potiče iz određene porodice i da ima majku. Sve ovo, uključujući i životno iskustvo, treba imati na pameti, kod istraživanja i razumijevanja samo segmenta o ženi u *Gorskom vijencu*, danas višestrukom izvoru znanja, i svojevrsnom dokumentu o crnogorskom mentalitetu, kao i o temeljima običajnosti crnogorskog etnosa, ujedno sa njegovim moralnim nijansama. Može se reći, krajnje jednostavno: *panopticum montenegrinum*, sintagma koja krije u sebi sitnozori vrednota i njihovih suprotnosti, to već uime cjeline-zbilje-istine.

U *Posveti prahu oca Srbije*, čitamo prve stihove posvećene ženi, pisane u epskoj maniri, kao što je uostalom ispisana i sva *Posveta*. Pri tom ne mislimo samo na epsku dužinu stihova, dakle na metriku, nego, posebno, na histo-

¹ Kod pojma *vladika*, posebno se misli na crkveno-staroslavensku riječ *владика*: što je naziv za episkopa pravoslavne crkve, iako, riječ vladika je prijevod starogrčke riječi: *despovthc*, koja je značila u praslavenskom: *vladara, gospodara, i gospodina* (Šetka, 1976, 693).

rijsko vrijeme koje u svom hronotopu simbolički prikazuje srpsku povijest kroz cara *Dušana* i *Obiliće*. *Zna Dušana roditi Srpka, zna doći Obiliće*; Vrh piramide vrednota koje Njegoš podrazumijeva, moderno čitajući, svakako je *Dušanov zakonik*, pa *Obilićevo herojsko samožrtvovanje*, i naročito, *materinsko rađanje i odgajanje*. Pripisivanje mitskog sadržaja rađanju i dojenju djeteta Srpke, u modernoj nijansi Crnogorke, svakako pripada herojskoj epici i njezinom duhu koje Njegoš u *Posveti* znalački upotrebljava, asocirajući na velikane ratnih strategija u njemu bliskoj i savremenoj evropskoj historiji. U tom kontekstu važno je spomenuti klasičnu matricu koju Njegoš očigledno iz literature poznaje, zbog toga što njegova metaforika transcendirira hronotopiku. Dok spominje helenskog boga Aresa, ili Belonu, rimsku boginju, dvoje drevnih zaštitnika ratovanja, on unosi sebi savremeni smisao, kao kolijevku heroja ratovanja, npr. Suvorova, ili čuvenog Kutuzova iz Tolstojevog *Rata i mira*. Generali i feldmaršali, čija se imena spominju u vremenima napoleonskih ratova, a nalaze se u *Posveti*, tvore mitsko-historijsku auru Njegoševog razumijevanja probuđene nacionalne samosvijesti.

Simbolički datum 13. juli, 1878, kada, u Berlinu, Crnoj Gori biva priznata samostalnost države, može se reći da je i Njegoševa vizija, čiju političku realizaciju nije, nažalost, doživio. Kad Njegoš pominje *cara Dušana*, logično je u redu vrednota misliti na pravnu državu, premda je gotovo nezamisliva u sjeni srednjovjekovnih despotija. Kod prisjećanja na Obilića i njegovu smrt, uz rasporenog stomaka sultana Murata, asocijacije lebde od japanskih kamikaza do arapskih fanatika, koji su u otežanim bojaznima srušili poslovne tornjeve-blizance u New Yorku.

Premda je teško vjerovati da ijedna majka, čak i u Njegoševom vremenu, odgaja u tom duhu svoje sinove, Njegoš bi rekao *svoje Obiliće*, i premda su danas kriteriji i putevi rješavanja konfliktnih situacija dijalog i nenasilje, valja priznati, poezija velikog crnogorskog pjesnika živi duh herojskih vremena Homera, Vergilija, Tassa i Miliona. Takođe, stožerne ideje iz njegove poezije istrajavaju svoju transcendentalnu historiju još daleke budućnosti u čija njedra nezaustavljivo hrlimo nalik vrutku beskrajnog pješčanika.

Epsko-herojsku dimenziju *Gorskog vijenca* posebno utemeljuju višestruke pjesnikove komparacije uzimane iz narodnog mentaliteta, naročito one u kojima se spominje žena: *Turi takve razgovore crne: ljudi trpe, a žene nariču!* (107–108); ili: *Ali ne znaš, rđa te ne bila, da su one šćeri Lazarove?* (186–187)². Sa današnje distance ovi stihovi mogu se tumačiti tako što se ženi, iako je Lazareva šćer, pripisuje samo mogućnost katarze, naricanja, ali ne i trpljenje bola, ona toga nije dostojna, ili njezina bol nije prava bol, pa makar to bila i bol majke za izgubljenim djetetom, a pogotovo žene za suprugom.

² Car Lazar je tragična ličnost srpske historije. Pogubljen pored mrtvog sultana Murata, na dan 15. 06. 1389, poslije izgubljene bitke na Kosovu.

Epskoj priči pripada i danas posebno zanimljivo spominjanje robinje:

*dočekali karavan od Nikšićah,
pokolji se na drum sa Turcima,
četnaest posjeci Turakah
i uzmi im četrdeset konjah
i dvije tri uhvati robinje (332–336).*

Ne ulazeći u smisao i razloge koji vode Crnogorce u pljačku karavana, jer napokon, sve je dopušteno kada su osvajači u pitanju, u ime oslobođenja i slobode, pa i naimenovanje robinjom, naročito u mišljenju i vjerovanju naroda krajem 17. i početkom 18. vijeka, čini se da u *Gorskom vijencu* nema stihova u kojima bi se preciznije mogao iščitati smisao i status robinje. Rasprava o položaju žene u islamu, odnosno robinje, bez obzira što ropstvo žena na planeti Zemlji još ponegdje traje, oličeno u savremenom spoznajnom iskustvu o trgovini ženama i odvođenju u bijelo roblje, pripada doduše modernom kodu razumijevanja, ali ne mislimo da ima smisla u ovom kontekstu.

Karakteristična je još jedna metafora Njegoševa gdje se naglašava epsko-mitska uloga majke i roditelje, u kontekstu zborenja i tvorenja, ili riječi i djela. Prirodno, ako pogađamo smisao u našem čitanju:

*Mićunović i zbori i tvori!
Srpkinja ga još rađala nije
od Kosova, a ni prijed njega! (391–393)*

Očigledno da pjesniku ova metafora znači najvišu vrijednosnu mogućnost, u vremenskom smislu transtemporalno, dakle s onu stranu uporišta u nekad, sada i ubuduće, onkraj hronotopa, dakle nikada. Od Kosova, a i prije njega, do danas. Tolika je vrijednost objedinjenog jedinstva riječi i djela, spoznajno i moderno, teorije i prakse.

Redoslijedom poetskog teksta dolazi se do neobične priče koja svojom dramatikom i tragikom otvara još jedan, novi i jedinstveni kriterij za razumijevanje tadašnjeg crnogorskog mentaliteta i njegovih vrednota. Ovdje se u stihovima, 447–498, odvija pred očima čitatelja tragička storija, označena pjesnikovom konstatacijom: *takve posle svako rado sluša (452)*.

*Nije svađe među goste bilo,
no ni Turci ženu ugrabiše.
Kakvu ženu, rugaš li se zbilja (447–449).*

Ako se o navedenim stihovima dublje promisli, onda je moguće govoriti o postojanju naročitog segmenta crnogorskog duha koji otkriva sklonost i osobinu da prepričava tipične fenomene i epske sadržaje, od pamtivijeka do Njegoša. U muškim razgovorima žena je neko koga će „ugrabiti“, i „odvesti“, pogotovo, ako je u pitanju ljubav žene prema muškarcu druge vjere.

*Mujo Alić, turski kavazbaša,
odveo nam Ružu Kasanovu
i uteka s bratom najmlađijem.
Evo ima više no godina
Otkad nešto među sobom glave;
ali ko bi moga pomisliti
da će uzet Srpkinja Turčina? (469-475).*

Ovdje se treba prisjetiti Jelene, lijepe Grkinje, zbog koje su Heleni pod Agamemnovom komandom zaratili protiv Troje da bi je vratili mužu, kralju Menelaju. Ako ovu ljubavnu tragediju svedemo samo na odnos između Jelene i Parisa, a u *Gorskom vijencu* na odnos Ruže i Muja, onda je neupitno da su ti odnosi prirodni i da nema zapreka za ljubavnu vezu. Sva tajna tragičkog događaja uvijek je prepoznatljiva u *velikoj pogreški* – Jamartiva megavlh – hamartia megale, povrede pravila, zakona, propisa, naređenja, božanskih zapovijedi. Jelena lijepa bila je već udata Grkinja, a Ruža je svojom odlukom da pođe za Muja, prekršila narodni kodeks običajnosti i ključnu vrednotu u teocentrično utemeljenoj Crnoj Gori. Dovoljan uzrok, povod i razlog za tragediju o kojoj Njegoš pjeva.

Mujo Alić nije bio običan čovjek iz puka, nego kavazbaša, starješina žandara (Škaljić, 1985, 122), pa kad je prošla godina otkako su on i Ruža bili u dogovoru, očigledno su dobro promislili i zajednički došli do odluke o vjenčanju. I još nešto bitno. Odlučiti suprotno običajima, bilo je poznato, neumitno je dovodilo do određenih posljedica, koje su zaljubljeni pouzdano htjeli izbjeći. Na koji način, o tome Njegoš ne pjeva, ali se može pretpostaviti, bijegom.

Komentar ovog događaja, bijega Ruže sa inovjercem, tvori svu filozofiju crnogorskog mentaliteta, duhovno naslijeđenog iz predaje i sedimentiranog u poznatoj i čuvenoj mudrosti. Pjesnikovo vrijeme zrači polivalentnu lepezu o ženskoj *prirodi*, u granicama ondašnje spoznaje:

*Ćud je ženska smiješna rabota!
Ne zna žena ko je kakve vjere;
stotinu će promijenit vjerah
da učini što joj srce žudi. (476-479).*

Ovdje pjesnik Njegoš nagovještava postmetafizičko vrijeme i raslojavanje tvrdih opsega i sadržaja pojmova i vrednota, pripisanih ženi u pokudnom smislu, radi objektivnijeg uvida, primjerice danas, a posve sigurno zarad spoznaje o vječnoj mijeni i promjeni kriterija u svom bogatstvu ženskog ingeniuma i historijskih promjena. Nemoguće je vjerovati u to da žena, isto kao i muškarac, nema kognitivnih mogućnosti spoznati razliku između dobra i zla, napokon zbog spoznaje te razlike dogodio se iskonski pad i otpad od Boga. Isto tako bilo bi nespojivo sa istinom Njegoševa vremena, transcendiranje, primjerice, razlika između islama i hrišćanstva, na smrt sučeljenih religija, do

isključivosti *historijske istrage*, strateški smišljene na principu, ili - ili, ili oni ili mi, ili polumjesec ili krst!

Teško nasljeđe crnogorskog trajanja u jednoj državi, označeno je i danas postojanjem i bitisanjem, sa dvije nacije, dvije vjere i dvije crkve.

Još se težim čini i stav o *stotinu vjerah* koje je žena kadra promijeniti da bi se domogla onog za čim joj *srce žudi*. Simbolika od stotinu u maloj Crnoj Gori, nalikuje ruskoj tisući, ili kajkavskoj sintagmi *jezero let*, što znači hiljadu godina, a svi pobrojani izrazi kriju smisao beskonačne vječnosti. To upućuje na zaključak kako je Crnogorka beskrajno otvorena za izbor uvijek nove spoznaje i najprimjerenije mogućnosti koja će zadovoljiti svrhu optimalnog u društvenoj zajednici.

Ima u *Gorskom vijencu* još jedan aspekt iz narodnog mentaliteta, koji je prvenstveno vezan za ženu. To je pučka kletva, zaklinjanje, proklinjanje. Ovo je fenomen koji zrcali narodnu strategiju osvajanja slobode i samostalnosti. On osobito snažno djeluje u kolektivnom pjevanju: *Kolo: Prokle mati od nevolje sina*, (692), ili: *prokle Mara svog sina Stanišu*, (694). To su one forme koje u sebi istovremeno nose vjeru da će se odista dogoditi ono što se kazuje u želji, jer koja će to majka proklinjat svoje dijete i imati istinsku želju da mu se nešto strašno dogodi.

*Kuku onoj duši zadovijek
te je Ruži narok izgubila,
te je dala Ružu za Kasana, (481–483).*

U srednjem stihu ove izdvojene cjeline misli se na neposredno Ružino okruženje, na osobu koja joj je omogućila da pođe za Alića. Ta odluka se u narodnom mentalitetu poistovjećuje sa djevojčinim gubitkom *naroka=sreće*, a njezino odobrenje je istovjetno sa sudbinskim korakom na put bez nade. Tragični kraj ove storijske govori o ubistvu braće Alića, no sa njima i *nesrećne nevjeste*. Dva posljednja stiha govore o moralnom vrednovanju ubojstva mladenača:

*Tu smo grdno obraz ocrnili
i od boga dio izgubili. (497–498).*

Vladika Njegoš, u ime božanske zapovijedi: *ne ubij*, ovo umorstvo, sa povodom, osuđuje. Subjektivno i samosvjesno on zna da se tim činom okaljao obraz počinitelca, najprije autonomno, po svojoj odluci, a onda i heteronomno, pred Bogom, vrhovnim hrišćanskim moralnim autoritetom. Zašto? Pa, vjerujemo, da je ontička pretpostavka ljubavi i odluke za bračnu zajednicu, autonomno ujedinjavanje muškarca i žene vlastitim pristankom i odlukom. Ontološki-socijalna javnost te odluke, pripada raznim običajima, od kojih je jedan i crkveno priznanje bračne zajednice, praćeno obrednom ceremonijom. Zbog toga su oni koji su ubili mladence *izgubili* kod Boga svoj dio, njihov čin je nepovratno i neizbrisivo djelo za koje nema oprosta, ponajmanje pod besmi-

slenim kriterijem oko za oko, zub za zub, jer bi na taj način čitava historija čovječanstva bila veliki zločin, do istrijebljenja.

Ipak, pjesnik dalje dovodi pod sumnju izrečeno, a time i naša razmišljanja, u ime narodne običajnosti, u ime plemenskog kanona i njim obilježene crnogorske zbilje i njezinog moraliteta. Uz to, on dovodi pod sumnju i uobičajenu praksu izbjegavanja svega onoga što bi se kasnije moglo vrednovati kao ishitreno, postupanje na prečac, naglo, itd., što se čini normalnim u teocentričkoj državi, gdje je zadaća vladike i gospodara da misli:

*Ne smijemo činit što činimo,
ne smijemo javit što je javno;
neke misli na vrat tovarimo
kâ da posla do mislit nemamo,
kâ da činit što treba ne znamo.
Kad sam gode mnogo razmišljavâ,
vazda mi se posâ povukovâ:
ko razgađa, u nas, ne pogađa. (501–508).*

Ovim stihovima kao da pjesnik hoće obezvrijediti fenomen mišljenja, dvoumljenja, logičkog prijepora, vrijednosnim stavom da sebe opterećujemo nepotrebnim mislima, kao da nema drugog posla do mišljenja, a k tomu, čini se još gore, *kâ da činit što treba ne znamo*. Samo usput, pa ni ovog teksta ne bi bilo, kad bi Njegoš u ovim stihovima bio u pravu.

Taj raskorak između misli i djela, veliki je problem, ne samo crnogorskog historijskog stanja u Njegoševo vrijeme, no prakse povijesti u cjelini. Možda ne bismo pogriješili tvrdeći, čovjekove povijesti uopšte. U vidokrugu teških pitanja i dvoumljenja oko umorstva svatova ima samo teških misli, ali pouzdano nema zadovoljavajućeg odgovora, a posebno danas više nije moguće naći opravdanja. Vladika zna šta su historijski prioriteti, šta je zadaća trenutka, šta je važno i najvažnije za Crnu Goru, pa nema dileme oko činiti ili misliti, znati i činiti, u poricanju *retoričke metafore: kao da=kâ da*, jer, zaboга, zna se šta treba i misliti i činiti. Asocijacija neobuzdano traga za svojom modernom analogijom, i nalazi je u filozofiji prakse, u mišljenju revolucije.

Pjesnik se javlja u drugom kontekstu narednog puta sa aspektom opisa odnosa u bračnoj zajednici:

*Kad me žena pita đe sam bio,
kazat ću joj da sam so sijao;
kuku njojzi ako ne vjerova! (810–813).*

Komentar o ovim stihovima danas se čini suvišnim iako oni odslikavaju patrijarhalnu atmosferu koja je vladala porodicom u Njegoševo vrijeme, i teško bi bilo povjerovati da jedan vladika ima išta na pameti kao egsemplarnost i uzor za izmjenu toga stanja. Naravno, danas bi ovakav stav mogli odrediti kao nasilje nad ženom, preciznije kao partnersko nasilje, tim prije i neizostavno, što jednakost ljudskih prava mora postojati među bračnim partnerima,

gdje je po pravilu žena intuitivnija od muškarca. Ovdje, takođe, ne smijemo zaboraviti da je Platon u intuitivnoj spoznaji gledao otkriće svojeg carstva ideja, svoje dijalektike, odnosno svoje filozofije.

Stihove (834–847), koji govore o etno-folklornom fenomenu teško je objasniti. Čini se da Njegoš ovdje pjeva o čistom fenomenu primjereno, a to znači da niti što dodaje, a niti uzima od onoga što se u narodnoj priči zbilo. Kako bi vladika drugačije i mogao, ne da se ni pretpostaviti. Naime, priča o tom kako se snaha Vuka Mandušića *pomamila*, pa je nisu bili u stanju održati mirnu, a da nije bila svezana: *bez putah je ništa održati!* (835); vodili su je po manastirima da molitvom umole vruga *da ostavi snahu Anđeliju*, (842), no ništa nije pomoglo, govori o fenomenu opsjednutosti i istjerivanju đavola kroz slijedeće stihove:

*Te ja uzmi trostruku kandžiju,
uženi joj u meso košulju:
vrag uteče nekud bez obzira,
a ozdravi snaha Anđelija. (844–847).*

Fenomen opsjednutosti poznat je još u biblijskoj priči, tako da on nije izuzetak u crnogorskom etnosu. Gruba forma liječenja putem kandžijanja, kako to Njegoš opisuje, budi suosjećanje i sumnju u trajno ozdravljenje, dok je snaga kandžijanja nezamisliva, s obzirom na to da se zloduh prepao i „napustio“ tijelo nesretne žene. Istjerivanje zlih duhova iz opsjednutih još uvijek traje i prisutno je npr. u Bosni, a vjerovatno i u Crnoj Gori, sa vrlo karakterističnim metaforama.

Posebno upečatljivi su stihovi vezani za raspravu u Skupštini naroda na kojoj Crnogorci pravoslavne vjere traže od Crnogoraca islamske vjere da se vrate u vjeru svojih otaca. Ovdje Njegoš, putem govora Skeneder-age, pravi komparaciju koja upućuje na utemeljen jedinstven identitet:

*Otkud dođe ta nesretna misâ
o prevjeri našoj da se zbori?
Nijesmo li braća i bez toga,
U bojeve jesmo li zajedno?
Zlo i dobro bratski dijelimo. (966–970).*

Dirljivo djeluju i slijedeći stihovi vladike i državnika Njegoša, koje pripisuje crnogorskom muslimanu plemenita roda, temeljeno na povijesnom identitetu:

*Kosa mlada na groblje junačko
sijlje li se bulah kâ Srpkinjah? (971–972).*

Život svim stanovnicima Crne Gore, bez obzira na vjeru, identičan je, vojevanje istovjetno, u sudbini nema razlike, jer gine mladost i puni groblja poginulim, muslimanima kao i pravoslavcima. To pojašnjava metafora sa

„mladom kosom“, nasuprot sjedina starih koje crnogorska mladost ne dočekuje. Sjetimo se ovdje Hasanaginice, koja zbog stida nije posjetila bolnog Hasanagu, kao što Crnogorka, ni bula, ni pravoslavna, ne režu kosu na groblju za mrtvim mužem.

Takav stupanj racionalizacije ne može se očekivati od vladike, ali je shvatljiv u vidokrugu vladara i gospodara Crne Gore, te njezine običajnosti, stoga pjesnik stihovima kaže slijedeće:

*svakoga mi uze priđe roka;
ili imah kitnoga vijenca
koji kruni čelo nevjestama,
požnješ mi ga u cvijetu mladosti. (978–981).*

Naročitu pažnju, sa višeslojnim značenjem zaslužuju stihovi o suzama žene, gdje Njegoš kaže:

*Trgovac ti laže sa smijehom,
žena laže suze prosipljući,
niko krupno kâ Turčin ne laže. (1122–1124)*

Ne pripada samo crnogorskoj mudrosti spoznaja o ženi koja suzama laže, nipošto. Takođe, jedna od karakterističnih metafora vezanih za čovječije suze, simbolično priznaje suze, ali lažne, pa ih je iskustvo ljudi nazvalo: *krokodilske suze*. Veliki Njegoš ne propušta priliku da spomene suze, simbol tuge i radosti, u muškaraca i žena, pa makar i u krajnje pejorativnom smislu. Ta gradacija koja se, vjerujemo hotimice, dogodila ovdje, ni u kojem smislu ne umanjuje slojeve značenja, nego naprotiv dobiva na poetskoj snazi sklop: trgovac-žena-Turčin. Njegoš nije savremenik globalizacije, ali pogađa temeljne teškoće našega vremena, izražene kultom ekonomije i novca kao zlatnog teleta iz Sinajske pustinje, pred toliko mnogo godina. Filozofija o ženi niti se mijenja, niti oplemenjuje, niti unazađuje, a u segmentu koji se odnosi na Njegošev stih, nažalost, ostaje iz iskustva ista. Ne vjerujemo da je Njegoš mogao imati na pameti sličnu ili istu konstataciju, upečatljivu konstantu, ali, ako imamo logičkih zamjerki, onda se one svode na poricanje univerzalnosti spoznaje. Ne može se reći da sve žene lažu, jer ima žena koje su za svoju istinu gubile život, kao i da svi muškarci lažu. U Njegoševom stihu krije se velika istina o pojedinačnom iskustvu. Nju, naravno, nije kadar poreći nikakav savremeni pokret za ženska prava.

Alarmanтно upozorenje kazano u stihu, da niko tako «krupno ka Turčin ne laže», takođe zaslužuje određenu pažnju. Tu ne samo da je na djelu negativno konkretno historijsko iskustvo, nego i mržnja prema osvajačima koja svojim dimenzijama opterećuje racionalne ljudske spoznaje, i vladike, i gospodara, i čovjeka vizije koji bi svojem narodu htio izboriti slobodu. Njegoš je svjestan rusko-turskih ratova, nije mu nepoznata diplomatska aktivnost u tadašnjoj Evropi, pa nije nikakvo čudo da se umirućem starcu na Bosforu, obraća baš na taj način: *niko krupno kâ Turčin ne laže*.

U *Gorskom vijencu* zadivljuje i zanos ljubavni crnogorskog junaka prema ženi na koji Njegoš reagira čuvenom racionalnošću:

*Ne đetinji, kukala ti majka!
Zbilja ti je svu pamet popila. (1275–1276)*

Ta ljubav je toliko opijajuća, da to naročito stanje Njegoš opisuje kao zbilju koju su zaljubljenom nanijele mađije ili đavo, ili oboje:

*kad je viđu đe se smije mlada,
svijet mi se oko glave vrti. (1279–1280)*

U plastičnom pripovijedanju, gdje se Njegoš divi i izražava poštovanje prema ljepoti žene, doživljavamo scenu priče nalik živoj slici. Pred zoru, osvjetljena jakim mjesecinom i vatrom na sjenokosu, pojavljuje se prelijepa snaha crnogorskog bana, i kada je vidjela da svi još spavaju, raspliče vijenac kose koja joj pade niže od pojasa. Ona „tankijem glasom“ nariče, kao slavuj na hrastovoj grani, za djeverom Andrijom koji je poginuo od Turaka.

Svekar *se snahi ne dao ostrići*, jer prelijepu njezinu kosu, koja je najveći simbol ženske ljepote za Crnogorca, stavlja ispred običaja žalovanja, te tako živu snahu vidi ispred mrtvoga sina, zapostavljajući narodni običaj:

*žalije mu snahin vijenac bilo
nego glavu svog sina Andrije.
Tuži mlada, za srce ujeda,
Oči gòrê živje od plamena,
Čelo joj je ljepše od mjeseca –
i ja plačem kâ malo dijete.
Blago Àndri đe je poginuo
divne li ga oči oplakaše,
divna li ga usta ožališe! (1298–1307).*

Vijenac kose na glavi mlade nevjeste ne umanjuje njezinu bol za poginulim i u samom činu tužaljke ona je toliko lijepa, da pjesnik zavidi poginulom.

Ovi stihovi su u najmanju ruku začuđujući, jer kako otac može žaliti više snahinu kosu nego *glavu svog sina*. Možda se u njima krije neslaganje pjesnika sa jednim opšteprihvaćenim kodeksom ponašanja gdje se žalost za muškim članovima porodice iskazuje i odsijecanjem kose, najljepšeg ukrasa žene, kao da će to ikomu pomoći.

Ipak, reakcija muške grubosti na ove stihove, koji su toliko profinjene ljubavne aure, ogleđa se u gotovo razumljivom strahu pjesnika da se više ne pita za takve sadržaje, *dok se nije što izblejâ!*. Stihovi, takođe, semantički prikazuju raspon erosa i thanatosa – ljubavi i smrti, spominju neponovljive graničnike ljudske jednodrživosti. U njima vidimo oči koje oplakuju i slušamo usta koja žaluju nad gubitkom izabranog života. U tim stihovima čak i najveći junak crnogorski, plače, sukladno svojim emocijama radi iskonske potpunosti.

Običaj prepričavanja snova kod Crnogoraca ne bi bio ispoštovan, da se u njima ne pominje i žena, ali ponovo u kontekstu osvajanja i junaštva. Pjesnik o tome govori slijedećim stihovima:

*Ja sam noćas bio u svatove
i sa bulom ženio Bogdana;
u crkvu je našu pokrstismo,
pokrstismo, pa ih privjenčasmo. (1337–1340).*

Bula je žena muslimanka, i da bi se udala za Crnogorca, najprije mora biti pokrštena. Zanimljivost je dvokratna i uzastopna upotreba glagola *pokrstismo*, u dva stiha, očito naglašeno, radi kanonskih i građanskih zakona, a ne samo radi pjesmotvora.

Ovdje se čini umjesnom i komparacija sa Ružom koja je pošla za Aliju, ali sa tragičkim ishodom, koji nije bio san no tvrda i krvava zbilja: *Tu smo grdno obraz ocrnili i od boga dio izgubili. (497–498).*

U stihovima dosad, žena je, bez obzira na određene aspekte izraženog poštovanja, naročito prema majci, i gotovo stidljivog priznanja o potrebi za njezinom ljubavi, robinja, plijen, neko ko zbog ljubavi bježi za nevjernika, plaćajući to sopstvenim životom, poslušna, obespravljena, opsjednuta vragom, za šta je jedini lijek „trostruka kandžija“, mlada udovica, lažljiva zavodnica, a potom neko koga, u stranoj zemlji, po *dvojica među sobom nose*:

*de uprte kakvu ženetinu
tjelesine mrtve i lijene,
potegla bi po stotinu okah,
pa je nose kroz gradske ulice
usred podne tamo i ovamo,
ne boje se časti ni poštenju,
tek da steku da se kami rane. (1416–1422).*

Ne ulazeći u komični aspekt ovih stihova i potpuno nerazumijevanje crnogorskog vojvode, onoga nad čim se zgražava i što je nezamislivo za njegovu zemlju, mora se reći da ne znamo da li je u ovom kontekstu uopšte važna neka dobro stojeća venecijanska matrona, ili je to onaj bijedni dvojac koji noseći je zarađuje svoju koricu hljeba da bi preživio.

Baba vračara se u *Gorskom vijencu* prvi put pominje u slijedećim stihovima:

*Što bajete kao bajalice
ali babe kad u bob vračaju? (1718–1719).*

koji otvaraju jednu novu dimenziju recipiranja žene. Ova dimenzija će imati različitu težinu u konstituisanju mentaliteta, od onog popularnog, narodnog vjerovanja, i specifične uloge koju je preuzela jedna vračara-vještica, moderno rečeno, obavještajno-diverzantskih dimenzija, do toga da crnogorski junak treba da govori i radi konkretno, a ne da se zanosi nečim što bi možda moglo biti.

Opis položaja žene muslimanke, vezano za ženidbu sina Mustafića *sino-vicom s Oboda kadije*. (1758), gdje *nijesu svi svatovi Turci, nego ima i Crnogoracah*. (1759–1760), veoma je upečatljiv i najblaže rečeno, ironičan:

*Oni žene u čeljad ne broje,
no ih drže kâ prodano roblje.
Oni kažu: žena je čovjeku
Slatko voće al' pečeno jagnje;
Dok je takva, neka je u kuću,
Nije l' takva, sa njom na ulicu.* (1772–1777).

Raspravljati o ovim stihovima danas se čini besmislenim, iako ne smatramo da su stavovi u njima izmišljeni, naprotiv, oni vjerovatno pripadaju kolektivnoj svijesti Crnogoraca i moguće je da realno odslikavaju shvatanja u tadašnjoj Crnoj Gori.

Da je stvarno stanje drugačije, čega je pjesnik više nego svjestan, govore slijedeći stihovi:

*Ne plač majko, dilber-Fatimu:
udata je, ne ukopata;
ruža s struka nije pala svog,
no u bostan prenešena svoj
Fatimu će Suljo držati
kako oči svoje u glavi.* (1855–1856).

Ljepota muslimanske žene ravna je ljepoti Crnogorke. Muslimanka je toliko lijepa da pjesnik zavidi i odru (krevetu) na kojem počiva. Opis njezine ljepote je neponovljiv:

*Fatima je strukom divota,
oči su joj dvije zvijezde,
lice joj je jutro rumeno,
pod vijencem gori Danica;
usta su joj pàrôm srezana,
usne su joj ružom uždene,
međ' kojima katkad sijeva
snježna grivna sitna bisera;
grlo joj je čista fildiša,
b'jele ruke – krila labuda;
nad cvijećem pliva zornjača,
a voze je vesla srebrna.
Blago odru na kom počine!* (1858–1873).

Teško bi, poslije ovih stihova veličanja ženske ljepote, bilo povjerovati da se u crnogorskom mentalitetu muslimanka nije smatrala „čeljadetom“, da se smatra robljem, da služi isključivo hedonistički za užitak, i dok je takva da

bude u kući, a ako nije takva da se izbacuje na ulicu. Teško je vjerovati, iako je moguće da je stvarnost bila i drugačija. Ima anegdota o jednoj italijanskoj princezi koja je bila udata za Crnogorca. Prilikom posjete pita je brat šta je drži u toj kamenoj pustinji, na što mu sestra odgovori: noći su tu prelijepo. Posljednji stih Njegošev u tom duhu ovdje govori: blago krevetu na kom otpočine.

Naročito mjesto u *Gorskom vijencu* pripada još jednoj ulozi žene, sestri. U liku sestre poginulog crnogorskog junaka, koja žali i nariče za mrtvim bratom, te ulozu koja joj pripada po rodbinskom koljenu, po spoznajama koje ima o rođenom bratu, o porodici, sestrama i braći, o snahama, koje su se ošišale zbog njegove pogibije, Njegoš pjeva o nesebičnoj i neprevaziđenoj ljubavi sestre prema bratu. Ova ljubav se, kroz slijedeće stihove, označene bezizlaznošću, prenosi i na njegovu porodicu, ženu i djecu:

*Kud će tvoja mlada ljuba,
kuku njojzi!
Dvoje dece tvoje ludo,
siročadi? (1956–1957).*

Bol sestre za bratom je neiskaziva, a pitanje šta će njegova mlada žena i djeca siročad bez njega je toliko teško da su „svi glavari zaplakali“. Ukoliko ovdje napravimo poređenje sa čuvenim govorom grčkog državnika i vojskovođe Perikla³, koji nad poginulim ratnicima daje obećanje da će njihovu djecu *sve dok ne odrastu vaspitavati država o svom trošku* (Popović, 1967, 24), onda se suze crnogorskih glavara, makar djelimično, mogu pripisati i svijesti o nemoći i siromaštvu male države da, moderno rečeno, obezbijedi socijalnu sigurnost najbližih onoga koji je za tu državu dao sopstveni život. Čini se da je, pored neupitne boli za bratom, toga svjesna i sestra poginulog. U takvom stanju besmisla jedini izlaz za sestru ophrvanu bolom je samoubistvo, iako u svetim knjigama dovoljan razlog koji bi mogao opravdati taj čin, ne postoji. Nema ga, pogotovo, ni vladika pjesnik, naročito. To je istinski čin tragičke igre, i pored stihova:

*Onakvoga sivoga sokola
Crnogorka još rađala nije! (1980–1981).*

kojima, posluživši se narodnom formom, pjesnik iskazuje svoju pohvalu Batriću. Vladika je svjestan da se čin samooduzimanja života kosi sa zakonima vjere, ali pjesnik ističe da samooduzimanje života u tadašnjoj Crnoj Gori ne predstavlja rijetkost. Kad ne bi mogla odoljeti žalosti za bratom, sestra bi počinila suicid.

³ *I tako sam i ja, kako zakon iziskuje, u svojoj besedi rekao ono što mišljah da će koristiti. Našim pokojnicima odane su, evo, počasti delom, a njihovu decu odsad pa sve dok odrastu vaspitavat će država o svom trošku, namenjajući time i ovim pokojnicima i njihovim naslednicima koristan pobjedni venac kao nagradu. Jer gde se vrlini daju najveće nagrade, tu niču i najbolji građani.*

Karakteristični su i stihovi o ženi, proročici, zato što pripadaju narodnom vjerovanju, odnosno praznovjerju. U dramskom naboju pjesnik govori da ima šest, sedam godina:

*kâ dohodi jedna proročica
među nama – iz Bara se kaže; (2100–2101).*

Ovdje je posve logično da vladika ni za koga više, poslije posljednje no-vo-zavjetne knjige, *Apokalipse*, ne bi mogao koristiti izraz prorok, a još manje proročica, ali pjesnik koji prepričava i opjevava crnogorsku zbilju i njezinu duhovnost, te njezine sadržaje, van kanona, tu zbilju koristi u punom narodnom značenju koje u ovom slučaju nema nikakve veze sa biblicumom, to jest sa hrišćanskom naukom o tekstovima Staroga i Novoga zavjeta. Proročica, koja dolazi iz Bara je i narodna travarka, narodni vidar, ona pravi zapise koji, npr., ratnika štite od puščana zrna.

*Svak je drži, oprost mi bože,
kâ da duhom svetijem prozire!
Donio je đavo među nama
evo ima dvije tri neđelje;
pa je sada, što nije nikada,
udarila kaživat vještice. (2105–2110).*

Ipak, ona je najviše žena vještica, koja je, pored toga što je dvadeset drugih kazala, i sebe samu vješticom *obličila-otkrila*, pokazala, uz tvrdnju da su vještice izjele više od pedeset glava djece koja su pomrla, te momaka koji su od puške poginuli. Njezino prisustvo i njezina priča pomeli su u narodu razum, pa pjesnik kaže:

*niko ne zna što hoće da radi,
pomrzjelo sve jedno na drugo. (2119–2120).*

Priče i pitanje gdje je ta *zlosrećna baba*, koja je među narod *nož krvavi vrgla?*, zahtijevaju i naročitu vrstu istrage, označenu očekivanim priznanjem i otkrivanjem tajne na koji način se vješticom postaje. Stoga pjesnik pjeva slijedeće stihove:

*Kažuj, babo, jesi li vještica!,
Jesam, kneže, nije fajde kriti.
A kako se gradite vještice?
Mi imamo jednu travu za to,
pa tu travu u lonac svarimo,
iz lonca se redom namažemo,
iza toga budemo vještice. (2133–2139).*

Stihovi kojima se prenosi etnoznanje o vješticama, progovaraju istovremeno i o određenoj tajnovitosti, uvijek važnoj kad su ovakvi sadržaji po srijedi. Naime, bitni podatak u procesu postajanja vješticom, trebao bi otkriti ime trave, kojeg nema, jer je to samo *jedna trava*. Prema nepisanom kanonu, vje-

štice se *kupe na mjedenom guvnu*, ali niko od vještica *ne zna* gdje se ono nalazi. U mjesecu martu na *vratilima jašu* i dogovaraju se kakvo će zlo učiniti kome.

Iznenadjući podatak tiče se metamorfoza vještica u različitu živinu. Vještice se voze *na srebrna vesla*, a *lađa im je kora od jajeta*. (2148), u šta narod ne vjeruje. Opis nastanka i bavljenja vještichjim poslom završava se tako što se baba kune da je sve što pripovijeda istina, ali da bi od sada radije bila kamenovana, no da više čini ikakvo zlo. Ozbiljnost problema i priča žene koja sebe naziva vješticom nameću i pitanje pjesnika vladici, kao najpozvanijem autoritetu, koji zna „duboke knjige“, da li u knjigama „nalazi“ vještice.

Odgovor vladike, izrečen stihovima:

*De vještice, što govoriš, Vuče!
Nema toga ni u jednu knjigu;
Svrh mene se svi ovde kunite,
To su bapske priče i mudrosti;
Nego laže ova babetina,
ali može nešto drugo biti.* (2178–2183),

pored izričitog poricanja, i tvrdnje da „babetina laže“, uz ogradu, ali „može i nešto drugo biti“, krije u sebi pronicljivost, mudrost i potrebu gospodara za pravednošću, označenu stavom da svakog treba saslušati i doći do prave istine.

Ovdje se posebno prepoznaje i dvostruki autoritet. To je, prvo, Njegovo vladičanstvo, koje ne dopušta praznovjerje, jer bi bilo u sukobu sa dogmom pravoslavno-hrišćanskom, ali istovremeno progovara i njegov duh gospodara Crne Gore, koji neporecivo tvrdi da žena laže, ali kao mudri vladar dopušta eventualno i nešto drugo, posebno zabrinut slutnjom, da je svojim spletkama *pomutila* odnose među tri plemena, „*i krvavu sablju izvadila!*“

Ispovijest nesrećne žene, kroz slijedeće stihove, potvrđuje ovakve slutnje:

*„Vezir bješe čuo što se radi,
da dogovor među se imate
na domaće udariti Turke,
pa me posla da vas ja pomutim,
da se o zlu svomu zabavite.“* (2200–2204).

Da iznevjeri svoje saplemenike i zametne zlu krv među njima, jednu Crnogorku toga vremena mogla je natjerati samo nemjerljiva opasnost i strah pred kojima će, koliko god oni bili pogubni, pokleknuti, posebno starija žena, kojoj je porodica važnija od bilo čega i od bilo koga na cijelom svijetu.

Prijetnja po život sinovima i unučadima, vezir je, naime, zaprijetio da će ženinih desetero unučadi i tri sina u kuću zatvoriti, „*pa u živi ogranj izgorjeti!*“ (2215), nesumnjivo predstavlja krajnji egzistencijal zbog kojega je razumljiva njezina odluka. To razumijevanje je posebno potvrđeno slijedećim: „*Tada skoči narod cio, uzmi kamenje da je pod gomilom metnu, ali je ne pušte glavari, no je s mukom odbrane!*“ (str. 104).

Ima još nekih misli o ženi u *Gorskom vijencu*, ali one bitno ne nadopunjuju izloženo, kao ni *hurije*, rajske djevojke, koje Njegoš spominje, ne spadaju u temu *žena u Gorskom vijencu*. Tom temom je postavljen opseg i sadržaj pojma žena. Ipak, zanimljiva je još jedna metafora koja posebno pogađa ulogu muža u crnogorskom mentalitetu. U tom kontekstu, kroz ratnički i odbrambeno postavljen koncept države i porodice, „*muž je branič žene i djeteta*“, a narod branič duhovnih vrijednosti koje čuva crkva, Njegoš izriče svu filozofiju politike svoga vremena za malu Crnu Goru, gledajući je kao samostalnu državu pod Suncem. U takvoj državi izdajici je upućena smrtonosna kletva zatiranja potomstva:

„*u žèné mu đecu skamenio!*“ (2413).

Na braniku države i porodice odgovorno stoji žena uz muškarca. Slijedeći stihovi to nedvojbeno potvrđuju:

*Sam se Radun u kulu nagnao
i s njim žena njegova Ljubica;
žena mlada, ama soko sivi,
puni puške svome gospodaru; (2761–2764).*

Njegoševo pjevanje o ženi u *Gorskom vijencu* utemeljeno je na hrišćanskim vrijednostima i narodnoj običajnosti, ali protkano patriotskom zlatnom niti: o sestri koja počinu suicid zbog pogibije brata, o mladoj udovici kojoj svekar ne da da sukladno običajima odreže svoju dugu lijepu kosu, o babi vračari koja priznaje da pod prijetnjom zavađa Crnogorce, jer bi joj u suprotnom vezir žive spalio sinove i unučad. U pjevanju se javlja i žena muslimanka, žena neobične ljepote i naročitog društvenog statusa. Njegošev pjesnički genije dolazi posebno do izražaja u segmentu posvećenom ženi, čini se do kraja, mimo kanona koji su ga obavezali kao vladiku i gospodara.

Literatura:

- Petrović P. Njegoš (1980): *Gorski vijenac*, Obod–Cetinje, Prosveta–Beograd.
- Popović, V. (ur.) (1967): Perikle: Nadgrobna beseda. U: *Besede – izbor iz svetskog besedništva*. Kultura, Beograd, str. 19–24.
- Stevanović, M., Bošković, R., Lalić, R. (1980): *Rečnik uz celokupna dela P. P. Njegoša*. Obod, Cetinje, Prosveta, Beograd.
- Šetka, J. (1976): *Hrvatska kršćanska terminologija*. Izdaje i odgovara: Prof. o. Vjenceslav Glibotić, Split.
- Škaljić, A. (1985): *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Svjetlost, Sarajevo.

Milanka MIKOVIC, Vladimir PREMEC

DAS WIBSBILD IM GORSKI VIJENAC: EIN GEGENWAERTIGES
LESEN DIE SCHL
Zusammenfassung

Diese Forschung versucht die Lage des Weibes in Montenegro von Njegoš, und besonders in *Gorski vijenac* zu zeigen. Das Weib ist in der Mentalität von Montenegriner, in der Literatur und in der Forstellung des Volkes, von der Geburt bis zum Tode, zuerst die Schwester, dann die treue Gattin und die Mutter, demnach die Hexe, und am Ende das Klagweib. Ein romantisches Bild des Weibes hat also eine grosse Intelligenz und die epische Kraft dazu. Wir versuchten auch ein neues Bild des Weibes in *Gorski vijenac* darzustellen.

Die Schlüsselwörter: Gorski vijenac, das Weib, das gegenwärtige Lesen, die Ethnie, die Sitten, die Mutter, das treue Weib, die Totenklagefrau, die Schwester, der Selbstmord; die Hexe, die Volksmentalität.

Stevan KONSTANTINOVIĆ
Novi Sad

ŠEVČENKO I NJEGOŠ – KNJIŽEVNOST I IDENTITET

Književno stvaralaštvo Tarasa Ševčenka i Petra II Petrovića Njegoša bilo je uvod za stvaranje savremenog nacionalnog identiteta Ukrajinaca i Crnogoraca. Rad su započeli iz različitih individualnih pozicija. Ševčenko je krenuo sa socijalnog dna, kao rob-kmet, čiji je talentat do otkupljivanja slobode, bio vlasništvo njegovog gospodara, kao i on sam. Njegoš je bio odmah na vrhu društvene hijerarhije, ali obojica su u vezi sa zajednicom bili osobe u funkciji početne tačke u formiranju kolektivnog identiteta. Iz njihovog književnog stvaralaštva započela je kulturna borba za slobodu kolektiviteta kojima su pripadali identitet ili teritorija – ostala je i dalje dilema koju nameće društveno okruženje, a ne njihovo delo.

Ključne reči: Taras Ševčenko, Petar II Petrović Njegoš, Ukrajina, Crna Gora, *Kobzar*, *Gorski vijenac*, književnost, nacionalni identitet.

Na pomen dvojice velikana svetske književnosti Tarasa Ševčenka i Petra II Petrovića Njegoša, prve konotacije koje njihovo delo i životi prizivaju u sveti potomaka jesu zaokruženost opusa i konačnost posledica koje su delo i životna praksa proizveli. Ševčenkovo i Njegoševo književno delo, ali i vizuelizovani odrazi njihovih likova su postali nacionalne ikone, superznaci oba kolektiviteta, no, posledice koje nastaju i traju mnogo godina posle njihovog fizičkog nestanka a koje proizlaze iz njihovog stvaralačkog opusa, nisu konačne niti jednoznačne.

U oba slučaja, odnosno, i Ševčenko kao i Njegoš, svojim književnim stvaralaštvom u identitetskom aspektu proizveli su kao prve vidljive posledice po upotrebu jezika u zvaničnoj komunikaciji. Ševčenko je svojim književnim delom stabilizovao ukrajinski jezik, učinio ga prepoznatljivim u porodici slovenskih jezika i time mu obezbedio pravo na trajanje do današnjih dana. Njegoš je svojim delom dodatno udaljio jezik naroda od ruskoslovenske crkvene i prakse tadašnjih građanskih institucija, a u aktuelnoj savremenosti njegovo delo može poslužiti kao osnova za stvaranje još jednog jezičkog standarda iz štokavske osnove.

U oba slučaja, od jezika do drugih izraza prepoznavanja, savremenost je nametnula identitetsko pitanje vezano za teritoriju na kojoj se identitet prostire. Kada je o uticaju stvaralaštva Tarasa Ševčenka reč, onda je osnovna dilema da li je Ukrajina identitet ili teritorija, da je identitet rasprostrt samo na delu zemlje i države pod tim imenom, a većina prostora ima drugi identitet,

koji ili toleriše postojanje ukrajinskog, ili i dalje ide putem tradicije njegovog negiranja i nasilnog potiranja. Situacija u vezi sa Njegoševim nasleđem je takođe specifična. Utemeljen u prostoru i duhovnosti Crne Gore, odgovorni državnik, borac za njeno oslobođenje i emancipaciju, crkveni velikodostojnik, zagovornik i pristalica Karadžićeve reforme srpskog jezika i pisma, i još mnogo toga, sada je njegovo delo u situaciji da bude preispitivano i mereno aršinima aktuelnosti. Gde i kome više pripada Njegoševa ostavština: državnom i nacionalnom identitetu Crne Gore ili srpskom identitetu? Tačnije, kao i u slučaju Ukrajine, i u slučaju Crne Gore prepoznatljivo je pitanje koje glasi: da li je Crna Gora teritorija ili je identitet? Da li je Ukrajina Malorusija sa većinskim ruskim i manjinskim ukrajinskim identitetom? Da li je Crna Gora teritorija sa konglomeratom identiteta među kojima je primaran srpski, i time crnogorski nema pravo na postojanje, ili je crnogorski identitet autohtoni i taj koji teritoriji Crne Gore daje smisao i pravo na postojanje? Odgovor će dati intenzitet želje i snaga bratskog zagrljaja, koji često ume biti bolan i kada je reč o Ukrajini, kao i o Crnoj Gori.

Istorijski gledano, to nije novo pitanje, sa njime su se mnogi pre Ukrajinaca i Crnogoraca susretali, a ni danas Ukrajinci i Crnogorci nisu usamljeni u toj dilemi. Odgovori na to pitanje vrlo često su zavisili i zavise od snage argumentata, i još više – od argumenta snage kako duhovne, tako i one sadržane u definiciji standardnog jezika austrijskog lingviste Jošue Fišmana po kome je standardni jezik onaj jezik iza koga stoje bajoneti. Tako je i sa sveukupnim identitetom i teritorijom na kojoj je on raspostrt.

Književnost i jezik, identitet i teritorija, duhovnost i institucije, sve to treba još i još čitati, kako u delu Ševčenka i Njegoša, a ono još više u tumačenjima njihove ostavštine. Značaj pojedinca i pojedinačnog stvaralaštva za stabilizovanje kolektiviteta, posebno je čitljiv na primerima Ševčenka i Njegoša, pojedinačno ali i uporedno.

1.

Ševčenkov put do ukrajinske nacionalne ikone, započeo je 1814. godine. Rođen je kao kmet-sebar, rob, vlasništvo svoga feudalca, ali izabranik sa talentom za slikanje, koji ga je doveo do lične slobode, kupljene novcem svojih prijatelja slikara. Da je ostao na kičici i paleti, bio bi upamćen kao prestonički slikar; u Ermitažu ili Tretjakovskoj galeriji imao bi svoje mesto, u kućama bogatih prestoničkih ljudi bili bi izloženi njegovom rukom oslikani njihovi portreti, imao bi porodicu, decu i sve ukupno gledano – pristojan život.

Nekoliko napisanih stihova, pohvale i nagovor da nastavi da piše, odveli su ga u lični ponor, kako duše, tako i fizičkog stradanja, a sve zbog izrečenog zahteva za slobodom, sada ne za svojom ličnom, već slobodom naroda iz koga je potekao. Po sramotnoj logici da čim čovek izgovori reč *sloboda*, kao po pravilu odmah ima onih koji mu slobodu uskrate, stave mu bukagije na ruke i noge i povežu preko usta, pa je najveći deo svog života Ševčenko proveo u robijašnjicama uz zabranu da piše. Jedna jedina Ševčenkova knjiga – *Kobzar*, postala je nacionalna biblija Ukrajinaca, priručnik i uputstvo kojim putem tre-

ba ići do vlastitog uništenja, kojim putem treba ići do ostvarivanja prava na ukrajinski nacionalni identitet.

Ukrajina u stvaralaštvu Tarasa Ševčenka jeste mitski prostor kojim dominira simbolika nadgrobnih humki, lutajućih duša, crnih vrana, starih hrastova. Tako je pevao o Ukrajini koju je video. Zlatno doba, izgubljeni raj video je u prošlosti i pevao o njemu uz nadu da će biti obnovljen u budućnosti. Ako su prošlost i budućnost prostor raja, onda je savremenost za Ševčenka prostor konflikta i disharmonije. Istorija i mit se prepliću u njegovoj poeziji i načelo istinitosti, ako je u skladu sa narodnom dušom, prihvatljivo je i tamo gde istorije nema. Takva istorija se ne može proveravati. Oplemenjena mitom, ona je neproverljiva, ona postaje metaistorija. Na okupu je drži kozačka etika, etika seoskog stanovništva kao pokretačka sila takve istorije o kojoj je Ševčenko pevao. Na njenim marginama su siromaštvo i samoća, tuđina i neprijatelji; nostalgija i tuga za rodnom krajem; žalost zbog minule mladosti a motiv sudbine gospodari nad svim tim. U tom, u suštini folklornom modelu, svoju funkciju našli su i tipični likovi nesretnog kozaka, ostavljene devojke, uboge sirotice; kao i stereotipi zlog gospodara, fanatičnog jezuite, škrtog Jevrejina; zatim idilične slike seoske kuće sa vrtom, itd.

Ševčenkovo viđenje Ukrajine, najpreciznije je odredio Julijan Tamaš, rekavši da se Ukrajina u Ševčenkovoj poeziji približila moralnom idealu utopijske zajednice marginalnih i ugnjetavanih ljudi a njihovim patnjama Ukrajina je pročišćena. Krivicu za izgon iz raja Ševčenko pripisuje Moskaljima, kojima pomažu prodane duše ukrajinskog plemstva i činovnička vlast. Ugnjetavanje jednom mora prestati, Ukrajina se jednom mora obnoviti, a Ševčenko određuje sebi ulogu proroka koji se svome narodu obraća u ime i glasom Boga.

Mesijanizam Tarasa Ševčenka imao je i još uvek ima ograničene domete, a ograničavajući faktori ostali su isti ili slični kao i u njegovo vreme. Opojnost njegovih stihova i danas nadahnjuje.

2.

Njegoš je imao drugačiju životnu ulogu i društvenu poziciju u odnosu na Ševčenka. Nalazio se na vrhu društvene lestvice crnogorskog društva a u delu koje Crnogorci smatraju svojim biblijskim tekstom, u *Gorskom vijencu*, manje je bio mističan a više naturalistički realističan pevajući o fatumu identitetske podvojenosti Crne Gore, koja je prati do današnjih dana, čak toliko da je teško zamisliti Crnu Goru drugačijom od one kakvu ju je opevao Njegoš.

Svet mita kod Njegoša je uvod u realističku priču o podeljenoj Crnoj Gori. Istorijsko-mitsko tumačenje situacije u kojoj je Crna Gora *Gorskog vijenca*, jeste elaboriranje kosovskog mita. Nema pomena o zlatnom dobu pre Kosovske bitke ali ni nastanka rajskog doba u bliskoj budućnosti. Njegoš je živio u sinhroniji, a uzroke muke i čemera vidi u Božjem gnevu zbog sukoba među vlastelom, što je kao posledicu imalo promenu identiteta kako versko-nacionalnog, tako i promenu načina života, kada *postadoše lafi ratarima*. Crnu Goru, Njegoš je definisao kao prostor azila za one koji to nisu učinili. No, to ih nije poštedelo ukupnih procesa i identitetske podvojenosti. Povodljivost,

želja da se bude nešto drugo, nešto bolje, nešto veće od onoga što Crnogorci jesu, najviše ga je plašila.

Interesantno je da Njegoš dalje od mita ne ide u pevanju o srpskom identitetu Crnogoraca. Verska pripadnost u *Gorskom vijencu* jedina je odrednica identiteta, koja se prostire dalje od crnogorskih planina. Sve ostalo je posvećeno elaboriranju identiteta koji nastoji da se nametne svim Crnogorcima; oslanjanje na argumente izvan Crne Gore i pozivanje na identičnost i bratstvo u koje neproseceni treba da se uliju kao u veću reku na zajedničkom putu ka moru, na kome manji gubi svoje ime i obeležja.

Matrica identiteta koji se nameće a koju je Njegoš fiksirao izgleda ovako:

1. Centar iz koga se natura identitetski obrazac je: *zemaljsko veselje, kuppa meda, gora šećera, banja slatka ljudskog života, tu se vile u šerbetu kupaju, to je svečeva palata, istočnik sile i svetinje.*
2. Zajedništvo je potvrđeno ratovima: *Nijesmo li braća i bez toga, u bojave jesmo li zajedno?*
3. Potreba za uprosećavanjem manjih prema većima: *Manji potok u višivire, kod uvora svoje ime gubi, a na brijeg morski obojica.*

Jedini odgovor, bez mitskog začina, koji Crnogorci daju na ponudu promene karaktera bića, ogleda se u sledećim stihovima:

*Zemlja mala, odasvud stiješnjena,
S mukom jedan u njoj ostat može
Kakave sile put nje zijevaju,
Za dvostrukost ni mislit ne treba!*

Svest da samo jedan identitetski obrazac može održati Crnu Goru stabilnom i da to zavisi jedino od odlučnosti Crnogoraca da ga očuvaju i učvrste, Njegoš iskazuje i stavom prema Zapadu, koji bi po logici stvari trebao imati razumevanja za potrebu samoodržanja Crnogoraca. No, slika koja odande dolazi je takva da Zapad obeća i više od zamoljenog a odmah nakon toga sve zaboravlja; da Zapad ima mehanizme kontrole vlastitih podanika razvijene do perfekcije; da suprotstavljanje vlastima na Zapadu biva drastičnije kažnjavano od onoga što Zapad misli da se dešava u Crnoj Gori i njenom okruženju (kani-balizam).

Pesnik epohe romantizma, Njegoš je proročki opevao fatum svojih savremenika i potomaka: identitezski raskol je u temeljima Crne Gore i lak je pokretač patnje, bola i smrti. Preispitivanja ispravnosti i moralnosti brzog uprosećavanja su monolozi slepih, što se u etičkom kodeksu Crnogoraca najčešće podvodi pod jalovi moralizam ili čak kukavičluk.

Zaključak:

Potomci Ševčenkovog identitetskog obrasca čitavog prošlog, kao i na početku ovog veka imaju razloga da se pitaju da li su njihove žrtve bile nužne. Zar nije bilo lakše prihvatiti bratski zagrljaj i biti periferija, krajina, ruskog identiteta? Koliko bi bilo manje spaljenih sela u građanskom ratu? Koliko bi manje intelektualaca bilo streljano? Da li bi ih zaobišao „holodomor“? Koliko bi manje bilo „zekova“ u GULAG-u? Za koliko miliona duša bi bila manja ukrajinska dijaspora u Kanadi, Americi, Evropi, Australiji? Zar je moguće da je jedna knjiga, Ševčenkov *Kobzar*, izazvala toliki vrtlog nesreće, patnje i smrti? I što je još gore – kraj se tome još uvek ne vidi.

Njegoševi potomci u odnosu na Ukrajinke jedino su u prednosti što statistika brojevima izraženih stradalnika na svom kraju ima manje nula. Sve ostalo je toliko slično, posebno spremnost u istrajavanju u patnji zarad legitimisanja pred sobom i Bogom, da se pitam da li je reč o istom narodu, ili da li su Njegoš i Ševčenko dva imena jedne iste osobe, koja je gotovo istovremeno živela na dva različita a slična mesta?

Literatura:

Antologija ukrajinske poezije 16–20. veka, priredila Ljudmila Popović, Banja Luka, 2002.

Grabović G. *Шевченко як міфотворець*, Київ, 1991.

Đurić V. *Njegoševa poetika*, Matica srpska, Srpska književna zadruga, Beograd, Novi Sad, 1969.

Tamaš J. *Ukrajinska književnost između Istoka i Zapada*, Prometej, Ruske slovo, Novi Sad, 2002.

Stevan KONSTANTINOVIC

ŠEVČENKO AND NJEKOŠ – LITERATURE AND IDENTITY

Summary

Literary creation of Taras Shevchenko and Petar II Petrovic Njegos was the introduction to the creation of a national identity of Ukrainians and Montenegrins. They started their work from the various individual positions. Shevchenko went to the social bottom, as a slave-serf, whose talent and redemption of freedom, was having his master and himself at the same time. Njegoš, on the contrary, was right at the top of the social hierarchy, but they both were related to people in the community in order to form the collective identity. From their literary work began the cultural struggle for freedom of the collective identity that belonged to the territory or identity-is still the dilemma imposed by the social environment, not their work.

Keywords: Taras Shevchenko, Petar II Petrovic, Ukraine, Montenegro, Kobzar, The Mountain Wreath, literature, national identity

Vesna VUKIĆEVIĆ-JANKOVIĆ
Nikšić

TRANSPOZICIJA I TRANSGIFURACIJA MITOPOETSKIH ELEMENATA U NJEGOŠEVOJ POEZIJI

Od početka stvaranja svog poetskog opusa Njegoš se nije odupirao neposrednom uticaju klasicizma, koji je doprinio mitopoetskom oblikovanju pjesničke slike. Međutim, njegovo interesovanje za motive i mitove iz različitih religijskih sistema i kultura, uslovalo je neobičnu interferenciju motiva/simbola/predstava i oblikovalo specifični spektar značenja, kao i raznovrsnost transfiguriranih projekcija. Bitan dio ovakve analize je utvrđivanje načina na koji se tekstovna invarijanta prenosi iz jednog sistema u drugi, posredstvom ukazivanja na postojanje raznovrsnih poetskih uticaja i načina obrade određenih motiva.

Ključne riječi: Njegoš, transpozicija, transfiguracija, vila, nadahnuće, iskra.

Njegoševo interesovanje za motive i mitove iz različitih religijskih sistema i kultura uslovalo je neobičnu interferenciju motiva/simbola/predstava, oblikovalo specifični mitopoetski spektar značenja, kao i raznovrsnost transfiguriranih projekcija. Upotreba određene leksike i sistema značenja upućuje na intenzitet postojanja i oblikovanja Njegoševe pjesničke samosvijesti, ali i na sposobnost intuitivne spoznaje, koja se produktivno i simbolički disperzivno oblikuje procesima transformacije i transfiguracije.

Interesantno je da već u početnoj fazi stvaralaštva, pod neposrednim uticajem folklorne imaginacije, kao prateći element herojskog nacionalnog patosa, Njegoš oblikuje mitopoetsku ornamentiku. Početak *Nove pjesne cernogorske o vojni Rusah i Turakah, počete u 1828. godu* oznakovljen je invokacionim manirom, koji se ispoljava *toposom zazivanja* mitološkog elementa nadahnuća – vile. *Topos početka* ovdje se pojavljuje „preobučen“ u poetsko-folklornu invokaciju (st. 1–5):

*B`jela vilo, moja divna drugo,
svedi, drugo sve u gusli glase,
tvoje glase a u gusli jasne,
da ih čuje koji razumije,
razumije drago ako mu je.*

Upotreba motiva *vile* u cijelom nizu Njegoševih pjesama poprima estetsku dimenziju svojevrsnog inkantacionog postupka. Na samom početku Nje-

goševog prevoda *Ilijade* sa ruskog jezika¹, umjesto vile, a pod neposrednim uticajem homerovske invokacije, javlja se boginja (muza): *Poj, boginjo, ljutost Pelevića/ Ahilesa strašnoga viteza*. (I, 1–2). Ovakav manir Njegoš zadržava i u *Svobodijadi*, gdje gradi invokativni kompozicioni prsten: u *Pjesmi prvoj* topos početka oblikuje se obraćanjem: *O visoka neba kćeri/ kojoj vječnost vidi čovjek* (st. 1–2), dok u posljednjoj, *Pjesmi desetoj*, priziva nadahnuće svih muza: *O boginje pjesnopenja* (st. 1).

Funkcija vilinskog upozorenja, oblikovana kao topos početka, odnosno uvod u zbivanje, gotovo je identična onoj koju ima san kao predskazanje ili instinkt u okviru narodnih vjerovanja. Topos *vilinog poklika* sa visokog brda, javlja se kao nagovještaj nesreće, nadolazeće zle kobi za onog ko ne poslušaja njene riječi. U pjesmi *Vuk prijatelj ovči* (1834) vilinski poklik ima funkciju uvođenja u strašan događaj, nagovještava dramatičnost zbivanja: *Bijela je pokliknula vila/ svrh pustoga Lisca visokoga*. Istovjetnu funkciju ovaj motiv ima u početnim stihovima pjesme *Udar na Salkovinu* (*Bijela je pokliknula vila/ savrh Vesca, brda visokoga*; iz 1840), odnosno *Osveta Jakše Kapetana* (*Bijela je pokliknula vila /s Stologlava izviše Sušice*; iz 1844). Očigledno je da je u njima mitski predio obitavanja vile transponovan u konkretan geografski pojam.

Topos uvodnog prizivanja prelama se kroz različite funkcije pojedinog pjesmotvora, tako da antičko obraćanje muzama smjenjuje obraćanje Bogu, u skladu sa hrišćanskom kodeksom: *O ti bićem beskonačni* (*Crnogorac k svemogućemu Bogu*, st. 1), zatim nailazimo na transfiguraciju u *misao*: *Lakokrila božestvena šćeri* (*Vjerni sin noći pjeva pohvalu mislima*, st. 1), ili u dobrodjetelj-vrlinu: *Šćeri božestvena, /dare previsoki,/ o duševno sunce!* (*Dobrodjetelj*, st. 1–3).

Njegoševa sposobnost da, u različitim poetskim sistemima, upotrebi odgovarajući poetski kôd, odnosno da folklornu i mitološku imaginaciju saobraziti samosvojnoj, to jeste umjetničkoj, proširuje semantičko polje određenog pojma. Transpozicija predstave vila, odnosno pojma *nadahnuće* upućuje na sposobnost Njegoševog poetskog fokusa da odijeli različite funkcije poetskog oblikovanja slike, transfigurirajući ga na različitim nivoima upotrebe poetske oznake. U zavisnosti od načina organizacije pjesničkih kodova, vila poprima disperzujuće značenje: ona je *muza*, dakle simbol nadahnuća, otkrovenja, ona je *Dobrotvorka pravde i svobode* (*Zarobljen Crnogorac od vile*; st. 114), zatim, javlja se i kao simbol konkretne žene, odnosno formalni sublimat erotske energije (*Paris i Helena ili Noć skuplja vijeka*).

Predromantičarska mitopoema *Zarobljen Crnogorac od vile* (1834), koja se s pravom može nazvati epsko-lirskom bajkom, zaogrnutu je folklornom imaginacijom, koja je Njegošu poslužila za slikanje nadstvarnog ambijenta,

¹ Na prevođenju prvog pjevanja *Ilijade* sa ruskog jezika (Gnjedičev prevod, 1829) Njegoš je počeo da radi nakon povratka iz Rusije 1833. godine, prilagodavajući ga i stilski i leksički osobinama epske pjesme. Prvo pjevanje *Ilijade* u Gnjedičevom prevodu sadrži, kao i u grčkom originalu, 611 heksametara, a Njegoš je preveo 369 heksametralnih stihova kao 721 deseterac (prevodeći otprilike jedan heksametar sa dva deseterca). Prim. V. V. J.

opkoračivanje (negaciju) vremena i prostora, ali i kao vrsta poetskog alibija za iskazivanje intimnog *čuvstvovanja*. Naslov poeme, kao i njena mozaična struktura upućuju na mitski način oblikovanja poetskog teksta. Pjesnički subjekt se u ovoj bajkovitoj priči nalazi na procjepu dva svijeta, koje tvore pastirska igra sa vilom, na jednoj i nacionalno-istorijska alegorija, na drugoj strani. Pored mnoštva bajkopisnih simbola – pastira, vile nebesnice, vlasice hitroplete, labuda prenosnika, vilinskih dvora, koji tvore *prelesni* ambijent, na mitski prosede upućuje i motiv preobražaja ili *premjene*, koji se prvobitno javlja u klasicistički obojenoj, antropomorfizovanoj slici rađanja sunca, zatim u magičnom preobražaju puščanih zrna u cvijeće, zatim u preobražaju ambijenta, preobražaju pećine u vilinske dvore, sadašnjosti u prošlost, segmenata prošlosti jedan u drugi, emotivnim preobražajima junaka pjesme... Mitološku ravan dodatno oznakovljuje i pojava lekseme *čudo* (st. 88–89): *No ne prođem ni četiri kroka/al` sve čudo više iza višeg*. Ovakav način poetskog uvođenja u nadstvarni ambijent upućuje na specifičnu intenciju pripreme u čarobno, jer pojava vile predstavlja samo inicijaciju doživljaja koji počinje da se odvija.

Nakon iznenadne pojave *žene sa krilima* (st. 90), prikazan je pastirov nemir i osjećanje obuzetosti milinom: *u srce me ka da nešto dirnu; ... al` nekakvu sladost oćutujem* (st. 50, 53), zanimljivost pred ljepotom ženske pojave: *nemam pera ljepotu joj kazat / ni jezika nakite imena* (st. 91–92), osjećaj koji izaziva *prestupljenje mislih i jezika* (st. 113). Na drugoj strani, uviđa se vilino intimno obraćanje pastiru - pogled, dodir i osmeh (st. 100–102): *Pogleda me, nasmjehnu se malo,/za ruku me uze svojom nježnom,/ pa mi poče tiho govoriti...* Ovakav način opisivanja tvori specifično oblikovana naracija, koja se, nakon opisa iščekivanja, snažno ubrzava i doprinosi zgušnjavanju realne doživljajnosti u mitsku sliku.

Dakle, u mitopoemi je zastupljena transpozicija doživljajnog prostora (prelazak sa zemlje na vrh Lovćena, a vrh planine simbolično upućuje na ravan doživljavanja *ni na nebu ni na zemlji*), transpozicija vremena, u istorijskom i u projektivnom, futurističkom (optimističnom) smislu na kraju poeme, gdje se ponovljivost doživljaja projektuje stihom 297: *i kad v`jenac dobije carica*, kao i transpozicija subjekta (erotski zanos dva mlada bića preobražen je u naklonost pastira prema *vili posestrimi*, koja od ženstvene vizije koja izaziva divljenje i erotsko osjećanje kod pastira na kraju postaje: *Dobrotvorka pravde i svobode* (st. 114)). Poetika prostora i vremena podređena je nadstvarnoj ravni doživljavanja, na šta upućuju simbolika sokolovog i vilinskog oka, dok izdignuto značenje ima simbolika oka *sljepca i vješta guslara* (st. 148–151). Spajanje bajkovitog ambijenta (mitopoetski prosede), idejnosti nacionalnog preporoda (alegorijski prosede) sa intimnim – erotskom vizijom (ljubavni prosede), upućuje na brojne intencije koje su Njegoša inspirisale da napiše ovu poemu, tako da se nameće utisak da je njena tekstura himeričan spoj, ne samo klasicizma, proromantizma i romantizma (koji se očituje u sekundarnom i tercijarnom sloju značenja), već i mozaična struktura sastavljena od najmanje tri pjesme. Razlog za ovakav stvaralački postupak moguće je da leži u Njegoševoj intenciji da zakloni intimni, erotski doživljaj pastira i vile. S obzirom na to da je brižljivo formulisana retorika naslova jedna od bitnih oznaka Njogo-

ševih poetskih zamisli (jer ima značajan broj pjesmama koje je ostavljao ne-naslovljene), indikacija *zarobljavanja* Crnogorca od vile doprinosi njenoj disperzivnoj doživljajnosti. Iako je sekundarni sloj mitopoeme emotivno najupečatljiviji, njenoj mitopoetskoj zaklonjenosti doprinosi ambijent čudesne pećine, okićene cvijećem koje zrači raznobojnom svjetlošću, čijom sredinom teče rijeka (slika asocira na varijaciju poetskih slika u *Luči mikrokozma* II, st. 71–90).

Već na početnom stupnju oblikovanja mitopoetske slike, Njegoš je pokazao zavidnu invenciju, kako u pogledu transponovanja folklorne u poetsku imaginaciju, tako i u pogledu spajanja, naizgled nespojivih ravni doživljavanja erotske i nacionalne. Na takav način je uspio da ostvari odvajanje od mitološkog nanosa antičke klasicističke poetike i pretoči svoju inspiraciju u predromantičarski zanos. U predsceni bojnog okršaja *Nove pjesne crnogorske o vojni Rusah i Turakah počete u 1828. godu*, nakon dinamičnog opisa siline i snage dviju vojski – ruske i turske, Njegoš je kao dominantnu sliku uveo personifikovani (antropomorfizovani) motiv sunca. Distih (664–665) navedene pjesme: *Sv'jetlo sunce, ti zakloni lice,/da ti lica ne ožagri krvca!* ima funkciju podizanja tenzije dramskog naboja i kao samostalna poetska slika, predstavlja neočekovan obrt u epskoj naraciji i poetskoj kontemplaciji. U navedenoj slici, netipičnoj za narodno epsko pjesmotvorenje, „dodiruju se helenski antropomorfički mit i helenska perifraza“², iz koje će se, u kasnijem poetskom oblikovanju, transfiguracijom i refleksijom svjetlosne simbolike, postupno oblikovati Njegošev eshatološki optimizam. Vrelina krvi je u ovoj poetskoj slici suprapozicionirana svjetlosti sunca, što je neposredno uslovljeno oblikovanjem izvjesne poetike stradanja, odnosno krvne žrtve kao načina prevladavanja poraza. Oblikovanje poetike krvi, posredstvom personifikacije ove tjelesne tečnosti, snažno je oznakovljeno dopunskim hiperbolisanjem i poređenjem slika u narednim stihovima (678–679): *crna zemlja pod krv ogreznula,/krv proždire konje i junake/kâ valovi razlomljene lađe*. Arhetipske simbole sunca i krvi Njegoš uvijek pozicionira kao binarno opozitne principe – vatru života (svjetlosti) i vatru smrti (stradanja), odnosno kao dva životvorna principa, od kojih je prvi princip sunčeve svjetlosti kao izvora života na zemlji, a drugi princip života kroz postojanje tjelesne tečnosti kao božanskog elementa u čovjekovom tijelu. Posredstvom ova dva simbola postiže se očišćenje, odnosno pročišćenje duše i projektuje specifično shvatanje religije. U *Gorskom vijencu* Njegoš projektuje izvjestan paralelizam simbola krv i voda (672): *da krstimo vodom ali krvlju!* U skladu sa savremenim poetološkim zahtjevima, umjetnički tekst zahtijeva višestruko čitanje, posebno kada imamo indikate koji ga svrstavaju u raznovrsne kontekste. Na taj način, književni tekst stupa u neku vrstu aktivnog dijaloga sa tekstovima koji su dio ukupne duhovne baštine.

Evokativnom poemom *Polazak Pompeja* (1851) Njegoš je uspio da transponuje konkretan doživljaj (penjanje na Vezuv i prisustvovanje otkopavanju

² Miron Flašar: *Homerska poredba u Njegoša*, Stvaranje, br. 2; god. XIX; Titograd, 1964. godine, str. 210.

ostataka Pompeje)³ u eshatološki mit. Uvodnom slikom poeme Njegoš eksplicira snažnu doživljajnu ravan u kojoj se prelama simbolika procesa – erupcije Vezuva, sa simbolikom svjetlosti i tame, vatre i vode, potresa (pokreta) i ukončenosti kao posljedice straha (st. 1–15). Simbolika vatrene stihije suprapozicionirana je prisustvu vode kao životvornog elementa. Ovo proističe neposredno iz promjene u osobini materije, jer je tečnost, odnosno proticanje pripisano užarenoj lavi, a para se izdiže bojeći sve u crnu boju (smrti), pa čak i sunce. Stih 9: *te oblake od pepela na sunčano lice siplje*, podsjeća na personifikovani (antropomorfizirani) motiv sunca u ranoj Njegoševoj pjesmi *Nova pjesna cernogorska o vojni Rusah i Turakah početa u 1828. godu* iskazan distihom 664–665: *Sv'jetlo sunce, ti zakloni lice,/ da ti lica ne ožagri krvca!* Dakle, Njegoš suprapozicionira dva vatrena principa, od kojih sunce simbolizuje život i um, a vulkanska vatra smrt i ništavilo.

Njegošu je svojstveno shvatanje da se vječnost ne može postići, odnosno doseći, bez fizičke smrti. Ono je dio kolektivne svijesti, a predstavlja bitnu oznaku crnogorskog sociokulturnog koda. Prolaznost, kao mjera vremena, prihvaćena je kao božanskom voljom nametnut usud, koji se jedino može izbjeći bezuslovnom *žrtvom* u ime viših ciljeva. Ta žrtva predstavlja eshatološki princip, jer život se (trajanje) nastavlja posredstvom herojskog podviga. Korijeni ovakvog shvatanja idu i dalje od samog značenja njegoševski oblikovanog ideologema žrtvovanja i upućuju na mitske projekcije cikličnog ustrojstva prirode – da se život ne može uspostaviti bez smrti/umiranja, kao i na to „da se život može roditi samo iz života žrtvovanog, da je nasilna smrt stvaralačka u tom smislu što se žrtvovani život manifestuje u sjajnijem obliku na drugom nivou egzistencije.“⁴ Ali, ovome Njegoš pridružuje i značenje temeljnog hrišćanskog učenja da *Voskresenja ne biva bez smrti* (*Gorski vijenac*, st. 2351), odnosno eshatološki projektovanu žrtvu koju zahtijeva i prinosi, ne samo pojedinac već i cjelokupna crnogorska istorija: *Kako će tako najedanput tuđijema podanicima postati Crnogorci, koji su više od 400 godinah svagda muževstveno neprijatelje od sebe odbijali, a samo da slobodu i nezavisnost u ovijema besplodnijema i pustijem krševima sačuvaju i da slobodno po zakonu svoje žertvoprinošenija mogu sovršivati i gospodu bogu prinositi, koji će svagda držati stranu pravednijeh i njima na pomoći biti.*⁵ Sa navedenim shvatanjima korespondiraju stihovi: *Glas se vilah u oblake/već mnogima pričujaše/ đe dobića pjesne poju* (*Svobodijada*, I, st. 463–465); odnosno: *Pokoljenje za pjesnu stvoreno/ vile će se grabit u vjekove / da vam v'jence dostojne sapletu* (*Gorski vijenac*, st. 2336–2338). Upravo na toj ravni on nalazi izvor tragične pozicije, ali i utjehu koju jedino donosi časno okončanje života.

³ Njegovo Velič(anstvo) Ferdinand II, kralj od obje Sicilije, blagovolio je da se jedne kuće u Pompeju otkritije učini u mome prisustviju, i tako 20 i nekoliko rabotnikah rabotali su nekoliko dana. 4. marta u mome prisustviju rabota se dokonči i kuća se otkrije (kućište)...Tri je glavne kartine (in fresco) ukrašavaju (bez manjijeh), a četvrta je na četvrtu stranu zbrisana vremenom...»; *Pjesme, Celokupna dela*, knj. I, str. 402.

⁴ Mihailo Lalić: *Njegoševi poklonici mladog sunca*, u knjizi Krsta R. Pižurice: *Nepoznati Lalić*, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica, 1999. god, str. 142.

⁵ Mehmedu Rešid-paši, Cetinje, 17. jula 1832. god, I, str. 152.

Polifoničnost (polivalentnost, polisemija) nameće se kao nužno svojstvo pri analiziranju Njegoševog palimpsesta mitoloških, istorijskih, psiholoških, estetičkih i teoloških reminiscencija i načina simbolizacije. Posebno je interesantno da su u značenjski sloj brojnih pjesmotvora upleteni motivi, simboli i predstave koje potiču iz različitih mitoloških sistema i oblika predanja. Upravo zbog toga, odgonetanje zastupljenih kodova traži neprekidan tragalački napor usmjeren ka odgonetanju *ukupno ostvarenog* kao dinamične i promjenljive strukture, koja egzistira *kao kondenzator svih principa znakovnosti*.⁶ Ovo je u skladu sa njegoševskom intencijom da mitske simbole različitih naroda i kultura stavlja u jedinstveni optički fokus, potencirajući značenjsku disperziju.

Na mitopoetski način obrade ljubavnog motiva, koji se nalazi u primarnoj ravni značenja pjesme *Paris i Helena ili Noć skuplja vijeka* (1845), upućuje snažna mitosimbolička disperzija slike i senzacije, koja je zastupljena, ne samo u naslovu i podnaslovu (kao indikatorima značenja), već i u čitavoj tekaturi pjesme. Prvi dio naslova *Paris i Helena ili* zapisan je „tuđom rukom“, kako su to primijetili priređivači *Njegoševe Bilježnice*, ali se on, s obzirom na to da je zadržan u većini štampanih izdanja pjesme, a da je primjeren značenju njenog mitološkog sloja, može smatrati sastavnim dijelom Njegoševog naslova *Noć skuplja vijeka*. Spoljašni okvir pjesničke slike čini projekcija noćnog ambijenta udružena sa napregnutim čulnim senzacijama subjekta pjesme. Čin iskonskog sjedinjavanja muškarca i žene simbolično odražava princip nastanka svijeta. Obje ravni doprinose značenjskoj disperziji pretapanja spoljašnjeg prostora u unutrašnji univerzum. Inicijator – sublimat emocionalnog sloja jeste iščekivanje, a potom i susret sa ženskim bićem izvanredne ljepote, koja se poredi sa vilom: *Dok evo ti divne vile lakim krokom će mi leti* (st. 27), a koja predstavlja: *Sovršenstvo tvorenija, tainstvene sile bože, / ništa ljepše nit` je kada niti od nje stvorit može!* (st. 43–44). Na ovu semantičku ravan se nadovezuju i značenja ženskih mitoloških predstava: *Isis, luna, Dijana, Atina, Avrora*. Kroz sveobuhvatnu dimenziju ženstvenosti kao ovaploćenja ljepote, koja prožima sve i kojom je sve prožeto, uzdiže se metaforično poimanje ženskog principa, ali i konkretizacija pojma *vila*. Ovo ide u prilog doživljaju apsolutne ljepote koja dominira pjesmom, a što čini jednu od najupečatljivijih ideja njegoševskog poetskog opusa. Nakon doživljenosti savršenog sjedinjenja žene i muškarca, slika se sa zemaljskog, ponovo prenosi na nebeski plan. Tu je razdvajanje muškarca i žene još snažnije istaknuto slikom razdvojenosti Sunca (Feba) i Mjeseca (Lune), čime se intenziviraju i proširuju prethodni značenjski potencijali pjesme.

U sistemu Njegoševih poetskih simbola posebno mjesto zauzima *Danica*. Ovaj simbol, koji predstavlja u narodu ustaljen sinonim planete Venere, frekventno je korišćen u folklornoj fantastici. U Njegoševoj poeziji on je prisutan kao simbolička oznaka ljepote (posebno ženske), ali i kao slovenski pandan *Avrori*, rimskoj boginji zore. Interesantno je da Njegoš često oba simbola koristi u istoj pjesmi, čime se ističe disperzivno značenje ovog simbola.

⁶ J. M. Lotman: *Semiosfera*, Svetovi, Novi Sad, 2004, str. 172.

U pjesmi *Ljetnje kupanje na Perčanju*, Njegoš, u skladu sa antičkim manirrom, antropomorfizuje Danicu (st. 4-7): *Danica je istok zasmijala, /čarovite razasula vlasi, /nježno krače cvijetnim stopama/po plavetnom i tihom prostoru*. U *Bilježnici* Njegoš proširuje radijacioni domet simbola Danica, što svjedoči o njegovoj neprekidnoj stvaralačkoj i tragalačkoj čežnji, odnosno sposobnosti da iz čulno saznatljivog proniče u transcendentno: *Da mi se sa zemlje popeti uz Daničine zrake, u Danicu, a iz Danice k onome svjetilu uza zrake koje ih njoj dava, i tijekom načinom putujući uza zajmne zrake, moga bih doći na izvor zrakah, ali će je smrtnome lakoća zrake!* (*Bilježnica* 1956: 138-139). A istorodnu antičku reminiscenciju koristi i u pjesmi *Tri dana u Trijestu* kao poredbeno sredstvo za opisivanje ljepote *graciosoze Flore* (st. 70–74). Dakle, Njegoš upotrebljava *Danicu* kao simbol nadzemaljske pojavne i stvaralačke ljepote, sa funkcijom sličnoj onoj koju ima *vila* kao analogija ljepote konkretne žene, ali koje ostvaruju i *iskra, misao/um*, odnosno *svjetlost* u metafizičkom značenju.

Već je mnogo puta isticano da Luča mikrokozma predstavlja svojevrsni *uvir* Njegoševih opsjedantnih simbola, ideja i predstava, ali i da nudi originalnu i sveobuhvatnu sintezu njegovog umotvorenja. Upavo tamo nailazimo na preobražaj semantičkog polja, jer transfiguracija značenja pojmova i predstava produkuje novi sistem odnosa. Na to nam posebno ukazuje funkcija ideje-putovođe, posredstvom koje se stiže *u carstvo svjetovah*. Upravo, *ideja* koja se udaljavanjem od izvora transformiše u svjetlosni princip *iskru*, ima funkciju posrednika između zemaljskog i božanskog, odnosno smrtnog i besmrtnog. Invokacioni postupak ovdje ne označava uvod u pjesmu, već uvod u zbivanje (I,41): *Poj mi dakle, besamrtna tvari*. Dakle, u *Luči mikrokozma* funkciju prosvjetljenja, nadahnuća odnosno otkrovenja umjesto muze preuzima *svijetla ideja*, odnosno *zraka sjajna ognja besmrtnoga* (I,35), koju Njegoš oslovljava sa *iskro božestvena* (I,61), odnosno *iskra besamrtna* (I, 91)). Ovdje nam je dragocjeno podsjećanje na tvrdnju Mirona Flašara: „Čitalac zanet opisom i zasut metaforama ne obraća pažnju na to kako Njegoš diferencira termine kada je reč o *duši* i kada govori o njenoj besmrtnoj ‚ideji‘. Viđenje je započelo pozivom ‚ideje‘ koja je ‚zraka besamrtna‘ duše, upućenim ovoj da napusti telo i uzleti kroz nebeske sfere. Dok god se kreće kroz taj materijalni kozmos, duši je vodič ‚ideja‘. I to nije personifikacija čovekove misli – već nekakav mitski entitet; a zapravo i protagonista mitologema. Jer, kada izađe iz materijalnog kozmosa, sa vizionarem se zbiva promena: umesto promene duše koju vodi ‚ideja‘ odatle imamo samo promene ‚ideje‘ koju vodi, sada ovaj vidan, anđeo – ‚hranitelj‘.“⁷ Mistička spoznaja ovdje prevazilazi logičku stranu svijeta, ali je ne isključuje. Ona doprinosi da se subjekt spoznanja identifikuje kao kosmičko *ja*, prestajući da bude lično *ja*.

Očigledno je da je već na početnom stupnju oblikovanja svoje poezije Njegoš stajao pod neposrednim uticajem klasicizma, odnosno njegovom književnom paradigmom, iz kojeg je potekao mitopoetski (ejdetski, esencijalni) način oblikovanja pjesničke slike. Na osnovu navedenog, postaje očigledno da

⁷ Miron Flašar: „Njegoševa Luča mikrokozma“, predgovor kritičkom izdanju *Luče mikrokozma*, (priredili Aleksandar Mladenović, Miron Flašar); CANU, Podgorica, 2004. godine, str. 88.

je neprekidno kruženje ideja u Njegoševom pjesmotvorstvu, bitno uticalo na interferenciju stvaralačkih postupaka, a time i interferenciju različitih žanrovskih određenja. O tome svjedoči ne samo brojnost pjesama koje pripadaju ovom tematskom (idejnom) krugu, već i raznovrsnost ostvarenih postupaka.

Literatura:

- Njegoš Petar II Petrović: *Celokupna dela P. P. Njegoša I-VII*, Prosveta–Obod–Svjetlost, Beograd–Cetinje–Sarajevo, 1967.
Njegoševa Bilježnica, Istorijski institut, Cetinje, 1956.
Miron Flašar: *Homerska poredba u Njegoša*, Stvaranje, br. 2; god. XIX; Titograd, 1964.
Miron Flašar: *Njegoševa Luča mikrokozma*, predgovor kritičkom izdanju *Luče mikrokozma*, CANU, Podgorica, 2004.
Mihailo Lalić: *Njegoševi poklonici mladog sunca*, u knjizi Krsta R. Pižurice: *Nepoznati Lalić*, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica, 1999.
Jurij M. Lotman: *Semiosfera*, Svetovi, Novi Sad, 2004.

Vesna VUKICEVIC-JANKOVIC

TRANSFORMATION AND TRANSMUTATION OF THE MYTHOPOETICAL ELEMENTS IN THE POETRY OF PETAR II PETROVIC NJEGOS

Summary

One of the most important issues of the poetic work of Njegos is reading of his texts at different levels in order to disclose all the interfering meanings of his poems. This is strongly related to the process of polygenesis-circulation of the ideas which, in a special discourse, find the causes and consequences of a certain type of initiation, interaction, transformation and transfiguration. It is exactly the transfiguration of these symbols that points to specific quality of Njegos's poetical focus that divides differing functions of poetical imagery formatting on differing levels of the employment of the poetic sign. In this way a special, interfering level can be opened which is of a great importance for the complete understanding of his creative procedure. One of the aims of this research is possible establishment of a fuller approach to the phenomena of literary heritage, especially with the regard to the particular traditional context.

Key words: Njegos, transposition, transfiguration, inspiration, a spark.

Radivoje KONSTANTINOVIĆ
Beograd

ŠPANSKI PREVOD *GORSKOG VIJENCA*

U ovom radu data je analiza prvog i do sada jedinog prevoda *Gorskog vijenca* na španski jezik koji su načinili Čileanci Horhe Razmilić Vlahović i Andrija Rajević Bezmalinović. Prevod zaslužuje visoku ocenu što se tačnosti tiče, sadrži odličnu uvodnu studiju Jovana Deretića i vrlo korisne neophodne komentare. Međutim, prevod se ne može smatrati vernim, jer su prevodioci, posvetivši svu pažnju značenjskom nivou Njegoševog dela, skoro u potpunosti zanemarili pesničku dimenziju *Gorskog vijenca*. Ipak, ovaj prevod, urađen sa originala, jedinstven je poduhvat u predstavljanju jednog velikog slovenskog pesnika na španskom jezičkom području.

Ključne reči: Petar II Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Crna Gora, španski jezik, tačnost i vernost u prevodu, poezija, romantizam.

Prvi, i do sada jedini prevod *Gorskog vijenca* na španski jezik, štampan je pod naslovom *La Guirnalda de la Montaña, de Pedro Petrovich Njegosh* 1987. godine u prestonici Čilea Santjagu, a prevodioci su Horhe (Jorge) Razmilić Vlahović i Andrija (Andrés) Rajević Bezmalinović. Obnovljeno izdanje ovog prevoda, sa izvesnim izmenama, objavljeno je u Beogradu (Njegoševa zadužbina, 2003,) pod novim naslovom: *Corona de Cumbres*.¹

Prevodioci *Gorskog vijenca* na španski su potomci jugoslovenskih iseljenika, Hrvata iz Dalmacije, veoma obrazovani ljudi; Horhe Razmilić Vlahović (1922–2000, Antofagasta, Čile), vrlo ugledan inženjer i uspešan privrednik, jedan je od najzaslužnijih ljudi za kulturni život jugoslovenskih iseljenika u Čileu, nosilac ordena „Jugoslovenske zastave sa zlatnim vencem“; Andrija Rajević Bezmalinović (1929, Antofagasta) završio je studije jugoslovenske književnosti na Zagrebačkom sveučilištu 1954. i radio kao profesor u Bosni, pošto se porodica, posle očeve smrti 1933, vratila na Brač. U Čile se odselio 1958. gde se upoznao sa Razmilićem i zajedno sa njime preveo ne samo *Gorski vijenac*, već i *Smrt Smail-age Čengića* (1985) i pripovetke Ivane Brlić (1992). Očigledno je da su se dva prevodioca vrlo dobro dopunjavala, jer je Razmilić španski govorio od detinjstava i na njemu se školovao, a Rajević je stekao solidno filološko obrazovanje, tako da su se mogli latiti izuzetno teškog posla prevodenja tako složenog dela kakav je *Gorski vijenac*.

¹ Prvo izdanje nam, nažalost, nije bilo pristupačno tako da se analiza prevoda odnosi samo na obnovljeno, a podatke o očigledno malim izmenama navela je Silvia Monros Stojaković, koja je uradila redakciju prevoda.

Oni su, može se odmah reći, taj posao obavili valjano kada se radi o tačnosti prevoda. Prevodioci su koristili najbolja kritička izdanja *Gorskog vijenca* i brojne studije tako da ozbiljnijih ogrešenja u odnosu na original nema – može se raspravljati samo o stilu, da li su uvek tačno prenete neke nijanse Njegoševog teksta. Posmatrano sa stanovišta španske i hispanoameričke prevodilačke tradicije, u kojoj je tačnost vrhovno merilo, ovaj prevod zaslužuje visoku ocenu. Prevoda slovenskih pisaca na španski sa originala, a ne sa jezika posrednika² ima još uvek vrlo malo tako da je podvig dvojice Čileanaca hrvatskog porekla utoliko veći, pogotovu kad se radi o pesničkom remek-delu evropskog romantizma teško dostupnom i savremenom domaćem čitaocu, a strancu jedva razumljivom. Stoga je za svaku pohvalu što su se prevodioci potrudili da već svoj prevod objavljen u Čileu snabdeju brojnim korisnim napomenama i pogovorom koji je napisao Andres Sabela, dok je drugo, luksuzno beogradsko izdanje, koje je likovno osmislio Rastko Ćirić, obogaćeno velikom uvodnom studijom Jovana Deretića i obiljem brižljivo odabranog ikonografskog materijala. Može se reći da su prevodioci i izdavač sve učinili da Njegošev spev i njegovo vreme približe svom čitaocu potanko objasnivši istorijske prilike i običaje male patrijarhalne Crne Gore u borbi za slobodu.

Nažalost, ako se Njegoševa mudrost i misaonost prilično dobro vide u ovom prevodu, lepota njegovog stiha jedva se nazire. Ne bi se moglo reći da su prevodioci bili neosetljivi u odnosu na visoke pesničke vrednosti *Gorskog vijenca*; pre bi se moglo zaključiti da su se odlučili, fascinirani sadržajem, da načine gotovo doslovan prevod u potpunosti zapostavljajući muzikalnost Njegoševog stiha. To se da zaključiti već na prvoj strani:

<i>Mira el demonio con siete mantos,</i>	Vidi vraga su sedam binjišah.	1	
<i>con dos sables y con dos coronas,</i>	su dva mača i su dvije krune,	2	
<i>al biznieto de Turk, con el Corán;</i>	praunuka Turkova s koranom,	3	
<i>hordas de engendros malditos,</i>			
	<i>tras de él,</i>	za njim jata prokletoga kota,	4
<i>arruinan la tierra entera,</i>		da opuste zemlju svukoliku	5
<i>como el campo de las langostas.</i>		kâ skakavac što polja opusti!	6

Nije neophodno poznavanje španskog da bi se uočilo da je, u poređenju sa dva savršena deseterca (stihovi 2 i 5) 4. stih predug i nespretno preveden. Pored mnogih prozaičnih rešenja ima i vrlo lepih. Navedimo, primera radi, nekoliko uspelo prevedenih deseteraca:

<i>Vamos, hombres, manos a la obra</i>	Hajte, ljudi, da što poslušemo	429
<i>Una hembra? Acaso bromeas?</i>	Kakvu ženu? Rugaš li se zbilja?	449
<i>Debe haber algún apremio.</i>	Ono nije bez nekakve muke!	466

² Andrić je, primera radi, preveden sa francuskog; tek u novije vreme Kiš i Pavić su prevedeni sa izvornog teksta.

LA TRADUCTION ESPAGNOLE DE LA COURONNE DES
MONTAGNES

Résumé

L'auteur se propose une analyse de la première traduction en espagnol de La Couronne des montagnes de Pierre II Petrović Njegoš, prince-évêque du Monténégro, faite par deux Chiliens, Jorge Razmilic Vlahovic et Andrés Rajevic Bezmalinovic. Il s'agit d'une des rares traductions d'auteurs slaves réalisée à partir de l'original. La qualité majeure de cette traduction est l'exactitude. Le livre (Editions Njegoseva Zaduzbina, Belgrade, 2003) contient aussi une grande introduction, une riche iconographie et de nombreux commentaires. Du point de vue artistique, la traduction laisse à désirer étant donné que les traducteurs ont négligé l'aspect poétique de l'ouvrage au profit de son contenu philosophique. En somme, une traduction utile et exacte, plutôt philologique que littéraire.

Mots-clés: Pierre II Petrovic Njegos, La Couronne des montagnes, Monténégro, langue espagnole, traduction, poésie, romantisme.

Науме РАДИЧЕСКИ
Скопје

ЊЕГОШЕВСКИТЕ ИНСПИРАЦИИ НА РАДОВАН ЗОГОВИЌ

Колку активистичките, не помалку и етичките карактеристики на во различни временски периоди настануваниот поетски опус на Радован Зоговиќ се праволинејно споредливи со епското и со слободарското херојство, како и со високиот етос на П. П. Његош. Но, тоа не е одлика само на неговата предвоена и препознатливо социјално-револуционерна лирика („Песница“, „Пламени голубови“), ниту само на неговата лирика настанувана за време на и околу НОВ („Пркосне строфе“). Дека станува збор за иманентни творечки и човечки вредности, потврди можат да се детектираат и во Зоговиќевата повоена и доцна поетска продукција (од „Артикулисана ријеч“ до „Супрет за сјутра“). Сродноста со Његош како по темперамент, така и по дух се поткрепува и се надградува и од оние мотивско-тематски релации на кои Зоговиќ со Његош е во директна и сосема конкретна инспиративна врска. Таков го откриваме како во песната „Непокорност сна“, уште повеќе во песната со од кај Његош преземениот наслов „Ноћ скупља вијека“, и двете од книгата „Лично, сасвим лично“, а особено во петтиот циклус од книгата „Супрет за сјутра“ („Петроград и натраг или шта ја све Аустрија предузела уз Његошев повратак са завладичења у Русији“). Но, поетот не го откриваме сега во неговата поранешна активистичка динамика, туку продлабочен и смирен, лирски наративен и контемплативен. Со таквите свои поетски вредности тој и навистина му се доближува на Његош како лирски субјект, а својот реципиент вистински сугестивно го пренесува во неговото време.

Клучни зборови: Радован Зоговиќ, Петар Петровиќ Његош, инспиративни релации, мотивски релации, асоцијативни врски, национален етос.

1.

Црногорската национална литература и култура веќе втор век како се развива, а уште повеќе како се инспирира и се израмнува според неповторливиот и недостижен пример на Петар II Петровиќ Његош. На тие релации и во тој контекст во оваа прилика сакаме да го поставиме делото на еден неодминлив партиципиент во современата црногорска национална литературна развојност – најбунтовниот поетски глас во бунтовната Црна Гора во текот на целиот XX век. Тоа е вистинскиот непокорник и

бунтовник, а потоа за долго време „принудениот осаменик“¹ Радован Зоговиќ (1907–1986). Поради погоре веќе речените, а најпрепознатливи негови квалификативи, сега не можеме да не го насочиме објективот на нашето аналитичко набљудување не толку кон активистичките, колку кон поетичките, кон филозофските, а особено кон етичките карактеристики на во повеќе различни временски периоди настануваниот поетски, раскажувачко-романескнен и есеистички опус на овој автор. Инспиративно поттикнувани уште од значенски контактибилната етимологија што би можела да ги поврзува Његошевата, во неговиот поетски зенит настанувана „искра“ и Зоговиќевиот и зрел и завршен „супрет“, денес с` повеќе се приближуваме кон сознанието дека во своето дело Зоговиќ е ако не секогаш директно, праволинејно и лесно препознатливо кореспондентен, тогаш извонредно споредлив и тоа не толку со епското и со слободарското херојство, како што би се очекувало, колку со високиот етос, а најмногу со внатрешните и најлични состојби, бранувања и мисловни опесии на неповторливиот поет, антиципатор и мислител.

Водејќи се главно според многуте можности за аналитичко споредување што ни ги овозможува поетското дело на Р. Зоговиќ, а особено и пред с` неговиот активистички и индивидуален етички пример, наспроти скромноста и просторната ограниченост на овој прилог, воопшто не би сме се задоволиле исклучиво со успехот на планот на детектирањето само на оние негови позиции во коишто најдиректно се обраќа кон Његош или е во лесно забележлива инспиративна врска со неговата личност и дело. Вистински речено - нив, во некаква елементарно препознатлива форма и ги нема премногу. Нашиов сегашен аналитички прочит на Зоговиќ, значи, ќе има интенции да не се остане само на мотивските детектирања и на аналитичките обраќања кон сродните релации со неговиот голем претходник на планот на поезијата, туку ќе се стреми кон проникнување во иманентноста, кон природата и кон специфичностите не само на неговиот во раните години пркосен, а понатаму с` повеќе кон контемплација и кон мисловност насочен поетски говор, туку релевантно и кон другите форми и особено кон другите подлабоки сфери на неговата креативна авантура.

2.

Без можности за преглед на најраната творечка актива на Р. Зоговиќ, настанувана уште од/во неговите ученички години, која не е вклучена во неговите посебни изданија, сосема слободно можеме да речеме дека његошевскиот дух може да започне да се детектира веќе во неговата предвоена и препознатливо, да не речам максимално ангажирана социјално-револуционерна лирика. Со оглед на тогашната социјално-рево-

¹ Така го нарече поетесата Десанка Максимовиќ во нему посветената песна „Наставак разговора“. Види: „Радован Зоговиќ – Пјесник и човјек. Зборник радова“, Црногорска академија наука и умјетности, Титоград, 1988, 9.

луционерна, а во идеолошка смисла комунистичка ангажираност, тоа можеби не би го прифатил ниту самиот тој. Особено не во времето на својата најпрепознатлива ангажираност, кога, покрај другото, заедно со Рацина, во Скопје работеше врз илегалното умножување на вториот број од партискиот весник „Искра“² (1933. год.); не ни во неколкуте години што следеа, поминати во Скопје, Заечар, Пеќ и најмногу во Белград – времето кога создава песни од видот на „Свјежи вијенци на гробовима њемачких војника у Македонији“, односно како „Зидови говоре“, „Шпанско пролеќе“ или како „Месо за Хитлера“. Зоговиќевата поезија од овие години само делумно беше вкомпонирана како во неговата уште во текот на печатењето конфискувана и уништена поетска книга „Песница“ (1936), така и меѓу кориците на во таа смисла само малку посреќните „Пламени голубови“ (1937), но фрагментарно беше претставувана уште и во некои периодични и други еднопојавни публикации.

Социјално-револуционерната поезија на Р. Зоговиќ претстави еден млад и пркосен, но пред с` еден непрекорен заговорник на правдата и на слободата, кој беше доминантно интониран од најнезавидната социјална состојба во која се наоѓаше како земјата, така и светот, но најмногу самиот тој. Наспроти сето тоа, Зоговиќ беше задоен со, односно се формираше врз најблескавите традиционални црногорски примери – како на планот на поезијата, така, односно истовремено и на планот на црногорскиот национален етос. Тоа беа со гусла проследуваните народни песни и Његошевиот „Горски венец“. Оттука, воопшто не е ни чудно што, главно по болници и по санаториуми, во втората половина од 30-тите години, тој пишува текстови од видот на статиите „Његош и истрага потурица“, „Вук Мандушиќ“ или „Демократизација српског епоса“, како песните за Шпанија, како во тоа време настанатите рани целини од поемата „Дошљаци – Пјесме Али Бинака“ итн. Особено и најмногу, пак, како песната „Покисли платан“. На проучувачите на поезијата на Зоговиќ и досега не им беше тешко во ликот на Али Бинак, во неговата мисловност и мудрост да откриваат сродност со стариот игумен Стефан од „Горски венец“.³ Во „Покисли платан“, пак, помалку или повеќе очекувано, поетот го спомнува и Његош. Песната беше напишана во санаториумот Кленовик во Хрватско Загорје во 1936. година, а објавена во „Српски књижевни гласник“ три години подоцна. Поднасловно дополнета или дообјаснета како „Разговор с вољеним песником и са самим собом“, таа претставува една доминантно арспоетичка композиција, која, дополнета уште и со своите себеаналитички интенции и интонации, претставува еден веќе и пошироко неодминлив поетски текст. Сосема слободно, а врз основа на самата песна, можеме да речеме дека зад одредницата „неговиот сакан

² Радован Зоговиќ, „Сеќавање за литературната вечер во Велес со увод и додаток“. Во: „Рацин во спомените на современите“, Избор и редакција Перо А. Коробар, Култура, Скопје, 1972, 77; Мирослав Ђуровиќ, „Поезија Радована Зоговиќа“, НИО „Универзитетска ријеч“, Никшиќ, 1990, 11.

³ Мирослав Ђуровиќ, „Поезија Радована Зоговиќа“, 60, 64.

поет“, во тоа време, па и понатаму, навистина, може да стои само за него извонредно интересниот Мајаковски. Подлабокото аналитичко читање, се разбира, не може да исклучи ниту некоја замисла што обединува уште и ред други нему интересни, а во песната спомнати или неспомнати поети, меѓу кои, на првото следно место, секако, би бил токму Његош.

Далеку поважно е тоа што „Покуси платан“ претставува вистинска потврда дека Зоговиќ уште тогаш се става себеси како поет во пркосна и во етичка позиција во/со своето време. „Шта ја да кажем?“ – се прашува тој. „– Хоће ли свезане руке / с добоша слободе дати позивне плотуне“. Свесен, секако, за квалитативно различните и општи и посебни вредности на неговото време од времето на неговите поетски претходници, продолжува: „Гдје сте претходници? Руку ми дајте! / Размак. Давно су прошли Његош, Змајова и Ђура.“⁴ Сосема е недвосмислено и јасно дека, наспроти партиципацијата на Његошевата поезија во неговото формирање, особено во неговото најрано стихување, дека Његош, особено херојско-етичките димензии на неговиот поетски опус, не се директно, праволинејно кореспондентни со вредностите, ниту пак со потребите и со идеите на новото време. Посебно, пак, не кореспондираат праволинејно со неговата актуелна бунтовничка и револуционерна пресметка тогаш со темните противчовечки сили, а подоцна со модерната алиенација, т.е. расчовечување. На самиот почеток од 1941. година, со во Херцег Нови пишуваната песна „Ловћен“, наспроти сосема конкретната инспиративна поткрепа – депортирањето на црногорските антифашисти во концентрациони логори, Зоговиќ повторно бил во можност да застане на една со Његоша сродна инспиративна позиција во однос на симболот на неговата земја. „Ловћене, / ти задњи / гледаш / на растанку / кад море / робље / свезано / односи“ – се обраќа тој.⁵ Песната беше објавена во загребското списание „Израз“, а потоа застапена во книгата „Пркосне строфе“. Па сепак, наспроти блиската, лесно дофатна можност, во оваа инспирација на Зоговиќ од Ловќен и навистина не може да се открие, особено не некоја недвосмислена и подиректна мотивска (ко)релација со Његош. Не ја открил, односно и навистина и ја немал сигурно ни самиот Зоговиќ во моментите на настанувањето на песната.

3.

Започнувајќи уште во меѓувоениот период да се оформува во поет кој ќе му пркоси на несправедливиот XX век, оттогаш, а уште повеќе во неговиот нешто понатамошен и, сосема слободно би рекле, забележливо повисоко остварен творечки развој, во литературата осамениот Зоговиќ, веќе со тоа не ќе создава како следбеник, не пак како подражавач, туку најмногу како пандан, а во некои нешта дури и како антипод на Његош. Дури и на моменти и во позиции во кои ќе биде и инспиративно извон-

⁴ Радован Зоговиќ, „Пркосне строфе“, Култура, Београд, 1947, 37.

⁵ На истото место, 47.

редно компатибилен со него. Никогаш, имено, ни во раните експлозивно-динамични и бунтовни, ни во подоцнежните посмирени, не ретко извонредно контемплативни, а редовно филозофски продлабочени поетски остварувања, во таа негова бескрајно долга, поприлично затворена, херметизирана и за аналитички дијалог не лесно податлива поетска монодрама, неотстапливо самоопределена, ако не дури и самоосудена да остане „без поклоници и без литературни наследници“,⁶ Зоговиќ не ќе го гледа светот ниту од некои божествени олимписки височини, ниту од визионерско-пророчките ловќенски позиции на Његош. Многукажувачките именувања на посебните и главни објави на неговиот поетски говор, како „Пркосне строфе“, а уште повеќе како „Артикулисана ријеч“ и „Супрет за сјутра“, потврдуваат дека неговото индивидуално „читање“ на светот, но не помалку и неговиот дијалог со светот од неговото време, тој го води очи в очи со него и секогаш по линиите на хуманистичките, на егзистенцијалните, а со самото тоа и навистина најмногу на етичките рамништа. „Артикулисана ријеч“, освен тоа, уште и на едно извонредно продлабочено, и филозофско и ангажирано, се разбира, етичко рамниште – ги промислува состојбите во литературното творештво, спори во врска со нив и, редовно, зазема став. Но, тоа воопшто, ниту во првиот ниту во вториот случај, не ги намалуваше можностите за поетовата свртеност кон иднината и за неговата далековидост. Особено кога беа во прашање човековите страдања. Дека поетот Зоговиќ никогаш и не отстапи од таа примарна линија на неговиот индивидуален колку поетски, не помалку слободарски и етички кодекс, потврдува онаа само нему својствена пркосност, со која, како пред Втората светска војна, така и многу подоцна, и пак преку јазикот на поезијата, знаеше да не молчи за борбата и за страдањата дури и на некои подалечни земји и народи, од Шпанија до Индија, од Куба до Виетнам и Кина.

Зоговиќевиот период на бунтовност, на пркос, на социјална и на слободарска ангажираност, ниту започнуваше ниту пак заврши со неговиот во алузиите богат симболичен и арспоетички „Покисли платан“. Во таквиот елемент тој ќе остане и во текот на војната, а особено во првите повоени години, најмногу до објавувањето на книгата „Пркосне строфе“ (1947), односно до неговото само малку подоцнежено доаѓање на позиции на разијдување со афирмативните и за него безрезервно прифатливи позиции и на политиката и на историјата. Воопшто не е неочекувано што овие тогаш вистински иманентни квалитативни, вредносни претпоставки на неговиот поетски говор, подоцна, по/со влегувањето во епохата на принудна осаменост и изолираност, ќе имаат квалитативно сосема поинакви манифестации, ако не кореспондираат и со една вистинска преобразба на творечкото битие на поетот, а особено на планот на неговата индивидуална креативна контемплација. Без и да менуваме нешто во методологијата на нашиот пристап, затоа, кон откривањето на ваквата

⁶ Vojislav Minić, „Pisci i koncepcije. Eseji o crnogorskoj modernoj književnosti“, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1978, 9.

инспирација во неговата лирика што е настанувана за време на и околу НОВ, воопшто не треба да правиме ниту некаков премин. До толку повеќе што, веќе со својата општа именска одредница презентираниите „Пркосне строфе“ квалитативно репрезентираат еден голем дел од неговата до тогашна, без малку дведецениска поетска актива, с` од „Руке због којих патим“, која ја објави 1930. година како студент во Скопје, па до на крајот од овој период настанатата и симболична „Јабука на вјетру“, која е објавена на почетно и воведно место во книгата. Па сепак, не ја исклучуваме можноста дека тука, токму во за време на воените години настанатите песни, кои и не се во така голем број, можат да се детектираат и извесни, навистина малку посуптилни разлики. Оттука и можеби исклучиво за самите себеси поставеното прашање: Не бараат ли тие песни и доста поинаков аналитички метод на исчитување, особено на исчитување на оној до крај револуционизиран поетски говор на Зоговиќ во тој период? Во рамките на сегашниот пристап, посебно поради тоа што и во тоа време за Његоша тој се искажа и во доменот на есеистичката и на аналитичката проза. Никако не може да биде неинтересно тоа што, за разлика од 30-тите години, во раните повоени години Зоговиќ покажува посебен слух за драматичноста, ако не дури и за драмските компоненти на/во „Горски венец“. Не е ли таквото негово, вистински позаглабочено, аналитичко препрочитување на „Горски венец“ поткрепа на една индивидуална аналитичка замисла, а уште повеќе потврда за неговата постојана и длабока, с` таму до потсвесните и заумни сфери на својот свет, обземеност со Његоша?

4.

Набрзо по ова, се случува она присилно оддалечување на Р. Зоговиќ од јавниот живот. Во неговото творештво, пак, во поезијата пред с`, ќе следи периодот на трансформации, на свртување кон себеси и на преиспитување, како замена за, како пркос кон, но најмногу како творечки одговор и филозофска реакција во однос на долготрајното затворање пред јавноста. Така и ќе можеме во неговата повоена поезија перманентно да го исчитуваме не само прифаќањето, туку и натамошното развивање на најиманентните творечки и човечки вредности. Потврди за тоа може да се детектираат во неговата повоена, по малку можеби доцна, но извонредно богата поетска продукција. Затоа и нашето сегашно внимание најмногу е сконцентрирано токму врз неговите поетски книги, започнувајќи од „Артикулисана ријеч“ (1965), преку „Лично, сасвим лично“ (1971) и „Књажеска канцеларија“ (1976) до „Супрет за сјутра“ (1985). Веќе со самиот наслов истакнувајќи го поетовото сфаќање за природата и за целите на поезијата, веќе првата од нив „Артикулисана ријеч“, се откри не само како знак на Зоговиќевото враќање во, туку и како потврда на неговото постојано и непрекинато живеење со/во литературата. Овде, низ извонредно продлабочените и за аналитички дијалог секогаш интересни поетски контемплации, тој даде и до денес с` уште

аналитички недопрочитани одговори за актуелните состојби на еден широк план во современиот живот на нашиве геополитички простори, а над сето тоа, ги откри дури и неговите лични становишта за иднината на поезијата. Воопшто не е случајно што, насетувајќи ги подлабоките интенции на поетот, неговите аналитичари посебно застануваат токму кај во таа смисла извонредно интересната песна „Инструкција маслини“. Но, тоа веќе поприлично излегува од поконкретната аналитичка преокупација во нашиов прилог.

Потсетувајќи се, пак, односно враќајќи се кон преднамерната цел во ова искажување, сознаваме дека, покрај многуте места што откриваат асоцијативни врски со Његоша како негов претходник, Зоговиќевата „Артикулисана ријеч“, сега веќе без подиректни мотивски релации со него не н` остава особено при прочитот на нејзината завршна целина „Млеци“. Сосема слободно може да се тргне од фактот што веќе на нејзиниот почеток, како мото, стојат во однос на Венеција полароидно определените поетски искази на Танасије Младеновиќ и на Петар Петровиќ Његош – резултат на две пред с` временски различни инспиративни релации кон/со Венеција. Нешто поразлично интонираните песни од овој циклус (поразлични во однос на претходните од книгава), низ кои Зоговиќ остварува еден инаку за него ретко својствен креативен дијалог со минатото, започнуваат и завршуваат со многузначните „Ребел у прологу“, односно „Ребел у епилогу“. Словејќи со за еден поконсеквентен аналитички пристап многунасочувачката етимологија на изразот **ребел**, не можеме а барем да не ги насетиме многуте можности на овие песни да бидат читани барем од неколку појдовни аналитички позиции. Ако ништо повеќе, тогаш тие се доволно индикативни не само за с` уште нескротливиот и бунтовен темперамент на поетот, туку многу повеќе за неговото и патриотско и човечко незаборавање на времињата кога Венеција беше владетелка на Медитеранот, а нашите словенски предци с` уште беа продавани како робови на нејзините пазари. Сосема очекувано е затоа што „на богатата и блескава 'царица на морињата', поетот ги спротиставува синовите на својата земја, галиотите и мачениците, коишто со 'својата пот' и со мермерот од 'своите' острови ги создавале палатите и го натрупувале богатството на Венеција, а на дуждот и на венецијанските провидури им ги спротивставува далматинските и зетските бунтовници.“⁷

На погорните инспиративни релации Зоговиќ е сега подиректно кореспондентен и со Његоша. На овој или на оној начин, во песните од овој циклус, тој веќе праволинејно кореспондира со или скоро го повторува Његошевото сфаќање и однос кон Венеција, резултирано од, но не помалку и карактеристично за минатите векови. Креативната корелација меѓу двајцата поети во однос на Венеција не само што се повторува, туку и посебно се потврдува преку песната „Драшко у Млечима“, која од

⁷ Мирослав Ѓуровиќ, „Поезија Радована Зоговића“, 110.

истава аналитичка позиција не може а да не се разгледува најпрво и пред с` во претходниот контекст. Проникливиот читател или аналитичар, се разбира, не би можел да остане само на тоа. Најмалку што би сторил, имено, во ликот, во името на Драшко, не би можел а да не го детектира и ликот на самиот автор. Освен тоа, воопшто не е неприфатливо, во име на трагањето на најдлабоките вистини во поетскиот говор на Зоговиќ, да се стигне до сознанието дека (и сега) станува збор за една алегориска поетска целина, дека зад мотивираноста со/од Венеција може да се допре до во времето на настанувањето на оваа поезија совршено табуираната голооточка тема.⁸

5.

Во своите зрели човечки и творечки години Р. Зоговиќ веројатно ни со Његоша не кореспондираше онака како што кореспондираше со него во своите младешки и пркосни, ни во своите зрели револуционерни години. Зоговиќ сега ќе биде с` поблизок и с` повеќе ќе кореспондира со оној внатрешен, интимен, со оној условно речено „нехеројски“, но без никакви условности на високиот пиедестал на разумот, на позициите на обмислувањето и на промислувањето на светот извишен и Његош. Тој сега и најдобро сознава дека и големите епичари, нели, имаат некој свој никогаш недосонуван и никогаш целосно непренесен сон, сон каков што имаше Његош, каков што имаше и неговиот учител – С. М. Сарајлија. И самиот поинаков, одвреме навреме, но постојано, а особено во својата подоцнежна лирика, и Зоговиќ ќе ја активира – во себе или врз себе – и оваа, и од него дотогаш така многу пригушувана и скоро сосема доволно таинствена за да биде исклучително интересна, па дури и провокативна Његошева лирска жица. За да биде и тој сега можеби највистинскиот Зоговиќ и највистинскиот поет. И тоа веројатно најмногу и пред с` со повторената и неразделно изведена симбиоза меѓу љубовниот трепет и промислувањето на светот и на векот. И кај него пригушуваните високи потенцијали на ова креативно рамниште, веројатно најсуптилно, му ги насети турскиот поет Назим Хикмет, кој зажали што црногорскиот поет не се посветил повеќе на овој вид лирика.⁹

Вака суптилните и најсуптилни сфери од длабочините на поетското битие на Р. Зоговиќ, веројатно најмногу, а затоа, и сосема очекувано, се изразија токму во книгата „Лично, сасвим лично“ – уште една потврда за симболичната, за значенската кондензација веќе во насловите на неговите поетски книги. И пак најмногу токму во една очекувана (барем за мене) песна, како што е „Непокорност сна“, која толку многу го (до)открива и толку многу во високите поетски сфери го издигнува овој во неговиот вистински елемент с` уште недооткриен црногорски поет. Во

⁸ На истото место, 111.

⁹ Назим Хикмет, „О Радоване Зоговиче“. Во: Радован Зогович, „Упрямые строфы“, Прогрес, Москва, 1968, 8.

настојувањето да ги вкомпонира во песната и на разумен јазик да ги одрази бескрајните и на разумот непокорни светови од сонот, скоро докрај отворајќи се, што, за/од Зоговиќ е скоро неочекувано, и финално дорекувајќи се, на самиот крај од песната поетот открива дека „чак Вук Мандушиќ сву ноћ ноћашњу у сну плаче...“¹⁰ Во прашање е една сосема јасна мотивска корелација со сономорната опсесија на Вук Мандушиќ од „Горски венец“, предизвикана од убавината на младата снаа на банот Милониќ. Не помалку изненаден од аналитички извонредно прецизниот Радомир Константиновиќ, за кого Зоговиќ е „еден од, 'најстрогите' (најтврдите, најгорчливите и најмрачните) ликови во поновата поезија“ и поет кој „одеше до вистинско липање и плач - и тоа липање и тој плач, длабоки и тешки, иако не се слушаат, се она што е најчовечко, а истовремено и најпоетско во неговото аскетско недоразбирање со човечноста“,¹¹ јас, секако, не ќе останам без прашањето, колку е тоа Његошевиот, а колку Зоговиќевиот Вук Мандушиќ? Би рекол дека е и на двајцата, дека (им) е заеднички, колку заеднички херој, уште повеќе заеднички сон непокорник, заедничка љубовна вдохновеност, но и заедничко сономорје: – на Његош и на Зоговиќ. Пардон - и на нивниот читател, се разбира.

Сродноста со Његош како по темперамент, така и по дух, понатаму ќе се поткрепува и низ други мотивско-тематски релации на кои Зоговиќ со Његош ќе биде веројатно и во некои ако не уште подиректни, во некои ако не дури и сосема конкретни инспиративни релации, тогаш и секако релации што се извонредно споредливи и компатибилни на многу и кај двајцата поети извонредно интересни рамништа на нивната реализација. Но релации коишто воопшто не се ни помалку суптилни, ни помалку затајнети и провокативни од претходните. Така, на едно не помалку интересно од погорното детектирање на веќе видливата заедничка опседнувачка релација на двајцата поети, секако, упатува и онаа негова његошевски насловена песна од истава книга. Таа е истонасловна со веројатно единствената љубовна песна на Његош – „Ноћ скупља вијека“. Иако не е толку таинствена и загадочна, па можеби не ни со толку многу прикриена еротика како Његошевата „најскапа ноќ“, од векот поскапата „ноќ на Зоговиќ“ е не помалку исполнета и жива колку низ недореченото, толку и низ неповторливото. Пркосејќи ~ и тој на неповторливоста на/во времето, откривајќи се себеси, исповедно, а уште повеќе опседнувачки на релацијата меѓу љубовната жед и загатката на егзистенцијата и на времето, читан сега колку паралелно со Његоша, толку и со другите негови песни од оваа книга и од овој вид,¹² сосема е несомнено дека Зоговиќ остварува една од најдлабоките и најубавите, една од најтаинствене-

¹⁰ Радован Зоговиќ, „Лично, сасвим лично“, Просвета, Београд, 1971, 46.

¹¹ Radomir Konstantinović, „Biše i jezik u iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka“, knj. 8, Prosveta, Beograd, Rad, Beograd, Matica srpska, Novi Sad, Beograd, 1983, 495.

¹² Зоговиќевите песни на интимни мотиви, што се сретнуваа во сите негови книги од „Пркосне строфе“ па до „Супрет за сјутра“, се собрани и, заедно со некои што не беа објавувани во нив, се вкомпонирани во посебна поетска книга: „Повремено заувиеќ“, НИО „Универзитетска ријеч“, Титоград, 1985.

ните негови песни. Антологиска, секако. Една од најдобрите песни во современата црногорска поезија воопшто.

6.

За читателите на Радован Зоговиќ и навистина не би требало да претставува премногу големо изненадување што, по „сосема личното“ поетско себесоопштување, во неговата поетска хронологија следи еден вид на свртување и кон минатото. Таквото свртување кон минатото сега го афирмираме без да ги дезавуираме можностите на поетот за неразделно опфаќање како на сегашноста и минатото, така и на индивидуалното и колективното. Сето во рамките на еден мисловен сеопфат. Неговото најопсежно и најкомплексно свртување кон минатото, пак, што следи, креативно е определено во книгата „Књажеска канцеларија“. Се подложи ли и оваа поетска книга на еден барем малку позадлабочен аналитички прочит, не ќе може а во неа, исто така, и тоа на еден извонредно широк план, да не се детектира Зоговиќевата, по малку специфична, се разбира, креативна кореспонденција со Његош. Особено ако се тргне од инструктивно-насочувачкото воведување во овој поетизиран блок од неговите преокупации со минатото, т.е. ако се тргне од фрагментот на Његошевото искажување за кнез Милош, што е позициониран како мото на книгата. За турскиот вазал, за султановиот балкански џандар, кој и нему, на Његоша, му препорачуваше да не ги разбунтува Црногорците, нели, тој (Његош) прецени и отворено се искажа дека го нагрдуваат „сите пороци на еден најгаден тиранин“.¹³ Се земе ли предвид уште и фактот за Његошевиот висок пиетет кон Караѓорѓе, што е најдобро потврден со посветата од „Горски венец“, многу полесно читлива ни станува и Зоговиќевата приврзаност кон него, односно полароидно и контрастно поставените претстави за Србија од Караѓорѓево и од Милошево време во „Књажеска канцеларија“. Веќе на тоа рамниште се отвораат, но никако и не се затвораат до крај извонредно интересните релации од Зоговиќ кон Његош во контекстот на аналитичкото читање и само на оваа негова многустрано интересна поетска книга.

Во подлогата на/за „Књажеска канцеларија“ како посебен поетски блок во творештвото на Р. Зоговиќ, секако, стои еден конзистентен истражувачко-аналитички пристап кон обреновиќевска Србија, реализиран врз автентични архивски документи од администрацијата на кнез Милош. Креативната работа на поетот започнува со, ако не дури и по изнаоѓањето на за уметничка трансформација интересни случувања, актери и појави, а продолжува со нивната трансформација на поетско рамниште и со изразувањето на оној за него карактеристичен езоповски јазик во кој се инкорпорирани и дефинитивните ставови, судови, идејни и етички страни што ги протезира поетот. Воопшто не заборавајќи и на

¹³ Радован Зоговиќ, „Књажеска канцеларија“, НИП „Побједа“, Титоград, 1976, 9.

онаа интервременска кореспонденција во поетскиот говор на Зоговиќ, при што никако не смее да се изгуби од предвид особено самото време на поетот, со неговите опачини и тревоги, односно, не заборавајќи и на апликативноста на оваа поезија, на нејзините високи можности во оваа смисла преку алегориските продлабочености и финеси, преку и низ кои таа и ќе кореспондира на некои нивоа со некои дејства и појави од актуелното време на поетот, ќе речеме уште и дека „Књажеска канцеларија“ претставува пример и за едно многустрано и извонредно интересно структурирање на една најмногу и пред с` за историографијата интересна материја во поетска композиција.

Наспроти тоа што нашето примарно интересирање сега не е свртено кон односот меѓу лирските и епските интенции во Зоговиќевата „Књажеска канцеларија“, а не толку ниту кон другите полароидно распоредени креативни енергии и идеи во неа, не сме ни без насетување дека во оваа поезија би можело да се открие настанувачки концепт за една модерна романескна реализација во стихови. Бидејќи нашето интересирање сега е свртено главно и најмногу кон Зоговиќевите релации кон Његоша, а надоврзувајќи се на инспиративната појдовност од Његошевиот исказ за кнез Милош, како мошне насочувачка за еден евентуален натамошен и повеќе продлабочен отколку проширен, аналитички потход во оваа насока, најбрзо се открива песната „Црногорци пишу писмо књазу Милошу“. Создавана во контекстот на Зоговиќевата поетска преобразба и креативни специфичности што доаѓаат до израз во овој интервал од неговото поетско создавање, а осмислена како одговор кон многустрано предизвикувачкиот однос на Милош кон Црна Гора и кон црногорскиот народ, таа претставува вистински поетизиран одговор на Црногорците кон непримерниот однос на кнезот-вазал. Во духот на беспрекорниот црногорски јуначки етос, а на/во својот алегориски и езоповски стил и јазик, поетот, од една страна, го поетизира односот на Црногорците кон Милош како турски слуга, а од друга Милошевите несоодветни и непристојни искази за црногорскиот народ. Посебно внимание во тој контекст привлекува акламативниот однос кон она црногорско „свето лудило на јунаштвото“, како и кон она његошевското „јер како другачије / да оно што бити не може ипак буде“, ¹⁴ со кое и завршува оваа песна. Целата нејзина финална строфа, пак, според Милосав Бабовиќ, веројатно најсистематичниот толкувач на овој дел од поетското творештво на Зоговиќ, „може да застане покрај ’Горски венец‘“. ¹⁵ Његошеви елементи во оваа поетска книга, инаку, аналитички на неа минуциозно посветениот Бабовиќ открива и во други песни. ¹⁶

¹⁴ На истото место, 53.

¹⁵ Милосав Бабовиќ, „Историја и поезија у Зоговиќевој ’Књажеској канцеларији‘“. Во: „Радован Зоговиќ – Пјесник и човјек. Зборник радова“, 165.

¹⁶ На истото место, 144.

Уште пошироко, а во формално мотивациона смисла веројатно и најшироко кореспондентен со Његоша понатаму, сосема очекувано, Радован Зоговиќ го откриваме во финалната епизода од неговото 60-годишно поетско говорење, односно во контекстот на мисловно најпродлабочениот, на рефлексивно најзрелиот корпус од/во неговата поезија. Тоа е неговиот уште и колку контемплативно и меланхолично загрижувачки, толку и креативно доречен поетско-профетски говор (создаван барем десетина години порано од неговото, да се надеваме само поради инертноста во издавачката политика задоцнето објавување), што е вкомпониран меѓу кориците на книгата „Супрет за сјутра“ или на таа „запретана жеравица, под пепелом времена и ћутања“,¹⁷ како што мудро ја преоткри и поетски ја преименува ако не најкомплексниот, тогаш барем најкомплетниот проучувач на поетското творештво на Зоговиќ, Мирослав Ѓуровиќ. Завршната целина во овој толку пркосен и толку длабоко промислен поетски летопис, значи, е насловен со таа аманетна поетска шифра тестаментирана за откривање во утрешнината, во иднината.¹⁸ Најинтересниот творечки дијалог на Зоговиќ со, а всушност поетски монолог и со и за Његош го откриваме во петтиот циклус од оваа книга. Тоа е поетската целина што е позната по зачудувачки долгото и описно именување: „Петроград и натраг или шта је све Аустрија предузела уз Његошев повратак са завладичења у Русији“. Во 13-те една кон друга упатени песни од оваа композиција, за нас, се разбира, не се од примарен интерес Зоговиќевите откривања на методите и на средствата на извонредно моќната австриска државна администрација во првата половина од XIX век и нејзиното држење под контрола голем дел од земјите на јужнословенските народи. Како и историските факти, тие ја составуваат секако интересната и слевита документарна подлога во оваа поезија. Во сегашниов набљудувачки контекст не е толку многу интересен за нас ниту Зоговиќевиот архаизиран и на одноското историско време поприлично соодветен јазичен модел, кој е сосема правилно и аналитички детектиран веќе од Миодраг Петровиќ,¹⁹ колку што се предмет на нашата аналитичка преокупација со оваа поезија неговите интересирања за внатрешната драма на младиот Његош. Веќе според својата најдлабока, најиманентна творечка одредница и самиот Зоговиќ предопределен за креативно истражување во најдлабоките и најнедофатливите сфери на човековото битие, тој сега активира извонредно суптилни сензори за проникнување на/во размислувањата што го опседнуваат Његоша, односно за проникнување нај-

¹⁷ Мирослав Ѓуровиќ, „Поезија Радована Зоговића“, 208.

¹⁸ Радован Вучковиќ, „Артистичка својства песама Радована Зоговића“. Во: „Радован Зоговиќ – Пјесник и човјек. Зборник радова“, 53.

¹⁹ Миодраг Петровиќ, „Песник људског достојанства“. Во: „Радован Зоговиќ – Пјесник и човјек. Зборник радова“, 26–27.

многу и пред с` во неговите соништа и сономории. Соништа и сономории кои никако не може а да не бидат и на самиот Зоговиќ.

Наспроти тоа што е од страна на неговите проучувачи најконсеквентно споредуван со во неговата поезија и навистина најмногу спомнуваниот Мајаковски,²⁰ со поетот на револуцијата, сфаќајќи ја лирската целина на/од „Супрет за сјутра“ како негова финална мисловно-опсесивна завршница, имено, поетот Зоговиќ сега воопшто не смееме да го откриваме во, односно да го мериме со вредностите на неговата некогашна активистичка динамика. Сосема спротивно на тоа, поетот сега го наоѓаме на релациите на една извонредно суптилна креативна продлабоченост, во состојби можеби дури и на еден динамички баланс, но особено и најмногу на релациите на смиреноста и во елемент на лирска наративност и контемплативност скоро како никогаш порано. Со откривањето на таквите свои поетски можности и вредности, сега тој и навистина, и повторно, и ако не сега најмногу, тогаш барем завршно, завршно по малку и како нужност, му се доближува на Његош. Па сепак, најмногу од с` што успева да изнесе на нивото на резултатноста е што сега може не да ги запостави или да ги отстрани, туку извонредно суптилно да ги изнивелира и просторно-временските и другите растојанија и разлики меѓу него и Његош. Квалитативниот резултат е во тоа што овие дури и за именување не многу податливи можности не за анулирање или за надминување, туку за креативно исполнување и анимирање на таквите интервременски релации сега се и навистина креативно доречени. За Зоговиќ сега не е толку интересно веќе ниту драматичното во Његошево дело, ниту драматиката на/во неговиот поетски и особено општественичко-монашки позиции, туку е интересен исклучиво најдлабоко самиот тој. Самиот Његош, неговото свесно и особено потсвесно битие, бранувањата на планот на неговата мисловна и емотивна динамика, односно можно, поточно би рекол невозможно можно дофатливите секвенци од неговите стварни, но далеку повеќе и најмногу од неговите соновни опстојби.

Долгорочно „принудно осамениот“ Зоговиќ, веројатно најдобро меѓу нас - децата на XX век, можеше да го открива и да го „чита“ во олимписките височини на песната и уште повеќе на умот осамениот Његош. Затоа, воопшто не е неочекувано што во неговиот за нас и за денес оставен и сочуван „Супрет...“, тој уште позадлабочено, а проникнувачки до поистоветување му се доближува нему како на еден со него извонредно сроден мислечки субјект. Во прашање, всушност, е средба на два деепизирани, колку мислечки, не помалку и лирски субјекти. – Независно колку се тие сродни и во понатаму кај овој поет и тоа како забележливиот процес на деепизација – прашање што би останало како пред-

²⁰ Радојица Таутовиќ, „Од Његоша до Мајаковског. Место Радована Зоговића у књижевној историји“. Во: „Радован Зоговић – Пјесник и човјек. Зборник радова“, 187–203; Мирослав Ђуровиќ, „Мајаковски и Зоговић“. Во: „Радован Зоговић – Пјесник и човјек“. Зборник радова“, 307–323.

мет за некое натамошно дорекување. Наоѓајќи се, претходно, најчесто, во позиција на еден активен креативен дијалог со Његоша, всушност исто како и со Јакшиќ, како со Вук, со Мајаковски или со други ликови од редот на за себеси интересните поетски претходници, но сроден, секако, и со некои од неговите лични пријатели или лирски јунаци, како со Радован Вуковиќ или со Али Бинак, на пример, Зоговиќ сега веќе создал можности, односно предизвикал моменти или, уште подобро, и тој со помош на провидението, создавајќи со неистрошливата енергија на демијуршкото прасоздавање, стигнал до/во позиција да може извонредно длабоко да проникнува во Његошевиот духовен и душевен опстој. Сега и овде, имено, тој се поистоветува со него, носи иста мисла и боледува иста болка. Зоговиќ така и успева својот реципиент вистински субјективно не толку да го пренесе во времето на Његош, туку, приближувајќи го, преку себеси, него (Његоша) и до нас, да ги направи бессилни и непотребни, да ги елиминира временските разлики и препреки. Повеќе од сигурно, со тоа, но сега веќе и сосема лесно доаѓаме и до сознанието дека, како и Његош, така и Зоговиќ не помалку успешно ги проникнува и поетски вехементно слови со безвремените или севремените, уште подобро, драматични случувања. Не испуштајќи ги од предвид најмногу и пред с' инспиративните релации со Његошевите соновни опсесии и сономории, со сите можности за остварување и на некаков алегориски поттекст, сега сосема добро знаеме дека Зоговиќ заумно кореспондира со духовните и со душевните сфери на големиот човек од XIX век. Извонредно добро владеејќи со атмосферата на Његошевото време, исто како со, односно најмногу можеби преку резултатните спуштања во архаичните понори на јазикот, со кои не владее никој друг во современата црногорска литература така добро како него, посебно и најмногу е важно што и на Његош и на неговото време во овој дел од неговиот „Супрет за сјутра“ Зоговиќ им „озможува“ да се откријат и да проговорат автентично, непотправено и сугестивно.

8.

Зоговиќевата комплементарност и опсесивен паралелизам со Његоша во поезијата не би можеле а да не ја потврдуваат уште и извесни елементи врз кои се создава и неговата раскажувачка, а особено неговата критичко-есеистичка и аналитичко-истражувачка проза. Се разбира зависно од квалитативно поразличниот принцип врз кои се создавани овие два и онака многу различни жанровски сегменти на неговото творештво. Бараме ли повод за изведување на некакви поконкретни претпоставки, кога е во прашање раскажувачката проза на Зоговиќ, сега и овде можеме да се потсетиме барем на еден извод од Његошевата поезија планиран како мото пред тогаш недовршениот циклус раскази „Седам смрти

Марта Кржанића“.²¹ Повеќе од тоа, и сосема очекувано, његошевските инспиративни интенции, како и Његошевите креативни, а уште повеќе мисловни и етички принципи и примери, многу повеќе треба да се детектираат во подлабоките слоеви на раскажувачката проза на Зоговиќ. Не без извесна скепса кон само што реченово или поскоро само насетено сознание, с` уште е рано или, пак, не сме ние тие што треба, пардон, тие што можат да го направат тоа.

Кога е во прашање, пак, критичко-есеистичката и истражувачко-аналитичката проза на Р. Зоговиќ, извонредно показателни се веќе некои негови статии од 30-тите години, како „Вук Мандушиќ“ и „Његош и истрага потурица“, на пример. Подоцна тие беа преобјавени во неговата книга „На попршту“ (1947). Тоа се приложи што се најдиректно мотивирани од делата на Његош, а кон нив се надоврзуваат уште цел ред нешто подоцнежни и главно во истата книга преобјавени есеистички текстови и статии пишувани во текот на и непосредно по НОВ. Станува збор најпрво за подоцна доработениот есеизиран реферат „Његошева поема о борби и слободи“, како и за статијата „Сестре Батриќеве“. Во основата на есеизираниот реферат „Његошева поема о борби и слободи“ е текстот од неговото обраќање на Свечената академија по повод 100-годишнината од објавувањето на „Горски венец“, одржана на 8. јуни 1947. година на Цетиње. Зоговиќевата подлабока и константна преокупираност со Његоша се потврдува и со неговата полемичка статија „За мач и за перо“, пишувана кон крајот на НОВ, на чиј почеток како мото стојат Његошевите стихови: „Ко год паше свијетло оружје, / Ко год чује срце у прси-ма!“.²² Забележливо е дека од Његоша инспирираниот Зоговиќ во завршната алинеја на текстот вели дека „вистинските поети од сите времиња и народи, од Његош до Мајаковски, сфаќале дека песната и сабјата треба да стојат паралелно и дека во рацете на борците за слобода подеднакво му служат како на народот, така и на културата“.²³ На идентични релации со Његоша, Зоговиќ е и во статијата „Црна Гора и њена слобода“, која е исто така со мото од Његоша, но уште и во ред други текстови од ваков жанровски карактер настанувани во споменатиот период. Не малку интересен во оваа смисла е и Зоговиќевиот подоцнежен есеј „О племену у ’Горском вијенцу’“.²⁴ Не можејќи да превидиме дека во аналитичко опфатна смисла тој претставува не само далеку посериозна работа од претходните статии, туку уште и еден вид актива на Зоговиќ која најмногу излегува од рамките на нашиве сегашни аналитички релации, на кои овој автор го набљудуваме на рамништето само на творечките релации со Његоша, на ова место, едноставно, само би ја репризирале кон-

²¹ Радован Зоговиќ, „Ноћ и пола вијека“, Матица српска, Нови Сад, 1978. Види: „Ауторова напомена“, стр. 315.

²² Radovan Zogović, „Na poprštu“, Kultura, Beograd, 1947, 109.

²³ На истото место, 113.

²⁴ Радован Зоговиќ, „О племену у ’Горском вијенцу’ и тим поводом“. Во: Радован Зоговиќ, „Успутно о незаобилазном“, Црногорска академија наука и умјетности, Титоград, 1983, 35-80.

статацијата на Мирослав Ѓуровиќ дека станува збор за „своевидна анализа на 'Горски венец' и синтеза на богатото знаење и искуство на естетското, на етичкото, на психолошкото, на етничкото и на социолошкото поимање и толкување на делото на Његош“.²⁵

9.

Видено во неговата епски маркантна целина, литературното творештво, а особено поезијата на Радован Зоговиќ претставува еден отворен, жестоко критички настроен дијалог најпрво со нечовечките, како и со затемнетите страни на своето време, а дури потоа и со минатото. Кога високо вреднувана, а кога обвинувана, неприфаќана, одрекувана и ставана на клادا, во времето, пак, кога и најмногу креативно се дооформува, и премолчувана или барем скоро подозриво запоставувана, никогаш лесно кореспондентна ни аналитички лесно податлива поради густината и длабочината на нејзиниот езоповски јазик и алегориски стил, постојано и најмногу токму од неговата поезија ќе опоменува пред с` еден непотправен и висок етос. Во смисла на сето тоа, секаде каде што е уште и во еден позабележлив и неспорен креативен, колку поетски, не помалку уште и мисловен и профетски дијалог со Његош, и тоа многу почесто отколку како што е во/со песната „Ноћ скупља вијека“ или како во песните од циклусот „Петроград и натраг или шта је све Аустрија предузела уз Његошев повратак са завладичења у Русији“, туку во многу нејзини редови, меѓуредови, слоеви и поттекст, Зоговиќ н потврдува дека, наспроти хероичноста и историската драматичност, со текот на времето, с` повеќе интересни и блиски за него стануваа Његошевите душевни состојби и расположенија и, рамно на тоа, многу повеќе етичкиот, повеќе колективен отколку индивидуален кодекс, но и мисловно-емотивните состојби и бранувања на одделни протагонисти, отколку нивната хероичност во „Горски венец“. Наспроти неподеленоста на сознанието дека, во одделни поетски и други остварувања на Зоговиќ, односно во неговото дело во целина, његошевска е веќе „силната мисла за слободата и за човековото природно право на неа“, што би рекол Воислав Миниќ,²⁶ со погорното се загатнува веќе и сознанието за Зоговиќ како поет на едно друго време и како поет кој е колку сличен и споредлив со Његош, не помалку и различен од него – што значи дека е и негов антипод. Така е бидејќи ни ние, ни сега, никако не можеме да го прескокнеме признание дека тој е и во различностите без малку секогаш, односно на многу рамништа извонредно споредлив со Његоша.

²⁵ Мирослав Ѓуровиќ, „Поезија Радована Зоговића“, 24.

²⁶ Vojislav Minić, „Pisci i koncepcije. Eseji o cnogorskoj modernoj književnosti“, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1978, 12.

На прашањата и на размислувањата од овој вид и досега застануваа барем некои од многуте автори и аналитичари што пишуваат за Р. Зоговиќ. Наспроти тоа што, и за оваа споредливост, како и за Зоговиќ воопшто ни денес с' уште не е премногу лесно да се пишува. Најмногу поради исклучителната длабочина на мислата, поради алегориско-алузивните карактеристики на неговиот поетски говор, поради изразната сложеност, поради богатството и архаичноста на јазикот на неговата поезија итн. На почетокот гонет и осудуван, а неговите текстови забранувани и уништувани, потоа или безрезервно славен или жестоко одрекуван, за понатаму од критиката да биде час премногу поврзуван со нему омилениот поет на револуцијата – Мајаковски,²⁷ а час аналитички да се рекогносцира најмногу неговата поврзаност со домашната поетска традиција. Ретко кога, ретко кај кој критичар и аналитичар, понатаму од тоа. За Милован Ѓилас, на пример, веќе „Пјесма о биографији друга Тита“ со својата „епичност, прецизност и остринa“, можеше да се споредува како со Његош така и со нему блиските и слични величини од пошироките јужнословенски литературни простори.²⁸ Се разбира, тоа беше уште во најнепосредните повонени години. Споредјќи со оние што ја пренагласуваат свртеноста на Зоговиќ кон Мајаковски, во истото време, без да го одрекува и учењето од него, нели, уште тогаш и не без право, Марин Франичевиќ, пак, беше склон неговото формирање многу повеќе да го поврзува со народната поезија, со Библијата, со Његоша, со Змај, со Јакшиќ и со Крлежа.²⁹ За далеку посложени аналитички сондажи и развивања, пак, предизвикуваат и ќе предизвикуваат неговите поетски резултати реализирани од „Артикулисана ријеч“ до „Супрет за сјутра“.

Многустрано компатибилен и споредлив со Његоша, па сепак не толку како негов следбеник, колку, како што рековме и погоре, како негов антипод, затоа сега и може ако не да бидат безрезервно прифатливи, тогаш да бидат барем сфатливи сознанијата и искажувањата на еден дел од малку поранешните или од и денес актуелните проследувачи и проучувачи на Зоговиќ. Респектабилно е меѓу нив веќе едно поодамнешно искажување на Василије Калезиќ. Водејќи ја својата аналитичка мисла кон позиционирањето на Зоговиќ на едно пошироко синхронско и дијахронско рамниште, тој доаѓа до сознание дека овој поет „и кон смртта гледа нешто поинаку од Његош, од Марко Миљанов и од Михаило Лалиќ, бидејќи во неговата поезија човекот се потврдува повеќе во борбата и во искушенијата пред животот, отколку во херојската смрт и во

²⁷ Покрај погоре спомнуваните автори, на оваа релација поезијата на Зоговиќ аналитички ја разгледува и Радомир Константиновиќ. Види: Radomir Konstantinović, „Biće i jezik u iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka“, knj. 8, 458–461.

²⁸ Милован Ѓилас, „Песна за биографијата на другарот Тито“ од Радован Зоговиќ“. Во: Милован Ѓилас, „Статии 1941–1946“, Култура, Скопје, 1948, 123.

²⁹ Marin Franičević, „Prkosne strofe Radovana Zogovića“. Во: Marin Franičević, „Pisci i problemi“, Kultura, Zagreb, 1948, 183.

жртвувањето.³⁰ Се свртиме ли, пак, кон сознанијата на во проучувањата на Зоговиќ неодминливиот Мирослав Ѓуровиќ, кој му има посветено сигурно најмногу аналитичко внимание, овде не би можеле да го прескок- неме неговото за нас сега и овде и навистина прифатливо и употребливо сознание дека „Његош не беше пример на Зоговиќ, во смисла на поетско угледување, туку беше и остана негова звезда водителка во којашто гледаше и според којашто се управуваше во текот на целиот живот“, односно, ако не и уште повеќе дека на овој извонредно значаен црногорски поет од XX век „Његош му беше етичко извориште и поетско вдахновение“.³¹ Стоејќи и самите на тоа становиште, не случајно и во нашиов пристап, сме преокупирани токму со инспирациите на Зоговиќ од делото, од личноста, најпрво од филозофскиот кодекс и од јуначкиот етос на Његош. Понатаму од ова, меѓутоа, движејќи се по едни барем во нешто сродни аналитички релации, веројатно не е ни премногу чудно ниту неочекувано што во нашево (до)сегашно искажување извонредно многу инсистираме токму на Зоговиќевото с` позабележливо свртување кон условно секундарните или, би рекле кон уште поусловно нехеројските, кон внатрешните индивидуално човечки компоненти не само на/во делото, туку многу повеќе од/во творечката и протејската личност на Његош.

Аналитички поставен и (пре)прочитан на една мошне продуктивна релација со други величини на уметноста на зборот, особено од црногорска национална провениенција, посебно пак и најмногу со Његош, Р. Зоговиќ се открива, се презентира денес не само како едно од навистина најзначајните, туку и како едно од не помалку вистинито и многустрано сложените црногорски поетски имиња на XX век. Затоа ние и не мислиме дека сосема, целосно, можеме да го откриеме само на рамништата на кои е повеќе или помалку споредлив со Његоша. Спротивно на тоа, извонредно добро знаеме исто така дека за неговите натамошни аналитичари ќе бидат не само поприлично, ако не и безостаточно прифатливи, тогаш барем и пред с` насочувачки искажувањата не само од видот на Павел Топер дека, наспроти значајното место на Мајаковски како во неговиот живот, така и во поетскиот развој, најпресудно, сепак, Зоговиќ не се влијаел, туку од Његош³² се угледувал како од беспрекорен и неадминлив пример. Оттука и нашето веќе и навистина, конечно, финално дорекување дека, формиран колку врз народната поезија, не помалку и врз Његошевиот „Горски венец“, како и самиот Његош, така и Зоговиќ секогаш е во позиција не само на критичар, туку и на совест на своето време, па дури и во позиција на негов препознатлив и извонредно остар

³⁰ Василије Калезић, „Поезија Радована Зоговића“. Во: Радован Зоговић, „Жилама за камен“, Графички завод Титоград, Титоград, 1969, 51.

³¹ Мирослав Ѓуровић, „Поезија Радована Зоговића“, 249.

³² Павел Топер, „Неутомимым дозорным летит весна перед нами...“. Во: „Радован Зоговић – Пјесник и човјек. Зборник радова“, 79-89.

критички дух. Во една надворешна смисла, се разбира. Гледано од надвор, од страна. Гледано одвнатре, пак, гледано од некоја посуптилно избрана набљудувачко-аналитичка позиција од/во самото негово дело, не би можело да не се види дека дури и една примарна снимка на поетовиот душевен ентериер, една сепак можна негова психограма, го открива Зоговиќ на најнеспоредливата и најнеспроведливата позиција на човек што ги боледува противречностите на големиот век. Оттука и скоро безрезервната прифатливост на исказот дека во поезијата на Црногорците тој може да се рангира веднаш по Његош, на коешто становиште уште пред четири децении аналитички се позиционира неговиот сонародник и современик Радоња Вешовиќ.³³

Литература и извори:

- Бабовиќ, Милосав: „Историја и поезија у Зоговићевој ’Књажеској канцеларији’“. Во: „Радован Зоговиќ – Пјесник и човјек. Зборник радова“, Црногорска академија наука и умјетности, Титоград, 1988, 123–175.
- Вешовиќ, Радоња: „Љубав и револуција у Зоговићевој књизи пјесама ’Повремено заувјек’“. Во: „Радован Зоговиќ – Пјесник и човјек. Зборник радова“, Црногорска академија наука и умјетности, Титоград, 1988, 91–107.
- Вучковиќ, Радован: „Артистичка својства песам Радована Зоговића“. Во: „Радован Зоговиќ – Пјесник и човјек. Зборник радова“, Црногорска академија наука и умјетности, Титоград, 1988, 45–63.
- Милован Ѓилас, „’Песна за биографијата на другарот Тито’ од Радован Зоговиќ“. Во: Милован Ѓилас, „Статии 1941–1946“, Култура, Скопје, 1947, 122–124.
- Ђуровиќ, Мирослав: „Мајаковски и Зоговиќ“. Во: „Радован Зоговиќ – Пјесник и човјек. Зборник радова“, Црногорска академија наука и умјетности, Титоград, 1988, 307–323.
- Ђуровиќ, Мирослав: „Поезија Радована Зоговића“, НИО „Универзитетска ријеч“, Никшиќ, 1990.
- Зоговиќ, Радован: „Пркосне строфе“, Култура, Београд, 1947.
- Zogović, Radovan: „Na poprištu“, Kultura, Beograd, 1947.
- Зоговиќ, Радован: „На попршту“, Култура, Београд, 1947.
- Зоговиќ, Радован: „Артикулисана ријеч“, Просвета, Београд, 1965.
- Зоговиќ, Радован: „Жилама за камен“. Избор, предговор и поговор Василије Калезиќ, „Графички завод“, Титоград, 1969.
- Зоговиќ, Радован: „Лично, сасвим лично“, Просвета, Београд, 1971.
- Зоговиќ, Радован: „Сеќавање за литературната вечер во Велес со увод и додаток“. Во: „Рацин во спомените на современиците“. Избор и редакција Перо А. Коробар, Култура, Скопје, 1972, 60–78.
- Зоговиќ, Радован: „Књажеска канцеларија“, НИП „Побједа“, Титоград, 1976.
- Зоговиќ, Радован: „Успутно о незаобилазном“, Црногорска академија наука и умјетности, Титоград, 1983.

³³ Радоња Вешовиќ, „Љубав и револуција у Зоговићевој књизи пјесама ’Повремено заувјек’“. Во: „Радован Зоговиќ – Пјесник и човјек. Зборник радова“, Црногорска академија наука и умјетности, Титоград, 1988, 91–107.

- Зоговић, Радован: „Повремено заувјек“, НИО „Универзитетска ријеч“, Титоград, 1985.
- Зоговић, Радован: „Супрет за сјутра“, Просвета, Београд, 1985.
- Калезић, Василије: „Поезија Радована Зоговића“. Во: Радован Зоговић, „Жилама за камен“. Избор, предговор и поговор Василије Калезић, „Графички завод“, Титоград, 1969, 7–52.
- Konstantinović, Radomir: „Radovan Zogović“. Во: Radomir Konstantinović, „Biće i jezik u iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka 8“, Prosveta – Beograd, Rad – Beograd, Matica srpska – Novi Sad, Beograd, 1983, 457–516.
- Миловић, Јевто М.: „Радован Зоговић“. Во: Јевто М. Миловић, „Разговори са умјетницима“, Београд, 1983.
- Minić, Vojislav: „Образас реалистички опредјелјеног пјесништва“. Во: Vojislav Minić, „Pisci i koncepcije“, НИО „Побједа“, Титоград, 9–16.
- Петровић, Миодраг: „Песник људског достојанства“. Во: „Радован Зоговић – Пјесник и човјек. Зборник радова“, Црногорска академија наука и умјетности, Титоград, 1988, 15–43.
- Радически, Науме: „Радован Зоговић и Македонија“. Во: „Црногорско-македонске књижевне, језичке и културне везе“. Радови са научног скупа, Титоград, 1. и 2. новембар 1988, Црногорска академија наука и умјетности, Научни скупови, књига 31, Подгорица, 1994, 197–208.
- Franičević, Marin: „Prkosne strofe Radovana Zogovića“. Во: Marin Franičević, „Pisci i problemi“, Kultura, Zagreb, 1948, 153–196.
- Таутовић, Радојица: „Од Његоша до Мајаковског. Место Радована Зоговића у књижевној историји“. Во: „Радован Зоговић – Пјесник и човјек. Зборник радова“, Црногорска академија наука и умјетности, Титоград, 1988, 187–203.
- Топер, Павел: „Неутомимым дозорным летит весна перед нами...“. Во: „Радован Зоговић – Пјесник и човјек. Зборник радова“, Црногорска академија наука и умјетности, Титоград, 1988, 79–89.
- Хикмет, Назим: „О Радоване Зоговиче“. Во: „Радован Зогович, „Упрямые строфы“, Прогрес, Москва, 1968, 5–9.

Naume RADICHESKI

THE NJEGOSHIAN INSPIRATIONS OF RADOVAN ZOGOVIC Summary

The activistic and ethical intentions in the poetry of Radovan Zogovic are resultatively comparable to the epic and libertarian heroicism, as well as the lofty ethos of P.P. Njegosh. Immanent creative and human values can be detected in his pre-war, recognizably social-revolutionary lyric, as well as in the lyric of Zogovic created in the period of and around the National Liberation Struggle. This is particularly evident in his post-war and late poetic production (from *The Articulated Word* to *An Ember for Tomorrow*). The resemblance between them, both spiritual and temperamental, is further reinforced and upgraded by the resemblance in motif in which Zogovic and

Njegosh form yet another direct, and altogether tangible, inspirational bond. This is the Zogovic that we discover in “The Defiance of a Dream”, and particularly in “The Night More Precious than the Century”, (whose title has been taken from Njegosh), but even more notably in the fifth cycle of the book *An Ember for Tomorrow*, “Sankt Petersburg and Back, or What Austria Undertook with Njegosh’s Return from His Nomination as Bishop in Russia”. Free of his former activist dynamics, profound and at peace, lyrically narrative and contemplative, he now approaches Njegosh as a lyrical subject.

Keywords: Radovan Zogovic, Petar Petrovic Njegos, inspirational relations, motive relations, associative liaisons, national ethos.

Sava ANDELKOVIĆ
Pariz

UZNEMIRUJUĆA RAZLIČITOST RODNIH KARAKTERISTIKA DRAMSKIH LICA LJUBOMIRA ĐURKOVIĆA

U dramskom delu Ljubomira Đurkovića ispituje se fizionomija drugosti kao reakcija na promene u savremenoj porodici, tačnije u čitavom crnogorskom društvu. Seksualna drugost, kao i promena rodni osobina (inače jedinstvena tema u balkanskoj dramskoj književnosti), razmatraju se kao ideološke poruke pisca koji nastoji da deluje na čitaoce i gledaoce putem svojih dramskih lica. Ana koja preuzima rodne karakteristike muškarca u *Tobeliji* (1995); Kristina u *Presvlačenju* (2001) i Narcisa u drami *Kasandra, klišeji* (2009) koje su operativnim putem promenile pol, posmatraju se kao likovi čije se odluke ne smeštaju u okvire individualnih sloboda.

Ključne reči: Tobelija, Presvlačenje, Kasandra klišeji, identitet, alteritet, polnost, subverzivnost.

Ljubomir Đurković (Cetinje, 1952) u dramskom radu, kroz prizmu crnogorske građanske porodice, registruje važne momente savremenog društva, istovremeno ukazujući na „bolesti“ zajednice, na propuste i pukotine političkog sistema. Pri tom se pokazuje kao zagovornik individualnih vrednosti nasuprot kolektivističkim, pobornik evolutivnih težnji, nasuprot degenerisanih i ideoloških težnji. U svim njegovim dramama kroz porodicu se reflektuju ozbiljne društvene pojave. U prvoj drami, *Pisac porodične istorije* (1980) on se bavi periodom Informbiroa i gubitnicima tog vremena, u *Otpadu* (2002) razotkriva traumatska iskustva novobalkanskih ratnih godina, u kojima je vrlo čitljivo protivljenje „opštem“ stanju društva i njegova politička angažovanost.

Namera rada je da se skrene pažnja na ovog pisca, kojem se, prema našem mišljenju, ne posvećuje dovoljno pažnje u njegovoj sredini, ispitujući drame sa likovima promenjenih rodni identiteta: *Tobelija* (1995), *Presvlačenje* (2001) i *Kasandra, klišeji* (2009). Na tekstovnim površinama ovih drama Đurković se ne pokazuje kao politički buntovnik protiv stavova vladajuće elite, niti se preko njegovih likova piščev glas uzdiže na govorničku tribinu pozorišnih dasaka. Neeksplicitan pobunjenik, Đurković je integrisan u dublje slojeve drama u kojima iskazuje svoje subverzivno delovanje.

Tobelija, samokonstrukcija roda i iskorak u prestupu

Koristeći kao podlogu arhaičnu patrijarhalnost lokalne sredine, u *Tobeliji* Đurković se bavi problemom identiteta kao kompleksne i vrlo mobilne kategorije. On bira balkansku endemsku pojavu tobelija¹ (>tur. *tobe* – zavet), zabeleženu krajem 19. i tokom 20. veka, kada u izostanku muškog potomka, koji bi produžio lozu, žena preuzima rodnu ulogu muškarca, samim tim i njegovu socijalnu ulogu u društvu.²

Činjenica da se niko ne rađa kao tobelija, već da se tobelija postaje, nameće nam da ovaj fenomen, kao i istoimenu dramu posmatramo iz ugla rodnih istraživanja, premda Đurković, iako ga stvarnost uznemirava, ne piše ovu dramu sa namerom da ostvari društveno priznanje pojave koju stavlja u žižu svojih dramskih interesovanja. Verovatno, zato što je svestan da je teško promeniti strukturu moći koja definiše naše identitete. Ali već Đurkovićev tematski izbor (tobelija i ženska homoseksualnost) podrazumeva njegovu društvenu i političku angažovanost.

Rodne uloge počivaju na "nasleđenim" i ustaljenim kontrolama koje društvo nameće, naročito u periodu odrastanja i socijalizacije, kada je prema strogim binarnim kategorijama definisana podela na muško i žensko (počev od tačno određenih boja za "benkice", preko izbora igračaka i dečjih igara do doličnosti ponašanja). U *Tobeliji* kada Bojana govori o svojoj majci, podseća da roditelji pripremaju svoju decu na rodne zadatke: "Kad mi je bilo dvanaest već je počela o udaji." [ĐURKOVIĆ 2000: III: 21]³ Od socijalizovane jedinke društvo očekuje određen izgled i unisono ponašanje prema binarnoj podeli muškarac : žena i ne trpi odstupanja. Ali "ti poduhvati 'bivanja muškarcem' i 'bivanja ženom' iznutra su nestabilni" [BATLER 2001: 163], što pokazuje ova, kao i druge dve Đurkovićeve drame.

Pisac daje definiciju pojave, oslanjajući se na jednog holandskog etnologa (verovatno je to Rene Gremo), koju iz novina čita Vida, najstarija članica porodice:

[...] Tobelije su djevojke, u porodicama bez muških nasljednika, koje se zavjetuju svojim roditeljima da se neće udavati. Preuzimaju mjesto i ulogu njihovog nepostojećeg sina i obećaju da će se brinuti o roditeljima kako bi im starost učinili lakšom [...] Djevojka koja preuzme takav zavjet, zauzima respektivno mjesto među muškarcima. Oblači se kao muškarac, ponaša se kao muškarac, nosi oružje i učestvuje u bojevima. Baš kao i muškarac, glava porodice, pater familias. (VII: 38)

¹ Pored ovog termina sreću se i nazivi *virđžina* (>alb. virgjinëshë), *ostajnica* i *zavjetovana djevojka*. Pojava je geografski locirana u područjima gde se najduže održao patrijarhalni način života i plemenska organizacija društva (Crna Gora, Kosovo, Metohija i severna Albanija), a zabeležena je kod pripadnika sve tri ovdašnje religije: pravoslavaca, katolika i muslimana.

² Iz stručne literature o tobelijama izdvajamo radove: T. P. Vukanović: 1961, M. Barjaktarović: 1966, Lj. Gavrilović: 1983 i J. Vince-Pallua: 2000.

³ Za navode u bibliografskoj parantezi iz *Tobelije* rimski broj označava br. scene.

Pisac uzima materijal za građu iz aktuelnog života, u vreme kada porodica, koja je sinonim za društvo u celini, gubi čvrsto tlo pod nogama (Vidina svekrva se obesila, njen svekar je umro u ludnici, muž se otisnuo u svet i godinama ne šalje vesti o sebi) i koristi ga da bi progovorio o skoro zaboravljenoj tradiciji tobelija. U sredinama kao što su balkanske, gde je muškarac neprestano više vrednovan od žene, tobeliji je jedino priznata drukčija rodnost. Tobelije, odricanjem od svog ženskog identiteta, dobijaju sve povlastice koje uživaju muškarci u običajnom pravu (javnom i privatnom). Milutin Folić kaže da njih niko nije smeo ubiti, jer su po običajnom pravu "bile neprikosnovene, neka vrsta tabua." [FOLIĆ 1999: 10]. Đurkovićeve Ana kao i drugi likovi bez čvrstih polnih standarda o kojima ćemo govoriti, naprotiv, nisu nikakav tabu i daleko su od svake neprikosnovenosti.

Tobelija je ocenjena kao komad koji prikazuje "krizu patrijarhalne porodice koja nije u stanju da formira zajednicu zasnovanu na solidarnosti, brizi, i 'ženskim' osnovama zajedništva." [NELEVIĆ 2008: 32]. U komadu sa žanrovskom odrednicom "Pozorišna igra za tri glumice i jednu mušku sjenku" jednu ženu je muž napustio pre dvanaest godina (Vida), druga je udovica već tri godine (Bojana), a treća, da bi izbegla sudbinu žene u porodici, nije htela da se uda kako bi samo imala muškarca u kući (Ana). Muškarci se u ovoj drami pojavljuju kao "galerija mrtvaca" koju čine retuširane fotografije sa retuširanim biografijama, okačene na zidu (pri čemu pisac podržava ideju o odumiranju porodice). Priče o muškarcima sagledane su kao "vožnja u rikverc" (Bojana: [...] što se mene tiče mrtvi rođaci moga mrtvog muža?! Ja neću da živim unazad" [ĐURKOVIĆ 2000: I, 9]).

U ženskom svetu *Tobelije* muškarac je sveden na senku žene, na njenu želju da bude on. On postoji samo u slici onoga što dopušta sećanje. Jedan muškarac, koji je poginuo, još uvek je u "vlasništvu" sve tri žene: majke, sestre i supruge. Drugi muškarac, koji prema dijaloškom tekstu dolazi u kuću zbog jedne žene, nudi drugoj novogodišnju noć u Dubrovniku, što žalosti treću (majku), koja potajno čita bračne oglase starijih nereproduktivnih muškaraca.

Ana projektuje "kockaste dušegubke kao grobne rake [...] za široke narodne mase" stambene blokove po principu "što više stanova na što manjem prostoru". Istu nelagodu oseća i među zidovima trosobnog stana koji u njoj izaziva mučna stanja: "Ponekad osjećam da ću da se ugušim, da ću da iskočim iz vlastite kože" [ĐURKOVIĆ 2000: III, 21]. Teskoba u vlastitom prostoru pohranjuje se teskobom sopstva koja se prelijeva, osvaja, prodire, sposobna da kontaminira. Nije slučajno da nju majka sanja uglavljenu u staklenoj boci koja se rasprskava: "Ne znam da li rukama da zaklonim oči ili da skupljam srću sa tvojim likom. [...] Odjednom... na svakom komadiću stakla... lice... njegovo..." [ĐURKOVIĆ 2000: IV, 26]. Ovo Anino izlaženje iz vlastite kože, odnosno iz staklenog zvona koje je moralo da pukne, Đurković je postepeno i brižljivo negovao u komadu.

Buduća tobelija, već u prvoj pojavi referiše o događaju sa ulice, o samo-ubistvu nepoznatog muškarca. Tim ubijanjem muškarca (kojeg ranije nije nikad videla, a čije smrti je bila svedok), pisac joj omogućava da "ubije" ženu u

sebi, uvodeći motivaciju roda i seksualne orijentacije u okviru istog dijaloga: neutralni izraz "čeljade" se transformiše u Crnogorac, kad Ana sanjari o saradnji kakvu su imali bračni par Kiri:

ANA: [...] A što čeljade i može da poželi nego da postane slavno širom svijeta, a? Naročito ako je Crnogorac.

BOJANA: Ali ti si Crnogorka.

ANA: A da zajedno eksperimentišemo kao Marija i Pjer Kiri, a? [ĐURKOVIĆ 2000: III, 21-22)

Pisac priprema njenu promenu koristeći majčino sećanje o srednjoškolki Ani koja u dramskoj sekciji nije htela da igra Ofeliju, već Hamleta. Inače majka je najčešće oslovljavala sa "Sine": [ĐURKOVIĆ 2000: I, 14; II, 24; III, 24], ponekad emfatično i neutralno "dušo" [ĐURKOVIĆ 2000: VII, 37, 38], a samo jednom "ženskom" apelacijom "golubice" [ĐURKOVIĆ 2000: VII 37]. Preuzimanje rodne uloge muškarca događa se za vrijeme dočeka Nove godine kada se Ana preoblači u elegantnog muškarca (majci: "Hoćeš da ti budem sin" [ĐURKOVIĆ 2000: VIII, 42]), kada je Bojana već bila spremna da napusti ovu žensku zajednicu. Kao muškarac, Ana je poziva na ples koji ne prestaje ni kad se muzika utiša.

O transvestizmu ove Đurkovićeve junakinje, odnosno o njenoj drukčijoj rodnoj ulozi primećeno je da: "Ovdje, međutim, više nije riječ samo o tradicionalnom transvestizmu koji predstavlja pokušaj produženja distribucije moći patrijarhata: postajući ljubavnica svoje snahe, glavna junakinja ove drame ne travestira samo svoj rodni, već i svoj seksualni identitet." [NELEVIĆ 2008: 32] Ana je zamišena kao lik savremene tobelije kojoj pisac dopušta da svesno izvrši samokonstrukciju svog identiteta, da bi ukazao na vezu između roda i seksualne orijentacije. Kako je tobelijama omogućen muški način života, kao i usvajanje muških osobina radi sticanja muških prava, subverzivnost autora se pokazuje na drugom nivou, kada vrši iskorak iz tradicije, određujući fizionomiju Anine dualne drugosti. Ovakav oblik drugosti, izgleda, može biti društveno tolerisan pošto ne krši status (skoro već nestale) lokalne tradicije u kojoj je razlika između prirodnih polova čvrsto ugrađena u patrijarhalnoj zajednici. Tobelijino ispoljavanje "muževne" seksualnosti, u sredini gde je muževnost vekovima bila isticana čojstvom i junaštvom, socijalno je najprihvatljivija od svih drugih oblika "neprihvatljivih" seksualnosti, s obzirom na njenu integrisanost u biće muške zajednice.

Presvlačenje i Kasandra, klišeji kao dekonstrukcija roda

Još je Simone de Beauvoir u knjizi "Le deuxième sexe" (1949) tvrdila da žena nije rezultat prirodnog zakona, ni različitih bioloških odlika, već institucija i obrazovanja. Preko feminizma, došlo se do ženskih studija u kojima je dugo zastupana teza opozicija pol: rod, ideja po kojoj pojedinci tokom socijalizacije usvajaju značenja i rodne uloge, koje su određene na nivou kulture. Kada se govori o polu, osnovnom obeležju opisa neke individue, misli se na fizičke činjenice, na biološke razlike između muškaraca i žena; rod nije činje-

nica da je neko žensko ili muško, već je socijalna dimenzija tog pola, konstrukcija, kategorija koja se izvodi i podrazumeva društveno-kulturološke razlike. Smatra se da rodni identitet individue nije fiksiran, iako ima sve uslove da to bude.

Judith Butler u poznatoj knjizi *Nevolje sa rodom* (1989) smatra da se – šta su to muškarci a šta žene – proizvodi iz običaja u koje su ugrađeni društveni odnosi moći. Ona je skrenula pažnju na svoje studije upravo problematizovanjem dihotomnog sistema pol: rod, tezom da je ne samo rod – društvena konstrukcija bioloških datosti – već i pol – sama biološka datost – socijalni proizvod; da su to "učinci određenih oblika moći". [BUTLER 2000: 12] Dakle, naše telo, kao i polnost jesu socijalne kreacije, nastale proizvodnjom pola, proizvodnjom koja je vrlo uspešna, jer su "feleri" retki u ovakvoj fabrikaciji.

I u Đurkovićevim dramama *Presvlačenje* i *Kasandra, klišeji*, mada odsutna sa scene, porodica je odraz društva u ogledalu savremenosti, slika novonastalih socijalnih prilika. Nestala je i uništena kao država u kojoj je pisac rođen; njeno nestajanje uslovljava i mnoga druga. Nekada utvrđeni individualni identitet pojedinca toliko je poljuljan da postavlja egzistencijalna pitanja o pripadnosti i sopstvu:

HIPOLITA: Kad god bih izgovorila riječ JA zvučalo je kao da govorim o nekom trećem, suvišnom, tuđem. Ko je to JA? Koja JA? [ĐURKOVIĆ 2009: 10]

Ova nestabilnost identiteta pojedinca dostiže vrhunac u dekonstrukciji roda koja je Đurkovićev najveći otklon od tradicije, kako književne tako i običajne, jer su Kristina/Krsto Šoć iz *Presvlačenja* i Narcisa iz *Kasandre, klišeja*, muškarci koji su odustali od svoje muškosti, svog prethodnog života. U širem smislu on govori i o odustajanju od "endemskog balkanskog zla":

CHRISTINA Šoć. [...] S izbijanjem rata na prostorima bivše SFRJ i pred opasnošću od mobilizacije, uz razumijevanje i pomoć roditelja napušta Crnu Goru 3. oktobra 1991, od kada neprestano živi u Holandiji. Na amsterdamskom Slobodnom univerzitetu diplomirala sociologiju. Juna 1995. godine operativnim putem promijenila pol nakon čega je promijenila ime i državljanstvo. Učesnik mnogih simpozijuma i podnosilac brojnih referata iz oblasti sociologije i ljudskih prava. Živi u Amsterdamu [...] u nevjenčanom braku sa Janom van de Puttenom, tranvestitom iz Achena. [ĐURKOVIĆ 2001: 35]

Svaka promena tela (pa i one banalne: telesna težina, oblikovanje tela, tetovaža ili pirsing) jeste težnja jedinke da izgleda drugačije – onako kako nameću diktati društva jer: "Predstava željenog tela je prožeta socijalnim, političkim i rodnim moćima." [SHUTTLEWORTH 2001: 77]. Đurković ide čak dalje. Kod njegovih dramskih lica to je želja da se ode što dalje od sebe, da se pobegne od sopstvene sudbine koju ispisuje geopolitika prostora, od društvene retorike koja se ucrtava u vlastiti svet, od sudbonosnog balkanskog zla. Njegovi likovi su primer kako se manifestuje ratna trauma kroz temeljne promene identiteta i nemoć da se utiče na socijalni kontekst u kojem pojedinac nosi određenu društvenu ulogu, onu koju mu je predodredio kulturalni kontekst.

Radnja drame *Presvlačenje* se odvija za vreme međunarodnog simpozijuma o redefinisaju kulturnih identiteta na kraju XX stoleća, a na kome učestvuju lica koja "preispituju lične traume, gubitke individualnog kontinuiteta i prizivaju svoje [...] primarne nagone." [NELEVIĆ 2008: 33]:

CHRISTINA: Privlačiš me.

INES: Ja sam žensko

CHRISTINA: Pa šta i ja sam. [ĐURKOVIĆ 2001: 41]

Pored Kristine, lika izmenjenog pola, tu su likovi Ines i Veton. Vetona Mjaku Đurković unapred određuje kao političkog disidenta:

Učesnik u kosovskim demonstracijama; aprila 1981. mu je zabranjeno dalje školovanje na Univerzitetu u Prištini, osuđen, pobeo iz zatvora u Kosovskoj Mitrovici, živi u Frankfurtu, gdje je završio studije međunarodnog prava. Na nemačkom je objavio knjigu *Pravo malih naroda na samoodređenje*. Učestvuje na simpozijumima, seminarima i workshopovima, propagirajući internacionalizaciju kosovskog pitanja. [ĐURKOVIĆ 2001: 35]

Kada neutralni lik, Kasandra, u istoimenoj naslovljenoj drami, govori o muškim reproduktivnim organima, iznosi steretipno mišljenje o pojmu nečistog u polnosti: "kad kupate trogodišnje dijete morate mu temeljno oprati upravo genitalije, jer je tu najprljavije." [ĐURKOVIĆ 2009: 7] Nečisto širi svoj volumen referencija na seksualnost, na odbačenu "prirodnost", na svaki oblik seksualnih alteriteta. U tako shvaćenu seksualnost utemeljen je patrijarhatski kriterijum koji je pobornik seksualnosti u cilju obnove vrste. Seksualna drugost se ovome protivi jer ne zastupa demografski princip ekonomije oplodnje.

Način organizovanja porodičnog sistema počiva na procesima u okviru trougla otac, majka, dete. Kada nedostaje jedan činilac, otvara se mogućnost neuspostavljanja binarne ravnoteže kod deteta. Evolucionarna teorija o socijalizaciji, autora Belsky-Stajenberg-Draper [1991: 647-70] dokazuje da je prisutnost ili odsutnost oca u ranom dobu ključna za pojavljivanje specifičnih seksualnih strategija kod pojedinaca. Otac je odsutna figura u Đurkovićevim dramama, on je i problematična figura, naročito u drami *Kasandra*, u kojoj pisac dovodi opozicione pojmove banalnog i uzvišenog do njihovih suprotnosti (uvodeći elemente dokumentarnog i rijaliti šoua u "antički teatar"). Kasandra, ta mitska neshvaćena heroina kojoj je Apolon darovao moć proročanstva ali kojoj se ne veruje, prepoznaje svu tragiku današnjeg vremena. Kao i sam Đurković, koji svojim dramama zvuči na uzbunu, a čijem se glasu ne veruje.

O maskulizmu, kao obliku muške superiornosti progovara incestuozni lik Narcise koji je rođen kao Narcis. Na pitanje Kasandre "Zašto ne govorite o sebi u muškom rodu?" Narcisa odgovara: "Zato što sam žena." Nije to samo gramatičko određenje pola ("Uostalom, to je samo gramatika." [ĐURKOVIĆ 2009: 19] pri kojem se oznake roda upotrebljavaju da bi se uputilo na temeljnu promenu ličnosti.

Prema mitu, bogovi su kaznili Narcisa da se zaljubi u vlastiti odraz zato što je prezrivo odbio sve svoje muške udvarače. Đurkoviću nije bila potrebna

Ovidijeva priča iz *Metamorfoza* gde se jedna devojka zaljubila u Narcisa, koju je takođe odbio, već Pazuhanijeva (iz *Opisa Grčke*) koji, smatrajući nemogućim da se neko zaljubi u vlastiti odraz, iznosi drugu verziju mita. Po njegovom mišljenju, Narcis je imao sestru bliznakinju u koju je bio zaljubljen; kad je umrla oplakivao ju je, umišljajući da je odraz koji vidi u vodi njegova sestra.

NARCISA: "A onda se u meni javila želja da budem ona [...] postane Narcis, a ja Narcisa." (str. 25.)

NARCISA: "Htjela sam da budem ona, da budem moja sestra bliznakinja. Da ona bude ja. Mislila sam da tek tako možemo da otkrijemo jedna drugu, da istovremeno budem i ja i ona..." [ĐURKOVIĆ 2009: 26]

Suočavanje sa sopstvenim telom, mislima i rečima Đurkovićevih transeksualnih dramskih lica Narcise i Kristine šamar je društvu dvojice muškaraca koji ne žele niti više mogu da to budu. Mada su svojom voljom, operativnim putem, promenili pol, oni su dramska lica čije se odluke manje smeštaju u okvire individualnih sloboda, a mnogo više u likove koji žele da iziđu iz okvira, tačnije iz okova, nametnutih društvenih uzusa.

Đurković se bavi pitanjima čoveka i njegovog identiteta koji podjednako zahvata područje tela koliko i uma. U vremenima manipulacije nacionalnim identitetima, polni i rodni identiteti Đurkovićevih likova nisu samo biološki (pred)određene uloge muškaraca i žena; na širem planu oni imaju određenu društvenu ulogu. Đurković pokušava da takvim dramskim licima natera crnogorsko društvo da drugačije razmišlja o jedinki uopšte, o njenom nacionalnom, jezičkom, pa i seksualnom biću.

Dramska, odnosno scenska fikcija zasnovana na licima, na kojima on insistira na proizvodnji muškosti koliko i na negiranju iste, predstavlja zahtev da se čitalac ili gledalac izjasni, da se svede na sebe samog, koliko u razmišljanju da polovi nisu binarno uslovljeni (mada društvena norma ograničava njihov broj i reguliše odnose među njima) toliko i u proceni oko manipulisanja društvenih struktura nad čovekom u socijalnim kreiranjima.

Gde smestiti Đurkovićevo dramsko delo? Mogu li se njegove drame svrstati u "žensko pismo" (*l'écriture féminine*) koje je, kao što znamo, vrsta pisanja a ne oznaka pola autora i prema tome nije rezervisano isključivo za žene? Ne, jer se mnogo ne razlikuje od drugih pisaca koji su udaljeni od obeležja ženskog pisma, osim što potkopava totalistični muški subjekt. Da li je predstavnik "queer" pokreta koja zastupa otklon od heteroseksualne kulture i zalaže se za priznavanje seksualnih različitosti? Izgleda da ne, jer se Đurković ne zalaže za afirmisanje strategije seksualnih afiniteta, niti za uspostavljanja rodne pluralnosti, umesto binarne. On se samo zalaže za tolerisanje identitetskih razlika na različitim nivoima. (A zar je to malo?)

Ipak, on je autor koji se bavi pojavama koje crnogorsko društvo pokušava da prikrije stavljajući ih pod prašnjavi tepih svog oficijelnog diskursa, autor koji želi da doprinese opštoj edukaciji i, iznad svega, on je dramski pisac koji se protivi. Njegovo dramsko pismo u kojem se bavi redefinisanjem individualnih identiteta, ma koliko se oslanjalo na običajno-pravnu instituciju (*Tobelija*) ili antički mit (*Kassandra, klišeji*), književnim postupcima travesti-

ranja i destrukcije mita, kazuje, pre svega, govorom neposlušnosti, jezikom buntovnika. Rodne karakteristike njegovih dramskih lica uznemiravaju. Zašto? Zato što se seksualna drugost, naročito na Balkanu, percipira kao nešto neprirodno, disidentsko i transgresivno jer proizlazi iz dubljeg prekršaja društvenog poretka (*violation of the social order* [GOLDBERG 1994: 5]); zato što ga subvertira opasna je za društveni poredak. Skoro koliko i sam Đurković.

Literatura:

- ĐURKOVIĆ, Lj. 2000. *Tobelija*. Podgorica/Ljubljana: Crnogorsko narodno pozorište/Ex ponto.
- ĐURKOVIĆ, Lj. 2001. *Presvlačenje*. Mobilart, Podgorica.
- ĐURKOVIĆ, Lj. 2009. *Kassandra, klišeji*. Autorizovana elektronska verzija drame.
- BARJAKTAROVIĆ, M. 1966. "Problem tobelija (virdžina) na Balkanskom poluostrvu." *Glasnik Etnografskog muzeja* 28–29 (273–286).
- BELSKY, J., STEINBERG, L., DRAPER, P. 1991. "Childhood experience, interpersonal development, and reproductive strategy, and evolutionary theory of socialization." in: *Child Development*, v.62, n.4 (647–670).
- BATLER, Dž. 2001: *Tela koja nešto znače: o diskurzivnim granicama 'pola'*. Beograd: Samizdat B92.
- BUTLER, J. 2000. *Nevolje s rodom. Feminizam i subverzija identiteta*. Zagreb: Ženska infoteka.
- FOLIĆ, M. 1999. "Virdžine, žene u ulozi muškaraca." *Naša nedeljna borba* 15–16. VII (10).
- GAVRILOVIĆ, Lj. 1983. "Tobelije: zavet kao osnov sticanja pravne i poslovne sposobnosti." *Glasnik Etnografskog muzeja* 47 (67–80).
- GOLDBERG, J. 1994: "Introduction" in: *Reclaiming Sodom*. New York/London: Routledge.
- GRÉMAUX, R. 1994. "Woman becomes Man in the Balkans." In: (ed.) G. Herdt. *Third Sex, Third Gender: Beyond sexual Dimorphism in Culture and History*. New York: Zone Books.
- NELEVIĆ, N. 2008: "Predgovor." *Dramski tranzit. Antologija dramskih tekstova u Crnoj Gori, 1994-2005*. Podgorica/Cetinje: Nova knjiga/Kraljevsko pozorište Zetski dom (5–51).
- SHUTTLEWORTH, P. R. 2001. "Symbolic contexts, Embodied Sensitivities, and the Lived Experience of Sexually Relativant Interpersonal Encounters for a Man with Severe Cerebral Palsy" in: (éd.) Rogers, J.L., Swadener, B.B. *Semiotics and Dis/ability: Interrogating Categories of Difference*, State University of New York Press (str. 75–95).
- VINCE-PALLUA J. 2000. *Pojava virdžine, zavjetovane djevojke, u predajnoj kulturi balkanskih naroda* (doktorska teza). Zagreb: Filozofski fakultet.
- VUKANOVIĆ, T. P. 1961. "Virdžine." *Glanik Muzeja Kosova i Metohije* VI (79–112).

Sava ANDELKOVIC

"L'INQUIÉTANTE DIFFÉRENCE DES CARACTÉRISTIQUES DE
GENRE CHEZ LES PERSONNAGES DRAMATIQUES DE
L'AUTEUR LJ. ĐURKOVIĆ

Résumé

La fiction dramatique de Đurković, avec des personnages chez qui il insiste sur la production de masculinité autant que sur la négation de celle-ci, exprime son exigence pour que le lecteur ou le spectateur s'interroge, qu'il se réduise à lui-même, bien plus qu'une affirmation selon laquelle les sexes ne seraient pas seulement conditionnés de façon bipolaire. Đurković est un auteur qui s'oppose, qui s'intéresse à des phénomènes que la société monténégrine tente d'éliminer du discours officiel. Son écriture, où il traite de la redéfinition des identités individuelles, s'appuie certes sur une institution du droit coutumier (*Tobelija*) ou sur un mythe antique (*Cassandre, clichés*), mais s'exprime avant tout par un discours de désobéissance, de résistance et finalement de subversion.

Mots-clés: *Tobelija, Cassandre clichés, Le changement d'habits, identité, altérité, sexualité, subversion.*

Magdalena BOGUSŁAWSKA

Varšava

REINTERPRETACIJA KOMUNISTIČKIH SIMBOLA U SAVREMENOJ ROCK-KULTURI

Tekst pripada većem projektu istraživanja fenomena „popkomunizma“ u postkomunističkim zemljama Evrope. Na osnovu primera reprezentativnih uglavnom za poljsku (projekat Yutogon) i postjugoslovensku (Laibach) rok-scenu, autorka analizira strategije upotrebe i reinterpretacije (postupak stioba i nadidentifikacije) komunističkih simbola i motiva – svojevrsnih *lieux de mémoire* – u savremenoj popularnoj kulturi, što je povezano sa širim problemom recepcije komunističkog perioda u Poljskoj i zemljama bivše Jugoslavije.

Ključne reči: komunizam, popkomunizam, jugonostalgija, stiob, rok-kultura, Kažik Staševski, Laibach.

Nasledstvo „civilizacije komunizma“ danas se u zemljama srednjoistočne Evrope smatra za problematično, složeno, nejednoznačno. Činilac koji dodatno komplikuje stvari, jesu drugačije lokalne okolnosti – istorijske, civilizacijske, društvene, kulturne – zahvaljujući kojim komunizam, iako spada u zajedničko istorijsko iskustvo regiona, dobija u percepciji pojedinačnih naroda, sredina ili političkih grupa drugačije značenje i vrednost. Danas antropološki orijentisana refleksija nad komunizmom obuhvata ceo spektar pitanja, uključujući ispitivanje odnosa između komunizma – kao određene kulturne tradicije (znači zbira socijalnih praksa, shvatanja, ponašanja i artefakata), a ne isključivo kao političke ili ideološke opcije – i popularne kulture¹. Ta problematika obuhvata, doduše opterećen višeznačnošću, ali izuzetno koristan u operativnom smislu, pojam popkomunizam². U jednom od svojih vidova popkomunizam usmerava našu pažnju ka savremenom shvatanju komunizma, tj. ka nadovezivanjima, tematizacijama, reinterpretacijama i na kraju revalorizacijama komunističke motivike, koje su vršene u popularnim, neoficijalnim i neinstitucionalnim kulturnim registrima.

¹ Upor. Z. Grebecka, *O potrzebie antropologii komunizmu. Rozpoznanie wstępne*, u: *Sploty kultury*, red. N. Dołowy-Rybińska i dr., Warszawa, 2010, s. 158–201. Temi odnosa između komunizma i popularne kulture posvećen je zbornik tekstova *Popkomunizm. Doświadczenie komunizmu i kultura popularna*, red. M. Bogusławska, Z. Grębecka, Warszawa, 2011. Vidi takođe: M. Bogusławska, *Pop-postkomunističke nostalgije*, „Književna istorija” Beograd, 2010, XLII, nr 142, s. 625–631 i M. Velikonja, *Titostalgija. Študija nostalgije po Josipu Brozu*, Ljubljana, 2008.

² Z. Grębecka, *Mały słownik popkomunizmu: Popkomunizm*, u: *Popkomunizm...*, 361–363.

U ovom članku interesuju me pre svega rekodiranja, koja su vršena na temelju rok kulture shvatane kao alternativa u odnosu na masovnu i oficijalnu, društvenu i estetsku ponudu. U stvari, pojave tog tipa transpozicije osim što formulišu odnos prema ideologiji, znatno češće prema njenim konkretnim istorijskim otelotvorenjima, postaju istovremeno ključ za shvatanje i kritiku aktuelnih problema ili pitanja omnitemporalnog karaktera.

Pojavu tako shvaćenog popkomunizma htela bih da razmotrim na primerima pesama, reprezentativnih za savremenu rok-kulturu poslednjih deset godina, koje čine element većih muzičkih/umetničkih projekata. Izabrala sam dela tih umetnika – poljskih i sa prostora bivše Jugoslavije – u kojima su tematizovane simboličke prakse komunizma u svojim određenim geokulturnim varijantama. U analizi bih htela da povežem dve perspektive: tekstološko-semiotičku i filozofsko-kulturološku – tako što uvodim razmatrane pojave rok-kulture u određeni interpretacioni kontekst pragmatične filozofije (i estetike) Ričarda Šustermana³.

Analizu ću početi od poljskog primera.

Stvaralaštvo Kažika Staševskog smešteno je u struji roka koji je proistekao iz iskustava andergrunda 70-tih i 80-tih godina. Taj popularni poljski izvođač bavi se različitim muzičkim žanrovima počevši od pank-roka, završavajući na repu. Nezavisno od genološkog opredeljenja to je „rok sa porukom“ koji se – analogno Šustermanovoj terminologiji vezanoj za rep – može nazvati „rok mudrosti / intelektualni / filozofički rok“⁴. Taj tip stvaralaštva naglašava edukativno-društvenu primenu roka, njegovo delovanje u svakodnevnom životu, potencijal promene stvarnosti, počevši od subjekta, tj. učesnika rok-kulture. Prema pragmatičnoj filozofiji, intelektualni stav se sastoji u primeni u životu, sadržaja koji su slušaocima preneseni u tekstovima pesama. Reč je, dakle, o odjeku kontrakulture koja je promenu samog sebe smatrala neophodnim uslovom revolucije u esencijalnom smislu te reči⁵. Tako oživljava levičarska ideja večite revolucije, i to permanentne revolucije, koja dakle nikad ne podleže petrifikaciji, čime bi otupeo njen radikalizam.

U sferi savremene pop-kulture, univerzalna ikona tako shvaćene gerile postao je Če Gevara, dok se za njegov srednjoistočnoevropski ekvivalent smatra, naravno samo u određenoj meri, Josip Broz Tito. On je možda manje očigledan kao ovakav simbol (posebno u zemljama bivše Jugoslavije), ali ga to čini zanimljivijim izazovom za andergrund i alternativu. Odlično se to vidi u fragmentu Kažikove pesme u rep stilu *12 groszy (12 groša)*⁶.

Pesma počinje konstatacijom koja sadrži veliko priznanje za istorijskog junaka: *Partyzanci Broz Tity wyzwolili Jugosławię bez pomocy Sowietów [...]* (prev. *Titovi partizani su oslobodili Jugoslaviju bez pomoći Rusa*). Naravno,

³ R. Schusterman, *Practicing Philosophy. Pragmatism and the Philosophical Life* (u ovom tekstu služim se poljskim izdanjem: *Praktyka filozofii, filozofia praktyki*, prev. A. Mitek, Kraków, 2005).

⁴ Idem, *Sztuka w akcji, sztuka prowokacji. Goldman, rap, pragmatyzm (Mix nowej rzeczywistości)*, u: R. Schusterman, *Praktyka filozofii...*, 171–204.

⁵ Upor. T. Roszak, *Kontrakultura. Razmatranja o tehnokratskom društvu i njegovoj mladenačkoj opoziciji*, Zagreb, 1978.

⁶ Kazik, *12 groszy*, na albumu *12 groszy*, S. P. Max, 1997.

Titov lik može biti simboličan za ideju pobune samo u određenoj ravni, tj. u okviru herojskog momenta njegove biografije, koji obuhvata pre svega period kad je predvodio partizansku vojsku, kao i kasnije karakteristične političke gestove. I na taj deo junačke legende se poziva poljski izvođač. Za interpretaciju citiranog stiha Kažikove pesme važno je pre svega povezati ga sa slučajem poljskog antisovjetizma; to omogućava stvaraocu da na poseban način vrednuje lik jugoslovenskog vođe kao arhetipskog buntovnika – superbuntovnika.

Iz te (poljske) perspektive poseban značaj dobijaju Titovi politički potezi kao što su odbijanje poslušnosti Staljinu 1948. i osuda ulaska vojske Varšavskog pakta u Čehoslovačku 1968. godine. Mada ove asocijacije možda nisu čitljive kao interpretacioni kontekst prosečnom poljskom slušaocu, ipak u ovom delu (što je tipično za Kažikovo eruditivno stvaralaštvo) uvedene su sa namerom, zbog svoje retoričke moći i kao takve, postale su funkcija političke provokacije.

U drugoj pesmi Staševskog, *Maljčiki*, susrećemo se sa drugačijom vrstom transpozicije i revalorizacije komunističke simbolike. *Maljčiki* je jedna od dvanaest pesama koje se nalaze na albumu *Yugoton* objavljenom u Poljskoj 2001. godine⁷. Osmišljen kao veći muzički projekat, zasnovan na međunarodnoj saradnji umetnika (poljskih, srpskih, hrvatskih i drugih) album je zbir obrada na poljskom jeziku popularnih pesama jugoslovenskih grupa iz 80-ih godina bendova koji su pripadali muzičkom novom talasu.

Kao digresiju treba spomenuti da sam projekat muzičkog audiorecikliranja u obliku albuma *Yugoton* – ideja Gžegoža Bžozoviča, poljskog novinara koji je, kao dete diplomate, odrastao početkom osamdesetih u Beogradu – predstavlja pojavu fenomena koji uslovno rečeno možemo nazvati „poljska jugonostalgija“⁸. Jedan od njenih imaginarnih temelja jeste mit o slobodnoj jugoslovenskoj rok sceni – sa jedne strane jako ukorenjenoj u lokalnu muzičku tradiciju, dok sa druge strane od kraja 70-ih modernizovanoj u zapadnom stilu sa neuporedivo većim intenzitetom u odnosu na poljske realije. U shvatanjima poljskih muzičara jugoslovenski rok predstavljao je značajnu, bar u estetskom smislu, protivtežu oficijelnoj kulturi, potčinjenoj diktatu vladajuće komunističke partije⁹. Samim tim imao je uticaj na ukupan društveni život,

⁷ CD album *Yugoton*, izd. Zic Zac i BMG Poland, 2001. Album je zbirka kovera: Kazik, *Malcziki* (Vis Idoli, *Malićki*); K. Nosowska i P. Kukiz, G. Brzozowicz, *Rzadko widuję cię z dziewczętami* (Vis Idoli, *Retko te vidjam sa devojka*); R. „Tymon” Tymański, G. Brzozowicz, *Dziewczeta w letnich sukienkach* (Haustor, *Moja prva ljubav*); Kazik, J. Houra, *Czarnobialy świat* (Prljavo kazalište, *Crno-bijeli svijet*); K. Nosowska, *Gdy miasto śpi snem kamiennym* (Aerodrom, *Obična ljubavna pjesma*); O. Deriglasoff, *Falochron* (Bajaga i Instruktori, *442 Do Beograda*); Kazik, *Elektryczny orgazm* (Električni Orgazm, *Električni Orgazm*); K. Nosowska, *To była sobota* (Jura Stublić i Film, *Zamisli život u ritmu muzike za ples*); Ema, P. Kukiz, G. Brzozowicz, F. Łobodziński (Haustor, *Ena*); G. Nawrocki, O. Deriglasoff, *W sercu miasta* (Film, *Owvedi me iz ovog grada*); P. Kukiz, *O nic nie pytaj (bo nie pytam ja)* (Pami Valjak, *Uhvati ritam*); O. Deriglasoff, *1000 kawalków* (Jura Stublić i Film, *Neprilagođen*).

⁸ Upor. M. Boguslawska, *Pop-postkomunističke nostalgije...*

⁹ J. Kocurek, *Yugoton – powrót słowiańskiego ducha*, „Machina” 2001, br. 4; M. Kirmuč, *Yugoton – Pojednanie*, „Teraz Rock” 2001, br. 3; W. Belke, *Wywiad z Grzegorzem Brzo-*

dok je u Narodnoj Republici Poljskoj, u to vreme rok, predstavljao treći – porred zvaničnog i opozicionog – podzemni tok kulture, zbog čega njegovo delovanje nije moglo da bude mnogo rasprostranjeno i u podjednakom stepenu dinamično.

Vratimo se sada glavnoj temi naših razmatranja. Između pesama sabranih na albumu *Yugoton* nalazi se pesma *Maljčiki* koja predstavlja odličan primer primene semiotičke procedure *stioba*. Ova tekstualna strategija se naslanja na takvu upotrebu retoričkih sredstava, koja omogućavaju uspostavljanje distance do rekodiranog objekta – njegove ideološke i/ili estetske motivacije. U kontekstu popkomunizma koji nas ovde interesuje, *stiob* označava da je komunistički diskurzivni stil izložen delovanju ironije. Reprezentativni znakovi su dekontekstualizovani u svrhu parodijske, subverzivne deformacije prvobitnih značenja simbola, motiva, formi i sl., kao i kompromitacije nekad kanonskih semantičkih vrednosti¹⁰.

Pesma koja nas interesuje zasniva se na Kažikovoj autorskoj parafrazi poznatog teksta grupe Vis Idoli napisanog 1981. godine. Jugoslovenska pesma dovodila je u pitanje komunističku ideju „takmičenja u radu” i koncepciju *homini novi* koja stoji u osnovi te ideje, a čiji je estetski korelat bio socrealizam. Poljski izvođač koristi originalan tekst pesme i na prvobitni smisao dodaje novi, koji se odnosi na aktuelne društvene pojave i probleme kondicije pojedinca u uslovima postindustrijske, postmoderne civilizacije. U Kažikovoj pesmi riječ je o dvostrukom rekodiranju *lingua sovetica*¹¹ – poljski tekst i prateći tv spot nadovezuju se na socrealističku stilistiku i komunističku amblematiku (primenjenu prvobitno kod pesme grupe Vis Idoli) koje su zatim kontaminirane sa motivima iz života savremenih preduzeća. Na taj način Kažik ukazuje na analogiju između udarništva rada i dehumanizovanog delovanja velikih korporacija. Cilj te komplikovane igre povezivanja – kako intertekstualnih tako i tih između teksta i vankontekstualnih asocijacija/aluzija – jeste kritika postmoderne civilizacije u kojoj je socijalističku fabriku zamenila korporacija, a radnika-udarnika lider „trke pacova“. Savremeni svet – u kojem Korčagino-

zowiczem, <http://muzyka.wp.pl?id,16114,niusy.html> (pristup: 01.03.2008); *Yugoton – pomiędzy przeszłością a przyszłością*, <http://eduseek.interklasa.pl/artykuly/artkul/ida/1517/idc/1/> (pristup:12.03.2008).

¹⁰ Riječ je o proceduri koju ruski semiotičari u odnosu na sopstveno područje zovu *noctso-ветский стёб*. Upor. H. Kudlińska, *Mały słownik popkomunizmu. Stiob (postsowiecki)*, u: *Popkomunizm...*, s. 361–363 i H. Kudlińska, *Drugie życie imperium znaków, czyli o symbolice komunizmu w tekstach polisemiotycznych w Rosji na przełomie XX i XXI wieku*, u: *Popkomunizm...*, s. 195–216; autorka se nadovezuje na sledeće radove: Б. В. Дубин, *Кружковый стёб и массовые коммуникации: К социологии культурного перехода*, в: *idem, Слово – письмо – литература*, Москва, 2001; Ю. Л. Воротников, *Русский язык современных СМИ и осмысление новой российской действительности*, http://logosbook.ru/VOS/3_2008/28_31.pdf; В. Матизен, *Стёб как феномен культуры*, „Искусство кино” 1993, бр. 3; Е. А. Земская, *Введение*, в: *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*, ред. Е. А. Земская, Москва, 1996.

¹¹ А. Алтунян, *Lingua Tertii Imperii versus Lingua Sovietica*, „Знамя” 2000, №8, <http://magazines.russ.ru/znania/2000/8/altun.html> (6.10.2008г.); В. Красных, „Свой” среди „чужих”: миф или реальность?, Москва, 2003, с. 169–173.

vo mesto s lakoćom preuzima berzanski posrednik – otkriva aksiološku prazninu društvenih odnosa koji (nezavisno od ideoloških osnova svakog od njih) vode ka redukciji subjektiviteta. U suštini u pesmi *Maljčiki* osporava se paradigmatički za evropsku kulturu etos rada, koji smešten u određene političko-ideološke strukture vlasti biva upotrebljen kao sredstvo socijalizacije i veoma često pokazuje svoju patološku stranu, javljajući se u vidu ropstva ili prostitucije.

Drugi primer konfrontacionog stava rok autora prema društvenoj stvarnosti u njenoj ideološko-političkoj dimenziji jeste pesma *Slovanja* slovenačke grupe Laibach. Pesma se nalazi na albumu *Volk*¹² iz 2006. godine koji sadrži snimke rok parafraza četrnaest nacionalnih himni. Jedan od snimaka je inspirisan pesmom *Hej, Sloveni* koja je u SFRJ imala funkciju državne himne. U brošuri koja ide uz album autori su postavili objašnjenje o poreklu himne i njenoj jugoslovenskoj sudbini. Engleski tekst pesme Laibacha je pastiš tradicionalne poetike himničnih tekstova – nadovezuje se na karakteristične osobine žanra: patetiku, monumentalizam, hiperbolizaciju, kao i na specifično umeće ubeđivanja korišćeno u patriotskim propagandnim tekstovima. Delo, ukazujući na adresante pesme – komuniste, Jugoslovene, Poljake i druge – na subverzivan način operiše igrom identiteta i identifikacija, a cela pesma (u pozadini se čuje jugoslovenska himna na slovenačkom jeziku) ima nostalgičan karakter.

Album *Volk* predstavlja još jednu u opusu grupe Laibach, realizaciju koncepcije polit-roka, rok stvaralaštva koje je smešteno duboko u aktuelna politička i društvena zbivanja, a istovremeno koristi provokaciju i skandal (između ostalog kroz višeznačno korišćenje narodnih simbola i aludiranje na komunističku i nacističku ikonografiju) kao glavno sredstvo delovanja na primaoca. Izazivanje konfliktna situacije treba da – po mišljenju autora – dovede u pitanje društveni poredak. Taj umetnički idiom – koji analitičari umetnosti grupe Laibach zovu monumentalnom retro avangardom – u osnovnoj formi je baziran na pank estetici i poziva se na duh eksperimenata konceptualne umetnosti i pop arta¹³.

Iz toga proističe da bi projekat *Volk* Laibacha trebalo smestiti u kontekst drugih umetničko-konceptualnih poduhvata grupe koja je problematizovala veze između umetnosti i ideologije (posebno nacionalne, jer je ona jedna od ideologija koje sadrže totalitarni potencijal). Totalitarne sisteme Laibach naziva jednim imenom – *nacistaljinizam*. On interesuje grupu, pre svega kao estetska praksa u kojoj se operiše određenim repertoarom simbola i karakterističnom retorikom. Za stvaralaštvo grupe važna je pre svega komunikativna specifična totalitarnih supersimbola – autori deklarišu: *korišćenje moći sim-*

¹² Laibach, *Volk*, Laibach and Silence, 2006.

¹³ M. Šuvaković, *Konceptualna umetnost u poznom i postsocijalizmu*, u: idem, *Konceptualna umetnost*, Novi Sad, 2007; S. Žižek, *Dlaczego Laibach i Neue Slowenische Kunst nie są faszystami?* <http://www.krytykapolityczna.pl/Opinie/Zizek-Dlaczego-Laibach-i-Neue-Slowenische-Kunst-nie-sa-faszystami/menu-id-197.html> (pristup: 20.8.2010), J. Kowalski, *Niepokojący Laibach*, „Czas Kultury“ 2009, nr 4, s. 148–149.

bola, [a] ne samo simbola moć"¹⁴. Mada je taj osnovni stvaralački postulat Laibach sa uspehom realizovao od početka svog postojanja u različitim uslovima i političkim kontekstima, i danas ovaj eksperiment ne gubi na značaju.

Trenutna umetnička traganja Laibacha dotiču novi problem, dakle, na čemu se zasniva neopadajuća sila kompromitovanih ideologija vidljiva u njihovoj retoričkoj efektivnosti. Ona se upravo vidi u odnosu masa/javnog mnjenja prema raznim verbalnim, vizuelnim, zvučnim znacima koji reprezentuju otegotvorene totalitarizme u istoriji, zasnovane na negaciji ili tabuiziranju toga što je „nezgodno“.

Kako plastični radovi članova grupe Laibach, tako i „zvučna dešavanja“ konstruisani su poput rebusa. Znaci komunističke i nacističke provenijencije ukomponovani su sa (hrišćanskim) religijskim simbolima. Takvo delovanje otkriva prirodu simbola koji su na snazi u sferi ideoloških sistema – oni apsolutizuju ideje na koje se odnose, a samim tim služe transcendentovanju ideologije, dok ih ona oplemenjuje i sakralizuje. Kompozicija i međusobna identifikacija simbola u pogledu značenja omogućava da se razbije automatizam u njihovom društvenom čitanju, a samim tim i da pojača njihovu ekspresiju.

Laibach se služi totalitarnim jezikom, posebno retorikom propagande gesta koje Slavoj Žižek, poznavalac i tumač dela grupe, naziva „nadidentifikacija sa sistemom“. Njen smisao najbolje objašnjava parola iz manifesta grupa objavljenog 1982. godine koja glasi: *Svaka umetnost je podložna političkoj manipulaciji osim umetnosti koja sama koristi jezik te manipulacije*¹⁵. Podređeno logici tog paradoksa umetničko delovanje nije samo, kao što bi članovi grupe želeli, manifest stvaralačke slobode (jer – prema mom mišljenju – nju im u mnogo većoj meri obezbeđuje u osnovi modernistička ideja autonomije umetnosti, uostalom, sami umetnici tvrde da je njihov projekat više estetski nego politički). „Nadidentifikacija“ sa takvim ideologijama kao što su komunizam i nacizam, s obzirom na demonstrativan karakter i radikalizam samog gesta – mada po pretpostavci treba da služi „dobrovoljnoj akceptaciji uloge ideologije“ i „demaskiranju i rekapitulaciji režimske umetnosti“ – omogućava umetnicima da stave pod sumnju superego evropske kulture kao izvor totalitarnih ideologija.

Iz prethodnih razmatranja čija je teoretska polazna tačka koncepcija filozofskog pragmatizma, sledi da se rok kultura u svojim društveno angažovanim oblicima manje ili više svesno nadovezuje na tradiciju kritičkog humanizma. Na primeru analize pesama Kažika Staševskog i grupe Laibach možemo da zapazimo kako, neomarksistička revitalizovana od strane Nove leveice u periodu kontrakulture, ideja funkcionalne *praxis* biva uključena u tok savremene alternativne kulture.

Jedan od vidova takve konfrontacije jeste umetnička konceptualizacija pitanja društvenog uticaja ideologije. Dakle, pod pretpostavkom da je rok ta vrsta umetničkog stvaralaštva koja obara opoziciju koju je uspostavio modernizam: između umetnosti i popularne kulture, umetnosti i stvarnosti, umetnosti i politike, kao i umetnosti i spoznaje (znanja), čini se da su pesme „osetljivih na

¹⁴ *Ausstellung Laibach Kunst Rekapitulacija*, Łódź, 2009, s. 128.

¹⁵ *Ibidem*, s. 10.

vreme“ filozofa gradskih blokova i postudarničkih predgrađa odlična inspiracija i doprinos kritičkoj misli nad komunističkom prošlošću i sećanjem na nju.

Literatura:

- Ausstellung Laibach Kunst Rekapitulacja*, Łódź, 2009, s. 128.
- Belke W., *Wywiad z Grzegorzem Brzozowiczem*, www.muzyka.wp.pl?id,16114,niusy.html (pristup: 01.03.2008).
- Boguslawska M., *Pop-postkomunističke nostalgije*, „Književna istorija” Belgrad, 2010, XLII, nr 142, s. 625–631.
- Grębecka Z., *O potrzebie antropologii komunizmu. Rozpoznanie wstępne*, u: *Sploty kultury*, red. N. Dołowy-Rybińska i dr., Warszawa, 2010, s. 158–201.
- Kirmuć M., *Yugoton – Pojednanie*, „Teraz Rock” 2001, br. 3.
- Kocurek J., *Yugoton – powrót słowiańskiego ducha*, „Machina” 2001, br. 4.
- Kowalski J., *Niepokojący Laibach*, „Czas Kultury“ 2009, nr 4, s. 148–149.
- Popkomunizm. Doświadczenie komunizmu i kultura popularna*, red. M. Boguslawska, Z. Grębecka, Warszawa, 2011.
- Rozsak T., *Kontrakultura. Razmatranja o tehnokratskom društvu i njegovoj mladenačkoj opoziciji*, Zagreb, 1978.
- Schusterman R., *Practicing Philosophy. Pragmatism and the Philosophical Life* (poljsko izd.: *Praktyka filozofii, filozofia praktyki*, prev. A. Mitek, Kraków, 2005).
- Šuvaković M., *Konceptualna umetnost u poznom i postsocijalizmu*, u: idem, *Konceptualna umetnost*, Novi Sad, 2007.
- Žižek S., *Dlaczego Laibach i Neue Slowenische Kunst nie są faszystami?* <http://www.krytykapolityczna.pl/Opinie/Zizek-Dlaczego-Laibach-i-Neue-Slowenische-Kunst-nie-sa-faszystami/menu-id-197.html>.

Magdalena BOGUSLAWSKA

REINTERPRETATION OF COMMUNIST SYMBOLS IN THE CONTEMPORARY ROCK MUSIC CULTURE

Summary

Presented material was gathered as part of research project about the phenomena of „popcommunism” in post-Communist countries of Europe. The author describes this problem on examples, which are representative for Polish (Yugoton project) i post-Yugoslavic (Laibach) rock music scene. Author analyses the strategies of using and reinterpretation Communist symbols and themes – which can be describe as *lieux de mémoire* – in the popular culture, including the procedure of stioob and identification with system. Research shows also, how the phenomena of recycling the Communist culture codes is connected with wider problem of reception this historical period in Poland and in former Yugoslavian countries.

Key words: Communism, popcommunism, Jugo-nostalgia, stioob, rock culture, Kazik Staszewski, Laibach.

Rad sa poljskog preveo Branko Dimitrijević.

Sanjin KODRIĆ
Sarajevo

**POETIKA KULTURE I POLITIKA KNJIŽEVNOSTI:
KANONSKI KULTURALNO-POETIČKI
MAKROMODEL U POVIJESTI NOVIJE
BOŠNJAČKE/BOSANSKOHERCEGOVAČKE
KNJIŽEVNOSTI**

Uz politradicijski i postkanonski, kanonski kulturalno-poetički makromodel jedan je od triju jasno prepoznatljivih temeljnih i, u pravilu, natpoetičkih te transtemporalnih kulturalno-književnih modelativnih makroobrazaca u povijesti novije bošnjačke / bosanskohercegovačke književnosti. Kao takav, on okuplja ono što su vrlo različite i, na prvi pogled, sasvim nespojive „stilske grupe“ ili „književni pravci“ bošnjačke / bosanskohercegovačke književne prakse počev od za ovu literaturu i njezinu povijest inače presudne godine 1878. pa sve do sredine pedesetih godina 20. st. – *folklorni romantizam i prosvjetiteljski realizam preporodnog doba* sa samog kraja 19. i u praskozorje 20. st., potom *socijalnu literaturu* između dvaju svjetskih ratova te, u daljem hronološkom slijedu, *književnost NOB-a* i poratnog *socijalističkog realizma* (tzv. *socrealizma*), u vremenskom smislu obuhvatajući tako više od polovine ukupne novije bošnjačke / bosanskohercegovačke književne povijesti. Uprkos značajnim međusobnim razlikama, sve ove pojedinačne „stilske grupe“ ili „književni pravci“ novije bošnjačke / bosanskohercegovačke književnosti dijele i mnoga suštinski važna obilježja, koja je, međutim, previdala tradicionalna historija književnosti i njezina prvenstvena, gotovo zarobljenička vezanost za strogi princip hronologije, a koja, pak, vidljivim čini osobena vrsta savremene kulturalno-poetičke historije književnosti što se zasniva, prije svega, na osnovnim postavkama teorija kulturalnog pamćenja te drugih, srodnih savremenih kulturalno orijentiranih analitičko-interpretativnih strategija.

Gljučne riječi: Novija bošnjačka/bosanskohercegovačka književnost, južnoslavenska interliterarna zajednica, kulturalno-poetička historija književnosti, kanonski kulturalno-poetički makromodel, kulturalno pamćenje, poetika kulture, politika književnosti.

Gledano iz perspektive – ovdje inače zagovarane – one vrste kulturalno-poetičke historije književnosti što se zasniva, prije svega, na osnovnim postavkama teorija kulturalnog pamćenja te drugih, srodnih savremenih kulturalno orijentiranih analitičko-interpretativnih strategija (usp. Kodrić 2010, 2011), u povijesti novije bošnjačke / bosanskohercegovačke književnosti, odnosno bošnjačke / bosanskohercegovačke književne prakse počev od posljednje trećine 19. pa tokom cjeline 20. st., razlikuju se tri jasno prepoznatljiva kulturalno-poetička makromodela: *kanonski, politradicijski i postkanonski kulturalno-poetički makromodel*, što je – s obzirom na brojne a izrazito važne razvojno-kontekstualne srodnosti, uzajamnosti i/ili podudarnosti – situacija koja se vrlo jednostavno može prepoznati i u povijestima drugih književnosti južnoslavens-

ske interliterarne zajednice istog vremena, uz – naravno – manje ili veće prilagodbe uvjetovane onim što su isto tako bitne osobene zakonitosti i uopće specifičnosti razvoja pojedinih južnoslavenskih literatura i njihovih tradicija.¹ Ova tri naročita kulturalno-poetička makromodela predstavljaju, pri tom, tri temeljna i, u pravilu, natpoetička te transtemporalna kulturalno-književna modelativna makroobrazaca, utoliko prije što se ne temelje samo na u jednom trenutku postojećim eksplicitnim ili implicitnim poetičkim okvirima, već, naprotiv, zapremaju znatno šire kulturalno stanje, tzv. poetiku kulture, pa čak i politiku književnosti, baš kao što predstavljaju – ovaj put više semiotički govoreći – i tri kompleksna makromodaliteta „kulturalno označenog“ što se kao povlašteni sadržaj u kontinuitetima i diskontinuitetima komunicira u nekoj literaturi kao cjelini, odnosno u nekim njezinim užim povijesnorazvojnim fazama i trenucima ili, pak, širim interliterarnim procesima i pojavama. A kao takva, tri kulturalno-poetička makromodela o kojima je riječ ukazuju, vrlo zorno, na ono što su književnorazvojne zakonitosti višeg reda, uključujući, posebno, suštinski važne aspekte naročite „unutrašnje“ dinamike koja se ostvaruje u datoj književnoj praksi tokom njezina dužeg ili kraćeg povijesnog trajanja, a kad – tek primjera radi – u pozadini na prvi pogled sasvim različitih i u pravi mah međusobno nespojivih pojedinačnih književnopovijesnih procesa i pojava iz različitih književnopovijesnih trenutaka naslućuje se slična, pa čak i zajednička logika, i to upravo ona koju ne uspijeva do kraja artikulirati tradicionalna historija književnosti i njezina prvenstvena, gotovo zarobljenička vezanost za strogi princip hronologije, s jedne strane. S druge, pak, strane, zahvaljujući prvenstveno tome što izbjegava ovu, kao i brojne druge manjkavosti klasičnih književnohistorijskih metodologija, ideja o raščlambi književne povijesti u naročite kulturalno-poetičke makromodele kao kompleksne književnohistorijske inteligibilije otvara nove mogućnosti i u onom što je danas sve zahtjevniji napor literarne komparatistike, a posebno one južnoslavističke, u ovom, potonjem slučaju omogućujući istovremeno – između svega ostalog – i znatno potpuniji pogled kako na ono što je u južnoslavenskim literarnim okvirima fundamentalno, nesumnjivo zajedničko te nedjeljivo, tako i na – uz ovaj uvijek važni komparatistički paralelizam, koji se nikad ne smije zanemariti, a pogotovo ne nasilno ukinuti – osobene pojedinačne procese i pojave što obilježavaju povijest pojedinačnih literatura sastavnica južnoslavenske interlite-

¹ Ideju o mogućnosti raščlambе povijesti novije bošnjačke / bosanskohercegovačke književnosti (baš kao i – tragom njihovih međusobnih povezanosti – drugih književnosti južnoslavenske interliterarne zajednice) u ova tri kulturalno-poetička (ili kulturalnomemorijska) makromodela načelno sam predstavio, između ostalog, i prilikom prvih *Njegoševih dana* (Cetinje, 27–29. 6. 2008), u radu *Književna semioza, kulturalno pamćenje i kulturalnomemorijska historija književnosti (O kulturalnomemorijskim makromodelima u bošnjačkoj / bosanskohercegovačkoj književnosti 20. stoljeća)* (usp. Kodrić 2009). U tom smislu, ovaj, novi rad predstavlja neku vrstu nastavka ili razrade prethodnog, no – iako i dalje tek na načelnoj razini – ovaj put u drugačijem i, prije svega, užem predmetno-problemskom fokusu. (Za cjeloviti uvid u mogućnosti razumijevanja povijesti novije bošnjačke / bosanskohercegovačke književnosti, a na toj osnovi umnogome i drugih književnosti južnoslavenske interliterarne zajednice iz perspektive teorija kulturalnog pamćenja te drugih, srodnih savremenih kulturalno orijentiranih analitičko-interpretivnih strategija usp. Kodrić 2011.)

rarne zajednice, i na, dakle, ono što je partikularno, na neki način posebno te prepoznatljivo, a zapravo na ono što – u naročitoj igri istovjetnosti i drugačijosti i/ili sličnosti i razlika – u konačnici suštinski i osmišljava širi južnoslavenski pluralni i policentrični kulturalno-književni mozaik. Prednosti ovakvog, metodološki kompleksnog, interdisciplinarnog i eklektičnog pristupa pitanjima književne povijesti vidljive su, pri tom, i onda kad je riječ o najobuhvatnijim književnohistorijskim sintezama, npr. o onima koje pretendiraju ka razumijevanju čitavog jednog književnopovijesnog niza, bez obzira na to da li je u pitanju pojedinačna književnost, odnosno pojedinačna književna tradicija, ili, pak, recimo, jedna osobena interliterarna zajednica, ali i onda kad je riječ o užim, određenijim književnopovijesnim procesima i pojavama, kako je to slučaj i s fenomenom kanonskog kulturalno-poetičkog makromodela u povijesti novije bošnjačke / bosanskohercegovačke književnosti.

Kanonski kulturalno-poetički makromodel u novijoj povijesti bošnjačke / bosanskohercegovačke književnosti okuplja ono što su vrlo različite i, na prvi pogled, sasvim nespojive „stilske grupe“ ili „književni pravci“ bošnjačke / bosanskohercegovačke književne prakse počev od za ovu literaturu i njezinu povijest inače presudne godine 1878. pa sve do sredine pedesetih godina 20. st. – *folklorni romantizam* i *prosvjetiteljski realizam preporodnog doba* sa samog kraja 19. i u praskozorje 20. st., potom *socijalnu literaturu* između dvaju svjetskih ratova te, u daljem hronološkom slijedu, *književnost NOB-a* i *poratnog socijalističkog realizma* (tzv. *socrealizma*). Na ovaj način određen, kanonski kulturalno-poetički makromodel u vremenskom smislu obuhvata više od polovine ukupne novije bošnjačke / bosanskohercegovačke književne povijesti, od vremena autora kakvi su Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak (1839–1902), Edhem Mulabdić (1862–1954), Osman Nuri Hadžić (1869–1937) ili Safvet-beg Bašagić (1870–1934), a potom i Riza-beg Kapetanović (1868–1931), Osman Đikić (1879–1912), Hamid Šahinović Ekrem (1879–1936) ili Šemsudin Sarajlić (1887–1960) i dr., preko vremena međuratnih autora, poput posebno Hasana Kikića (1905–1942) ili Zije Dizdarevića (1916–1942), a potom i Atifa Ljubovića (1904–1955), Saliha Alića (1906–1981), Husnije Čengića (1907–1986) ili Hamida Dizdara (1907–1967), ali i Skendera Kulenića (1910–1978) ili Maka Dizdara (1917–1971), barem onda kad je riječ o njihovom ranom, početnom književnom radu, pa sve do, uz ostale, i mladog Meše Selimovića (1910–1982) ili Derviša Sušića (1925–1990), također iz njihovih prvih, početničkih književnih tekstova nastalih u toku ili neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Pri tom, paradoksalno samo na prvi pogled, ovaj kulturalno-poetički makromodel dominantan je obrazac književne prakse uvijek onda kad se cjelokupna bošnjačka / bosanskohercegovačka kultura, pa tako i književnost na neki način nalazila na nekom svojem novom, odlučujućem početku i presudnoj povijesnoj raskrsnici: najprije, dakle, u burnom i, štaviše, traumatičnom tranzicijskom vremenu radikalne smjene dviju velikih carevina u Bosni, Osmanskog carstva i Austro-Ugarske monarhije, te s ovim povezane evropocentrične „emancipacije“ i „modernizacije“ na prijelazu 19. i 20. st.,

potom tokom međuratnog doba, koje je, u i dalje vrlo specifičnom bosanskom slučaju, obilježeno i nastavkom još uvijek jednako bolne i traumatične preporodne tranzicije, ali, uz dramu posvemašnije „evropeizacije“, i novim teškim izazovima i iskušenjima, ovaj put onima koji su vezani za netom uspostavljeni jugoslavenski državni okvir, a što će – u nevjerovatnoj zgusnutosti radikalnih povijesnih mijena – nastaviti se vremenom Drugog svjetskog rata, kad cijela jedna tek unekoliko stasala i, takoreći, rekonvalescentska kultura i njezina književnost iznova proživljavaju stanja apsolutne dezorijentiranosti i strašne krize ponovnog urušavanja čitavog jednog kulturalno-književnog sistema, koji će, baš kao i vremenski susjedni socrealistički trenutak, bošnjačku / bosanskohercegovačku kulturalnu i književnu praksu iznova dovesti u stanje temeljite i, ponovo, radikalne reorganizacije, gotovo baš kao nekad na razmeđu „starog vakt“ i „novog vremena“ u posljednjim desetljećima 19. i na samom početku 20. st. Otud, kanonski kulturalno-poetički makromodel u novijoj povijesti bošnjačke / bosanskohercegovačke književnosti vezan je – očito – za stanja akutne kulturalne *traume*, i karakteristični je pokušaj njezina oslobađanja, svojevrsan detraumatizacijski čin (usp. Assmann, A. 2003), pri čemu je redovno – najopćenitije govoreći i samo uvjetno po strani ostavljajući na jednostavna rješenja nikad svodljivu izrazitu heterogenost i dinamičnost stvarne književno-kulturalne prakse – u znaku manje ili više strogo ideološki zadatih ili barem društveno potenciranih i preferiranih okvira književnog rada i kulturalnog memoriranja i uopće ideološki posredno ili neposredno proskribirane funkcionalizacije i „upotrebe“ (pa, čak, i zloupotrebe) književnosti i kulture, što je situacija koja će, iako često na međusobno bitno različite načine, obilježiti potrebu za spasonosnom drastičnom *novinom* što je treba poroditi iz ništavila datog trenutka, nerijetko do kraja planski i organizirano, sa snagom mase cjeline kolektiva koji treba opstati. A upravo zato, jedno od temeljnih obilježja ovog, inače vjerovatno i najkontroverznijeg te – posebno u nekim aspektima – izrazito kompleksnog kulturalno-poetičkog makromodela u novijoj bošnjačkoj/bosanskohercegovačkoj književnoj povijesti jeste, konačno, osobena zadatost modusa i načina književnog oblikovanja te, posebno, obaveza naročitog kulturalnog samozaokruživanja i kulturalne stabilizacije osobene vrste, što je u pravilu situacija dominacije *kolektivnog* i *ideološkog memorijskog formata* te, s ovim u vezi, preferiranja manje-više jedinstvenog kulturalnog obrasca, odnosno monokulturalnosti, pa čak i vrlo specifičnog oblika kulturalnog autoizolacionizma, ali će se i ovdje u onom što je književna zbilja – opet paradoksalno tek na prvi pogled – itekako dešavati različite „unutrašnje“ kulturalne transformacije i biti postojeća posebno izražena kulturalna dinamika, baš kao što će se uspostavljati i katkad vrlo složeni kulturalni odnosi i međukulturalne veze, s tom razlikom da su u ovom slučaju u opticaju takva kulturalna središta i takve kulturalne preferencije koje se u odnosu na tradiciju te, naročito, na današnje poimanje (inter)kulturalnih procesa vrlo često razumijevaju kao situacije prekidanja slobodno kreirane i nekontrolirane kulturalne interakcije. Takvo što, uostalom, a tek primjera radi, pokazat će, naravno, i, u osnovi, kolonijalna, evropocentrički usmjerena književna praksa preporodne doba sa svojim, s jedne strane, naglim i iznenadnim a radikalnim i drastičnim

otklonom od tzv. „orijentalnog inspirativnog vrela“, te, s druge strane, s uporednim insistiranjem ne samo na tzv. „duševnoj evropeizaciji“ (usp. Braun 2009) već i na programskom okretanju prema susjednim kulturama, prije svega hrvatskoj i srpskoj, prema kojima se sve više javlja osjećaj zajedništva i srodnštva, pa čak i bratstva i jednorodnosti (usp. Rizvić 1990), pri čemu je, međutim, gotovo identična situacija i u postpreporodnoj književnoj praksi te, naročito, u književnosti NOB-a i socrealizma, gdje će socijalističko insistiranje na „bratstvu i jedinstvu“ jugoslavenskih naroda s jedne strane značiti ipak redukcioniističko napuštanje brojnih ranijih kulturalno-književnih opcija kao „reakcionarnih“ i „kontrarevolucionarnih“, dok će s druge strane podrazumijevati i izgradnju novog, nadsocijalnog, pa, čak, i interliterarnog modelativnog formata, kako to – opet tek prvenstveno primjera radi – pokazuje i sasvim paradigmatični slučaj ratne poeme *Stojanka majka Knežopoljka* (1942) S. Kulenovića, koja će u bošnjačku književnost u cijelosti internalizirati sama kantska mjesta srpsko-crnogorske epsko-herojske tradicije, baš kao što će nekoć svojim romanom *Zeleno busenje* (1898) E. Mulabdić prvi put uvesti ovaj prepoznatljiv, amblematični evropski književni žanr u jednu dotad orijentalno-islamsku književnu i kulturalnu tradiciju, sve to opet tragom svojih južnoslavenskih, prvenstveno hrvatskih i srpskih književnih „uzora“, ali i osnovom kulturalno jasno doznačene obaveze naročitog preporodnog artikuliranja kako južnoslavenskog zajedništva, tako i prepoznatljive vlastitosti u ovom okviru (usp. Kodrić 2011).

U ovakvoj situaciji, ono što – nadalje – presudno obilježava cjelinu kantskog kulturalno-poetičkog makromodela u novijoj bošnjačkoj / bosansko-hercegovačkoj književnoj povijesti, pa samim tim – mada obavezno na različite načine – i pojedinačne „stilske grupe“ i „književne pravce“ koji ga čine, jeste najčešće posebno radikalna izmjena „semiotičkog prostora“ književne prakse (usp. Lotman 2004), kad se u središtu „semiosfere“ ove literature, čije se prethodno postojeće granice u međuvremenu gotovo u cijelosti ukidaju, kao „generator tekstova“ javlja u većoj ili manjoj mjeri tradicijski „strani jezik“ – najprije „jezik“ zapadne kulture (kako je to slučaj u književnosti folklornog romantizma i prosvjetiteljskog realizma preporodnog doba), potom „jezik“ „proletarijata“ i „socijalističke internacionale“ (kao onda kad je riječ o književnom radu međuratnog pokreta tzv. socijalne literature) te, na kraju, „jezik“ partizansko-komunističke Revolucije (u književnosti NOB-a) i njegov najčešće svojevrsni izravni idiomatski produžetak u obliku „jezika“ jugoslavenskog „državnog socijalizma“ (što će ga, u mirnodopskim uvjetima nastavljajući ratni „revolucionarni put“, artikulirati književnost socrealizma u vremenu neposredno nakon Drugog svjetskog rata). Kako to opet sasvim jasno pokazuje već apostrofirani bilo Mulabdićev, bilo Kulenovićev slučaj, odnosno uopće bilo preporodna, bilo cijela „lijevo“ orijentirana književna praksa počev od književnog rada međuratnog pokreta tzv. socijalne literature, preko književnosti NOB-a, pa sve do socrealizma, ovakvo što, ovaj, naime, prodor radikalno nove, „tuđe semiotike“, koji će „primalačke“, prethodne „domaće jezike“ redovno izmještatati na marginu, i to u pravilu s namjerom njihova krajnjeg

potiskivanja, pa čak i potpunog uništenja putem nepovratnog zaborava, kanonski kulturalno-poetički makromodel u novijoj bošnjačkoj / bosanskohercegovačkoj književnoj povijesti čini, pri tom, naglašeno vezanim za ono što je prijekid njezina postepenog, „linearnog“ književnog razvoja, pa upravo jedno od njegovih osnovnih obilježja postaje i kulturalna „eksplozija“ (usp. Lotman 1998), koja se ovdje dešava prvenstveno na dijahronijskoj osi, pri čemu upravo ovdje posebno dolazi do izražaja „vruća“ mitomotorika sjećanja i „binarni“ karakter bošnjačkog/bosanskohercegovačkog književno-kulturalnog sistema sa svojom temeljnom idejom „potpunog i bezuvjetnog uništenja prethodnoga te apokaliptičnoga rođenja novoga“, zbog čega je kanonski kulturalno-poetički makromodel u novijoj bošnjačkoj/ bosanskohercegovačkoj književnoj povijesti i ono mjesto gdje u hronološkom smislu započinje ona za ovu književnost inače karakteristična osobena književnopovijesna „sistemska nestabilnost“ i njezin naročiti „skokoviti“ razvoj u vremenu od kraja 19. pa tokom cjeline 20. st. Istina, kanonski kulturalno-poetički makromodel u novijoj povijesti bošnjačke / bosanskohercegovačke književnosti poznaje, naravno, i ono što je – prema Muhsinu Rizviću – za bošnjačku, ali i uopće bosanskohercegovačku književnost jednako karakteristična intertekstualna književna mnemonika, a zapravo „pojava estetsko-idejne reverzije, povratka, obratljivosti, odnosno estetsko-emocionalnog, duhovno-ambijentalnog, tematsko-motivskog i idejnog obnavljanja, autoinspiracije u svojoj književnoj tradiciji“, ali se ova kvo što, ova, naime, naročita vrsta „dijahronijskog, vertikalnog (ili čak međuzanrovskog) autokomparativizma“ kao svojevrsni razvojno stabilizirajući element, u ovom okviru ostvaruje na poseban i izrazito složen način i – pogotovo u slučaju pojedinih „stilskih grupa“ i „književnih pravaca“ koje obuhvata – uz značajan udio onog što Rizvić označava pojavom „sinhronijskog komparativizma prema drugim literaturama“ (usp. Rizvić 1994), što u konačnici uvjetuje i upravo ovdje posebno izraženu pojavu književnog razvoja po nekom izvana doznačenom i, u osnovi, kolonijalno-adoptivnom modelativnom obrascu, kako to pokazuje ne samo ukupna preporodna folklornoromantičarska i prosvjetiteljskorealistička književna praksa s prijelaza 19. i 20. st. već i cjelokupni međuratni književni rad sa svojom stalnom, gotovo opsesivnom sviješću o vlastitoj stilsko-poetičkoj „zakašnjelosti“ za razvijenijim evropskim literaturama, baš kao i književnost NOB-a te sočrealizma i njezina jednako strasna opsjednutost „ugledanjem“ na „napredne“, ortodoksne „socijalističke“ književnosti, prije svega na onu sovjetsku, što je, naime, situacija gotovo identična devetnaestostoljetnom preporodnom traženju književnih „uzora“ u prije svega hrvatskoj i srpskoj književnosti, a potom i uopće u književnoj praksi zapadno-evropskog kulturalno-civilizacijskog kruga onog vremena. Otud, upravo u kanonskom kulturalno-poetičkom makromodelu u povijesti novije bošnjačke / bosanskohercegovačke književnosti posebno naglašeno dešava se ona – tipično lotmanovski shvaćena – situacija naročitog „raskida s prošlošću“ i „idealizacije 'novog'“, kad „tekstovi koji dolaze izvana“ u kontekstu koji ih prima „u hijerarhiji zauzimaju više vrednosno mjesto“ postajući tako „znak pripadnosti 'kulturi', eliti, višoj vrlini“, dok će tek kasniji razvoj pojedinačnih

„stilskih grupa“ i „književnih pravaca“ unutar kanonskog kulturalno-poetičkog makromodela u novijoj bošnjačkoj / bosanskohercegovačkoj književnoj povijesti, a najčešće u njihovim poznim fazama, poznavati i onu situaciju kad „oba principa: 'importirani' tekstovi i 'svoja' kultura uzajamno se pregrupiraju“, pa se javlja „težnja da se prekinuti put obnovi, traže se 'korijeni““, a sve više „'novo' se tumači kao da organski potječe od starog, koje se na taj način rehabilitira“ (usp. Lotman 2004), kad inače ova literatura i izlazi iz svoje kolonijalne adoptivne faze, prelazeći najprije u onu adaptivnu te, konačno, adeptivnu u okvirima politradicijskog, odnosno postkanonskog kulturalno-poetičkog makromodela.

U ovakvoj, vrlo osobenoj situaciji, u svakoj pojedinačnoj „stilskoj grupi“ i „književnom pravcu“ unutar kanonskog kulturalno-poetičkog makromodela u novijoj bošnjačkoj / bosanskohercegovačkoj književnosti prisutne su naročito dominantne centripetalne silnice književne prakse, koje za cilj imaju izgradnju ne samo bitno novog i drugačijeg književnog sistema već i cjelokupnog novog kulturalnog pamćenja, zbog čega će, konačno, kanonski kulturalno-poetički makromodel u novijoj bošnjačkoj/ bosanskohercegovačkoj književnoj povijesti i biti ključno obilježen onim što je „princip kanona“ i „*memoirie volontaire* jednog društva“ ili njegovo „dužničko sjećanje“, a zapravo „princip koji konektivnu strukturu jedne kulture jača u pravcu vremenske rezistentnosti i invarijantnosti“ (Assmann, J. 2005: 20), a što, dakle, upravo samo prividnim paradoksom čini to što noviji razvoj ove literature i započinje iz njezina osobenog stanja težnje ka onom što je kanonsko. Zbog svega ovog, ni najmanje ne čudi ni to da se, pored svega drugog, kao jedna od temeljnih značajki kanonskog kulturalno-poetičkog makromodela u novijoj bošnjačkoj/bosanskohercegovačkoj književnoj povijesti javlja i izraziti u samoj književno-kulturalnoj praksi dominantan „nagon“ za onim što je „pripovijedanje nacije“ (usp. Bhabha 1990), pri čemu se ova vrsta „imaginiranja“ ostvaruje ili kao proces tipično evropskog „nacionaliziranja“ već na neki način postojećih etničko-religijskih kolektivnih identiteta (kako je to inače vrlo složen slučaj u književnosti i kulturi preporodnog doba) ili, pak, kao proces njihova „internacionaliziranja“ s ciljem stvaranja unutar sebe jedinstvenog nadetničkog i nadnacionalnog „bratstva“ (što je prilično jasno formuliran marksističko-socijalistički projekt cijelog „lijevo“ orijentiranog toka unutar ovog okvira, bez obzira na to da li je riječ o međuratnoj socijalnoj literaturi ili književnosti NOB-a te poratnog sorealizma, gdje će ove tendencije zadobiti i svoje možda najrigidnije i stoga krajnje utopijske oblike). Konačno, zbog svega ovog, a ne samo zbog toga što se neke od „stilskih grupa“ i „književnih pravaca“ koji ga čine javljaju na samom početku novije povijesti bošnjačke / bosanskohercegovačke književnosti i kulture, književna praksa iz ovog okvira pokazuje i sklonost da se manje razvija iz onog što su konektivne strukture i uopće sistemski elementi literature koje je ona dio, pa – naročito u poređenju s kasnijim stanjem – posebno ovdje dolazi do izražaja ne samo „tuđa semiotika“ već i mimetičnost reprezentacije „izvanknjiževne zbilje“, koja osobito u kanonskom kulturalno-poetičkom makromodelu u novijoj bošnjačkoj/bosanskohercegovačkoj

književnosti postaje važna i kao „modelativni poticaj“ i kao „akcijski izazov“, pri čemu, isto tako, ovdje naročito važna pitanja jesu i pitanja književne tradicije te njezina „izmišljanja“ (usp. Hobsbawm 2006), ali i problemi književno-kulturalne „pripadnosti“, a što će – mada ponovo na različite načine – biti slučaj i onda kad je riječ, na jednoj strani, o književnosti folklornog romantizma i prosvjetiteljskog realizma preporodnog doba, i onda kad je riječ o, na drugoj strani, književnoj praksi pokreta socijalne literature te, posebno, književnosti NOB-a i sočrealizma.

Na kraju, kao ovakav, iako ovdje tek načelno, vrlo općenito predstavljen, kanonski kulturalno-poetički makromodel u novijoj povijesti bošnjačke/ bosanskohercegovačke književnosti nije – sasvim je očito – tek u formalnom smislu vezan za novovjeki početak ove literature, niti je, isto tako, riječ o onom njezinu razvojnom okviru čiji je značaj tek muzejsko-arhivarnog, književnohistorijskog karaktera. Naprotiv, i kao cjelina i kao kompleksno jedinstvo različitih užih kulturalno-književnih procesa i pojava, kanonski kulturalno-poetički makromodel u novijoj bošnjačkoj/bosanskohercegovačkoj književnoj povijesti pokazuje se prije svega kao prostor čitavog niza naročito složenih kulturalno-književnih fenomena koji će, svaki na svoj način, bitno određivati i kasniji razvoj novije bošnjačke / bosanskohercegovačke književnosti, na različite načine tradirajući se i transformirajući kroz njezinu povijest, i tako oblikujući njezine identitete koji bošnjačku/bosanskohercegovačku književnost istovremeno čvrsto vezuju za druge književnosti južnoslavenske interliterarne zajednice, s jedne strane, dok je, s one druge, čine prepoznatljivom i specifičnom u ovom okviru, na još jedan način potvrđujući vrlo oštroumnu i književnoznanstveno produktivnu opasku Zvonka Kovača da „u svjetlu teorije međuknjiževnoga procesa, odnosno posebne interkulture povijesti književnosti, slučaj bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti ukazuje se svojom kompleksnom izazovnosti, posebnosti, ne kao stranputica, nego kao ozbiljenje trocivilizacijske interkulture retorte svjetske književnosti: ono što se u svjetskim integracijskim procesima događa globalno, u Bosni, upravo u bosanskom jeziku događa se i lokalno“ (Kovač 2001:150).

Literatura:

- Assmann, Aleida (2003), „Three Stabilizers of Memory: Affect – Symbol – Trauma“, u: Udo J. Hebel, ur., *Sites of Memory in American Literatures and Cultures*, 15–30, Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg.
- Assmann, Jan (2005), *Kulturno pamćenje: Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, prev. Vahidin Preljević, Vrijeme, Zenica.
- Bhabha, Homi (1990), *Nation and Narration*, Routledge, London, New York.
- Braun, Maximilian (2009), *Začeci evropeizacije u književnosti slavenskih muslimana u Bosni i Hercegovini*, prev. Ibrahim Dizdar, Suada Hedžić, Dobra knjiga, Sarajevo.
- Hobsbawm, Eric (2006), „Izmišljanje tradicije“, u: Maja Brkljačić, Sandra Prlenda, prev. i pril., *Kultura pamćenja i historija*, 137–150, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.

- Kodrić, Sanjin (2009), „Književna semioza, kulturalno pamćenje i kulturalnomemorijska historija književnosti (O kulturalnomemorijskim makromodelima u bošnjačkoj / bosanskohercegovačkoj književnosti 20. stoljeća)“, u: *Njegoševi dani* [Zbornik radova], ur. Tatjana Bečanović i dr., 225–241, Filozofski fakultet, Nikšić.
- Kodrić, Sanjin (2010), *Književna prošlost i poetika kulture (Teorija novog historiciзма u bosanskohercegovačkoj književnohistorijskoj praksi)*, Slavistički komitet, Sarajevo.
- Kodrić, Sanjin (2011), *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo.
- Kovač, Zvonko (2001), *Poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb.
- Lotman, Jurij M. (1998), *Kultura i eksplozija*, prev. Sanja Veršić, Alfa, Zagreb.
- Lotman, Jurij M. (2004), *Semiosfera: U svetu mišljenja. Čovek – tekst – semiosfera – istorija*, prev. Veselka Santini, Bogdan Terzić, Svetovi, Novi Sad.
- Rizvić, Muhsin (1990), *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887–1918)*, El-Kalem, Sarajevo.
- Rizvić, Muhsin (1994), „Poetika bošnjačke književnosti“, u: Muhsin Rizvić, *Panorama bošnjačke književnosti*, 7–42, Ljiljan, Sarajevo.

Sanjin KODRIC

POETICS OF CULTURE AND POLITICS OF LITERATURE:
CANONICAL CULTURAL-POETIC MACROMODEL IN THE
HISTORY OF THE 19th AND 20th CENTURY BOSNIAK/BOSNIAN-
HERZEGOVINIAN LITERATURE

Summary

The *canonical cultural-poetic macromodel* is one of the three, together with the *polytraditional* and the *postcanonical* one, clearly recognizable fundamental and, as a rule, suprapoetic and transtemporal cultural and literary modelative macropatterns in the history of the 19th and 20th century Bosniak / Bosnian-Herzegovinian literature. As such, it includes diverse and, at the first sight, entirely incompatible ‘stylistic groups’ or ‘literary movements’ of the Bosniak / Bosnian-Herzegovinian literary practice since 1878, the year which is crucial for this literature and its history, until the mid 1950s – the *Folklore Romanticism* and the *Enlightening Realism* of the *Revival Period* from the late 19th and early 20th centuries, then the *Social Literature* between the two world wars, chronologically followed by the *Literature of National Liberation Struggle* and the post-war *Socialistic Realism* (the so called *Soc-Realism*), having embraced in this way more than a half of the entire 19th and 20th century Bosniak / Bosnian-Herzegovinian literary history in a temporal sense. Despite significant mutual differences, all these single ‘stylistic groups’ and ‘literary movements’ of the 19th and 20th century Bosniak / Bosnian-Herzegovinian literature also share many essentially important features,

which, however, were overlooked by the traditional literary historiography and its primary, almost self-imprisoned attachment to the strict principle of chronology, but which can be made visible by the particular kind of contemporary literary historiography which is based on fundamental concepts of theories of cultural memory and other, similar contemporary culturally-oriented analytical and interpretative strategies.

Kew Words: 19th and 20th century Bosniak / Bosnian-Herzegovinian literature, South-Slavic interliterary community, cultural-poetic literary historiography, canonical cultural-poetic macromodel, cultural memory, poetics of culture, politics of literature

Весна МОЈСОВА-ЧЕПИШЕВСКА

Скопје

ЗА СМРТТА НА ЈУГОСЛОВЕНСКИОТ МИТ

Овој труд ќе се обиде да даде одговор на прашањата:

- во која мера современата македонска литература со посебен акцент на романот *Цахиз и истребувачите на кучиња* од Пајо Авировиќ (Скопје: *Детска радост*, 2005, дипломат од кариера, но и писател) зборува отворено за смртта на митот за југословенството и за новата мапа на Балканот и на светот воопшто?
- колку таа современа македонска литература успева да ја разбуди нашата рамнодушност или, пак, да ја стиши нашата избувливост?
- и на крајот дали воопшто имаме и колку имаме потреба од некој нов мит заради смртта/истрошеноста на стариот, кој, пак, нè води кон десловенизирање?

Клучни зборови: југословенски мит, деконструкција, нација, нарација.

Иднината е на Балканот е тезата која многу често уметниците од овој простор ја пласираат во своите дела со што се преобрати мислењето. Затоа што субверзивната уметност од Балканот, уникатната уметност создадена во регионот врз неверојатниот спој на архаичното и авангардното ... каква што веќе ја нема на Западот, сè уште може да каже нешто ново за европската општествена реалност. И во име на тоа голем број уметници своите проекти, своите производи ги подведуваа(т) под заедничкиот квалификатив балкански, наместо српски, хрватски, македонски ... Но, го правеа ли тоа самите тие или некои други во нивно име си дозволуваа да им ја наметната таквата определба? Возможно ли е причината за ова да се наоѓа во „носталгијата“ за поранешна Југославија на самиот Запад? Зашто балканската генеза ги зацврсти своите позиции откако дојде до распаѓање на југословенството.

Скоро целиот дваесетти век овој регион, во кој се распостила и мојата Македонија, е обележан со таа заедничка оставнина – Југославија, па затоа е сè уште лесно да се перцепира и денес како една заедничка целина, и историски, и географски и, секако, најмногу културолошки. Колку и да е голема носталгијата за тој временски период на заедничко живеење и постоење во одредени кругови, таа „заедничка“ балканска историја престана да постои во 90-тите години од 20 век, а некои мислат дека тоа се случило дури и порано. Всушност, културните и интелектуалните елити одиграа мошне значајна улога и во создавањето и во растурањето на таа некогашна југословенска држава која сè уште живее само во при-

временото име на мојата Македонија (Бивша Југословенска Република Македонија – FYROM)¹.

Не обвинуваат нас, бившите Југословени за носталгија, но нели се поносталгични за тие бивши Југословени самите Западњаци? Или, едноставно – западниот човек во својата лежерност и опуштеност, просто нема волја ниту интерес да се „деранжира“ со нешто што за него е само „една ситна географска нијанса“? Па за него е исто Балканец и Србинот, Балканец и Македонецот, Хрватот, Црногорецот, Босанецот ... Или пак, се работи за нешто сосем трето? Тука постои и реална опасност дека погоре спомнатата симплификација на уметниците од регионот како „балкански“, наместо „хрватски“, „српски“, „црногорски“, „словенечки“ и „македонски“ автори, може да резултира со игнорирање на секаков историски и еволутивен развој и надградба на конкретните уметности во регионот, и со тоа да го врати регионот во некакво претходно, одамна поминато историско време. Дали оние од Запад се со толкав отпор кон распадот на Југославија па не можат да се справат со конкретните нации посебно? Да се справат дури и со мојата – македонската?

Романот *Цахиз и истребувачите на кучиња*² од Пајо Авировиќ, кој инаку е дипломат од кариера³, но и писател (Скопје: *Детска радост*,

¹ Културниот аргумент тврди дека неатрактивноста на југословенската идеја (како што во 19 век ја формулираа културните елити) беше главната причина за распаѓањето на Југославија. Југословенската идеја во основа беше националистички проект, кој тргнуваше од претпоставката дека Јужните Словени се ист народ, па поради тоа би било, пожелно и логично да живеат во една држава и таа идеја се потпираше врз панславистичките и другите расни теории. Но, југословенството, кое започна како националистичка идеја за создавање национална држава, подоцна се претвори во идеја за мултикултурализам т.е. антинационалистичка идеја за соработка на слични (но сепак одвоени) народи – прво Срби, Хрвати и Словенци, а потоа, по 1945. година и Македонци и Црногорци, а од 1960. година и Муслимани (т.е. Бошњаци), Албанци. Истите културни и интелектуални елити, кои ја создадоа и промовираа југословенската идеја, подоцна развиваа други идеи и го негираа постоењето на културните сродности. И покрај тоа што сме свесни дека прашањето: *Зошто би биле малцинство во голема држава, кога можеме да бидеме мнозинство во мала?* ја уништи Југославија, од денешна перспектива сфаќаме дека таа не се распадна ниту поради омразата меѓу нејзините народи, ниту поради пропаѓањето на некоја политичка диктатура, туку затоа што дојде до распад на меѓународниот поредок што силно влијаеше на единството на таа земја (Види Дејан Јовиќ. *Причините за распаѓањето на социјалистичка Југославија: Критичка анализа на постоечките интерпретации*. – Скопје: Темплум, 2003). Или како што заклучува Рајко Муршиќ кој верува дека таа се распадна зашто во суштина: *не можеше да се домакратизира кога веќе пропаднаа и „самоуправната“ економија, нејзината социјалистичка идеологија и ситемот кој го обезбедуваше раритетот на нејзините конститутивни федерални единици. Национализмот не беше причина туку последица од борбата за „Титовото наследство“*. Војните во бивша Југославија не беа етнички; тие беа војни за територијална експанзија кои во името на „Југославија“ ја започнаа Србите (2002: 83). Види Rajko Muršič. „Jugoslovenska mračna strana ljudske prirode: pogled iz slovenačke slepe mrlje“ во *SUSEDI U RATU: jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija iz ugla antropologa* (2002: 82–108).

² Насловот на романот се врзува со Цахиз, арапски писател и мислител од деветти век. Во приказната за Петар Адамовиќ ова име се се споменува како дел од дипломската работа на главниот лик која се однесува на осврт на делото на Цахиз *Книгата за живот-*

2005) зборува отворено за смртта на митот за југословенството⁴ и за новата мапа на Балканот и на светот воопшто. Ги начнува и причините за сето тоа, па вели: *И после ќе кажат дека верата е причина за војната. Нема врска. Овие што војуваат не се ни муслимани ни католици ни православни. Пагани. Ова е паганско-погана војна ...* (2005: 178, подвлеченото е мое). Имено, *Авиновиќ се определува за една постара, но проверена литературна техника наречена „итрина на оригиналот“ – замена на личниот идентитет со идентитетот на фиктивниот лик Петар Адамовиќ кому, покрај иницијалните букви од името и презимето, му ја доверува и својата **другост**, својата „тешка шизофренија“ ... избегнувајќи го, на тој начин, прашањето за своето реално постоење, а јас би додала и прашањето за својот идентитет* (Бановиќ-Марковска: 2007, 49). Всушност самиот П.А. е воден од максимата на својот татко (професорот кому му е посветен романот, па така на првата страница пишува: *На мојот татко, Миливое Авировиќ, професор по македонски јазик*). Оваа максима, со една построкенрол дилема: *Ние не влеговме во комунизмот; барем Вие да излезете од транзицијата!*, истакнува дека емигрант во туѓа земја е судбина, а во сопствената – прокоба. *Што ќе се добие ако ги вкрстите „Дневниците“ на Витолд Гомбровиќ со „На патот“ на Џек Керуак или, можеби, уште дневниците на Адријан Мол и Бриџет Џонс,*

ните со критичка анализа на поглавјата посветени на два одредени вида животни: човекот и кучињата (2005: 142–149).

³ Моментално е актуелен амбасадор на Р. Македонија во Израел, а овој негов прв и сè уште единствен роман е и добитник на наградата на *Утрински весник – Роман на годината* за 2005 година од Жири-комисијата во состав: Оливера Николова, Гане Тодоровски, Али Алиу, Лорета Ѓорѓиева-Јаковлевска и Свездан Георгиевски.

⁴ Впрочем таа е една од ретките книги кои сосема отворено зборуваат токму за југословенството како специфичен мит кој дури и излегува надвор од митот за словенството. Инаку, *Сликата за словенството во македонската литература има амбивалентен карактер, од една страна, тоа е слика за нешто друго и до извесен степен туѓо, а од друга страна тоа е слика за себе, за својот **исток** (што значи ”извор” на старословенски), за својот корен и за еден значаен, базичен слој на сопствениот идентитет. Од тие причини, сликата за словенството во македонската култура е една комплексна појава, која обединува слика кон надвор и кон внатре, кон другиот и кон себе, слика кон туѓото, но и кон сопственото истовремено.* Види Соња Стојменска-Елзесер. *Спредбена славистика*. – Скопје: Институт за македонска литература, 2005, 193. Всушност постоењето на големиот број студии како онаа на Марија Тодорова *Замислувајќи го Балканот* (Скопје: Магор, 2001), како и на Roland Inden (*Imagining Indija*. – Oxford and Cambridge: Blackwell, 1990) или на Thierry Hentsch (*Imagining the Middle East*. – Montreal and New York: Black rose, 1992) или на James G. Carrier (*Occidentalism: Images of the West*. – New York: Oxford University Press, 1995) поттикнуваат обиди на сличен начин да се проговори за комплексноста на “словенскиот свет”. Во тој правец мал прилог е веќе споменатата книга на Стојменска-Елзесер, како и моето учество на Меѓународниот научен симпозиум «Славјанские языки и культуры в современном мире» (Москва, Филологический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова, 24–26 марта 2009) со текст за романот *Аквamarin* на Тања Урошевиќ (Скопје: Магор, 2004) кој поттикнува на размисла за суптилниот однос кон словенството и за комплексноста на “словенскиот свет” во македонската културна средина (Види Мойсова-Чепишевска, Весна “Номадизм диаспори в лучах аквамарины” во *Славјанский мир в третьем тысячелетии*. – Москва: Институт славяноведения РАН (ГАСК), 2009, 295–300).

згора на тоа пропуштени низ перспективата на еден маалски свет (скопски Ѓорче Петров), кој го набљудува Балканот, Истокот и бојата на париската Сена?, се прашува Стојан Синадинов во написот во весникот *Форум Плус*. *Цахиз и истребувачите на кучиња*, според него, ја носи генерациската припадност на оние родени во средината на шеесеттите години на минатиот век (на која ѝ припаѓам и јас) и која токму денес го има класичниот проблем: *премлад за да умрееш, престар за рокенрол*, иако тие се преплетуваат и со генерацијата на оние родени во педесеттите на која ѝ припаѓа неговиот брат обележани со девизата: *Премногу млад за пензија, премногу стар да се менува*. Еве какви квалификативи добиваат тие во овој роман на Пајо Авировиќ: *Брат ми е адвокат. Постар е цели десет години од мене. Тој е припадник на генерацијата што никој по ништо нема да ја памети. Кога бевме деца, нашите постари браќа „слушаа плочи и свиреа рок“, убедувајќи ги татковците дека можат да „сметаат на нив“* (според познатата песна на Ѓорѓе Балашевиќ *Сметајте на нас / Рачунајте на нас – моја забелешка*). Во суштина младоста им мина по разни состаноци на младински организации, туристички секс-тури наречени „сојузни работни акции“, логорувања и слични глупости. Затоа и ретко кој од нив знаеше нешто конкретно да работи (2005: 63). Самиот Синадинов нагласува дека македонската книжевната критика секогаш има „проблеми“ со категоризацијата кога ќе наиде на вакво четиво: *непретенциозна, „неподносливо лесна“ лична и урбана повест (без пцости!) (...)*, но она што особено го истакнува е дека оваа проза на Авировиќ го има сентименталното „движење“ на внатрешниот егзил во деконструкцијата на една земја... мислејќи на Југославија. Многу суптилно е тоа покажано преку трансформацијата на оној веќе споменат брат на Петар Адамовиќ кој пронаоѓа некое ново „наше“ море заради новонастанатите околности по распаѓањето на Југославија: *На наше море, кое веќе не е наше, нема стапнато откако го убија Сашко Гешовски, војникот од Кавадарци ... Тогаш престана да навива за Хајдук. Ја зеде „Хајдучка легенда“ од Миљенко Смоје, ги собра на едно место пристапната карта на здружението на симпатизерите, сите слики и постери на фудбалерите, клупските знаменциња, значките и исечоците од весниците, ги стави во едно пакетче и ги испрати во Сплит, на адресата на Хајдук, без ниту еден единствен збор. Престана да ги слуша Оливер Драгоевиќ и Мишо Ковач; всушност, престана воопшто да слуша музика. На црногорскиот дел од морето не оди за да не му пукне срцето за Сплит, градот на неговите сонцишта, а и не може да им прости на Црногорците за Дубровник. Во Грција, пак, нема стапнато откако почна „ова со името“; во Бугарија никогаш и не бил, а на овие години не му е, вели, до откривање на природните убавини на соседите. Макар и без виза* (2005: 73).

Раскажувајќи за личните искуства (честите преселби, проблемите со привремените визи, престојот во туѓи држави и градови, соочувањето со различните јазици и култури), овој роман расправа за најелементарните модалитети на животот, воопшто, идентитетот, припа-

дноста, миграциите, домот ... (Бановиќ-Марковска: 2007, 49). Така, главниот лик уште многу мал сознава дека е единствен во одделението чие што презиме завршува на „иќ“, додека останатите се на „ски“ и понекој на „ов“ и на фамозното прашање што е по народност како од топ одговара – Хрват! Всушност, раскажува Авировиќ преку својот лик Адамовиќ, прашањето го затекнува неподготвен и така безгрижно останува Хрват сè до трето одделение кога татко му му разјаснува: *Слушај, миличок, следната година кога учителката ќе те праша што си по народност, ќе речеш дека си – Србин. Дедо ти навистина е од Хрватска, но ние сме Срби од Хрватска. А сега, слушај ме добро. Мајка ти е Македонка, татко ти е професор по македонски јазик, твојот мајчин јазик е македонскиот, твојата земја е Македонија. Сега ќе кажеш дека си Србин за атер на дедо ти, за атер на нашите претци и на нашето семејно сеќавање. Но запомни: еден ден, кога ќе пораснеш, има само една земја на која треба да ѝ се одолжиш: тоа е Македонија. (...) Впрочем, сине, сите ние сме Југословени (2005: 98, подвлеченото е мое). Има уште еден момент кој ќе ја докомплетира или доискомплицира сликата за вистинскиот Југословен во овој роман на Авировиќ. Тој ни открива уште една финеса во формирањето на претставата за таткото на ликот на Адамовиќ: *Татко ми зборуваше толку добро албански што дури и Албанците мислеа дека е Албанец, а тој не наоѓаше за потребно да објаснува необјасливи работи: како тоа еден Србин, професор по македонски јазик, знае толку добро албански. А јас си бев задоволен. Ако тато може да биде Албанец, можам и јас да бидам Хрват. Бевме квит (2005: 109). А, како зачин на сето ова доаѓа и епизодата во која Адамовиќ открива дека сака да студира ориенталистика и тоа во Сараево. На прашањето дали неговиот избор е поврзан со корените, потеклото поточно дали има нешто турско во своето далечно минато, тој одговара: *Сигурно не повеќе од вас. Мојот дедо дошол во Скопје од Загреб, од другата страна, од Австро-Унгарија; јас веројатно имам нешто австриско, но не бегам ни од турското. Сакам турско кафе, турски мерак⁵, турски чочек, турска баклава ... (2005: 136).***

Но и покрај сè, од сето ова, ликот Адамовиќ, ја извлекува следната логичка консеквенца: *Така јас во четврто одделение престанав да бидам Хрват и станав Србин кој ѝ беше должен на Македонија, но среќен што е Југословен, како и сите другарчиња од основното. Требаше да измине само една година за да ги откачам сите тие комплицирани молеку-*

⁵ Има една исто така доволно провокативна епизода која се обидува да најде соодветен збор во македонскиот јазик кој ќе го замени стилски обоениот турцизам **мерак** и која и јазично нè насочува кон тој југословенизам. *Колку повеќе размислувам, вели Адамаовиќ, кој од нашите зборови најмногу би одговарал на неговото значење, толку повеќе ми се чини дека нема соодветен синоним. Не е тоа ниту „желба“, ниту „пуста желба“, ниту „добро расположение“, ниту „убавина“, ниту „копнеж“ ... Всушност, мерак е сето тоа и многу повеќе од тоа, на што брат му одговара: *Јас, брат, не сум студирал турски, ама мислам дека ние Ѓорчепетровци имаме што да кажеме по ова прашање: Мерак, брат, тоа ти е „тиха патња“ (2005: 150).**

ли (...) според кои се раѓаш како едно, растеш како нешто друго, за двете да се стопат во нешто трето, кое е и едно и друго, ама не е ниту едно ниту друго. Заморена од тие плетканици на возрасните, мојата детска душа си одбра народност по мерка: станав Французин ... (2005: 98–99). Ова бегство од сопствениот недефиниран и истовремено проблематичен идентитет го прави од единствена причина. *Твоите деца*, нагласува ликот Адамовиќ, никој никогаш нема да ги пребројува и да ги траматизира со непристојни прашања, уште во прво одделение. Во Франција, сите се Французи. Так нормално, не? (2005: 104).

Низ превезот на спомените од раната, но и од подоцнежната младост Авировиќ успева низ една лежерна, непретенциозна постапка да зборува отворено за апсурдноста на балканските судири, за југословенските човечки несреќи, исто толку колку и за меѓусебната топлина на обичните луѓе. Притоа, во ниеден момент ова е дело не манипулира со националното и умее да пропушти светлина како на грдите, така и на доблесните обележја на балканскиот, но и на југословенскиот менталитет. Овде тој го поставува и прашањето за оправданоста/реалноста за/на постоењето на југословенската нација тргнувајќи од сведоштвото на самата историја кое на нациите гледа како на соништа пред нивното историско и географско означување како нации. Има во овој роман и извесна горчина, и болка, и скршеност, и немоќ и силна доза на сарказам, и револт како во она писмо кое Адамовиќ го испраќа до француското списание *Монд*, за рубриката *Писма на читатели: Мислам дека меѓународната заедница прави една крупна грешка во решавањето на кризата во поранешна Југославија. Уверен сум дека многу недолжни жртви ќе бидат спасени доколку меѓународните посредници ги соберат лидерите на завојуваните страни, не во луксузни хотели по светските метрополи или во затворени вили и замоци, туку во едно големо мултикултурно полско веце, што за таа пригода би можело да се изгради во Франција, можеби на нивите во близината на Версај. Преговорите треба да се водат со соблечени панталони, клекум над септичките јами, при што завојуваните страни, како прв чекор кон мирното рашение, ќе можат да го најдат она што дипломатијата го позајмила од математиката, а се нарекува најмал заеднички именител; тоа, во случајов, е непобитен факт дека газозите им се исти – дебели и смрдливи* (2005: 102–103).

Крамариќ отворено во својот текст *Нацијата: текст или сон*⁶ го поставува прашањето: дали е можно во нашиов случај да се сведе „комунизмот“, на што би додала и „југословенизмот“ на „стил“ поточно на онаа специфична форма на самопрезентација во која македонската заедница ја препознава сопствената, а со само тоа и единствената самопрезентација (Kramarić, 2009: 159). Зашто токму тој „комунизам“/„југословенизам“ како „стил“ се изродил од реалната потреба на македонскиот на-

⁶ Zlatko Kramarić. „Nacija: tekst ili san (na primeru romana Kole Čašule *Iskušnja*)“ vo *Identitet, tekst, nacija. Interpretacija crnila makedonske povjesti*. – Zagreb: Naklada Ljevak, 2009, 133–183.

род да даде соодветен одговор на конститутивниот сон на секоја нација да биде слободна. Овие идеи се силно манифестни преку ликот на професорот по македонски јазик од романот на Пајо Авировиќ. Освен што е вистински Југословен, тој е и искрен комунист: *За него комунизмот беше еднакво добар како и христијанството ... и комунизмот е идеологија на угнетените, бедните и обесправените. Мислам, теоретски. (...) Тој правеше некоја чудна паралела меѓу цитатот од Комунистичкиот манифест за работниците што не можат ништо да изгубат освен своите пранги и делот од Евангелието што зборува дека попрво камила ќе мине низ иглени уши отколку што богатите ќе влезат во рајот. Марковата дефиниција за религијата како опиум за народ тато напосто ја игнорираше, од едноставни причини затоа што не одговарање на неговиот синкретистички мисловно-духовен систем што идеално ги хармонизираше српот и чеканот со крстот; ставајќи го крстот, сепак, на прво место (2005: 192–193)*

Ако е така, тогаш, нагласува Крамариќ, тој одговор секако отвора и некои нови дилеми (Kramarić, 2009: 159). Дали Македонецот толку силно го прифати југословенизмот зашто во својата историја никогаш на своја страна немал толку многу народи и творечки сили како сојузници како што беше случајот со/во СФРЈ (Kramarić, 2009: 171–172)? Дали зашто конечно тој македонски народ почувствува дека не е сам, дека конечно е во некакво братство кое му овозможува доволно самоверба и можност за самоопределба? Но, од друга страна, „комунизмот“/„југословенизмот“ кој Македонците го прифатија како состојба на раѓање на една нација преку чинот на заборавот, зашто тоа југословенство се изгради врз желбата да се поттисне заедништвото во Кралството Југославија и на панславизмот, но и на отоманското, византиското, па и некаквото античко заедништво, не треба да нè фрли во заблуда дека Југославија е најдоброто решение за македонската нација (Kramarić, 2009: 172). Впрочем, на сето ова треба да се гледа најмногу како на потреба од некое братство⁷ сфатено како центар на канонскиот модел на заедништвото во западната култура и како фигура која игра пресудна улога во дефинирањето на политичките заедници во текот на целокупната западноевропска историја (Kramarić, 2009: 172)⁸. Има во овој поглед отворени разми-

⁷ Откако победата на комунизмот му ја наметна на светот мултинационалната етика изразена преку слоганот „братство и единство“, повеќенационалноста секогаш се доведува во врска со комунизмот, заклучуваат уредниците Џоел Халперн и Дејвид Кајдикел во текстот кој ги дава воведните забелешки за причините за крајот на Југославија. Така и она „братство и единство“ е спроведено како дел од комунистичката догма и наметнато на југословенските народи без притоа да им се даде можност до тој поим да дојдат слободно, самостојно, ниту пак да ги разработат начините на кои ќе го слават тоа „братство и единство“ (2002: 30). Види *SUSEDI U RATU: jugoslovenski etniцитет, kultura i istorija iz ugla antropologa*.

⁸ Врз основа на ова Деридо заклучува дека братството како принцип на политичките заедници е претпоставка за разбирање на сите фундаментални поими на модерната политика – суверенитет, моќ, претставување, национална држава, територија, сопственост, демократија ... (Kramarić, 2009: 173)

слувања за тоа до кога и до која мера е потребна таа Југославија во романот на Пајо Авировиќ. Па така кога на веста дека Словенците заминале од конгресот во Белград⁹ зачинета со коментарот на соседот дека никој не мора со сила да остане во Југославија, или едноставно кому не му се допаѓа, нека му е среќен патот, професорот по македонски јазик заклучува, спокојно, со народна мудрост: *Никој никаде ниту оди ниту се враќа ... Словенија ќе си биде таму каде што си е, а ние ќе си бидеме таму каде што сме. Тие ќе прават машини за перење, ние ќе правиме ајвар и ... тоа е тоа. (...) ... јас не се разбираам многу во политика. Знам само дека... Тито е мртов, а богоми и турскиот султан. (...) Сакам да кажам дека, кога таткото ќе умре, децата мора да продолжат да живеат и сами да се грижат за својата иднина* (2005: 152–153, означеното е мое).

Со оглед на фактот дека југословенското братство е веќе две децении политички мртво, македонскиот народ има потреба од ново братство или поточно потреба од нов мит, кој последниве години се создава врз археолошките наоди откриени на денешна Р. Македонија, а врзани за античка Македонија. Но, на ова десловенизирање кое е всушност истовремено и дејугословенизирање не треба да се гледа како на еден процес кој е исклучително врзан со македонската нација. Имено, за еден таков процес на десловенизирање, но кај Западните Словени, зборува и текстот на Анжелина Пенчева¹⁰. *Отклонувањето на Чесите од една словенска автоидентификација, вели таа, не е патент на денешната посттоталитарна ера и на ерата на една пред тотална глобализација, туку е идеја која ја промовира Карел Хавличек Боровски уште во средината на 19. век* (2010: 325). Она што посебно треба да се истакне е сознанието дека современите проучувачи сè повеќе најотворено зборуваат за наркотичкото дејство на тн. *словенски мит*. Најголемиот дел од словенските народи го врзуваат словенството со мрачниот, тоталитарен свет зашто самиот мит нанел исклучително големи штети особено на оние нации кои припаѓаат кон *Slavia Latina* народи/нации (2010: 328) и во тој контекст ја истакнува книгата на Марија Бобровницка *Наркотикот на митот* (1995: Kraków). Па така, освестувајќи се од од таа словенска наркоза, кај Чесите е сè попопуларна идејата за Келтите како нивни етнички претци, што донекаде кореспондира со идејата за Античките Македонци како етнички претци на денешните Македонци. Ова е тема до која не се допира авторот на романот *Цахиз и истребувачите на кучиња*, зашто во

⁹ *Етнички хомогена и јазички различна од останатиот дел на Југославија, Словенија е единствена република во федерацијата која може да образува одвоена држава-нација. Во останатите пет југословенски републики етничкиот состав е мешан, како сијамска петорка со заеднички витални органи, тие е не можеа да се разделат без опасности од смртоносни оштетувања. Но Словенија, заклучува Бети Дениќ, беше неопходна за политичката уралмнотеженост на федерацијата* (2002: 60–61). Види Beti Denič. „Rasturanje multietničnosti u Jugoslaviji: mediji i metamorfoza“ vo *SUSEDI U RATU: jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija iz ugla antropologa* (2002: 60–81).

¹⁰ Анжелина Пенчева. „Славянско или централноевропско: деслвјанизирането на западните славјани“ во *Славјаните и техните контакти*. – Софија: 2010, 325–331.

времето кога е пишуван, па и објавен таа сè уште не е така силна. Таа особено се разгорува последниве неколку години или поточно од 2006. па наваму.

Секој народ како производ на националниот процес на етнизација, заклучува Крамарик цитирајќи го Е. Балибара, *денес е приморан да го пронајде сопствениот пат со преовладување на исклучителностите и идеологијата на идентитетот во овој нов свет на транснационални комуникации и планетарни односи на силите* (Kramarić, 2009: 175). Со оглед на фактот дека ние сè уште се наоѓаме во еден недовршен процес на создавањето на нацијата како конечен/дефиниран субјект, таквата незавидна положба создава терен за промовирање на точно одредени традиции кои претходно се добро обработени во рамките на новите тоталитарни идеологии, но истовремено создава и еден силен дискурс на национализам кој наоѓа широк одзив среде народните маси (Kramarić, 2009: 160–161).

Факт е дека постојам како Македонка, дека се чувствувам како Македонка, дека говорам на мојот, македонски јазик, дека ги споделувам вредностите и традициите на моите предци ... југословенски/пансловенски, отомански, византиски, антички ... Зашто, *идентитетот не е нешто што е дадено еднаш засекогаш, истиот се менува во текот на животот, се изградува*, нагласува Златко Крамарик, *влегува во односи со други идентитети, а интеракцијата со нив неопходно произведува и определени промени кај идентитетот*¹¹. Така, до деведесеттите години на минатиот век добро функционираше македонскиот идентитет во рамките на југословенскиот мит, како што од деведесеттите години па наваму се обидуваме да го изградиме македонскиот граѓански (културно-политички) идентитет.¹² Оттука тотално е лудо некому да му го докажувам своето постоење, сеедно дали тоа му се допаѓало или не!

Ова прашање како прашање за постоењето или непостоењето на одредена нација е прашање на фактите. А тие говорат дека македонската нација постои сеедно колку тоа некому не му се допаѓало. Прашањето за постоењето на одредена нација не е идентично со прашањето за нејзиното потекло и притоа не смее да се заборава дека сеедно на природата на нејзиното настанување, таа постои. Сеедно што нацијата, вклучувајќи ја и македонската, не претставува физички, материјален ентитет, не следи заклучок дека таа е фикција, чист призрак, исто како што и државата не може да се третира како фикција, сеедно што не може ниту да се опипа, ниту на кој и да е начин да се восприеме сетилно. Конечно постоењето на одредена нација го потврдува и моето лично постоење, како што тоа

¹¹ Златко Крамарик. „За името и идентитетот“ во *Годишен зборник*. – Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“, 2009, книга 35,484.

¹² *Овој нов тип идентитет се доживува како заедница која не е заснована врз митот за заедничкото потекло на „крвта и плото“, туку историски формирана преку државата и културата како „симбиотички универзум“ кој на единките им нуди општи рамки на ориентација во дадена политичка заедница* (Крамарик, 2009: 490).

мое постоење го верификува постоењето на македонската нација. Тоа значи, нејзиното постоење го потврдува чувството или подобро речено самочувството на припадност кон одредена нација. Впрочем ако повеќето, особено современи автори ја сфаќаат нацијата како релативно нов општествен феномен, тогаш е напoлно бесмислено да се говори за стари и нови нации, бидејќи таа не е биолошки туку општествен феномен. Зашто нацијата не е само политичка туку и културна заедница, таа не е прашање на биологијата и географијата туку на срцето и умот. Таа се создава како нарација, како грижливо/прецизно прераскажана идеја која го негува сонот на една *митоисториска форма*, апстрактна како поим, но премногу конкретна како историска сила (S. Gurguris).

Оваа идеја на Гургурис е силно манифестна и во романот на Авировиќ. Имено, сосема кон крајот на целата приказна е сместена политичката сказна *Чудото во Жолтковија* од некојси Цахиз кој во антологијата на кратката европска политичка фикција ја застапува токму Македонија: *Жолтковија, за разлика од останатите земји кои од едноумието тргнале по патот на демократизацијата, имаше и неколку отежнати околности: многу наталожена историја, дискутабилни односи со соседите и – голема етничка измешаност на населението. Да, Жолтковија беше своевиден културен мозаик, иако весниците во земјата Жолтковија зборуваа само за Жолтковци и Лутковци. Жолтковците се мнозински, државотворен народ во вечен страв дека сите наоколу, а посебно Лутковците, сакаат да им ја уништат државата. Лутковците, пак, се бројно малцинство, секогаш незадоволно од својата положба и секогаш подготвено пред меѓународните форуми да ги прикажат своите сограѓани Жолтковци како поробувачи, експлоататори и луткомрси* (2005: 246–247).

И сосема спонтано ми светнува идејата дека во самиот наслов на сказната – *Чудото во Жолтковија* има силна провокација која се однесува на спорот за името што Македонија го води са својот јужен сосед. Сместени во **идентитет без име**¹³ (од перспектива на Другиот), *Македонците се осудени на прилично болна (колективна, но и индивидуална) ситуација на (меѓународна) невидливост и замрзнат и одложен идентитет кој живурка во бескрајна криза. Ситуацијава произведе ранлив (а не нестабилен или слаб во една постструктуралистичка смисла) Македонски Субјект* вели К. Колозова во еден свој есеј со провокативен наслов *За смртта на Балканот и за раѓањето на Југоисточна Европа* (2003: 303)¹⁴.

¹³ Чинот кој го создава субјектот не е раѓањето, туку именувањето. (...) Откако именувањето е изврчено, чинот на повикувањето станува важен односно начинот на кој тоа име се употребува. Затоа употребата на името го поставува неговиот носител во посебен однос кон лицето кое го употребува истото (Крамариќ, 2009: 485).

¹⁴ Види Kolozova, Katerina. *Identitet (jedinstva) u izgradnji: O smrti "Balkana" i rođenju „Jugoistočne Europe“* u Dušan I. Bjelić & Obrad Savić, ur. *Balkan kao metafora, Između globalizacije i fragmentacije*. – Beograd: Beogradski krug, 2003, 295–307. Во врска со овој текст на Колозова, Крамариќ коментира: ... не сум склон да ги применувам истите критери-

Во својата книга *Идентитет, текст, нација* Златко Крамарик покажува како Другите, во кои ги препознава Бугарите/Србите/Грците *секогаш сакале да го колонизираат или окупираат токму она „место“ од кое Македонците, во текот на историјата, се одзивале* т.е. да го приграбат името на кое Македонците одговарале. Затоа и за него историјата на македонската нација и не е ништо друго туку борба „местото“ на тоа одзивање да се одбрани зашто се работи за „место“ кое пред сè најмногу им припаѓа токму на Македонците (Крамарик, 2009: 490). Затоа, *доколку по некоја случајност се откажеме од сопственото име, заклучува Крамарик, тогаш ние не можеме да поништиме ништо освен самите себе. И во тој контекст треба да се има разбирање за оние случаи кога нацијата станува трауматски објект, која не организира само уживање на националната заедница во себе (и уживање по себе), туку претставува и страв од потенцијално загрозување на нацијата од страна на другите* (Крамарик, 2009: 492, подвлеченото е мое). Како што вели и Петар Адамовиќ: *Убаво е чувството на ослободување на мочниот меур. (...) Пуштајќи ја водата, се прашувам зошто човечкиот ум не измисли механизам за олеснување на спомените. Пушташ вода и... пишиши... нема веќе спомени, сè е веќе празно, избришано. Убавина на ослободување* (2005: 233, подвлеченото е мое).

Природниот инстинкт за националното самочувство, заклучува Пенчева, *го манифестира идинствениот исход: на прво место треба да се погрижиме да си останеме свои, а потоа да се приклонуваме кон некој свој сојузник за да не ни се случи вистинска трагедија заради внатрешен раскол и загуба на националниот идентитет* (2010: 330). Во тој контекст на новиот мит врзан за античкото време треба да се гледа како потреба од некој нов мит заради смртта/истрошеноста на стариот, кој, пак, нè води, мора да признаеме, кон еден вид десловенизирање. Во тој мит се препознава и еден противотров на стравот од потенцијалното загрозување на нацијата од страна на другите кое толку силно го чувствува и самиот Петар Адамовиќ. И некако е сосема логично тој да заврши токму како што завршува. *Не можел да ја издржи таа тешка шизофренија: Србин по род, Хрват по грешка, Југословен по сеќавање, Македонец во срцето, Французин во документите, пишува Авировиќ. Мораше да умре, да ја фабрикува својата сопствена смрт, за да може да продолжи да живее ослободен од своите спомени, како Хозе Луис дел Мацедонио, со својата сакана Мистериозна* (2005: 267, подвлеченото е мое). Затоа, не смее да се заборава следниов редослед дека Македонците најпрвин се Македонци, па потоа Словени (Југо/Јужнословени), па Балканци, па Европејци. И за крај освонуваат зборовите на професорот по маке-

уми врз промената на „Балкан“ во „Југоисточна Европа“ и на евентуалната промена на името „Македонија“ во „X“ ... нема да ме убедат дека промената на името Балкан во Југоисточна Европа, како дела од еден голем политички проект – (ре)конструкција на нов геополитички и културен идентитет – може да се спореди со насилството кое произлегува од барањата една држава да се откаже од нејзиното име, традиција, идентитет ... (Крамарик, 2009: 492).

донски јазик кои му ги испишува на својот син во писмото кое тој го наоѓа во смртната постела на својот татко: *Знам дека Македонија секогаш ќе биде твоја земја. Но времињата се такви, подобро Македонија да биде во тебе, отколку ти да не бидеш во неа. Странец на туѓо е судбина, странец на свое е прокоба. (...) И уште нешто: никогаш немој да се удираш в гради и да се колнеш во Македонија. Тоа го прават само неранимајковците* (2005: 236–237).

Литература:

- Авиновиќ, Пајо. *Дзахиз и истребувачите на кучиња*. – Скопје: *Детска радост*, 2005.
- Бановиќ-Марковска, Ангелина. „Естетика на тоталното исполнување“ во *Групен портрет*. – Скопје: *Магор*, 2007, 47–51.
- Gurguris, Stasis. *Sanjana nacija: prosvećenost, kolonizacija i ustanovljavanje moderne Grčke*. – Beograd: *Beogradski krug*, 2004.
- Јовиќ, Дејан. *Причините за распаѓањето на социјалистичка Југославија: Критичка анализа на постоечките интерпретации*. – Скопје: *Темплум*, 2003.
- Kolozova, Katerina. *Identitet (jedinstva) u izgradnji: O smrti "Balkana" i rođenju „Jugoistočne Europe“* u Dušan I. Bjelić & Obrad Savić, ur. *Balkan kao metafora, Između globalizacije i fragmentacije*. – Beograd: *Beogradski krug*, 2003, 295–307 and in *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*. – Massachusetts, London: The MIT Press Cambridge, 2002.
- Kramarić, Zlatko. *Identitet, tekst, nacija. Interpretacija crnila makedonske povjesti*. – Zagreb: *Naklada Ljevak*, 2009.
- Крамариќ, Златко. „За името и идентитетот“ во *Годишен зборник*. – Скопје: *Филолошки факултет „Блаже Конески“*, 2009, книга 35, 483–493.
- Мойсова-Чепишевская, Весна “Номадизм диаспори в лучах аквамарина” во *Славянский мир в третьем тысячелетии*. – Москва: *Институт славяноведения РАН (ГАСК)*, 2009, 295–300.
- SUSEDI U RATU: jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija iz ugla antropologa (NEIGHBORS AT WAR. Anthropological Perspectives on Yugoslav Ethnicity, Culture and History*. Edited by Joel M. Halpern and David A. Kideckel). – Beograd: *Samizdat B92*, 2002.
- Пенчева, Анжелина. „Славянско или централноевропейско: деслвянизиранието на западните славјани“ во *Славјаните и техните контакти*. – Софија: 2010, 325–331.
- Синадинов, Стојан. *Повест за еден роман во Форум Плус*. – Скопје: број 28, 01.04.2006 (<http://magazin.forum.com.mk>)
- Стојменска-Елзесер, Соња. *Спредбена славистика*. – Скопје: *Институт за македонска литература*, 2005.
- Vesna MOJSOVA-CHEPISHEVSKA

ON THE DEMISE OF THE YUGOSLAVIAN MYTH

Summary

In his novel *Dzahiz and the Dog Terminators (Dzahiz i istrebuvacite na kucinja)* (Skopje: *Detska radost*, 2005), Pajo Avirovik, the author, manages to openly discuss the absurdities of the Balkan conflicts and the unhappy fates of

Yugoslavians in a relaxed and unpretentious manner. This novel of his reflects a sentimental ‘journey’ of internal exile in the deconstruction of a state, i.e. in the deconstruction of Yugoslavia, where he also poses the question about the viability of the existence of Yugoslavia, setting off from the accounts of history itself, which look on nations as on dreams before they are historically and geographically defined as nations.

In his article *The Nation: A Text or a Dream in Identity, Text, Nation. An Interpretation of the Dark Macedonian History* („Nacija: tekst ili san“ in *Identitet, tekst, nacija. Interpretacija crnila makedonske povjesti*. – Zagreb: Naklada Ljevak, 2009), Zlatko Kramarić openly asks: is it possible in the case of the Macedonian nation to turn ‘communism’, and especially, ‘Yugoslovenism’ into a “style”, more precisely, into *that specific form of self-representation in which the Macedonian society recognizes its individuality, and as such, its only self-representation* (Kramarić, 2009: 159). Why is it that very ‘communism’/‘Yugoslovenism’ developed as a ‘style’ from the very real need of the Macedonian people to provide a suitable answer to the constitutive dream of every nation to be free, on one hand, and yet have the need for a brotherhood of sorts *seen as the center of the canonic model of community in the Western culture, as well as a figure that plays a central role in the defining of the political unions during all of the west European history* (Kramarić, 2009: 172), on the other. In fact, if most, especially contemporary, authors see the nation as a relatively new social phenomenon, then it is completely useless to speak about old and new nations, because this is not a biological phenomenon, but rather a social one. The nation is not simply a political union, but a cultural one, as well; it has nothing to do with biology and geography, and everything to do with the heart and the mind. It is created as a narration, as a carefully/precisely narrated idea which keeps the dream of a **mythohistorical form**, an abstract concept, yet very concrete as a historical power. (S. Gurguris).

Key words: Yugoslavian myth, deconstruction, nation – narration.

Muris BAJRAMOVIĆ

Zenica

IDEOLOGIJA I FIKCIJA

U radu se tematizira odnos ideologije i fikcije. Pri tome se postavljaju mnoga pitanja kao što su – pitanje odnosa istinitosti diskursa i potreba ideologije, pitanje pričanja historijskih priča i načina njihovog reprezentiranja, pitanje mjesta savremenog čovjeka, njegovog identiteta i odnosa spram ideologije/ideologija u svijetu postmodernizma. Rad pokazuje jedan teorijski prilaz problemu, navodeći koje su to implikacije ideologije na fikciju i kako je fikcija potrebna ideologiji, ili ideologijama u konstruiranju jedne velike priče.

Ključne riječi: ideologija, fikcija, razlika, mimeza, identitet.

Uvijek nanovo fascinira (a i vrijedno je promišljanja) pitanje kada se književno djelo vrednuje kao historijski fakt. Ili, kada se tekst književnog djela prezentira u svom kontekstu historijske građe kao istinit. Bez obzira na historijsku građu ili kontekst (mada bi historičari možda imali štošta i tu reći) književno djelo razumijevamo kao izmišljen svijet, umjetnost, mogući svijet, fikciju bez obzira na to da li je riječ o tekstovima sa ili bez historijskih činjenica.

Mislimo da od romantizma, koji uvodi neke oblike fantastike u svoju poetiku, pa naovamo ne treba proučavati umjetničko djelo kao istinito, kao fakt, kao izvor.

I književnost i slikarstvo, a vjerujemo i druge vrste umjetnosti jednostavno opisuju i mimetiziraju svijet onakvim kakvim ga oni vide, bez obzira na to da li ponešto uzimaju ili ne uzimaju od stvarnog svijeta. A naravno da uzimaju, jer da ne uzimaju onda ne bi izazivale nikakve reakcije kod čitalaca ili recipijenata.

Postmodernizam je, na kraju, ukazao i na tu vrstu razlike mogućih mimeza, i konkretno na tekstu ukazao na tu razliku, koju će pisci da koriste u okvirima svojih poetika miješajući izmišljeni svijet sa stvarnim, fikciju i faksiju, te ukidajući granice između ta dva svijeta.

Dakle, historijske teme ili teme iz bliske historije u književnim djelima bi u smislu dokumenata, odnosno fakata, trebalo uzimati s rezervom, ali u smislu duhovne ljudske djelatnosti koja opisuje neki prevashodno važan momenat jednog naroda ili emocije koje nastaju iz tih prijelomnih momenata, o čemu se već može razgovarati. Naravno, historičari će reći svoju istinu, a književna istina ili istina priče, ili čak pričanje priče je već sasvim nešto drugo. Na

kraju, jedno je poimanje književnog teksta kao mogućeg historijskog izvora, a drugo je poimanje imagologije koju tekst može da proizvodi.

Zato nam se u ovom radu, kao rezultat ovakvih promišljanja i preplitanja (zaplitanja?) nametnulo pitanje odnosa ideologije i fikcije, rezultata takvih odnosa u okviru književnog teksta, ali i općenito.

Bez obzira na to koliko su nam ideologije zagorčavale i otežavale život, one su u našem svijetu nužnost. Naša kritika ideoloških praksi se samo može ostvariti u okvirima neke druge ideološke prakse. To je isto kao kada govorimo o krajologiji. Svaki kraj je ujedno i početak, ali ne možete govoriti o kraju nečega a da se u takvoj retorici ne koristite upravo onim elementima/terminima sistema koji kritikujete. U tom smislu borbe ideja na prevlast vlastite priče, a u smislu emancipacije čovječanstva i njegovog napretka, stalno su kretanje naprijed i nazad, stalna reprezentacija nekih bivših, ne tako uspješnih ideologija koje su znale svojim djelovanjima skliznuti u zločin protiv čovjeka (fašizam i nacionalizam). Naravno, postoji i nastajanje novih ideoloških misli (kao ekologija npr.), koje nastoje da osvijetle poziciju čovjeka u svijetu i, paradoksalno ironijski, učine taj isti svijet boljim za život, bez obzira na cijenu koja se mora platiti.

Pri tome je smisljeno pitanje koje postavlja John Schwarzmantel – Ima li ideologija budućnost? „Pitanje je da li je nada u bilo kakvu politiku koja bi donijela promjene satrta novim značajkama postmodernog svijeta (...). Odgovor koji se ovdje nudi jeste taj da su različite ideologije potrebne kako bi identificirale opća obilježja suvremene stvarnosti i ponudile načine na koje je društvena preobrazba moguća. Ideološka misao nužan je dio procesa demokratske politike. Političke partije, ako ne žele degenerirati u grupe pohlepne za vlašću bez principa ili ciljeva, moraju imati ideologiju. U tom smislu, kraj ideologije mogao bi značiti kraj demokratske politike i principa u političkom životu (Schwarzmantel 2005: 233).

Pomislili bismo da su se stvari u postmoderni, koja se toliko grčevito bori protiv ideologija konačno posložile. Međutim, paradoks današnjeg svijeta, u smislu globalizacijskih procesa koje svjedočimo i naše (ne)spremnosti na dijalog, stvari samo dodatno kompliciraju. I tako, po zakonu spojenih posuda, na svojoj koži osjetimo sve prirodne katastrofe svijeta, i svu tržišnu ekonomiju, koja se ekspresno realizuje, tako da svaku ekonomsku promjenu odmah svjedočimo u svojem društvu, kao poskupljenja, nestašice i slično.

Ali postmoderna sa svojim politikama razlike, pluralnosti i dijaloga razbija modernističke mitove o napretku. Shodno tome javlja se niz glasova i niz identiteta, koji pokušavaju da djeluju u ovom malom svijetu. Potkopavanja ideoloških praksi i kritika svih negativnih ideoloških praksi javlja se od šezdesetih godina naovamo. Rezultat takvog djelovanja je dvostruk: prvo, javlja se kriza ideologija, a drugo, javlja se niz malih priča koje na svoj način svjedoče historiju pričajući svoju priču. Odnos koji se pri tome postavlja jeste odnos tih malih priča, ili pričanje priča, odnosno fikcionalnosti teksta i ideologija, koji kao sistemi potvrđuju ili negiraju te priče. Također, postoje i priče koje potkopavaju ideologije i njihove prakse, tako da je ovo dvosmjerna ulica u kojoj se sudaraju ideološke implikacije politike ispričane u posebnim pričama i priče

malog čovjeka koje dekonstruiraju ideološke priče i pokazuju da se stvari nisu morale odigrati baš tako kako su se odigrale.

„Sve ideologije nude općenit pogled na društvo i (posebno u vrijeme revolucije) izgled za društvenu i političku preobrazbu, ali i za preobrazbu ljudske naravi, stvaranje 'novog čovjeka' (...). No, neki kritičari smatraju da taj cilj sveopće preobrazbe otvara vrata totalitarizmu, u kojemu cilj postaje ukidanje razlika, nametanje jednog identiteta i potpune uniformnosti društva (...) (Schwarzmantel 2005: 192). Dakle, stvaranje novog čovjeka i nove žene bi bilo preko razaranja razlika. I naravno, književnih djela koja insistiraju na izgradnji monolitnog identiteta koji nije podložan nikakvim promjenama, i naravno, čija je istina jedina istina i koja je uvijek u pravu, na bilo kojem polju na kojem možemo izgrađivati identitet. No, svijet u kojem živimo insistira na razlikama i različitostima, što nam cjelokupna književnost od šezdesetih navodimo, nastala u postmodernističkom ključu i svjedoči. „Prvo, zadaća je ideologija da osiguraju jedinstvo u duboko fragmentiranom društvu tako što će ponuditi neku općenitu sliku organizacije društva, kako bi se defektno društvo moglo promijeniti nabolje (kritika, ideal, čin). Ta je zadaća, međutim, teža u društvu fragmentiranom razdvajanjem sfera, u kojem su 'znanstveni diskurs, moralna i pravna istraživanja, umjetnička proizvodnja i kritička praksa institucionalizirani unutar odgovarajućih kulturnih sustava kao posao eksperata' “ (Schwarzmantel 2005: 195).

Dakle, ovdje se susrećemo sa dvostrukim djelovanjem fikcionalnog teksta. Prvi je fikcionalni tekst koji ideologija servira društvu, u smislu angažirane fikcije koja ima za cilj ispuniti sve zadaće ideologije. Takvi su tekstovi npr. romani o NOB-u. S druge strane, postoje fikcionalni tekstovi koji se pak prikazuju kao istiniti i koji daju startne pozicije dijaloga i koji su antiutopistički i ne pristaju na bilo koji oblik pripadanja. Njima je svijet u kojima se kreću svijet plurala i svi imaju podjednake startne pozicije u ostvarivanju svojih prava ili sloboda u okvirima društvenog djelovanja. Pri tome je fikcija nužna, jer nije istinita, a kako postoji samo jedna istina, u ovom slučaju ideološka istina, onda je zadatak ideološkog teksta da u ideološkim projekcijama fantazme stalno odgovara u ime Drugog na pitanje šta ideologija želi i tako konstruira identitarni put prošivnog boda. „Moderna je zamišljala društvo u kojemu bi građani živjeli u kulturno homogenim, politički i ekonomski samoodređujućim državama-nacijama, povezanima simbolima građanskog jedinstva. Tu je težnju uništio uspon globalnog tržišta, unutarnja fragmentacija, kulturna raznolikost i rastući etnički nacionalizam, za razliku od građanskog“ (Schwarzmantel 2005: 199). S druge strane, pisci su svojim taktikama odgovarali na ove strategije te su pokazivali da je svijet u svojim etičkim implikacijama napretka i blagostanja zapravo i ostao samo na ideji, a da je praksa znatno drukčija. Pri tome je postmoderna odredila da svako priča priču na svoj način i da svako ima pravo na svoju priču, a samim time i na svoju istinu. Takav stav pokazuje svoj rezultat u tvrđenju Andrea Gorza: „Moderni nadničari svoje zahtjeve za vlašću kojom bi stekli potencijal za promjenu društva više ne opravdavaju identificiranjem sa svojim radom i radnim mjestom. Oni to čine kao građani, stanovnici, roditelji, učitelji, učenici ili kao nezaposleni; njihova iskustva izvan rada

navode ih na dovođenje kapitalizma u pitanje.“ (Schwarzmantel 2005: 208). Tako je na vidjelo isplivala složena društvena struktura u kojoj svaka nova ideološka praksa mora poštovati ne grupu i njenu samoidentifikaciju u procesima pričanja priče nego *feeling* pojedinca u kome se individua pojavljuje sa svim svojim problemima i zahtjevima za izgradnjom identiteta, koji se više ne temelji na jednoobraznosti u okvirima identifikacije sa jednom istinitom idejom nego se širi i na aspekte religije, seksualnosti, ekonomije, potrošnje, tehnologije, kulture, regije itd. Izazovi postmodernizma su tako, pluralizujući svijet oko sebe i umnožavajući moguće svjetove fikcionalnog teksta (jer, svi mi imamo pravo na vlastitu priču, koja se realizuje u okvirima moći razlike i razlikovanja) potkopale sve tri pretpostavke ideologije moderne: 1. *postoji skup osnovnih i koherentnih principa na kojima bi društvo trebalo biti izgrađeno*; 2. *ne postoje prepreke da se takvo društvo izgradi* i 3. *postoji činitelj – skup sila ili subjekt koji bi tu transformaciju izveo* (Schwarzmantel 2005: 210). Ne postoji više skup koherentnih principa na koji bi svi pristali, u procesu razlikovanja se nužno javljaju prepreke koje se prevazilaze dijalogom i treće subjekt u postmoderni je decentrirani, rascjepkani subjekt, koji ne pristaje na bilo koji oblik konačnosti.

Identiteti građeni na tradicionalnim osnovama su zastarjeli, a postoji mnoštvo sopstva i načina njihove izgradnje. Tako postmodernom čovjeku ne treba ideologija kao ulazna tačka koja će mu omogućiti da ostvaruje/živi svoju ulogu kao subjekat u društvenoj formaciji. Nasuprot tome, on je individualizirana jedinka koja se može realizirati u okvirima više ideja, tako da se ideja same ideologije odmah u startu potkopava. Pri tome se ironija i postmodernistička skepsa očituju kao barijere lažnim svijestima društvenih jedinki. Prema mišljenju Machereya „Ideologija je sazdana od onoga što se ne spominje; ona postoji jer postoje stvari o kojima se ne smije govoriti¹ (Biti 1997: 133). I to traženje prisutne odsutnosti u tekstu, ali i u okvirima novijih konstrukcija društvene stvarnosti jesu mjesta u kojima se fikcionalni tekstovi pojedinaca i male priče sudaraju sa velikom pričom ideologije. „Danas je sve fragmentirano i polarizirano, zbog čega su politički izrazi novi društveni pokreti, a ne stare birokratizirane partije. Ta se udruženja često smatraju nositeljima različitih identiteta i pojedinačnih pitanja koja su svojstvena postmodernom dobu, budući da je 'mogući broj društvenih pokreta ograničen samo potencijalnim brojem kolektivnih identiteta koje su ljudi voljni prihvatiti (na primjer kao žene, porezni obveznici, ljubitelji životinja, stanovnici centra itd.)'“ (Schwarzmantel 2005: 211). Stoga nas ovaj kolosijek vodi na priču o identitetu, i to identitetu pojedinca. I stoga Schwarzmantel zaključuje da je „politika identiteta i različitosti nova tema za koju su tradicionalne ideologije prosvjetiteljske politike bile slijepe“ (Schwarzmantel 2005: 217).

Osvješćivanje njihovih uloga može se pronaći u okvirima njihovih priča. Žižek navodi dva komplementarna postupka „kritike ideologije“. Prvi je diskurzivni, koji podrazumijeva *simptomalno čitanje ideologijskog teksta uz*

¹ I onda „rekonstrukcija ideologijskog horizonta pretpostavlja tako otkrivanje tekstnih proturječja, a to otkrivanje opet podrazumijeva tzv. simptomno čitanje“ (Biti 1997: 133).

osvješćivanje dekonstrukcije spontanog iskustva njegovog značenja, a drugi koji „na izdvajanje jezgre užitka na artikulaciju načina na koji – izvan polja značenja ali istodobno unutar njega – ideologija implicira cilj, manipulira, proizvodi predideologijsko uživanje strukturirano u fantazmu“ (Žižek 2002: 173).

Ali isto tako potrebno je čitati i interpretirati ove druge priče, da bi se u sudaru označiteljskih praksi došlo do nekog oblika spoznaje. Pri tome je fikcija nužnost, odnosno fikcija je potreba, počevši od mita do savremenih priča. Fikcija je ideologiji potrebna iz jednostavnog razloga što ona ne pretendira na istinu koju ideologija ljubomorno čuva, s jedne strane, i s druge, jer na taj način može konstruirati beskonačan broj identiteta koji u okvirima narativnog identiteta odgovaraju na pitanja ko smo mi, odakle smo i gdje idemo.

Antiideološkom i antiutopističkom načinu pripovijedanja fikcija je potrebna, jer je lakoprobavljiva. Istinu treba ponovno proživjeti, a to nikada nije ugodno iskustvo.²

Na kraju treba spomenuti zanimljivo pitanje koje postavlja Richard Kearney u knjizi *O pričama: Mogu li fiktionalne priče biti istinite?* (Kearney 2009: 32). U vezi sa tim možemo se složiti sa ovim autorom kada kaže da *postmodernizam ne označava kraj priče, nego otvara alternativne mogućnosti naracije*. Stoga je ovo vrijeme povratka pričama, povratak iskustvu primordijalnosti i povratak na izvore mita, preko kojeg ćemo lacanovski napraviti vlastitu petlju do identiteta. „Aristotel se toga već dotaknuo kad je ustvrdio da fiktionalna *mimeza* može otkriti esencijalne istine koje su nedostupne povjesničaru“ (Kearney 2009: 35). U biti je važna umjetnost, važna je esencija pripovijedanja i iskustvo koje možemo preuzeti iz neke priče. Nije bitno da li je priča fikcija ili nije (nama čak mnogo draže kada nije), nego je bitno da priča funkcionira i da nas katartično oslobađa naših napetosti. „Kako ćemo onda prevladati ranije opisane razlike? Mogli bismo reći da je primjena terapije pripovijedanjem dobra kad priče koje nas vežu pretvara u priče koje nas oslobađaju, kad nas izvadi iz luđačke košulje solipsističke fantazije. Pri tom je važno istaknuti: svoje životne priče možemo pričati drugima, ili ih pisati za druge, ali ne postoji žanr pripovijedanja vlastite životne priče *samo sebi*.(...) Za priču je potrebno dvoje“ (Kearney 2009: 52).

A to dvoje će uvijek pripovijedati jedno drugom svoju (ideološku) priču, i svaki od tih glasova će tražiti prevlast u borbi za vladajući diskurs. I to je jedan beskonačan proces, koji je trajao od početka svijeta i koji će trajati do kraja svijeta sve dok, kako kaže Kearney, neko bude od nekog tražio: *Ispričaj mi priču*.

² S tim u vezi zanimljiva je recepcija pripovijedanja o Holokaustu Jevreja, o čemu piše Richard Kearney u knjizi *O pričama*, u poglavlju *Svjedočenje o povijesti: Slučaj Schindlera*. Upravo u ovom poglavlju se tematizira pitanje prikazivanja povijesnih činjenica: da li to ostvariti kao istinitu priču, ili samo i samo uz pomoć fikcije.

Literatura:

- Aristotel (1934), *O pjesničkom umijeću (Poetika)*, Bojković, Beograd.
- Auerbach, Endru (1978), *Mimesis*, Nolit, Beograd.
- Biti, Vladimir (1997), *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica Hrvatska, Zagreb.
- Butler, Christopher (2007) *Postmodernizam*, Šahinpašić, Sarajevo.
- Lešić, Zdenko i dr. (2006), *Savremena tumačenja književnosti*, Sarajevo-publishing, Sarajevo.
- Kearney, Richard (2009), *O pričama*, Jesenski i Turk, Zagreb.
- Schwartzmantel, John (2005), *Doba ideologije: političke ideologije od američke revolucije do postmodernih vremena*, AGM, Zagreb.
- Žižek, Slavoj (2002), *Sublimni objekt ideologije*, Arkzin, Zagreb.

Muris BAJRAMOVIC

IDEOLOGY AND FICTION

Summary

Author is writing about theoretical issues of ideology and fiction. This paper shows how ideology/ideologies are using fiction, and how is fiction used in constructing the narrative identity. Also, here is thematised the reception and models of identity in our contemporary world of postmodernism.

Key words: ideology, fiction, difference, identity, mimesis.

Lidija VUKČEVIĆ
Zagreb

PITANJE DVOJNE PRIPADNOSTI U JUŽNOSLAVENSKIM KNJIŽEVNOSTIMA (OD S. VRAZA DO M. KOVAČA)

Znanstveni rad *Pitanja dvojne pripadnosti u jugoslavenskim književnostima (od S. Vraza do M. Kovača)* istražuje, problematizira i analizira fenomen književnog prisustva autora u dvije (ili više) nacionalnih književnosti. Metoda istraživanja se kreće od književnopovijesne do književnoteorijske, u obzir se uzima stanje stvari u postjugoslavenskoj situaciji, reflektira se dvojnost i kao društvena činjenica i kao filozofski izazov. Ispituju se vrijednosti kategorija identiteta, različnosti, dvojnosti, posebnosti i kolektivnosti, nacionalnog i nadnacionalnog na planu jezične upotrebe i umjetničke realizacije u književnom djelu.

Rad istražuje i sagledava pitanja disidentstva, apatridstva, inkluzija i ekskluzija u jednoj ili više nacionalnih književnosti, u svjetlu biografskih i povijesnih činjenica. Prikazuje poetičke, žanrovske, tematske specifičnosti dvojnih pripadnosti u razdoblju od romantizma do tzv. postmoderne. Aktualizira pitanje na ravni kanonske i nekanonske književnosti. Predlaže reinterpretaciju statusa književnih ostvarenja dvojne pripadnosti, inovativne mogućnosti u nastavnim programima. Naznačuje aspekte dvojnosti i odgovornost akademske kritike u tretmanu i vrednovanju suvremenih književnih ostvarenja.

Ključne riječi: književnost granice - književno pismo na granici, identitet - dualitet, dvojstvo, dvojnost, diverzitet, dvojezičnost, višejezičnost, marginalno, marginalizacija, etnitet – entitet.

I ASPEKTI DVOJNOSTI I OGOVORNOST „DVOJNOSTI“

Pitanje dvojnosti otvara mnoge teorijske i empirijske dvojbe. Na primjer, one o nesvodivosti ili prevladanosti pojmova koje smo navikli rabiti posljednjih desetljeća. I posebno nakon istinske krize njihova sadržaja: kultura, identitet, diverzitet, različnost i razlika, sličnost i srodnost, pripadnost, inkluzije i ekskluzije, pitanja egzila (unutarnjeg i vanjskog), migracija. Trebalo bi znati ih redefinirati i upotrijebiti i na dijakronijskom i na sinkronijskom planu. Možda je ono što najviše intrigira i književnog teoretičara i književnog povjesničara, ali i tzv. običnog čitatelja pitanje: kako se ovaj problem aktualizira na ravni djela i autora i njihovih svjesnih ili slučajnih, sudbinskih izbora.

Isto je tako relevantno koliko dvojnost funkcionira na razini književne epohe ili stilske formacije, odnosno na razini nacionalne književnosti.

Pitanje postaje vrlo osjetljivo u najnovije vrijeme i na postjugoslavenskim prostorima kad jedan ravnopravan dio nacionalnih književnosti postaje manjinski, na pr. književnost Srba u Hrvatskoj, Hrvata u Srbiji, Hrvata, Crno-

goraca i Srba u Bosni i Hercegovini, potom pripadnika crnogorske književnosti u korpusu hrvatske, bosanskohercegovačke ili srpske književnosti.

Intrigantnu temu morali bismo reflektirati i interkulturno. Najprije kako pisac sa statusom dvojnosti doživljava novu književnu sredinu, da li je i kako integriran, na koji se način odnosi prema novoj jezičnoj situaciji, shvata li svoje prisustvo kao mogućnost dijaloga i prožimanja ili kao nepotrebnu ekskluziju, osjeća li odgovornost prema književnosti iz koje dolazi i iz koje je nerijetko ekskomuniciran, kako razumijeva obaveze koje ispunjava prema „novoj književnosti“.

Novo stanje stvari, nakon rasapa tzv. jedinstvenog jugoslavenskog kulturnog prostora trebali bismo promotriti i kao književne i kao društvene, odnosno političke činjenice. Nerijetko smo svjedoci pokušaja mistifikacije, nacionalističke upotrebe književnosti u izvanknjiževne svrhe, jednostavnog načina da se pridobiju kritika i publika. U tom smislu svaki pokušaj odbijanja ideološkog predznaka je paradoksalan korak: u isto vrijeme neophodan koliko i nemoguć, posebno u suvremenim okolnostima novih državnosti koje zahtijevaju od pisaca svrstavanje ili samoodređivanje. Sjetimo se samo koliko se puta *upotreba* pisaca u političkom «plasmanu» ideja izokrenula u svoju suprotnost, u razdoblju jedinstvene državne zajednice ili nakon nje: od I. Andrića i M. Crnjanskoga, do M. Selimovića, D. Čosića ili M. Pavića.

Dio ove vrste odgovornosti snose i sami autori, jer su često sudjelovali u projektima koji su nadilazili domene književnosti i podsjećali na one ciljeve koji su se postavljali pred južnoslavenske pisce s početka XIX stoljeća: podređivanja nacionalnom načelu, ideologizaciji, potrebi da se okupe oko zajedničkog kulturnog i društvenog programa. Smatramo da je nemoguće odijeliti poetička od političkih uvjerenja autora bez obzira na čestu potrebu suvremene književne kritike da ih distingvira.

Bilo bi zanimljivo istražiti kako su i koliko politizirali svoje književno djelovanje na pr. Ivan Aralica u hrvatskoj književnosti ili Matija Bećković u srpskoj literaturi. Zadnjih desetljeća XX stoljeća u južnoslavenskim se literaturama, posebno u onima iz kruga nekadašnjeg zajedničkog jezika, pojavljuje jedan zanimljiv fenomen: reinstalacija ranoromantičkih ideala u književnosti. Jezik, domovina, svetost vjere i naroda, prerada motiva tradicije usmene narodne književnosti.

Ovaj potonji poetički odabir, gdje se stvaralački unose orijentalni i egzotični motivi u suvremenu pripovijest nalazimo i u književnosti mlađeg sarajevskog egzilanta, Miljenka Jergovića (1966) koji je nalik romantičarima nastojao organizirati dio svoje najnovije pripovjedne proze prema motivima istočnjačkih priča i pjesama, balada i romansi, kakvi su se zatekli u ruhu narodnog pjesništva s bosanskohercegovačkog prostora. Preuzima ih kao *leitmotiv*, jedan fabularni ili lirski fragment iz takve književne umjetnine i iz njega razvija svoju specifičnu „postmodernu“ naraciju.

Pred nama se stoga u ovakvim novim okolnostima otvara niz književno-povijesnih i književnoteorijskih pitanja: ne samo kojoj će suvremenoj literaturi prikloniti ili opredijeliti generacija mlađih pisaca, kao navedeni M. Jergović – jer koliko možemo razumjeti on je osobno, kao i stariji „klasik dvojnosti“ Mirko Kovač, sklon tome da bude jednakopravno uvršten u hrvatsku kao i u

bosanskohercegovačku, pa donekle i srpsku, crnogorsku književnost – nego i kako shvatiti unutarpoetičke dvojnosti književnog djela.

Dvojnosti se pojavljuju možda najprije na razini jezične upotrebe: kao novo literarno oblikovanje ili kao znak stanovitog posustajanja pred formom, prihvaćanje protejske naravi narativne oblikovnosti. Često je jezični prijelaz iz jednog standarda u drugi posljedica nemogućnosti potpunog izbora, formalnog i jezičnog.

Upotrijebiti hrvatski ili bosanskohercegovački standard? Crnogorski ili srpski? Osim u Jergovićevu slučaju, i u mlađih crnogorskih pisaca (A. Nikolaidis, B. Brković) zapažamo manevrisanje jezikom kao nekom vrstom ironijske kritike zbilje iako pripadaju generaciji koja se formira i samodefinira na poetikama izvan jugoslavenskog kulturnog kruga, za razliku od M. Kovača, možda posljednjeg patrijarha jugoslavenskih književnosti, koji se više priklanja hrvatskoj inačici novoštokavskih standardnih oblika i koji svoju poetiku gradi na rekonstrukciji kulturnih matrica iz kojih je izrastao.

Da bismo s dužnom znanstvenom hladnoćom mogli demistificirati ovu temu trebala bi nam čitava studija u svojem dijakronijskom i sinkronijskom pregledu. Zadržat ćemo se stoga samo na nekim od brojnih aspekata književne dvojnosti koji obuhvata tri stoljeća: od 30-ih godina XIX do kraja prvog desetljeća XXI vijeka.

Zapažamo da su neki autori rješavali problem dvojnosti u kontekstu suvremenih evropskih očekivanja – u tom su smislu zanimljive ideje P. Matvejevića o književnosti s jednom ili više domovina, pismu na granici; njegova je pažnja najprije okrenuta talijanskim piscima u Istri.

Politički ali i poetički izbori prema srodnosti lijevih ali i tradicionalnijih, desno orijentiranih pisaca između dva svjetska rata pokazuju kako je moguća dvojnost i izvan nacionalnog okvira, kao dvojnost poetičkih odabira prema političkim izborima.

Neki su autori morali žrtvovati dio svojih poetičkih i poetskih afiniteta zbog potrebe da ideološki označe svoj literarni znak (i znatnije književničke figure među kojima su I. Andrić, M. Crnjanski, O. Davičo, samo su neki od primjera). Zatim, poznat je i svjesni odabir – kao znak književničke ali i političke solidarnosti – lingvističke dvojnosti, ekavske varijante kod hrvatskih pisaca integralističke orijentacije između dvaju svjetskih ratova. Pisanje i objavljivanje ekavskom varijantom prepoznato je kao gesta integralističkog koncepta kulture u djelima hrvatskih pisaca XX stoljeća Antuna Branka Šimića, Augustina Ujevića ili Miroslava Krleže, ne samo u proznim ili publicističkim već i u pjesničkim izdanjima. Ujedno jasno pokazuje potrebu dijela njihova naraštaja da se politička, egzistencijalna ili poetička pobuna izrazi i kao jezična.

S druge strane, gotovo istovremeno Miloš Crnjanski i Ljubomir Micić u Zagrebu svojim futurističkim publikacijama, časopisima, tzv. zenitizmom u krugu šireg umjetničkog pokreta ekspresionizma bili su bliži stilovima koji su zavladaali hrvatskom književnom scenom putem njemačke književnosti i likovnosti, nego suvremenom srpskom trenutku nadrealizma. Srpski nadrealisti pokušali su u zajedničkim projektima i programima, publikacijama i časopisima animirati i hrvatske lijevo orijentirane pisce, ali bez većeg utjecaja.

Ostaje zanimljiva figura Radovana Ivšića, vremesnog hrvatskog nadrealiste¹ koji se rano situirao u francuski jezični i kulturni identitet i time se svrstao u red onih književnika koji će morati nužno biti promatrani sa stanovišta dvojne pripadnosti na nacionalnoj razini književnosti.

Postoje zanimljivi fenomeni u suvremenom trenutku ex-jugoslavenskih književnosti kada supostoje pisci koji su uvjetno rečeno višenacionalni a time često i višejezični, posebno nakon ratnih zbivanja na prostorima bivše države. Vrlo je zanimljiv u tom pogledu ne samo primjer M. Jergovića koji će bez većih teškoća prijeći iz bosanskohercegovačke u hrvatsku kulturnu i književnu sredinu, već i Josipa Ostija, također Sarajlije, koji će se obresti u Sloveniji i nalik Jacobu Frassu – Stanku Vrazu preći iz jednog slavenskog jezika u drugi. Svoj ljubavni kanconijer posvećen slovenskoj odabranici, ispjevat će na „novom“ jeziku situacije, slovenskom, da bi poslije sam prevodio svoje slovenske stihove na «jezik svojih uspomena, jezik svojih sjećanja».

Evidentno je i nezaobilazno postojanje pisaca koji su integrirani u korpu se hrvatskog/ srpskog/crnogorskog jezičnog standarda a nacionalno su diferentni: nije samo riječ o pojedinačnim slučajevima, kao što je onaj A. Nikolaidisa – jer teško da možemo njegovo porijeklo smatrati odlučujućim za njegovu poetiku, iako ga ne bismo smjeli niti zanemariti (na pr. u naslovima, imenima likova, sižeima i oblikovanjima romana, tragičkim dakako, romani *Mimesis* i *Sin* objavljenih u okolnostima crnogorskog boravka koji je posljedica sarajevskog egzila), već je nerijetko riječ o cijelim narodima ili narodnosnim skupinama gdje jezik *više nije* differentia specifica.

Često se hrvatski jezični standard iskazuje iznimno izražajno u srpskih pisaca iz Hrvatske. Nije samo riječ o njihovoj dugostoljetnoj prisutnosti, što je dovoljan razlog da se promatraju i kao zasebna književno-povijesna činjenica, već se može govoriti i o njihovim doprinosima hrvatskoj književnosti. Nije li Vladan Desnica ime koje je nezaobilazno u romanesknom, novelističkom, esejističkom, kulturnom kodu hrvatske književnosti?

Stoga se samo po sebi nameće i jedno srodno pitanje: ako govorimo danas o bosanskoj/bošnjačkoj/bosanskohercegovačkoj ili pak crnogorskoj književnosti, zašto ne bismo mogli govoriti i o hebrejskoj književnosti na ovim jezicima – u Hrvatskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini i ostalim ex-jugoslavenskim zemljama? Analogijom kojom je povijest književnosti prepoznavala alhamijado poeziju pisanu arabicom na hrvatsko/srpskom jeziku, kao dio zajedničke književne tradicije južnoslavenskih Muslimana?

Također nam predstoji odgovornost prema romskoj književnosti, makar bilo kako oblikovanoj, usmenim ili pisanim znakom, stvorenoj jezikom koji se tek standardizira i stvaranoj unutar ili po strani od kultura koje je na različite načine tretiraju.

Svjedoci smo kako se upravo iz svoje narodnosne raspršenosti i „nomadstva“, romska književnost i kultura sve više stvaraju u okolnostima nove evropske tolerancije u poželjnu priliku za prepoznatljiv identitet u bogatstvu različnosti.

¹ U vrijeme kad je pisan ovaj rad Radovan Ivšić je bio živ (op. L.V.).

II MOGUĆNOSTI DEFINIRANJA – kanonski ili izvankanonski status dvojnosti?

Kanonska književna povijest i kritika dugo su, gotovo od ustanovljenja pa sve do rasapa jugoslavenske zajednice imale jedan subordinirani pojam: jugoslavenska književnost. Kasniji nazivi *književnost ili književno pismo na granici* koji je još 70-ih godina prošlog stoljeća zagovarao P. Matvejević misleći najprije na književnost hrvatskih Talijana možda su dobar zajednički naziv. Dvoznačan i simboličan, neophodan za novu književnu situaciju, ali ne i dovoljno znanstveno strog. Da bismo dosegli difuznu terminologiju koju nudi tzv. postmodernistička kritika i barem je donekle prevladali, dužni smo napomenuti i o tematskim preokupacijama književnih djela autora dvojne pripadnosti.

Pitanje otuđenosti ili podvojenosti jedno je od središnjih. Ne samo unutar tematskog okvira romantizma i „svjetske boli“ XIX stoljeća. Ovo se pitanje, uz ono o iskorijenjenosti i decentriranosti, pojavljuje kao središnje i u većim evropskim i slavenskim književnostima istoga razdoblja.

Zagovornici smo interkulturalnog pristupa, bez obzira na često nekritičku upotrebu ovog terminusa *technica*. Posljednjeg desetljeća i u Evropi se uhođao teorijski diskurs o onome što smo već imali kao praksu u jugoslavenskom kulturnom prostoru: dvojezičnost, trojezičnost ili pak višejezičnost, izmiješanost i prožimanje identiteta i kolektiviteta, entiteta i etniteta.

Primjećujemo nadasve u književnoj praksi identitet djelovanja i činjenja – pisanjem, utjecajima, unutar književnih i kulturnih programa, na ravni poetičkih programa, posebno od 60-ih godina XX stoljeća otkad je umjetničko djelovanje često bilo na mekoj granici sa subkulturom, i u znatno širem kulturnom kontekstu od onog mononacionalnog, institucionalnog i izvaninstitucionalnog.

U novijoj književnoj teoriji slično poimanje poznato je i iz francuske škole komparativistike a pojavljuje se i kao poseban signal kojim se auto/određenje ili odreknuće shvata i kao gest protesta, ne samo tolerancije i moguće zahvalnosti sredini od koje autor biva prihvaćen.²

Potreba da se kanonizira i teorijski odredi identitet i diverzitet povezani su s činjenicom da živimo, ne samo u postjugoslavenskim relacijama, u nekoj vrsti *intermezza* svjetova, u neprekidnom „dovršavanju epoha“, pa nam treba mnogo sabranosti da bismo objektivno sagledali posljedice poetika (i politika) dekonstrukcija.

² Na pr. Brodskijeva pohvala u poemi Americi na engleskom jeziku nakon egzila, Kunderin i Cioranov francuski doprinos i svojevrsno napuštanje materinskih jezika, publicistika T. Manna za vrijeme američke emigracije, situacije Claudela i Celana.

III PITANJE VREDNOVANJA

Stoga se nameće pitanje vrijednosti i vrednovanja dvojnosti i dvojezičnosti. Smatramo da bi trebalo bolje razlikovati *posebnosti od vrijednosti*. Posebnost nije vrijednost sama po sebi i nije to nužno a priori: mora se najprije potvrditi kao vrijednost. Književnoj povijesti i kritici predstoji važan zadatak: kritički iščitati pisce s naših prostora koji su postali ili ostali u egzilu. Egzil sam po sebi ne znači i vrijednost. Dokaz o tome pružaju mnogi stariji, noviji i suvremeni autori. Njihovi inozemni boravci probuđuju *mal de pays*, neku vrstu nanovo probuđene patriotske nostalgije, ali ne nužno i vrijedna književna ostvarenja: na primjer ogledi Crnjanskog, ogledi s ljubavnim i pustolovnim romanom u vrijeme autorove londonske emigracije daleko su od „Romana o Londonu“, a naša istraživanja pokazuju da se u djelu novijeg pisma Dž. Karahasana pisma, posebno proze *Izvištaji iz tamnog vilajeta*, pojavljuje zavičajnost Bosne kao opće mjesto. Uz to Karahasan preuzima nekritički i I. Andrića, bez citata ili navoda o preradama.

Bez kritičkog propitivanja posebnost ne možemo odrediti kao vrijednost i već stoga što tada lako popuštamo pred rastućim nacionalnim, nacionalističkim, rasnim i ideološkim diktatom, „kanonima“, dogmama.

Ako pretpostavimo da dvojnost uključuje i posebnost, tada znamo da ne smije isključivati ni poetički nalog za univerzalizacijom, transcendencijom stvarnoga u umjetničko. Želimo reći: pisac s granice ili jednom ili više domovina, jezika, situacija, nije oslobođen odgovornosti. Najprije one koja se pokazuje umjetničkim ostvarenjem. Nije li upravo Stanko Vraz postigao takvu relevantnu vrijednost svojim *Dulabijama*? Nije li slično u XIX stoljeću postigao i Petar Preradović koji se odlučio za jezik djetinjstva tek u svojim dvadesetim godinama?

Mnogo je takvih primjera na balkanskom i širem evropskom prostoru. Partikularizam se iznova javlja kao način postojanja ili pak kao sjena koja ne može prekoračiti granice vlastitoga jezika i potrebe da bude vrijednost. I obratno, nadnacionalni globalni sistem kultura pojavljuje se kao polje akcije mlađim generacijama koje brzo i lako prelaze ne samo granice slavenskih nego i evropskih jezika na kojima se izražavaju. Internetska dostupnost dovela je do fenomena književnosti na internetu, da i ne govorimo o znatnim migracijskim kretanjima.

Unatoč tome, ili baš zbog brzotečajne pismenosti koju informatizacija donosi, o kategorijama kulture i književnosti uskoro bismo mogli govoriti samo o većoj ili manjoj kulturi pismenosti. Zatečena razina posttranzicijskog identiteta nacije i nacionalne kulture potčinjena je *pojednostavljenjima i svojevrsnom determinizmu*. Stoga uvijek moramo imati na umu kako nacionalna kultura nije samo proizvod jedne nacije, nego svih njenih stvaratelja, bez obzira na kojoj strani jezične, zemljopisne ili državne barijere „stanovali“.

Smatramo da je unatoč traumatskim povodima boravaka pisaca u egzilu, njihova dvojnost obogatila i kulture u književnosti u kojima borave i njih osobno. Bez obzira na to da li su ti boravci trajni ili privremeni, u prividno ili stvarno alternativnim sredinama, mnogi suvremeni autori stanuju u drugačijoj

jezičnoj situaciji: I. Vrkljan, S. Drakulić, D. Ugrešić, Dž. Karahasan, M. Kovač, M. Jergović, J. Osti, B. Pavlović samo su neki od primjera. Oni su dodali svojim «novim» sredinama i pripadnostima dragocjene distinktivnosti, i ujedno nametnuli sebi samima potrebu da se omjere, preispitaju, vrednuju spram drugih ostvarenja u „novim“ književnim, jezičnim i društvenim okolnostima.

Ovakva „nova prisustva“ donekle nalikuju boravcima velikog pjesnika XX stoljeća, Tina Ujevića u Crnoj Gori i Beogradu, Parizu, slični su „izmještenosti“ modernista A. G. Matoša, koji je pisac s granice ali i dvojni umjetnik, glazbenik i književnik. Andrićevi inozemni boravci znatno su manje dramatični od boravaka Crnjanskog. Ipak, možemo li zamisliti njihovo književno djelo bez evropske dimenzije, bez putopisne, esejističke, romaneskne, memoarske proze nastale u vrijeme izbjivanja?

Raskoraci između reinstalacija tradicionalističke "*ukorijenjenosti*" s jedne strane i s druge, *moderne ili post-moderne "bez-zavičajnosti"* od Veljka Milićevića i njegova romana *Bespuće* (1906) dopuštaju nam da u hrvatskoj novijoj književnosti govorimo o tuđinstvu, iskorijenjenosti, dvojnosti prisutnima od početaka XIX ili XX stoljeća. Osim romantičara koji su uglavnom bili inonacionalni, nisu li noviji pisci kao Simo Matavulj ili Ivo Vojnović sjajan primjer prožimanja nacionalnog i međunacionalnog, perifernog i svjetskog, najave identitetske krize ličnosti i socijalnih grupa, naroda i narodnosti?

S druge strane, aktualna potreba da se identificira Drugi, Drugačiji i ne čini se tako nevinna kako je želi predstaviti postmoderna kritika. Sagledamo li sa stanovišta jezika i književnosti, ostvarenih vrijednosti u tim domenama, čime su Drugi drugačiji osim nacionalno? Pokušajmo postaviti ovo pitanje šire: ako su pri tom autori, umjetnici i književnici ujedno i ateisti ili pak agnostici, njihovo se jezično i kulturno biće ničim ne razlikuje od predstavnika sličnih izbora u tzv. većinskom kulturnom modelu.

Ova pitanja postavljaju se pred značajan dio stvaralačke kulture na književnoj sceni, ne samo južnoslavenskih već i širih evropskih prostora. Na planu književnih ostvarenja temeljno utječu na poimanje identiteta i posebnosti.

Samo je donekle paradoksalno da se iz tzv. dekonstrukcija često javlja izvrsna književna umjetnost. Možemo li zamisliti književno pismo Danila Kiša bez njegovog francuskoga egzila? Ili T. Manna, Č. Miloša, J. Brodskog bez američke perspektive?

Uz dužno poštovanje prema pojavi globalne ili planetarne kulture – koja, ne zaboravimo, prijeti uniformizacijom – *ideja globalnog* u kulturama manjih naroda osjeća se često i kao militantna, posebno kad je ujedno riječ i o novim državama. Diskurs o globalnome donekle otežava i *identitetske neophodnosti*. Na pr., potreba za identitetskim kodovima ne opravdava zatvaranje nacionalnih kultura koji štete svakoj posebnoj kulturi. Stoga polikulturalnost ili multikulturalnost u svjetlu skorašnjeg evropskog zajedništva vidimo kao prihvatljiv model, ali i kao moguće prijelazno rješenje za manje književnosti i jezike.

Atribucija *identitarno* postala je u nekim evropskim jezicima pejorativna. Uz pojmove *istost i istovjetnost* morali bismo koristiti i *sličnost i srodnost* koji uključuju i individualno i kolektivno, tako kurentne u diskursu o nacionalnoj formaciji književnosti. Da je kojim slučajem jezik jedino integrativno

vezivo neke od nacionalnih književnosti ne bismo smjeli, barem ne u ex-jugoslavenskim uvjetima stvarati veće domete od onih koji su državne granice „starih“ i „novih“ standardnih jezika.

Naravno, ne možemo, niti smijemo od književnika tražiti i očekivati jezični purizam. Naše je vrijeme vrijeme brojnih iskustava koja dovode u **pitanje ideju o homogenoj i jedinstvenoj nacionalnoj kulturi: migracijski procesi, marginalnosti i marginalizacije, egzili, isključenja i samoisključenja, znatna politiziranost književnosti**, daju nam povoda za promišljanje o tome koji je smisao dvojnosti i na dijakronijskoj i na sinkronijskoj razini.

Za očekivati je da će na djelu biti sve veća disperzija književnih procedura, žanrova, tematskih preokupacija, što nužno dovodi do remećenja tzv. kantskih vrijednosti nacionalnih književnosti. Istodobno bi se moglo i na jezičnom planu dogoditi ono što je već ponudila “proza u trapericama” ili generacija fakovaca u hrvatskoj književnosti: sve veću upotrebu nestandardnih, urbanih i suburbanih, dijalektalnih govora u književnim djelima.

Pitamo se hoće li kategorije **dvojnost, dvostrukost, višestruka pripadnost** biti privilegija pisaca ili će i oni sami nehotice, s vremenom zatomiti svoje identitetske oznake – pa stoga i jezike kojima iskazuju svoj literarni identitet? I koje smo dosad gotovo besprijekorno razumijevali i kao vlastite identitete, dvojbe, zajednička pitanja ili srodne odgovore, u igri prepoznavanja **Drugoga u Srodnome, Istoga u Drugaćijemu?**

IV BILANCA ISKUSTVA DVOJNE PRIPADNOSTI

Najprije naznačimo: iskustva dvojne pripadnosti izrasla su na impresivnoj tradiciji dvojnosti, trojnosti ili pak višepripadnosti naših književnih pretходnika. Stoga se otvara novo pitanje: koja je i kakva je moguća književno-kulturna bilanca kulture dvojne pripadnosti u krugu dvaju stoljeća, XIX i XX? Rekli bismo da nije mala, jer nije oskudijevala ni poticajima ni utopijama. U južnoslavenskim relacijama nije zanemariva, s obzirom na desetine književnika koji su svjesnim izborom ili slučajnim biografskim okolnostima pripadnici dviju ili više jezičnih i književnih situacija.

Tu su u krugu romantizma uz S. Vraza i P. Preradovića, dobar dio Iliraca: D. Demeter, I. K. Sackinski, potom, V. S. Karadžić, Đ. Daničić, konačno i J. J. Strossmayer i na planu okupljanja oko zajedničke ideje i kulturnog programa i svojim književnim poduhvatima. Uz to su svi oni višjezični: koriste njemački, mađarski, hrvatski, slovenski, ruski, srpski jezik.

Među romantičarima su P. P. Njegoš, I. Mažuranić te kasniji A. Šenoa, S. Matavulj, I. Čipiko, I. Vojnović. Dobar dio moderne klasike XX stoljeća čine „dualni“ I. Andrić, M. Crnjanski, N. Šop, N. Simić, V. Desnica, G. Vitez, te autori koji su svojom sudbinom ili jezičnim izborom *eo ipso* **dvojni, trojni**: B. Čopić, M. Selimović, S. Raičković, M. Bečković, M. Bulatović, M. Kovač, B. Pekić, D. Kiš, V. Krmpotić, D. Ugrešić, J. Dautbegović, B. Pavlovski, J. Osti, Dž. Karahasan, M. Jergović, etc.

Neki su od njih dvojnost stekli zbog otklona od vlastite tradicije ili pak nesimpatije za nacionalističke politike. Stoga njihovo pripadanje shvatamo

kao *nužnosti pripadnosti*. Možda bi posebno valjalo promotriti novije egzile nakon ratova iz 90-ih godina XX stoljeća, uzimajući u obzir i one književnike s prostora bivše zajedničke države koji su svoje disidentstvo definirali prije ili uoči 90-ih: tu je najznatniji već spomenuti D. Kiš. Potom dio tzv. hrvatske ženske proze: I. Vrkljan, S. Drakulić, D. Ugrešić. Shodno tome u njihov književni jezik je ušlo mnoštvo neslavenskih elemenata ili su pak publiciranjem i recepcijom u drugom jeziku i same počele pisati za potrebe bolje recepcije, najčešće publicističku prozu njemačkim ili engleskim jezikom.

Kad bi se mogao izuzeti dugi engleski boravak B. Pekića, dobar dio srpske etablirane, kanonske literature preselio se na Zapad: uz M. Kovača i B. Ćosića koji su svoje disidentstvo odlučili 90-ih godina kao paradoks etabliranog izgnanstva, tu su i književnici V. Stevanović i D. Albahari, trajno nastanjeni u Francuskoj i Kanadi. J. Osti u dvojezičnoj poetskoj situaciji piše na slovenskom i srpskohrvatskom. Borislav Pavlovski je pisao i hrvatskosrpskim i makedonskim. Vasko Popa najbolji dio svoje lirike napisao je na srpskom jeziku. Tek u novije vrijeme čitamo njegove rane rumunjske stihove.

Pravo na razliku i posebnost postaje tako *pravo na dužnost i obaveza razlike i posebnosti*. Podsjetimo, postojala je tradicija interkulturalne gestualnosti u jednom polilingvalnom i višenacionalnom društvu kakvo je bilo jugoslavensko, pa je i dijalog među književnostima i kad je bio polemika (Krlježa–Crnjanski, Ristić–Crnjanski, Vinaverovi ili Ujevićevi eseji, etc.) bila po definiciji *kulturna politika uzajamnosti*. Sve do disonantnih tonova s početka 70-ih i s kraja 80-ih godina, kad je književno pitanje postajalo nacionalno, i obratno, kao u regresivnoj utopiji, kad su se fundirale većina južnoslavenskih narodnosnih, regionalnih pripadnosti i grupa u narode, putem jezika i književnosti. (Proces koji je za većinu evropskih književnosti i jezika već bio završen uoči revolucija 1848. g.).

Novo shvatanje identiteta i individualiteta kreće se ka kolektivnoj fascinaciji identitetom, ali ne kao oblik solidarnosti nego kao podrazumijevajuće i obavezujuće zajedništvo koje potire individualitete: stoga i toliko unutarnjih stranstava, dvojnosti ili trojnosti u korpusu iste, «nacionalne» književnosti. Najeklatantniji je primjer Mirka Kovača koji se ne odriče zavičajnih identiteta ali otklanja i samoodredbe koje bi ga svrstavale i u jednu od post-jugoslavenskih književnosti s nacionalnim predznakom. Premda se jezik njegove književnosti okrenuo ka ijekaviziranosti, frazi i sintaksi hrvatskog standarda i jezičnog osjećaja (ako se stilistički i zadržava unutar vlastite poetike persiflaže ili dekonstrukcije u epistolarnom i narativnom pismu) njegovo pristajanje shvatamo i kao stanovit ustupak hrvatskom boravku.

Iznimno značajna figura ovoga pisca mora se sagledavati ne samo u svijetlu jezičnog znaka, jer on je zasićen kao i Andrićev, Selimovićev ili pak Karahasanov – mnoštvom orijentalizama, niti kao «ljupka nelagoda» višetničnosti, već možda najprije u svijetlu poetike opsesivnih tema i fabulacija, formativnih postupaka, proznih procedura koje su uvijek u krugu svih „perifernih“ i „središnjih“ boravišta autora, od tzv. urbanih, beogradskih i zagrebačkih, internacionalnih, do „rubnih“, pokrajinskih, hercegovačko-bosanskih i crnogorskih. Ili pak metafizičkih – u njegovu najnovijem romanu „Grad u zrcalu“

gdje je Dubrovnik ne samo jedno od središnjih mjesta hrvatskog i južnoslavenskog kulturnog kruga nego i mjesto metafizičke zavičajnosti, habitusa djetinjstva i fantazije, literature i života, povijesti i suvremenosti. Mjesto gdje se sastaju središte i periferija, raskršće i sabiranje, zlo i idila. Mjesto koje je namirenje svih mjesta. Simboličko središte najprepoznatljivijeg suvremenog pisca granice, pisca četiriju književnosti: hrvatske, srpske, bosanskohercegovačke, crnogorske.

I u smislu književno-teorijskom i u književno-povijesnom, mnogi su pisci bili iskorijenjeni, *deracine*, pisci seoba, granice, izgnanstva, disidentstva. Miloš Crnjanski u svojim romanima *Seobe* (1929) i *Druga knjiga Seoba* (1962) najavljuje proročanski kao i Ivo Andrić u *Pismu iz 1920.* (koja je novela objavljena iza II svjetskog rata), znatan dio tematskih preokupacija pisaca južnoslavenskih prostora: užase i progone, migracije i rasipanja, potragu za identitetom, zavičajnošću, prekoračivanje granica vlastitog jezika i transcendiranje – u najboljim ostvarenjima – u nadnacionalne vrednote. Sve je ovo razvidno iz tzv. svjetske recepcije ovih pisaca: od Njegoša, Andrića, Krleže, Crnjanskog do Kiša ili Kovača, te D. Ugrešić, S. Drakulić ili Dž. Karahasana. Imaju li ti autori jezik kao jedinu domovinu (kiševska tvrdnja) ili im je višejezičnost recepcije ili boravaka, hrabrost da se ogledaju i u drugima donekle bliskim jezičnim znakovima (J. Osti, M. Jergović) nametnula *bačenost u svijet*, diferentnost ili dvojezičnost kao novo prirodno stanje stvari?

Nelagoda koja može obuzimati čitatelja, kritičara ili sugovornika, kao strah od univerzalizacije ili identifikacije, prepoznavanja Istoga u Drugome, zapravo je prividna lakoća prohodnosti njihovih ostvarenja. Novija povijest književne umjetnosti pokazuje da ima njenih stvaralaca koji su hermetični unutar vlastite poetike, kao na pr. A. Ristović, i da im nikakvo izgnanstvo nije bilo potrebno za iskazivanje svoje drugosti ili stranstva. Neprekidno i samozatajno potvrđivanje iznimnom pjesničkom praksom već je po sebi otvaranje prostora za različitosti.

Neobično je važno, i s našim pretpostavkama povezano, i pitanje nacionalnih kultura u kojima se oblikuju ideologije i programi. Za naše suvremene okolnosti i očekivanja pitanje dvojne pripadnosti S.Vraza, P. Preradovića ili P. P. Njegoša čini se *par excellence* interkulturalno progresivno, naprednjačko. Može se sagledavati i svijetlu književnih programa i u svjetlu ljudske i književničke drame. Raspetosti između dva izbora, identiteta, jezika, između barem dvije kulture. Ali kako da promatramo kasno Preradovićevo otkrivanje matinskog jezika kao jezika pjevanja? Kao proročansku gestu unaprijed: za tolike pisce koji su jednojezični ili srodnojezični – većina pisaca iz Hrvatske piše istim jezičnim standardom iako su različitog etnosa.

Identitetska ili alteritetska identifikacija u sebi krije zamku nacionalne ili nacionalističke prinude izbora: to zorno prikazuje igra s Desničiniim postojanjem u etnitetskom dvojtstvu pripadnosti: srpski ili hrvatski pisac? Manjinski ili većinski? Ili Selimovićevo postojanje: bosanski ili srpski pisac. Musliman ili Crnogorac, davnim porijeklom.

Naš prijedlog odnosio bi se i na mogućnost *višestrukosti identitetskog znaka*:

- jezičnog (M. Kovač, J. Osti, M. Jergović),
- nacionalnog (M. Selimović, I. Andrić, D. Kiš, M. Kovač),
- internacionalnog (ex-jugoslavenski pisci koji pišu *i* na nekom od tzv. svjetskih jezika),
- poetičkog (nova kanonizacija književnosti koja ne bi uzimala kao određujuće prethodne kriterije, nego unutarpoetske i izvanpoetičke odrednice stilske matrice koja je dominantna; na pr. magični realizam u prozi južnoslavenskih pisaca druge pol. XX stoljeća, ili: zavičajnost prema kozmopolitskome u literaturi XIX i XX stoljeća, ili: poetički modeli generacije pisaca okupljenih oko programa /časopisa, etc.).

U tom smislu mogli su postojati pisci s jednom ili više domovina, jednom ili više književnih pripadnosti, jednim ili više literarnih habitusa.

Problem, donekle, predstavlja «prava» egzilantska književnost, raspršenost pisaca ovih prostora nakon 90-ih god. u inojezične korpuse. Osim premještanja pojmova središta i periferije, pojam granice postaje fleksibilan, propustan, fluidan. Time se usložnjava i pitanje svodivosti književnih ostvarenja na književnoteorijske i književnopovijesne odredbe. Predstoji dosta brige ne samo na razini dijakronije već i sinkronije pojedinih književnosti. Prisutna je i raslojenost prema tipu književnih opsesija, vokacija, žanrovskih opredjeljenja. Ono što obilježava suvremeni trenutak jeste ideologijska raslojenost pisaca koja najčešće skreće pažnju s valera njihova djela. Unutar iste etničke zajednice zapaža se i pojava homogenizacije među književnim naraštajima. „Nekanoniska“ književnost okreće se protiv institucionalizirane, kibernetička protiv „akademske“. Problem se uvećava u svakoj od književnosti ako izostane dijalog, propitivanje, polemika.

Tu je i delikatno pitanje nastavnih programa: u suvremenoj hrvatskoj sveučilišnoj praksi imamo pojavu da se na jednom odsjeku proučavaju djela književnika ili književnice koji na drugima, srodnima, predaju književnost, jezik. Je li na djelu međusobna institucionalizacija i kanonizacija pisaca ili je pak na djelu praksa postmoderne i rodne, nerijetko i rođačke književnosti? Ili je pak strah od tzv. Mladih, poznat još iz Moderne, reinstalirao nove isključivosti u prividu sve veće demokratizacije i na tragovima teorijske rasprave postmodernizma u strahu od Drugoga, drugačijega, koji bi s novim migracijama mogao ako ne izmijeniti ali donekle redefinirati status nacionalne književnosti?

Ono što bi svaka od književnih situacija trebalo da ima na umu jeste: kako ne previdjeti vlastitu aktualnost? Posebno kad su na djelu autorstva koja u svojoj poetici nose znakove drugačijih i različitih, raznovrsnih jezičnih i poetičkih modela.

Uskladiti navedene momente teže je nego što se obično pretpostavlja; smatramo da bi se fenomen dvojnosti mogao kontekstualizirati i, uvjetno rečeno, «svoditi» na sljedeće relacije:

- regionalno/periferno/rubno,
- nacionalno/nadnacionalno,
- ex-jugoslavensko/ južnoslavensko / balkansko,
- evropsko/ nacionalno/ nadnacionalno.

Pri tom predlažemo i mogućnosti izbora i dijaloga, određenja i samoodređenja autora, kao što je to učinila anketom kulturna zajednica zagrebačkog SKD Prosvjeta: *Pripadati ili ne?*

Naš prijedlog kreće se prema ozbiljnom promišljanju aktualne kulturne, jezične i književne prakse. Vrijeme će nužno dati svoje odgovore. Hoće li pripovijest o Drugome, Drugačijemu, završiti nekom vrstom ekskomunikacije ne-srodnih nije samo zebnja manjinskih kultura. Znatizelja koju na evropskoj sceni izazivaju „manje“ i manjinske književnosti možda će biti kraćeg daha. Često je u proporciji s disidentstvom i tzv. apatridstvom njenih predstavnika pisaca.

Nakon znatizelje, slijedi li potreba da se asimilira i time donekle poništi njihov doprinos mnogoobraznosti kulture koju predstavljaju?

Koji će jezik biti dominantan u budućoj evropskoj zajednici? Ne smijemo imati iluzija da se vremenom, možda i manjim nego je ljudski vijek, neće nametnuti neka franko-engleska *lingua franca*.

Stoga je u pitanju dvojnosti sadržano i jedno drugo pitanje: malih jezika i književnosti i njihova supostojanja s većim jezicima i kulturama. Čitav niz godina svjedoci smo slabljenja znatizelje i ukidanja studija slavenskih i južnoslavenskih jezika i književnosti u svijetu, posebno katedri i lektorata na mnogim evropskim sveučilištima. U tom smislu ne treba njegovati iluzije nego biti realan i suočiti se s činjenicama. Možda je neophodno već sada u skolastičkim programima na svim razinama uključiti navedene dvojbe i činjenice. To bi značilo: ne ignorisati aktualno stanje ali i ne zanemarivati mogućnost predstavljanja, učenja, istraživanja i vrednovanja književnih osobnosti i vrijednosti. Smatramo da iskustvo koje imamo s dvojnomo pripadnošću može biti dragocjen, ogledan primjer za druge srodne jezike i književnosti, posebno u okolnostima predstojećih novih evropskih identiteta.

Literatura:

- H. Arendt: tekst: Privremeni savez rulje i elite, u: *Totalitarizam*, Politička kultura, Zagreb, 1996.
- D. Duda: Analiza književnog neokapitalizma, intervju, u: *Fantom slobode*, 8–33.s tr. 1–2, 2004.
- S. Drakulić: Uvodni tekstovi eseja Kako smo preživjeli komunizam, u: *Sabrani eseji*, Profil Zagreb, 2005.
- K. Kosik: tekst: Istina egzila-egzil istine, u: *O dilemama suvremene povijesti*, Razlog, Zagreb, 2007.
- M. Kundera: eseji : *Zavjesa*, tekstovi: Provincijalizam malih, Provincijalizam velikih, Istočnjak i Srednja Europa; Meandar, Zagreb, 2006.
- Ljetopis SKD*, Prosvjeta, Anketa : Pripadati ili ne? 2005. g. str. 9–71.
- P. Matvejević: *Fra asilo ed esilio*, Meltemi, Roma, 1998.
- Č. Miloš: *Svedočanstvo poezije*, Narodna knjiga, Beograd, 1995.
- J. Osti: *Rana u srcu – slavuj u rani*, Meandar, Zagreb, 2002.
- C. Pichois-AM. Rousseau: *Komparativna književnost*, MH, Zagreb, 1973.

- V. Stevanović: Život između dva sveta, intervju u: *Sarajevske sveske*, 6–7/2004. str. 51–70.
- L. Vukčević : Tamni vilajet kao opće mjesto (uz novi roman *Izvištaji iz tamnog vilajeta* Dž. Karahasana), časopis RE, Rijeka, br. 16/09, str. 54–63.
- Wachtel: esej: Pisci i nacionalizam, str. 169–182, u: *Sarajevske sveske*, br. 4, 2003.
- Wachtel: esej: Kada i zašto je “jugoslovenska kultura” imala smisla, *Sarajevske sveske*, br. 1, str. 251–261, 2002.

Lidija VUKCEVIC

LES QUESTION DE DOUBLE APPARTENANCE DANS LES LITTERATURES SLAVE-MERRIODIONELLES

Summary

Dans sa recherche scientifique „Les Questions de double appartenance dans les litteratures slave-merriodionelles” Lidija Vukčević s'occupe d'analyse, des problemmes de la double presence des auteurs in deux (ou plusieurs) litteratures nationales. Sa methode parte des aspects hystoriques jusque thoretiques et rapporte la dualite comme un fait sociale et comme une position filosofique, surtout dans la situation post-yougoslave. Examine les valeurs des categories : l' identite, le diversite, la dualite, le particularite, collectivite, les aspects nationaux et universels, aux niveaux de culture linguistique et realisation artistique. Travail richerche sur point de vue biografique et hisorique les questions d' etre apatride, d'exil, des inclusions et exlusions, dans une ou plusieurs litteratures nationales.

Approche les particularites thematiques, poetiques et generiques in large temps de romantisme jusque postmodernisme. Cette question actualise les niveaux de litterature de canone et non-canone.

Propose le re-interpretation d'etat des ouvres de dualite litteraire, les possibilites inovatifs dans les programmes scolaires. Indique les aspects de dualite et responsabilite de la critique accademique dans le tretman et dans le valoriser la contemporaine litterature correspondante.

Les paroles clees: la litterature de la frontier, dualite, diversite, bilinguisme, multilinguistique, multilinguisme, marginale, marginaliser, etnicite, entite.

Ангелина БАНОВИЌ-МАРКОВСКА
Скопје

ТИМОС ИЛИ ЛОГОС (критичкиот скалпел на либералната свест и етнократската идеологија на варварогениот)

Предмет на овој есеј ќе биде идеолошкото. Не идеологијата со која се занимава ангажираната литература и критика, ами идеолошкото како општествена, интелектуална и културна сцена на која се проектираат спротивставени интереси. Тие ја откриваат поларизираната природа и антагонизмите помеѓу анонимната принуда на власта и нејзините центри на моќ, наспроти духовните, културните и интелектуалните аспирации на интелектуалецот, жртва на системот од кого е дел. Но тој конфликт крие и еден парадокс. Имено, за да ја одбрани својата независност, индивидуата треба да ја потврди својата различност обезбедувајќи си, при тоа, општествено преживување, согласно конвенциите, нормите и законите а против лудилото на идеологијата на владеечката структура. Како? Преку етички одговор на насилството од секаков вид: интелектуално, политичко, идеолошко, психичко..., насилство кое има за цел да го сломи моралниот интегритет на личноста која бара политичка правда и свое место под сонцето, една специфична егзистенцијална ситуација која ќе биде разгледувана во овој есеј, преку ликот и делото на Данило Киш.

Клучни зборови: Киш, timos, ресантиман, идеологија, национализам, тоталитаризам...

Овој текст е природно продолжение на еден мој труд во кој го разгледувам прашањето за историјата и за меморијата¹. Во него писателот Данило Киш е еден од застапените автори, но таму ја проследувам само неговата креативна постапка, другото го оставам по страна. Во овој текст решив да се задржам на идеолошкото. Не на идеологијата со која се занимаваат ангажираната литература и критика, ами на идеолошкото кое на една општествена, интелектуална и културна сцена знае да проектира спротивставени интереси. Тие антиципираат класичен антагонизам. Тој е вообичаен за тоталитарните општества во кои интелектуалните (културни и духовни) пориви на индивидуата се спротивни на анонимната принуда на власта. Но антагонизмот крие еден парадокс. Имено, за да ја докаже својата независност од центрите на моќ, субјектот треба да изнајде начин како да ја покаже својата различност и согласно конвенциите на системот, да си обезбеди општествено преживување во услови на тоталитарна власт. Како? Преку етички одговор на секаков вид насилство:

¹ Види: Ангелина Бановиќ-Марковска, „Историја vs меморија: деконструирана документарност или плурализирана вистина“ во *Спектар*, Скопје, 2010.

политичко, идеолошко, психичко – насилство кое сака да го сломи моралниот дигнитет на личноста која бара интелектуална и политичка правда, една специфична егзистенцијална ситуација која најдобро се согледува во ликот и делото на Данило Киш.

Овој есеј ќе се занимава, значи, со два вида искуство: од една страна со искуството на тоталитарната идеологија која прокламира манипулативни вредности и политички резон наместо здрав разум, а од друга страна со моралниот дигнитет на една сериозна група интелектуалци чија тимотичката гордост, предизвикана од репресивниот логос на идеократската власт, пројавила свест за последиците од латентниот ресантиман и неговиот „трезор на одложени емоции“.

Но пред да преминам на овие согледби, ќе потсетам на најпознатата книжевна афера која во седумдесеттите години на минатиот век ја разбранува интелектуалната јавност во поранешна Југославија. Во основа, тоа беше само грда сутеренска приказна на „чаршки менталитети“, но прерасна во двогодишна полемика која прикриваше политички мотивирана хајка околу наводните етички и идејни скршнувања на писателот Данило Киш и неговата „плагијаторска“ постапка во *Гробница за Борис Давидович*. Иако расказите од оваа книга беа базирани врз автентични архивски документи за состојбите во советскиот сталинистички режим, преку една апокрифна логика, Киш, всушност, произведе впечаток дека приказните од *Гробница* реферираат на тогашната југословенска социјалистичка стварност. И повеќе од тоа: тој укажуваше на аналогија помеѓу комунистичкиот и нацистичкиот тоталитаризам и нивниот заеднички влог – логорите за масовно уништување во кои Евреите беа најголемата колективна жртва во историјата. А бидејќи сиот тој комплекс од прашања и одговори е сврзан со *паметењето* и со *заборавот*, радикалниот пристап на Данило Киш во книгата *Гробница за Борис Давидович* кон таа неправедно потиснувана тема², ги извади на преден план последиците од репресивниот логос на тоталитарните општества. Тоа предизвика реакција кај оние кои сметаа дека овие прашања треба да останат на маргините од официјалното културно паметење. Така *Гробница* стана повод за идеолошка нетрпеливост која потсетуваше на најголемата книжевна тензија во триесеттите години од 20 век – *судирот на книжевната левица*.

Осудата на Кишовата уметничка постапка ја отпочна критичарот Драган М. Јеремик кој во тоа време беше високо етаблиран член на жири-комисији и носител на државни награди. Тој го отвори прашањето за

² Самиот Киш вака го коментира тоа во својата полемичка книга *Час по анатомија*: „Оно што је књижевна чаршија препричавала веќе месецима... да је та књига, дакле, *јеврејска ствар*, то јест књига о Јеврејима, а кад је веќе књига о Јеврејима, онда је могла бити написана поштено, а не пристрасно како је написана, јер било је Јевреја и на другој стани, било је Јевреја и меѓу чуварима логора и меѓу егзекуторима... Књига је та, дакле, о Јеврејима, стога ирелевантна, она не говори ни о нама нити за нас, што значи *није наша*... и све је то – уосталом – од некуд преписано... Ја сам дакле, *заменио државу* у којој живим, што значи да сам изгубио компас и да више не знам где живим и шта радим...“ (Kiš: 1978: 19–20).

етичката одговорност на писателот како *раскажувач на фикции*, но вистинските амбиции на таа крунска афера (зад која стоела Миодраг Булатовиќ и Бранимир Шќепановиќ), беа насочени кон една поголема група угледни интелектуалци³, решени да ги отворат најголемите табу теми во југословенското социјалистичко општество. Полемиката се разгоруваше и веќе остро се исцртуваа два спротивставени тора кои жестоко ги бранеа своите уверувања: едните беа за, другите против Киш. Но во основа, судирот криеше идеолошки димензии.

Во извонредниот политичко-психолошки оглед *Гневот и времето*, на современиот германски мислител Петер Слотердајк, има една многу важна констатација која сугерира банална вистина. Имено, „кога некој кој е само прв по ранг, ќе му одземе на оној кој е прв по сила некоја почест, постои реална повреда на честа од највисок ред“ (Sloterdijk; 2007: 10). Повредувањето на честа предизвикува силно чувство на гнев. Тој е зачетник на сите акции во стариот западен логос, но денес гневот е неприфатлив за урбаниот свет, оти за модерното општество тој е надвор од листата на харизматични и благородни вредности. Но „колку е некој по благороден – односно, колку повисоко ја оценува сопствената вредност – толку повеќе ќе се разгневи кога кон него се однесуваат неправедно“ вели Фукујама во *Крајот на историјата и последниот човек* (2004: 269). Станува јасно, меѓу *гневот* и *самопочитта* постои некаков линк. Етимологијата на англиските зборови *dignity* и *in-dignation* го потврдува реченото. Имено, од една страна имаме достоинство, од друга – разлутеност (како синоним за гнев предизвикан од нешто што го навредило чувството за вредност). Се работи, всушност, за состојба на свест, за вродено чувство на праведност и почит, за еден дел од личноста кој старите Грци го нарекле *тимос*⁴. Платон, на пример, тврдел дека *тимосот* е близок до смелоста⁵ што ја поседува некој човек да го ризикува сопствениот живот, но и до *чувството за гнев* и *за негодување* кое не знае за воздржаност и премолчување. Гневот бара целосна експресија, шанса да се артикулира во раскошен израз, како оној во *Час по анатомија* (1978) на Данило Киш кој претставува најдобра илустрација за позитивен тимотички гнев. Книгата манифестира знаење и сила на една либерална свест за најетичките прашања на денешницава – правото на мисла и слободен говор,

³ Мислам на Предраг Матвеевиќ, Оскар Давичо, Никола Милошевиќ, Мирко Ковач, Борислав Пекиќ, Филип Давид, Борислав Михајловиќ-Михиз и др.

⁴ Во Книга II, од *Држава* на Платон, се споменува тројната поделба на душата: едната е онаа што желеа, другата е таа што расудува, а третата е *тимосот* – вредноста што си ја придаваме себеси. Секое *тимотичко јас* започнува со вреднување на себеси, со *самопочит*. „Но почитта не е предмет, како јаболко или ‘порше’ – вели Фукујама – таа е *состојба на свеста* и за да има субјективна убеденост во чувството за сопствено достоинство, мора да биде признаена од друга свест. Така тимосот, типично иако не и неизбежно, го поттикнува човекот да бара признание“ (Фукујама; 2004: 270). Без тој импулс нема живот во општеството.

⁵ Само оној кој има свест за вредност и достоинство е слободен и може да направи вистински морален избор промовирајќи благородни доблести: великодушност, патриотизам и отпор кон сите облици на терор.

осуда за нанесената неправда и ревизија на предрасудите. *Час по анатомија* не е само одбрана на Кишовата раскажувачка техника, туку и сведоштво за моралната улога на писателот и неговата должност да ги коментира, јавно, најтабуизираните прашања во југославенското социјалистичко општество – *национализмот* и *сталинизмот*. Но бидејќи секоја психолошка манифестација е истовремено и идеолошки импрегнирана, последиците од гневот можат да бидат сосема различни.

Книгата со наслов *Нарцис без лице* (1981) дојде како одговор на *Час по анатомија*. Во неа Јеремик го обвини Киш за егоизам и самобендисаност. Но дали навистина стануваше збор за тоа? На една рационална анализа ù е сосема јасно дека поимот нарцизам открива, всушност, слика на момче во еротска зависност од својата огледална проекција, а не реакција на возрасен човек, амбициозен и самосвесен. Ликот на митскиот Нарцис е губитник – буди сожалување а не восхит поради желбата за самопотврдување. Затоа во отворената полемика на Киш и Јеремик не можеме да зборуваме за инхерентен гнев (менис), или за интимен комплекс на слаба субјективност, туку за *оправдан*, еписки мотивиран гнев, како современ облик на граѓански негуван тимос, предизвикан од неосновани навреди по однос на Киш. Би можеле затоа, сосем спонтано, да заклучиме дека ако во случајот на митскиот јунак Нарцис, *еротиката* ни го покажува патот до објектот на желбата кој недостига, во случајот на епискиот јунак Данило Киш *тимотиката* ни кажува како да го изразиме „она што го имаме, она што можеме, она што сме и тоа што сакаме да бидеме“ (Sloterdijk; 2007: 17). И нема да згрешиме ако прифатиме дека идејата за *самосвест* е сврзана со „борбата за признавање“ (концепт стар колку и западната политичка филозофија), зашто, за многумина од нас – сакале тоа да го признаеме или не – *битката за престиж* е најважната црта на човечкиот карактер. Но нашата „терапевтски“ предиспонирана култура која заборавила што е тоа тимотичка енергија, одделните пројави на гордост, гнев, амбиција, самопочит или акутна спремност за борба и индигнација, ги дијагностира како кардинални гревови, како невротичен комплекс од погубни афекти што водат кон пропаст. Вистина, цел сид од морални прописи и психолошки сознанија го окружуваат логосот на империјалните култури а нивните доминантни религии го преферираат *ресантиманот* (*ressentiment*) наспроти *себноста*, среќната подреденост наспроти бунтовното его како таинствено складиште на најдобрите човечки ресурси: гордоста, достоинството и самопочитта. Но да се бориш за тие човечки ресурси, истовремено значи *да мислиш*, оти гордоста знае да биде и сурова осветничка. Нејзината мрачна страна е морално двосмислена и може да предизвика конфликт со широки размери. Затоа не смее да се исклучи фактот дека, како еден вид „вродена политичка доблест неопходна за опстанокот на политичките заедници“ (Фукујама; 2004: 294), тимотичката гордост поседува и способност да уништува. Ова сознание отвора друга, голема и важна тема во современиот свет, но пред да преминам на неа, сакам да прокоментирам одредени искуства.

Нашите неодамнешни балкански искуства покажаа дека кумулирањето на неодреагираните емоции продуцира *банки на гнев* кои можат да мобилизираат цели нации во создавањето потомства кои во своето наследство ја имаат желбата за освета⁶. Тие *резерви на неодреагирани емоции* – небаре национални концентрациони логори – беа погубни во посткомунистичките земји од регионот. За последиците од нив знаеме и денеска – нели војните се воде на семнатички план, поради зборови? Тоа е теоријата на Кестлер, но јазикот е мит како и другите митови. Затоа, ако се позанимаваме со него, „со политичкото јадро на јазичното пренесување, можеме да согледаме што претставува пренесувањето на силата низ јазикот и кон што води тоа. Националните јазици, според своето вистинско дејство се, исто така, медиуми на светска војна. На националните јазици и натаму се зборува за омраза меѓу народите, на таканаречените мајчини јазици се договараат братоубиства... се проповеда света војна против оние кои зборуваат друг јазик... На националните јазици се извикуваат најстрашните пароли кои повикуваат на разурнување... На своите национални јазици луѓето се здружуваат во панични агресивни заедници и како комуникациски расисти и зоолингвисти се обидуваат да воспостават светско предимство на еден јазик... Затоа *само разврзувањето од јазичната заедница*, онаква каква што е, може да доведе до пренесување на помалку судбоносни шеми на живот“, вели Слотердајк во своите франкфуртски предавања (2006: 148; курзивот е мој).

Оттаму, како говорител на еден национален јазик, секој човек е проколнат на еден тоталитарен фолклор и осуден на насилството што го пренесуваат тој фолклор и таа митологија. Заробени во позитивитетот на своите национални преданија, на некои народи може да им се случи за секогаш да останат затворени за *другоста*. Затоа бугарската историчарка Марија Тодорова вели дека чинот кој го означува преминот од една во друга конфесија е моментот кога субјектот ја минува границата меѓу два инкомпатибилни света. Таков е случајот со писателот Данило Киш – овој син на унгарски Евреин кој со раѓањето ја примил верата на својот татко, а со тајното покрстување во малата православна црквичка, верата на својата мајка. Но дали со тој чин на *премин* тој ја загубил својата прва (условно *друга* или „туѓа“) конфесионална припадност, или тоа било само чуден сплет од историски околности? Смртта и погребот на Данило Киш даваат нова димензија на ова прашање...

⁶ „Ресентиманот почнува да се создава кога осветничкиот гнев не може да се изрази директно па мора да изнаоѓа споредни патишта на одлагање, интериоризирање, преведување и искривување. Онаму каде што потребата од возвраќање е присилно одложена, цензурирана или метафоризирана, се создаваат локални залихи на гнев чија содржина се чува исклучиво за некои подоцнежни празнења... Потхранувањето на гневот ја исправа психата на спречениот осветник пред предизвикот, наталожениот гнев да го сочува за некои сè уште непознати времиња“ (Sloterdijk; 2007: 79).

Животот нè учи дека сме богати и посебни во зависност од тоа колку успеваме, во процесот на нашата енкултурација⁷ да останеме отворени за влијанија: за туѓи фолклори, обичаи и празнувања, за други јазици, традиции и верувања, за нашите (и не секогаш наши) заблуди и збогувања... Еве што вели Данило Киш по однос на ова прашање: „Што се мог односа према јудаизму и јеврејству уопште тиче, ја сам, још и много пре него што сам упознао Кестлерову сурову асимилаторну теорију, на неки начин и сам, идејом и живљењем био ту исту теорију прихватио, ма да ме је пракса, књижевна пракса у првом реду... демантовала: писати о Јеврејима... то се сматра неком врстом расно-верског-националног определења, и неки би критичари, када би могли, мене најрадије уврстили у хебрејску литературу и натерали ме да пишем, ако не на хебрејском а оно на јидишу. И ту је узалудно свако докажување... јер... у тренутку кад затрубе националистичке трубе... онда се треба определувати за народ... онда се треба јасно изјаснити дали си наш или нивов, јер нечији мораш да будеш. И реџи тада да ниси ни наш ни нивов... онда то значи да си оно што они интимно мисле да ти јеси, *нешто треће*... неко на коме се не може рачунати... И казати им тада да ти заправо припадаш, својим језиком на којем сањаш и на којем пишеш, да дакле припадаш овој нашој литератури (...), реџи им, дакле, да си, из тог угла гледано (у смислу традицијe) *југословенски* писац, то се онда сматра неком врстом књижевне лажи, или бескуќништва, *Heimlichkeit*-ом⁸ који изазива сажалење или бес, јер си се тим определењем покушао сакрити, покушао си прикрити своју интимну припадност..., као да си кренуо у поход у све наше крајеве, одједном, ни куќић ни оцаковић, Лутајући Јеврејин...“ (Киш; 1978: 49–50).

Односот кон сопствената вредност и сопственото достоинство е содржан во еден, ако може така да се рече, нео-аристократски поим – *felix meritis*, кој значи: *да се биде среќен поради сопствените заслуги*. Но „способноста да се страда поради навреда, е одлика на големите борци... Ним не им е потребна губитничката доблест на попуштањето“, вели Слотердајк (2007: 10). Затоа, да се соочиш со траумите или со неправедно нанесената болка, значи да станеш чувствителен за *чинот на признавање* како моќен извор на сатисфакција, за свеста на сопствената вредност и вредноста на другите, за сите оние битни нешта кои ја создаваат тимотичката динамика на човечката егзистенција надминувајќи ја тесно-

⁷ Овој термин им дава приоритет на културните вредности во градењето на категоријата идентитет. Станува збор за систем од знаења и вредности кои не се добиваат преку образованието, туку преку влијанијата кои секоја индивидуа ги прима во несвесната рецепција на културниот универзум, уште пред да бидат усвоени општествените улоги и норми.

⁸ „Јудаизам уз то – можда више у случају личности из мојих књига... него у мом личном – има нешто од оне снажне и тајанствене афективне привлачности о којој говори Фројд, нешто од оне *узнемирујуће необичности* (што је само слободнији и тачнији превод *Heimlichkeit*-а), која је већ, сама по себи, вид *онеобичавања* и на књижевном плану“ (Киш; 1978: 51).

градоста на христијанска логика која упорно проповеда *среќна понизност*, која никого не прави среќен. Прашање е сега, дали таа логика можела да биде искористена во тоталитарните општества и животот во нив?

Многумина од нас паметаат дека постоеја одредени работи за кои не смееше да се зборува, дури и одредени теми за кои не смееше да се пишува. Елитните институции во тоталитарните режими ја играа улогата на контролори, па доколку некој одбиеше да се прилагоди, остануваше надвор од системот. Но наспроти настојувањата да се контролираат мислите, работите излегуваа на самата површина од животот. Особено кога скептицизмот кон центрите на моќ нарасна до таа мера што веќе не можеше да не се види дека не постојат само изолирани случаи, дека има и други кои размислуваат како тебе, иако се чести примерите кога тоталитарните механизми изнудуваа компромиси кои морално ја деградираа личноста. Преку низа репресивни механизми на понизност и понижување, тие го потиснуваа чувството за гордост и достоинство. За нив говорат и расказите на Данило Киш, особено оние во *Гробница за Борис Давидович* и *Енциклопедија на мртвите* откривајќи висока доза *недоверба* кон институциите на системот, кон архивите и документите во нив. Таа недоверба сугерира дека треба да се детронизира институционалниот авторитет и да се разниша неговиот легитимитет респектирајќи ја индивидуалната меморија на субјектите кои со примери од сопствениот живот ја подривале веродостојноста на документите засведочувајќи го така и тој *чин на отпор* кон системот. Еве како Киш го правел тоа.

По брилијантната одбрана на своето тимотичко јас во книгата *Час по анатомија*, Киш – веќе сериозно заболел – се зафаќа со темата за југословенскиот Гулаг и, заедно со режисерот Александар Мандиќ, ја вообличува во документарен филм со асоцијативен наслов *Гол живот*. Завршен и прикажан по неговата смрт, филмот стана сведоштво за судбината на две преживевани Еврејки (Џени Лебл и Ева Нахир-Паниќ), доказ за нивното искуство со југословенските социјалистички логори, сместени на далматинскиот Голи Оток и неговите пандани, Свети Гргуур и Пераст. Работен по сценарио на Данило Киш, документарецот *Гол живот* е последната точка на Кишовото соочување со тоталитаризмот како политички феномен кој во тие премолчени топови го создавал новото биополитичко тело на социјалистичкото општество. Со него (како и со документарниот филм *Шоа* на Клод Ланцман, снимен 1985 год. и посветен на жртвите во нацистичките логори), денес совршено теориски кореспондира книгата на Џорџ Агамбен, *Ното sacer: суверената моќ и голиот живот*, но најмногу како доказ дека хуманата идеологија на социјалистичката тоталитаристичка стварност, обидувајќи се да направи компромис меѓу двете одвоени и подредени форми на живот⁹, ја трансформирала својата политика во *био-*, односно, *танато-политика*. Но, тоа е една сосема друга тема која може да нè оддалечи од почетните премиси на

⁹ Меѓу *зое* (и неговиот *глас*) и *биос* (и неговиот *логос*) – меѓу *голиот живот* (во целата негова анонимност) и *квалификуваниот живот* (во целата негова конкретност).

овој есеј. Затоа, дијагностицирајќи ја трагедијата на тоталитарните идеологии кои не признаваат невини жртви, ќе констатирам дека секое тирмотичкото јас започнува со вреднување на самото себеси. Единствено тоа може да покаже солидарност со неправедно обвинетите заслужувајќи ја почитта на оние кои на тој начин го чуваат и своето достоинство. „Тоа е така и никако поинаку, оти животот од секој поединец бара да настапува на екстремните бини на опстанокот и своите сили да ги докажува меѓу еднаквите, во своја полза и во полза на другите“, вели Слотердајк (2007: 17). Токму таа димензија на самосвест ја поседувал и писателот Данило Киш. Во веќе споменатата полемичка и книжевно-теориска расправа *Час по анатомија*, тој го разгледува и прашањето за национализмот како специфичен облик на тоталитарна свест детектирајќи го погубниот карактер на една идеологија која своето вистинско лице ќе го покаже на овие исти простори, веќе кон крајот на 20-от век. Објавено најпрвин во едно интервју за списанието *Ideje* (бр. 4 од 1973 год.), Киш вака го формулира своето размислување за национализмот:

„Национализам је, прије свега, *параноја* (писао сам у том интервјуу), колективна и појединачна параноја. Као колективна параноја, она је последица зависти и страха, а изнад свега последица губљења индивидуалне свести; те, према томе, колективна параноја и није ништа друго до збир индивидуалних параноја доведен до пароксизма... Национализам је идеологија баналности... тоталитарна идеологија... последња идеологија и демагогија која се обраћа народу. Писци то најбоље знају... Национализам је кич: у српскохрватској варијанти, борба за превласт око националног порекла ЛИЦИТАРСКОГ СРЦА. Националиста, у принципу, не зна ни један језик... не познаје друге културе... Кич и фолклор, фолклорни кич, ако вам се тако више свиђа, нису ништа друго до камуфлирани национализам, плодно поље националистичке идеологије... логички производ оне психолошке, ирационалне, параноидне нестабилности којој се привиђају фантоми свуда и на сваком месту, оне психолошке и моралне изопачености која све своди на заједнички именител, за нас и против нас, оне поремећене свести која је у сваком времену и под свим меридијанима стварла своје духовне аутодафее... као опомену и јавно признање да им се привиђају утваре као бели мишеви“ (Kiš; 1978: 28–33).

Ако тргнеме по трагите на овој цитат, кои водат кон отворениот и слободен хоризонт на животот, ќе видиме дека тие минуваат по средината на јазикот. Си го поставувам затоа прашањето, не треба ли можеби, да почнеме да се ослободуваме од механизмите кои нè врзуваат за поднебјето и за националните јазици како за *принуди кои пренесуваат насилство*? Не теба ли, конечно, да излеземе од пештерите на племенските дијалекти во кои сме родени и воспитувани и да го интернационализираме нашиот дух? Ставот на Данило Киш за националноста и за национализмот е недвосмислен и јасен. Ќе издојам затоа уште еден цитат од *Час по анатомија* потврдувајќи ја актуелноста на неговите констатации денес, но претходно сакам да напоменам дека во неговата хибридна (национална и верска) припадност ја гледам привилегијата, онаа среќна око-

лност во која се развивала неговата над-национална свест. Таа го подготвила за сфаќањето дека националните митови и јазици се релативни, а не апсолутни. Еве го Киш на дело:

„Имао сам среќу (или несреќу) да године када се стичу појмови о свету, када се у души утискују митови и предрасуде, када се формира човеково митско и друштвено биће, да схватим снагом емпиријског искуства релативност свих митова... јер сам игром случаја и судбине још зарана доспео у ситуацију, да, као кава романескна личност којом се поиграва моќни стваралац, меѓам тачке гледишта, тај судбински *point of view*... као што сам схватио, по одласку са Цетиња... и то да је јеврејски старозаветни мит *изабраног народа* такође само до крајних консеквенци доведена национална (старозаветна и талмудска) митологија, а да се талмудске мудрости и хасидске легенде не разликују у бити од Вукових пословица, од хришћанских, од грчко-римских, од византијских, од староиндијских... У мени је тако у једном часу созрела... свест о релативнојности свих националних митова...“ (Киш; 1978: 35–41).

Ова е повик за одврзување од национално-јазичното насилство, од предрасудите и заблудите чие е, заправо, лицитарското срце, оти суштината на јазикот, не постои само во пренесувањето на националните стратегии и предрасуди. Суштината на јазикот се состои и во обврската да се артикулира *здивот на ослободениот збор*, оној кој „нè разврзува од самобитниот националитет и од пропаднатоста во стекнатото насилство, кој ги повикува во сеќавање првите моменти од нашето постоење“, вели Слотердајк (2006: 153; курзивот е мој). Но дури и кога треба да го задржиме нашиот јазик и чувството за национален идентитет, треба да го сториме тоа преку расположивите средства на културата, не на политиката, повеќе со свест за изотимија (рамноправност) одошто за мегалотиимија (супериорност), оти тимосот – дури и во своите најнепретенциозни пројави – може да биде искра за конфликт меѓу луѓето. „Единствено тимотичкиот човек – вели Фукујама – човекот на гневот, чувствителен кон сопственото достоинство и кон достоинството на ближните, човекот кој чувствува дека неговата сопствена вредност е нешто повеќе од сложената мрежа на желби која го сочинува неговото физичко постоење – само тој човек може да застане пред тенкот или да се исправи пред редот војници. Често пати се случува, без тие мали чиновници на храброст како реакција на некои мали пројави на неправедност, поголемата композиција од настани кои водат до фундаментални промени во политичките и економските структури, воопшто и да не тргне“ (Фукујама; 1994: 290).

Затоа свесно ѝ допуштив на двосмисленоста да загосподари со насловот на овој есеј – *Тимос или Логос* – зашто, идејата, зборот, мислата, идеологијата, или ако сакате идеократијата, во одредени случаи може да биде поубиствена од гневот. Впрочем, гневот не доаѓа непоканет и од никаде: тој е само изнуден ефект, резултат на некоја жестока провокација, обид за деградација или луда мисла. Сме го почувствувале сите неговото моќно дејство, но иако се вбројувам себеси во тимотичките субјекти кои не поднесуваат неправди и знаат жестоко да реагираат на нив, не

оправдувам насилство, одмазда или намерно нанесена болка. Ако со овие свои размислувања сум повредила случајно нечии чувства, должна сум да кажам дека ова беше само тиха полемика со приврзаниците на ресантиманската логика која под велот на интелектуалната и цивилизаторна пракса нè труе сите подеднакво, тивко и упорно. Му препуштам затоа, на импресивниот Слотердајков ум да ги појасни критериумите на мудроста во напуштањето на ресантиманската логика и ослободувањето од метафизичките сили на одмаздата, од нивната сурова политичка рефлексивност: „Големата политика се случува само во модусот на *вежбите за рамнотежа* – вели тој – Вежбањето рамнотежа не значи избегнување неопходни борби, туку избегнување неопходни конфликти... Но тука е и налогот дека треба да се погледнеме себеси со други очи. Тоа што некогаш се обидувала да го пружи немоќната религиозна понизност, сега го прави *културата на рационалноста*, базирана на набљудувања од поинаков вид. Само таа може да ја спречи малигната наивност и да ја поврзе желбата за уважување со желбата за авторелативизирање. За решавањето на таа задача треба време – но тоа веќе не е историското време на епот и трагичната драма. Важно е да се дефинира тоа *време како учење на цивилизирано однесување*. Оној кој сега сака да создавава ‘историја’, паѓа под таа дефиниција“ (Sloterdijk; 2007: 209; курзивот е мој).

Литература:

- Sloterdijk, Peter (2007): *Srdžba i vrijeme: političko-psihološki ogled*, Antibarbarus, Zagreb.
- Фукујама, Френсис (1994): *Крајот на историјата и последниот човек*, Култура, Скопје.
- Beganović, Davor (2007): *Patčenje traume: apokaliptična proza Danila Kiša*, Zoro, Zagreb-Sarajevo.
- Todorova, Marija (2010): *Dizanje prošlosti u vazduh: ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi, XX vek*, Beograd.
- Слотердајк, Петер (2006): *Доаѓање на свет – доаѓање до збор: франкфуртски предавања*, Темплум, Скопје.
- Agamben, Giorgio (2006): *Homo sacer: suverena moć i goli život*, Arkzin, Zagreb.
- Améry, Jean (2009): *S onu stranu krivnje i zadovoljštine: pokušaji prevladavanja svladanog čovjeka*, Ljevak, Zagreb.
- Schwarzmantel, John (2005): *Doba ideologije: političke ideologije od američke revolucije do postmodernih vremena*, AGM, Zagreb.
- Freedon, Michael (2006): *Političke ideologije (novi prikaz); uredio Michael Freedon*, Algoritam, Zagreb.
- Иглтон, Тери (2005): *Идеологија*, Темплум, Скопје.
- Wehler, Hans-Ulrich (2005): *Nacionalizam: povijest, oblici, posljedice*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
- Берлин, Исаја (2000): *Четири есеи за слободата*, Култура, Скопје.
- Kovač, Mirko (2008): *Pisanje ili nostalgija: eseji*, Fraktura, Zapešić.
- Kiš, Danilo (1978): *Čas anatomije*, Nolit, Beograd.
- Jeremić, Dragan M. (1981): *Narcis bez lica*, Nolit, Beograd.

Angelina BANOVIĆ-MARKOVSKA

TIMOS OR LOGOS (CRITICAL SCALPEL OF LIBERAL
CONSCIOUSNESS AND ETHNOCRATIC BARBARIANS
IDEOLOGY)

Summary

In an essay *Timos or Logos (critical scalpel of liberal consciousness and ethnocratic barbarians ideology)*, Angelina Banović Markovska does not address the issue of ideology (which is actually the subject of engaging literature and criticism), but the *ideological* facts on the social, intellectual and cultural scene projected conflicting interests. They discover that among the anonymous force of political power (its centers of power) and the spiritual, cultural and intellectual aspirations of intellectuals (the victims of that political system), there is an obvious antagonism. But he hides a paradox. Namely, to preserve its independence, an individual must - according to the conventions, norms and laws governing ideology- demonstrate its diversity and thereby ensure social survival, despite the madness of the governments in power structures. How? By ethical responses to different types of violence (intellectual, political, ideological, psychological), which aims to break the moral integrity of persons seeking political justice and place under the sun, a specific existential situation lived in the figure and work of Danilo Kiš.

Keywords: Kiš, timos, resentment, ideology, nationalism, totalitarianism.

Małgorzata FILIPEK

Wrocław

IZMEĐU IDEOLOGIJE I AUTOBIOGRAFIJE. ŠPANSKI GRAĐANSKI RAT (1936–1939) U KNJIŽEVNOJ VIZIJI GORDANE ĆIRJANIĆ

Gordana Ćirjanić, koja je iz ličnih razloga provela niz godina u Španiji, u svoja književna dela [dopise za medije („Pisma iz Španije“; „Nova pisma iz Španije“), pripovetke („Večnost je, kažu, dugačka“; „Velaskezovom ulicom do kraja“; „Kaprici i duže priče“) i romane („Pretposljednje putovanje“; „Kuća u Puertu“)] uvela je španske realije. Bitnu ravan njenog romana „Kuća u Puertu“ zauzima slika građanskog rata (1936–1939) koji je izbio u Španiji kao rezultat sukoba dve ideologije, dve vizije zemlje – nacionalističke, konzervativne, tradicionalističke koju je simbolizirao Fransisko Franko (1892–1975), sa naprednom, liberalnom i modernom za koju su se zalagali zaštitnici II Republike. U „Kući u Puertu“ istorijska zbivanja povezuju se sa ličnom pričom o članovima autorkine porodice i porodice njenog muža – uglednog novinara i pesnika Hosea Antonija Novaisa Tomea (1925–1993) čiji su život oblikovale godine Španskog građanskog rata i vremena Frankove diktature (1939–1975).

Ključne reči: roman *Kuća u Puertu*, autobiografija, Španija, Republika, socijalizam, fašizam, građanski rat, diktatura.

Gordanu Ćirjanić koja je od 1982. do 1985. rukovodila Centrom za dokumentaciju u Zadužbini Ive Andrića, povezalo je sa Španijom službeno putovanje tragovima jugoslovenskog nobelovca¹ koje je učinilo preokret u njenom privatnom i stvaralačkom životu. Preokretu je doprinelo poznanstvo i brak sa novinarom i književnikom Hoseom Antonijem Novaisom Tomeom (1925–1993)². Nakon selidbe u Španiju G. Ćirjanić, koja je na književnu scenu Jugoslavije stupila 80-tih godina kao pesnikinja³, nastavila je svoju spisateljsku delatnost proznim dopisima⁴ o španskoj kulturi⁵ i društveno-političkim prilikama u ovoj

¹ To je bilo putovanje tragovima Ive Andrića koji je radio u ambasadi Kraljevine SHS u Madridu od 30. aprila 1928. do 6. juna 1929.

² Hose Antonio Novais bio je dopisnik mnogih časopisa: pariskog „Le Monde“-a, brazilskog „O Estado de Sao Paulo“, lisabonskog „Diario de noticias“, njujorškog „Iberica“, bio je i saradnik Radija Belgija i Radija Luksemburg. Hose Antonio Novais je autor pesničkih i pripovedačkih zbirki: *Nocturnos* (1947), *Calle del Reloj* (1950), *Las formidables señas* (1952), *El gallo y la Tierra* (1953), *Miedo y Hombre* (1955), *Poema de Amsterdam* (1957), *Cristo-Federico* (1959).

³ Upor. G. Ćirjanić, *Mesečeva trava* (Beograd, 1980); *Gospa od sedam grehova* (Beograd, 1983); *Pred vratima vodenijem* (Beograd, 1988).

⁴ Tekstovi su ušli u knjige *Pisma iz Španije* (Novi Sad, 1995) i *Nova pisma iz Španije* (Beograd, 2002). U prvoj knjizi nalaze se zapisi štampani od aprila 1986. do novembra 1994. u „Književ-

zemlji. Spisateljica je takođe uvela španske realije u svoje pripovetke⁶ i romane⁷. Lični podaci o poznanstvu i braku sa Hoseom Antonijem Novaisom, o njegovom novinarskom radu, o nedoumicama u vezi sa nacionalnim identitetom njihove kćerke Julije „koja se (...) odaziva i na Hulita“⁸ itd. upleteni u zapise⁹ i pripovetke¹⁰ otkrivaju jedan deo autorkinog života kreirajući tzv. «autobiografski prostor»¹¹ za roman *Kuća u Puerti*¹². Baš ovaj prostor stvara mogućnost da se roman interpretira ne samo kao književna fikcija, već kao istina o autorki. U romanu G. Ćirjanić prikazuje sudbine članova kako muževljeve, tako i svoje porodice na tlu političkih i društvenih promena u Španiji i Srbiji, odnosno Jugoslaviji, tokom XX veka.

Stara je istina da književnost crpi snagu iz uspomena a uspomene su podešena stvarnost. Pripovedanje, kao i sećanje, podešava činjeničnu stvarnost prema potrebi teksta¹³. Roman G. Ćirjanić sastavljen je od uspomena na Hosea Antonija Novaisa, njegovu majku Mariju de la Trinidad (zvanu od milja Hulitom), oca Hoakina, baku Valentinu i dedu Eusebija. Važnu ulogu odigravaju i sećanja na autorkine pretke iz Hercegovine – deda Ristu i baku Đurđu, kao i

nim novinama“; drugoj pripadaju tekstovi koji su od novembra 1994. do decembra 2001. štampale „Književne novine“, „Politika“, „NIN“, „Demokratija“, „Danas“, „Reporter“, „Politički bazar“.

⁵ Upor. M. Filipek, *Španska kultura u «Pismima iz Španije» i «Novim pismima iz Španije» Gordane Ćirjanić*, [u] *Književnost i kultura*, Zbornik MSC, 39/2, Beograd, 2010, s. 635–648.

⁶ G. Ćirjanić, *Velaskeovom ulicom do kraja*, Beograd, 1996; *Večnost je, kažu, dugačka*, Beograd, 2005; *Kaprici i duže priče*, Beograd, 2009. Pet ostvarenja iz prve zbirke (*Put ka savršenstvu*, *Hilo*, *Telesni sokovi*, *Vetar*, *Moj mali žuti rečnik*) autorka je napisala na španskom, a zatim sama prevela na srpski. Druga zbirka sadrži pet „španskih“ pripovedaka (*Lice oplemenjeno suzama*, *Tuđe slike*, *Balkon sa cvećem*, *Odelo čini čoveka* i *Borba*). Četiri «duže priče» iz zbirke *Kaprici i duže priče* (*Dan*, *Nunjes de Balboa*, *Krofna*, *Tragovi*) nalaze se van ciklusa, ostale u dvadeset i jednu povezuje naslov koji asocira na čuveni ciklus Fransiska Goje (*Los Caprichos*). „Pročitavši Gojino «obrazloženje» *Kaprica*, spisateljica je shvatila da bi ono moglo takođe da se primeni na njene novinske priče (...). Time svoj rad u (...) «niskom žanru», ne samo da povezuje sa slikarevim radom u tehnici manje cenjenoj od slikarstva, nego pravi sponu sa (...) knjigom pripovedaka, *Večnost je, kažu, dugačka*, na čijim koricama stoji jedan od Gojinih *kaprica*, kao asocijativna likovna ilustracija dominantnog raspoloženja u toj prozi“. Upor. G. Ćirjanić, *O Kapricima*, [u] G. Ćirjanić, *Kaprici i duže priče*, Beograd, 2009, s.198.

⁷ G. Ćirjanić, *Pretposlednje putovanje*, Beograd, 2000; *Kuća u Puerti*, Beograd, 2004.

⁸ G. Ćirjanić, *Naša mala Juca*, [u] G. Ćirjanić, *Pisma iz Španije*, Novi Sad, 1995, s. 107.

⁹ Autobiografski elementi nalaze se u tekstovima: *La Pasionarija*, *Naša mala Juca*, *Jedan dan u izbeglištvu*, *Najteža vest*, *Otkrivanje pisca: Razmicanje ideoloških naslaga*, *Pamćenje je gori vo za let III*. Upor. G. Ćirjanić, *Pisma iz Španije*, Novi Sad, 1995. U *Novim pismima iz Španije* autobiografske podatke sadrže: *Belen*, *Pretposlednji san*, *Eustahije*, *potkazivač*, *Meksikanski sombrero*, *Vaša preuzvišenosti gospodine doktore*, *Duša ni na nebu ni na zemlji*, *Putovanje u Gibraltar*, *Lepiti tapete*, *Jaz*, *U potrazi za vešću*, *Vino u krvi*, *Put ka olakšanju*, *Crna kutija*, *Tragična krivica*, *Ni ovde ni tamo*. Upor. G. Ćirjanić, *Nova pisma iz Španije*, Beograd, 2002.

¹⁰ Autobiografske motive nalazimo u sledećim pripovetkama: *Pokloni (Večnost je, kaže, dugačka)*; *Moj mali žuti rečnik (Velaskeovom ulicom do kraja)*; *Dan*, *Nunjes de Balboa*, *Smisao za orijentaciju*, *Ispunjene želje*, *Kruta obaveznost*, *Jezik šalivdžija*, *Osvojiti slobodu*, *Čavrljanja na nebu*, *Varijacija na temu identiteta (Kaprici i duže priče)*.

¹¹ Ph. Lejeune, *Wariacije na temat pewnego paktu. O autobiografii*, Kraków, 2007, s. 32.

¹² G. Ćirjanić, *Kuća u Puerti*, Beograd, 2004. Svi citati potiču iz ovog izdanja romana.

¹³ T. Nježić, *Intervju sa Gordanom Ćirjanić: Nebesa jedini pravi svedok*, Blic, 02.10.03, www.knjizara.com/pls/sasa/knjizara.text?tid=19488 (10-05-13).

na njene roditelje. Uspomene na prošlost izazivaju u romanu predmeti iz naslovne kuće u gradiću Puerto de Santa Maria u Kadiskom zalivu. Ove stvari [„krštenice i umrlice, i pasoši i diplome, (...) ručni satovi, kašike i viljuške (...), portreti, stolice, jastuci, ogledala, muštikle i svećnjaci" (9)] nekada su pripadale Hoseu Antoniju i njegovim precima.

Polaznu tačku *Kuće u Puertu* čini rušenje stare kuće u andaluzijskom gradiću na reci Guadalete nakon autorkine odluke o povratku u Beograd, šest godina posle muževljeve smrti. Naslovna kuća na Obali svetlosti (Costa de la Luz), prodana nekom drugom paru, natrpana ličnim stvarima, postaje simboličan prostor, sinonim identiteta i nasleđa, simbol potraga za biografijom¹⁴.

U biografije članova obe porodice (kako muževljeve, tako i ženine) upisana su zbivanja u Španiji i na Balkanu koja obuhvataju celo stoleće – od špansko-američkog rata za Kubu 1898, u kojem je Španija izgubila poslednje kolonije a deda Eusebio ruku, preko Prvog svetskog rata u kojem je učestvovalao deda Risto, kroz diktaturu¹⁵ (1923–1930) generala Migela Primo de Riverre (1870–1930), početak i kraj II Republike (1931–1939), godine Frankovog režima (1939–1975), Drugi svetski rat, nastanak i raspad SFRJ, rat u Bosni devedesetih godina XX veka i bombardovanje Beograda u proleće 1999.

U nizu uspomena od kojih spisateljica gradi roman važno mesto zauzima Španski građanski rat (18. jul 1936–1. april 1939), jer se detinjstvo Hosea Antonija Novaisa poklapalo sa nastankom i padom II Republike koja je počela 14. aprila 1931. a nestala 1. aprila 1939. „posle osam godina krize i nereda i 986 dana rata“¹⁶.

Proglašenje u Španiji II Republike, u doba kad su neke evropske države uvodile autoritarne režime¹⁷, predstavljalo je pokušaj modernizovanja zemlje koja je, kao pozornica socijalno-ekonomskih i verskih sukoba bila podeljena na „dve Španije“. Prva od njih – levičarska, republikanska, liberalna bila je usmerena na društvene reforme, druga – desničarska, nacionalistička i konzervativna zastupala je stari poredak i smatrala za svoju dužnost da spase zemlju od novih ideologija¹⁸.

Izbori od 18. februara 1936. godine, na kojima je pobedio Narodni front – koalicija republikanaca, socijalista, komunista i anarhista, doveli su do ošttravanja sukoba sa ultradesničarskim i fašističkim strankama. Sukobi su kulminirali u julu 1936. ubistvom jednog oficira lojalnog Republici, i odgovorom, u vidu atentata na vođu monarhističke desnice Hosea Kalva Sotela

¹⁴ J. Vrabac, <http://www.biblioso.org.yu/html/scg/biblioteka/pazi.knjiga>.

¹⁵ Diktatura Migela Primo de Riverre (1923–1930) bila je smatrana „blagom“ diktaturom i nazvana „dictablanda“ (šp. blanda-meka) za razliku od Frankove (1939–1975) diktature – španska reč «dictadura» (šp. dura – teška, tvrda).

¹⁶ N. Samardžić, *Istorija Španije*, Beograd, 2005, s. 491–492.

¹⁷ Godine 1922. Benito Musolini (1883–1945) je preuzeo vlast u Italiji, 1923. general Primo de Rivera (1870–1930) uveo je diktaturu u Španiji a 1926. maršal Juzef Pilsudski (1867–1935) učinio je isto u Poljskoj, 1929. Aleksandar Karađorđević (1888–1934) uveo je lični režim u Jugoslaviji a 1933. Adolf Hitler je pobedio u Nemačkoj. Upor. N. Samardžić, *Istorija Španije*, Beograd 2005, s. 483.

¹⁸ N. Samardžić, op. cit., s. 480.

(1893–1936)¹⁹. Osamnaestog jula 1936. generali Emilio Mola Vidal (1887–1937), Hose Sanhurho (1872–1936) i Fransisko Franko Bahamonde (1892–1975) digli su pobunu protiv levičarske vlade Republike. Franko, koji je (posle smrti Sanhurha i Mole) stao na čelo pobune, stvorio je ideološku predstavu o pobuni kao o borbi za veru i katoličku otadžbinu. Frankov plan je bio da se ukinu reforme koje je pokrenula vlada Manuela Azanje Diaza (1880–1940) i da se zaustave autonomna stremljenja Katalonaca i Baska. Pobunjenici, koji su sebe nazivali nacionalistima, mogli su da računaju na zemljoposjednike, industrijalce i seljake koji su radnike i građane smatrali „neprijateljima hrišćanske civilizacije“²⁰. Nacionalisti su imali na raspolaganju Hitlerove i Musolinijeve snage, legionarske i marokanske jedinice i portugalske «dobrovoljce» Antonija de Olivera Salazara (1889–1970). Pobunjenička vojska zauzela je jedan deo Andaluzije (Sevilja, Kadis, Heres de la Frontera), veće gradove u centralnom delu Španije – Staroj Kastilji (Burgos, Valjadolid, Salamanka, Avila, Segovia), prestonicu Aragona – Saragosu i Navare – Pampelunu, a takođe severno-zapadni deo zemlje – Galisiju, Kanarska ostrva i jedan deo Baleara.

U rukama vladajuće koalicije koju je svojim oružjem podržavao SSSR – bili su: Madrid, Valensija, Barselona i severne provincije – Asturijas i Baskija. Na strani Republike bila su najveća imena španske kulture: Antonio Maćado (1875–1939), Pablo Píkaso (1881–1973), Federiko Garsija Lorka (1898–1936), Luis Bunjuel (1900–1983) itd. Njima se pridružilo i nekoliko stranih pisaca – Ilija Erenburg (1891–1967), Pol Eljar (1895–1952), Džon Dos Pasos (1896–1970), Luj Aragon (1897–1982), Ernest Hemingvej (1899–1961), Andre Marlo (1901–1978), Džordž Orvel (1903–1950) i drugi. Na republikanskoj strani našli su se takođe mnogi dopisnici koji su od 1935. pratili italijansku ekspediciju u Abisiniji, a nakon izbijanja rata preselili su se u Španiju²¹.

Mlade ljude vuklo je prema Španiji saznanje da se tamo „ne brani samo demokratski izražena volja španskog naroda, već da se (...) iskušava mogućnost uspostavljanja jednog novog, pravednijeg i boljeg sveta, utemeljenog na načelima slobode, jednakosti i bratstva“²². Dvadeset drugog oktobra 1936. vlada Republike donela je odluku o formiranju Internacionalnih brigada u kojima su se borili dobrovoljci iz više od pedeset zemalja. Za odlazak dobrovoljaca bile su zadužene komunističke partije – najorganizovaniji tada deo svetске levice. Iako su među dobrovoljcima bili ljudi različitih ideoloških i političkih uverenja, od građanskog centra do ekstremne levice, sve je povezala spremnost i odlučnost da brane Republiku od fašizma koji se nadvijao nad Evropom. Zajednička uporišna tačka bio je antifašizam, a ne komunizam²³.

¹⁹ M. Petrović, *Španija u srcu/ España en el corazón*, [u] *U čast španskih boraca. Španski građanski rat 1936–1939/ Homenaje a los brigadistas yugoslavos. La Guerra Civil 1936–1939*, Beograd 2006/Belgrado, 2006, s. 8.

²⁰ N. Samardžić, op. cit., s. 492.

²¹ Đ. Đukić, *Ratne reportaže iz Španije Miloša Crnjanskog*, „Novinarstvo“, 3–4, 1990, s. 89.

²² M. Petrović, *Španija u srcu/ España en el corazón*, s. 11.

²³ Isto, s. 12.

Komunistička partija Jugoslavije zvala je na stranicama „Proletera“ da se pruži pomoć Republici. Na poziv KPJ odgovorilo je oko 1600 ljudi spremnih da odu u Španiju. Ipak, njihov odlazak bio je otežavan „zbog terora u zemlji i raznih policijskih i drugih prepreka“²⁴. Dobrovoljci iz Jugoslavije bili su koncentrisani u tri čete («Balkanska», «Ivan Cankar», «Matija Gubec»), u četiri bataljona («Dimitrov», «Đuro Đaković», «Masarik», «Divizionario»), u 129. internacionalnoj brigadi. Oni su činili jezgro u artiljerijskim baterijama: «Karl Libkneht», «Gotvald», «Kolarov», «Stjepan Radić», «Roza Luksemburg» i u Jugoslovenskoj protivtenkovskoj bateriji. Bilo ih je u diverzantskim odredima, avijaciji, mornarici i sanitetskim službama, bili su instruktori, članovi Štaba i komandanti Internacionalnih brigada²⁵.

Nakon poraza Republike Španiju je napustilo pola miliona ljudi. Preživjeli dobrovoljci povukli su se u februaru 1939. preko Pirineja, prošli su kroz francuske zatvore i logore (Sen Siprijen, Arželes sir Mer, Girs i dr.), učestvovali u pokretima otpora u zemljama okupirane Evrope²⁶. Komunistička partija Jugoslavije organizovala je u zemlji akciju za slanje pomoći u logore i za povratak tzv. «jugoslovenskih Španaca». Građani su potpisivali pisma sa zahtevom da se omogući dobrovoljcima povratak koji je vlada Kraljevine Jugoslavije sprečavala. Ipak, ilegalnim kanalima oko 250 boraca vratilo se u Jugoslaviju i uključilo u narodnooslobodilačku borbu 1941–1945²⁷.

O odlasku u Španiju mnogo je razmišljao jedan od junaka *Kuće u Puertu*. Risto, bivši solunski borac i simpatizer komunističke partije, bio je svestan da je pretnja fašizma velika a bez podrške republikancima „đavo će zakucati i na naša vrata“ (178). Zato, uprkos svojim zrelim godinama i suzama žene Đurđe, odlučio je da će otići u Španiju da bi se borio na strani republikanaca čije su glave bile „pune socijalističkih ideja a srca (...) nabijena željama za slobodom i pravdom“ (178). Ristini planovi da se priključi borbi republikanaca ostali su neostvareni.

Rat je uticao na sudbine svih junaka *Kuće u Puertu*, ipak neposredno učešće u njemu uzimala su dva stranca – portugalski novinar Hoakin Novais Teikseira (1899–1972) i dobrovoljac iz Italije Đovani Paseri (1911–1986). Spisateljica objašnjava njihovu porodičnu situaciju i politička ubjeđenja koja su uslovlila njihov stav prema Republici.

Hoakin Teikseira, otac Hosea Antonija, došao je u Španiju iz O' Porta dvadesetih godina XX veka. U Madridu osećao se „kao da je kod kuće“ (412), oženio se Madridankom, bio je cenjen u političkim i kulturnim krugovima, poznavao je čuvene ličnosti ovog doba. Kuću Hoakina i njegove žene posećivao je pisac i filozof Migel Unamuno (1864–1936), „idol levičara koji su (...)“

²⁴ Španija 1936–1939. Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom ratu, knj. 1–2, Beograd 1971, s. 19.

²⁵ D. Kuprešanin, V. Ristić-Kastratović, *Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu/ Los voluntarios yugoslavos en la guerra civil española* [u] *U čast španskih boraca. Španski građanski rat 1936–1939/ Homenaje a los brigadistas yugoslavos. La Guerra Civil 1936–1939*, Beograd 2006/ Belgrado, 2006, s. 17.

²⁶ M. Petrović, *Španija u srcu/ España en el corazón*, s. 13.

²⁷ D. Kuprešanin, V. Ristić-Kastratović, op. cit., s. 17–18.

želeli pobjedu revolucije u Španiji²⁸. Mali Hose Antonio, razumeo je „da je taj don Migel (...) neka važna ličnost“ (109). Hoakin je podržavao veze i sa svojim političkim protivnicima – generalom Migelom Primo de Riverom i grofom Romanonesom [Alvarom de Figuerom i Toresom (1863–1950)] – vođom liberalne stranke, trostrukim predsednikom španske vlade. Predsednik vlade Republike Manuel Azanja, da bi poboljšao sliku vlade „kao otvorene i evropske“ (414), predložio je stranom novinaru posao u Ministarstvu za informisanje. Hoakin, zalažući se „za pravednije društvo u kome ne bi bilo privilegija koje donosi rođenje (...), za podjednaka prava i podjednake mogućnosti“ (408) za sve ljude, borio se perom „za opšte blago i spas Evrope“ (82).

Nakon poraza Republike Hoakin je sa ženom i sinom pobjegao je od frankista na jug Francuske a zatim krenuo sâm u Brazil, gde je osnovao radio stanicu *Frans libr* i proširio njenu delatnost na čitavu Južnu Ameriku, što je bio njegov udeo u Drugom svetskom ratu. Kad se krajem četrdesetih nastanio u Parizu, radio je kao dopisnik za prekookeanske listove, postao je i filmski kritičar i član žirija na filmskim festivalima. Sa ženom i sinom u Madridu održavao je vezu posredstvom pisama. Sin mu je 1959. došao na godinu dana, a on sam posetio je porodicu tek 1968. Kad je došao u Madrid njegova bračna veza već je prestala da postoji a njegova žena i sin su odavno naučili da žive „kao udovica i siročić“ (417).

Drugi stranac, Đovani Paseri pobjegao je u Španiju iz Musolinijeve Italije. Italijansko-turski rat (29. IX 1911 – 18. X 1912) koji je izbio četiri meseca nakon njegovog rođenja, kao i Prvi svetski rat upropastili su ekonomiju Italije. Žrtva loših ekonomskih uslova i širenja fašističke ideologije postala je i mnogočlana porodica Paseri. Đovanijev otac Đuzepe, opštinski službenik „ubede- ni socijalista“ (246) obesio se nakon pretnje gradonačelnika da će biti otpušten sa posla ako se ne učlani u fašističku partiju. Njegov sin, kao potomak pre- vratnika koji nije hteo da se priključi fašistima, bio je zbog očevih ubedenja „ponižavan, vredan, čak i udaran“ (246). Očeva smrt u tom pogledu nije promenila ništa. Pošto Đovani i dalje nije imao šanse da u rodnom gradu nađe posao, otišao je da služi u Kraljevskoj mornarici. Kad se vratio nakon sedam godina „politička mrlja (...) oca socijaliste (...) dalje se nadnosila nad (...) po- rodicom“ (247). Ovakvo stanje stvari izazvalo je kod mladog čoveka osećanje pobune protiv društvenog sistema. Kad se pročulo za rat između republikanaca i frankista, odlučio je da ode u Španiju da bi se borio za Republiku čiji su ideali – sloboda i socijalna pravda – bili „na istoj duševnoj obali na kojoj je počivala sen (...) oca“ (248). Ovu ideologiju Đovani nije prihvatio samo kao politički program nego kao ličnu veru. Stigavši sa prijateljem krajem oktobra 1936. u republikansku Valensiju, budući borac bataljona «Garibaldi» s parti- zanskim imenom Bruno, bio je dočekan „sa cvećem, zagrljajima i ogromnom radošću“ (262).

Po završetku građanskog rata Đovani Paseri, kao i svi preživeli dobro- voljci, dospao je u zarobljeništvo u Francusku. Tokom Drugog svetskog rata

²⁸ M. Crnjanski, *Tragedija Miguela de Unamuna*, [u] M. Crnjanski, *Eseji*, Novi Sad 1991, s. 303–304.

on je učestvovao u francuskom pokretu otpora a vojevanje je završio u Briselu, gde je skoro četrdeset godina radio kao majordom. U rodni gradić Kasalmađore vratio se skoro pred smrt.

Pošto doživljaji, slike i predstave iz mladosti određuju ljudsko biće i utiču na njegovo viđenje sveta²⁹, Hose Antonio Novais, koji je kao dete doživeo nevolje rata, bio je pogođen „do srži kostiju“ (221) svim što je vezano za ratno doba. Za njegovu ženu, Ristinu unuku, koja je već u detinjstvu čula od svoje majke „mistične reči pune čežnje za daljinom: Gvadalajara, Laguna Blanca, Sjera Morena...“ (171), republikanska borba i Internacionalne brigade bile su neka vrsta mita.

Hose Antonio i njegova supruga upoznali su bivšeg borca kad je došao sa drugim učesnicima Internacionalnih brigada na svečanost pedesete godišnjice izbijanja rata koji je u oktobru 1986. organizovala u Madridu levičarska (socijalistička) vlada Felipea Gonzalesa.

Bivši «garibaldinac» ispričao je bračnom paru o svom učešću u ratu i o poznanstvu sa Madridankom Pilar Martines Vidal kojom se oženio 1937. i „izgubio joj svaki trag (...) prilikom povlačenja“ (209). Poslednjeg dana u Madridu Đovani je poklonio novostečenim prijateljima detaljniji opis svojih ratnih iskustava i doživljaja – „knjižicu uspomena iz Španije“ (234) – *La vita mía* koju je napisao 1982.

U Đovanijev rukopis koji je nastao četiri decenije po završetku ratnih zbivanja, kao i u uspomene vezane za Hoakina Teikseiru ugrađene su ratne slike – epizode iz zaraćenog Madrida i prizori sa bojišta. Iako u Madridu „granatiranje i bombardovanje (...) bilo je radovnije nego dnevni obroci“ (339), ipak, život je tekao kao i uvek – barovi, prodavnice, bioskopi radili su kao obično. Za razliku od većine Madridana koji nisu pridavali veći značaj borbama u vazduhu „između frankističkih i republikanskih lovaca“ (272), vlada Fransiska Larga Kabaljera (1869–1946) odlučila je da napusti prestonicu i preseli se u Valensiju. Poglavari Republike bežali su iz Madrida 6. novembra 1936. Nakon nestanka vlade političku vlast u gradu držala je Hunta za odbranu u kojoj je odlučujući glas imala Komunistička partija, čiji je uticaj porastao pristizanjem sovjetske pomoći i stvaranjem čuvene Pete regimente³⁰. Dva dana nakon odlaska vlade – 8. novembra 1936 – Madrid je izdržao prve napade frankističke vojske³¹. Frankovi pobunjenici, koji su napali prestonicu nekoliko puta³², zatvorili su je sa svih strana kidajući puteve do Valensije – jedinu liniju snabdevanja³³.

Zajedno sa levičarskom vladom Madrid je takođe napustio službenik Ministarstva za informisanje, novinar Hoakin Novais Teikseira koji je, pre be-

²⁹ S. Ž. Marković, *Sećanja na detinjstvo kao vid autobiografskog u pripovednoj prozi Branka Ćopića*, [u] S. Ž. Marković, *Srpska književnost između dva svetska rata. Pojave, pisci i dela*, Beograd 2004, s. 277.

³⁰ N. Samardžić, op. cit., s. 485.

³¹ Rezultat tih napada bio je požar muzeja Prado koji je naveo M. Ristića da napiše esej *U svetlosti požara Španije*. Upor. M. Ristić, *Istorija i književnost. Pet eseja*, Beograd 1962.

³² N. Samardžić, op. cit., s. 485.

³³ Isto.

žanja u Valensiju, odveo ženu i sina na bezbednije mesto. Šestomesečni boravak na severu Španije malog Hosea Antonija sa majkom Hulitom završio se opštepoznatim događajem učešćem nemačke eskadrile «Kondor» koja je 26. aprila 1937. srušila sa zemljom baskijski grad, gde je novinar smestio svoju porodicu. Rušenje Gernike užasnulo je svetsko mnjenje i navelo Pabla Pikasa da naslika „apokaliptični prizor koji je (...) podsetio na Gojine *Nesreće rata*“³⁴. Hoakin Teikseira napisao je o tragediji Gernike reportažu koju je predao svom prijatelju Luisu Bunjuelu (1900–1983), zaduženom u to doba za republikansku propagandu u Francuskoj.

U romanu, osim informacija o situaciji u Madridu, o begu republikanske vlade u Valensiju i „o fašističkom zločinu nad Gernikom“ (81), uključene su slike sa bojišta koje je Đovani Paseri ovekovečio u svom rukopisu. Na stranicama rukopisa, čiji je autor opisao šest meseci svog vojevanja, nižu se „napadi i povlačenja, vojni manevri i lude improvizacije, (...) kamioni i tenkovi, imena saboraca i starešina, ranjavanja i pogibije, toponimi“ (263) – kao što su Kasa del Kampo, Puerta de Iero, Posuelo de Alarkon, Almadrone, Matoral, San Kristobal itd. Na početku autor rukopisa navodi datume bitaka i predaha da bi potom „izostavio svako vremensko određenje“ (288). Đovani ne zaboravlja na oznake tzv. normalnog života u ratno vreme – opisuje svoje susrete sa Pilar, pretprazničnu atmosferu u gradu, kad sijaju „svetiljke načičkane na gajtane (...) razapete preko ulica“ (338), klapu tamburaša, *la tuna*, koja svira novogodišnje i božićne pesme – *villancicos*, kao i doček Nove 1937. godine „sa drugovima i socijalističkim vođama“ (387) među kojima su bili Palmiro Toljati (1893–1964), Pjetro Neni (1891–1980), Enrike Lister Lopez (1907–1994), Luidi Longo zvani El Galjo (1900–1980) i čuvena La Pasionarija – Dolores Ibaruri Gomez (1895–1989).

Sećajući se svog ratničkog puta italijanski dobrovoljac koncentriše se uglavnom na front Arganda, gde je 11. februara 1937. „započela velika bitka na području između tri reke“ (264). Od marta 1937. jezik rukopisa postaje sve više vojnički. „Tekst je sve ređe prošaran ličnim zapažanjima i (...) događajima“ (286). Đovani pominje zimu s kraja 1937. i početak 1938. u rovovima između Aranhuesa i Toleda, bitku kod Gvadalahre, gde se proćuo „legendarni poklič «No pasarán!»“ (287). On se priseća borbe «garibaldinaca» sa sunarodnicima koji su podržavali Franka, pominje smrt prijatelja koji „pogođen leti prema nebu“ (265), opisuje okolinu koja je nakon borbi ličila na groblje, jer „toliko je bilo mrtvih na obe strane“ (272). Đovani nije zaboravio da u svom životopisu pominje „snažan otpor na Ebru“ (382), najdužoj i najkrvavijoj bici u celom građanskom ratu³⁵, gde se njegov bataljon borio u prvim redovima,

³⁴ Isto, s. 489.

³⁵ Ofanzivu na Ebru Franko je započeo 9. marta 1938. Njegova vojska doprla je do obale Sredozemnog mora i presekla Republiku na dva dela. 24. jula 1938. republikanci su prodrli dolinom Ebra u kopno nadajući se da će opkoliti trupe nacionalista. Republikanci su se držali tri meseca, da bi se povukli početkom novembra 1938. Posle neuspešnog pokušaja Republike da prodorom preko Ebra preokrene tok i ishod rata predsednik vlade Huan Lopez Negrin (1892–1956) doneo je 21. septembra 1938. odluku o povlačenju domovima Internacionalnih brigada. Dok su strani dobrovoljci 15. novembra paradirali Barselonom, Negrin im se zahvaljivao.

iako nigde nije naveo informaciju o hiljadama žrtava ove vojne operacije. U rukopisu Đovani ni jednom rečju nije pomenuo „ni pad Barselone (...), ni predaju Madrida, ni završetak rat“ (383).

Roman *Kuća u Puertu* uvodi čitaoce „u svet emocije, refleksija o društvenim pojavama, istoriji“³⁶. Ovo delo čini splet intimne, porodične priče sa nacionalnom istorijom, splet jezika i kultura, sudar različitih ljudskih sudbina³⁷. Junaci potiču iz različitih zemalja, govore različite jezike (srpski, španski, portugalski, italijanski) a njihove sudbine su povezane sa velikim političkim događajima i promenama.

Španski građanski rat – rezultat ideoloških sukoba čini samo jednu ravan romana *Kuća u Puertu* a ideološki diskurs nije u njemu naročito naglašen. Ideje društvenih, socijalnih i kulturnih promena koje su zastupali junaci, uključivši se u zaštitu Republike, nisu glavna spisateljičina preokupacija. G. Ćirjanić ne teži da dâ objektivnu sliku ratnih događaja. Uspomene na rat, razgovori o politici pojavljuju se u romanu samo zato što su neraskidivo vezani za sudbine članova muževljeve i njene porodice. U romanu se skoro ne pojavljuju pristalice druge, nacionalističke strane španskog građanskog rata. Tu su samo anonimni ratnici iz Đovanijevog rukopisa i Hoakinova tetka iz Gernike koja je proklinjala republikance, jer su joj „streljali devera samo zato što je bio fratar“ (79). Lik iste tetke desničarskih ubeđenja koja je uspavljivala malog Hosea Antonija „horor pričama o La Pasionariji, monstruožnoj ženi koja ima kopita, rogove i rep pod suknjom“³⁸ pojavio se i u *Pismima iz Španije*, koje spisateljica ukrasila autobiografskim detaljima.

Godine građanskog rata interesuju autorku pošto su odredile životne puteve glavnih junaka, uticale na njihovu ličnu sudbinu. Poraz Republike u čije su ideale verovali i čiji su opstanak branili primorao ih je da napuste Španiju i da žive udaljeni od svojih bližnjih (Hoakin od žene i sina, a Đovani od braće u Kasalmadoreu).

Ako je cilj svake literature da uveri čitaoca u istinitost onoga što se pripoveda, onda je ispovest i «dokument» najsigurniji način za postizanje utisaka istinitosti i uverljivosti³⁹. Dozivajući iz prošlosti lik muža i njegovih rođaka, G. Ćirjanić služi se stvarima i dokumentima iz kuće u Puertu u koju su s mužem preneli „kompletan madridski dom“ (16). «Dokumenti» koje spisateljica koristi u romanu jesu odlomci iz Novaisovih književnih dela [npr. jedna pesma iz zbirke *Nocturnos* (1947) ili priče iz knjige *Calle de Reloj* (1950)],

23. decembra 1938. Franko je preduzeo konačnu ofanzivu čiji je cilj bio zauzimanje Barselone. Katalonski front je bio ugašen 12. februara 1939. Predsednik Republike Manuel Azanja podneo je ostavku iz Francuske. Velika Britanija i Francuska priznale su Frankov režim 27. februara 1939. Republikanske posade predavale su se između 28. i 31. marta. Franko je proglasio pobedu 1. aprila 1939. Upor. N. Samardžić, *Istorija Španije*, Beograd, 2005, s. 490.

³⁶ G. Ćirjanić, *Intimna mapa sveta*, „Koraci“. Časopis za književnost, umetnost i kulturu, br. 9/10 (2007), s. 237.

³⁷ J. Vrabac, <http://www.biblioso.org.yu/html/scg/biblioteka/pazi.knjiga>

³⁸ G. Ćirjanić, *La Pasionarija*, [u] G. Ćirjanić, *Pisma iz Španije*, Novi Sad 1995, s. 101.

³⁹ M. Jović, *Autobiografsko kako dokumentarno*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, *Srpska autobiografska književnost*, Zbornik MSC, 27/1, Beograd 1998, s. 465.

razglednice koje je poslao Đovani iz Italije, Hoseov članak, reportaža povodom pedesete godišnjice građanskog rata u madridskom časopisu „Vilja de Madrid“, *Stari Zavet* čije su odlomke Hose Antonio i njegova žena čitali u različitom ključu – on se zaustavljao „na iskazima s moralnim i socijalnim nabojem“ (298) a ona se interesovala za „pesničke konstrukcije“ (298). U roman je uključen Unamunov sonet *Es una antorcha esta palmera* (*Baklja na nebu jest ova palma*) i pismo rođaku u Johannesburg pisano tokom bombardovanja Beograda 1999. Najvažniji dokumenti koji proširuju temporalne i prostorne okvire autorkine priče su Hoakinova pisma Huliti i Hoseu iz Brazila, i pre svega, rukopis Đovanija Paserija.

Autobiografski roman *Kuća u Puertu* pružio je srpskim čitaocima još jednu umetničku sliku Španskog građanskog rata⁴⁰. Pre G. Ćirjanić takvu sliku u srpskoj književnosti stvorili su Oto Bihalji-Merin⁴¹ i M. Crnjanski⁴² koji je u reportažnim zapisima za „Vreme“⁴³ prikazao „atmosfera na (...) Frankovom području“⁴⁴.

U romanu *Kuća u Puertu*, opisuju se dve porodice – muževljeva i njena, spisateljica izbegava opsesivnu autobiografičnost⁴⁵ – u tu svrhu subjektivan model naracije u prvom licu često zamenjuje pripovedanjem u trećem licu. Takav postupak primenjuje crtajući glavne likove – Hulitu, Eusebija, Rista, Hoakina. Sve ravni romana koji obuhvata celo stoleće, od kraja XIX do kraja XX veka, spaja lik Hosea Antonija Novaisa u čiji se život, determinisan propašću Republike i tragedijom republikanske polovine Španaca, upisalo izgnanstvo njegovog oca, književno-novinarska karijera borca „protiv Frankovog režima“ (223) i brak sa strankinjom iz jednog dalekog grada na Dunavu i Savi.

G. Ćirjanić u romanu odustaje od racionalističkih mera, negira vremen-ske i prostorne uslovljenosti spajajući realizam sa fantastikom [(npr. razgovara sa Hoakinom koji je umro pre njenog dolaska u Španiju ili sa piscem Žakom Preverom (1900–1977) itd]. Spisateljica uvodi u svoje delo «dokumente» koji bi trebalo da učine priču verodostojnom, poigravajući se na taj način kon-

⁴⁰ S. Ž. Marković, *Španski građanski rat kao inspiracija naših pisaca*, [u] S. Ž. Marković, *Književne pojave između dva svetska rata*, Valjevo 1982.

⁴¹ O. Bihalji-Merin, *Španija između smrti i rađanja*, Beograd 1946. O. Bihalji-Merin je svoje reportaže objavio prvo na nemačkom u Cirihu i na engleskom u Londonu i Njujorku a srpsko-hrvatsko izdanje pojavilo se tek posle Drugog svetskog rata.

⁴² Upor. M. Filipek, *Španski građanski rat u reportažama Miloša Crnjanskog „U Španiji 1937“*, [U] Zbornik MSC, 33/2, Beograd 2004, s. 431–440.

⁴³ Zapisi M. Crnjanskog kasnije ušli su u ciklus *U Španiji 1937*, koji se sastoji od sledećih tekstova: *Zašto je propala španska monarhija; Kako je došlo do pobune vojske u Španiji; Bitka br. VI generala Franka; Kako sam stigao na sahranu generala Mole; U vrhovnoj komandi generala Franka; Na frontu pred Madridom; La Granha; Na madridskom frontu; Moros; Dokle će trajati rat u Španiji?; Pred Bilbaom; Bitka kod Bilbaoa; Šta je bilo sa Bilbaom; U osvojenom Bilbaou; Šta priprema general Franko; Zašto general Franko hapsi patriote?* Upor. M. Crnjanski *U Španiji 1937*, [u] *Dela Miloša Crnjanskog IX, Putopisi II*, Beograd 1995, s. 287–337.

⁴⁴ Đ. Đukić, *Ratne reportaže iz Španije Miloša Crnjanskog*, „Novinarstvo, 3–4, 1990, s. 90.

⁴⁵ A. Đuričić, *Gracije pera*, „Politika“ online, (12.V.2010), www.politika.rs/rubrike/kulturni-dodatak/Gracije-pera.sr.html.

vencijom dokumentarnog romana. «Dokumenti» na portugalskom i italijanskom se ne navode ni u „originalnoj jezičkoj verziji”, ni u celini, samo se većim delom „prepričava“ njihov sadržaj. Autorka, čiji život sačinjavaju „Španija i Hercegovina i Beograd, i Italija Đovanija Paserija“ (170), uz pomoć invencije i mašte gradi svet u koji uvodi članove muževljeve i svoje porodice. Iako u priču spisateljica uključuje stvarne činjenice – bombardovanje Madrida, beg republikanske vlade u Valensiju, bombardovanje Gernike, istorijske bitke (na Harami, kod Gvadalahare, na Ebru itd) i istinite ličnosti [kao Hose Antonio Novais, Hoakin Novais Teikseira, poljski dobrovoljac Eugenjuš Šir (1915–2000), borac iz Jugoslavije Lazar Latinović (1915–2006), vođa komuniste Italije Palmiro Toljati, *La Pasionarija* itd.], autentičnost Đovanija Paserija teže je dokazati.

Autorkin pristup vlastitoj biografiji i sudbinama članova porodice na koje je uticala ideološka borba pretvorena u građanski rat manifestuje se u sprezi između fakata i fikcije u subjektivnoj viziji koja može da se prima kao istina, iako na pitanje koliko ima autobiografskog u romanu *Kuća u Puertu* spisateljica kaže da je proza – zavođenje, činjenice – puki dekor a „podudaranje ili nepodudaranje stvarnih ‚činjenica’ sa stvarnošću romana, manje je važno”⁴⁶.

Literatura:

- Ćirjanić G., *Intimna mapa sveta*, „Koraci“. Časopis za književnost, umetnost i kulturu, br. 9/10 (2007).
- Ćirjanić G., *Kuća u Puertu*, Beograd, 2004.
- Ćirjanić G., *Pisma iz Španije*, Novi Sad, 1995.
- Đukić Đ., *Ratne reportaže iz Španije Miloša Crnjanskog*, „Novinarstvo“, 3–4, 1990.
- Đuričić A., *Gracije pera*, „Politika“ online, (12.V.2010), www.politika.rs/rubrike/kulturni-dodatak/Gracije-pera.sr.html.
- Jović M., *Autobiografsko kao dokumentarno*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, *Srpska autobiografska književnost*, Zbornik MSC, 27/1, Beograd, 1998.
- Kuprešanin D., Ristić-Kastratović V., *Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu/Los voluntarios yugoslavos en la guerra civil española* [u] *U čast španskih boraca. Španski građanski rat 1936–1939/ Homenaje a los brigadistas yugoslavos. La Guerra Civil 1936–1939*, Beograd 2006/ Belgrado, 2006.
- Lejeune Ph., *Wariacije na temat pewnego paktu. O autobiografiji*, Kraków 2007.
- Marković S. Ž., *Sećanja na detinjstvo kao vid autobiografskog u pripovednoj prozi Branka Ćopića*, [u] S. Ž. Marković, *Srpska književnost između dva svetska rata. Pojave, pisci i dela*, Beograd, 2004.
- Marković S. Ž., *Španski građanski rat kao inspiracija naših pisaca*, [u] S. Ž. Marković, *Književne pojave između dva svetska rata*, Valjevo 1982.
- Nježić T., *Intervju sa Gordanom Ćirjanić: Nebesa jedini pravi svedok*, Blic, 02.10.03, www.knjizara.com/pls/sasa/knjizara.text?tid=19488 (10-05-13).
- Petrović M., *Španija u srcu/ España en el corazón*, [u] *U čast španskih boraca. Španski građanski rat 1936–1939/ Homenaje a los brigadistas yugoslavos. La Guerra Civil 1936–1939*, Beograd, 2006/ Belgrado, 2006.

⁴⁶ T. Nježić, *Intervju sa Gordanom Ćirjanić: Nebesa jedini pravi svedok*, Blic, 02.10.03, www.knjizara.com/pls/sasa/knjizara.text?tid=19488 (10-05-13).

Samardžić N., *Istorija Španije*, Beograd, 2005.
Španija 1936–1939. Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom ratu, knj.1-2, Beograd, 1971.
Vrabac J., [http:// www. biblioso.org. yu/html/scg/biblioteka/pazi.knjiga](http://www.biblioso.org.yu/html/scg/biblioteka/pazi.knjiga).

Małgorzata FILIPEK

ENTRE IDEOLOGÍA Y AUTOBIOGRAFÍA. LA VISIÓN LITERARIA DE GORDANA ĆIRJANIĆ DE LA GUERRA CIVIL ESPAÑOLA (1936–1939)

Resumen

En la obra literaria de la escritora serbia Gordana Ćirjanić se reflejan las relaciones personales de la autora con España. Principalmente en los folletines *Pisma iz Španije (Cartas de España)* y *Nova pisma iz Španije (Nuevas cartas de España)*, en volúmenes de sus relatos [*Večnost je, kažu, dugačka (Dicen que la eternidad es larga)*; *Velaskezovom ulicom do kraja (Por la calle Velázquez hasta el final)*; *Kaprici i duže priče (Los Caprichos y cuentos más largos)*] y en sus dos novelas *Pretposlednje putovanje (El viaje penúltimo)* y *Kuća u Puertu (La casa en Puerto)*. Gran parte de la novela *La casa de Puerto* se ocupa de la imagen de la guerra civil española (1936–1939), que era el resultado del conflicto de dos diferentes visiones de España – una progresista, liberal y moderna, representada por los partidarios de la República, con la otra – nacionalista, conservadora, tradicional, y personificada por el general Francisco Franco. En la novela autobiográfica *La casa de Puerto* los hechos históricos se unen a la narración personal sobre los miembros de su familia y sobre la familia luso-española de su marido – periodista y escritor José Antonio Novais Tomé (1925–1993), cuyo concepto de la vida y carrera profesional han determinado los años de la guerra civil y los tiempos de la dictadura franquista.

Palabras clave: novela *La casa de Puerto*, autobiografía, España, República, socialismo, fascismo, guerra civil, dictadura.

Лидија КАПУШЕВСКА-ДРАКУЛЕВСКА
Скопје

ИДЕОЛОГИЈА И ТВОРЕШТВО (искуството на Богомил Ѓузел)

Текстот се фокусира на животната и творечката практика на еден од најавтентичните творци во Р. Македонија – истакнатиот современ поет, прозаист, драматург, есеист и преведувач – Богомил Ѓузел. Идеолошките кодови се мошне референтни за овој автор и истите можат да се проследат на неколку рамништа: од младешкиот бунтарски настроен *модернизам* и манифестот „Епското на гласање“ (заедно со Р. Павловски) објавен најнапред во „Polja“ (Novi Sad, 1960), а потем во матичната средина, преку *либерализмот* во 70-те години на 20 век, сè до искуството околу државните (институционализирани) награди и функции во минатото и денес. Најавтентично сведоштво за тоа е објавениот житотопис од страна на авторот во 2006 година во кој тој говори за некои трауматични семејни искуства кои го стигматизирале него и неговото дело (за душевните теговажи, како што би рекол Петер Слотердајк). Дали и колку политиката се рефлектира врз творештвото? Како што покажува примерот на Ѓузел, но и на многу други значајни автори низ историјата на литературата, творештвото, ако е вистинско, автентично и естетски вредно, секогаш успева да се спротивстави на сите Сцили и Харибди и да опстои во ова наше бурно балканско (европско и светско) совремие во кое, за жал, шансите за духовните можности на човекот како да се сè помали и помали.

Клучни зборови: Богомил Ѓузел, македонска поезија, траума, идеологија, творештво.

„Модерниот човек уште пред два века ја освои слободата да ги одбира за себе нормите и да го запознава светот, не водејќи сметка за тоа што рекле старите. Но зар не мора да ја плати цената за таа слобода? А ако сака да ја сочува, мора ли да се одрече од општите вредности, од животот во заедница, од кохерентното и одговорно *јас*? (...) Стратегијата на хуманистите се состои во зачувување на скапоцената слобода, без одрекување од вредностите на општеството и на себноста. (...) Човечкото постоење кај нив личи на онаа 'несовршена градина' за која зборува Монтењ: таа не е потполно детерминирана од силите што ја содаваат, ниту бескрајно послушна пред волјата на моќниците. Тоа е место каде што учиме како од минливото да го создадеме вечното. Место на кое случајноста на средбата се претвора во животна нужност.“

Цветан Тодоров, *Несовршената градина*

Се прашувам: дали евозможен спојот помеѓу идеологијата и творештвото? Зар најчесто, едното не го исклучува другото? И зар идеолошките дискурси на моќ не се во колизија со слободата како врвен творечки принцип?

Овие дилеми поставени веќе во насловот на мојот текст се урнаа небаре кула од карти при средбата со визијата на Монтењ/Тодоров за човековиот престој на овој свет како „несовршена градина“ во која би се хармонизирале слободата и нужноста, индивидуалното и општото, миговното и вечното... Споменатата слика како „ехо од бранови“ ми побуди далечни асоцијации на онаа прекрасна Колрицова визија за абисинската девојка која толку волшебно свира на цимбал, што поетот посакува моќ да ја оживее слушнатата мелодија за да може со *збор* да изгради дворец за вечноста – пандан на прочуената земна „рајска“ палата на великиот Кублај Кан (во истоимената антологиска песна).

Литературното творештво, несомено, гради нови светови и нови градини, макар и несовршени, со моќта и слободата на зборот. Но што е со идеологијата и нејзината моќ за креирање идеолошки слики/системи? Кој е нејзиниот медиум?

Според советскиот филозоф В. Н. Волошинов, творецот на првата семиотичка теорија на идеологијата, токму *зборот* е оној поврзувачки линк помеѓу идеологијата и креацијата, колку и да се чини парадоксално на прв поглед. Зашто, „без знаци нема идеологија“ – смета тој. И уште: зборот е „идеолошки феномен *par excellence*, а самата свест е само интернализирање на зборовите, еден вид „внатрешен говор“. Или, поинаку кажано, свеста не е нешто „во“ нас туку повеќе нешто околу нас и помеѓу нас; една мрежа од означители кои нè конституираат во целост (Иглтон, 2005: 315).

Следствено, би можело да се рече дека човекот, меѓу другото, е суштество на идеологијата и дека идеологијата го твори идентитетот. Теодор Адорно ја дефинира идеологијата како мислење за идентитетот, мислење кое самоволно ги израмнува своите противречности. Идеологијата го соединува светот на тој начин што од него ја протерува секоја хетерогеност (*Leksikon savremene kulture*, 2008: 236). Идеолошките слики/претстави имплицираат состојба на исклученост (или-или), расчекор во дијалогот, средбата; тие подразбираат проникнување на различни идеолошки феномени во една културна епоха, соочување и колизија помеѓу неколку, меѓусебно противречни, вистини, погледи на свет, верувања, идеолошки патишта (идеологеми), културни облици... Идеолошкиот мегдан е веројатно, најбезмилосниот, најопасниот, со еден збор, тотално загрозувачки по однос на идентитетот, од сите останати аспекти на Другоста. Се разбира, тоа важи за конзервативните и тоталитаристичките идеологии за кои е карактеристична нетолерантност и изолационистички идентитет, а не за граѓанско-демократските кои се темелат врз почитување на различието, односно врз либералниот индивидуализам. „Идеолошката политика може да биде плуралистичка и да допушти потребна коегзи-

стенција на различни погледи на свет внатре во еден ист политички систем“ (Schwarzmantel, 2005: 244).

Токму на оваа линија – плурализмот на идентитетот – повторно ќе се вкрстат идеологијата и творештвото/поезијата. Сознанието за недостатоци на идентитетот, неговата флуидност, променливост, отвореност, хетерогеност, хибридноста..., а особено свеста за фантомот/привидот на сопствената личност, е мошне старо филозофско прашање кое ги провоцира уметниците (книжевните творци) од искони до денес. Уште во митското мислење идентитетот се осмислува низ призмата на Другиот: митот за Нарцис е убава потврда за тоа дека средбата со Јас нужно имплицира свест за постоење и на некој Друг.

Оттаму, англискиот романтичар Џон Китс, со право, говори за „камелеонскиот“ карактер на поетот, кој е „најнепоетичното нешто што постои, зашто тој нема идентитет – тој е постојано внатре во себе, а исполнува и некое друго битие“ (Ѓузел, 2002: 87). Познати се искуствата на Фројд и Јунг за промислување на уметноста како меморија на внатрешното време, а уметникот - како медиум низ кој струи граѓата на колективното несвесно: неговиот глас носи траги од други гласови. Поезијата е древниот јазик на меморијата, „мнемотехничка уметност par excellence“ (според Ренате Лахман); таа ја презема улогата на колективна меморија и свесно ги бележи лузните на времето. Тргнувајќи од сфаќањето на поетското писмо како сведоштво, а поетот како сведок, современиот германски филозоф Петер Слотердајк доаѓа до поимот *тетовирање*. Во своите франкфуртски предавања „Да се дојде на свет – да се дојде во јазикот“, тој вели: „Поезијата произлегува од жиговите на душата, од знаците избоцкани под кожата“ (2006: 19).

Токму едно вакво промислување на поезијата би можело да претставува амблем (како што би рекол Е. А. По) на творечкиот опус на еден од најголемите живи македонски автори денес – поетот, прозаист, преведувач, драматург и есеист - Богомил Ѓузел (1939). Од првата стихозбирка *Медовина* во далечната 1962, сè до најновата – *Песочник* – објавена во 2008 година, поезијата на овој поет испишува своја автентична и неповторлива траекторија; таа е една од најсмелите творечки авантури во современата македонска литература, воопшто.

Според критиката, „поетскиот модел на Ѓузел е во знакот на демистификација на татковските/татковинските митови во манирот на една цојсовска иронија“ (Бојациевска, 2002: 8). Тоа е негова стратегија на опстанок – *Опстанок*, истоимената стихозбирка од 2003 година¹ претставува лирска автобиографија, „иконографија на болката“ (како што би рекла

¹ Георги Старделов по повод *Опстанок* ќе запише: „Таа негова книга, таа ужасна, теобна и трагична книга, како инвокација, низ животот на куќните, фамилијарни татковни предмети, ја оживува духовната биографија на ова познато високо интелектуално семејство, особено духовната биографија на таткото, првиот македонски школуван филозоф и доктор по философија, неговата трагична смрт и татковиот неостварен гроб, книга во која откриваме дека злосторници се, всушност, убијците, не убиениот“ (Г. Старделов, *Херменевтика на новата македонска книжевност*, Микена, Битола, 2008, 42).

Сузан Сонтаг), изговорена/испишана лична траума („впишувањето е лек за секавањето“ – велеше Дерида) или сведоштво за една „душевна тетоважа“ (кажано со речникот на Слотердајк). *Острото перо ја тетовираше кожата во нови шари* – читаме во една од претходните збирки на нашиот поет (песна „Описменување“, *Стварноста е сè*, 1980); ...*Дали е тоа жигот сопственички на бог или враг / за уште еден припадник или отпадник од стадото човечко?* – се прашува лирскиот субјект во песната „Лентата траурна“ од споменатата збирка *Опстанок*.

И „дали живеев со траумата, затоа што траумата стана толкав дел од мене или токму обратно затоа што никогаш вистински не успеа да се вгради во мене, затоа што остана ’туѓа’“ – оваа дилема на Јасна Котеска изречена во нејзината *Комунистичка интима* посветена на идеолошките дискурси на моќта преку примерот на нејзиниот татко, поетот Јован Котески, инаку жртва на комунистичката идеологија, е парадигматична и за нашиот Ѓузел и за судбината на неговиот татко – доктор по филозофија – осуден на смрт како „народен непријател“ од Воениот суд на Југословенската Армија во 1945 година. Богомил тогаш има само 6 години. Во песната „Лентата траурна“ (*Опстанок*) тој ги евоцира овие потресни спомени од „детска“ перспектива:

*Чинам, цела вечност слегував по задните скали во дворот
на тој припек со намерно притиснатата лева рака кон ѕидот
за да не ми се види лентата - небаре не само лачите сончеви
туку и очите на сите невидливи другари и на целиот свет
да беа втренчени во мене...*

Во една друга песна од истата стихозбирка – „Наспроти, сестро, да“ – читаме:

*Го потиснувавме долго, (...) споменот за него
небаре конечно ќе го снеса –
мојата прва гимназиски незавршена проза
почнуваше со насловот: „Како да се убие својот татко?“
(Се разбира, ако треба, и по втор пат, барем во мислите,
но ослободувачки, демек – од моја сопствена рака...)*

Во своето предавање „Две сфаќања на слободата“ одржано на Оксфордскиот универзитет во 1958. година, Сер Исаја Берлин, говорејќи за разликата помеѓу „позитивната“ и „негативната“ слобода, ќе истакне: „Нè поробуваат деспоти – институции или верувања или неврози – и единствен начин да се ослободиме од нив е да ги подложиме на анализа и да ги разбереме. Затвореници сме на демоните кои ние самите – иако не свесно – сме ги создале, и можеме да ги избркаме само со свест за нив и целесообразно дејствување“ (2000: 255). И уште: „Слободен сум само во онаа мера до која мојата личност не е ’окована’ со ништо што им се покорува на силите врз кои немам никаква контрола“ (исто, 246).

Нешто слично читаме и кај нашиот Ѓузел: „Индивидуалната личност на поетот е напукната и ранета, понекогаш и неизлечиво од неиздржливата стварност на надворешниот свет“ – пишува тој во еден свој есеј посветен на поезијата, поетовиот живот и стварноста (2002: 87). За разлика од физичките рани, кај моралните, душата доаѓа во допир со намерната или ненамерната суровост на другите и во такви случаи се смета дека се покренуваат суптилни механизми за лечење: спонтан протест, одмазда, повлекување во себеси, резигнација, интериоризација на повредата како несвесно заслужена казна итн... (Sloterdijk, 2007: 46) Еден од можните излези претставува и *заборавот*.

Уште во својата трета по ред стихозбирка – *Мироносници* (1965), Ѓузел експлицитно ќе се декларира како поет кој се труди да живее „во полн заборав“, „поет кој пее за да се помири пред сè со сопствениот свој живот.“ Не случајно, низ неговиот опус ќе се провлекува комплексот на наследната вина како траума („чувството на вина е вистинскиот ’првобитен грев’ на поединецот и на човештвото“ – вели на едно место), која тој мошне оригинално јазички ја детектира расчленувајќи ја именката „татковина“ на двете составни морфемии: „татко“ и „вина“. „Не случајно, божествениот/татковиот принцип, како Духот на Хамлетовиот татко, постојано лебди низ неговите стихови; тоа е фигурата на Третиот или на отсутниот Друг: „невидливо присутниот трет кој стои **над** сите учесници на дијалогот“, според зборовите на Бахтин (1978: 59); *Третиот* кој во книжевно-уметничките текстови (според Бахтин) добива различни идеолошки изрази: Бог, апсолутна вистина, судот на непристрасната човекова свест, потем, на народот, или судот на историјата, на науката, итн. Кај Ѓузел, тоа е мистериозниот „Посетител“ од истоимената песна во стихозбирката со парадигматичен наслов – *Стварноста е сè* (1980), или непрепознатиот и непознат „Сопатник“ од книгата стихови *Песочник* (2008):

Татко ми е, чувствувам, во возов

Ме посети на сон...

(...) и дури кога запрев на првиот пешачки премин

сфатив – татко ми бил (не во возот туку) самиот воз...

Во својата култна книга *1984* Џорџ Орвел опишува машина за сеќање која треба да ги уништи сите неподобни сеќавања. Паметењето и сеќавањето се две страни на една иста паричка, а дупките во сеќавањето се конструираат со исто толкав труд како и самото сеќавање (Годорова, 2010: 164). Според Умберто Еко не постои феноменологија на заборавот; наспроти него, Пол Рикер, разликува три вида сеќавања и заборав: попречено сеќавање и заборав (на ниво на психопатологија), манипулативно (на практично или инструментално ниво) и контролирано (на етичко-политичко ниво) (Годорова, 2010: 174). Во случајот со Ѓузел, станува збор за третиот вид. *Има ли проклетство и изгон од сеќавањето / за кривецот и грешникот?* – ќе праша лирскиот субјект во песната со парадигматичен наслов „*Damnatio memoriae*“ (*Опстанок*), очигледно обре-

менет од инстанцата на секавањето, а својата поетска „молитва“ во истоимената песна (*Тркало на годината*, 1977) ја започнува со стихот: *О дај ми, Господе, сила да заборавам.*

Георги Старделов ја нарекува оваа поезија „херменевтика на пеколот“; „таа го именуваше и го извади на виделина злото во човекот, злото во историјата како човечко дело“, смета тој и воспоставува аналогија со онаа позната мисла на Теодор Адорно кој веднаш по Втората светска војна напишал дека „да се пишува поезија по Аушвиц е злосторство“, за подоцна да додаде: „повеќе не може да се пишува убава, хармонична, консонантна, туку неубава, нехармонична, неконсонантна песна, песната како сублимација на бесот, како сублимација на револтот и отпорот кон овој нечовечен и обесчовечен свет“ (Старделов, 2008: 43). И за нашиот Ѓузел поезијата нема смисла „ако поетот не е сублимација на бесот, на револтот, на отпорот“ – заклучува Старделов (2008: 36).

Во Пантеонот на современата македонска поезија Богомил Ѓузел важи за *поет на побуната*, а неговата поетика е веќе определена од критиката како „поетика на спротивставување“ (Влада Урошевиќ). Оттаму и мотивите на револт, на бунт и неконформизам, на личен избор и став, оттаму и бизарниот и провокативен (понекогаш дури и деструктивен), ироничниот и критички, напати класично ангажиран тон (особено во однос на политичките превирања во Македонија – збирки *Хаос*, *Опстанок*) – како доминанта на неговиот поетски дискурс.

Оваа поезија е дијалоска и таа бескомпромисно и жестоко полемизира со бога и со судбината, со традицијата и со „историјата како маштеа“ (според истоимената книга есеи од 1971 година), со востановените норми и со актуелната реалност, со сите догматски идеологии и идеи, но и со креацијата како свет чин (според манифестот „Епското на гласање“), со возвишеното/метафизичкото и со баналното/тривијалното, со книжевните моди и со општоприфатените или однапред утврдени конвенции/клишеа на стилските модели. Така, во ерата на соцреалистичката парадигма, тој беше модернист (недвосмислено се определи за субјективното пеење по углед на западните искуства); во периодот кога во македонската поезија царуваше интимизмот, тој го прокламираше „епското на гласање“ (преку истоимениот манифест објавен во новосадските *Polja* во 1960 година заедно со Радован Павловски); дваесет години пред да биде официјализиран постмодернизмот, ја антиципираше интертекстуалноста (како типично постмодернистичка постапка) со „Белешките“ кон втората по ред стихозбирка – *Алхемиска ружа* (1963) напишани по аналогија на Т. С. Елиот; во 70-те години на минатиот век беше прогласен за анархо-либерал и остана без работа; на преминот на милениумите кога поезијата генерално се сврте кон апокалиптични визии, толку чести во неговите профетски (есхатолошко-космогониски) стихови, Ѓузел одеднаш објави еротска поема со симболичен наслов – *Она...*

Навистина, тој е повеќекратниот „еретик“ во македонската поезија (Ѓузел дава објаснување за својата определба да биде „еретик“ во песната „Досиеја“ од стихозбирката *Опстанок*: „грчкиот збор хаиресис значи

избор, а 'еретик' е 'оној кој бира'; тој има и песна „Еретик Богомил“ во *Тркало на годината*, во која прави паралела помеѓу личното и историското), ревносен антиципатор на една естетика на отпор од очај – како што вели во песната „Борба за опстанок“ (*Рушејќи го сидот*, 1989), вистински Прометеј, во смисла на оној метафизички револт што Данило Киш толку оригинално го именуваше – во својата варијанта на декартовската теза – со синтагмата: „Се бунтувам, ergo sum“.

„Прометејскиот пркос е протест против несовершенството на еден поредок и пресметка со противречностите во светот кои ни самиот поет не можел да ги реши“ – пишува Киш во своето толкување на овој мит и додава: „Јас сум окован по сопствена волја – бидејќи бев слободен во својот избор. Се одлучив за – НЕ. Имам орел кој ме мачи – затоа што сум слободен. (...) Орелот е само ствар на избор, а не нужност. Доколку имам орел, го имам од пркос“ (Киш, 2000: 36, 46). Оваа визура кореспондира со Ѓузеловата перцепција: „Чинам дека слободниот избор, всушност, и почнува со првото кажано 'не' – тој тежок и тврд, но неопходен збор“ – читаме во неговите есеи (2002: 69). Или, во песната „Прометеј; коментар“ (чиешто мото е земено од *Прометеј* на Кафка), тој експлицитно ќе изјави/обвини: *Прометеј бил прикован врз картата / од нас, аминувачите на божественото Да*.

Прометејството може да се доведе во врска со категоријата *ресантиман* - чувството на гнев кон нешто што е идентификувано како извор на фрустрација или неодреагирана, одложена емоција (Котеска, 2010: 259). Во својата студија *Гнев и време* посветена на генеалогичката и филозофичката на *ресантиманот*, веќе споменатиот филозоф Петер Слотердајк, бара рехабилитација на гневот, првиот збор вграден во европското културно наследство со кој започнува Хомеровата *Илијада*, како концепт кој се врзува со концептот *слобода*. Според него, „гневното паметење“ ѝ припаѓа на праисторијата, а по Ниче го викаме *ресантиман*. „Ресантиманот почнува да се обликува кога одмазничкиот гнев е спречен да се изрази експлицитно, па мора да бара заобиколни патишта на одлагање, интериоризирање, преведување и искривување. Онаму каде што потребата од возвраќање е присилно одложена, цензурирана или метафоризирана, се создаваат локални залихи на гнев чија содржина се чува исклучиво за некои подоцнежни празнења“ (Sloterdijk, 2007: 79).

Јасно е дека поезијата на Ѓузел може да се толкува и низ оваа перспектива. Како вистински автентичен и оригинален поет, тој, на еден само нему својствен начин, ќе го манифестира прометејскиот дух интегриран со *ресантиманот* во типично препознатливата за него *ѓузеловска* (авто)иронија, која ќе се рефлектира и на планот на најболните прашања од личната историја. За илустрација, ја посочуваме песната „Библиотека“ (*Опстанок*) во која нашиот поет „се потсмева“ со сопствениот став/отпор/инфериорност кон татковата дисертација за „Shopenhauerova pragmatička kritika uma, од 1934 но одбранета и отпечатена / во Загреб 1943-та, колку поради усвоениот отпор кон хрватскиот правопис / на еН-Де-Ха, толку поради тешкиот филозофски јазик во кој напати / загризу-

вав сè до првите пломби и појавата на умниците веќе згниени. / (Така прагматиката и мене почна да ми го подјадува умот.)“

Не е тешко во овие наративни стихови да го препознаеме Фројдовото сфаќање на хуморот како самоодбрана на егото од страдањата (трауматизмот) што му го наметнува надворешниот свет, како и познатиот Бретонов корозивен „црн“ хумор којшто Хуго Фридрих го поврзува со тенденцијата за *ансурдом* (својствена на модерната лирика воопшто); тенденција која, по правило, започнува со Бодлер и неговата пофалба на ансурдом како „триумф на ослободениот субјективитет.“

Според грчката филозофска психологија, душата не се изразува само во *еросот* (копнежот) и неговите склоности, туку и во *тимосот* (самопочитта) и неговите нагони. Но психоанализата – смета Слотердајк – никогаш не била спремна да се занимава со тимотиката на човекот: со неговата гордост, храброст, пожртвуваност, желба за потврдување, копнеж за праведност, чувство на чест и достоинство, борбено-одмаздничка енергија... (Sloterdijk, 2007: 15) „Никој не знае колку чувства, мислења, идеи во нас живеат, дремат и се гаснат и со тоа остануваат во сокриеното без да дојдат на светлина“ – не случајно запишал во една пригода Лудвиг Витгенштајн.

Проговори ли молкот / од јадрото на болката / длабоко внатре / во изблик на ви-и-и-к / што трае ли трае...? Овие стихови на нашиот Ѓузел на еден болно потресен начин го антиципираат меморираното страдање (лично и колективно) во симбиоза со прометејскиот мит за будење на човековата свест, а низ призмата на афективниот ослободен (и ослободувачки) дух на ресантиманот. Во неговиот „вик“ одсвонува култниот „рев“ на еден Ален Гинзберг, но и Камиевото „признание“ (слично, ако не и идентично со она на Киш): „Гневен сум, значи постојам“. „Несреќата е денес заедничка татковина“ – запишал Ками некаде кон средината на минатиот век. Според Слотердајк, „луѓето се осудени на тимотички немир“, а светот пулсира на маргините на една „виктимологија“: „зар ’свет’ не е име за едно место на кое луѓето неизбежно ги собираат нелагодните спомени, спомените за раните, навредите, понижувањата и сите можни епизоди поради кои накнадно се стискаат тупаниците? Па зар не се сите култури, отворено или прикриено, секогаш архиви на колективните трауми?“ – реторички ќе праша тој во веќе споменатата студија *Гнев и време* (Sloterdijk, 2007: 45).

Несомнено, „целото сеќавање (како компонента на меморијата) е индивидуално и неповторливо“ (Сонтаг, 2006: 87), но од друга страна, поединецот е истетовиран и со меморијата на заедницата на којашто ѝ припаѓа: народ, раса, етнос, култура, традиција, историја..., но и со меморијата на целото човештво, во крајна инстанца („поетот е праслика на секој вид човечност“ – според Гадамер), така што освен на она што го доживеал, човек се сеќава и на сеќавањето на другите (Св. Августин). *И ние сега газиме врз богатство од сведоштва / на севозможното постоење* – мудро ќе констатира и нашиот Ѓузел веќе во своите *Мироносници*.

Палимпсестните траги (ризниците на минатото) во оваа лирска перспектива или концепција на културата се убава можност за ирационално, духовно општење со традицијата која се актуализира низ современоста на поетот, исто онака како што неговата современост се универзализира низ елементите на традицијата. Притоа, поетот, се разбира, не може да се апстрахира ни од идеолошките импликации на духот на времето; идеологијата се проектира во книжевноста како уметничка слика на светот, особено во процесот на нејзината рецепција во општествените и во културните системи на вредности, иако многу реномирани автори ја застапуваат тезата за нетрпеливост помеѓу идеолошкиот и естетскиот знак. Ставот дека идеолошкото убедување не мора да се совпадне со естетското му е близок и на нашиот Ѓузел: „спојот меѓу идеологијата и поезијата зависи од самиот поет, зашто само тој неодложно при пишувањето на секоја песна одговара дали е тој спој можен или не, и во која мерка“ (Ѓузел, 2002: 92). Јасно е дека Ѓузел беспоговорно го застапува принципот на слободен избор во секој домен на творечкиот чин, па и по однос на идеолошкиот код.

Секој поет е припадник на некое општество и поседува некоја посебна општествена положба, добива награди, се обраќа до некоја публика, колку и да е хипотетична... Симптоматично е што Богомил Ѓузел откако по втор пат ќе ја добие наградата „Браќа Миладиновци“ на Струшките вечери на поезијата во „кризната“ 1972 година и откако истата ќе биде проблематизирана од идеолошки причини, нема да биде никогаш повеќе наградуван ниту во социјалистичка, ниту во независна Р. Македонија, а дури во два наврати во текот на изминативе десет години, случајно или не, не добива аманет за избор во Македонската Академија на науките и уметностите. А е еден од најплодните, најавтентичните и најкомплексните наши автори...

*

Литературата, несомнено, остварува општествена функција или цел која не може да биде само поединечна. Затоа, при проучување на литературата се поставуваат, во крајна линија, и некои општествени прашања: за традицијата и конвенциите, нормите и жанрите, симболите и митовите... (Velek, Voren, 1985: 117). Но книжевноста не е само замена за социологијата, ниту за политиката. Таа има свое сопствено оправдување и своја сопствена цел. (исто, 134) Или, како што вели Сен-Дон Перс: „Поезијата не е само начин на знаење; таа е уште повеќе начин на живот – но животот во неговата севкупност.“

Литература:

- Бахтин, Михаил (1978): „Проблем текста“, во: *Књижевност*, 1, Београд.
- Берлин, Исаја (2000): *Четири есеи за слободата*, Култура, Скопје.
- Бојациевска, Маја (2002): „Четири ереси на македонската книжевност“, во: *Мит, книжевност, идентитет*, Сигмапрес, Скопје.
- Friedrich, Hugo (1989): *Struktura moderne lirike*, Stvarnost, Zagreb (II izd.).
- Ѓузел, Богомил
(2002): *Бовча*, Магор, Скопје.
(2003): *Опстанок*, Три, Скопје.
(2006): „Мојот кус животопис“, во: *Поетска ноќ во Велестово*, Велестово, 7–29.
(2009): *Котвата на рамо*, Избрани дела во седум тома, том 1, Независни писатели на Македонија, Скопје.
(2010): *Проговори ли молкот*, Избрани дела во седум тома, том 2, Независни писатели на Македонија, Скопје.
- Иглтон, Тери (2005): *Идеологија*, Темплум, Скопје.
- Капушевска-Дракулевска, Лидија (2010): „Born to be a Poet, born to be – Богомил Ѓузел“, поговор во: Б. Ѓузел, *Проговори ли молкот*, Избрани дела во седум тома, том 2, Независни писатели на Македонија, Скопје, 575–592.
- Киш, Данило (2000): *Есеји*, Светови, Нови Сад.
- Котеска, Јасна
(2008): *Комунистичка интима*, Темплум, Скопје.
(2010): „Филозофијата на ресантиманот во романот ’Див занес’ од Атанас Вангелов“, во: *Зборник од научниот собир посветен на проф. д-р Атанас Вангелов (15–16.12.2009)*, Филолошки факултет „Блаже Конески“, Скопје, 257–275.
- Leksikon savremene kulture* (2008), прир.: Ralf Šnel, Palto Books, Beograd.
- Schwarzmantel, John (2005): *Doba ideologije: političke ideologije od američke revolucije do postmodernih vremena*, AGM, Zagreb.
- Слотердајк, Петер (2006): *Доаѓање на свет – доаѓање до збор*, Темплум, Скопје.
- Sloterdijk, Peter (2007): *Srdžba i vrijeme: političko-psihološki ogled*, Antibarbarus, Zagreb.
- Сонтаг, Сузан (2006): *За страдањето на другите*, Темплум, Скопје.
- Старделов, Георги (2008): „Богомил Ѓузел: херменевтика на пеколот земен“, во: *Херменевтика на новата македонска книжевност*, (избор и предговор: Катица Кулавкова), Микена, Битола, 31–43.
- Todorov, Svetan (2003): *Nesavršeni vrt: humanistička misao u Francuskoj*, Geopoetika, Beograd.
- Todorova, Marija (2010): *Dizanje prošlosti u vazduh: ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi, XX vek*, Beograd.
- Velek, R., O. Voren (1985): *Teorija književnosti*, Nolit, Beograd.

IDEOLOGY AND CREATION:
The Experience of Bogomil Gjuzel
Summary

The text focuses on the life and creative practices of one of the most authentic authors in the Republic of Macedonia – the eminent contemporary poet, fiction writer, playwright, essayist and translator – Bogomil Gjuzel.

The ideological codes are quite indicative for this author and they may be reviewed on several levels: from his youthful rebellious *modernism* and the ‘Epskoto na glasanje’ / ‘The Epic at the Polls’ manifesto (with Radovan Pavlovski) first published in *Polja* (Novi Sad, 1960), and then in his native environment; through his 1970s *liberalism*, all the way to his experience with the state (institutionalized) awards and functions nowadays and in the past. The most authentic testimony is the 2006 autobiography published by the author, in which he recounts certain traumatic family experiences that had stigmatized him and his work – certain spiritual tattoos, as Peter Sloterdijk would say.

Do politics reflect in one’s output and how much? As the case of Gjuzel, as well as of numerous authors throughout the history of literature, has shown, the output, if it is true, authentic and aesthetically worthy, always manages to defy all Scyllas and Haribdas and survive in these tumultuous Balkan (European and world) contemporary times of ours in which the possibilities of spiritual opportunities of man unfortunately seem increasingly fewer.

Keywords: Bogomil Gjuzel, Macedonian poetry, trauma, ideology, creation.

Zbigniew PRZYCHODNIAK
Poznanj

MESIJANSKA FANTAZMA – OTVORENI I SKRIVENI KOD POLJSKE KNJIŽEVNOSTI

Autor u ovom radu posmatra strukturu i način na koji funkcioniše ideja mesijanizma u dugom vremenskom periodu. Poljski mesijanizam potiče iz 17. veka, najpotpuniju književnu realizaciju ostvario je u delima romantičara (A. Mickijević, J. Slovacki, Z. Krasinjski). Romantični mesijanizam bio je konglomerat ideja i simbola koji predstavljaju određenu fantazmu, izražavaju autostereotip o velikom narodu, koji se od drugih razlikuje time što ga je Bog kaznio, opteretio ga misijom borbe za slobodu. U poljskoj kulturi 19. i 20. veka mesijanistička fantazma, uprkos često ponavljanoj kritici (Č. Miloš, V. Gombrovič, S. Mrožek), ostaje jedan od glavnih kodova poljske književnosti, sistem obraćanja i simboličnog jezika u kojem se ostvaruje mistično-eschatološka interpretacija poljske istorije i najnovijih događaja. Dokazuju to takođe najnoviji primeri iz književnosti s početka 21. veka (*Wieszanie, Kinderszenen* J.M. Rimkijevića, neomesijanistički pokret oko časopisa „Frona” i „44. apokaliptični magazin”. Neomesijanizam je pokušaj da se odgovori na tragedije i traume savremenog doba (terorizam, katastrofa poljskog predsedničkog aviona u Smolensku 10. aprila 2010. godine).

Ključne riječi: nacionalni autostereotip, žrtveni rituali, romantizam, mesijanizam, neomesijanizam.

Mesijanizam nije samo poljski izum, mada se odmah mora primetiti da je kao jedna od determinanti poljskog romantizma postao važan činilac nacionalne kulture. Ipak, ideja o određenoj misiji sopstvenog naroda u istoriji čovečanstva je stara koliko i svet. Njeno literarno-religijsko svedočanstvo – prvo i istovremeno fundamentalno ostvarenje – može se pronaći u biblijskim slikama Jevreja kao izabranog naroda koji je sa Bogom povezan naročitim savezom, darovan posebnim staranjem za njih Boga-Jahve.

U istoriji Evrope mesijanizam je poprimao i poprima najrazličitije ideološke, političke i umetničke forme. U literaturi mesijanizam najčešće pronalazi svoj izraz u koncepcijama pisca kao proroka u žanrovima i stilovima proročkih govora. Proročanstvo kao kvazi-religijski koncept književnog subjekta (autora iskaza), određenog počasnim terminom „bard“ (prorok), postalo je u Poljskoj XIX veka imanentni činilac mesijanizma. Kao što se zna, najbujniji razvoj književnog mesijanizma u poljskoj literaturi dogodio se u periodu romantizma i pronašao je mesto u stvaralaštvu Adama Mickijevića, Julijuša Slovackog i Zigmunta Krasinjskog, nakon gubitka nezavisnosti (1795) i propasti anti-ruskog novembarskog ustanka (1831) u uslovima duboke krize nacionalne svesti dijaspore u emigraciji. Poetika proroštva podrazumevala je različite oblike književnih vrsta: fantastično-istorijsku dramu *Zadušnice, III deo, Iri-*

dion, *Sveštenik Marek*), proročke pesme u prozi (*Anhelli, U osvit*), improvizaciju, proročke pesme, čak i velike istorijske i filozofske pesme kao što je „epopeja o reinkarnaciji“ *Kralj-duh* Slovackog, koja je predstavljala političko-duhovnu katastrofu nastupajućih poljskih vladara iz dinastije Pjasta.

Teško je definisati mesijanizam kao konkretan filozofsko-književno-politički projekat. U periodu poljskog romantizma on je poprimao različite oblike, ili već pominjane doktrine (J. Hene-Vronjski, A. Cješkovski), ili etičko-religijskog pokreta (sekta Andrzeja Towjanskoga u Parizu, tovjanizam četrdesetih godina XIX veka), ili raznovrsnih književnih ostvarenja, personalizovanih u pogledu sadržaja i forme. Taj treći tok, označen kao „poetski mesijanizam”¹ sadrži – u delima Mickijeviča, Slovackog, Krasinjskog – u ideološkom i umetničkom pogledu veoma različite vizije poljske istorije. Mesijanizam Zigmunta Krasinjskog poprimio je formu konzervativne vizije Poljske ističući ulogu Isusovog naroda koji ima vodeću ulogu u hrišćanskoj teodiceji (političkoj istoriji shvaćenoj kao božanska istorija, providencijalizam). Julijuš Slovacki stvorio je sopstveni sistem filozofije Postanja (od naslova rasprave *Postanje iz Duha*), izgradio je panoramu kosmičke istorije ljudskog duha, koja u narednim ovaploćenjima (inkarnacijama) doseže svaki put viši razvoj kroz patnju i nagle revolucionarne promene i demokratski napredak čovečanstva.

Od najznačajnijeg stručnjaka za filozofiju poljskog romantizma, Andžeja Valickog, koji ističe potrebu razlikovanja mesijanskih ideja (termin dolazi od izraza „Mesija”) od misijanskih ideja (termin potiče od izraza „misija”), preuzimamo sledeću skraćenu definiciju poljskog romantičkog mesijanizma:

Da bi postao nacionalni mesijanista nije dovoljno [...] verovati u istorijsku misiju sopstvenog naroda, treba verovati da je to mesijanska misija – roditeljska i spasilačka, koja može da se uporedi s ulogom Spasitelja u opštelijskom soteriološkom procesu. [...] paradigma nacionalnog mesijanizma bila je Mickijevičeva ideja Poljske kao Hristusa naroda. [...] bila je to koncepcija soteriološko-eshatološka, istorijska i metaistorijska takođe, u bliskoj vezi sa milenarizmom, to jest religijskom verom u zemaljsko izbavljenje².

Najsugestivniji i istovremeno taj koji je najsnažnije uticao na dalji razvoj poljske kulture, poetski sistem mesijanizma, bio je Adam Mickijevič. U drami *Zadušnice*, deo III, (1832) koji je napisan neposredno nakon propasti Novembarskog ustanka suočen sa oštrom ruskom represijom, Mickijevič je u formi drame stvorio poetski sugestivan simbol nacionalne žrtve i dao religijsko-mistično tumačenje sudbine Poljske kao ponavljanje izbaviteljske Isusove misije. Nastavak ovog programa bila je Mickijevičeva novinarska rasprava u dva dela, takođe 1832. godine (*Knjiga poljskog naroda* i *Knjiga poljskog hodočašća*) koja je predstavljala konkretizaciju mesijanizma za potrebe poljske političke emigracije, i koja je trebalo da služi kao određen moralni kodeks, vodič u komplikovanom i čudnom svetu buržoasko-kapitalističke civilizacije Zapada.

¹ S. Pieróg, *Mesjanizm*, u: *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Bachórz, A. Kowalczykowa, Warszawa, 1991, str. 539.

² A. Walicki, *Mesjanizm Adama Mickiewicza w perspektywie porównawczej*. Warszawa, 2006, str. 16–17.

Mickijević je istoriju Poljske posmatrao analogno izbaviteljskoj mucu Hristovoj; princip velike analogije (ne identifikacije) poslužio mu je za figurativno tumačenje istorije Poljske, preuzeto direktno iz Biblije. Značajno je, međutim, da je, iako u pesmi Mickijevića nigde ne biva identifikovana jednoznačna formula „Poljske kao Hrista svih naroda”, upravo tako bila je pročitana Mickijevićeva vizija poljskih katastrofa XVIII i XIX veka (podele i izgubljeni ustanci). Recepcija Micijevićevog mesijanizma razvila se upravo u pravcu političkog ujednačavanja (unifikacije) misteriozne, namerno neizrečene proročke simbolike *Zadušnice*. Činjenica je, takođe, da su poetske slike istorije Poljske i Mickijevića, i Slovačkog, i Krasinjskog „imale uticaja na maštu i intelekt nekoliko pokolenja Poljaka [...]. One su, takođe, nametnule slike poljske kulture romantizma koje su danas u opticaju, identifikovane često jednostavno s mesijanizmom”³.

Mesijanizam poljskih romantičara, već više od sto godina (od polovine XIX do polovine XX veka) nazivanih "trima bardovima" (kao sveto trojstvo), jeste složen fenomen, koji poprima različite forme i igra, takođe, različite uloge u različitim istorijskim trenucima. Njegova karakteristična funkcija je sinkretizam, polimorfnost, povezivanje sfere religije, ideologije, politike, umjetnosti u samom sebi. Stoga je neprimereno mesijanizam podvoditi u *strogo* ideološku kategoriju. Mesijanizam, čak i kada se upotrebi u političke svrhe, uvek ostaje prilično nejasan skup ideja, emocija i simbola. Iz tog razloga, bolje bi bilo da se o mesijanizmu ne govori kao o ideologiji, već kao o svojevrsnom konglomeratu, mitsko-simboličnoj strukturi s jakim ideološkim potencijalom. S obzirom na posebnu prirodu ove konstrukcije, a naročito način na koji ona funkcioniše kao tradicija – o mesijanizmu je opravdano govoriti kao o *sui genesis* fantazmi, dakle pojavi, koja ima iznad svega imaginativni karakter, i koja je koliko idejni koncept, verska „istina”, toliko i poetska slika, književna metafora.

Pojam „fantazma” sadrži konotacije koje se pozivaju na ulogu imaginacije, pa shodno tome ukazuje na značajnu ulogu emocionalno-psiholoških faktora. Definicije termina „fantazma” ističu fikcionalni karakter ovog pojma:

fr. *fantasme/phantasme*: „production de l’imaginaire par laquelle moi cherche à échapper à l’emprise de réalité”⁴.

ang. *phantasm*: “1. Something apparently seen but having no physical reality; a phantom or an apparition. Also called *phantasma*.

2. An illusory mental image. Also called *phantasma*.

3. In Platonic philosophy, objective reality as perceived and distorted by the five senses”⁵.

³ S. Pieróg, *op. cit.*, str. 540.

⁴ *Le Robert de poche*, Paris, 1995, str. 287.

⁵ <http://www.thefreedictionary.com/phantasm>

Istorija pojma ima grčke korene: glagol *phantazein* značio je ‘činiti vidljivim’; *phantos* ‘vidljiv’; *phainein* ‘pokazati’. Mesijanska fantazma je istovremeno istorijska kvazi-ideja i specifična vizuelizacija posebne veze naroda s transcencijom, projekcija metaistorijske stvarnosti, suštinski nevidljive. Fantazma je takođe proizvod uma, motiv koji se ponavlja, vrsta opsesije. Ako posegnemo za frojdovskom teorijom fantazme, onda ćemo u mesijanizmu takođe uočiti kvazi-psihičko biće, skup svesnih i nesvesnih sudova, emocija, želja. Frojdovska fantazma je „maštovit scenario”, dakle, zbir želja, zabluda, strahova i nada⁶. Nesumnjivo, po takvim zakonima funkcioniše poljski mesijanizam od svojih početaka do danas i vredi pogledati njegov književni razvoj u XIX i XX veku, budući da je to savršena prizma kroz koju se može osmotriti „duša naroda“, konvencionalna mudrost, kolektivne ideje, nacionalni stereotipi, naročito ideje o samom sebi (kao narodu – autostereotipi) ili o drugim narodima (heterostereotipi).

Prva realizacija ideje o poljskoj izuzetnosti i jedinstvenoj svetosti nacije pojavila se u sarmackim književnim strujanjima XVII i XVIII veka. Pisac poljskog baroka Vespazijan Kohovski (1633–1700) napisao je delo čiji naslov govori o providencijalnoj vezi poljskog naroda s hrišćanskim Bogom: *Danak u znak zahvalnosti na svemu dobrom što nam je darovao Gospod Bog, ili Poljska psalmodija u znak zahvalnosti za Božiji blagoslov* [*Trybut należyty wdzięczności wszystkiego dobrego dawcy, Panu i Bogu, albo Psalmodia polska za dobrodziejstwa Boskie dziękująca*, 1695]. To je zapravo stilizovanom biblijskom prozom napisan ciklus psalama koji interpretiraju poljska ratna iskustva, borbe s Turcima (pobeda u Beču 1688) – kao dokaz posebnog Božijeg staranja o poljskoj kruni. Koncept Poljske kao „bedema hrišćanstva” (*antemurale christianitas*) – koji proističe iz specifičnosti poljskih ratova XVII veka u kojima su joj protivnici bile zemlje drugačije veroispovesti – pronašao je svoj odraz u kulturi poljskog sarmatizma, kulturi plemstva, ponosnog na svoju izuzetnost, koji se hvali republikanskom demokratijom, uključujući i pravo slobodnog izbora kralja (iako je Poljska do kraja XVIII veka bila monarhija), izričući pohvale poljskoj „slobodi zlatnoj”, koja je u suštini bila odbrana državnog egoizma i ekonomskih interesa jedne klase plemstva.

Sarmatski autostereotip navodio je poljsko plemstvo na tkanje antičke genealogije i fantastičnih argumenata upućujući na naklonost bibliji i afinitete ka rimskom poretku⁷. Zauzvrat, sarmatski nacionalni heterostereotipi, odnosno ideje o drugim narodima, slike „stranaca”, prikazivali su negativne karakteristike, takve kao što su bezbožnost (greh), nepristojnost, okrutnost, lukavstvo. Takva stereotipizacija drugih proizlazila je više iz osećaja sopstvene superiornosti i moći, nego iz neprihvatanja kulturnih razlika.⁸ Evo jedne knji-

⁶ Up. M. Janion, *Projekt krytyki fantazmatycznej*, u: ista: *Projekt krytyki fantazmatycznej. Szkice o egzystencjach ludzi i duchów*. Warszawa, 1991, str. 14.

⁷ Vidi: J.S. Bystróż, *Megalomania narodowa*, Warszawa, 1935, str.19; Z. Benedyktynowicz, *Portrety „obcego”*. *Od stereotypu do symbolu*, Kraków, 2000.

⁸ Vidi: J. Tazbir, *Stosunek do obcych w dobie baroku*, u: *Swojskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej*, red. Z. Stefanowska, Warszawa, 1973. *Mity i stereotypy w dziejach Polski*, red. J. Tazbir, Warszawa, 1991; A. Niewiara, *Inni w oczach „wojowników sarmackich”*

ževne ilustracije – latinsko-poljske, stihovane „poredbene analize” Francuza, Nemaca i Poljaka (*Wirydarz poetycki* Jakuba Teodora Trembeckiog [Trembecki], 1675):

Galli

Galli famosi
Litigiosi
Furore calent
Impetu valent.
Corpore breves
Animo leves
Capilis nigri
A artes pigri

Germani

Viri Germani
Iuvenes, cani,
Artibus clari,
Opere rari.

Poloni

Fortes Poloni
Equides Boni
Gens generosa,
Sed otiosa
Nobilitatis
Et libertatis
Gaudent honore
Aequali more.

Francuzi

Wojennikowie
Są Francuzowie
I popędliwi
I natarczywi,
Wzrostu małego
Statku lekkiego
Czarny włos mają
Nauk mijają.

Niemcy

Niemcy czystymi
Z młodu siwymi
Sławni kunsztami
I rzemiosłami.

Polacy

Mężni Polacy
Dobrzy junacy
Naród słynący
Lecz próżnujący
Szlachectwa sławą
Z wolnością prawą
Z dawna nadany
Prawem zrównany⁹.

Poljski protomesijanizam u verziji Vespazijana Kohovskog i u općinjenosti Sarmata samima sobom najavio je nekoliko ključnih karakteristika ove fantazme, koje će biti prisutne u devetnaestovekovnom i dvadesetovekovnom povratku mesijanizmu: etnocentrizam, apoteoza anarhične slobode (shvaćene individualistički), sakralizacija istorije.

Propast Poljske 1795. godine, podela između tri susedne države (Rusije, Pruske i Austrije) nemilosrdno je obnažila nacionalni autostereotip i stala na kraj sarmatizmu. Odvija se tada nasilno prevrednovanje nacionalnog auto- i heterostereotipa u dva suprotstavljena pravca: procesu „oslobađanja od krivi-

– o stereotypie narodowości w XVII wieku, u: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. J. Anuszewicz i J. Bartmiński, Wrocław, 1998; J. Sobczak, *Stereotyp Mongola i Tatara w świadomości społeczeństwa polskiego*, u: *W kręgu mitów i stereotypów*, red. K. Borowczyk i P. Pawełczyk, Toruń, 1993.

⁹ J.T. Trembecki, *Wirydarz poetycki*, oprac. A. Bruckner, Lwów 1910; cit.: A. Kępiński, *op. cit.*, s. 23.

ce” ili čak sakralizaciji poljskog naroda pridružuje se istovremeno moralna devalvacija (omalovažavanje), čak demonizacija suseda (šire: drugih) upisana u manihejsku viziju istorije. Poljska književnost prvih godina nakon gubljenja nezavisnosti predstavlja dirljiv zapis o stradanju, poniženju, gubitku subjektiviteta¹⁰. Ali upravo tada obnavlja se kod mesijanizma. Njegov glavni činilac postaje ideja providenja, to jest providencijalna vera u posebno staranje Boga o Poljacima. Uopšteno, međutim, menja se položaj poljskog naroda u relaciji sa Bogom i sa drugim (narodima). Poljska se od veličanstvenog Augusta, Gospodara Istorije, pretvara u Hioba, očajničkog prosjaka.

Taj smer promene stereotipa „čudaka” u „stranca” – u nemilosrdnog neprijatelja najsugestivnije je izrazio klasicistički pesnik, Alojz Felinjski, u tragediji u pet činova *Barbara Rađiviluvna* iz 1811. godine. Autor je u uobičajenoj formi tragedije francuskog tipa predstavio politički konflikt iz polovine XVI veka koji nastaje oko neočekivanog braka sklopljenog između naslednika kralja Zigmunta Augusta sa svojom podanicom Barbarom Rađiviluvnom, rešenog nacionalnim sporazumom, ali u melodramatičnom završetku koji prinosi iznenadnu smrt mladoj kraljici ubijenoj u zaveri po nalogu italijanske kraljice Bone, Zigmuntove majke. Ali u stvari delo Felinjskog nije bilo istorijska drama, već alegorična melodrama, u kojoj je autor opisao tragičnu propast Poljske kao rezultat zločinačke politike susednih zemalja. U delu Felinjskog pojavio se, još pre romantizma i Mickijeviča, mesijanski mit „nevine žrtve”, o demonskom zlu koje dolazi iznutra i progoni one koji to nisu zaslužili. S jedne strane stoje zlokobni mučitelji, a s druge nevini Poljaci, koji vole mir i slobodu. Autor *Barbare Rađiviluvne* i duge serije sličnih dela s početka XIX veka (napisano je tada nekoliko drama na tu istu temu) iskazao je poljski autostereotip u maksimumu punim patosa kao što su ove koje slede:

Prócz Boga, praw, ojczyzny, na nic względę nie mam [a. I, w.132]

Polak nie jest zrodzonym do nikczemnej zbrodni [a. I, w. 472]

Polak jest sprawiedliwym, szlachetnym, wspaniałym [a. IV, w. 400]¹¹

Od trenutka nastanka *Barbare Rađiviluvne* Felinjskog fundamentalni činilac poljske mesijanske ideje bio je ulazak poljske istorije u strukturu stereotipa o potlačenima, koji je izvrsno opisao kanadski antropolog Rene Žirar (*Le bouc émissaire, La violence et le sacré*) kao mehanizam *victimage*’u, to jest, žrtvenog jareta. Prema pravilima tog mehanizma Žirar je interpretirao žrtvene rituale, mitove (npr. o Edipu), a takođe i žrtvovanje Hrista u Jevanđeljima. Naročito važno i značajno za vitalnost mesijanskih projekcija bilo je to što su, suprotno nego što je to slučaj u žrtvenim obredima, a slično kao u predanjima o Hristu, poljske mesijanske priče bile priče o zločinu, ispričane s

¹⁰ Vidi: P. Żbikowski, „Polacy! Jedna nam tylko rozpacz została!” *Poezja polska po utracie niepodległości Kraju w roku 1795*, „Ruch Literacki” 1995, z. 6.

¹¹ A. Feliński, *Barbara Radziwiłłówna. Tragedia w pięciu aktach*, u: *Polska tragedia neoklasycystyczna*, oprac. D. Ratajczak, Wrocław, 1988, str. 197, 213, 282.

tačke gledišta žrtve. Otuda njihova nacionalno-osnivačka snaga, otuda optuživačka snaga ideja na temu drugih.

Tako je – u uskoj vezi s antropologijom „nevine žrtve” – usledio proces transformacije nacionalnih auto- i heterostereotipa u dva paralelna, ali suprotna smera. Proces „odomaćivanja” stranca (drugog), slikanje suseda kao simbola neprijateljstva i saučesništva – pratio je proces „onevinjavanja”, daleko-sežne idealizacije vlastitog naroda.

Treći deo *Zadušnice* Adama Mickijeviča iz 1832. godine postao je umetnički najistaknutija i idejno najznačajnija matrica poljskog mesijanizma. Treba ujedno istaći da je Mickijevič od mesijanizma stvorio revolucionarnu filozofiju akcije, stvorio oruđe revolucionarne promene i političke borbe s represivnim sistemom Svete alijanse u ime liberalizma i solidarnosti naroda („Za slobodu vašu i našu”). Nacionalni autostereotip Mickijevič je preoblikovao po uzoru na Hristovu otkupljujuću, nevinu žrtvu, i sliku neprijatelja (Rusa – Moskovljanina) upisanu u metafizički sukob Dobra i Zla, Boga i Satane. U prevodu na jezik političkih simbola XIX veka, takođe krajnje shematizovanih, bila je to borba Poljske s Rusijom, Slobode s Despotizmom, Demokratije s Apolutizmom, Zapada sa Severom.

Mesijanska fantazma nosila je sa sobom još jednu posledicu: napast ksenofobije, osećaj superiornosti u odnosu na druge narode. Stanje alijenacije, u kojem se uvek nalazi žrtva, provocira da se na druge narode gleda s visine. Najviše sa samilosnim povlašćivanjem, u osećanju izuzetnosti i nadmoći vlastite sudbine. Ovo osećanje superiornosti bilo je izvor antizapadnog resentimenta, a u ekstremnim slučajevima navodilo je poljske emigrante na kopiranje ksenofobičnog stereotipa o materijalizovanom Zapadu.

U XX veku mesijanski sindrom često postaje predmet polemika, oštre kritike – kao fina intelektualna tvorevina, anahrona, koju društvo drži u problematičnom kultu nacionalnog mučeništva, u etnocentrizmu, jednostavno iracionalizmu. Kao najotrcaniji sastojak romantične tradicije bio je više puta predmet kritike Vitolda Gombroviča (roman *Trans-Atlantik*), Česlava Miloša (proglasio je *Pretke* za delo koje instrumentalizuje religiju, osuđivao ksenofobične akcente *Knjige naroda i poljskog hodočašća*), ambicijama romantizma protivili su se istaknuti književni kritičari Stanislav Bžozovski, Karol Ježikowski; s romantičnim tirteizmom i mučeništvom izrugivao se Slavomir Mrožek. Istorijski prelomi, povraćena nezavisnost (1918, 1989) izazivali su refleksnu pobunu protiv romantične tradicije. Najistaknutiji istraživač poljskog romantizma Marija Janion, na početku devedesetih godina XX veka, odmah nakon propasti komunizma i nakon što je Poljska povratila nezavisnost, objavila je kraj „simbolično-romantičke paradigme” kao najprevaziđeniji deo romantizma označila je upravo „mučeničko-mesijanski”¹².

A ipak, mesijanizam se nije završio, nije izgubio svoje ideotvoračke sposobnosti. Od kraja XX veka mesijanska fantazma vraća se sa postojanom pravilnošću, pronalazi nove sledbenike. Eshatološka i katastrofična raspoloženja

¹² Vidi: M. Janion, *Zmierzch paradygmatu*, u: ista, „Czy będziesz wiedział, co przeżyłeś?”, Warszawa, 1996, str. 9.

kraja veka, tragedije XXI veka, i na globalnom nivou (World Trade Center), kao i na nacionalnom (predsednička avionska nesreća u blizini Smolenska 10 IV 2010) daje joj nove podsticaje. Trenutno, mesijanizam se u poljskoj književnosti manifestuje u dve glavne struje. Prva struja, implicitne aktuelizacije mesijanizma, ne direktno, preko apsolutizacije odabranih tema romantične tradicije – predstavlja Jaroslav Marek Rimkijevič (rođ. 1935) – poznati pesnik, esejista, prevodilac ili istoričar književnosti, autor više knjiga o životu Mickijeviča (*Żmut* 1987, *Bakiet* 1989, *Kilka szczegółów* 1994, *Do Snowia i dalej...* 1996), kvazi-enciklopedije o Leśmianu (2001) i Slovackom (2004). Upravo zahvaljujući posebnom čitanju poljskog sarmatizma i romantizma kao „svete” tradicije, trajnog zapisa poljskog nacionalnog duha Rimkijevič u svojim poslednjim knjigama (*Vešanje*, 2007; *Kinderszenen*, 2008; nova knjiga *Samuel Zborowski*, 2010) sprovodi radikalnu kritiku modernosti, kosmopolitizma, oglašava pohvalu heroizmu i romantičnom duhu iridente. Rimkijevič ne ekspanira mesijanizam direktno, ne spominje religijske izvore mesijanizma, njegova zanesenost poljaštvom prožeta je gnostičkom fascinacijom smrću, raspadom, ništavilom. Ponire ipak jasno u mesijansku fantazmu, kada se oduševljava poljskom izuzetnošću:

Poljaci do danas ostaju vitezovi slobode. Ulaz u poljaštvo označava ulaz u sveti krug, koji okružuje svetu slobodu – nekada nazivanu zlatnom slobodom. [...] svako nasilje odmah budi to prvobitno, divlje i sveto osećanje svakog Poljaka, da je slobodan čovek i da se zbog toga neće predati tom nasilju¹³. „Rzeczpospolita”, dod. „PlusMinus”, 17–18. VII 2010)

U brojnim negativnim gestovima isključuje van nacionalne zajednice Poljaka one koji nisu pristalice desničarske političke opcije, fasciniranih Evropom. Nedavno se s velikom retoričkom rečitošću uključio u manifestaciju pogrebnog kulta predsednika Leha Kačinskog (koji je poginuo u avionskoj nesreći u blizini Smolenska), čineći od umrlog predsednika figuru Poljske koja trpi, ponosna, verna imperativu slobode. Implicitni mesijanizam J. M. Rimkijeviča prožet je ksenofobijom i antizapadnim resentmentom.

Drugu struju savremene aktuelizacije mesijanskog koda predstavlja grupa mladih pisaca eksplicitne hrišćanske, katoličke orijentacije. Reč je o katoličkoj sredini okupljenoj oko časopisa „Frona” i njegovih derivata – časopis „44. apokaliptični magazin” osn. 2009), koji otvoreno objavljuje renesansu mesijanizma, interpretiranog, međutim, u uskoj vezi sa ortodoksno shvaćenom doktrinom katolicizma kao religije izbavljenja, sistema metafizične soteriologije. U redovima tih časopisa, u izjavama mladih pisaca i publicista (Rafal Tihi, Marek Horodniči, Tomáš Terlikovski) pojavljuju se direktno lozinke „post-mesijanizam”, „neomesijanizam” i teze:

Poljaci [...] su pozvani u misiju, koja čini, da nećemo biti narod koji će se zadovoljiti samo samim postojanjem [T. Terlikowski, „Frona”].

¹³ *Polska wolność jest najważniejsza. Z Jarosławem Markiem Rymkiewiczem rozmawia K. Mastoń*, „Rzeczpospolita”, [Warszawa] 17–18. VII 2010.

Smisao poljske istorije je vrsta zajedništva u jedinoj žrtvi [T. Terlikowski, „Fronda”].

Vreme je za apokalipsu. Vreme je da se probude jahači apokalipse. Vreme je da se oživi duh mesijanizma¹⁴.

Mladi neomesijanci i katolici integri, u žrtvenim ritualima hrišćanstva, u raspoloženju apokaliptičnog očekivanja Mesije tragaju za duhovnim preporodom. Na taj način bune se protiv dosade normalnosti liberalnih, modernih zajednica, dosade života usmerenog na brigu za „toplu vodu u slavini” (omiljeni epitet); sanjaju o poljskoj izuzetnosti, o identitetu izgrađenom na ponosu na „ustanke, borbe za slobodu, moralne pobe, mučeništva, more krvi”¹⁵.

Naravno, za tako pobuđenu maštu nove, snažne podsticaje dala je katastrofa predsedničkog aviona u blizini Smolenska sa tragičnim posledicama, podvrgnuta odmah hrišćanskoj hermenautici „Božijih znakova”, svetog vremena. Neomesijanizam i postromantizam doživljavaju svoj preporod, naravno ograničenog stepena. Oni su danas uglavnom izraz bunta protiv modernosti i postmodernosti, forma antizapadnog resentimenta; i što je zanimljivo, postali su determinanta generacijskih podela, i nije slučajno da budi interesovanje mladih i vatrenih ljudi koji čeznu za jednoznačnošću i patosom velikih osećanja, pa makar i tragičnih. Iz perspektive liberalnih kritičara, neomesijanizam se može javiti kao anahronizam, regresija, opasan podsticaj na radikalizam i odricanje od razuma u istorijskom delovanju.

Iz prethodnog lapidarnog pregleda istorije poljskog mesijanizma nameću se sledeći zaključci:

1. Mesijanski kod podlegao je uvek aktuelizaciji u uskoj vezi s tekućom istorijom, njegovo oživljavanje uvek je reakcija na loše istorijske promene, kao rezultat pokušaja da se objasni katastrofa, da se pronađe metafizički smisao istorije, da se spreči kriza. Istorijski prosperitet na mesijanizam podstiču jednom prelomni istorijski trenuci (državni slom, propasti nacionalnih ustanaka), drugi put slučajni događaji (katastrofa predsedničkog aviona 10. aprila 2010. godine).
2. Suštinska osnova koja odlučuje o održivosti mesijanskog fantazmata još uvek je vrlo jaka religioznost i hrišćanska simbolika; biblijsko-katolička hermeneutika služi za metafizičku, smisaono-tvoračku egzegezu stvarnosti.
3. Odnos prema mesijanizmu je danas u velikoj meri derivat odnosa prema romantičnoj tradiciji uopšte, proizlazi iz prevrednovanja na polju nacionalne kulture.
4. Puna i javna manifestacija mesijanizma u poljskoj književnosti bio je romantični mesijanizam Mickijeviča, takođe Slovackog i Krasinjskog; oba, mesijanizam sarmazski, kasnoklasicistički s kraja XVIII i početka

¹⁴ R. Tichy, *Manifest neomesjanistyczny*, u: „44. Czerdziesięci i cztery. Magazyn Apokaliptyczny”, nr 2/2009, str. 52.

¹⁵ Ibid., str. 58.

XIX veka, kao i njegove dvadesetovekovne mutacije obično su delimična aktuelizacija fantazme, najčešće sadrže samo odabrane elemente mesijanskog imaginarijuma kakvi su: etnocentrizam, martirologijska egzaltacija, apokaliptične teme, providencijalizam, averziju prema drugima.

5. O odnosu prema mesijanizmu odlučuje takođe priznanje aktuelne istorije, posebno – dijagnoza o krizi civilizacije, osećanje ugroženosti duhovnog (nacionalnog) identiteta, averzija prema procesima modernizacije i unifikacije društva.
6. Savremeni mesijanski sindrom ima jasno konzervativno i regresivno obličje; mit o izuzetnosti Poljaka treba da posluži da se zaustave civilizacijske promene, promene nacionalne svesti. Poljski mesijanizam je danas politički instrumentalizovan u značajnoj meri, služi kao oružje u političkoj borbi, daje ideološku podršku desničarskim pokretima i partijama.

Budućnost će pokazati da li će mesijanistička fantazma ostati na marginama savremenog intelektualnog života, da li će postati realna idejna alternativa. Tako ili ovako, poljskoj književnosti mesijanizam je i dalje potreban.

Literatura:

- Girard, René, *Kozioł ofiarny*, przeł. M. Goszczyńska, Łódź, 1991.
- Janion, Maria, „*Czy będziesz wiedział, co przeżyłeś?*”, Warszawa, 1996.
- Mity i stereotypy w dziejach Polski*, red. J. Tazbir, Warszawa, 1991.
- Nalepa, Marek, „*Takie życie dziś nasze, gdy Polska ustaje...*”. *Pisarze stanisławowscy a upadek Rzeczypospolitej*, Wrocław, 2008.
- Oldakowski, Krzysztof, *Powracający mesjanizm?*, „Przegląd Powszechny” nr 9/2010.
- Rymkiewicz, Jarosław Marek, *Kinderszenen*, Warszawa, 2008.
- Rymkiewicz, Jarosław Marek, *Wieszanie*, Warszawa, 2007.
- Rymkiewicz, Jarosław Marek, *Samuel Zborowski*, Warszawa, 2009.
- Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. J. Anuszewicz i J. Bartmiński, Wrocław, 1998.
- Swojskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej*, red. Z. Stefanowska, Warszawa, 1973.
- Walicki, Andrzej, *Mesjanizm Adama Mickiewicza w perspektywie porównawczej*, Warszawa, 2006.
- Żbikowski, Piotr, „*Polacy! Jedna nam tylko rozpacz została!*” *Poezja polska po utracie niepodległości Kraju w roku 1795*, „Ruch Literacki” 1995, z. 6.
- „44. Czterdzieści i cztery. Magazyn Apokaliptyczny”, nr 2/2009.

Zbigniew PRZYCHODNIAK

THE MESSIANIC PHANTASM – THE REVEALED AND SECRET CODES IN THE POLISH LITERATURE

Summary

The subject of the article is the structure and functioning of the messianic idea, in a considerable period of time. The Polish messianism derived in the XVIIth century, and gained its full literary realisation in the work of the Romantics (A. Mickiewicz, J. Słowacki, Z. Krasiński). The romantic messianism was a conglomerate of the symbols and ideas, which formed a phantasm, that expressed an auto-stereotype of the great nation, singled out by the God's sanction, burdened with the mission of freedom. In the Polish culture of the XIXth and the XXth century, the messianic phantasm, despite some strong critics (Cz. Miłosz, W. Gombrowicz, S. Mrożek), remains one of the main codes of the Polish literature, the language of associations and symbols, using which many mystical-eschatological interpretations of the Polish history, even the most recent, are being made. There are some examples from the literature of the XXIth century as well, which are a proof of it (*Wieszanie, Kinderszenen* by J.M. Rymkiewicz, or the neomessianic movement around the magazines "Fronda" and "44. Magazyn Apokaliptyczny"). The neomessianism is an attempt to find an answer to all the tragedies and traumas of the modern world (like the terrorism or the catastrophe of the Presidential plane in Smoleńsk of the 10th of April of 2010).

Keywords: national autostereotypes, sacrificial rites, Romanticism, messianism, neo messianism.

Jelena MARTINOVIĆ-BOGOJEVIĆ
Cetinje

INTERPRETACIJA NJEGOŠEVE POETIKE KROZ FAKTURU NOTNOG TEKSTA

Književno djelo Petra II Petrovića Njegoša bilo je inspiracija jednom broju kompozitora, koji su pisali djela različitih muzičkih žanrova. Njegoševu epiku, poetiku, filozofiju odražavali su najraznovrsnijim zvučnim rukopisima i izrazima. Dajući tumačenje književnog muzičkim jezikom, djelo ovog pjesnika dobilo je novu, ozvučenu dimenziju, od solo pjesama inspirisanih sestrom Batrićevom, preko Hercigonjinog oratorijuma *Gorski vijenac*, pa do impresionističkog doživljaja *Noći skuplje vijeka* Dejana Despića.

Izučavanjem ovog obimnog opusa, koji broji oko trideset muzičkih djela, studiozno se bavila dr Branka Radović, dajući analizi Njegoševog djela i refleksijama koje je ono imalo na kompozitore, muzikološko tumačenje.

U ovom radu napravljen je presjek najznačajnijih muzičkih ostvarenja, među kojima i instrumentalne kompozicije Dejana Despića *Nokturno* za klavir, koja je inspirisana Njegoševom pjesmom *Noć skuplje vijeka*. Za razliku od većine kompozitora, Despić nije posegao za muzičkim odrazom Njegoševe epike, već je pjesnikova poetika bila onaj segment koji ga je podstakao da stvara muzičko djelo. Izbjegavajući inkorporiranje književnog u muzički tekst, opredijelio se da kroz instrumentalnu kompoziciju napravi transpoziciju književnog jezika u muzički.

Gljučne riječi: muzika, Njegoš, zvučnost, melodičnost, epika, poetika, stih, tužbalica, *Gorski vijenac*, muzičko djelo.

*Čujem glase besmrtno muzike
I nebesnu njenu armoniju
Glas njen moju dušu zabunjenu
Božanstvenim streca elektrizmom.*

Petar II Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*

Interpretacije Njegoša su mnogobrojne, od interpretacija njegove ličnosti u kojoj su se suprotstavljali i mirili vladika i vladar, markantne pojave osvjeđene u pismima, portretima i putopisima, pa do interpretacije njegovog književnog opusa kroz politička, religijsko-filosofska, sociološka, istorijska, književnoteorijska, lingvistička posmatranja i analize. Činilo se zanimljivim da jedna od mogućih analiza bude ona koja se tiče muzike – muzike kroz ritam i sonornost Njegoševog stiha, muzike kao interpretacije književnog kroz muzičko djelo. I jedna i druga sfera Njegoševe muzikalnosti privlačna je i inspirativna tema.

Melodičnost Njegoševog stiha i obogaćivanje epskog deseterca, kojem je Njegoš dao novu poetsku dimenziju, podrobno je studirao dr Miodrag Popović. Slavijanizmi i rusizmi koji omekšavaju jasan ritam deseteračkog stiha pripadaju leksičkoj kategoriji Njegoševog djela, ali neosporno govore o pjesnikovom „unutrašnjem sluhu“ kojim je sofisticirano gradio zvučne efekte riječi, bilo da se radi o stihovima iz *Gorskog vijenca*, dominantne heroike, tužbalici sestre Batrićeve kojom je sublimirana melodijsko-ritmička struktura naricanja kao vrste kolektivnog rituala, bilo da se radi o eteričnim sferama pjesme *Noć skuplja vijeka*. Izražajnost zvučnosti u kulminacionim momentima nadilazi izražajnost likovnosti. Kao vrhunac umijeća stvaranja zvučnih efekata stoji *Luča mikrokozma* u kojoj se i sama muzika, kao „nebeska armonija“ doživljava na antički način, kao dinamika kojom se stvara savršeno, božansko ustrojstvo sfera. Uloga vokalne muzike je metafora za izraz suštinskog u čovjeku, što se može povezati i sa prirodom pravoslavnih crkvenih obreda, koje je Njegoš kao vladika obavljao. U *Luči mikrokozma* vokalno je izraženo kroz pjesmu anđela u njihovoj „himni vječite ljubavi“, dok je u *Gorskom vijencu* predstavljeno kroz ispoljavanje kolektivne svijesti:

„Čujete li kolo kako pjeva,
ka je ona pjesna izvedena?
Iz glave je cijela naroda.“

Miodrag Popović o Njegoševom osjećaju za građenje različitih nivoa zvučnosti kaže:

„Spontano tražeći mnogozvučnosti, Njegoš je u *Gorskom vijencu* ostvario istovremeno i zvučnu individualizaciju junaka. Usled drugačijeg izgovaranja reči i razlike u intenzitetu glasa, koje su diktirane različitim zvučnim impulsima i govornim navikama Njegoševih ličnosti, u govoru junaka osećaju se ne samo leksičke no i tonske nijanse. Ove razlike moguće su i u tempu samog kazivanja. *Gorski vijenac* postaje na ovaj način zvučno more u čijim talasima čujemo ozvučenu dinamiku Crne Gore.“¹

Ulogu muzike u Njegoševom djelu *Lažni car Šćepan Mali* u svojoj opsežnoj studiji *Njegoš i muzika*² analizira muzikolog dr Branka Radović: „U poslednjem Njegoševom književnom delu, izdatom posle njegove smrti, muzika je potpuno prožela i glavni lik i mnoge situacije i scene, tako da se o *Lažnom caru Šćepanu Malom* može govoriti kao o svojevrsnom komadu s pevanjem. Da je po ovom delu napisana opera, ona bi podrazumevala motivsko objedinjavanje muzičkog sadržaja (bar) jednim kružećim materijalom, temom, lajtmotivom, a to je lajtmotiv samog Šćepana definisanog narodnim instrumentom-diplama“. Njegoš je trojici muzičara – jednom diplaru i dvojici pjevača,

¹ Miodrag Popović, *Slika i zvuk*, Enciklopedija Njegoš, Fondacija Njegoš, Cid, Podgorica, 1999. str. 824.

² Branka Radović, *Njegoš i muzika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Udruženje kompozitora Crne Gore, Beograd, 2001. str. 51.

dao ulogu pratnje Šćepana Malog pri njegovom dolasku na Cetinje. Crnogorski kompozitor Borislav Tamindžić započeo je rad na operi *Lažni car Šćepan Mali*, ali je ona ostala nezavršena.

Pjevanje (pojanje), individualno ili grupno, prisutno je u gotovo svim Njegoševim djelima, kao i sviranje uz narodne instrumente – trube, tambure, diple i gusle – koje su kod Njegoša više od instrumenta, one su kulturološki simbol, kako to dr Branka Radović primjećuje: „one postaju onaj dio tradicije koji dobija smisao egzistencijalnog. Tamo gde ima života, ljudi, tamo se čuju gusle:

’Đe se gusle u kuću ne čuju
tu je mrtva i kuća i ljudi‘.“
(*Gorski vijenac*)³

Zalaziti dublje u načine na koje je Njegoš predstavio muziku u svojim djelima odaljilo bi nas od osnovne teme, koja se odnosi na prikazivanje poetike ovog pjesnika u muzičkim djelima. Ne treba zanemariti činjenicu da je Njegoš živio u najplodnijem muzičkom razdoblju. Može se pretpostaviti da je za vrijeme boravaka u Beču, kao kulturnom centru XIX vijeka, ali i Petrogradu, Veneciji i Trstu, Njegoš mogao biti informisan o tokovima muzičke umjetnosti.

Njegoš u muzičkim djelima

Inspiracija Njegoševim djelom za kompozitore XX vijeka bila je prvenstveno vezana za epsku, herojsku dimenziju njegovog stvaralaštva. U najvećem broju slučajeva fragmentarno je korišten *Gorski vijenac*, u formi vokalne ili vokalno-instrumentalne muzike gdje se književnom tekstu daje muzička dimenzija. Znatan broj ukupnih muzičkih djela inspirisanih Njegošem nastao je povodom određenih jubileja. Tako se 1951. godine, kada je obilježena stogodišnjica od Njegoševe smrti, pojavio veliki broj horskih kompozicija (Svetolik Pašćan piše muziku za mješoviti hor na tekst Kola iz *Gorskog vijenca*, Vojin Komadina *Odu Lovčenu*, Ljubica Marić piše solo pjesme za bariton i klavir na stihove iz *Gorskog vijenca*, Svetomir Nastasijević započinje *Njegoševe aforizme*, horsku svitu za mješoviti hor, Nikola Hercigonja piše kantatu *Gorski vijenac*, kao veću vokalno-instrumentalnu formu iz koje će kasnije izrasti scenski oratorijum. Tužbalica sestre Batrićeve je kao emotivni, intimni dio *Gorskog vijenca* dobila znatan broj muzičkih izraza, od Isidora Bajića koji je komponovao muziku za scensku postavku *Gorskog vijenca* 1901. godine, preko Marinkovića i Slavenskog, Petra Konjovića u operi *Knez od Zete*, Nikole Hercigonje, Borislava Tamindžića koji je Sestru Batrićevu napisao kao solo pjesmu za glas i klavir, ili Rihtmanove, koji je takođe pribjegao ovoj vokalno-instrumentalnoj formi. Zahvalna za komponovanje, tužbalica, koja se kreće u

³ *Ibidum*, str. 31

određenom ritmu ka kulminaciji u pokretu sekundi s akcentovanim tonovima, predstavljala je idealan materijal u prikazivanju ovog običaja, njegove folklorne, kulturološke, antropološke i psihološke dimenzije. Branka Radović zapaža da su kompozitori koristili slična muzička sredstva: niske molske tonalitete, harmonizaciju melodije, kao i tok same melodije. Razlog da se sličnim sredstvima koriste kompozitori koji pripadaju različitim stilovima i epohama, najvjerovatnije leži u samoj specifičnosti tužbalice, njenim metričko-ritmičkim i melodijskim kretanjima, kao i dramatičnosti koju u tim karakteristikama sadrži. Odstupanja od ovih specifikuma, značila bi i odstupanja od njenog suštinskog karaktera.

Vojin Komadina, predstavnik avangardnog talasa u jugoslovenskoj muzici druge polovine XX vijeka, napisao je simfoniju *Njegoš* u kojoj je koristio oba monologa vladike Danila.

Najznačajnije muzičko djelo nastalo po Njegoševom književnom djelu je scenski oratorijum *Gorski vijenac* Nikole Hercigonje. Prvobitno napisan kao kantata u kojoj su korišteni samo fragmenti iz *Gorskog vijenca*, kasnije je u svom sazrijevanju i petogodišnjem kompozitorovom radu na ovom djelu, dobila formu scenskog oratorijuma. Hercigonja je u Njegoševom djelu vidio prije svega revolucionarnu dimenziju, uvijek svježiu i aktuelnu. Nakon Drugog svjetskog rata, čiji je učesnik bio, Hercigonja je u ovom djelu sublimirao i vlastita iskustva i osjećanja koja su ga vezivala i za crnogorske heroje tog vremena. Smatrajući Njegoševo djelo „nedosežnim pjesničkim visinama“ ipak se usudio da mu se posveti i napiše muziku koja se smatra njegovim stvaralačkim vrhuncem. Oratorijum se pokazao kao idealna muzička forma za ispoljavanje svih dimenzija Njegoševog dramskog spjeva. U adaptaciji teksta i stvaranju libreta, kompozitoru je pomogao Raša Plaović, koji je prethodno napravio dramaturgiju teksta koja je Hercigonju podstakla da krene u stvaranje muzičkog djela. Čestim boravcima u Crnoj Gori, Hercigonja je želio da izuči ne samo crnogorski folklor, već da pronikne u sami mentalitet, njegove arheptipske odrednice, kako bi se kroz muzičko djelo dosegla suština ne samo Njegoševog djela, već i suština crnogorskog bića. Tako su se u oratorijumu prepleli motivi crnogorskog, turskog i mediteranskog melosa, uobličeni u vokalni i simfonijski izraz oratorijuma, koji u sebi sadrži i elemente opere. Sam Hercigonja u svojim *Beleškama* kaže: *Za koncepciju scenskog oratorijuma odlučio sam se zato jer mi se činilo da najviše odgovara onoj osnovnoj zamisli Njegoševog dramskog spjeva – u kome ima glavnu riječ sam narod, a gdje se dramska oštrica ne ispoljava u nekoj spoljnoj aktivnosti, nego u unutrašnjem sukobu, u sukobu onog vječnog i neuništivog stremljenja naroda ka slobodi, sa onima koji tu slobodu guše.*⁴ Podsjetimo se da je i Isidora Sekulić Njegoševa djela oduvijek čula kao oratorijum. Šta se u radu na libretu dešavalo sa tekstom *Gorskog vijenca*? Branka Radović smatra da je libreto za oratorijum urađen na najbolji mogući način i da ništa od ključnih djelova *Gorskog vijenca* nije izostavljeno. Međutim, i pored vrhunske adaptacije, u oratorijumu se nalazi svega trećina od ukupnog Njegoševog originalnog teksta. U oratori-

⁴ Autorizovane Beleške iz 1959. god. Nikola Hercigonja, str. 2.

jumu se nalaze svi ključni likovi i monolozi, sva kola, vladika Danilo, iguman Stefan, Vuk Mandušić, Vuk Mićunović, sestra Batrićeva, Baba, Draško iz Mletaka. Hercigonja je u trodjelni oratorijum i pet slika uveo i Interludijume, što nije karakteristično za formu oratorijuma, pa je to još jedan od razloga zbog kojih je ovaj oratorijum blizak i operi. Branka Radović analizu Hercigonjinog djela sublimira u sljedećim tvrdnjama: *Celokupni vokalni jezik i izraz rezultat su traganja za spojem epike i atmosfere tla, kraja, podneblja. I kada su u pitanju horski odseci i solističke partije, sve je podređeno tom povišenom epskom tonusu, bliskom oratorijumu ne samo po velikoj slobodarskoj ideji i temi već i po načinu njene prezentacije u delu. Koncentrisanje na nekoliko glavnih likova, umesto Njegoševih 'epizodista', dug je operskoj dramaturgiji, zakonitostima i potrebama ovog muzičko-scenskog žanra.*⁵

Još jedan je kompozitor bio inspirisan herojskim motivima *Gorskog vijenca*, koristeći Njegošev jezik u fragmentima, kombinujući ga sa epskom narodnom pjesmom *Početak bune protiv dahija*. Bio je to srpski kompozitor Vojislav Vučković. Njegov *Herojski oratorijum*, pisan 1942. godine u jeku Drugog svjetskog rata, kompozitor nije uspio da u cjelosti završi. Poginuo je decembra 1942. godine. Orkestraciju djela kasnije je uradio Aleksandar Obradović. Dvadesetak godina kasnije, tačnije 1969. godine, Vojin Komadina objavio je kantatu za hor i orkestar *Herojski triptihon*, na stihove Njegoša, Nastasijevića i Pope. Komadina je, za razliku od Vučkovića ili Hercigonje, namjerno izbjegao stihove koji mogu imati „revolucionarnu“ konotaciju i pribjegao misaonim stihovima, izbjegavajući folklorne elemente, svjesno, kao kompozitor tada mlade generacije koja je težila avangardnom izrazu. No, u svojoj simfoniji *Njegoš*, objavljenoj 1984. godine taj se pristup promijenio, pa su folklorni elementi vješto utkani u modernost Komadininog muzičkog jezika.

Većina kompozitora je bila inspirisana *Gorskim vijencem*. Postoji, međutim, nekoliko izuzetaka. Jedan od njih je Rajko Maksimović, koji je na osnovu testamenta koji je Njegoš ostavio, 1986. godine izdao vokalno-instrumentalno djelo *Testament vladike crnogorske P. P. Negoša*. Crnogorski kompozitor Žarko Mirković je godinu dana ranije objavio svoje djelo *Pisma*, koje je snimljeno na ploči PGP RTB. Povod za pisanje ove kompozicije bila je proslava 1000 godina slovenske pismenosti, u Podgorici 1985. godine. Mirković ide dalje u modernom izrazu, koristeći elektroniku. Pismo posvećeno Njegošu nosi naziv *Dvojstvo*. Dio teksta koji izgovara narator pripada Njegoševoj *Luči mikrokozma*. Sama elektronika doprinosi apstraktnijoj zvučnosti Mirkovićeve muzike.

Kompozitorka Tatjana Prelević, koja pripada prvim generacijama studenata crnogorske Muzičke akademije, a koja je završila klavir u klasi prof. Konstantina Bogina, nastavila je svoju muzičku karijeru u Njemačkoj. Njena atonalna kompozicija *Concerto ma non Grosso* predstavlja još jednu savremenu refleksiju Njegoševog književnog djela. Kompozitor Marko Rogošić je za kontrabas i gudački orkestar napisao *Nokturno* na stihove pjesme *Noć skuplja vijeka*. Melodijska linija kontrabasa u Rogošićevom tumačenju, predstavlja neku vrstu pjesnikovog monologa.

⁵ Branka Radović, Njegoš i muzika, str. 114

Instrumentalni odraz Njegoševe poetike

Djela inspirisana Njegošem u žanrovskom smislu pripadaju vokalnoj ili vokalno-instrumentalnoj muzici. Kompozitori različitih stilova, razdoblja i muzičkog rukopisa posezali su za korišćenjem Njegoševih stihova inkorporirajući književni u muzički jezik. Gotovo svi kompozitori bili su isprovocirani, inspirisani i zadivljeni uzvišenim, heroičkim Njegoševim porukama. Jedan je kompozitor na poseban način dotakao suštinu ovog pjesnika...ne koristeći njegove riječi, već osluškujući atmosferu pjesme *Noć skuplja vijeka*, i pretočivši je u instrumentalnu muziku, u jedan *Nokturno* napisan za klavir. Riječ je o Dejanu Despiću i njegovom prvom od tri *Nokturna op. 78*, napisanom 1984. godine. Sam kompozitor je Branki Radović najbolje objasnio odnos prema ovoj pjesmi i Njegoševoj poetici uopšte: *Vokalno ostvarenje teksta u ovom slučaju sam svesno izbegao. S jedne strane, obrađujući razne pesnike na taj način, nikada se nisam usudio da to 'učinim' i Njegošu, ma koliko da je on, naravno izazovan i za kompozitore, pa mnogi tome izazovu (da li da kažem – nažalost?) nisu odoleli...Neću kriti da sam ne jednom posezao za nekim Njegoševim tekstovima, bar za onim za koje bi se reklo da su 'dušu dali' za muziku – kao tužbalica sestre Batrićeve, ili 'divne oči i usta' snahe Milonjića, na primer. Ipak, ni jednu moguću notu nisam zapisao. Tako sam se uplašio i od lepote Noći skuplje vijeka i mislim da sam dobro, s razlogom to učinio. Verujem da sam je manje ozledio izgovarajući reči te pesme samo svojim muzičkim jezikom. A razume se da je klavir, sa svojim neizmernim kolorističkim izražajnim mogućnostima, za to – osim eventualnog orkestra impresionističke fakture – svakako najpodesniji. Ne da zameni glas, nego da ga transponuje i sublimira u svoj zvučni svet.*⁶

Despić je na kraju notnog teksta dao stihove koji su ga inspirisali za *Nokturno* i to su oni stihovi koji više dočaravaju samu atmosferu. Noć je ona nit koja spaja sva tri nokturna iz ciklusa, u kom je kompozitor osim *Noći skuplje vijeka*, našao nadahnuće u Tagorinom *Gradinaru* i Eljarovoj pjesmi *U sjeni mojih vrata*. Dominantna impresionistička, gotovo debisijevska zvučnost, već od prvih taktova u razloženim akordima i bogatoj pedalizaciji, uvodi nas u eteričnu, nestvarnu sliku noći i probuđene čulnosti koja pulsira u Njegoševim stihovima. Treptaj zvijezda koje „brilijantna kola vode" i sva nestalnost proljećne noći data je kroz impresionističke akorde koji se smjenjuju u različitim ritmičkim strukturama punktiranog ritma, sekstola i kvintola u tridesetdvojka-ma, u gornjem registru, da bi se u kasnijem toku harmonijska pretapanja proširila na široki raspon klavirskog tonskog opsega. Impresionističkom efektu doprinosi i nedostatak jasne teme, koja se u harmonijama samo nazire. Kompozitor je dao bogate dinamičke oznake u kojima se na planu mikro dinamike grade raznovrsne nijanse *piana*, sa una corda pedalom na početku i razvijanjem do *pianissima*. U srednjem dijelu, nešto pokretljivijem, koji je ujedno kulminacioni, dolazi do kretanja ka *forte* dinamici, koja se u završnom dijelu

⁶ *Ibidum*, str. 123

– reprizi vraća u diskretnu i prozračnu završnicu, koja vodi ka iščezavanju u razloženom akordu koji se široko prostire i traje do svog zvučnog nestajanja.

Analizirajući strukturu Despićevog Nokturna, Branka Radović piše: „Muzički materijal je organizovan u okvirima prelaznog tipa pesme (između trodelne i složene trodelne), sa razvijenim srednjim delom, izmenjenog reprizom prvog dela i kodom, približavajući se i slobodnijem obliku u kojem se javlja nekoliko srodnih 'kružućih' motiva, simbola i simboličkih intonacija. Sve to govori u prilog autorovoj težnji za prevazilaženjem klasične forme i prosedea: u razuđenom klavirskom zvuku, u modernom korišćenju čitavog arsenala sredstava i ilustrovanih detalja – od kvinte koja zvuči kao zov do zvona koje odjekuje u vodi, od zova tišine, treptaja lišća, do otkucaja srca, drhtaja vreline, narastanja uzbuđenja u fluidnoj i rastočenoj, improvizovanoj klavirskoj fakturi.“⁷

Slušajući Despićev Nokturno, ne stičemo utisak odsustva Njegoševih stihova. Prije bi se reklo da dominira njihovo metafizičko prisustvo kroz samu muziku, da poezija ostaje ne samo „neozlijeđena“, već transponovana u novu dimenziju zvučnosti i atmosfere u kojoj je *Noć skuplja vijeka* dobila onu eteričnu, neopipljivu dimenziju, koju joj je i sam pjesnik ozvučenim stihovima i svojom muzikalnošću – dao.

Muzika inspirisana Njegošem, nastala najvećim dijelom u prethodnom stoljeću, danas ne nailazi na adekvatno interesovanje izvođača. Prirodno je da kraće forme, poput solo pjesme ili nokturna, prije bivaju interpretirane, nego li oratorijum, ili simfonija koje traže veliki izvođački aparat. To bi mogao biti jedan od razloga zbog kojih ćete na koncertnom podijumu rijetko čuti neko od ovdje pomenutih djela. S druge strane, mnoge partiture nijesu sačuvane, pa se ne može sprovesti njihovo detaljno muzikološko istraživanje. Kada je riječ o djelima koja pripadaju kompozitorima druge polovine XX vijeka, iskustvo pokazuje da je jezik moderne muzike nerijetko manje razumljiv širokom auditorijumu, što je razlog da se pribjegava izvođenju klasičnog repertoara. Interpretacija, kao neophodan segment, kao provodnik od kompozitora do slušaoca, oživljava muzičko djelo. U cilju očuvanja književnog i muzičkog nasljeđa, potrebna je strategija, ili projekat kojim bi se napravila analiza sačuvanih partitura, kako bi najbolji segmenti ovog obimnog opusa dobili adekvatno tumačenje i tonski zapis. To bi mogao biti svojevrstan *homage* kompozitorima i samom Njegošu.

Literatura:

Popović, Miodrag, *Slika i zvuk*, Enciklopedija Njegoš, Fondacija Njegoš, Cid, Podgorica, 1999. str. 824.

Radović, Branka, *Njegoš i muzika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Udruženje kompozitora Crne Gore, Beograd, 2001.

Radović, Branka, *Njegoš u muzici*, Enciklopedija Njegoš, Fondacija Njegoš, Cid, Podgorica, 1999. str. 975–986.

⁷ *Ibidum*, str. 123

L'INTERPRÉTATION DE LA POÉTIQUE DE NJEGOS À TRAVERS LE TISSU DES PARTITIONS

Abstrait

Un certain nombre de compositeurs, inspirés de l'œuvre poétique de Pierre II Petrovic Njegos, composaient des œuvres musicales en différents genres. Ils exprimaient dans ses manuscrits sonores leur vision des messages épiques, poétiques et philosophiques de Njegos. En interprétant le tissu littéraire par le langage musical, ils ont réussi à introduire dans l'œuvre de Njegos une nouvelle dimension sonore, à savoir: les chansons solos inspirées de *la sœur de Batric*, l'oratorio de Hercigonja du *Le Laurier de la Montagne*, l'approche impressionniste de Dejan Despic dans le poème *Noc skuplja vijeka*.

Dr Branka Radovic a fait des recherches studieuses d'une trentaine d'œuvres musicales inspirées de Niégosh, en les interprétant d'une manière musicologique.

Dans ce texte, nous avons fait le point sur des réalisations musicales les plus importantes, notamment la composition instrumentale *Nocturne pour le clavier* de Dejan Despic, inspirée du poème de Njegos *Noc skuplja vijeka*. À la différence de plupart des autres compositeurs, Despic construit son œuvre musicale en s'appuyant sur le fil poétique et non épique de l'œuvre de Njegos. Il évite de mélanger le texte littéraire avec la forme musicale de sorte que la transposition du langage littéraire au langage musicale se fasse à travers la composition instrumentale.

Mots clés: musique, Njegos, sonorité, épique, poétique, vers, œuvre musicale, chanson solo, chœur, oratorio.

NAUKA O JEZIKU

Branko TOŠOVIĆ
Graz

JEZIČKOSTILSKA I KNJIŽEVNOUMJETNIČKA STRUKTURA ANDRIĆEVIH ESEJA O NJEGOŠU

Tekst se sastoji od dva dijela. U prvom se daje osnovna informacija o Andrićevim tekstovima i njihovoj strukturi. U drugom dijelu se ukazuje na jezičke, konstruktivne, stilske i umjetničke postupke i za analizu izdvaja onaj koji je dominantan – uparivanje (binarno povezivanje dvaju pojmova).

Cljučne riječi: Andrić, Njegoš, jezik, stil, postupak, uparivanje, binarizam.

0. Andrić je izuzetno cijenio Njegoša nazivajući ga „najvećim našim pjesnikom“. Stoga nije neobično da je o njemu objavio devet tekstova. Prvu put je pisao o ovome pjesniku nakon dvogodišnjeg boravka u Gracu (1923–1924), dakle 1935 (radi se o tekstu posvećenom Njegoševom boravku u Italiji). U međuratnom periodu (1935) Andrić se još jednom vraća Njegošu najširim, najpoznatijim i najznačajnijim esejom – NJEGOŠ KAO TRAGIČAN JUNAK KOSOVSKE MISLI, koji je štampao u vrijeme kada je bio načelnik Političkog odjeljenja u Ministarstvu inostranih poslova. Neposredno poslije rata (1947) Andrić objavljuje dva teksta – NJEGOŠEVA ČOVEČNOST i VEČNA PRISUTNOST NJEGOŠEVA. Najviše priloga (četiri) dolazi iz 1951. godine: LJUBA NENADOVIĆ O NJEGOŠU U ITALIJI, NJEGOŠEV ODNOS PREMA KULTURI, NEŠTO O NJEGOŠU KAO PISCU, SVETLOST NJEGOŠEVOG DELA. Posljednji put Andrić se vraća ovoj ličnosti 1963. godine prilogom NAD NJEGOŠEVOM PREPISKOM. Najveći dio Andrićevih tekstova nastao je kao doprinos obilježavanju značajnih datuma vezanih za Njegoša pa su stoga prvi put objavljivani u listovima i časopisima – najviše u POLITICI, zatim u KNJIŽEVNIM NOVINAMA i BORBI i jedan u STVARANJU (Cetinje). Poseban rad je štampan u SRPSKOM KNJIŽEVNOM GLASNIKU i SPOMENICI SANU posvećenoj 150-godišnjici Njegoševa rođenja.¹ U odnosu na veličinu priloga tekstovi imaju ovakav raspored: NJEGOŠ KAO TRAGIČAN JUNAK KOSOVSKE MISLI (24 strane), LJUBA NENADOVIĆ O NJEGOŠU U ITALIJI (9), NJEGOŠEV ODNOS PREMA KULTURI (7), NEŠTO O NJEGOŠU KAO PISCU (6), NAD NJEGOŠEVOM PREPISKOM (6), NJEGOŠ U ITALIJI (5), VEČNA PRISUTNOST NJEGOŠEVA (5), NJEGOŠEVA ČOVJEČNOST (3), SVETLOST NJEGOŠEVA DELA (3). Dakle, Andrić je objavio 68 strana o Njegošu i,

¹ O odnosu Andrića prema Njegošu pisali su Slobodan Kalezić (1995), Radovan Vučković (2006), Novo Vuković (1998) i Pavle Zorić (1979).

koliko nam je poznato, ni o kome nije toliko često pisao. Nešto slično nalazimo samo još u odnosu na Vuka Karadžića, o kome je štampao šest eseja, dakle tri manje. Od poznatih ličnosti, treba izdvojiti Jovana Skerlića, prema kome se, kao Vuku i Njegošu, odnosio s posebnom ljubavlju i velikim poštovanjem.

1. Andrić rado spominje Njegoša u razgovorima, što najbolje potvrđuje knjiga Ljuba Jandrića „Sa Ivom Andrićem“ (1982). Na Jandrićevu konstataciju „Vi imate devet eseja o Njegošu, više nego o bilo kom drugom našem ili stranom piscu!“ Andrić dodaje:

„Da, ali u tome nema ničeg izuzetnog. I to je, međutim, malo da bi se Njegošev genije osvetlio u svim pojedinostima. Tek će vekovi ispred nas pokazati njegovu pravu vrednost. Tek s Njegošem smo mi stekli punu potvrdu naše narodne misli. Sporeći se s mnogim protivnicima, Dostojevski je, s pravom, ukazivao na ‘sveopštost i svečovečnost’ Puškinovog genija. Ja mislim da se to mirne duše može reći i za našeg Njegoša“ (Jandrić 1982: 200).

Na drugom mjestu Andrić daje ovakvu ocjenu Njegoša:

„Ja mislim da će se svaki naš pisac i kritičar složiti u jednom: Njegošu je teško naći ravna u našoj, pa i u evropskoj književnosti. Takav misaono slojevit, besprekoran izraz, pa uz to još i mlad pesnik, retko se rađa. Gotovo da nijedan njegov stih ne bi smeo da se zastidi Šekspira. U godinama tek napunjene mladosti pevati tako uzvišeno o čoveku i čovečnosti mogli su pre njega, čini mi se, još samo Homer, Šekspir i Gete. Njegov stih može mirne duše da stane u sam vrh evropskog Parnasa. Ja sam – naročito u mladosti – dosta čitao Njegoša i ne bih se smeo zakleti da on i Vuk nisu na me izvršili jak uticaj“ (Jandrić 1982: 326).

Andrić dalje priznaje da je na njega Njegoš, uz Vuka, presudno uticao.

„Danas se mnogo govori o tome ko je i koliko na koga uticao. Ja mislim da nema pisca koji se nije ugledao na nekoga. Svak je pred sobom imao ogledalo uzora – neko veće, neko manje! Ja bih mirne duše mogao da kažem: to su Vuk i Njegoš. Nemojte nikad prestati da se družite sa njima. Setite se šta je Gorki pisao Semjanovskom: ‘Treba učiti od Puškina. Bežite od onog ko vam kaže da je Puškin zastareo.’ Eto vidite, a jedan Tolstoj, za razliku, od Dostojevskog i Gogolja, dozvolio je sebi da ne shvati tog istog Puškina. Prosto je neverovatno ako vam kažem da je on prezirao većinu Puškinovih poema, za neke čak tvrdeći da su ‘pravo đubre’. Jedino je donekle cenio ‘Cigane’ (Jandrić 1982: 116).

Na jednom mjestu Andrić opisuje kako su nastajali eseji o Njegošu:

„Ja sam eseje, kao i stihove, pisao u predasima, odmarajući se od teškog rada na pripovetkama i romanima. Moje je pravo da mislim da tu nisam postigao ono što mi je pošlo za rukom u drugim delima. Zato nerado pristajem da se to štampa, sa izuzetkom eseja o Goji, Vuku,

Njegošu i još nekih. Slično je i sa poezijom, o čemu sam vam već govorio. Uvek mi se čini da sam se u pesmama samo vežbao za naporan rad koji me je čekao u zrelim godinama. Ipak, odlučio sam da pristanem na objavljivanje EX PONTA i NEMIRA u sabranim delima koja će se pojaviti u zajedničkom izdanju srpskih, hrvatskih, slovenačkih i bosanskohercegovačkih izdavača“ (Jandrić 1982: 165).

Andrić nalazi kod Njegoša i ono što „možda ne bi mogao posve da prihvati“:

„A kad bih morao o sebi da dam kakav sud – nastavi – kazao bih da sam uvek pisao sa sporošću koja je u dobroj meri bila uslovljena strahom. Sve mi se nešto čini da nas, dok pišemo, strah pomalo ulepšava. Priznaću vam: ja strahujem nad svakom svojom rečju i rečenicom. Martinson na jednom mestu veli: ‘Imenujte mi nekog koji ne strahuje od nečeg’. Zakleo bih se da ima pravo. ‘Strah životu kalja obraz često’, to je možda jedino mesto kod Njegoša koje ne bih mogao posve da prihvatim“ (Jandrić 1982: 69).

Tema starosti nije mogla proći bez Njegoša:

„Jutros smo bili u gostima kod predsednika opštinske skupštine. Razgovaralo se o svemu, najviše o Mostaru, godinama i zdravlju.

– Sad sam spreman da verujem Njegošu koji je kazao: „Nema grđe bruke od starosti.“ A u Travniku muslimanski svet šapuće u molitvi: „Sačuvaj nas bože od ružne starosti.“ Moja majka je, međutim, volela da kaže: ‘Čovjek treba da je sretan ako dospije do starosti.’ Žene se najteže mire sa starenjem. Jedna starija dama volela je da kaže: ‘Eto, kakva su vremena došla, više nam ni ogledala nisu lepa kao nekad’... Nesreća je starijih ljudi što u poznim godinama žele da zadrže pokrete i navike iz mlađih dana. Štono rekli Bosanci: ‘Da je kuvet kao što je srklet, bio bi ibret’ (Jandrić 1982: 295).

Andrić spominje Njegošu i u kontekstu razgovora u sudbini rijeka (posebno Drine) čiji se tok mijenja.

„Drina je mlitava – reče. – Ona više ne teče kao nekad, već curi! Otkako je sagrađena hidrocentrala u Bajinoj Bašti, ćuprija je izgubila svoj vitak i lep stas. Pogledajte, zar vam se ne čini da se lukovi dave u vodi? U nizu nesreća koje su prešle preko ove reke i njenog vitkog luka, najopasnija je ova, jer joj je uzela nemir, boju i šum. Vidite, voda se ćupriji popela do iznad kolena i lukovima oduzela onu vitkost i lepotu koju su joj mogli podariti samo ovaj krš i vešte ruke starih neimara. Treba da znate da je nekad svetim zakonom bilo zabranjeno menjati korita reka; preka potreba naterala ih je da teku u jednom pravcu. Jer voda može da se osveti, da probije brane i da neočekivano izbiju poplave i haranje stihije, kao na primer u Francuskoj i Italiji. Istina, sećam se Njegoševog stiha koji najbolje govori o divljem koritu naših reka:

‘Kolijevke kakve bi trebale Ne imaju sve naše rijeke.’“ (Jandrić 1982: 194).

U razgovorima sa Ljubom Jandrićem Andrić 14 puta spominje Njegoša i citira ove njegove stihove i misli:

Strah životu kalja obraz često [dva puta]. Nema toga ko s' ne boji čega, da ničega ono svoga lada. Novi grade sjediš na kraj mora i valove brojiš niz pučinu. Lepo, lipo ljepo i lijepo, belo, bilo, bjelo i bijelo, listići su jednoga cvijeta, u pupolj se jedan odnjihali. Kolijevke kakve bi trebale Ne imaju sve naše rijeke. Nas je proša i divan i megdan. Nema grđe bruke od starosti. Mrki brče, gdje ćeš okapati. Tijesno mi otsjudu. Gdje se gusle u kuću ne čuju, Tu su mrtvi i kuća i ljudi. [...] ni gorega, ni gorevića. [...] nađeno draže negubljenog [...] Rođeni smo u besputnu zemlju.

Andrić se poziva na Njegoša i u kontekstu tadašnjih razgovora o jeziku.

„Krlježa je – nastavi – nedavno lepo kazao šta misli o jeziku. Nije važno kako ga ko zove, a razlike i varijante samo ga obogaćuju. Kad se povede razgovor o jeziku, uvek se setim poznate Njegoševe pesme ‘Pozdrav rodu iz Beča’ koja je nastala negde polovinom prošlog veka i u kojoj Njegoš, ponesen romantičarskim idejama Vuka Karadžića i Ljudevita Gaja, oduševljeno peva o jedinstvu našeg naroda i jezika:

‘Lepo, lipo, ljepo i lijepo, belo, bilo, bjelo i bijelo, listići su jednoga cvijeta, u pupolj se jedan odnjihali’“ (Jandrić 1982: 166).

Na drugom mjestu dodaje:

„Ja sam jezik učio kod Vuka, Njegoša i iz narodnih pesama. Sve prijatelje možete izgubiti, ali Vuka i Njegoša nikako!“ (Jandrić 1982: 120).

2. Poznata Andrićeva suzdržanost, izbjegavanje jakih riječi i superlativa nije došla do izražaja u veoma pozitivnom valorizovanju Njegoševe ličnosti i djela, što, između ostalog, govori i o tome koliko ga je Andrić visoko cijenio. To potvrđuju i naslovi NJEGOŠEVA ČOVEČNOST, VEČNA PRISUTNOST NJEGOŠEVA, SVETLOST NJEGOŠEVOG DELA.

3. Kod Andrića ćemo, kao velikom piscu i stilisti, naći, vjerovatno sve ono što se u udžbenicima iz stilistike ističe kao značajno. Međutim, manje je važno da li i čega ima u Andrićevom jeziku i stilu, već šta je dominantno i zašto je to tako. Stoga smo u pripremi ovog teksta primijenili (da tako nazovemo) totalnu analizu: iz devet Andrićevih eseja o Njegošu izdvojili smo sve ono što nam se činilo jezički i stilski bitnim.

4. Jedan od osnovnih Andrićevih umjetničkih postupaka glasi: biti razumljiv, jednostavan, logičan i, koliko je to moguće, kratak. Pisac je na jednostavnost i kratkoću ukazivao na više mjesta, u nizu tekstova i razgovora. Recimo:

„Ja mislim da je najjača crta Monterlanovog stila – jednostavnost. A to se, priznaćete, teško, veoma teško postiže. Ja sam se jednostavnosti učio kod epskog narodnog pesnika, a potom kod Vuka i Njegoša. Ne-ka mi se oprostí što ću reći: prva i poslednja mana mladih pisaca sa-

stoji se u nekoj vrsti bežanja od jednostavnosti. Ja se ne kajem što sam to kazao. Ta pojava je od nekog vremena ušla u modu i meni se sve čini da je to pod uticajem zapadnog vetra. Ovo ne bi trebalo shvatiti kao grdnju. Bilo bi krajnje poželjno da se oni što pre otarase kojekakvih uticaja kojih je, da budem iskren, bilo i u moje vreme. Ja uopšte ne želim da kažem kako mladi treba da pišu kao što smo pisali: Vuk, Njegoš, Kočić, Krleža ili ja“ (Jandrić 1982: 157).

U esejima o Njegošu postoji više primjera rečenica sastavljenih od svega nekoliko riječi: *Događaji slagali. Izlaz je nađen. Stihovi su presahnuli. Njegošu je 37 godina. Šćepan Mali je napisan. Takva je njegoševska čovečnost.*

Andrić izbjegava nepotrebna ponavljanja pa se mogu naći čitavi segmenti bez ijedne ponovljenje riječi. Recimo, zapazili smo takve rečenice sa 27, odnosno 26 leksema:

Posle 48 godina mučne vladavine isključivo autoritetom svoje svetačke ličnosti, on je, u testamentu koji je diktirao u pero našem zemljaku Simi Milutinoviću, saopštio glavarima i narodu [slijedi citat] (NJ-tra_jun). Tako sam prve Njegoševe stihove čuo u jednom od onih svakodnevnih šaljivih razgovora kojima je bosanska čaršija nekad razvedravala i prekraćivala čamotinju svoga praznog kasabalijskog života (Nj_večn. pr.).

Pisac je, razumljivo, imao ograničene mogućnosti u borbi protiv ponavljanja gramatičkih riječi (pomoćnih glagola, prijedloga, veznika i sl.) pa se u esejima o Njegošu mogu naći i rečenice sa više takvih jedinica.

Uvideli smo *da* je čovečnost vrhovni zakon za odnos čoveka prema drugom čoveku, ali smo isto tako uvideli *da* je čovek dužan *da* brani čovečnost od neljudi i *da* je istinita reč *da* biti čovek znači biti borac (Nj_večn. Pr.). Napred smo videli *da* se Njegoš kao državnik našao pred odgovornim zadatkom *da* svojoj zemlji *da* kulturu, bolje rečeno *da* je prvo učini sposobnom *da* kulturu primi (Nj_kultura).

S druge strane, kod Andrića nalazimo dosta primjera svjesnog, ekspresivnog ponavljanja (ponavljanje riječi i izraza sa istim ili različitim značenjem, anaforu, paralelizam, tautologiju). Andrić nije bio ljubitelj bezglagolskih rečenica pa su stoga dosta rijetke, recimo:

Nesporazumi i trvenja bez prestanka sa Austrijom, nesporazumi i sa knezom Milošem pored svih dobrih želja i nastojanja sa obe strane. – Još jedan atribut kosovskoj misli. – I, konačno, u Firenci.

Zato je volio da se izrazi u rečenici aforističkog tipa:

Nigde čovek ne putuje sam. – Odajući druge, mi se odajemo. – A na patnji se ubrzano sazreva. – Nijednom se ugovoru ne može verovati!

Na gramatičkom planu zapaža se miješanje ja-kazivanja i mi-kazivanja te upotreba pripovjedačkog prezenta, futura i kondicionala.

U sistemu figura izdvaja se antiteza, inverzija, kompozicioni spoj i prsten, polisindeton, prekidanje rečenice, ekspresivno umetanje. Među tropima dominira epitet i poređenje, dok je u metaforizaciji Andrić prilično suzdržan.

5. U sistemu izražajnih, slikovitih i jezičkih pojava dominira konstruktivni i umjetnički postupak koji bismo nazvali u p a r i v a n j e m . Naime, najčešći odnos u ovim esejima je dvočlani pa se Andrić može nazvati piscem binarizma: racionalan i škrt u životu on je u i rečenici takav – pisac ne teži nagomilavanju svega i svačega, on izbjegava da nabacuje previše referenata i najčešće se zadržava na dva. Stoga su rijetki slučajevi nizanja više riječi tipa:

I zaista, nadam se da neću pogrešiti ako vas zamolim da se sa mnom zajedno nadnesete nekoliko trenutaka nad ovu prepisku, jer dobro je i potrebno uočiti i imati u vidu da je jedan pesnik (ponavljam, najveći pesnik našeg jezika) imao na svojoj brizi i odgovornosti *čitav jedan mali svet, nemiran, ugrožen, ubog, neuk, gord i samovoljan*, da se stvarno nosio i rvao (Nj_prepiska).

6. Na binarnom odnosu Andrić gradi nekad jasnu, a nekad skrivenu i suptilnu ekspresiju. Pri tome vrste riječi dobijaju različito funkcionalno opterećenje.

Br.	Uparene jedinice	Broj primjera	%
1	Imenice	153	28,88
2	Pridjevi	124	23,67
3	Glagoli	108	20,64
4	Sintagme	101	18,97
5	Prilozi i priloške odredbe	40	7,63
6	Zamjenice	6	0,16
7	Brojevi	1	0,02
Svega		537	99,97

Kao što se vidi, Andrić najčešće uparuje imenice (npr. *bol i razočarenje*), pridjeve (*mlad i neiskusn*) i glagole (*prepolovi i podvoji*). Mnogo manje ima binarnih priloga i priloških odredaba (*istovremeno i uporedo*), zamjenica (*sebe i svoje*) i brojeva (*dve* uspomene svega i *obe* vezane).²

7. Imenski binarni odnos obično dolazi u formi konjunkcije „imenica + veznik *i* + imenica“ (tipa između *dužnosti* i *obzira*). Samo u dva slučaja nalazimo konjunkciju „imenica + veznik *ili* + imenica“ (osmanlijska *ekspanzija* ili *vladavina*, prekidati *rezonovanje* ili *čitanje*). U jednom primjeru imenički par razdvaja crtica (život jednog *čoveka-pesnika*). Rijetko binarizam dolazi u formi katafore – ukazivanja na ono što slijedi, preciziranje onog što je prije rečeno ili nagoviješteno (sudar dveju stihija, *Istoka* i *Zapada*).

² Zbog prostorne ograničenosti nismo u mogućnosti da za sve primjere dajemo rečenične obrasce, već ih uglavnom skraćujemo do nivoa sintagmatskih spojeva. Iz istog razloga uz ove posljednje ne dajemo izvore.

U uparivanju postoji prva i druga riječ (**A + B**). Prva najčešća leksema je *pesnik*, koja se pojavljuje sedam puta u spoju sa riječima *heroj* (dva puta), *pisac* (2) *mislilac* i *vladar*(1), *vladalac* (1). Leksema *pjesnik* obično dolazi bez kongruentnog atributa.

Glava, ne samo svetovna nego čak i crkvena glava, jedne male države, pritešnjene sa svih strana, a *pesnik* i *pisac* po nagonu i unutarnjem pozivu, on je morao osetiti sve protivrečnosti svoga položaja i sve terete svojih mnogostrukih obaveza (Nj_pisac).

U stvari, Njegoš je i kao *pesnik*, *pisac*, poznao i iskusio sve krize i teškoće kroz koje svi pisci, svaki na svoj način, prolaze (Nj_pisac).

Pri tome ona može biti drugi elemenat sintagme.

Ukratko, da je i svoj poziv pesnika i mislioca uzimao odgovorno i ozbiljno u svemu, počevši od predmeta koji je obrađivao do jezika kojim je pisao i slova kojima je štampao (Nj_kultura).

Sve je prineseno na [...] krvav kosovskom krvlju, i tu spaljeno na ognju iz kojeg se rađaju dela pesnika i heroja (NJ-tra_jun).

Postoji primjer u kome pridjevska zamjenica dolazi ispred obiju imenica.

Ne govorim to u atmosferi jubilarnih svečanosti, nego samo povodom njih kazujem o svom – i verujem ne samo svom – davnašnjem i svagdašnjem odnosu prema tome pesniku i njegovom delu (Nj_svetl).

Rjeđe se pojavljuje pridjev ili pridjevska zamjenica samo ispred prve imenice.

On je o velikom pesniku i vladaru Crne Gore pisao dosledno sa onom [...] (Nj_Nenadović). I od tog dana Nenadovićeve intelektualna ljubopitstva i estetska uživanja, kao mladog putnika po Italiji, prepliću se nerazdvojno sa ličnošću velikog pesnika i vladaoca Crne Gore (Nj_Nenadović). I taj mladić i pesnik uhvatio se odmah u koštac sa anarhijom i [...] (Nj_kultura).

Najmanje ima primjera sa pridjevom ispred obje imenice.

Od toga trenutka u tome premladom knezu, koji će se ubrzo pokazati kao bogodan pesnik i uman vladalac [...] (NJ-tra_jun). Kroz dobroćudnu, pomalo naivnu i suhu, ali poštenu i toplu prozu Nenadovićevih Pisama iz Italije ukazivao mi se bolestan pesnik i sumoran vladalac, onakav kakav je morao tu živeti pre sedamdeset godina (NJ-Ital).

Riječ *pjesnik* se u jednom slučaju nalazi u poziciji drugog člana binarnog odnosa.

Razlog tome, naravno, nije u prepisci, koja je donesena u celosti i savjesno uređena, nego u sudbini Njegoševoj u kojoj se život jednog čoveka-pesnika potpuno poistovetio sa zajednicom u kojoj je taj čovek rođen i u kojoj je radio i umro (Nj_prepiska).

Nakon lekseme *pesnik* po učestalosti na poziciji prvog člana slijedi *borba* (2) *život* (5), *čovjek* (3), *klonuće* (2), *kriza* (2), *ličnost* (2), *ljubav* (2), *misao* (2), *pratilac* (2), *sudbina* (2), *svetlost* (2), *vreme* (2), *zemlja* (2). Ostale riječi dolaze samo jednom: *aluzija*, *barut*, *beda*, *boja*, *briga*, *buka*, *čovečnost*, *daljina*, *dan*, *dimenzija*, *diverzija*, *dobro*, *drama*, *druženje*, *dužnost*, *ekspanzija*, *energija*, *fašizam*, *glavar*, *godina*, *govor*, *harmonija*, *hleb*, *ideja*, *intriga*, *ispaša*, *Istok*, *izdajstvo*, *izražavanje*, *izreka*, *jezik*, *kaluđer*, *književnik*, *kolebanje*, *krš*, *kulisa*, *lomljenje*, *ljudi*, *milina*, *mir*, *mladić*, *mreža*, *način*, *nada*, *nedoumica*, *neprijatelj*, *nesloga*, *nesporazum*, *nit*, *odluka*, *održanje*, *osećanje*, *oslobođenje*, *oslonac*, *patriotizam*, *pesma*, *pisac*, *plan*, *planeta*, *podatak*, *ponos*, *posao*, *posmatrač*, *pozadina*, *pretnja*, *prognanik*, *prokletstvo*, *prostor*, *protivrečnost*, *pruga*, *putopisac*, *račun*, *rad*, *red*, *relativnost*, *retorika*, *rezonovanje*, *rodbina*, *saputnik*, *savest*, *savremenik*, *scena*, *senčenje*, *shvatanje*, *slabost*, *slika*, *sredstvo*, *starac*, *strast*, *svet*, *štampa*, *tajna*, *takt*, *telo*, *teret*, *teškoća*, *težnja*, *tle*, *vasiona*, *veličina*, *vera*, *vladalac*, *vlast*, *zanos*, *zavet*, *zlo*, *žalba*, *želja*, *žrtva*.

Kao drugi član binarnog odnosa javlja se *borba* (3), *narod* (3), *pisac* (3), *sukob* (3), *život* (3), *delo* (2), *heroj* (2), *mislilac* (2), *odanost* (2), *pesnik* (2), *pezijska* (2), *pomračenje* (2), *posmatrač* (2), *poziv* (2), *prilika* (2), *priroda* (2), *putokaz* (2), *putovanje* (2), *razočarenje* (2), *samac* (2), *vreme* (2), *prognanik* (2). Sa jednim primjerom predstavljeni su *analogija*, *bežanje*, *biograf*, *briga*, *brisanje*, *citati*, *čičeron*, *čitanje*, *čovjek*, *dan*, *doživljavanje*, *duh*, *dužnost*, *forma*, *glavar*, *godina*, *granica*, *hartija*, *hor*, *hroničar*, *invokacija*, *izvor*, *junaštvo*, *književnik*, *kolebanje*, *kuknjava*, *kultura*, *molitva*, *mrak*, *nastojanje*, *navodnjavanje*, *nepravda*, *nerazumevanje*, *nevera*, *nostalgija*, *obazrivost*, *obećanje*, *obračun*, *obzir*, *odbrana*, *odgovornost*, *odmor*, *oduševljenje*, *okolnost*, *patos*, *pleme*, *podizanje*, *pomirenje*, *porok*, *posao*, *postupak*, *potreba*, *vladalac*, *pravopis*, *preliv*, *preokupacija*, *prošlost*, *prozaičar*, *put*, *ravnoteža*, *rđa*, *regovanje*, *rešavanje*, *rešenje*, *robovanje*, *rudina*, *samosvest*, *sećanje*, *sistem*, *slabost*, *slikar*, *smisao*, *srazmera*, *stradanje*, *stranac*, *stvaranje*, *sudbina*, *sušтина*, *svet*, *svetlost*, *teškoća*, *top*, *trovanje*, *trvenje*, *uslov*, *uslovljenost*, *ustanova*, *utisak*, *uzrečica*, *vera*, *vid*, *vladar*, *vladavina*, *voda*, *volja*, *Zapad*, *zaštitnik*, *zgrada*, *zlo*, *zmija*, *želja*, *žrtva*.

Evo kako izgleda jedan rečenični primjer:

I tu odjedanput umesto vasionom harmonijom njegova pesma [...] snivana harmonija pretvara se u paklenu *neslogu* i *borbu* u kojoj treba biti na pravoj strani (NJ-tra_jun). U isto vreme sa *radom* i *borbom* za prosvetu, za mogući maksimum prosvete u Crnoj Gori, Njegoš će raditi i boriti se da izdela od sebe kulturna čoveka i pisca koji će ne samo naslućivati nego i znati mnoge stvari (Nj_kultura). [...], koji će *teškoće* sa spoljnim neprijateljem i *borbe* sa samim sobom potencirati do maksimuma poznatih mesta iz *Luče mikrokozma* i *Gorskog vijenca* (NJ-tra_jun).

Binarni odnos obično otvara riječ koja se odnosi na čovjeka: *čovjek, ljudi, književnik, pisac, pjesnik, putopisac, ličnost, pratilac, kaluđer, mladić, posmatrač, prognanik, saputnik, savremenik, starac, glavar, vladalac* ili neko svojstvo vezano za ljude: *borba, život, klonuće, kriza, ljubav, misao, sudbina, aluzija, beda, briga, čovečnost, dobro, drama, druženje, dužnost, govor, ideja, intriga, izdajstvo, izražavanje, izreka, jezik, kolebanje, milina, nada, nedoumica, neprijatelj, nesloga, nespোরазум, odluka, osećanje, pesma, patriotizam, ponos, posao, pretnja, prokletstvo, rad, red, retorika, rezonovanje, rodbina, savest, shvatanje, slabost, strast, tajna, telo, teret, teškoća, težnja, veličina, vera, vlast, zanos, zavet, zlo, žalba, želja, žrtva*. Druga česta uparena riječ je takođe antropološka, i to u jednakom odnosu kao u inicijalnoj poziciji (17 : 17 primjera): *čovjek, književnik, pisac, prozaičar, pesnik, biograf, hroničar, posmatrač, heroj, prognanik, čičeron, slikar, stranac, glavar, vladar, vladalac, zaštitnik*. Na drugoj poziciji nalazimo gotovo isto toliko riječi vezanih za čovjeka (odnos je 59: 56) *borba, sukob, život, delo, putovanje, odanost, bežanje, briga, doživljavanje, duh, dužnost, kolebanje, kuknjava, kultura, molitva, nastojanje, nepravda, nerazumevanje, nevera, nostalgija, obazrivost, obećanje, obračun, obzir, odbrana, odgovornost, odmor, oduševljenje, patos, pleme, pomirenje, porok, posao, postupak, potreba, preokupacija, reagovanje, rešavanje, rešenje, robovanje, samosvest, sećanja, slabost, stradanje, stranac, stvaranje, sudbina, teškoća, trovanje, utisak, uzrečica, vera, vladavina, volja, zlo, želja, žrtva*.

Samo ograničen broj leksema nema eksplicitnu antropološku komponentu – **a**) na prvoj poziciji: *svetlost, vreme, zemlja, barut, boja, buka, daljina, dan, dimenzija, diverzija, drama, ekspanzija, energija, fašizam, godina, harmonija, hleb, ispaša, Istok, krš, kulisa, lomljenje, mreža, način, nit, oslobođenje, oslonac, plan, planeta, podatak, pozadina, prostor, protivrečnost, pruga, račun, relativnost, scena, senčenje, slika, sredstvo, svet, štampa, tajna, takt, tle, vasiona, veličina*, **b**) na drugoj poziciji: *pomračenje, posmatrač, poziv, prilika, priroda, putokaz, vreme, analogija, citat, dan, duh, forma, godina, granica, hartija, hor, invokacija, izvor, mrak, nastojanje, navodnjavanje, okolnost, podizanje, pravopis, preliv, prošlost, put, ravnoteža, rđa, rudina, sistem, smisao, srazmera, stvaranje, suština, svet, svetlost, teškoća, top, trovanje, trvenje, uslov, uslovljenost, ustanova, vid, voda, Zapad, zaštitnik, zgrada, zmija*.

Najfrekventnije uparene riječi pripadaju istom referencijalnom (tematskom) krugu, odnosno onome što obično ide zajedno, jedno uz drugo: *bede i poroci*, život bogat *borbama* i *sukobima*, pogrešiti u *dimenzijama* i *srazmerama*, *izdajstvo* i *nevera*, narodne *izreke* i *uzrečice*, pitanja *jezika* i *pravopisa*, sve *krize* i *teškoće*, nesebična *ljubav* i *odanost*, toliko *ljubavi* i *odanosti*, sa *nadom* i *verom*, *nesporazumi* i *trvenja*, *odluke* i *rešavanje* najkonkretnijih pitanja, kao *pesnik, pisac*, poziv *pesnika* i *mislioca*, kao *pisac* i *misililac, pratilac* i *posmatrač*, pažljivi i saučesni *pratilac* i *posmatrač*, graditi *pruge* i *puteve*, srpski *pisac* i *prozaičar*, intelektualni *računi* i *obračuni*, *savest* i *odgovornost* mladog kneza, bez *senčenja* i *preliva*, opštenarodna *shvatanja* i *doživljavanja*,

trenuci slabosti i kolebanja, ljudske strasti i slabosti, pitanja štampe i hartije, njegovim težnjama i potrebama, uslovljeno vremenom i okolnostima, prema vremenu i prilikama, čovekovo ropstvo zlu i nepravdi, dobre želje i nastojanja, među planetama i svetovima, bez razlike na veru i pleme, osnovati kakve-takve vlasti i ustanove, između dužnosti i obzira, osmanlijska ekspanzija ili vladavina, način izražavanja i reagovanja, ostrva mira i odmora, svoje misli i utiske, mreža kanala i majstorsko navodnjavanje, svetovni način i život, služiti održanju i odbrani, osećati se prognanikom i strancem, osećati se prognanikom i samcem, osloboditi se prokletstva i rđe nedostojna života i robovanja, jedna jedina žalba i kuknjava.

U nekim slučajevima u binarni odnos stupaju semantički različite riječi koje su, međutim, povezane kao dio i cjelina: potreba za *barutom* i *topovima*.

Postoji niz članova dvočlane korelacije koji su semantički nekompatibilni: govoriti o *brigama* i *poslovima*, *muka* i *razočarenje*, gledati iz *daljine* i *prošlosti*, vrsta psihološke *diverzije* i *bežanja*, u Hristovoj *drami* i *molitvi*, kratko *druženje* i *putovanje*, *energija* i *obazrivost*, saopštiti *glavarima* i *narodu*, govori i *postupci*, *harmonija* i *sudbina* sveta, *hleb* i *voda*, po *ideji* i po *formi*, *intrige* su česte i *nerazumevanja* mogućna, bez *kolebanja* i *pomirenja*, u *kršu* i na *granici*, u *ličnostima* i *prirodi* njihovog odnosa, od Njegoševe *ličnosti* i Njegoševog *dela*, *lomljenje* savesti i *trovanje* duša, drugi *ljudi* i drukčije *prilike*, od tih *milina* i *sećanja*, *misao* i *poezija*, taj *mladić* i *pesnik*, misaone *nedoumice* i *preokupacije*, uvek ista *nit*, uvek *želja*, istinsko *osećanje*, *nostalgija*, zajedno sa *oslobođenjem* i *podizanjem* celog našeg naroda, *oslonac* i *putokaz* našem čoveku, pozivati se na njihov *patriotizam* i na *volju*, u *pesmi* kao i u *životu*, *dela pesnika* i *heroja*, sa *planom* i *sistemom*, *ponos* i *samosvest*, između *poslova* i *putovanja*, povlačenje u *pozadinu* i *brisanje* svoje ličnosti, vreme sa *radom* i *borbom* za prosvetu, *red* i *kultura*, izmeriti *relativnost* i *uslovljenost* tuđe pomoći, iza fasade od *dinarske retorike* i *obligatnog crnogorskog patosa*, prekidati *rezonovanje* i *čitanje*, okupljena *rodbina* i *glavari*, verni *saputnik* i *hroničar*, *scene* i *invokacija*, zadržavati se pred *slikama* i *zgradama*, nedostaju *sredstva* i *uslovi*, kao *starac* i *samac*, *sudbina* i *delo* Njegoševo, *sudbina* naroda i *poziv* čoveka, ima *svetlosti* i *putokaza* za svačiji put, pronicati u *tajnu* postanka i *smisao* sveta, sa onoliko *takta* i *duha*, sa zgrčenim ljudskim *telima* i *zmijama*, veći *teret* i stalni *izvor* nezadovoljstva, *teškoće* sa spoljnim neprijateljem i *borbe* sa samim sobom, *zavet* tvrda i *dužnost* stalna, *život* i *poezija*, *život* i *stvaranje*, osloboditi se nedostojna *života* i *robovanja*, tereti pustinjskog *života* i velikih *briga*, tražeći *žrtvu*, ali donoseći *rešenje*.

Andrić u nekoliko slučajeva dovodi u interakciju ljude i prostor na kome žive: *zemlja* i *narod*, *kultura tla* i *čoveka*, *pržiti zemlje* i *narode*, pred tajnom *čoveka* i *prirode*.

Dosta rijetka je parna veza u kojoj koreliraju imenice sličnog, bliskog značenja, pri čemu druga od njih može imati precizirajući karakter (padati u *zanose* i *oduševljenje*).

U nizu slučajeva dvočlani odnos dolazi u formi kontrasta (između *dobra* i *zla*, sudar dviju stihija, *Istoka* i *Zapada*, borba *svetlosti* i *mraka*, prema njenim *neprijateljima* i njenim *zaštitnicima*).

Ponekad se uparuju međusobno povezani pojmovi – hronotopski (zakoni *prostora* i *vremena*), temporalno sukcesivni (pažljivi *posmatrač* i *slikar*), interakcijski (drži *vasionu* i *ravnotežu* u njoj, primaći se *veličini* velikih i *suštini* istine o njima).

U rijetkim slučajevima binarizam dolazi u formi frazema (dešavati se iz *dana* u *dan*, dešavati se iz *godine* u *godinu*, između *dobra* i *zla*).

Posebno treba istaći slučajeve nagomilavanja uparenih spojeva. Npr. u sljedećoj rečenici nalazimo sedam, odnosno šest takvih spojeva.

Izgleda da se kod mnogog *čitaoca* i *ljubitelja* književnosti i Njegoševog dela ustalilo, ne znam *kako ni po čemu, neodređeno* ali *stalno* shvatanje da je Njegoš *stvarao* i *objavljivao* svoja *velika* i *mala* dela lako, nekako *junački* i *gospodstveno* lako, bez velikih kolebanja, kriza, nedoumica i lomljenja u sebi, i bez *krupnih problema* i *napora spolja* (Nj_pisac). Ima i književnika, čini mi se, koji u svojim teškoćama, bez kojih književnika nikad *nije bilo niti ga može biti*, ponekad pomišljaju na Njegoša kao na *kneževskog poetu* i *poetskog kneza* koji je u zatišjima između *poslova* i *putovanja* svoga dvostrukog poziva, u trenutnim zanosima, [...] svoja poetska dela, kao neku vrstu protivteže svojim društvenim obavezama i zanimanjima *praktičnog života*, kao neku vrstu *psihološke diverzije* i *bežanja* od onog što je *teže* i *glavno* (Nj_pisac).

Postoji niz primjera u kojima uz drugi član binarnog odnosa slijedi kongruentni i nekongruentni atribut te priloške odredbe: ispratili su ga *Rusi* i *dru-ga gospoda*, kad se povede reč o *Njegošu* i *njegovom putu po Italiji*, dijalog između *Njegoša* i *njegovog sekretara Medakovića*, u sukobima sa *ljudima* i *njihovim strastima*, otrgnut je odjednom od *šetnja* i *poetskih diskusija*, vezani sa *lepotom* i *moralnom veličinom toga stiha*, u zavisnosti od *položaja* i *pro-laznog društvenog ranga*, pisac po *nagonu* i *unutarnjem pozivu*, u *Kotoru* i *ostaloj Dalmaciji*, *profesori* i *knjiški ljudi*, slavljenje *čovečnosti* i *ljudske bor-be* za *čovečnost*, pogledima na *čoveka* i *odnose među ljudima*, odstojanje između *Njegoša* i *svoga što ga je okružavalo*, *Gagić*, *ruski konsularni agent iz Kotora*. U nekim slučajevima uz obe imenice dolazi neka druga riječ: *Njogo-ševe namere* i *moralno poreklo*, *svoga puta u životu* i *u književnom radu*, *smi-sao za kulturnu tehničku opremu knjige* i *štamparskog zanata*, u *minulim vre-menima slepog fanatizma* i *bezumne nesloge* pisao, naglasi i *podvuče svoju mladost* i *svoj težak položaj*, *boju njegovim slikama* i *pogledima na život*, kod *mnogog čitaoca* i *ljubitelja književnosti* i *Njegoševog dela*, *bez krupnih pro-blema* i *napora spolja*.

8. Poslije imenica p r i d j e v i su druga vrsta riječi koju Andrić uparuje, ali nešto manje (odnos je 28,88% : 23,67%). Dva pridjeva najčešće spaja vezik *i* (83%). Samo u tri od 123 slučaja pojavljuje se *ali*, jednom *ili*, dva put *ni* i jednom *koliko*. U 14 primjera nema između pridjeva nikakve druge riječi.

Uparivanje pridjeva pomoću veznika može biti bez posebne semantičke i stilske vrijednosti: na *karakterističan* i *simboličan* način, ovom *suvom* i *tvrdom* glasu, u *konkretnoj* i *anegdoticnoj* formi, izvor *novih* i *velikih* patnja, kroz *neizbežnu* i *šumnu metafizičku* orkestraciju. Međutim, najčešće nalazimo neku dodatnu značenjsku, referencijalnu i ekspresivnu nijansu. Povezivanje pridjeva se vrši i u obliku gradacije, pri čemu je prvi član neutralan ili manje neutralan, a drugi jači, izražajniiji: zapleten u *zamršen* i *krvav* sukob na tvrdoj zemlji, simfoniju *apsurdnog* i *prokletog* života, u jednom *smelom* i *proročanskom* pismu, *uprošćeni* i *spasonosni* njegoševski princip, on je vodio *časnu* i *tešku* borbu, sa ostalim *velikim* i *teškim* darovima, plod *stalnog* i *smišljenog ljudskog* napora, predmet njegove *realne* i *obazrive diplomatske* prepiske, o *živom* i *presudnom* faktoru.

Često upareni pridjevi izražavaju nešto pozitivno, obično u odnosu na ličnost/ličnosti: vezan isključivo za njegovu *izuzetnu* i *veliku* ličnost, sa urođenim osećanjem *čestitog* i *razumnog* čoveka, *zdravi* i *dugoveki* Nenadović, iznad Crnogoraca i *dobrog* i *glagoljivog* Nenadovića, kao svi *veliki* i *svetlonosni* duhovi naše istorije, simpatija prema njegovoj *harmoničnoj* i *vedroj* ličnosti, pokazao *retku* i *veliku* sposobnost, istinite note *čiste* i *savršene* predanosti, *pažljivi* i *saučesni* pratilac i posmatrač, srpski putopisac i prozaičar *novog* i *dobrog* stila. Manje ima drugih primjera: u *svetlim* i *radosnim* danima, nesumnjivo *iskrenim* i *istinitim* notama, o celoj *lepoj* i *plemenitoj* Brankovini, pored tolikih *lepih* i *korisnih* strana, *poštenu* i *toplu* prozu, *apsolutna* i *nesebična* ljubav i odanost. Rjeđi su parovi sa negativnom konotacijom: kroz *naivnu* i *suvu* prozu, *neblagodarne* i *teške* poslove, rođen u *nepismenoj* i *besputnoj* zemlji. Postoje slučajevi kada su korelati različito markirani (pozitivno ili negativno): u *krutim* i *dobronamernim* stihovima, obraćao se svojim *voljenim* i *strašnim* krševima, *melanholični* i *nezdravi* Rim, u zelenom školju *kišovite* i *melanholične* Boke, *dobromisleni* i *ograničeni* naš zemljak, iznad trojice *dragih* i *nepismenih* Crnogoraca, jednim *uglađenim* i *lukavim* Osmanlijom, spoljni odnosi *uboge* i *junačke* Crne Gore, *umni* i *nesrećni* vezir. Upareni pridjevi mogu da čine kontrast koji ne nastaje na opoziciji pozitivno – negativno: objavljivao svoja *velika* i *mala* dela, o svom *davnašnjem* i *svagdašnjem* odnosu, ovu *prostu* i *duboku* istinu, *većni* i *jedini* pravi proces mirenja.

Pridjevski par služi i da ukaže na intenzitet svojstva: ti *uplašeni* i *žalni* pogledi, osuđen na *nepoštednu* i *bezizglednu* borbu, to je *snažna* i *muška* rezignacija, zamoren od *neljudske* i *nadljudske* borbe. U njima se potencira potpunost i sveobuhvatnost (daju se sve mogućnosti): faktor *kolektivne* i *lične* sudbine, u *unutarnjem* i *spoljnjem* životu.

Pridjevi mogu da se odnose na dvije različite oblasti ljudske djelatnosti i vrijednosti: veliki deo njegove *diplomatske* i *vojne* aktivnosti, najveća briga

njegove *političke* i *vojne* delatnosti, pod specifičnim *socijalnim* i *političkim* prilikama, sa kojom ima mnogo *političkih* i *intelektualnih* računa i obračuna, u vremenima naše najveće *nacionalne* i *društvene* krize, ravnica *estetskih* i *moralnih* vrednosti.

U pridjevskim parovima samo se neke riječi pojavljuju više puta. To se, prije svega, odnosi na *mlad*, koji uvijek zauzima inicijalni položaj: iako *mlad* i *nespreman*, i kad je taj čovek *mlad* i *neiskusn*, dok je još *mlad* i *neiskusn*, on je *mlad* i *neiskusn*.

Postoji nekoliko primjera sa komparativom samo na jednoj poziciji (*blaži* i strogi zakoni prostora i vremena) ili na obje (njegov veliki poetski lik čini *bližim* i *prisnijim*, još nešto, što je *lepše* i *važnije*). Superlativ isto tako dolazi u jednom članu (bar u *prvim* i *najtežim* godinama, izraz našeg *osnovnog* i *najdubljeg* kolektivnog osećanja) ili u oba (*najviši* i *najbolji* duhovi sveta, postavljen na *najodgovornije* i *najteže* mesto, Njogoš je *najviši* i nama *najbliži* pesnički izraz, iako je bio *najmlađi* sin *najmlađeg* od trojice braće Petra I). Poređenje može imati leksički, negramatikalizirani karakter (*ovakvih* i *sličnih* stilski i sadržajno sjajnih odlomaka).

Rijetko se pojavljuju pleonazmi tipa *osnovna* i *glavna* nota.

Pridjevski par vrši i predikatsku funkciju (često mu je postajao *težak* i *nepodnosiv*, bio *uzdržan* i *škrt*, ima nečeg *značajnog* i *osobnog*, mnoga se mudrost pokazala *laka* i *nemoćna*, na kraju vide koliko su i *nedostojni* i *nepotrebni*, nisu ništa manje *mučni* i *zamršeni*, on je i bez toga *živ* i *prisutan*, ono što je *čovečno* i *opšte*, postaje izuzetno *blistav* i *krilat*, sva je ta hijerarhija isključivo *duhovna* i *unutarnja*, želeo da učini *nezavisnom* i *kulturnom*). Pridjevi mogu imati rekciju: on je *oprezan* u *izražavanju* i *skroman* u *zahtevima*, onako *mlad* po *godinama* i *nemoćan* po *položaju*.

Ponekad se pridjevski par izdvaja zarezima (taj čovek, *osetljiv* i *ponosan*, na pragu smrti, *prekaljen* i *vedar*, Njogoš, *grozničav* i *brižan*, na palubi su se dele obe pratnje, *turska* i *crnogorska*).

Rijetki su primjeri deminucije (umanjivanja) – to je *skrovita* i *skromna* nekropola jednog seljačkog roda.

Par mogu činiti supstantivizirani pridjevi (*veliki* i *jaki* plaćaju uvek više i teže). Nisu česti slučajevi upotrebe pridjeva bez imenice (*veran* i *nepogrešan* kao lozinka), a takođe postpozitivnog pridjeva (sukoba *teških* i *zapletenih*, u zemlji samoj *sporan* i *nesiguran*, graničnih sukoba, tako *neznatnih* i *običnih*). Zabilježili smo jedan slučaj udvajanja veznika *i* (i na *jednoj* i na *drugoj* strani). Postoje samo tri primjera u kojima uz veznik *i* dolazi *pa*, *ma* i *kao*: da je tako povede u krug *opštekulturnog* pa i *književnog* života, ali se ne bih mogao setiti *nijednog* ma i *kratkog* perioda u životu, u prepisci poslednjih godina, *ličnoj* kao i *zvaničnoj*,

Manje ima primjera sa drugim veznicima: *ali* (takva je *mala* ali *karakteristična* scena sa jarebicama, bolje govoriti o *svagdanjim* ali *živim* stvarima, *čudesnu*, ali *logičnu* antitezu), *ili* (za livenje svakog pojedinog slova, *vukov-*

skog ili slovenskog, mnoga izgovorena ili štampana reč), isto toliko... koliko (na jedan isto toliko blagorodan koliko požrtvovan način), ni (ta njegova saznanja nisu vesela ni ohrabrujuća, nijedna od beda toga velikog poziva nije poštedela ni Njegoša, pa ni poslednja).

Asindetski pridjevski par je mnogo rjeđi. On dolazi u dva oblika: a) u formi direktnog naslanjanja dvaju pridjeva (bio je opet *siv jesenski* dan, u to sivo *oktobarsko* jutro, podno *visokog zelenog* brega, *njegov poslednji duži* boravak u Italiji), b) u formi razdvajanja pridjeva pomoću zareza (odgovara *drugi, protivni* glas, i u isto vreme i *aktivni, odgovorni* borac, borba se vodi pod *jedinstvenom, očajničkom* devizom, u jednom *pasivnom, slabićkom* mirenju, u *svesnom, voljnom* primanju života, stalno nosio *evropsko, civilno* odelo, ta *uboga, nesuđena* radost, posle *prvog, kratkog* puta do Padove, *glasnim, gotovo gnevnim* rečima).

Pridjevi u binarnom odnosu često imaju sa sobom različite riječi: nije našla još ni svoju *potpunu* i *potpuno pravilnu* ocenu, Njegoš je dao visoko *poetsku* i *strogo realističku* sliku, *mlad* i *gotovo samouk*, vladika je imao *dugu* i *malo žučnu* diskusiju sa Osman-bejom, može da se sagleda *nova, manje isticana* strana Njegoševog rada i života, postavljao sebi i drugima pitanje intelektualne *savesti* i *pesničkog morala*, u stalnoj borbi između dužnosti i obzira *s jedne* i najdubljih nagona i potreba svoga duha, *s druge strane, večita* je i umetničkim životima *dobro poznata razlika* između zamišljenog i postignutog, on je stajao i pred *drugim, ne manje odgovornim* zadatkom, može da se sagleda *nova, manje isticana* strana Njegoševog rada i života, *mnogo su manje poznate*, ili bolje rečeno *mnogo se manje pominju i ističu* teškoće.

9. G l a g o l s k i binarni odnos najčešće izražava istovremenost radnji, stanja i procesa: ispod slabih stihova *naslućuje se* i ponekad *blesne* istinsko osećanje, o crnogorskom vladici i velikom pesniku je *mogao* i *umeo* dati samo to, on je morao ne samo *plaćati* i *voditi* dugu prepisku, tu je trebalo *savladavati se* i *odricati*, njegov stih je *govorio* o [...] i *žalio se* da [...], stvarnost bi ga *podsetila* i *opomenula*, on sada *govori* onima sa kojima dolazi u dodir, tako im i *piše*, u njemu se *krije* velika i tragična istina naše istorije i *odražava* kosovska koncepcija Njegoševog poziva, koji su *znali* množinu stihova iz *Gorskog vijenca* i *citirali* ih, on je i danas sa omladinom koja *gradi* pruge i puteve i *reguliše* tok reka, narod je klicao i *pucao* iz pušaka, koji će *izoštriti* njegovu misao i *podići* njegov duh, Njegoševa nastojanja da *centrališe* i *uredi* raštrkana plemena, *upada* među zakrvljena bratstva i svojim rukama i grudima ih *rastavlja*, neprestano *pobeđuje* i *napreduje*, trebalo je *suditi* narodu i *snabdevati* ga žitom, lepota se lakše *ovaploćuje* i *otkriva*, jedva su ga nekako *umirili* i *uverili*, uzalud mu je baron Cigele *poručivao* i *savetovao*, Njegoša ne *pušta* iz vida i ne *zaboravlja* više nigde, koji se nemoćno *zaustavljaju* nad bolnim konstatacijama i *vajkaju* nad preprekama, bosanska čaršija je nekad *razvedravala* i *prekraćivala* čamotinju, koja *otvaraju* daleke vidike i *bacaju* jarku svetlost na sudbinu naroda, Njegoš će *raditi* i *boriti* se da izdela od sebe kulturna čoveka i pisca.

Drugo po učestalosti je uparivanje glagola bliskih po značenju: onako mlad po godinama i nemoćan po položaju, *odbija* napade i *brani* prava svoje zemlje, on se u tim sukobima *kidao* i *trošio*, počeo je da *se formira* i *javlja* onaj Njegošev pesimistički pogled, da se tako *očuva* i ne *izneveri* kosovska misao, kao da ih je nevidljiva bujica sve tu *nanela* i *splavila* uza zid, on će *sagoreti* i *sломiti se* u naporima da svoje težnje ostvari, ono što i tu Njegoša najviše *zanima* i *privlači*, to su red i kultura, ne samo *donosio* odluke i *rešavao* sva pitanja, sudbina je htela da *prepolovi* i *podvoji* našu nacionalnu celinu svojim krvavim zidom, Njegošev san o harmoniji *razbija se* i *lomi*, Njegoš je morao *otkidati* od svog poetskog dela da bi udovoljio zahtevima života i *krasti* od života, svega onoga što je Njegoš kao čovek i kao pisac imao da *prebrodi* i *savlada*, čovek devetnaestog veka, koji će *gledati* i *videti* i dalje od svog, Njegoš nije *štedeo* sebe ni *žalio* druge, Njegoš je morao *videti* i *osetiti* svu razliku, da se stvarno *nosio* i *rvao*, mora da se *izvinjava* ili *pravda*, on ne propušta da *naglas* i *podvuče* svoju mladost i svoj težak položaj, neobično mladi vladar mudar je kao starac, *prilagođuje* se svemu i *priklanja* svakom, on je i danas sa onima koji *utvrđuju* i *brane* bratstvo i jedinstvo.

Na trećem mjestu nalazi se izražavanje sukcesivnosti radnji (jedna slijedi za drugom): dobro je i potrebno *uočiti* i *imati* u vidu, na kojoj se ko strani *zadesio*, na toj *se* i *borio*, u kojoj je *radio* i *umro*, tražio da mu *da* tu pesmu da je *prepiše*, niz tragičnih sukoba koji će *ogorčati* i *prekratiti* njegov život, *pozleđiće* ga kao ranu i *proširiti* na sve ljude uopšte, vladika je *blagoslovio* još jednom zemlju i narod i *preporučio* starešinama, ispod balkona se *iskupljao* svet i *gledao* ga kao čudo, tako ih je jedno popodne *naterao* te su se ispeli na vrh Koloseuma i tu ih *zadržao*, *dozvao* je samo još jednom Nenadovića i *preporučio* mu da piše u Trst, Njegoš je *gledao* u žeravicu oskudnog kamina i nepoznatog *dočekao* rečima, koji se tako teško *stiče* i *brani*, jedan od znakova veličine velikih da *sagledaju* probleme i *traže* im rešenje, Njegoš je *stvarao* i *objavljivao* svoja velika i mala dela, *otvorio* se *Gorski vijenac* na zaboravljanim stranicama i *otkrila* nam se nova mesta, *Vukalo se desio* na pristaništu i odmah je kao bez duše *otrčao* po svoje, koji se usudio da *dođe* i *poljubi* vladiku u ruku.

Svi ostali semantički zasnovani postupci mnogo su manje zastupljeni. Jedan od njih je kontrastiranje: to je značilo *imati* dva života a ne moći pravo ni potpuno živeti, između onog što bi jedan pisac *hteo* da stvori i onog što *stigne* da ostvari, niti ga *traži* niti ga *daje*, malo je koga *primao* i još manje *odlazio*, i dalje i *traži* i *prima* pomoć.

Među rjeđe slučajeve spada uparivanje glagola sa dva subjekta (svetlosti koja ne *gasne* i putokaza koji ne *vara*, mi smo mislili da nas on prati, a u stvari, mi smo ga *nosili* u sebi, kad je turska sila stala naglo da *opada* i kad je i nad Crnom Gorom *granuo devetnaesti vek*) ili dva objekta (trebalo je u njoj *garantovati zakonitost*, *osnovati* kakve-takve *vlasti*), potenciranje u formi upotrebe dvaju glagola sličnog značenja (u tome je *bio* i *ostao* veran dobrim nasleđima svoga kraja, dakle u onom što je u stvari uvek *bila* i uvek *ostaje* najveća briga), ponavljanje istog glagola (sve *vidimo* i ne *vidimo*, pružaju pri-

liku da kaže neko opšte mesto koje ne *kazuje* ništa), upotrebu glagola sa negacijom (bez kojih književnika nikad *nije bilo* niti *ga može biti*, Njegoš na celom putu po Italiji nije *uzeo* ni *kupio* ni jedan kamičak), upotrebu glagola u rastavnom odnosu (sa svojom veličinom koju ponekad i *zaboravljamo* ili ne *primećujemo*, on mora da *objašnjava* ili se *prepire*), izražavanje inhoativnosti (on je bio onaj koji je *udario* prve osnove organizovane vlasti u zemlji, *uveo* prvu porezu, počinje da *otvara* osnovne škole i *šalje* u Srbiju prve crnogorske mladiće u srednju školu).

Uparivanje modalnih glagola je jedinično (izrazio ono što je samo on *mogao* i *morao* da kaže), kao i potenciranje na bazi sličnosti zvučanja (da se tim novcem crnogorska sirotinja *hrani* i od zla *brani*).

U upotrebi participia zapažaju se dva postupka. U prvom oni se direktno povezuju veznikom *i*. U takvim slučajevima ti oblici obično imaju blisko značenje: glavni smisao svega *viđenog* i *doživljenog*, sudbina svih ljudi bila je tim zavetom *omeđena* i *upravljana*, sve je *preboljeno* i *pregoreno*, Nenadovićev susret sa Njegošem bio je slučajan i slobodan i kratkotrajan, ničim *vezan* i *uslovljen*. Rjeđe je izražavanje istovremenosti (tako je tragika te borbe bila *pooštrena* i *uvećana* neminovnim bratoubilačkim sukobima), sukcesivnosti (u tu borbu stihija bili smo *zavatlani* i *bačeni* svi) i kontrastivnosti (dobro poznata razlika između *zamišljenog* i *postignutog*). U povezivanju koje prekida neka druga riječ preovladava istovremenost (te protivrečnosti nisu mogle nikad biti potpuno *savladane* ni ostati *skrivenne*, u *Gorskom vijencu uhvaćen* je i *ovekovečen* samo jedan određeni, strogo i usko uslovljeni prizor, u prepisci, koja je *donesena* u celosti i *savesno uređena*, u tom prizoru *sadržan* osnovni smisao i *izražene* mnoge bitne karakteristike te drame, *uzbuđen* događajima u Austriji i *ponesen* varljivom nadom na blisko ostvarenje životnog sna, on će još jednom pokušati da iskoristi događaje, znamo iz onog što je o Njegošu za života *govoreno* i posle smrti *pisano*) i sukcesivnost (Rade Tomov koji je imao tada 19, po nekima i samo 17 godina, *otrgnut* je odjednom od šetnja i poetskih diskusija sa svojim originalnim učiteljem Simom Milutinovićem Sarajlijom i *doveden* pred manastir, *rođen* u nepismenoj i besputnoj, od sveta odeljenoj zemlji i *postavljen* na najodgovornije i najteže mesto u njoj, Njegoš je morao kao lični bol osetiti svu razliku, sve je *prineseno* na [...] krvav kosovskom krvlju, i tu *spaljeno* na ognju). Rijetki su slučajevi participijskog binarnog odnosa sa veznikom *ili* (mnoga će misao, mnoga *izgovorena* ili *štampana* reč ići ka usamljenom i uzvišenom grobu na Lovćenu).

Vrlo malo ima primjera uparivanja glagolskih priloga (*prodrevši* lektrom u područje ljudskog umnog stvaranja i *videvši* lično bar neke zemlje tadašnje prosvেćene Evrope, on je mogao da poredi, – on je i danas sa onima koji, ne štedeći sebe, unose prosvetu u narod, *otvarajući* mu dotle zatvorena područja kulturnog života i *čineći* sve da među nama najposle zavlada).

U jednom slučaju povezuje se particip i glagolski prilog (govorili su ljudi *rezignirano* i *ne pomišljajući* da je traže drugim putem do onoga koji im kosovski zavet nalaže).

10. U uparivanju priloga prevladavaju prilozi za način (kao što je bio *krvno* i *nerazdvojno* vezan sa svojim crnim krševima i zaostalim narodom, javljao se isto toliko *neminovno* i *prirodno* koliko i *čudesno* i *neočekivano*, kraj kojeg je *gnevno* i *glasno* viknuo začuđenom Nenadoviću, Nenadović opisuje to *svečano* i *stišano* raspoloženje, nije moglo biti posve *novo* i *strano*, odgovarao mu je vladika *patetično* i *uvredljivo*, praštao se *brzo* i *rasejano*, preporuke i kletve da se tim novcem *pravo* i *pametno* rukuje, što mu je *blisko* i *drago*, trajna svetlost koja *često* i *jarko* obasjava i naše današnje puteve, za nas je *zanimljivo* i *poučno* da ga je Njegoš ovako jasno i nedvosmisleno postavio, život je i za njega *jedino* i *isključivo* rat). Najčešće je to prilog *jasno*, koji uvijek dolazi kao prvi član (da ga je Njegoš ovako *jasno* i *nedvosmisleno* postavio, Mula Hasan ne može smesta da *jasno* i *određeno* odgovori, Njegoš ga je ovako *jasno* i *nedvosmisleno* postavio, Mula Hasan ne može smesta da *jasno* i *određeno* odgovori). Manje se pojavljuje *kratko* (na onim šetnjama koje *slučajno* i za *kratko* sam preduzima, on se *kratko* i *skrovito* žalio na svoju sudbinu), *odgovorno* (on je na svom delu radio *teško* i *odgovorno*, svoj poziv pesnika i mislioca uzimao je *odgovorno* i *ozbiljno* u svemu), *pravo* (mi smo *pravo* i *potpuno* osetili tek u vremenima naše najveće krize, Njegoš se bori za ono što misli da je *pravo* i *korisno* po zemlju) i *tačno* (Nenadović će *podrobno* i *tačno* opisivati, za koju je imao *tačno* i *pravilno* osećanje).

Neki prilozi ukazuju na kvantitet i učestalost (*veliko* i *moćno* Osmanlijsko Carstvo, citirali ih *mnogo* i *često*), vrijeme (počinju da se odigravaju *istovremeno* i *uporedo* nekoliko tragičnih sukoba) i prostor (*daleko* preko granica njegove otadžbine Crne Gore i *visoko* iznad vekova i pokolenja). U nekim slučajevima uparuju se različiti prilozi, recimo za vrijeme i način (vrlo *rano* i vrlo *bolno*). Ponekad se uparuju priloški komparativi (kad bi se pisalo *više* i *dublje*, veliki i jaki plaćaju uvek *više* i *teže*, *više* i *dalje* od toga). Postoje primjeri povezivanja komparativa i pozitiva (bežanja od onog što je *teže* i *glavno*). Rijetki su slučajevi povezivanja dvaju priloga veznikom *ni* (nije ni *nesvesno* ni *slučajno* pogrešio). Jedinični su primjeri dvostrukog uparivanja (u Njegoševoj poeziji sve je hijeratički *kruto* i *pravo*, *uprošćeno* i *sažeto*). Ponekad se dovode u vezu prilozi i druge vrste riječi (kao u najdrevnijim legendama, koje su *uvek* i *najveća* ljudska stvarnost, položaj je uvek takav da se može najbolje okarakterisati njegovim *neobičnim*, *neočekivano izbačenim* rečima).

11. Ostale vrste riječi rjeđe obrazuju binaran odnos. To se odnosi na *z a m j e n i c e* (Njegoš je video *sebe* i *svoje* kao svet osuđen na nepošteđnu borbu, zadržao prirodno odstojanje ne samo između *sebe* i *svoga* modela nego između Njegoša i svega što ga je okružavalo) i *b r o j e v e* (*dve* uspomene svega, i *obe* vezane isključivo za poete i poeziju).

12. Iz analize slijedi da u esejima o Njegošu postoji veoma široka palitra binarnih odnosa i da uparivanje predstavlja jednu od dominantni u Andrićevom jeziku i stilu. Taj binarizam vrši tri osnovne funkcije: konstruktivnu, semantičku i stilističku. Uparivanjem se pisac lakše i jednostavnije izražava, spretnije oblikuje jezički izraz, snažnije semantički nijansira kazivanje i stilski pojačava misao. Binarizam odgovora Andrićevom književnom, estetskom i umjet-

ničkom stavu u kome kratkoća, logičnost i jednostavnost imaju posebnu vrijednost. Uparivanje i jeste značajno sredstvo za stvaranje tih osobina lijepog i uzornog načina izražavanja.

Literatura:

- Jandrić 1982²: Jandrić Ljubo. *Sa Ivom Andrićem*. Sarajevo: Veselin Masleša. – 461 s.
- Kalezić 1995: Kalezić, Slobodan (urednik i predgovor). *Andrić, Ivo. Njegoš kao tragični junak kosovske misli*. Priština: Grigorije Božović. – 172 s.
- Vučković 2006: Vučković, Radovan. Andrić i Njegoš. – In *Vučković, Radovan. Andrić: paralele i recepcija*. – Beograd: Svet knjige. – S. 38–42.
- Vuković 1998: Vuković, Novo. Andrić o Njegošu (prikaz knjige Slobodana Kalezića). – In: *Srbistika*. Priština. – S. 232–235.
- Zorić 1979: Zorić, Pavle. Ivo Andrić o Njegošu. – In: *Zbornik radova o Ivi Andriću*. Uredio Antonije Isaković. – Beograd: SANU. – S. 225–232.

Izvori

- Andrić 1925: Andrić, Ivo. NJGOŠ U ITALIJI. – In: *Politika*, s. 34–38. Nj-Ital (skrać.)
- Andrić 1935: Andrić, Ivo. NJGOŠ KAO TRAGIČAN JUNAK KOSOVSKE MISLI. – In: *Srpski književni glasnik*, 9–33. PREDAVANJE 24. 12. 1934 na Kolarčevom univerzitetu. Nj-tra_jun
- Andrić 1947: Andrić, Ivo. NJGOŠEVA ČOVEČNOST. – In: *Politika*, s. 48–50. Nj_čovečn
- Andrić 1947: Andrić, Ivo. VEČNA PRISUTNOST NJGOŠEVA. – In: *Borba*, s. 60–65. Nj_večn. pr.
- Andrić 1951: Andrić, Ivo. LJUBA NENADOVIĆ O NJGOŠU U ITALIJI. – In: *Stvaranje* (Cetinje), s. 39–47. Nj_Nenadović
- Andrić 1951: Andrić, Ivo. NJGOŠEV ODNOS PREMA KULTURI. – In: *Književne novine*, s. 65–71. Nj_kultura
- Andrić 1951: Andrić, Ivo. NEŠTO O NJGOŠU KAO PISCU. – In: *Politika*, s. 54–59. Nj_pisac
- Andrić 1951: Andrić, Ivo. SVETLOST NJGOŠEVOG DELA. – In: *Književne novine*, s. 51–53. Nj_svetl
- Andrić 1963: Andrić, Ivo. NAD NJGOŠEVOM PREPISKOM. – In: *Spomenica posvećena 150-godišnjici rođenja Petra Petrovića Njegoša*, SANU, s. 72–77. Nj_prepiska
- Andrić 1981²: Andrić, Ivo. UMETNIK I NJGOVO DELO (ESEJI OGLEDI I ČLANCI). – In: *Sabrana dela Ive Andrića*. Knjiga 13. Beograd. S. 9–77.

SPRACHSTILISTISCHE UND LITERARISCHE-KÜNSTLERISCHE STRUKTUR VON IVO ANDRIĆ'S ESSAYS ÜBER NJEGOŠ

Vorliegender Beitrag besteht aus zwei Teilen, wobei im ersten grundlegende Informationen über die Texte von Ivo Andrić gegeben werden. Im zweiten Teil wird über sprachliche, konstruktive, stilistische und künstlerische Verfahren berichtet und als dominierendes Element die Wortpaarung analysiert.

In den Essays Ivo Andrićs gibt es eine überaus breite Palette an binären Korrelationen, die darauf verweisen, dass Wortpaarung eine der Dominanten in Sprache und Stil von Ivo Andrić ist. Diese binären Verhältnisse zeichnen sich durch drei wichtige Funktionen aus – eine konstruktive, semantische und eine stilistische. Mit diesem Verfahren kann sich der Schriftsteller leichter und einfacher äußern, seinen Ausdruck geschickter formen, sein Erzählen aufhellen und in stilistischer Hinsicht Gedanken stärker färben. Der Binarismus entspricht den literarischen, ästhetischen und künstlerischen Positionen von Ivo Andrić, für die Knappheit, Folgerichtigkeit und Einfachheit besondere Bedeutung besitzen. Die Wortpaarung dient als wichtiges Mittel für die Vermittlung dieser Werte.

Schlüsselwörter: Andrić, Njegoš, Sprache, Stil, Verfahren, Wortpaarung, Binarismus.

Paul-Louis THOMAS

Paris

GLAGOLSKI OBLICI KAO POKAZATELJ VRSTE ISKAZIVANJA U POSLOVICAMA VUKA KARADŽIĆA, IZDATIM NA CETINJU

Članak polazi od već ustanovljene opozicije u jeziku između dva sistema iskazivanja – govora i pripovedanja (povest / govor kod Benvenista, a pripovedanja / komentar kod Vajnriha). Da bi se odredilo kom sistemu pripadaju poslovice, proučavaju se konjugirani glagolski oblici, mnogo različiti u poslovicama bosanskog-crnogorskog-hrvatskog-srpskog jezika, nego u poslovicama nekih drugih jezika. Kao korpus se koristi zbirka Vuka Karadžića. U poslovicama neki glagolski oblici funkcionišu kao u iskazivanju govora, drugi glagolski oblici kao u iskazivanju pripovedanja, dok se za treće utvrđuje posebno funkcionisanje. Postavlja se pitanje da li kriterij funkcionisanja glagolskih oblika dozvoljava da se govori o specifičnom sistemu iskazivanja za poslovice.

Ključne reči: poslovice, Vuk Karadžić, sistem iskazivanja, govor, pripovedanje, glagolski vid, glagolski oblici, aorist, futur, imperativ.

Prema mišljenju lingvista Emila Benvenista (Benveniste) i Haralda Vajnriha (Weinrich) tradicionalno se suprotstavljaju dva sistema iskazivanja – govor (ili komentar) i pripovedanje. U svakom od ovih sistema upotrebljavaju se različiti glagolski oblici, npr. u francuskom « passé simple » u pripovedanju i « passé composé » u govoru) ili isti glagolski oblici koji imaju različita značenja (npr. u bosanskom, crnogorskom, hrvatskom, srpskom¹ aorist u pripovedanju označava niz prošlih događaja, a u govoru upravo svršene radnje, neposrednu anteriornost. Teško je apriori odrediti da li poslovice pripadaju sistemu govora ili pripovedanja. Naime, u poslovi se ne pripoveda priča niti govornik stvara nov govor, nego citira već postojeći iskaz iz "narodnog iskustva". Lingvisti se ne slažu oko pripadnosti poslovice jednom ili drugom iskazivanju. Neki ih svrstavaju u sistem pripovedanja², dok drugi smatraju da poslovice predstavljaju poseban sistem iskazivanja³. Dakle, ovaj članak će se baviti analizom raznih vremenskih oblika u poslovicama, kako bismo odredili da li imaju istu vrednost kao u sistemu govora ili u sistemu pripovedanja, ili neke

¹ Dalje u tekstu: BCHS.

² v. Maingueneau 1993.

³ v. Veyrenc 1968, Veyrenc 1975a, Veyrenc 1975b.

druge posebne vrednosti.⁴ Osim infinitiva, ne uzimamo u obzir nekonjugirane glagolske oblike (one koji se ne menjaju po licima), kao glagolske priloge sadašnji i prošli (inače više svojstvene sistemu pripovedanja nego sistemu govora) i trpni pridev.

Kao korpus uzimamo zbirku Vuka Karadžića *Srpske narodne poslovice*, čije je prvo izdanje bilo 1836. na Cetinju. Izabrali smo poslovice koje se danas još uvek upotrebljavaju, ponekad u malo promenjenom obliku, i posmatraćemo samo one koje sadrže neki glagolski oblik. Brojevi u uglastim zagradama posle svakog primera odgovaraju numeraciji u Vukovoj zbirci.

Vuk je u svoju zbirku ubacio sintagme poput *ljut kao ris*, *majčino mlijeko*, kao i dosta poslovice u kojima se glagol podrazumeva:

– glagol *biti*

Bog na nebu a car na zemlji. [269]

Čist račun, duga ljubav. [V. K. Čist račun duga ljubav. 6107]

I sve ovce i siti vuci. [1716]

Siti vuci i cijele ovce. [4938]

– glagol postojanja

Koliko ljudi toliko čudi. [2409]

– glagol kretanja

Iz tvojih usta u Božje uši! [1649]

S neba te u rebra. [5032]

– glagol davanja

Bogu božje a caru carevo. [293]

– glagol govorenja

Ko o čemu, baba o uštipcima. [2511]

Mi o vuku, a vuk te u ovce. [3019]

U ovim primerima podrazumeva se glagol u imperfektivnom vidu koji uključuje trenutak iskazivanja.

1. Infinitiv.

U svojoj zbirci Vuk Karadžić daje izvesne poslovice u infinitivu kao neutralnom obliku, što znači da se te poslovice mogu koristiti u raznim vremenskim oblicima:

Navesti koga na tanak led. [3146]

Žedna preko vode **prevesti**. [1276]

Obrati zelen bostan. [3906]

⁴ Za ovaj rad oslanjamo se na neke naše prethodne radove o aspektualno-vremenskom sistemu i glagolskim oblicima u BCHS jeziku i nastavljamo proučavanje njihove upotrebe u različitim sistemima iskazivanja (Thomas 1998, 2000, 2002, 2005, 2006, 2010).

Neke druge poslovice se sreću samo u infinitivu gnomskog, univerzalnog značenja:

Bolje u grob no **bit'** rob. [423]

Koga je **moliti**, nije ga **srditi**. [2245]

2. Present.

2.a. Imperfektivni present.

U BCHS-u jedino imperfektivni present označava proces koji se odvija u trenutku govora (aktuelni present ili present koji može da uključi trenutak govorenja); međutim, u poslovicama su dosta retki primeri imperfektivnog presenta za posebnu situaciju u fazi odvijanja (mogao bi da se doda prilog kao npr. *sada*):

Traži hljeba preko pogače. [5641]

Smije se kao lud na sjekiru. [5013]

Živi kao bubreg u loju. [1303]

Drži se (koga ili čega) kao pijan plota. [1117]

Zida kule po oblaku. [1462]

Zato su učestale poslovice sa imperfektivnim presentom u značenju redovnog ponavljanja radnje (mogao da se doda prilog kao npr. *obično*):

Besposlen pop i jariće **krsti**. [169]

Vuk dlaku **mijenja**, ali čudi nikada. [647] Kurjak dlaku

mijenja, ali čudi nikad. [2768]

Darovnome konju zubi **se** ne **gledaju**. *U Crnoj gori* [874]

Poklonu **se** u zube ne **gleda**. [4321]

Poklonjenoj **se** kobili u zube ne **gleda**. [4322]

Iver ne **ide** daleko od klade. [1539]

Ispod mire devet (đavola) **vire**. [1727]

Lijepa riječ gvozdена vrata **otvara**. [2861]

Medena usta gvozdена vrata **otvaraju**. [2989]

Ne **zna** čalma šta **pati** glava. [3388]

Pjanca i dijete Bog **čuva**. [4245]

U zajam **se** i goveda **lišu**. [5803]

Što bliže k Nišu, sve gore **pišu**. [6228]

Glagol *biti* koji se, kao što smo videli, često izostavlja, može se takođe pojaviti u imperfektivnom presentu:

Gdje **je** mnogo babica kilava **su** djeca. [1177]

Najmilijeg gosta

Tri dana **je** dosta. [3180]

Starije **je** jutro od večera. [5087]

U Solunu **su** čakšire za marjaš, ali do Soluna sto somuna, a od Soluna sto somuna. [5920]

Neodređena zamenica može da pojača značenje opšte istine;

Ko rano **rani**, dvije sreće **grabi**. [2537]
Svaka tica svome jatu (**leti**). [4763]
Svaki Ciganin svog konja **hvali**. [4782]
Svak na svoju vodenicu vodu **navraća**. [4788]

isto kao pridevi neodređenog vidaž:

Čeg' se mudar **stidi**, tim se lud **ponosi**. [6088]

Potencijalno značenje prezenta ponekad podvlači sam glagol *moći*:

Iz ove kože nikud **se ne može**. [1639]
Jezik gore **može** posjeći nego mač. [1865]
Šut s rogatim **ne može** se biti. [6379]

Za ove primere u imperfektivnom prezentu ponekad je teško odlučiti ko-
jem sistemu iskazivanja pripadaju, govora ili pripovedanja.

2.b. Perfektivni prezent.

U preteritnom kontekstu perfektivni prezent označava jedinstvenu rad-
nju, radi se o narativnom ili istorijskom prezentu, koji pripada iskazivanju pri-
povedanja. A u kontekstu sadašnjeg vremena perfektivni prezent označava po-
navljanje, radi se o prezentu bez deiktičkog usidravanja, tj. bez precizne tem-
poralne vrednosti, koji pripada iskazivanju govora. U poslovicama srećemo
ovu drugu vrednost perfektivnog prezenta:

I ćorava koka **nade** zrno. [1740]
I patka na ledu **posrne**. [1710]
Voda svašto **opere** do crna obraza. [598]
Junakova majka najprije **zaplače**. [1889]
Zlo brzo **dođe** a polako **pođe**. [1485]

Inače, za ponavljanje radnje nalazimo kako perfektivni tako i imperfektivni
prezent, u zavisnosti od semantike glagola i u zavisnosti od gledanja govorni-
ka na proces. Sa imperfektivom on se usredsređuje na sam proces, dok se per-
fektivom fokalizuje na završnu granicu tog procesa, odakle i opozicija između
takozvanih dugih radnji u imperfektivu i kratkih radnji u perfektivu:

Ko **čeka** (i) **dočeka**. [2665]
Velika drveta dugo **rastu**, ali za čas **padnu**. [525]
Vrijeme grad **gradi** pa ga vrijeme i **razgradi**. [643]
Ko **traži** veće (on) **izgubi** i ono iz vreće. [2630]
Čoek **se uči** dok je živ, pa opet lud **umre**. [6162]

Perfektivni prezent može imati prospektivno značenje, npr. u vremenskim po-
dređenim rečenicama, naročito kada označava neodređeno udaljeno buduće
vreme; onda više pripada iskazivanju pripovedanja:

Kad **ustane** kuka i motika.
(Biće Turkom po Mediji muka) [1997]
Kad vrba groždem **rodi**. [1902]
Kad **se** tikva **pokondiri**. [1977]

3. Perfekat

3.a. Imperfektivni perfekat

Imperfektivni perfekat za ponavljanje radnje susreće se retko u poslovi-cama.

Ni luk **jeo**, ni njim **mirisao**. [3765]
Koga **su** zmije **klale**, i guštera se boji. [2252]

3.b. Perfektivni perfekat

Njegovo osnovno značenje je anteriornost procesa sa posledicama koje još važe u trenutku izgovaranja, tako da je frekventan sa drugim glagolom u prezentu ili imperativu.

Čuvaj se od onoga koga **je** Bog **nakazio**. [6175]

Kad označava radnju koja neposredno vodi sadašnjem stanju subjekta, teži iskazivanju govora:

Zagledao se kao tele u šarena vrata. [1330]
Zapleo se kao pile u kućine. [1384]
Opasala se jezikom kao kuja repom. [4095]
Oteglo se kao gladna godina. [4135]
Nije mu vrana mozak **popila**. [3664]
Nije ti vrana mozak **popila**. [3714]

Ista stvar je i sa poređenjima uz veznik *kao da*:

Kao da **se** bunike **najeo** [2140]
Kao da **si** jabuku **raspolovio**. [2145]

Postoje mnogi primeri sa krnjim perfektom. Kako je ovaj oblik svojstven n-raciji narodnih epskih pesama i pripovedaka, ovde smo bliži pripovedačkom iskazivanju:

Našla slika priliku. [3281]
Pala mu sjekira u med. [4190]
Prošao i kroz sito i kroz rešeto. [4541]
Prošao kao Janko na Kosovu. [4543]
Terajući lisicu **isterao** kurjaka. [5717]
Udario tuk na luk. [5765]
Dala baba paru da se uhvati u kolo, a poslije dvije da se pusti. [827]

Kad u poslovice ima više perfektivnih prezenta u jednom nizu, oni obrazuju malu narativnu sekvencu, dakle ovde se radi o pravom pripovedačkom iskazivanju. Poslovica treba da bude poučna za slušaoca koji može da je primeni za sebe:

Što kolevka **zaljuljala**, to motika **zakopala**. [6293]
Zapanulo Ciganinu carstvo, pa **objesio** svog oca. [1380]
Vid'la žaba gdje se konji kuju, pa i ona **digla** nogu. [551]

Vuk dodaje da je ovu poslednju poslovice "još kao malo dijete slušao u Tršiču", a da ju je ponovo 1835. čuo u Perastu.

Kao i za prezent, mogu se u poslovicama za perfekat naći oba glagolska vida. Imperfektivom se fokalizuje na samu radnju, a perfektivom na završnu granicu radnje:

Kako **sam se nadala**, dobro **sam se udala**. [2082]

U kletvama, za koje Vuk daje mnogobrojne primere, nalazimo glagolski pridev radni (a ne krnji perfekat). Radi se o optativu, ovde smo u iskazivanju govora:

U snu **se** ne **snilo**, a na javi ne **vidjelo!** [5921]
Tako mi **se** ne **ugasila** krsna svijeća! [5331]
Tako **se** u crno ne **zavila!** [5463]

4. Aorist

U savremenom BCHS jeziku skoro uvek se upotrebljava u perfektivnom vidu. On izražava neposrednu anteriornost u iskazivanju govora, dok u pripovedačkom iskazu označava prošle događaje odvojene od trenutka govorenja. Kao u perfektivnom perfektu, onda imamo kratku narativnu sekvencu (dakle, pripovedačko iskazivanje), najčešće u 3. licu:

Dodoše divlji, pa **isteraše** pitome. [993]
Graknuše na njega kao na bijelu vranu. [752]
Dok **se** mudri **namudrovaše**, ljudi **se** **naživovaše**. [1044]
Dva loša **ubiše** Miloša. [904]
Osta kao ćuprija na Višegradu. [4122]
Nesta vina, **nesta** razgovora,
Nesta blaga, **nesta** prijatelja. [3549]
Nestadoše stari, **nestadoše** i stvari (Kotor). [3550]

ali i u 1. licu jednine kad je fiktivni pripovedač subjekat glagola:

Što **rekoh**, ne **odrekoh**. [6339] (ovde imamo neposrednu anteriornost svojstvenu upotrebi aorista u govoru)
Ja **zapovjedih** đaku a đak crkvenjaku. [1765]
Uzeh vruga pored blaga;
Blago **propade**,
A vrug **ostade**. [5816]

Primećujemo da u 3. licu jednine imamo homografnе oblike u aoristu i prezentu kod glagola sa istom prezentskom i infinitivnom osnovom, kao i kod glagola sa infinitivnom osnovom na konsonant.⁵ Akcenat najčešće omogućava da se odredi da li se radi o aoristu ili prezentu:

Prođe sивac Kruševac! [4524]

Međutim, u više poslovice aorist ima gnomsko značenje koje se ne sreće sa aoristom ni u iskazivanju pripovedanja ni u iskazivanju govora.

Ko se dima ne **nadimi**, on se ognja ne **nagrija** [2558]

Gdje koji **niče** tu se i **običe**. [1199]

Zanimljivo je da Vuk daje istu poslovice sa drugim vremenskim oblicima – prezentom i krnjim perfektom:

Gdje ko **nikne** tu se i **obikne**. [1202]

Gdje ko **nikao** tu **obikao**. [1201]

5. Imperfekat

Vrlo je redak u savremenom jeziku, gde se koristi samo u nesvršenom vidu. Svoјstven je pripovedanju kojem daje jak pečat arhaizacije za opise i ponavljanja radnji. Srećemo ga u jednoј poslovice u kojoj ima posebno gnomsko, generalno značenje (prema tome, radi se o specifičnoј vrsti iskazivanja, ni govornoј ni pripovedačkoј):

Kad se sinovac **ženjaše**, strica ne **pitaše**, a kad se **raženjaše** i strinu **pripitivaše** [1974]

U poslovice:

U radiše svega **biše**,

U šteditiše jošte više. [5897]

glagolski oblik je problematičan. Očigledno nije 3. lice množine aorista već verovatno ikavski oblik 3. lica imperfekta, ovde upotrebljen zbog rime.

6. Pluskvamperfekat

Nismo našli primere u Vukovim poslovicama, što objašnjavamo na sledeći način: kako u BCHS jeziku pluskvamperfekat označava svršenu radnju u odnosu na drugu radnju koja prethodi trenutku govorenja, njegova upotreba pretpostavlja naraciju na duže staze sa više temporalnih planova, a takva je konstrukcija suviše složena za poslovice, koja mora po svoјој suštini da bude sažeta i koncizna.

⁵ Nastavak je –ø (pročita, uradi...) ili –e (dovede, ispeče...)

7. Futur

U nezavisnim i u nadređenim rečenicama futur je svojstven iskazivanju govora jer označava procese koji se projektuju od trenutka govora. On izražava produženje sadašnje situacije i podrazumeva ostvarenje nekog nagoveštenog procesa, tako da preovladava svršeni vid:

Doći će i njemu crn petak. [1086]
Neće ga **oprati** ni Sava ni Drava. [3564]
Dosta će dotle vode Dunavom **proteći**. [1071]
Ko vraga svijećom traži taj **će** ga i **naći**. [2240]
Koja tikva često na vodu ide, **razbiće se**. [2323]
Kako posiješ onako **ćeš** i **požnjeti**. [2076]
Daće Bog gaće, ali ne znam kad **će**. [896]

Poslednja navedena poslovice ima varijantu sa futurom glagola *biti* koji afirmiše buduće postojanje:

Biće gaće, ali ne znam kad **će**. [204]
Dok je glave, **biće** kapa. [1006]

Neke poslovice u futuru su pravi citati direktnog govora:

Blago mene! evo moga kuma, **samljeće** mi bez ujma. [224]
Blago mene! evo moga kuma, **daće** mi dva ujma. [225]

Nesvršeni vid je redi, a sreće se za imperfektivne glagole koje nemaju pravi vidski parnjak:

Noćas **će** miš i mačka zajedno **spavati**. [3870]

Ako je prema kontekstu očigledno o kom se glagolu radi, futur se može svesti na pomoćni glagol kao u običnom govoru.

Ako **nećeš** ti, onda **će** druga tri. [76]
Neće grom u koprive. [3566]
Kud **će** iver od klade? [2743]

8. Imperativ

Nismo našli primere narativnog imperativa, koji je uostalom dosta redak. Inače se imperativ odnosi na iskazivanje govora, pošto ga proizvodi, makar fiktivno, neki govornik.

8.a. Imperfektivni imperativ

U savetima opšteg karaktera česta je upotreba nesvršenog vida:

Starog vina i stara prijatelja **drži se**. [5092]
Ti mene **čuvaj** od nokta, a ja ću tebe od svakoga zla. [5581]
(V.K.: Kažu da govori bijeli luk čoeku, i valja da znači da je bijeli luk zdraviji kad se ne ljušti, nego onako s ljuskom da se jede)
Šalji luda na vojsku, pa za njim **bugari**. [6192]

Dva puta **mjeri**, a treći **kroj**. [908]
Putuj ti, oče igumane, a ne **brini se** za manastir. [4581]
(V.K.: kazao nekakav kaluđer igumanu, koji je pred smrt naricao što će manastir bez njega)
Čekaj magarče dok ti Đurđev dan dođe. [6090]

Uz negaciju imamo, takođe, po pravilu nesvršeni vid:

Ne **lipši**, magarče, dok trava [ne] naraste! [3430]
Ne **niči** gdje te ne siju. [3507]

8.b. Perfektivni imperativ

Označava jednu jedinstvenu radnju:

Ili **kupi** halat, il' **ostavi** zanat. [1669]
(**Upri**) u se i u svoje kljuse. [5895]
Pusti muhu na dlan, ona hoće u bradu. [4573]
Ustani, pope, neka sedne svirčeva mati. [5929]

U hronološkom sledu radnji nalazimo perfektivni imperativ i za savete opšteg karaktera:

Ako nećeš, a ti **poljubi** pa **ostavi**. [75]
Ispeci, pak **reci**. [1724]
Najprije **skoči**, pa onda **reci**: hop! [3184]
Skoči, pa onda **reci**: hop! [4979]
Posviraj, pa i za pas **zadjeni**. [4373]
Sina **ženi** kad hoćeš, a kćer **udaj** kad možeš. [4916]

Moguća je i naizmenična upotreba imperfektnog i perfektivnog imperativa u istom iskazu:

Tuđinu **se hvali** a svojemu **se požali**. [5684]
Učini dobro, ne **kaj se**; **učini** zlo, **nadaj se**. [5974]
Pogledaj mu na obuću, pa ga **puštaj** u kuću. [4275]
Pošlji luda na vojsku pak **sjedi** te **plači**. [4411]

9. Kondicional

U poslovicama se najviše upotrebljava za označavanje neke vrlo izražene (pozitivne ili negativne) osobine. Poslovice sa kondicionalom ističu mogućnost ostvarenja nekog teškog uslova. Svršeni vid je učestaliji jer se iskaz fokalizuje na hipotetički rezultat. Nalazimo se u iskazivanju govora:

Na ranu **bi** ga **privio**. [3242]
Potkovao bi đavola na ledu. [4391]
Izio bi masno ćebe (na veliki petak). [1607]
Našao bi dlaku u jaju. [3271]
Zavadio bi dva oka u glavi. [1324]
Ne **bi dao** ni Bogu tamjana. [3285]
Ne **bi** pas s maslom **polokao**. [3297]

Ne **bi** ni psi s maslom **izjeli**. [3295]
Ne **bih** ga **poljubio** ni kroz deset ponjava. [3299]
Ko ga ne zna, skupo **bi** ga **platio**. [2247]

Pored glavne rečenice u kondicionalu poslovice može sadržati podređenu kondicionalnu rečenicu koja izražava nerealnost uslova u sadašnjosti ili prošlosti:

Da padne na leđa, **razbio bi** nos. [866]
Da je kuća dobra, i vuk **bi** je **imao**. [806]
Da nema nosa, **pasao bi** travu. [847]
Da sam juče umro, ne **bih** to danas **čuo**. [876]

Zaključak

Mislimo da se u poslovicama BCHS jezika koristi mnogo veći broj glagolskih oblika nego u drugim jezicima (očigledno je kad se uporedi sa francuskim i engleskim poslovicama, u kojima se najčešće upotrebljava prezent). Ta raznolikost omogućava da se uporedi upotreba svakog od tih glagolskih oblika u iskazivanjima govora, pripovedanja, i u poslovicama. Videli smo da aspektno-temporalno funkcionisanje glagolskih oblika u poslovicama BCHS jezika svrstava poslovice ponekad u pripovedačko iskazivanje (krnji perfekat, niz glagola u perfektivnom perfektu, aorist), ponekad u iskazivanje govora (prezent, perfektivni perfekat sa samo jednim glagolom, futur, imperativ, kondicional), dok u nekim slučajevima imamo posebnu vrstu iskazivanja (gnomsko značenje aorista i imperfekta). Prema tome, smatramo da glagolski oblici u poslovicama teže da dokažu da poslovice predstavljaju specifičan sistem iskazivanja, koji se razlikuje od poznatih i određenih sistema govora i pripovedanja.

Literatura:

- KARADŽIĆ Vuk, 1987, *Srpske narodne poslovice* [1. izd. Cetinje, 1836; 2. izd., Beč, 1849], Sabrana dela Vuka Karadžića IX, Beograd: Prosveta.
- BENVENISTE Émile, 1966, « Les relations du temps dans le verbe français », in : *Problèmes de linguistique générale I*, Paris : Gallimard, 237–250.
- MAINGUENEAU Dominique, 1993, *Éléments de linguistique pour le texte littéraire* [1ère éd. 1986], Paris : Dunod.
- THOMAS Paul-Louis, 1998, « Aoriste, aoristique et systèmes d'énonciation : le cas du serbo-croate (bosniaque, croate, serbe) », *Le langage et l'homme* 33/1, mars 1998, 21–38.
- THOMAS Paul-Louis, 2000, "O upotrebi aorista u savremenom srpskom jeziku" *Južnoslovenski filolog* LVI/3-4, 1201–1213.
- THOMAS Paul-Louis, 2002, "Zapažanja o glagolskom vidu u imperativu u srpskom jeziku", *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 30/1, Beograd, 197–206.
- THOMAS Paul-Louis, 2005, « Recomposition du système aspecto-temporel en serbo-croate (bosniaque, croate, monténégrin, serbe) », in : A. MOLENDIJK et C. VET (éd.), *Cahiers Chronos 12 - Structuration du discours et expression de la modalité*, Amsterdam / New York : Rodopi, 187–202.

- THOMAS Paul-Louis, 2006, "Jedan kameleonski glagolski oblik (perfektivni prezent)", in : *Godišnjak za srpski jezik i književnost XX/8*, Filozofski fakultet u Nišu, 445–466.
- THOMAS Paul-Louis, 2010, "Glagolski oblici ('vremena') u didaskalijama", in: *Drama i vrijeme* (ur. Almir Bašović i Sava Anđelković), Sarajevo : Dobra knjiga, 135–152.
- VEYRENC Jacques, 1968, « La syntaxe contradictoire du présent perfectif en russe moderne », *Les langues modernes* LXII/3, 72–81.
- VEYRENC Jacques, 1975a, « L'impératif russe et les systèmes de l'énonciation », 1ère partie, *L'enseignement du russe* 19, 4–22.
- VEYRENC Jacques, 1975b, « L'impératif russe et les systèmes de l'énonciation », 2ème partie, *L'enseignement du russe* 21, 4–30.
- WEINRICH Harald, 1964, *Tempus-Besprochene und erzählte Welt*, Stuttgart.

Paul-Louis THOMAS

"LES FORMES VERBALES EN TANT
QU'INDICATEUR DU SYSTÈME D'ÉNONCIATION DANS LES
PROVERBES DE VUK KARADZIC
ÉDITÉS À CETINJE"

L'article part de l'opposition, désormais traditionnelle en langue, entre deux systèmes d'énonciation, *discours* et *récit* (histoire / discours chez E. Benveniste et récit / commentaire chez H. Weinrich). Pour tenter de déterminer à quel système appartiennent les proverbes, on étudie les formes verbales conjuguées, beaucoup plus variées dans les proverbes en langue BCMS (bosniaque-croate-monténégrin-serbe) que dans d'autres langues. Le corpus utilisé est celui du recueil de proverbes de Vuk Karadžić, édité pour la première fois à Cetinje en 1836. Il ressort de l'étude que plusieurs formes verbales fonctionnent dans les proverbes de la même façon que dans l'énonciation de discours (présent, parfait perfectif limité à un seul verbe, futur, impératif, conditionnel), d'autres formes verbales comme dans l'énonciation de récit (parfait tronqué, parfait perfectif dans une suite de verbes, aoriste), d'autres enfin ont un fonctionnement spécifique dans les proverbes (aoriste et imparfait dits gnomiques). Selon le critère du fonctionnement des formes verbales conjuguées, les proverbes constituent donc, à côté du discours et du récit, un 3ème système d'énonciation spécifique.

Mots-clés: proverbes, Vuk Karadžić, système d'énonciation, discours, récit, aspect verbal, formes verbales, aoriste, conditionnel, futur.

Najda IVANOVA

Sofija

SLOVENSKI PREVODI *GORSKOG VIJENCA* I TRANSLATOLOŠKI DISKURS NJIHOVE RECEPCIJE

U radu se istražuju rasprave o slovenskim prevodima *Gorskog vijenca* s obzirom na metodološki pristup istraživača i specifične translatoške probleme koje oni aktualizuju, uključujući interpretaciju pitanja o neprevodivosti originala. Na osnovu toga se analizira formiranje različitih tipova naučne ideologije translatoškog diskursa u okviru njegošologije. Ističu se mogućnosti primene savremenih teorija kognitivne lingvistike i analize diskursa za adekvatniju ocenu prevoda.

Ključne reči: translatoologija, njegošologija, ideologizacija naučnog diskursa, teorija prevođenja, H. Batovski.

Nastajanje njegošologije kao samostalnog naučnog područja povezano je sa formiranjem bogate stručne tekstološke kritike na kojoj se temelji obavezni komentarni metatekst uz izdanja Njegoševih literarnih dela. Spomenuta kritika u znatnoj meri reguliše ne samo unutrašnju nego i spoljašnju recepciju Njegoševog stvaralaštva budući da je prevodioci koriste kao glavni izvor za razumevanje i tumačenje Njegoševih dela. Istovremeno metodološki principi tekstološke kritike utiču na odzive o kvalitetu prevoda u obliku članaka, eseja, studija i sl. koje lingvisti, književni kritičari, prevodioci i novinari objavljuju u naučnim, naučnopopularnim i novinskim izdanjima. Pomenuti tekstovi, od kojih su neki polemički obeleženi, stvaraju translatoški diskurs prevedenih dela. Osobine te vrste diskursa vredne su posebne analize zbog njegove uloge ne samo u istraživanju recepcijskih mehanizama širenja Njegoševog stvaralaštva u tuđoj jezičkoj i kulturnoj sredini nego i u uspostavljanju određenih stereotipa o kvalitetu datog prevoda koji indirektno utiču na metodološku i tematsku orijentaciju samih translatoških istraživanja¹.

¹ Up. predstavu koja se ustalila u 30-im godinama da je prvim ruskim prevodom *Gorskog vijenca* Lukjanovski (1878) »osakatio« original, da je P. Ivanov (1891) preveo Njegošev spev na bugarski jezik »lepo ali ne ceo nego u fragmentima«, da su oba češka prevoda K. Krivoga (1895) i J. Hudeca (1895) »srednje vrednosti«, slovenački J. Peruška je »vrlo dobar« (Georgijević 1932: 135). Citirano mišljenje se i do danas u nizu rasprava reprodukuje u skoro neizmenjenom obliku pri čemu se ne postavlja pitanje na bazi kakvih empirijskih istraživanja i s kakvog metodološkog polazišta se došlo do spomenutog zaključka, u kakvoj meri je moguće da pojedinac poseduje podjednako visoku jezičku i sociokulturnu kompetenciju da bi ostvario uporednu translatošku analizu koja bi obuhvatila građu iz navedenih slovenskih jezika.

Većina ocena sadrži elemente žanrovskih karakteristika naučnog, nauč-nopopularnog i publicističkog stila, njihovi autori primenjuju različite kriteri-jume za ocenu prevoda – tekstološke, lingvističke, estetske, kulturološke, pra-veći svoje zaključke na osnovu subjektivnih utisaka iz pročitano g prevoda, analizirajući proizvoljno odabrane fragmente ili ceo prevedeni tekst. Žanrov-sko-stilistički sinkretizam ocena rezultira u složenim načinima verbalizacije aksiološkog stava autora. S jedne strane ovaj poslednji se verbalizuje preko upotrebe određenog tipa evaluativne i ekspresivne leksike, ekspresivnih obrta i pragmatičkih markera koji u većoj meri karakterišu polemičku naučnopopu-larnu i publicističku literaturu. S druge strane u analitičkom delu pomenutih tekstova dolazi do izražaja teoretski tip ideologizacije diskursa. Apstrahovanje tačno određenih osobina prevoda i način nominacije istraživanih pojava odsli-kavaju tendencije u metodološkoj i tematskoj usmerenosti translatoloških istra-živanja. Za proučavanje pomenutih tendencija posebno su podesni slučajevi višekratnog prevođenja *Gorskog vijenca* na dati jezik, što je to primer s prevo-dom poljskog slaviste H. Batovskog iz 1932. i 1958. g. U savremenoj njego-šologiji se ta dva teksta razmatraju kao dve verzije jednog prevoda (Bunjak 2000). Povodom toga se u srpskoj filološkoj periodici objavljuje niz analiza koje odražavaju kriterijume, pristupe i rezultate u razvoju nauke o prevodu Njegoševih dela tokom poluvekovnog vremenskog razdoblja².

1. Translatološki diskurs 30-ih godina 20. veka

Autori ocena o prvoj verziji prevoda *Gorskog vijenca* na poljski jezik formulišu glavne teorijske probleme vezane za prevođenje Njegoševog stvara-laštva koji ne gube na aktuelnosti ni u savremenoj nauci. Razmatraju se razlo-zi zakasnele recepcije Njegoša u Poljskoj pri čemu najdetaljniju analizu u tom pogledu obavlja K. Georgijević. Predmet komentara postaje takođe struktura samoga izdanja s posebnim osvrtom na predgovor H. Batovskog. Napravljen je niz korisnih faktografskih korekcija, data je ocena o studiji B. Lazarevića o Crnogorcima koja je dodata na kraju knjige, ali, naravno, najveća pažnja je posvećena samom prevodu. Kao osnovni kriterijum uspešnosti prevoda ističe se stepen njegove identičnosti s jezikom i poetikom originala. Prema autorima najbitniji problem prilikom postizanja pomenute identičnosti stvaraju ograni-čenja metrike u procesu pretakanja sadržine dela na poljski jezik u epskom de-setercu koji nije tipičan za poljsku narodnu poeziju. Ističe se pomanjkanje ko-mentara a isto tako upućuju se kritike zbog načina prevođenja stilski markira-nih jezičkih elemenata.

U metodološkom pogledu vredna je pažnje ideja F. Ilešića (koja na ža-lost nije dalje razrađena) da je potrebno sprovesti uporednu analizu struktur-

² O detaljnom pregledu kritičke literature o prevodima H. Batovskog – v. Bunjak 2000. Zbog ograničenja u obimu ovaj prilog zasniva se na reprezentativnim tekstovima iz dvaju označenih perioda – 1) za 30-te godine 20. veka: Georgijević 1932, Ilešić 1933–1934, Mierzva 1933, Ba-tovski 1932; 2) za 90-te godine 20. veka: Jakóbiec-Semkowowa 1988, Jovanović 1998, Kostić-Golubičić 1988, Bunjak 1998.

nih osobina dvaju jezika s obzirom na strukturu sloga i očuvanje načela izosilabizma pre nego što se pristupi oceni prevedenog teksta. Na primer autor ističe specifikum poljske akcentuacije kao olakšavajući činilac za očuvanje nenačelosti poslednjeg sloga pred cezuro. On isto tako ukazuje na neophodnost dosledne trohejzacije stiha iza cezure. F. Ilešić se detaljnije osvrće na postojanje frekventnih reči u srodnim jezicima koje imaju različiti broj slogova (u – w, k – ku, kako – jak, svi – wszyscy, ste – jeście i sl.). Navedena razlika u kombinaciji sa stihovnom strukturom deseterca nameće uvođenje kratkih reči – veznika, priloga, partikula i sl. kojih u originalu nema. Prema F. Ilešiću ove poslednje ne doprinose kvalitetu prevoda budući da su to najčešće veznici koji označavaju relacije, karakteristične za jezik logike, a ne za poeziju, pored toga mogu da budu desemantizovani »prazni« izrazi ili različiti kvantifikatori čijom upotrebom se smanjuje intenzitet prikazivanja³.

Na osnovu obimne empirijske građe F. Ilešić podvrgava detaljnoj analizi prevođenje gnomike i kulturno markirane leksike. Objektivno autor uspostavlja znatan broj primera, od kojih neke komentarišu i drugi učesnici u diskusiji, u kojima se odgovarajući naziv realije, ekspresivna leksema ili ustaljeni izraz prevode na više načina (npr.: *crkva – cerkiew, kościół; puška – strzelba, fuzja, muszkiet, wystrzal* i sl. – Ilešić 1933–1934: 261–262). Tekstološki pristup toj pojavi ne omogućava da se prouče njeni mehanizmi zbog čega se ona načelno ocenjuje kao netačnost prema originalu.

J. Mježva se detaljnije osvrće na zavisnost prve poljske verzije od postojećih filoloških komentara o tekstu originala a isto tako na problem stepena i forme zavisnosti H. Batovskog od drugih prevoda *Gorskog vijenca*. Isto tako autor utvrđuje pojedine sintaksičke i semantičke transformacije u procesu prevođenja koje dolaze do izražaja na nivou pravopisa, ali se tumačenje pomenu-tih pojava ostvaruje izolovano bez njihovog razmatranja na nivou makroteksta. Svi recenzenti prve poljske verzije *Gorskog vijenca* navode mnogo primera za prevod pojedinih leksema i izraza preko hiperonima, hiponima, odgovarajućih poljskih naziva za realije ili preko parafraza pri čemu ne dolazi do pokušaja njihove semantičke klasifikacije niti se istražuje prevodiočeva motivacija za primenu odgovarajućeg tipa transformacije.

³ Autor detaljno analizira navedenu pojavu, stvarajući odgovarajući terminološki aparat sa jasnom unutrašnjom formom za njenu nominaciju: uloga prevodioca slična je ulozi »krojača«; njegov postupak – »kranju«; nepunoznačne reči upotrebljene jedino iz metričkih razloga su »reči-krpe«, »prazne reče krpe«, »Flickwörter« koje predstavljaju »znakove krojačke muke«. Konceptualizacija istraživanog tipa prevodilačke strategije ostvaruje se na osnovu preslikavanja strukture pojma kranja. Za svoje terminološko rešenje F. Ilešić bira produktivni koren *krp-* koji služi stvaranju čitavog terminološkog podsistema iz oblasti odgovarajućeg narodnog zanata pa se na taj način u interpretaciji opisivanog prevodilačkog postupka eksplicira njegov rutinski karakter. Rezultati njegove primene konceptualiziraju se kao spoljašnji, strani sistemu teksta (ur. *крпа*: 1. б. Комад каквог материјала (тканине, коже), који се пришива или ставља на подерано место, закрпа), a isto tako, po analogiji, ubacivanje desemantizovanih kratkih reči stiče negativnu konotaciju (*крпа*: ... 1. а. комад, одрезак тканине (која је обично изван употребе); 2. мн. *погрд*. ... б. стара, изношена, подерана одећа. ... 5. *ур*. нешто што ничему не служи, што ништа не вреди (RSHKJ, knj. 3 1969:87–88)).

Upravo pomenute semantičke i stilističke transformacije koje ne odgovaraju kriterijumima tekstološke analize stiču negativnu ocenu, koja je izvedena do krajnosti u studiji J. Mježve. U svom pokušaju dosledne primene teorijskih načela kritike teksta u oblasti prevođenja on dolazi do logičkih kontradikcija. S jedne strane J. Mježva tvrdi da H. Batovski pokazuje nerazumevanje smisla ne samo složenih mesta originala koja su protumačili ugledni njegošolozzi nego i potpuno jasnih mesta. Prema mišljenju J. Mježve to je rezultat neznanja značenja reči koje nisu potražene u rečniku i nepotpunog vladanja srpskom gramatikom (Mierzwa 1933: 235). Istovremeno se u drugom kontekstu H. Batovskom priznaje dobro poznavanje jezika originala. Da bi se uskladile dve suprotne tvrdnje iznosi se alogična hipoteza kao da je prevodilac postepeno ulazio u Njegoševe misli usled čega prvi deo prevoda sadrži puno grešaka dok je drugi deo – od tužbalice Batrićeve sestre do kraja preveden skoro besprekorno.

Zaključci o kvalitetu prve verzije poljskog prevoda sa stanovišta tekstološke kritike ogledaju se i u preovlađujućim metaforičkim nominacijama procesa prevođenja. Kriterijumi o idealnom odnosu između prevoda i originala formulišu se kao »vernost« (Mierzwa 1933: 233; Ilešić 1933–1934: 265) i »tačnost« (Georgijević 1932: 137, 138; Mierzwa 1933: 229, 236) pa je prema tome, po mišljenju kritičara, prevodilac »izneverio« original unoseći »netačnosti«. Poslednja kvalifikacija je najfrekventnija kod K. Georgijevića (Georgijević 1932: 137, 138). Po njegovom mišljenju »netačnosti« prouzrokuje pre svega pridržavanje metričkih normi koje su kvalifikovane kao »teškoće«, »poteškoće« (Georgijević 1932: 136). F. Ilešić uvodi još sinonimne nazive »nevolja« i »neprilika« (Ilešić 1933–1934: 259, 260, 262). Sa svoje strane J. Mježva definiše sve utvrđene razlike prema ishodišnom jeziku kao »greške«, »pogreške« (Mierzwa 1933: 224, 225, 226, 227, 233, 235, 236). Nameće se tendencija da se prevodilačke transformacije imenuju evaluativnim leksemama koje sadrže zajedničku negativnu sememu. Ova poslednja je u nekim slučajevima i formalno izražena na tvorbenoj razini.

Metrika uslovljava određene razlike u odnosu na ishodišni tekst koje sam prevodilac, pa i njegovi kritičari, imenuju »slobodnom interpretacijom«. K. Georgijević samo konstatuje tu pojavu pri čemu je indirektno ocenjuje negativno (Georgijević 1932: 136). Kod J. Mježve se pojam »slobodne interpretacije« dosledno stavlja pod navodnike pa je izrazito ironično intoniran (Mierzwa 1933: 228). Negativnu konotaciju isto tako jača stvaranje sinonimij-skog semantičkog lanca: *sloboda – proizvolj* koji se zasniva na preslikavanju između domena prevodilačke aktivnosti i manifestacija nekontrolisanog ljudskog ponašanja (up. npr.: »Sloboda postupanja sa tekstom izvornika leži u proizvoljnom vezivanju Njegoševih misli« - Mierzwa 1933: 228). Na osnovu toga uvode se i izrazi za označavanje neodobravanja pošto se negativna ocena prema svojevolumnom ponašanju prenosi po analogiji na ocenu prema komentarisanoj prevodilačkoj strategiji (npr. u vezi sa prevodom stihova 698–700 prema Mierzwi H. Batovski »opet meće tačku iza »pohulio na vjeru Hristovu« bez ikakvog opravdanja« Mierzwa 1933: 226). Prevodilačka rešenja H. Batovskog stiču negativnu obeležnost isto tako u estetskom pogledu (»Na dva-

tri mesta B. je izmenio red stihova, kvareći time bez potrebe i bez opravdanja sledovanje Njegoševih misli« - Mierzwa 1933: 227; »Da vidimo koliko se kvari lepota originala usled ovakve »slobodne interpretacije«, koja se obično sastoji u proizvoljnom vezivanju misli, navešću još dva primera« - Mierzwa 1933: 230).

Sa svoje strane F. Ilešić najčešće konceptualizuje prevođenje naziva realija i ustaljenih izraza na osnovu odgovarajućeg sistema orijentacionih metafora: promene u poređenju s originalom su metaforizovane kao različite vrste kretanja po površini: približavanje – udaljavanje (Ilešić 1933–1934:264–265); neutralizacija ekspresivno ili kulturno markiranog elementa ishodišnog jezika prikazana je figurativno kao mimoilaženje (*Ibid.*: 262), zastranjivanje (*Ibid.*: 263) od originala ili kao brisanje (»Neki od gore navedenih slučajeva pokazali su kako se u prevodu može zbrisati prvotna živopisnost ... » (*Ibid.*: 263); »Šteta što se je u prevodu zbrisao čar kakav imade za Crnogorca i, preko njegove narodne poezije, za nas sve reč »puška«« (*Ibid.*: 261), izostanak prevodnog ekvivalenta prema kriterijumu »tačnosti« prikazana je kao »nepogađanje« smisla (*Ibid.*: 263). Nemogućnost da se pomoću odgovarajućih transformacija pri prevođenju očuva autentično delovanje originala na poljskog čitaoca izražena je na osnovu suprotstavljanja njihove prostorne konceptualizacije po horizontalnoj osi (stvarajući asocijacije sa površnošću) vs. tekstu originala po vertikalnoj osi⁴).

U odgovoru na kritike H. Batovski ističe neophodnost poštovanja recepcijskih mehanizama ciljne kulture. Poljski filolog daje prednost razumljivosti teksta pred recepcijom njegovih estetskih osobina. Dok u svojim kritikama K. Georgijević, F. Ilešić i J. Mježva zastupaju tezu da će poljski čitalac biti u stanju razumeti *Gorski vijenac* samo ako prevod bude praćen opširnim komentarnim metatekstom i ako se potpuno očuvaju stilski i kulturno markirani elementi u okviru deseterca, prema mišljenju H. Batovskog glavni cilj prevođa jeste preneti poljskom čitaocu najbitnije ideje dela a istovremeno ne dobiti smisao suprotan smislu originala (Batovski 1932: 237). Zbog toga je za poljskog prevodioca prihvatljiva zamena određenih ishodišnih leksema poljskim leksemama sličnog mada različitog značenja pri čemu semantičko variranje izuzima jedino antonime. Prema tome, umesto predstave o apsolutnoj restriktivnoj funkciji jezika originala u odnosu na prevod, H. Batovski se zalaže za maksimalnu otvorenost prevedenog teksta prema jezičkim i sociokulturnim posebnostima ciljne kulture. Očigledno prevodilac uzima u obzir specifičnosti procesa recepcije u čijoj se prvobitnoj fazi postizanje razumljivosti ostvaruje redukovanjem određenog obima konkretne sadržinske informacije čime se obezbeđuje mogućnost adaptacije teksta tuđoj jezičkoj sredini.

⁴ »Уистину, многа од тих тешких места су без сумње добро и текстуално тачно преведена; само је питање да ли ће она бити разумљива и образованијим читаоцима пољским, и да ли ће они моћи измерити дубину њихову? ... Због тога је нашем тексту морао бити додан врло опширан коментар. Овај, истина, може каткад сметати понесеном читаоцу; али коментари нису дани за такве читаоце, него ради оних који желе да продру мало дубље испод површине« Georgijević 1932: 136.

U okviru polemike H. Batovski jedini problematizuje ulogu prevodioca i njegovo pravo na selekcijski stav prema postojećim filološkim komentarima uz *Gorski vijenac* a isto tako prema prevodilačkim rešenjima u prevodima Njegoševa speva na drugim jezicima. Komentarišući primere koji prema oponentima potvrđuju da poljski prevodilac ne poznaje srpski jezik H. Batovski ističe da je morao poštovati postojanje određenih translatološki relevantnih razlika u strukturi srpskog i poljskog jezika. Na primer, upravo poljske intonacijske i sintaksičke specifičnosti, a isto tako nejednaki broj slogova u oblicima prošlog i budućeg vremena glagola svršenog i nesvršenog vida uslovljavaju određene gramatičke transformacije koje se istovremeno daju obrazložiti i folklornim stilskim konvencijama (*Ibid.*: 244–245). H. Batovski utvrđuje da su zahtevi koje njegovi recenzenti formulišu u stvari kriterijumi za bukvalni prevod. Na osnovu svojeg prevodilačkog iskustva autor ističe neostvarljivost spomenutog pristupa (»Pošto nisam mogao da napišem u komentaru više o ratnoj saradnji između Crnogoraca i Mletaka, nisam hteo prevesti ono mesto bukvalno, da se čitalac odmah interesuje: kakvo su to bili oni bojevi, u kojim su Crnogorci pomogli Mlecima, da je njima mletački dužd toliko bio zahvalan« (*Ibid.*: 239); »Ipak radi se pre svega o tome, da cela rečenica glasi u prevodu isto što i u originalu, pa pojedine reči uvek ne mogu biti prevedene bukvalno, iz mnogih razloga koje sam više naveo« (*Ibid.*: 244).

Specifičnost prevodilačke koncepcije H. Batovskoga dolazi do izražaja i u načinima na koje poljski filolog metaforizuje proces prevodenja. Kao što je bilo rečeno, oponenti kvalifikuju njegova rešenja kao »neopravdana« pa mu na taj način nameću poziciju optuženika koji se u diskusiji mora braniti navodeći argumente u svoju korist ili priznati zamerke. Zbog toga u slučajevima kada se slaže sa svojim recenzentima H. Batovski upotrebljava glagol »priznati« (*Ibid.*: 239). Ali pored toga u okviru polemičkog diskursa uz upotrebu glagola afirmativnog značenja za izražavanje vlastitog stava (mislim, držim, smatram – *Ibid.*: 239, 240, 241) autor koristi i glagol »osećati« u slučajevima kada brani pravo na subjektivnu interpretaciju (»Pre svega, osećam, da je nekad u poljskom jeziku potrebna drukčija interpunkcija nego u srpskom, pa sam je zato izmenio, da bi prevod poljskom čitaocu bio što pristupačniji« – *Ibid.*: 238).

Za razliku od svojih oponentata koji figurativno prikazuju prevodilačke strategije po principu plus-minus kao približavanje (čije je hipotetično potpuno ostvarenje pozitivno konotirano) ili udaljavanje od originala (čija je realizacija u prevodu sankcionisana kao greška) H. Batovski odbija navedeni tip konceptualizacije (ističući da smisao prevoda nije udaljen, nije izmenjen, ne protivi se smislu originala – *Ibid.*: 243) pa eksplicira drugu komponentu prostorne lestvice – približnost (*Ibid.*: 243) (up. približan – koji nije sasvim tačan, koji je više ili manje blizak istini ili stvarnosti RSHKJ knj. 5 1973: 31).

U polemici iz 30-ih godina 20. veka oblikuju se koncepcije bukvalnog i slobodnog prevoda. Ocena prevoda najčešće se zasniva na izolovanoj potrazi za ekvivalentnim leksemama i izrazima onih jezičkih elemenata koji označavaju ključne pojmove u originalu. Postizanje visokog stepena formalne ekvivalentnosti ocenjuje se pozitivno mada objektivno gledano kod srodnih jezika

pomenuti tip »ekvivalentnosti« ne uslovljava semantičku ekvivalentnost. Nepostojanje izolovane formalne i/ili semantičke ekvivalentnosti u prevodu ocenjuje se negativno pa se konceptualizuje pomoću evaluativne leksike negativne semantike ili preko odgovarajućih pojmovnih i orijentacionih metafora. U translatološkim istraživanjima datog perioda načela slobodnog prevoda ne nailaze na podršku.

2. Translatološki diskurs 90-ih godina 20. veka

Obelodanjivanjem druge verzije poljskog prevoda *Gorskog vijenca* povećava se broj istraživanja pri čemu se i dalje čuva negativna stereotipizacija prve verzije (Bunjak 2000)⁵. U tom kontekstu većina savremenih istraživača ograđuje se od krajnosti u translatološkim raspravama iz 30-ih godina⁶. Zapaža se izbegavanje verbalnih markera negativne obeležnosti diskursa ali ne i preosmišljanje metodološke paradigme koja ih generiše. U okviru dalje dominacije tekstološkog pristupa negativna obeležnost prve verzije preoblikuje se u pozitivnu konotiranost druge verzije poljskog prevoda. Istraživanja o drugoj verziji usmeravaju se prema tekstološkom upoređenju s prvom verzijom, odnosno s originalom, polazeći od ideje »da čitalac treba da dobije istu sliku stvarnosti i iste estetičke doživljaje kao čitalac originala« (Jakóbiec-Semkowowa 1988: 332). Očuvanju tradicionalne metodološke usmerenosti doprinosi i sam H. Batovski. Poljski filolog odstupa od svojeg prvobitnog stava uzimajući u obzir većinu kritika koje objektivno utvrđuju cenričku poziciju originala čime se može postići dvostruki efekat – precizirati tekst prevoda, ali isto tako udaljiti ga od recipijenta.

U izuzetno konciznom i vrednom upoređenju između dveju verzija u duhu kritika 30-ih godina M. Jakóbiec-Semkowowa ističe svrsishodnost ograničavanja slučaja kada se jedna te ista leksema prenosi pomoću nekoliko odgovarajućih leksema pri čemu formalna ili stilistička motivacija prevodioca ne postaje predmet analize (na primer odluka H. Batovskog da zameni reč *kośćól* sa *cerkew* ocenjuje se pozitivno pošto omogućava čuvanje lokalnog kolorita teksta – Jakóbiec-Semkowowa 1988: 331).

Pored toga prihvata se redukovanje intertekstualnog odnosa prevoda prema drugim klasičnim delima poljske književnosti iz epohe romantizma (npr. u

⁵ Npr. na osnovu pregleda polemike oko poljskih verzija *Gorskog vijenca* M. Jakóbiec-Semkowowa zaključuje da Mježva daje puno »upadljivih grešaka pre svega u prvom delu prevoda« a isto tako da »prevodilac sam priznaje da je prethodna redakcija puna grešaka« (Jakóbiec-Semkowowa 1988: 330). Ovdje se ne komentariše u kakvoj meri su svi citirani Mježvini primeri »greške« u smislu faktografskih ili semantičkih netačnosti, prema kakvim kriterijumima su određeni kao takvi a isto tako – da li su »greške« koje prevodilac »priznaje« sve »greške« koje mu Mježva pripisuje.

⁶ Na primer G. Jovanović ističe da se u svojoj raspravi neće baviti teorijom prevodenja nego će istraživati konkretne probleme (Jovanović 1988: 140); M. Kostić-Golubičić naglašava da je neće zanimati kvalitet prevoda u celini jer je o tome dosta pisano nego da će proučavati samo turcizme u *Gorskom vijencu* (Kostić-Golubičić 1990: 432); po mišljenju Jakóbiec-Semkowowe nemamo prava i naš cilj neće biti »da lovimo greške« (Jakóbiec-Semkowowa 1988: 330).

vezi s prevodom stiha 208 »na komate razdrobiti carstvo« istaknuto je da se zamenom ranijeg prevoda »rózszarpali ojczyznę na sztuki« novim prevodom »na kawałki rozszarpali catstwo« izbegava »nepotrebna asocijacija« s *Dziady* Mickiewicza – *Ibid.*: 331).

Slučajevi sinonimijske zamene leksema sa istim brojem slogova razmatraju se kao irelevantni u odnosu na kvalitet prevoda pošto se ne smatra potrebnim da se istraži prevodiočeva motivacija u pogledu semantičke strukture i asocijativnog potencijala međusobno zamenjenih reči. Prema mišljenju autorke zamena »człeku nierozważny« u »człeku nierozsądny« nema niti semantičkog niti ritmičkog značenja (*Ibid.*: 331) mada objektivno gledano preko unutrašnje forme leksema označeni pojam se konceptualizuje na različite načine koji su relevantni s obzirom na strukturisanje makrotekstovne semantičke mreže prevedenog teksta.

Prilikom analize komentara se razmatraju i kognitivistički aspekti prenošenja kulturno markiranih informacija. Na primer, ističe se značaj objašnjenja naziva kao što su »Kosovo«, »Vuk Branković«, »Miloš Obilić«, ali se istovremeno smatra nemogućim da se objasne »Vidovdan« i »prokleta Kosovska večera«. Glavni razlog za to je okolnost da poljski čitalac ne poznaje srpski folklor u kojem su to »reči ključevi« koje u rezultatu prevođenja postaju stilski neutralne. »Na rub neprevodivog« smeštene su realije, izreke i poslovice vezane za pravoslavlje, narodne običaje i narodnu psihologiju (*Ibid.*: 332–333). Međutim, nameće se pitanje u kakvoj meri je obavezno očuvanje svih navedenih naziva u ciljnom jeziku iz perspektive adekvatne recepcije teksta. Isto tako u kakvoj bi meri čitalac na nivou makroteksta, tj. iz konteksta, u okviru celovite semantičke strukture prevedenog dela bio u stanju da konstruiše određene komponente originalne kulturne semantike odgovarajućih leksema i izraza nadoknađujući na taj način odsustvo komentara.

U pogledu druge verzije poljskog prevoda u studiji M. Jakóbiec-Semkowie u dosledno se upotrebljava evaluativna leksika pozitivne semantike – up. zaključak da su u pomenutoj verziji ostvareni različiti tipovi »pozitivnih promena«, da se zapaža »usavršavanje ritmičke strukture stiha«, da su preduzete zamene »sa korišću«, da je drugi prevod »uspešniji« itd. (*Ibid.*: 330, 331).

Tekstološki pristup preovlađuje isto tako u istraživanjima o prevođenju posebnih leksičkih podistema koji se nisu formirali u poljskom jeziku kao što su slovenizmi i turcizmi. Što se tiče prve grupe G. Jovanović konstatuje da prevodilac ima jednu jedinu mogućnost – da potraži funkcionalne ekvivalente koji nisu apsolutni ekvivalenti, pri čemu se navedena strategija ne sme smatrati »zamerkom prevodiocu« (Jovanović 1998:140). Autorka tumači razliku u pogledu slovenizama između srpskog i poljskog jezika na osnovu temeljne analize istorije dvaju književnih jezika. Ona prati sudbinu Ćirilo-Metodijeve tradicije u poljskom srednjem veku dolazeći do vrednih zapažanja o različitoj civilizacijskoj i verskoj orijentisanosti dvaju naroda, o neuspešnom pokušaju realizacije slovanofilskih ideja S. Lindeja (*Ibid.*: 140–142).

U konkretnom istraživanju prenošenja slovenizama na poljski jezik G. Jovanović uspostavlja izolovane međujezičke relacije u duhu utvrđene tradicije u okviru leksikografske zastupljenosti empirijske građe. Ona upoređuje pro-

izvoljno izabrane lekseme iz originala prema njihovom značenju u *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU* (1881–1976), *Rečniku srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika SANU* i u Daničićevom *Rječniku iz književnih starina srpskih*. I–III (1975), ali bez konsultovanja rečnika Njegoševa jezika) s odgovarajućim rečima upotrebljenim u poljskom prevodu prema njihovom značenju u *Słowniku języka polskiego*. Red. naukowy M. Szymczak, T. I (1978) (tj. u leksikografskom priručniku koji je izišao 20 godina posle objavljivanja druge verzije). Poljski »ekvivalenti« su kvalifikovani kao »(neutralne) standardne reči« ili kao »slobodan prevod«. Korišćeni rečnici su međusobno neuporedivi usled razlika u leksikografskoj koncepciji i ekscerpiranoj građi. Što se tiče poljskog jezika bilo bi prikladno pregledati odgovarajuće istorijske rečnike a isto tako utvrditi pojave polisemije leksema koje je H. Batovski upotrebio (uključujući postojanje retkih, zastarelih i ekspresivnih značenja), tvorbenu produktivnost osnova, njihov asocijativni potencijal s posebnim osvrtom na kontekst njihove upotrebe.

Primenjeni metod rezultira u kontradiktornom zaključku. S jedne strane tvrdi se da je to najbolji mogući način za prenošenje slovenizama na poljski jezik ali kako tekstološki pristup nema za cilj da objasni mogućnosti semantičkog i stilističkog nijansiranja ciljnog jezika, za navedenom (na prvi pogled) pozitivnom ocenom sledi suprotan, metaforično formulisan zaključak. U cilju isticanja predstave o načelnoj nemoći prevodilaca koji prevode dela iz ranga *Gorskog vijenca* vrši se poređenje prevoda i »slepca koji se, prividno, slobodno kreće pomoću belog štapa ali je uvek potreban neko ko će ga prevesti preko ulice« (*Ibid.*: 146). Apsolutizovanje dominantnog statusa izvornog teksta prema jeziku prevoda (koje nudi argumente u korist tezi o neprevodivosti) autorki daje razloga da prikaže delatnost prevodioca i kao društveno opasnu. Njena tvrdnja da je određena literarna dela potrebno »zaštititi od prevođenja« nameće analogiju sa zakonodavstvom o zaštiti ugroženih vrsta (*Ibid.*: 146).

Sličan pristup primenjuje i M. Kostić-Golubičić prilikom istraživanja sudbine turcizama u poljskim verzijama *Gorskog vijenca*. Autorka istražuje načine prenošenja turcizama sistematizujući ih u obliku rečnika po azbučnom redosledu ne ukazujući na stih u kojem su upotrebljene pri čemu se navode odgovarajuće poljske reči iz prevoda H. Batovskoga. Odlučivanje za azbučni redosled izuzima mogućnost da se sistematizuju tipovi transformacija koje prevodilac ostvaruje. M. Kostić-Golubičić dolazi do zaključka da su turcizmi preneseni na dva načina – njih može zameniti poljska reč istog ili sličnog značenja ili se može očuvati njihov izvorni Njegošev oblik praćen detaljnim tumačenjem u fusnoti (Kostić-Golubičić 1988: 435).

Slično Ilesičevoj analizi prikazuju se zanimljivi primeri različitih načina prevođenja jedne te iste reči, uključujući pragmeme, ali to nije predmet daljeg istraživanja. Ostaje bez odgovora jedno od najbitnijih pitanja koja se nameću u raspravama tog tipa – zašto se tačno određene lekseme prevode njima odgovarajućim poljskim rečima i izrazima i zašto se tačno određene druge lekseme čuvaju u tekstu prevoda.

Prevazilaženju ograničenja tekstološkog pristupa doprinosi uvođenje stilističkih kriterijuma prilikom analize poljskog prevoda pri čemu se glavna

pažnja posvećuje gnomici. P. Bunjak vrši celovitu klasifikaciju gnomskih i sentencionalnih izraza izdvajajući folklorne i književne sentencije kao i alegorijske figure (Bunjak 1998:150). Pri prevodenju jedinica iz svake od navedenih grupa zapažaju se određene tendencije u semantičkim transformacijama. Pre svega se istražuju promene u međuodnosu sadržinske i ekspresivne komponente, procesi stilističke neutralizacije ili sticanja nove folklorno-razgovorne ili knjiške markiranosti. Istraživanje gnomike kao sredstva stilizacije govora protagonista moglo bi da postane ishodište za širu interpretaciju uloge stilski markiranih jezičkih elemenata u strukturisanju kompozicije *Gorskog vijenca* na nivou makroteksta.

Primena lingvostilističkog pristupa pruža mogućnost da se prevaziđe dominantni status tekstološkog metoda. O revalorizaciji uloge prevodioca svedoči i način metaforizacije njegove delatnosti u raspravi P. Bunjaka. Istovremeno s terminološkim aparatom lingvostilistike i semantičke translatološke analize P. Bunjak figurativno prikazuje delatnost prevodioca kao kreativnu na osnovu uspostavljanja asocijacijskih veza s različitim vrstama primenjenih umetnosti (na primer tkanja), najčešće s kovačkim zanatom⁷.

3. Zaljučak

Izvorna, vrlo ugledna tekstološka tradicija u njegologiji ne samo da nameće određene tipove prevodilačkih strategija nego isto tako u znatnoj meri utiče na metode analize prevedenih tekstova. Original se razmatra kao jezički i umetnički uzor, a svako odstupanje od njega u prevodu stiče negativnu konotaciju, analognu oceni o *raznočtenijima* u odnosu na arhetipski tekst u tekstologiji. Istovremeno se uspostavlja praksa upoređivanja izolovanih formi i izraza van konteksta njihove upotrebe koja je karakteristična za kritiku teksta, a rezultira u sistematizovanju jezičkih elemenata u skladu s principima leksi-kografske obrade jezika. Iluzorna predstava o mogućnosti ostvarivanja potpuno ekvivalentnog prevoda koji bi na tuđeg čitaoca delovao na isti način na koji original deluje na govornike ishodišnog jezika jača se i zbog genetskog srodstva slovenskih jezika koje uslovljava postojanje sličnih jezičkih osobina u kombinaciji sa sličnostima u književnom razvoju i poetici slovenskog folklora.

Pored svoje stabilne teorijske utemeljenosti i bogatih interpretativnih mogućnosti tekstološki pristup ne poseduje metodološki potencijal za kompletnu analizu prevodilačke delatnosti u njenoj usmerenosti od originala preko posredovanja prevodioca prema sociokulturnoj i književnoj sredini recipijenta. Eventualno uključivanje metoda lingvistike teksta i analize diskursa ne samo u

⁷ Npr. »У првој верзији преводилац „кује“ пословички исказ („у миру није тешко бити врли ратник“), у другој је и дословнији, а и ближи „духу“ пољског језика, али зато даљи од пословице; употреба генитивне метафоре *ogień meki/ meki ogień* у 138. стиху, међутим, претвара исказ у литерарну сентенцију пре неголи у добро „исковану“ пословицу« (Bunjak 1998: 154); у вези с преводом стихова 874–875: »Наизглед, у обема верзијама превода имамо већ уочени поступак „ковања“ изреке уз велики степен адекватности« (*Ibid.*: 155).

odnosu na original nego i na prevedeni tekst omogućilo bi izdvajanje konceptijskih i formalnih netačnosti u prevodu od sprovođenja adaptacijskih strategija za njegovo prilagođavanje ciljnoj kulturi.

U istraživanjima se kvalitet prevoda ocenjuje bez obzira na osobine kulturnog i literarnog diskursa u Poljskoj koje olakšavaju, odnosno – otežavaju recepciju teksta. Pri tome se ne sme prenebreći okolnost da su kako unutrašnja tako i spoljašnja recepcija istorijski promenljivi, dinamični procesi. Na primer, iz dosadašnjih rasprava ne postaje razvidno kako je prevodilac reagovao na značajne promene u poljskom literarnom životu i u poljskom književnom jeziku u periodu od skoro 25 godina.

Upoređenja dveju verzija poljskog prevoda potvrđuju da je u drugoj verziji H. Batovski maksimalno približio svoj tekst originalu pri čemu ostaje otvoreno pitanje nije li ga time prevodilac udaljio od poljskog čitaoca. Odgovor na ovo pitanje pretpostavlja usmeravanje translatoloških istraživanja u njegošologiji prema problemima funkcionisanja prevoda u okviru ciljne kulture s obzirom na njene specifične recepcijske dispozicije, prema analizi kvaliteta svakog posebnog prevoda na nivou makroteksta u njegovoj značenjsko-kompozicijskoj i jezičkoj autonomnosti prema originalu a isto tako u pogledu diskursno uslovljenog stava prevodioca.

Literatura:

- Batovski 1932: Batovski Henrik. Odgovor prevodioca. – *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, Београд, XII/2, 1932: 236–245.
- Bunjak 1998: Буњак Петар. Нека стилска обележја „Горског вијенца“ у пољском преводу Хенрика Батовског. – *Превођење „Горског вијенца на стране језике*. Радови са научног скупа Превођење „Горског вијенца“ на стране језике, одржаног у Подгорици 28. и 29. маја 1998. године у организацији Црногорске академије наука и умјетности. [Уредник Н. Вуковић], Подгорица: 149–161.
- Bunjak 2000: Буњак Петар. Батовски и критичари [Polonica et polono-serbica, 2001]: <http://www.rastko.rs/rastko-pl/umetnost/knjizevnost/studije/pbunjak-batovski.php>, 2000.
- Georgijević 1932: Георгијевић Крешимир. Пољски превод „Горског вијенца“. – *Српски књижевни гласник*, 16 мај, Нова серија, књ. XXXVI, бр. 2, 1932:135–138.
- Plešić 1933–34: Plešić Fran. Batowski Henryk. Petar II Petrović Njegoš, Górski wieniec, wydarzenie dziejowe z końca XVII stulecia. Ze studjum krytycznem Branka Lazarevića. Przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył ... Warszawa – 1932. Dom książki polskiej, spółka akcyjna. (»Biblioteka Jugosłowiańska« pod redakcją prof. Juljusza Benešića. Tom III. str. 161). – *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*, Ročník XII, 1933–1934: 258–266.
- Jakóbiec-Semkowowa 1988: Jakóbiec-Semkowowa Milica. Питање пољских превода „Горског вијенца“ П. П. Његоша. – *Научни састанак слависта у Вукове дане. Реферати и саопштења*. Београд – Нови Сад, 9–13.9.1988, 18/2. *Његошево песничко дело*, Београд: 329–336.
- Jovanović 1998: Јовановић Гордана. Славенизми у пољском преводу „Горског вијенца“ Хенрика Батовског. – *Превођење „Горског вијенца на стране језике*. Радови са научног скупа Превођење „Горског вијенца на стране

- језике, одржаног у Подгорици 28. и 29. маја 1998. године у организацији Црногорске академије наука и умјетности. [Уредник Н. Вуковић], Подгорица: 139–147.
- Kostić-Golubičić 1988: Костић-Голубичић Мирјана. Његошеви турцизми из „Горског вијенца“ у преводу Хенрика Батовског. - *Научни састанак слависта у Вукове дане. Реферати и саопштења. Београд – Нови Сад, 9–13.9.1988, 18/2. Његошево песничко дело*, Београд: 431–438.
- Mježva 1933: Mierzwa Jan. Górski wieniec, wydarzenie dziejowe z końca XVII stulecia, ze studjum krytycznem Branka Lazarevića. Przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył Henryk Batovski. Warszawa – 1932, Dom książki polskiej, Spółka Akcyjna. Str. 161 + 3 + 1 gycina. (Biblioteka Jugosłowiańska, Tom III.) – *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, Београд, XII/2, 1933: 224–236.
- RSHKJ 1967–1976: *Речник српскохрватскога књижевног језика*. Друго фото-типско издање. 1990. Књига трећа. Нови Сад – Загреб, 1969, Књига пета. Нови Сад, 1973.

Naida IVANOVA

SLAVIC TRANSLATIONS OF GORSKI VIJENAC AND THE TRANSLATOLOGICAL DISCOURSE OF THEIR RECEPTION

Summary

In recent article reviews and monographies about the quality of both translations of *Gorski vijenac* made between 1932 and 1958 by the Polish philologist, journalist and historian H. Batovski are examined. On this basis we analyze the discursive tendencies in the scope of exploration of Njegoš's works reaching the conclusion that the textological method dominates the evaluation of a given translation. Regardless of its theoretical soundness and rich opportunities for interpretation, the method mentioned above does not have the potential to provide a complex analysis of translators' achievements. That is why we emphasize the necessity of applying text linguistics and discursive analysis respectively not only in respect with the original, but also in respect with its translation. Adopting the analysis in question will give us the opportunity to discern the conceptual and formal inaccuracies in translation from the implemented strategies of its adaptation to the target culture.

Key words: translatology, exploration of Njegoš's works, ideologization of scientific discourse, H. Batovski.

Draško DOŠLJAK
Nikšić

OBLICI DVOJINE U TOPONIMIJI STARE CRNE GORE

Autor u radu analizira ostatke dvojine u toponimiji Crne Gore, sa posebnim osvrtom na onomastiku Stare Crne Gore. Iako starocrnogorska toponimija nije detaljno istražena, dostupni radovi i terenska istraživanja pokazuju čuvanje tragova dvojine u toponimiji posmatrane sredine. U istorijskom razvitku crnogorskog jezika, dvojina kao gramatička kategorija potpuno je iščezla ali mnogi primjeri pokazuju da se na terenu crnogorskih govora preko toponima i čuva. To su primjeri tipa: Vrta, Poda, Kuta, Luke, Gluhce, i dr. Dosadašnja istraživanja su pokazala da se ovi oblici čuvaju najbolje u toponimiji najprogresivnijih štokavskih govora.

Ključne riječi: Stara Crna Gora, toponimija, dvojina.

U svim slovenskim jezicima prvo se izmijenilo značenje dvojine pa su se tek kasnije počeli gubiti ili za nove službe upotrebljavati stari dvojinjski nastavci. Zatim, u dvojnini imamo samo dvije osnovne kategorije: slobodnu dvojinu i dvojinu uz broj dva (ili vezanu).

U najranijim epohama praindoevropskog jezika nesumnjivo je bila u upotrebi samo slobodna dvojina koja je, vjerovatno, predstavljala neku vrstu jednine. Međutim, u njegovim posljednjim epohama razvija se i vezana dvojina, odnosno dvojina uz broj dva.¹

U praslovenskom jeziku imamo ravnotežu ovih dvojin: svaka se od njih upotrebljava sa svojim određenim značenjem i u naročitim prilikama.

U većini slovenskih jezika slobodna se dvojina razvija tako da se njoj gubi značenje dvojine; te se u njima prenosi i na vezanu dvojinu, tako da se u njima dvojina kao sintaksička konstrukcija gubi (crnogorski, srpski, hrvatski, bosanski, poljski, ruski, češki). Ima slovenskih jezika koji po slobodnoj dvojnini pripadaju onim slovenskim jezicima koji je gube (slovenački) ili uspijevaju da morfološki neke vrste vezane dvojine i time spasu bar dio vezane dvojine od propasti ili od uticaja slobodne dvojine.

Štokavski tip dvojine odlikuje se pobjedom nastavaka dvojine nad oblicima množine kako samim oblikom tako i unutrašnjim osobinama njihovim – jednačenjem izvjesnih padeža. Cijela se množina u razvitku svom od kraja

¹ A. Belić navodi da od svih indoevropskih jezika imamo najbolje sačuvanu dvojinu u indijskom, zatim u grčkom. Nešto ostataka od dvojine ima i u germanskoj i romanskoj grupi jezika (v. Belić: *O dvojnini u slovenskim jezicima*, Beograd 1932, 3).

XIV vijeka nahodi u štokavskom dijalektu pod neposrednim uticajem starih oblika dvojine.

Poznato nam je da je dvojina kao gramatička kategorija iščezla u istorijskom razvitku crnogorskog jezika. Dakle, dvojiniski nastavci, odnosno dvojiniski oblici, vremenom su preuzeli funkciju množine. Ali, poznato je i to da se nešto tragova iščezle brojne kategorije, ali samo u nekim padežima, sačuvalo u toponimiji. I to, kada su u pitanju štokavski govori, ponajviše na terenu crnogorskih govora. Povod za ovaj rad su takve potvrde sa prostora Stare Crne Gore.

U Njegušima, u selu Dugi do, na sred sela se nalazi plodni do Vrta (Erdeljanović, 361). Imenica se ponaša kao plurale tantum srednjeg roda sa sljedećom paradigmom: N-A-V Vrta, G Vrta, D-I-L Vrtima. Toponim Vrta svakako treba izvoditi iz imenice muškog roda vrt u značenju bašta, gradina, njem. Garten, lekseme praslovenskog porijekla, zabilježene kako u staroslovenskom jeziku tako i u spomenicima crnogorskog jezika. Riječ je posvjedočena i u toponimiji, i u jednini i u množini, Vrti, ili Vrtovi.

Iz ovoga se vidi da mi u današnjem obliku N-A-V Vrta gledamo nekadašnji oblik N-A-V dvojine imenica muškog roda vrt. Ovakva naša uvjerenja podupire i konfiguracija terena. Imenovani potes podijeljen je potočićem na dva dijela. Iza naziva se možda kriju i podjela imovine, odnosno imovinsko-pravni odnosi, i sl.²

U Njegušima je zabilježen i jedan potes pod imenom Poda, koji, takođe predstavlja oblik sačuvane dvojine. Toponim pod ovim nazivom je zabilježen i u Vasojevićima (na više mjesta), ali i toponim Pod, potes u selu Gornje Luge, opština Andrijevića.

Navedene potvrde ostatka nekadašnje dvojine pokazuju nam da ovakvih toponima nema samo na terenu najprogressivnijih štokavskih govora,³ ali su se tu, svakako, najbolje sačuvali.

² R. Marojević navodi primjer toponima Kuta (selo u Župi Nikšićkoj) kao trag duala u slovenskoj toponimiji. On smatra da ovaj toponim čuva nekadašnji oblik nominativa duala imenice kut, te je njegovo značenje bilo „dva kuta, dva ugla“. Sa istorijskog gledišta, navodi on, toponim Kuta je duale tantum masculinum. U procesu nestajanja duala kao gramatičke kategorije i preplitanja nastavaka nekadašnjeg duala i nekadašnjeg plurala toponim Kuta je dobio deklinaciju koju imaju u množini imenice srednjeg roda. Tako je oblik masculinum-a duala Kuta postao oblik neutrum-a plurala. (V. Marojević: *Postanak toponima Kuta*, OP, knj. II, 1981, 154)

³ Po svom postanku toponimi Rudeža i Rubeža (u Župi Nikšićkoj) sigurni su tragovi duala u našoj toponimiji. Nekadašnje oblike masculinum-a duala novo jezičko osjećanje interpretira kao oblike neutrum-a plurala. (V. Marojević: *Postanak toponima Rudeža i Rubeža*, OP, knj. III, Beograd 1982, 153)

Literatura:

- Aleksandar Belić: *O dvojini u slovenskim jezicima*, Beograd, 1932.
Radosav Bošković: *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika*, Nikšić, 1990.
Crnogorski govori (zbornik radova), rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju, CANU, Titograd, 1984.
Jovan Erdeljanović: *Stara Crna Gora*, Beograd, 1926.
Petar Đorđić: *Staroslovenski jezik*, Novi Sad 1975.
Radmilo Marojević: *Staroslovenske studije*, Beograd – Kragujevac, 2000.
Radmilo Marojević: *Postanak toponima Kuta*, Onomatološki prilozi, knj. II, Beograd, 1981.
Radmilo Marojević: *Postanak toponima Rudeža i Rubeža*, Onomatološki prilozi, knj. III, Beograd, 1982.
Slobodan Remetić: *Nad ostacima dvojine u onomastici istočne Bosne*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Nišu, br. 2/3, 32–38, Niš, 1991–1992.
Vanja Stanišić: *Uvod u indoevropsku filologiju*, Beograd, 2000.

Drasko DOSLJAK

FORMS OF DUALITY WITHIN THE TOPONYMY OF OLD MONTENEGRO

Summary

The author analyzes the remains of duality in the toponymy of Montenegro, with a special emphasis on the onomastics of Old Montenegro. Although the old Montenegrin toponymy hasn't been explored in detail, the available research and field work show traces of the duality within the observed area. The historical development of the Montenegrin language and in particular the duality, as a grammatical category has completely disappeared but many examples show that it has been preserved in the toponyms such as: Vrta, Poda, Kuta, Luka, Gluhce, et al. The previous research has shown that these forms are kept in the best way in the progressive toponymy of the Stokavian speech.

Keywords: Old Montenegro, toponymy, duality.

Tomasz KWOKA
Kraków

IZMEĐU DOMAĆEG I STRANOG – – OBLIKOVANJE I IZVORI SOCIJALNOG LEKSIKONA¹ U SRBIJI I CRNOJ GORI NA PRELAZU IZ 18. U 19. VEK

U referatu će se prikazati analiza porekla i razvitka socijalne leksike u Srbiji i Crnoj Gori na prelazu iz 18. u 19. vek. Na osnovu vlastitih istraživanja, kao i rečnika jezika 18. i 19. veka (pre svega rečnikā prof. Vojislava Mihajlovića i *Rečnika jezika Petra II Petrovića Njegoša*), predstaviću odnose domaće delatke socijalne leksike i stranih uticaja na jezike Srba i Crnogoraca. Strani uticaji će biti kontrastivno prikazani, u zavisnosti od geografskog rasprostranjivanja: na severu, u Srbiji, pre svega austrijskog i mađarskog, a na jugu – italijanskog i venecijanskog porekla. Osim toga veliki deo strane leksike čine starije pozajmljenice iz turskog, latinskog i, ređe, grčkog jezika. Posebni deo te leksičke oblasti čine reči ruskoslovenskog porekla i novije pozajmljenice iz francuskog. Domaću leksiku čini stari srednjovekovni slovenski leksikon (za vreme Turaka povučen, posle oslobođenja u određenom broju povraćen), kao i nove izvedenice, posrbice i neologizmi.

Ključne reči: istorija crnogorskog jezika, istorija srpskog jezika, društvena leksika, pozajmljenice, leksikologija.

Period prelaza iz 18. u 19. vek jedan je od najvažnijih momenata u društvenoj i kulturnoj istoriji Srba i Crnogoraca, revolucionarna promena u kojoj sa prekidom viševjekovnog osmanskog političkog i civilizacijskog, pa i leksičkog, monopola Južni Sloveni odbacuju i sistem srednjovekovnog feudalizma, srednjovekovnu vizantijsko-slovensku tradiciju kojoj je naslednik bilo Tursko Carstvo. Nove političko-društvene prilike, oslobađanje od Turaka uz uspostavljanje vojne i administrativne dominacije Austro-Ugarske na severu, označile su početak evropeizacije, ulazak u opšteevropski tok novog društvenog uređenja, procvat mnogih ustanova, a sa njima i plimu novih pojmova, čiji je zadatak bio da popune nova leksička polja i daju ime novim institucijama.

Geografska promena mesta življenja (usled velikih seoba), odnosila se i na promenu načina življenja kao i karaktera slovenskog društva. Napustivši ruralne, planinske sredine Srbi su naselili ravničarske, gradske sredine sa ra-

¹ Pod pojmom društvena leksika podrazumevaju se reči iz oblasti društvenih odnosa, nazivi rovdovskih struktura i formi međuljudskih organizacija, nazivi pripadnika tih grupa, titulaturu rovdovskih, političkih, vojnih i crkvenih poglavara, nomenklaturu društvenih staleža, kao i nazivi teritorijalnih jedinica, nazivi činovnika i funkcionera lokalnih i centralnih, forme vlasništva, forme obaveza i dažbina.

zvijenim kulturnim životom, stigli na nove civilizacijske i kulturne prostore, gde su se uskoro sreli i sa novim kulturnim strujama epohe baroka, klasicizma i na kraju prosvetećenosti. Već u 18. veku Vojvodina je postala avangarda u preuzimanju i presađivanju (srednjo)evropskih kulturnih trendova. Bila je polazište, s kojeg se kultura i nove društvene struje, zajedno sa činovnicima nove srpske države, u 19. veku širile u ruralnu, kulturno i privredno zaostalu Srbiju, koja je tek posle srpskih ustanaka počela da se razvija. Na prostorima današnje Vojvodine i Južne Ugarske, u gradskim sredinama Sentandreje, Komarna, Budimpešte, Novog Sada kao i drugih gradova cvetala je nova književnost i pismenost, pojavila se i nova srpska, visokoobrazovana gradska elita, politička i kulturalna, prvo samo duhovna, a s vremenom sve više i svetovnog karaktera². Njihova dela bila su otelotvorenje parola novih književnih pravaca koji su stizali iz Evrope, direktno sa Zapada ili preko ruskih i ukrajinskih pisaca.

Ujedno, ili možda kao posledica promena kulturnih modela i političkih centara, posledica dinamike kulturnog razvoja, pojavilo se i stanje nestabilnosti jezičke norme u Srbiji 18. i 19. veka. Promene književnih jezika, primanje ruske redakcije crkvenoslovenskog jezika i, paralelni uticaj ruske kulture, izazvale su niz novih problema, a jedan od njih tiče se pitanja jezika i književnosti.

Južno od Dunava, u rustikalnoj Srbiji doba turske vladavine, slovenska tradicija, jezik, usmena književnost, sećanje na srednjovekovnu istoriju srpskih kraljeva, čuvale su se još uvek po slovenskim selima i seoskim sredinama, u okvirima zadružnih porodica, osnovnih jedinica srpskog društva tog doba. U tim sredinama, osim starih slovenskih pojmova, najveći uticaj vršio je jezik administracije, uprave, države – turski.

U (polu)nezavisnoj Crnoj Gori na kraju 18. veka je još uvek vladalo plemensko uređenje, utemeljeno na vezama krvi i teritorije (*familije, rodovi, bratstva, plemena*), sa nerešenim statusom i međusobnim odnosima teritorijalno-rodovskih jedinica (*plemena*), koji su u 17. i 18. veku sačinjavali crnogorski zbor, administrativno-pravnu instituciju crnogorskih plemena. Tek krajem 18. veka, zahvaljujući delatnosti vladika iz dinastije Njegoša – Petra I Petrovića Njegoša, kasnije i Petra II, počela su plemena Stare Crne Gore i Brda da se ujedinjuju. Iz tog perioda potiču i prvi crnogorski zakonski dokumenti: *Stega* (1796) i *Zakonik obšči crnogorski i brdski* (1798). To je datum početka savremene državne istorije, koja se može pratiti i preko objavljivanih, najčešće na cetinjskom vladličanskom dvoru, dokumenata.

Na osnovu sistematskih istraživanja društvene leksike koju sam izvršio prilikom pripreme doktorske disertacije, hteo sam da ukratko predstavim probleme oblikovanja terminologije na korpusu istorijske građe, koja obuhvata domaću (staru i novu) i stranu leksiku u periodu od 18. do polovine 19. veka. Najvažniji izvori, koje sam koristio su tri istorijska rečnika profesora Vojislava Mihajlovića (*Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду*,

² Najvažniji predstavnici bili su Gavriilo Stefanović Venclović, Zaharije Orfelin, Lukijan Mušicki, Pavle Solarić, Milovan Vidaković, te Dostitej Obradović.

ima oko 6700, *Посрбице од Орфелина до Вука* – 5500, i rukopis *Кнежева канцеларија 1815–1839. Етимолошки речник (инострани фонд)* око 4400 одредница), dok je za leksiku iz područja Crne Gore najvažniji izvor bio dvotomni *Rečnik Petra Petrovića Njegoša*, kao i rečnici romanizama iz Crne Gore³.

Široki prostor istraživanja koji obuhvata teritoriju od Vojvodine do Crne Gore i Jadrana, pruža mogućnost susreta različitih uticaja, u kojima odlučujuću ulogu imaju ekstralingvistički faktori, kao i prikazivanja raznih uticaja koji zavise od vremena i geografije. Leksika društvenih odnosa odlikuje se najvećom procentualnom prisutnošću stranih elemenata, te je najbolji pokazatelj vanjezičkih prilika, pre svega različitih političkih i društveno-kulturnih uticaja, kontakata i prestiža raznih jezika (i njihovih govornika) u određenim vremenima i teritorijama.

Zajedno sa kulturno-civilizacijskim promenama, novijim društveno-političkim uticajima, a takođe sa vojno-političkim aktivnostima, koje vode evropske snage protiv Turske, u korpusu administrativnog, društvenog, vojnog jezika pojavljuju se novi elementi, slovenski te zapadno- i istočnoevropski. Radi se pre svega o sve većoj upotrebi slovenske leksike, a takođe o uticaju ruskog i ruskoslovenskog, nemačkog i mađarskog na severu, italijanskog na jugu, te francuskog. Kad se radi o jezičkoj situaciji tog doba, sigurno se može reći da je reč o vremenu jezičkog pluralizma, kako u domenu pozajmljivanja i razvoju društvene leksike, terminologije države, društvenog i administrativnog uređenja tako i u tvorbi državne terminologije. Jezik u Vojvodini, Srbiji i Crnoj Gori tog doba odlikovao se demokratskim odnosom prema stranim uticajima, bez purističkih opterećenja (mada u nekom stepenu prisutnih). Kao što je primetila Stana Ristić, „za jezičko pozajmljivanje, osim tradicionalne upućenosti na klasične jezike, relevantno je bilo otvaranje srpskog društva u intelektualnoj sferi i sferi materijalne kulture za uticaje ruske i evropske kulture i njihovih jezika” (Ristić 2006: 139).

Pre nego što se pređe na opis onovremenih izvora i načina oblikovanja socijalnog leksikona, mora se spomenuti jedan bitan element, još uvek prisutan u 17. i 18. veku, koji je u manjem ili većem stepenu određivao karakter te društvene leksike. Radi se o srednjovekovnom leksičkom nasleđu, domaćem i stranom, sa kojim su Srbi i Crnogorci stupali u nove kulturne i civilizacijske modele, kao i jednim od bitnih aspekata nove jezičke politike novih slovenskih država, tj. problemu kontinuiteta ili diskontinuiteta upotreba prethodnih jezika, leksičkih fondova.

Od najstarijih izvora, iz doba pre turske vladavine, valja spomenuti grčki i romanske jezike. Prvi je bio posledica srednjovekovnog geopolitičkog položaja tih zemalja na razmeđu Istoka i Zapada, delom u sferi vizantijske kulture,

³ Vesna Lipovac-Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori. Budva i Paštrovići*, Novi Sad, 1997, Vesna Lipovac-Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori. Jugoistočni dio Boke kotorske*, Novi Sad 1998, Srđan Musić, *Romanizmi u sjeverozapadnoj Boki Kotorskoj*, Beograd, 1972, Бранко Л. Шоћ, *Романизми и грецизми у црногорском језику, Континентални дио Црне Горе*, Цетиње, 2002.

kao i opšteg, visokog prestiža Vizantije. Pripadnost sferi *Slavia Orthodoxa* prouzrokovala je i grčko, vizantijsko poreklo istočnohrišćanskih crkvenih termina, koji su se sačuvali do danas (dok je društvena terminologija, titulatura i terminologija dvora propala zajedno sa propašću srednjovekovnih država). Tek od 18. veka pojaviće se veliki uticaj kulturnih internacionalizama, koji su bili građeni na grčkom ili grčko-latinskom leksičkom materijalu, no koji su u Srbiju i Crnu Goru, dospevali direktno ili posredstvom drugih jezika.

Romanski uticaj spada u jedan od najdrevnijih izvora i prvenstveno se odnosi na srednjovekovnu Duklju/Zetu pa i na celo Primorje, gde su romanske pozajmljenice imale neposredni, usmeni karakter. Sledeći talas romanizama dospevao je paralelno sa turskom vladavinom na Balkanu, od 13. do 18. veka, tj. u vreme jake ekonomske, docnije i političke, supremacije Mletaka na crnogorskim Primorju, u Boki Kotorskoj. Romanizmi (iz toskanskog ili venecijanskog⁴) pojavljuju se u državno-administrativnoj terminologiji, pre svega na prostorima gde je vladala Mletačka Republika. Pod romanskim uticajem pojavila se i crkvena, katolička latinska ili italijanska nomenklatura, koja se odnosila na strukture katoličke crkve na Primorju (Bar, Kotor i Boka Kotorska⁵, Dubrovnik). Slično i nemačkim ili mađarskim crkvenim pozajmljenicama na severu.

Počev od 15. veka, na slovenski i grčko-romanski karakter socijalne leksike, naslojio se jedan mnogo jači faktor - osmanski, koji je ostavio tragove u svakom elementu života Južnih Slovena, političkom, civilizacijskom, kulturnom, duhovnom i jezičkom. O sveobuhvatnom, monopolističkom uticaju turske imperije na svakodnevni život, kulturu i jezik Južnih Slovena svedoči i veliki broj turcizama, koji je bio posledica političke i militarne ekspanzije Osmanske imperije, razvoja administracije, procesa islamizacije Slovena i stvaranja nove muslimanske vlastele. U osmansko doba turski je postao jedini izvor popunjavanja rečnika, dok je ceo sistem naziva, terminologija društva, države, administracije (osim najnižeg, lokalnog – seoskog ili plemenskog nivoa) poticao iz turskog jezika ili je turski jezik bio posrednik među drugim jezicima.

U 18. i 19. v., južnoslovenski narodi, tek što su izašli iz te tuđe, orijentalne kulture i političke zavisnosti od Osmanlija, u nove političke okolnosti ulazili su sa delom turske jezičke baštine, koju su određivali i novi, evropski kulturni modeli. Zajedno sa nestajanjem turskih institucija, nestajali su i pojmovi. Na primer, s promenom gradskog uređenja, etničke strukture gradova, sve prisutnijeg srednjoevropskog tipa gradova, nestajao je i orijentalni tip gradova, a

⁴ U Dubrovniku je korišćen toskanski (iz kojeg razvio se italijanski književni jezik), a u trgovini venecijanski dijalekat. Iz italijanskog, odnosno venecijanskog, potiče pre svega gradska terminologija, koja se razvija paralelno pod turskim uticajem, mađarskim i nemačkim, a od koje se sačuvalo više reči kao npr. *meštar, Grk, kmet, patricij, patricija, bazar, pijaca, vilan, baron, kavalir, konte, komeš, aristokratija, ekšelencija, feudalac*.

⁵ Treba imati na umu, da je celo područje Primorja, Boke Kotorske, koje se nalazilo pod venecijanskom vlašću, oblikovalo svoj, posebni tip kulture, takođe u okvirima uticaja katoličke crkve. Ovo je još jedan činilac, zbog kojeg religijska terminologija potiče u Crnoj Gori iz latinskog jezika.

sa njim i čitav niz pojmova iz tako zvane gradske kulture (sa integralnim esnafskim staležom).

Na prelazu u novu političku realnost, južnoslovenske države s jedne strane primaju, revitalizuju staru leksiku, koja je bila korišćena u srednjem veku, dok sa druge ili primaju opšteevropsku ili stvaraju svoje nove, slovenske termine. Kao primer starih slovenskih, revitalizovanih reči, mogu se navesti nazivi administrativnih jedinica i političko-administrativnih ustanova, nomenklatura činovnika, funkcionera, političkih poglavara, leksika društvenih odnosa, fiskalna, svojinska i kriminalna terminologija. Svi ti obnovljeni termini još iz srednjeg veka, koji su bili sačuvani u najnižim nivoima samoupravljanja Južnih Slovena, ponovo, od 18. veka počeli su da se koriste i na višim nivoima uprave, državnog uređenja. Može se izdvojiti vojna i crkvena leksika, koja je osim one srednjovekovne, najčešće stranog porekla i slična širom Evrope. Najstatičnija, koja u najmanjoj meri podleže promenama i uticajima, je slovenska leksika rodovskih odnosa. Pošto je jedna od karakterističnih osobina srpskog i crnogorskog stanovništva do 19. veka bio njihov seoski karakter, u Srbiji je sačuvan u selima i u okviru porodičnih zadruga, dok je u Crnoj Gori sačuvan u okvirima plemenskog i rodovskog uređenja, zato je u toj oblasti života i delu leksike najbolje sačuvana i potpuno neizmenjena leksika, stari nazivi, koji su nasleđeni iz vremena tvorenja tih ustanova. U tu oblast ulazi terminologija rodovskih institucija, zajednica koje se temelje na vezama krvi⁶. Ta leksika se čuva, sve dok se čuvaju i same porodične i rodovske institucije.

U vreme osamostaljivanja država Srba i Crnogoraca, zajedno sa razvojem institucija tih država, oblikuje se od domaćih i stranih elemenata takođe i leksika državnog uređenja, terminologija pravnih, društvenih i vojnih ustanova. Kristališući se u periodu rađanja modernih, samostalnih država i nacija, nova terminologija počinje izgrađivati novi leksički sistem sa novim rečima iz evropskog inventara, internacionalizmima, novim germanizmima, galicizmima, rusizmima. Pored postojećeg jezičkog blaga, koje su jezici nasledili iz prethodnih epoha, kao i revitalizovanih ili živih stranih termina, jezik preuzima strane reči za nove pojmove, nove ustanove.

Posebno interesantna i dinamična jezička situacija pojavljuje se na području južne Mađarske, kasnije Vojvodine i na Vojnoj granici, gde pored prestižnog i zvaničnog nemačkog (u mnogo manjoj meri i mađarskog), u 18. veku u Srbiju ulazi ruskoslovenski, te ruski jezik. Prvenstveno u Vojvodini, a posle i u Srbiji i Crnoj Gori u književnosti se pojavljuje/pojavljaju se (paralelno ili zasebno) novi jezik/jezici: ruskoslovenski i ruski, srbizirani slovensosrpski, te narodni u raznim varijantama (na kraju dositejevski i vukovski tip narodnog jezika). Ruski i/ili ruskoslovenski dovode niz novih reči, prvo u obla-

⁶ Riječ je o nazivima osnovne zajednice, porodice (*bližika, glota, grana, dim, dom, zadruga, inokovština, kuća, obitelj, ognjište, porodica, rodbina, svojta*), te širim zajednicama (*bratija, bratstvo, rod, pleme, zajednica, jato, koleno, loza, pas, srodstvo*). Nazivi poglavara (*glava, glavvar, poglavar, domaćin, domaćica, prvenac, reduša, starešina*) i članova tih zajednica (*brat, bratstvenik, zadrugar, domar, zajedničar, kućanin, otac, majka, sestra, prijatelj, roditelj, rođak, čeljade*). Među ovom terminologijom retko se mogu naći strani termini, a među njima su najfrekventniji *familija* i *fis*.

sti društvene, pa političko-vojne, prosvetne nomenklature (naročito u vreme srpskih ustanaka i posle njih). Uticaj ruskog jezika na jezike Srba i Crnogoraca, uslovljen određenim političko-društvenim okolnostima, politikom ruske imperije prema balkanskim Slovenima i prema Turskoj, jakim uticajem ruske kulture i bliskih srpsko-ruskih i crnogorsko-ruskih kontakata nije bio preveliki, no u rečnicima, kao i radu Svetozara Stijovića⁷, pojavljuje se određeni broj slavenizama. Njihov karakter odredio je, kao i u slučaju grčkog, latinskog, francuskog, da se radi pre svega o posrednim pozajmljenicama, preko pisanih izvora. U ostalim, niženavedenim, slučajevima (nemačkim, mađarskim i italijanskim), da li to zbog susedstva ili političke moći, riječ je o pozajmljenicama direktnim, usmenim, utemeljenim na direktnim kontaktima, jezicima u kontaktu.

Najveći nemački uticaj na jezik Srba dogodio se tek od kraja 17. veka, tj. posle velikih seoba sa južnih pokrajina na zemlje južne Mađarske, kao i premeštanjem pre svega srpskog stanovništva na Vojnu granicu i paralelno s jačanjem Habsburške monarhije. Na ovim prostorima, zbog civilizacijskog i kulturnog prestiža njemačkog jezika, pozicije koju je zauzimao u državnoj upravi i administraciji, zbog položaja njegovih korisnika, preneti je bila državna, administrativna, sudska, pravna, vojna, kao i kulturno-duhovna terminologija. Nemački je, kao jezik vodeće političke i vojne sile Evrope 19. veka, imao uticaj ne samo na administrativni, zvanični jezik Srba u Vojvodini, već i na njihovu svakodnevnicu⁸ – što je posledica prisutnosti nemačke manjine u Vojvodini, te individualna zavisnost od monarhije (vojna služba i sistem obrazovanja).

Sem velikog broja pozajmljenica iz nemačkog, velikog broja internacionalizama koji su dospevali preko nemačkog, taj jezik odigrao je još jednu ulogu u tvorbi nove srpske terminologije. Naime, kao izraz potrebe tvorenja nove specijalističke leksike, koja se pojavila među južnoslovenskim narodima, zajedno sa njihovim nacionalnim preporodom i političkim oslobođenjem, oni počinju da traže metode popunjavanja domaćeg leksikona. Osim širenja semantičkih polja već postojećih reči i inoslovenskih pozajmljenica, glavni način bila je tvorba kalkova, pre svega nemačkih termina⁹.

Drugi jezik, koji je u 18. i 19. stoleću imao snažan uticaj na jezik habsburških Srba, jeste mađarski. Od kraja 17. veka, vremena dolaska Srba u Mađarsku, počinju direktni kontakti, političko-administrativne, kulturne, kao i svakodnevne prirode, koji su uticali i na jezik i na leksiku.

Paralelno sa turskom vlašću, na delu teritorije Crne Gore pored plemenskog uređenja, politički, ekonomski i kulturni uticaj vršila je Mletačka Republika. No, već u 18. i 19. veku romanizmi su stizali iz dva izvora – kao nasle-

⁷ U ukupnom broju 1500 slavenizama, 360 je samo ruskog, dok 235 samo ruskoslovenskog porekla.

⁸ U Vukovim rečnicima, kao što je istraživao Asim Peco, može se naći više germanskih pozajmljenica: u 1. izdanju oko 200, dok u drugom 280, što je pokazatelj brzog pozajmljivanja nemačkih reči u srpski jezik. Većinu njih Vuk je obeležio geografskim kvalifikatorom zisevernih područja Vojvodine, dok vek kasnije to postaju opšte reči.

⁹ Kao primeri mogu se navesti *velegrad*, *malograđanin*, *gradonačelnik*, *rukovodilac*, *zločin*, *veleposednik*, *zemljoposjednik* i *punomoć*, *veronauka*, *vidokrug* i dr.

de viševjekovne slovensko-romanske simbioze i kontakata slovensko-venecijanskih, te posredno, preko nemačkog, kao kulturno-politički uticaj Beča. U 19. veku, neposredni romanizmi su se odnosili pre svega na apstraktne pojmove, dok su nove austro-nemačke forme pomerale starije romanske. Italijanizmi su dopirali pre svega preko nemačkog i francuskog. Odnosili su se na oblasti u kojima su Italijani bili poznati, tj. na bankarsku, muzičku, pozorišnu, arhitektonsku i vojnu terminologiju. I u drugim krajevima, veliki broj termina poreklom romanskih (latinskih, italijanskih i francuskih) došao je posredstvom nemačkog ili italijanskog, ili, u zavisnosti od teritorije, istovremeno iz više izvora. Ti leksički dubleti stizali su iz Italije i Venecije (Crna Gora i Boka), ili iz nemačkog, francuskog i ruskog (Srbija, Vojvodina)¹⁰.

U vreme ulaska novih država balkanskih Slovena u svet modernih zemalja, počeo je i period ulaska pozajmljenica iz francuskog jezika, pre svega iz vojne terminologije i sveta kulture. Taj se period odnosi tek na 19, a pre svega na 20. vek, naročito posle Prvog svetskog rata.

Poslednju grupu stranih reči čine grupa internacionalizama, kulturnih evropeizama, koji su bili građeni na osnovu grčkog ili grčko-latinskog leksičkog materijala, ali su pozajmljeni direktno ili posredstvom nemačkog ili francuskog, ruskog, italijanskog. U tu grupu spadaju različite vrste leksike, kako stručne tako i apstraktne. Veliki deo te leksike je već u 18. veku odomaćen, o čemu svedoče i brojne izvedenice.

Istraživajući stranu leksiku u 18. i 19. veku (na osnovu dva Mihajlovićeva rečnika), Ristić navodi da administrativno-pravnu terminologiju na teritoriji današnje Vojvodine čine pre svega latinizmi, manje germanizmi, talijanizmi, galicizmi, greizmi. „Po istorijskim prilikama u kojima se našlo srpsko društvo 17. i 18. veka, naročito onaj deo sa teritorije današnje Vojvodine (odakle je uzeta osnovna građa razmatranog korpusa), u ovom tipu leksike očekivali smo brojnije prisustvo germanizama i hungarizama. Međutim, preovlađivanje latinizama može se tumačiti tradicionalno dominantnim uticajem latinskog i grčkog u intelektualnim i oficijelnim sferama srpskog književnog jezika od njegovih najranijih faza razvitka do danas” (Ristić 2006: 147). Međutim, kao što su pokazala istraživanja, većina tih latinizama i helenizama ipak je dospela posredstvom drugih jezika pa se mogu tretirati kao germanizmi, hungarizmi, rusizmi ili galicizmi.

U vojnoj terminologiji, koja je za vreme Turaka bila turskog, a pod Habsburškom monarhijom, nemačkog porekla, s vremenom su ulazile pozajmljenice iz francuskog, pored starijih nemačkog, turskog, ruskog i italijanskog porekla.

¹⁰ Kao primer raznih puteva pozajmljivanja, može se navesti nomenklatura naziva teritorijalnih jedinica i društveno-političkih institucija (*monarhija, provincija, revir, republika, guverman, guverman, administracija, kabinet, konzilijum, parlament, partija, prezidijum, senat*), kao i nazivi pripadnika društvenih slojeva i činovnika: *ekselencija, kavalir, kavalerist, konzul, kaštelan, rektor, ambasador, asesor, gubernator, guverner, direktor, majordom, ministar, notar, sekretar premijer, prefekt, senator, prezident, princ, princeza, gvardijan, žandarm*, koji su u raznim periodima i na raznim područjima, dospevali iz više pravaca: iz nemačkog, francuskog, italijanskog ili ruskog.

Razvoj terminologije društvenog uređenja, jezičke paradigme moderne evropske države 19. veka, išao je paralelno na dva nivoa. Sa jedne strane prilično velik broj reči domaćeg, slovenskog porekla. Među njima bile su reči srednjovekovnog postanka koje su se posle turskog perioda vratile sa lokalnih nivoa, na nivo lokalne i centralne administracije¹¹, kao i novi derivati, kalkovi. S druge strane, ulazeći u orbitu evropskih zemalja, zajedno sa implementacijom novog društvenog uređenja i novih institucija, nove pozajmljenice iz glavnih svetskih jezika popunjavale su prazna leksička mesta, stvarale sistem nove terminologije. Nije to više jedan izvor, kao ranije, kad je čitav leksikon monopolistički popunjavao samo turski, već jezički pluralizam, ruski, nemački, mađarski, francuski.

Period prelaza iz 18. u 19. vek čini jedan specifičan, veoma dinamičan period ne samo u političkoj, društveno-kulturnoj istoriji Srba i Crnogoraca, no i na planu jezika i književnosti. Posle četvorovekovnog turskog vladanja, nastao je period početka evropeizacije, diskretne industrijalizacije (u Vojvodini već od kraja 18. veka). To je takođe period prosvetljenja u kojem u prvi plan dolazi utilitarizam, demokratizam, i koji se pretvara iz dotad ekskluzivne književne delatnosti i jezika elita, u elemenat opštedruštvene kulture. Posle srpskih ustanaka i postepene izgradnje nezavisne države Obrenovića, a u Crnoj Gori preko plemenskog saveza i spajanja plemena pod vlašću vladika i vladara dinastije Petrovića, nove države zahtevaju i svoju vlastitu, ispričanu u svojem jeziku – terminologiju. Socijalna terminologija, leksika javnog i društvenog života, kao jedan od glavnih indikatora političko-društvenih promena, najpodložnija stranom uticaju leksička oblast, može da pokaže i nove kulturne, civilizacijske i jezičke izvore, kao i odnos ljudi i vlasti prema prošlosti. U slučaju srpske i crnogorske terminologije društva i države, nije to odnos prekida i zaborava, diskontinuiteta, nego mirne (r)evolucije sa zadržavanjem jednog broja stare leksike (uz odgovarajuće ustanove, institucije) i povratkom rečnika slavne srednjovekovne prošlosti, uz otvoreni i nesmetan ulazak reči iz opšte evropske struje. Bez purizma, sa slobodnim razvojem leksike. Osim strane leksike, koju čine davni grcizmi i turcizmi, te germanizmi i mađarizmi (sever) i italijanizmi i venecijanizmi (jugo-zapad) iz nedavnog perioda, pojavljuju se i nove reči iz francuskog, ruskog. Taj leksički pluralizam je jedna od bitnih karakteristika, da u zavisnosti od teritorije iste reči, istog porekla dospevaju iz raznih izvora, paralelno postoje u terminološkim sistemima te dve države (na severu iz nemačkog, na jugu iz italijanskog).

Najveću ulogu u tvorenju strane terminologije društva i države (analogno do grčkog u srednjem veku, i turskog u sledećem periodu) odigrao je u to vreme njemački jezik, zvanični jezik monarhije Habsburgovaca, posredstvom kojeg je posuđivano mnogo reči drugačijeg porekla (latinskog, francuskog, italijanskog). Taj broj germanizama nekako je bio manji u južno-zapadnim krajevima, u Crnoj Gori i Boki Kotorskoj, gde je više bilo romanizama.

¹¹ Primer *knjaza* i *vožda* pokazuje i uticaj raznih stilova, idioma jezika (ili i raznih slovenskih jezika), dok je *vladika* kao jedna, živa leksema u upotrebi od najdavnijih vremena, koja se pored više značenja sačuvala u svesti južnoslovenskih naroda kao titula crkvenog i političkog poglavara Crne Gore do polovine 19. veka.

Literatura:

- Ајдуковић, Јован, 1997: *Русизми у српскохрватским речницима. Принципи адаптације. Речник*, Београд, 1997.
- Фотић, Александар, 2005: (уред.) *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд, 2005.
- Hadrovič, Laslo, 1986: *Mađarski elementi u srpskohrvatskom jeziku*, Novi Sad.
- Ивић, Милка, 1996: *Општи поглед на проблем туђица, у: О лексичким позајмљеницама. Зборник радова са научног скупа Стране речи и изрази у српском језику*, Суботица-Београд, с. 11–16.
- Ивић, Павле, 1980: *Развој терминологије у језику средњовековних Срба*, Глас САНУ CCCXXV, књ. 11, Београд 1980, с. 469–473.
- Ивић, Павле, 1986: *Српски народ и његов језик*, Београд, 1986.
- Клајн, Иван, Шипка, Милан, 2007: *Велики речник страних речи и изрази*, Нови Сад.
- Макуљевић, Ненад, Столић, Ана, 2007: (уред.) *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Београд, 2007.
- Михајловић, Велимир, 1972-1974: *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду*, т. I, Нови Сад 1972; т. II, Нови Сад, 1974.
- Михајловић, Велимир, 1992: *Кнежевска канцеларија 1815–1839. Етимолошки речник (инострани фонд)*, Нови Сад.
- Карацић, Вук С., 1935: *Српски рјечник*, 4. издање, Београд.
- Михајловић, Велимир, 1982-1984: *Посрбице од Орфелина до Вука*, т. I (Б-О), Нови Сад 1982; т. II (П-Ш), Нови Сад 1984.
- Мусић, Срђан, 1977: *Романизми у говорима наше јужне јадранске обале и њеног залеђа, у: Везе српскохрватског језика са другим језицима у синхроничској и дијахроничској перспективи*, Научни Састанак Слависта у Вукове дане, Реферати и саопштења, бр. 6, Београд, с. 331–339.
- Ресо, Asim, 1986: *Germanizmi u Vukovi Srpskom rječniku iz 1952*, Filologija br. 14, Zagreb, s. 271–282.
- Поповић, Иван, 2007: *Историја српскохрватског језика*, Београд-Лазаревац-Крагујевац.
- РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*, т. I–VI, Нови Сад, 1967–1976.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, т. 1–17, Београд, 1959–2007.
- RJAZU: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, t. I-XXIII, Zagreb, 1880–1976.
- Ристић, Стана, 2006: *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма*, Београд.
- Stachowsk i, Stanisław, 1973: *Fonetyka zapożyczeń osmańsko-tureckich w języku serbsko-chorwackim*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1973.
- СТИЈОВИЋ, Светозар, 1992: *Славенизми у Његошевим песничким делима*, Нови Сад-Сремски Карловци.
- Škaljić, Abdulah, 1973: *Turcizmi u srpskohrvatskom – hrvatskosrpskom jeziku*, Sa-gajevo.
- Вукомановић, Славко, 2006: *Српски језик и његов развој*, Београд, 2006.

BETWEEN DOMESTIC AND FOREIGN – DEVELOPMENT AND
ORIGINS OF THE SOCIAL VOCABULARY IN SERBIA AND
MONTENEGRO ENCOMPASSES THE PERIOD OF THE 18th
AND 19th CENTURY

Summary

The article presents analysis of the origins and development of the social vocabulary in Serbia and Montenegro and encompasses the period of the 18th and 19th century. Based on my own research as well as on 18th and 19th century dictionaries (primarily Vojislav Mihajlovic's dictionaries and the Petar II Petrovic Njegos' language dictionary), I will present the relations of domestic social vocabulary and foreign influences on the languages of Serbs and Montenegrins. Foreign influences will be presented contrastively, depending on the geographic dispersal: in the north, in Serbia, mostly Austrian and Hungarian, while in the south, in Montenegro – Italian and Venetian influences. In addition, much of the foreign vocabulary consists of older loanwords of Turkish, Roman and, rarely, Greek origin. Separate part of this lexical group consist of words of Russian, Russian-Slavic (Ruskoslovenski) and later French origin. Domestic vocabulary is composed of the old, medieval Slavic words (forgotten during the Turkish occupation and, to some extent, recovered after the liberation) as well as new derivatives, new Serbian or Montenegrin words and neologisms.

Keywords: history of Montenegrin language, history of Serbian language, social vocabulary, loanwords, lexicology.

Adnan KADRIĆ
Sarajevo

OSVRT NA TERMIN *CRNOGORSKI JEZIK* U JEDNOJ DVOJEZIČNOJ ALHAMIJADO GRAMATICI S KRAJA 19. STOLJEĆA

U radu se skreće pažnja na obimnu alhamijado gramatiku *Bosanski turski učitelj*, koja je objavljena 1893. godine u Carigradu. Skrećemo pažnju na koncepciju i narav gramatike. Riječ je o gramatici Južnih Slavena, odnosno gramatici bosanskog, srpskog, hrvatskog, dalmatinskog i crnogorskog jezika. Želimo naglasiti da spominjanje crnogorskog jezika u Berbićevoj gramatici nije samo usputno: crnogorski jezik se spominje u najvažnijem dijelu *Gramatike*, dijelu u kojem autor definira svoju koncepciju i narav djela. Prema izloženome, jasno je da Berbić sve spomenute jezike (bosanski, srpski, hrvatski, dalmatinski i crnogorski) smatra nominalno ravnopravnim – vrijednim spominjanja i temeljitijeg gramatičkoga opisa.

Ključne riječi: historija jezika, nominacija jezika, crnogorski jezik, 19. stoljeće.

1.0. Uvodne napomene

Pitanje nominacije jezika Južnih Slavena nije riješeno ni na Bečkom književnom dogovoru 1850. godine. Ni samim učesnicima Bečkog dogovora, izgleda, ili nije bilo jednostavno do kraja odrediti taj naziv „zajedničkog jezika“, ili se, pak, nisu mogli otrgnuti od političkih utjecaja i aspiracija. Pozitivno je to da su postavljena neka temeljna pravila za budući razvoj jezika (ili jezika) iste štokavske osnove, ali je opet „zvanični jezik“ na širim južnoslavenskim prostorima uglavnom određivala vlast. Tako će i nominacije jezika više odražavati razvoj političkih odnosa, nego što će to biti predmetom intervencije i/ili dogovora jezikoslovaca. I sam autor gramatike koju implicite predstavljamo u ovom radu svjestan je procesa utjecaja «vlade» na procese kodifikacije i standardizacije određenog jezičkog idioma („*Stoga, svaka nacija svoje vlade zvanični jezik da lasno postigne materinim jezikom iztumačene rēčnike i po novoj metodi gramatike i govore da napišu i štampaju vrlo potrebno je...*“ (Ibrahim Berbić, *Bosanski turski učitelj*, 1893. godina). Prema mišljenju Berbića, nacija ima aktivnu ulogu u afirmaciji i kodifikaciji jezika, a vlast je dužna da pomogne pitanja kodifikacije.

2.0. Spominjanje naziva (crnogorski) jezik

U ovom radu ne želimo ulaziti u jezičkopolitičke probleme nominacije jezika, već naprosto želimo dati još jedan podatak koji na historijski utemeljen način može barem donekle upotpuniti današnju jezikoslovnju misao u Crnoj Gori, osobito u oblasti proučavanja historije jezika, ali donekle i u oblasti proučavanja gramatičkog sistema jezika. Pored naziva za ostale jezike Južnih Slavena, u gramatici *Bosanski turski učitelj* autora Ibrahima Berbića (1893) navodi se i termin *Karadağ lisani – crnogorski jezik*.

Bosanske salname, kao dokumenti o osnovnim podacima upravnih tijela Bosanskog vilajeta pri kraju osmanske uprave, mjestimično nude i podatke o nazivima jezika u Bosni u predaustrougarskom periodu, ali su ti nazivi više sociolingvistički uvjetovani. Tako, u skladu i sa predstandardizacijskom situacijom u normiranju jezika općenito u Bosni, u salnamama nalazimo termine bosanski i bošnjački jezik, zatim srpski jezik, dok za hrvatski jezik ne nalazimo, uvjetno govoreći, odgovarajuće nominacije kakvu nalazimo u *Putopisu* Evlije Čelebija. Razlika je u „pogledu izvana“ i „pogledu iznutra“ u jezičku situaciju određenih administrativnih krugova. Evlija Čelebi je koristio neujednačene termine, a kao putopisac i sam je davao stavove o jeziku i sa pogledom izvana i iznutra – tako Evlija koristi i naziv hrvatski jezik – kad promatra jezičku situaciju i izvan Bosanskog ejaleta, iako ga vrlo često naziva i „jezikom Latina“ (bosanskih Latina – op. A.K.) / *Latince*, uglavnom prema ranijoj nominaciji koju taj jezik ima u rječniku Muhameda Hevaija Uskufija. Što se tiče jezika Bošnjaka, Evlija Čelebi ga imenuje također i izvana i iznutra – kad govori o jeziku Bošnjaka u Slavoniji, Egriju, okolici Budima, Vidinskom Sandžaku, Jagodini, Užicu, Pljevljima, Čajniču, Foči, Stocu, Ljubinju, Novom, Gabeli, Kladovu i brojnim drugim krajevima izvan i u Bosni, onda često, kao Turčin, koristi naziv „jezik Bošnjaka, bošnjački“, ali kada opisuje jezičku situaciju u Bosni, tačnije u Sarajevu, on navodi da Bošnjaci vole više koristiti za sebe naziv *Bosnevi – bosanski, Bosanac* i sl., pritom se dodatno pozivajući na Uskufijev bosansko-turski rječnik u kojem se jezik imenuje kao *Bosnaca – bosanski jezik*. Osman Šehdi Bjelopoljak 1758. godine sreće skupinu od oko tri stotine Crnogoraca u Rusiji, privremeno nastanjenih u posebnom kvartu na južnom izlazu iz Moskve. Kad je osmanska delegacija vidjela Crnogorce i kad su Crnogorci vidjeli osmansku delegaciju, krenuli su jedni prema drugima u susret. Osman Šehdi Bjelopoljak u svom izvještaju sultanu piše kako su odmah otpočeli prislan razgovor. Ono što je spojilo, na veliku začuđenost Rusa, te dvije skupine jeste činjenica da je dosta ljudi iz delegacije osmanskog ambasadora Osmana Šehdija Bjelopoljaka bilo porijeklom iz Bosne. I jedni i drugi su požurili da razmijene informacije o „rodnom kraju“ a ono što ih je spajalo, između ostaloga, jeste i jezik kojim su govorili. Doduše, Osman Šehdi Bjelopoljak, prema rukopisu *Sefaretname* koji se čuva u Topkapi Saraju, taj jezik imenuje dva puta kao *Bosna lisânu – bosanski jezik*.¹ To je, zapravo,

¹ Sefaretname-i Osman Şehdi, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine, 1577, 40b.

nominacija na osnovu činjenice da su ljudi iz Bosne koji su zajedno sa njim putovali u Rusiju razgovarali sa Crnogorcima bili Bošnjaci, te da su svoj jezik, vjerovatno, i nazivali onako kako to stoji kod Osmana Šehdija Bjelopoljaka – bosanskim jezikom (*Bosna lisâni*). Da su pisali Crnogorci takve izvještaje, pretpostavka je da bi nominacija jezika bila malo drukčija. Radi se naprosto o nominacijskom „pogledu iznutra“ i nominacijskom „pogledu izvana“. U brojnim putopisima i izvještajima na osmanskome turskom jeziku često se može naći termin „halk lisâni“ / narodni jezik i slični termini, koji služe kao svojevrsni eufemizam i neutralno rješenje pri nominaciji jezika u određenom kraju. No, logično je da, ako u brojnim dokumentima postoji i naziv za neki narod, da se i „narodni jezik“ naroda o kojem se piše često naziva prema samom imenu naroda ili kraja u kojem se govori taj jezik. Često dolazi i do preklapanja imena jezika sa imenom određene oblasti koju naseljava određeni narod, tako da se taj termin širi i na pripadnike, uvjetno govoreći, istog naroda (po vjeri) u susjednim oblastima. Nesuglasje u historijskoj (ne)podudarnosti nominacije jezika prema imenu oblasti i prema imenu naroda najčešće dolazi zbog činjenice da se određene oblasti milom ili silom, ili iznutra ili izvana, ujedinjuju ili prisajedinjuju prvotnoj oblasti po kojoj je taj jezik dobio ime, te da se proces konačnog nacionalnog definiranja zaokružene teritorije i jezika odvija relativno kasno i neujednačeno. Moguće je da se jezik nazove i po narodu i po određenom regionalnom historijsko-geografskom entitetu, kako se da zaključiti i iz gramatike *Bosanski turski učitelj* Ibrahima Berbića, štampane 1893. godine. Tu se sreću nazivi na osmanskome turskom: *Srp Lisani – jezik Srba, Hrvat lisani – jezik Hrvata, Bošnjak lisani – jezik Bošnjaka, ali i Bosna lisani – bosanski jezik, Dalmaçya lisani – dalmatinski jezik i Karadağ lisani – crnogorski jezik*.

Što se tiče gramatike, ona je zapravo strukturalno složeno dvojezično gramatičko djelo: sastoji se od dvije uporedne gramatike na istoj strani, odvojene vertikalnom linijom. Gramatika osmanskog jezika data je na bosanskom jeziku, dok je opis gramatike bosanskog / hrvatskog / **crnogorskog** / srpskog / dalmatinskog jezika dat na osmanskome turskom jeziku. Ima preko 250 gusto kucanih strana, sa približno pedeset redova na svakoj stranici. Pisana je arebi-com, na bosanskom i na osmanskome turskom jeziku. Nalazi se u brojnim arhivskim zbirkama u Istanbulu, Ankari i Sarajevu, Tuzli, Tešnju itd.² Po svojoj zanimljivosti gramatika je ušla i u veliku dvanaestotomnu enciklopediju na turskom i na engleskom jeziku *Osmanli*³. O značaju gramatike sa kulturološkoga i stručnog aspekta samo donekle govori i podatak da je ona bila uvršta-

² Na gramatiku je skrenuta pažnja još ranih tridesetih godina 20. vijeka (Handžić 1933: 60), a i kasnije je spominjana (Šabanović 1973: 604). Spominje je i Ždralović (1988: 332), dok se njeno “lingvističko” proučavanje vezuje tek za sedamdesete godine 20. vijeka. Srđan Janković koristi je kao izvor za pisanje rada *Ortografsko usavršavanje naše arebice u štampanim tekstovima* (POF 38; 1989: 9–40). M. Karadža-Garić i H. Vajzović-Glibanović u kraćem radu *O gramatičkoj terminologiji u djelu Bosanski turski učitelj* iznose neke osnovne podatke o gramatičkim terminima u gramatici. Karadža i u svojoj objavljenoj doktorskoj tezi (Sarajevo 1983: 303–308) također iznosi slične konstatacije.

³ Kadrić 1999: 524–529.

vana u važnije projekte Instituta za jezik u Sarajevu – *projekt transliteracije i obrade alhamijado tekstova* (1976), odnosno tekstova na nekom od slavenskih jezika pisanih arebičkom grafijom.

U spomenutom Berbićevom dvojezičnom djelu gramatički opis našeg jezika dat je na turskom jeziku, dok je gramatika turskog jezika data na našem jeziku. Radi se o jedinstvenom djelu takve koncepcije na zapadnom Balkanu, pa i šire. Samo sa aspekta metode ubraja se u kontrastivna gramatička djela, ali ne i sa aspekta jezičke analize, a s obzirom na jezik, u dvojezične (bilingvalne) gramatike. S obzirom na broj strana, ubraja se u obimnije alhamijado gramatike u 19. vijeku. Kako smo u uvodu napomenuli, više je *deskriptivne* nego *preskriptivne* naravi. U prvom planu je, stoga, opisivanje gramatičkog sistema a ne propisivanje određene norme, iako ima i elemenata koji su sastavni dio opisa određenog standardnog idioma. Dakle, bez obzira na značajnu normativnu toleranciju u opisu gramatičkog sistema jezika, ona posredno ukazuje i na već poznate razvijene tokove standardizacije u gramatikama s kraja 19. stoljeća. Pretpostavka je da je autor pisao gramatiku još za vrijeme boravka osmanske administracije u Bosanskom ejaletu, ili, pak, za Bošnjake koji su živjeli u Turskoj, dok se štampano izdanje gramatike pojavilo kad je autor gramatike unio reformu u obilježavanje arebičkih fonema koje ne postoje u turskom jeziku a postoje u južnoslavenskim jezicima, tačnije nakon objavljivanja grafopisno-pravopisnog djela *Sa starom i novom jazijom Bosanska elifnica* 1886. godine. Za štampanje svojih djela na bosanskom a pisanih arebičkom dao je da se izliju posebni štamparski kalupi za foneme koje su osobene za bosanski jezik a nema ih u orijentalnim jezicima.

Mnogi historičari jezika na južnoslavenskom govornom području iz određenih, često i iz neznanstvenih razloga izostavljaju ili preskaču čak i mogućnost da je nominacija bosanski i/ili crnogorski jezik postojala izvan konteksta ispolitizirano nametnutog termina u određenom povijesnom kontekstu. Ako bismo i prihvatili stav da je Vuletić pisao *Gramatiku bosanskog jezika* po zadatku Kalajevog režima u Bosni, ipak ostaje nerazjašnjeno pitanje zašto bi Ibrahim Berbić, koji je predstavljao još uvijek prisutnu proosmansku struju među Bošnjacima u austrougarskom periodu, također pisao deskriptivnu gramatiku *bosanskog / hrvatskog / srpskog / crnogorskog / dalmatinskog* jezika sa teorijskim polazištem koje ćemo pokušati iznijeti u ovom skromnom prilogu. Kod Berbića se, dakle, ne radi o utjecaju ilirskog pokreta jer Berbića u načelu nisu ni zanimale ideje ilirskog pokreta. Ono što je osobeno za njegovo djelo jeste činjenica da se u gramatici nije usmjeravao prema tadašnjoj popularnoj redukciji naziva za južnoslavenske jezike na širem zapadnom južnoslavenskom govornom prostoru. Stvara se dojam da je svojim djelom i on želio odgovoriti na novu historijsku situaciju u oblasti nominacije jezika (osobito čitateljima na osmanskom turskom jeziku), situaciju koja se sastojala u sljedećem: u vrijeme dok je pisao gramatiku, Srbija je već stekla nezavisnost, Crna Gora je bila nezavisna, Hrvatska se budila, a Dalmacija je još uvijek bila važna historijsko-geografska činjenica. Implicite odgovarajući na pitanje kojim se jezicima govori u svim gore navedenim krajevima, uključujući i Bosnu, on eksplicite piše da sastavlja gramatiku jezika Bošnjaka, Srba, Hrvata, jezika

Dalmacije i Crne Gore, odnosno gramatiku bosanskog / srpskog / hrvatskog / dalmatinskog i crnogorskog jezika.

Berbićeva gramatika i koncepcija jezikoslovnog nazivlja istodobno može pomiriti sveprisutni znanstveni stav među jezičarima o tome da se radi o *gramatičkom sistemu* koji je gotovo "isti" u svim jezicima koje Berbić spominje (bosanskom, hrvatskom, srpskom, crnogorskom, dalmatinskom), ali također i mišljenje da se, pri opisu tog sistema kod različitih naroda, koriste različite nominacije „za imenovanje jezika kojim određeni narod govori“. Zašto je to Berbić radio? Odgovor je jasan: Berbić svoju gramatiku ne piše samo Bošnjacima, već koristi i primjere iz drugih južnoslavenskih gramatičkih tradicija, a kada Turcima i drugim strancima, koji ipak ne moraju znati sve (ne)sporazume oko imenovanja jezika, želi objasniti jezičku situaciju na zapadnom Balkanu, on naprosto mora stvari pojednostaviti objašnjenjem da se u biti radi o *gramatici Južnih Slavena* (Cenub-ı İslav... gramatikası). Kada dalje želi eksplicirati na koje se jezike odnosi spomenuta zajednička „gramatika Južnih Slavena“, onda on daje pojedinačne nazive za jezike: bosanski, hrvatski, srpski, dalmatinski i crnogorski jezik.

Berbićevu namjeru da pruži opis više jezika iz skupine južnoslavenskih jezika, među kojima, dakako, svoje posebno mjesto ima i *crnogorski*, potvrđuje i sljedeći završetak gramatičkog dijela koji se odnosi na opis našega jezika koji ćemo dati u transliteriranoj formi:

[...Cenub-i İslav ya'ni Boşnak ve Sırb ve Hrvāt ve **Kara Dağ** ve Dalmaçyā Lisānının gramatikası tamām oldı.

Ey lisān öğreneği arzu iden
Gayret it bu kitābı elde it!" , str. 222a].

Prijevod:

(...Dovršena je gramatika *JUŽNIH SLAVENA*, odnosno gramatika jezika Bošnjaka, Srba i Hrvata, jezika crnogorskoga i dalmatinskoga.

*O ti koji žudiš da jezik naučiš
Potrudi se ti da Knjigu ovu o/usvojiš!... str. 222a).*

Faksimil:
Završna stranica Berbićeve gramatike
na kojoj se spominje da se radi i o gramatici crnogorskog jezika

Pri pažljivom čitanju Berbićeve gramatike možemo zaključiti i sljedeće: sam **gramatički sistem svih spomenutih jezika – crnogorskog, bosanskog, srpskog, hrvatskog** (pa i dalmatinskog u to vrijeme) **isti je** (ista klasifikacija vrsta riječi, isti broj padeža, isti broj rodova, isto značenje i podjele glagola na vrste i sl.). Berbić ne ukazuje na razlike u gramatici, osim što katkad daje određene napomene o leksici, na primjer, u jeziku Srba ili u akcentima i izgovoru jata u određenim dijelovima Bosne.

Kada autor gramatike piše o izgovoru jata, on ne propisuje određeni izgovor (ijekavicu, ekavicu ili ikavicu), nego samo opisuje kakva je promjena jata prisutna u određenim krajevima. Nadalje, Berbić je za obradu gramatičkih cjelina koristio primjere iz svakodnevnog života, zatim primjere iz junačke epske poezije južnoslavenskih naroda i dijalekata iz različitih krajeva. Ima tu, sasvim prirodno, i ikavice i ekavice i ijekavice.

3.0. Kraći sadržaj Gramatike

U ovom osvrtu nema potrebe detaljno pisati o koncepciji gramatike. No, da bismo ukazali na to da se ne radi o nekom manjem djelu nevažnom sa aspekta jezikoslovne struke, ukratko ćemo dati nazive većih cjelina i poglavlja u gramatici Južnih Slavena, odnosno jezika Bošnjaka, Srba, Hrvata, te *crnogorskog* i *dalmatinskog* jezika, kako slijedi:

GRAMATIKA BOSANSKOG, SRPSKOG, HRVATSKOG, CRNOGORSKOG I DALMATINSKOG JEZIKA : Sadržaj

Gramatika /'ilm-i kavâ 'id;
Morfologija /'ilm-i sarf,
Prilog, podlog,
Priglasice (naglasak),
Narječja, Suglasnici, samoglasnici,
Derivacija, prefiksi, sufiksi, Složeni izrazi
Vrste riječi i podjela,
Pisanje riječi, ortografske osobitosti
(latinica : arabica)

IMENICE

Rod i broj kod imenica

Prepoznavanje imenica m.r.

Prepoznavanje imenica ž.r.

Prepoznavanje imenica s.r.

Objašnjenje padeža kod imenica

Šest padeža

- Padeži množine m.r. imenica koje se završavaju na suglasnik
(jednina : množina)

Gubljenje fonema kod jednosložnih imenica m.r.

Imenice m.r. u kojima nema gubljenja suglasničkih fonema

Promjena fonema u množini imenica

Druga deklinacija - ženski rod

Padeži imenica ž.r.

izuzeci

Treća deklinacija - srednji rod

PRIDJEVI

Rod u pridjeva

Podjela pridjeva

Opći pridjevi

Poređenje pridjeva

Brojevi (kao vrsta riječi)

Podjela brojeva

Prosti brojevi

Redni brojevi

Osnovni brojevi

(padeži jednine)

ZAMJENICE

Podjela zamjenica
Deklinacija zamjenica
Povratne zamjenice
Pitajuće zamjenice
(padeži jednine i množine)
Pokazne zamjenice
Odnosne zamjenice

GLAGOLI (definicija)

Podjela glagola
Konjugacija glagola
Poluprošlo vrijeme
Prošlo vrijeme
Složeno prošlo vrijeme
Davnoprošlo vrijeme
"Pridežni" vid promjene
(nastavci)
Promjena pomoćnih glagola
Svršeno sadašnje vrijeme
Vrijeme polusvršeno
Vrijeme skoroprošlo
Vrijeme prošlo
Vrijeme buduće
Zapovjedni način
Vrijeme sadašnje
Vrijeme poluprošlo
Vrijeme skoroprošlo
Vrijeme prošlo
Vrijeme davnoprošlo

I. promjena

Prošlo vrijeme od gl. "tonuti"

II. promjena

Glagoli na oblik "dvoriti"

III. promjena

Glagoli na oblik "preti (se)" – perem (se); kleti, peti i sl.
(sadašnje, buduće, prošlo vrijeme, imperativ)

-DI sifati

Radni glagolski pridjev

Složenice u glagola

Konjugacija glagola: sapeti – sapnem; oteti – otmem; denuti – denem;

"određeni" način infinitiva

promjena gl. "vijeti"

(sadašnje, prošlo buduće vrijeme, imperativ, pridjevi glagolski,
upotreba u poeziji)

IV. promjena

promjena glagola na oblike:

1. vid "pjevati – pjevam"
(*prošlo, sadašnje, buduće vrijeme, imperativ*)
2. vid "orati : orem"
(*prošlo i buduće vrijeme, imperativ*)
3. vid "držati – držim"

V. promjena

promjena gl. na oblik „njegovati – njegujem“
(*prošlo, buduće vrijeme, imperativ*)

VI. promjena

1. vid "tresti – tresem"; 2. vid „žeći – žežem“
3. vid "čuti – čujem"

nastavci kod promjene glagola

vrijeme poluprošlo

skoroprošlo vrijeme

zapovjedni način

prošlo pridjev na -VŠI; sprežni pridjev na -L

prošli neprelazni pridjev; (trpni) na -N ili -T

(vrijeme prošlo, davnaprošlo, buduće)

NARĀČICE (zarf u hal)

(podjela)

(radi, razma, svrh, sproću, suprot, uvrh)

SVEZE

(podjela)

USKLICI

Nakon opisa jezika na fonetsko-fonološkoj razini, slijedi opis na morfološkoj a potom i na morfološkoj razini opisa. Prvo se opisuju naglasci, potom izgovor jata, izgled grafema za obilježavanje fonema, definicije vrsta riječi i njihova detaljna i vrlo zanimljiva i iscrpna klasifikacija. Pri tome se daje opis gramatičkih kategorija roda, broja i padeža. Opis gramatičkih riječi (prijedlozi, prilozi, sveze, uzvici, riječce) vrlo je detaljan. Glagoli se dijele na šest osnovnih vrsta, a unutar određenih vrsta preciziraju se *razredi*. Najiscrpniji dio opisa jeste opis glagolskog sistema našega jezika. Gramatička terminologija najčešće je dvojezična: osmanska i domaća, južnoslavenska. Ima i nekoliko strana posvećenih opisu tvorbe riječi.

4.0. Zaključak

Ne ulazeći u moguće rasprave nominacije crnogorskog jezika danas, želimo naglasiti sljedeće:

1. Berbićeva gramatika je jedna od najvažnijih alhamijado gramatika južnoslavenskih jezika;

2. Gramatika Ibrahima Berbića, između ostalog, nudi jednu gramatiku južnoslavenskih jezika, a više naziva za jezike: *bosanski, srpski, hrvatski, crnogorski i dalmatinski jezik*;
3. Spominjanje crnogorskog jezika u Berbićevoj gramatici nije samo usputno: *crnogorski jezik se spominje u najvažnijem dijelu Gramatike, dijelu u kojem autor definiira koncepciju i narav djela.*

Literatura:

- Berbić, Ibrahim Edhem (1304 h./1886), *Hatt-ı Osmani ile İmlâyı Cedidesi Hâvi Elifbâ-yi Bosnevi - Sa starom i novom jazijom bosanska elifnica*, İstanbul.
- Berbić, Ibrahim Edhem (1311 h./ 1893), *Boşnakça - Türkçe Muallimi - Bosanski turski učitelj*, İstanbul 267 str. (GHB 538).
- Bugarški, Ranko (1997) *Ka jedinstvu lingvistike*, Beograd.
- Kadrić, Adnan (1999) „İlk Karşılaştırmalı Osmanlıca-Boşnakça Grameri”, In: *Osmanlı*, Ankara, V:524–529.
- Kadrić, Adnan, *Nagovještaji kontrastivne metode u lingvistici: Boşnakça-Türkçe Muallimi – Bosanski turski učitelj Ibrahima Edhema Berbića*, Sarajevo 2002. [neobjavljena magistarska radnja]
- Klajn, Ivan (2000) *Lingvističke studije*, Beograd.
- Stevanović, M. (1979) *Savremeni srpskohrvatski jezik (Gramatički sistemi i književnojezička norma)*, II – Sintaksa, treće izdanje, Beograd.

Adanan KADRIC

OVERVIEW OF THE TERM *MONTENEGRIN LANGUAGE* IN ONE BILINGUAL ALHAMIADO GRAMMAR IN THE LATE 19TH CENTURY

Summary

The paper draws attention to the alhamiado grammar *Bosanski turski učitelj (Bosnian Turkish Teacher)*, which was published 1893rd in Constantinople. We draw attention to the concept and nature of grammar. It is the grammar of the southern Slavs, i.e. the grammar of Bosnian, Serbian, Croatian, Dalmatian and Montenegrin language. We wish to emphasize that the mention of the Montenegrin language in Berbić's grammar is not only incidentally: Montenegrin language is mentioned in the most important part of the grammar, in the part where the author defines his conception of the nature of his work. According to mentioned, it is clear that Berbić considers all these languages (Bosnian, Serbian, Croatian, Dalmatian and Montenegrin) nominally equal – worth mentioning and large grammatical description.

Key words: history of language, the language nominations, the Montenegrin language, 19th century.

Alen KALAJDŽIJA

Mostar

ETNICI U HÖRMANNOVOJ ZBIRCI BOŠNJAČKE EPIKE **Kriteriji podjele, tvorbeni modeli, etimologija**

U radu se daje popis etnika sa primjerima iz korpusa Hörmannove zbirke bošnjačke epike „Narodne pjesne muhamedovaca u Bosni i Hercegovini“ (1888 i 1889). Navedeni broj od preko stotinu ekscerpiranih etnika analizira se sa stanovišta njihove tvorbe i etimologije. Pored toga, navedeni korpus tretira se u kontekstu usmene poetske formule, koja je značajno utjecala na tvorbu etnika. U pjesmama dominiraju muški etnici, što je razumljivo u kontekstu patrijarhalne epske tradicije.

Ključne riječi: etnik, antroponim, etimologija, epika, usmena poetska formula.

Pojava „Narodnih pjesana muhamedovaca u Bosni i Hercegovini“, koju je naučnoj i kulturnoj javnosti obznanio priređivač i glavni koordinator i voditelj projekta prikupljanja bošnjačke epike u drugoj polovini XIX st. Kosta Hörmann bila je i do danas je ostala nezaobilazno i nadasve vrijedno djelo u historiji kako bošnjačke književnosti tako i u historiji usmene književnosti Južnih Slavena. Zbirka koju je dvotomno 1888. i 1889. objavio vrijedni sakupljač narodnog stvaralaštva, spomenuti administrativni i naučni poslenik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, broji ukupno sedamdeset pet (75) pjesama, sa preko hiljadu i tristo stranica i oko četrdeset dvije hiljade stihova. Kada se toj cifri doda podatak da je 1960. godine Đenana Buturović objavila još petnaest pjesama iz rukopisne ostavštine Koste Hörmanna, te da je u neobjavljenoj zbirci iz Hörmannove zaostavštine ostalo još dvadesetak pjesama koje ni do danas nisu objavljene niti publicirane, dolazi se do fascinantnog podatka kako o broju pjesama, tako i o broju stihova (kojih je nešto više od pedeset i pet hiljada), koji ukupno sačinjavaju dosada publiciranu Hörmannovu zbirku.

Ekscerpirani primjeri iz zbirke Koste Hörmanna pokazuju niz od preko stotinu etnika, koji se daju sa citatima iz pjesama. U vezi s tim, na ovome mjestu treba istaći nekoliko važnih činjenica u vezi sa metodologijom istraživanja. Primjeri iz pjesama bit će navođeni po rednom broju pjesme u zbirka-ma prvih publiciranih izdanja iz 1888. i 1889. godine kao prva i druga knjiga. Ove dvije knjige u tekstu će biti obilježene slovima, i to: knjiga prva iz 1888. godine – A, knjiga druga iz 1889. godine – B, dok će primjeri iz treće knjige koji se odnose na obradu i publikaciju pjesama iz rukopisne ostavštine Koste Hörmanna objavljene 1966. godine u redakciji Đenane Buturović biti označeni slovom C. Dakle, bit će navedena jedna od knjiga pod oznakom A, B ili C,

zatim će uslijediti redni broj pjesme, a nakon dvotačke redni broj stiha ili stihova. Kako je u popisu primjera uzeto prvo izdanje zbirke, to se navodi iz korpusa uzimaju u izvornom obliku, dok oblici u uglastim zgradama upućuju na rukopisno stanje pjesama, prema nalazima istraživanja rukopisne ostavštine koju je prevodila Đenana Buturović, te objavila 1976. godine.

Također, u navedenom korpusu, odmah uz natuknicu etnika, daje se i izvorni oblik iz kojega je izveden dati etnik, bez obzira na to da li je u pitanju oznaka za žitelja grada, sela, riječnog ili planinskog područja, narodnosnog ili etničkog porijekla i sl.

Anadolac (Anadolija): Kupi bolje Anadolce Turke (A2: 989); Anadolce u polje zeleno (A20: 145)

Arap(in) (Arap <'Arab): Te Arapi koše ispletoše (A20: 127); Halil više morskog Arapina (B57: 903)

Arnaut (Arnaut):¹ A na drugoj silni Arnauti (A17: 220); A treće je Arnaut Osmane (B42: 7)

Bečanin (Beč):² Već ja kralja dvorim Bečanina (B59: 1245)

Bišćevka (Bišće < Bihće: Bihać): Dok eto ti Bišćevke [Bihćevke] djevojke (A23: 234)

Bosnić (Bosna):³ Pa do njega Bosnić Mehmed-aga (A27: 4); Nujan Bosnić po Kotaru hoda (B66: 1)

Bošnjak (Bosna): Neće li se koji Bošnjak naći (A1: 462); Brez Bošnjaka ne ima junaka (A8: 207); Da gledaju od Bosne Bošnjaka (A32: 1035)

Brđanin (Brdo): Vino pilo trideset Brgjana (B73: 1)

Brinjanin (Brinje):⁴ Moj ujače, Vuče Brinjanine (B65: 365)

Budimlja (Budim): Sastale se age Budimlje (B64: 440)

Budimljan(in) (Budim): Gdje se age kupe Budimljani (A21: 140); Dolaze mu age Budimljani (B64: 8)

Bugarčad (Bugar < Bulgar; Vulgar):⁵ Kud je pošlo dvoje Bugarčadi (A18: 72)

Bugarče (Bugar < Bulgar; Vulgar): Dok zavika mlagjahno Bugarče (A18: 124)

Bugarin (Bugar < Bulgar; Vulgar): Tad zaskaka mrki Bugarine (A18: 127)

¹ Posuđenica iz turskog jezika kojom se obilježavaju pripadnici albanskog naroda.

² Mađarski naziv za germanski Wien. Inače, etimologija se dovodi u vezu sa značenjem podrum.

³ Etimologija je nejasna, premda je izvjesno da je ime ne samo predslavenskog i predrimskog postanja, već čak i predindoevropskog (up. Skok 1971, knj. I: 191). Ljudevit Taloci (1889, knj. I: 5–11), precizirajući svoje mišljenje o ilirskom porijeklu značenja imena, smatra da Bosna znači „slana zemlja“.

⁴ Općina u Liki, nedaleko od Gospića. Zanimljivo je da se u XVI st. kao jedan od vladara Brinja spominje Vuk Frankopan. (www.wikipedia.org). U epici se spominje ovaj lokalitet: „I od Brinja do vlaškog Lengjera“ (B60: 47)

⁵ Skok (1971, knj. I: 228–229) navodi više pokušaja tumačenja značenja, od značenja: pastir, nomad, žal, oplakivanje, do značenja heretik i homoseksualac. U spomenicima se navode sljedeći oblici: steslav. bl'ugarin'b; bug. bálgarán; rus. Balgárin; grč. Vúrgaros = cinc. Vurgur.

Bunićanin (Bunić):⁶ Piće pili mladi Bunićani (B62: 1); Na njem glava Bunićanin-Muja (B65: 695)

Carinjanin (Carina):⁷ Carinjane gole jaramaze (A11: 76)

Cetinanin (Cetina): Uz njih tri'est diže Cetinana (B59: 1744)

Ciganin (Cigan):⁸ Kad na gradu jedan Cigan hoda / ... / Ciganina niz beden turio (A15: 229; 236)

Cigančad (Cigan): I to mu je dvoje cigančadi (A15: 81)

Crnogorac (Crna Gora): Zagrajaše Crnogorci mladi (A6: 138)

Crnovičanin (Crnovik): Ledničani i Crnovičani (B65: 202)

Čifutin (Čifut):⁹ Ne da Mujo, ne da Čifutine (B49: 216)

Čuprilija (Čuprija):¹⁰ Progovara hodža Čuprilija (A8: 49); Čupriliji suze udariše (A20: 277);

Duvnjanin (Duvno):¹¹ Pa Duvnjani svate dočekaše (B74: 399)

Đulić (Đula):¹² Gjulić ode Gjuli valovitoj (B51: 188)

Felas (Palestina):¹³ Sa Arapim' i sa svojim Felasim' (A2: 1333)

Gaćanin (Gacko):¹⁴ A Gaćani hranitelji stari (A15: 63)

Glamočanin (Glamoč):¹⁵ Iskupiše Glamočane mlade (B74: 554)

Glinić (Glina):¹⁶ U njoj sjedi Glinić Osman aga (A33: 46)

⁶ Selo kod Korenice u Liki, inače rodno mjesto glumca Radeta Šerbedžije. (www.wikipedia.org). U pjesmi se navodi ime sela: „Od Bunića, uz Krbavu ravnu“ (B62: 10).

⁷ U pitanju je mostarska mahala.

⁸ Etimologija imena nije posve jasna. Po Skoku (1971, knj. I: 261), moglo bi biti u vezi sa glagolom cjenkati se, prema talijanskom zingaro. Stariji naziv u srednjovjekovnim spomenicima: aciganinъ.

⁹ U pitanju je balkanski turcizam arapskog porijekla. Na Balkanu je primio značenje: škrtac (Skok 1971, knj. I: 322).

¹⁰ Küprü je naziv mjesta u Amasiji u Anadoliji, gdje je Mehmed-paša Čuprilić, postavši veliki vezir 1656. (www.wikipedia.org; Leiden 1986: 256), imao veliko imanje, po čemu je prozvan i čuven kao Čuprilija. U političkoj i vojnoj osmanskoj strukturi bilo je više značajnih Čuprilića. U usmenim predanjima pripovijeda se da je predak Čuprilića bio Albanac, koji se preselio u Anadoliju (Hörmann 1888: 578).

¹¹ Ime se dovodi u vezu sa romanskim nazivom Delminium: Дѣлмно > Дѣлвно > Duvno.

¹² Grad Đula (mađ. Gyula) nalazi se na jugoistoku Mađarske, na samoj granici sa Rumunijom, u kojoj danas uglavnom živi rumunsko stanovništvo. (www.wikipedia.org). U pjesmi se navodi i sami naziv mjesta: Pa ćeš Gjuli valovitoj sići, / A do kule Gjulić bajraktara (B51: 98–99).

¹³ U arapskom jeziku oznaka za Palestinu: Felestin. U principu, riječ je indoevropska, kojom se obilježavaju Filestejci, koji su nastanali prostor današnje Palestine. Kontekst stihova uključuje sljedeće: „Car tatarski i šah od Tunosa, / I Ahmed beg misirskog iklima, / Sa Arapim' i sa svojim Felasim“ (A2: 1331–1333).

¹⁴ Ima Gacka dovodi se u vezu sa Gotima.

¹⁵ Glamoč se također u etimologijama dovodi u vezu sa korijenom iz kojeg je izveden i naziv Duvna, s tom napomenom da je u disimilacijskom postupku d- zamijenjeno sa g-. Inače, i jedan i drugi naziv imaju zajedničku osnovu koja se odnosi danas na Dalmaciju. Korijen Delm- tiče se romanske oznake za ovcu.

Grk (Grk: Grčka): Po Grcima i po trgovcima (A25: 413)

Hercegovac (Hercegovina):¹⁷ Bošnjacima i Hercegovcima (A5: 37); Kad pogleda momka Hercegovca (A15: 197); a za begom Hercegovci mladi (C8: 541)

Hl'jevljanin (Hl(ij)evno):¹⁸ Hl'jevljani im idu u sretanje (B74: 408)

Hrvo (Hrvat / Hrvatska): Dok evo ti od Hrvata Hrvu (B63: 253)

Husinovac (Husino):¹⁹ Husinovci ko iz gore vuci (B75: 387)

Jajčanin (Jajce): Iz Jajca sam Jajčanine Vuče (B69: 388)

Janoklić (Janok):²⁰ Udrićemo silnom Janokliću (A17: 673)

Jedrenlija (Jedren / Jedrene < Edirne):²¹ Izašle su mlade Jedrenlije (A1: 328)

Kaniška (Kaniža):²² A povika Kanišku djevojku (A9: 429)

Kaniškinja (Kaniža): I gospođa Angja Kaniškinja (A9: 462)

Kanižanin (Kaniža): Dolaze mu mladi Kanižani (B64: 9)

Kanižlija (Kaniža): Pred nama je paša Kanižlija (B49: 136)

Karlovcjan (Karlovac): Ako budu Karlovcjani mladi (A38: 20)

Kaurin (Kaur / Čafir): Tale uze mrka Kaurina (B53: 333); Kad to čuo bane Kaurine (B69: 226)

Kladušanin (Kladuša):²³ A kad čuo Kladušanin Mujo (B49: 178); Kladušani harambašu viču (B54: 59)

¹⁶ Naziv izveden po imenu rijeke, kako se navodi u stihu: Glinu vodu na brodovim' prešli (A33: 43). Danas je Glina u sastavu Republike Hrvatske, a amnjim tokom predstvlja granicu između Bosne i Hercegovine i Hrvatske (www.wikipedia.org).

¹⁷ Naziv Hercegovine tiče se apelativizacije imena hercega, čiji je vladar bio čuveni Herceg Stjepan Kosača, posljednji veliki oblasni vladar prije dolaska Osmanlija (up. Herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba: 2003).

¹⁸ Etimologijski gledano, to je Hlivno, kako je i sačuvano u bosanskom jeziku. Naziv se dovodi u vezu sa gotskim oblikom Chlaiwas, odakle je dobijen oblik Hlěvъ. Ovaj oblik adjektiviziran je dodatkom slavenskoga sufiksa -n- + gramatički neutralni nastavak za srednji rod: -o. Tako je početno h- ili ostajalo ili se gubilo – u zavisnosti od govornika – dok je jat alternirao u -i-. Konačni oblik jeste (H)livno.

¹⁹ U popisu mjesnih zajednica u Bosni i Hercegovini navodi se samo jedno mesto u okolici Tuzle po imenu Husino. Otvoreno je pitanje da li se dati slučaj ojkonima tiče etnika navedenog u pjesmi. (www.fzs.ba)

²⁰ Lokalitet nepoznat pod tim imenom. Jedno od njegovih imena jeste Đur (Buturović 1996, knj. 2: 845), iako je savremeni naziv grada Đer. Ovaj grad nalazi se u sjeverozapadnoj Mađarskoj, na svega 20 km od slovačke granice. U njemačkom jeziku naziv grada glasi Raab, a slično je i u slovačkom jeziku (www.wikipedia.org). Ime Janok vjerovatno se može dovesti u vezu sa narodnim nazivom za obilježavanje antropononima Jan (Ivan / Jovan), koji je simbolički znak za nemuslimansko porijeklo, mada je moguće da je u bosanski jezik ovaj naziv preuzet iz turskog, odnosno osmanskog jezika. U više pjesama iz Hörmannove zbirke navodi se ovaj ojkonim: «U Janoku česarovom gradu» (A15: 4); «U Janoku na banovoj kuli» (A17: 2); „Svedoš ga do Janoka grada“ (A23: 326). Činjenica je da se ovaj naziv nalazi u pjesmama koje su zabilježene na istočnijem prostoru, tačnije u Nevesinju, Gacku i Zagorju.

²¹ Turski naziv Edirne u bosanskom je Jedren / Jedrene. Stari naziv grčkog je porijekla: (H)adrianopolis.

²² Pravi naziv: Kanjiža. Danas grad i općina na samom sjeveru Vojvodine, koja se graniči sa Mađarskom. (www.wikipedia.org).

Kladušković: Oh čuješ me, Kladušković Mujo (B46: 48)

Kotarac (Kotar):²⁴ Četu kupi Kotarac Ilija (B53: 1); Uhvati me Kotarac Ilija (B71: 48)

Kotaranin (Kotar): Kotarani svate pojagmiše (A22: 511); Jere Vlasi Kotarani n'jesu (B65: 200)

Krajiška (Krajina / Krajište):²⁵ Ni Krajiška rodila junaka (A21: 1453)

Krajišnik (Krajina / Krajište): U toj četi trista Krajišnika (B44: 3); Mala četa trijest Krajišnika (B47: 4)

Kranjac (Kranj):²⁶ Sejire ga kod kapije Kranjci (B59: 1038)

Krdžalija (Krdža):²⁷ A od mora diže Krdžalije (A20: 103)

Latin (Latin):²⁸ Da ste Bog dô blijedi Latini (A12: 456); Dobro l' znadeš varati Latine! (A21: 696)

Latinče (Latin): Da si zdravo, tanehno Latinče (A14: 173); Stan' kopile, tanehno Latinče (B50: 351)

Latinin (Latin): Prima njija Gjuro Latinine (B69: 214)

Latinka (Latin): Da Latinke poljubiti neću (A21: 799); Vino piju a ljube Latinke (B52: 26)

Latinkinja (Latin): A veli mu Angja Latinkinja (B54: 441); Njemu Jele Latinkinja kaže (B60: 899)

Ledničanin (Lednica / Lednik):²⁹ Ledničani i Crnovičani (B65: 202)

Ličanin (Lika):³⁰ Zveknu nadžak Tala Ličanina (B60: 1060); A sa njima Ličanine Tale (B47: 6); Pa dok Lika pogje i Ličani (B65: 134)

Madžar(in) (Madžarska / Mađarska):³¹ Oklen jesi fisan Madžarine? (A8: 271); Pred vratima vidje Madžarina / ... / Madžar knjigu dodade Halilu (B55: 316, 323);

Madžarče (Madžarska / Mađarska): A upade zadarsko Madžarče (B49: 47)

Madžarica (Madžarska / Mađarska): Ko 'no ljubi Madžarice mlade (B45: 298); Madžaricu kuca po koljeni (B59: 927)

²³ Etimologijski gledano, ime se može rekonstruirati kao: *klad (< kold / kald) + uh (< uһъ) + j (< иъ) + a. Time se dovodi u vezu sa istoznačnim korijenom riječi za ojkonom Kladanj.

²⁴ Vjerovatno su u pitanju današnji Kotari u Dalmaciji (Buturović 1996, knj. 2: 852).

²⁵ Iako se u savremenom jeziku etnik Krajišnik izvodi iz toponima Krajina, na zapadu Bosne, etimologijsko porijeklo etnika zapravo je naziv krajište. Prema tome, krajište je, očito, stariji naziv sa značenjem opće imenice, dok je kasniji naziv oblasti Krajina.

²⁶ Grad u Sloveniji, u Gorenjskoj, 20 km od Ljubljane (www.wikipedia.org).

²⁷ Lokalitet nepoznat.

²⁸ U bošnjačkoj tradiciji Latin(in) je oznaka za Zapadnjaka, ali u vjersko-konfesionalnom smislu, koja se odnosi najčešće za katolika.

²⁹ Neubiciran lokalitet.

³⁰ Lika, prema grč. jeziku, znači: vuk. (www.wikipedia.org). Po mišljenju Skoka (1972, knj. II: 301) riječ je predindoevropskog porijekla.

³¹ Turski izraz za današnju Mađarsku, udomačen u bosanskom jeziku, mada se u bošnjačkoj epici češće upotrebljava oblik Madžarska.

Madžarka (Madžarska / Mađarska): Svakom dade po tanku Madžarku (B57: 1261); Neg' Madžarke, dilber bazrgjanke (B60: 478)

Makarovac (Makarje / Makarska):³² Vi nijeste Makarovci momci (B64: 184)

Misirac (Misir):³³ Za vezira Misirca Halila (A14: 415)

Mlječić (Mletačka):³⁴ Kad smo bili boja s Mlječićima (A11: 96)

Moračanin (Morača):³⁵ Čim to vidje Moračanin Vuče (A6: 306)

Mostaranin (Mostar): Naljegoše Mostarani mladi (B74: 67)

Mostarlija (Mostar): To začuo Mostarlija Mujo (A7: 11)

Nevesinjac. (Nevesinje):³⁶ Skupili se Nevesinjci [nevesinjci] mladi (A12: 360)

Nijemac (nijem > Njemačka):³⁷ Dugo su ga N'jemci preprodali (A21: 20); Vodi njega dvanaest N'jemaca (B52: 546)

Novkinja (Novi):³⁸ Što će tebi Novkinja djevojka (B61: 162)

Novljanin (Novi): Ban zadarski i Novljanin s njime (B59: 833); Sad povika Bosnić Novljanine (B66: 86); do njeg sjedi Novljanin Alija (C8: 566)

Njemadija (Njemačka): Reći će mu bl'jeda Njemadija (A21: 529); Podić će se begluk Njemadija (B52: 445)

Orašćanin (Orašac):³⁹ Sa svojijeh trides't Oraščana (B71: 1084)

Orašljanin (Orašlje / Orašje): A za njima trijest Orašljana (B75: 478)

Osječanin (Osijek): Od Turaka mladih Osječana (A17: 186)

Otočanin (Otoka):⁴⁰ Već Pločani, s njima Otočani (B65: 201)

Pivljanin (Piva):⁴¹ Al' povika Pivljanine Bajo (A6: 126); Šta učini, Pivljanine Bajo (B72: 6)

³² Iako je vjerovatno riječ o današnjoj Makarskoj, u pjesmi se navodi naziv Makarje: Da mi te be do Makarja dade (B64: 341)

³³ Arapski naziv za Egipat.

³⁴ Slavenski naziv za Veneciju (www.wikipedia.org). Etimologijski se može izvest korijen: *melt < *mel + t.

³⁵ Rijeka u Crnoj Gori, koja se uliva u Skadarsko jezero. (www.wikipedia.org).

³⁶ Znanstvenici imaju različito mišljenje o porijeklu imena. Maretić smatra da je izvedeno od imena biljke nevesilj; Skok od imena biljke neven; Pašić tvrdi da je Nevesinje složenica: Novo Sinje, a sinje je ilirski korijen kojim se označava bijelo-siva boja, upoređujući nevesinje sa Novim Bijelim Gradom (up. više: Pašić 2007). U nekim se tumačenjima navodi da prvi dio složenice Neve- u obliku Nevesinje znači germanski broj devet.

³⁷ Po mišljenju Romana Jakobsona, u slavenskim jezicima antonim za one koji slove; jedni su nijemi – to su Germani, koji su za Slavene nijemi, u odnosu na njih, koji su Slaveni / Sloveni, koji slove, oslovljavaju, govore (Piper 2000). Očito se slavenski naziv za Njemačku izvodi preko imena naroda, a ne obrnuto. Upravo navedeni primjer potvrđuje i leksičku antonimiju: slovi-ti – nijem(iti). Inače, u epici se pod Njemačkom obično podrazumijeva Austrija (Buturović 1996, knj. 2: 851).

³⁸ Riječ je o Herceg Novom.

³⁹ Ime se etimologijski dovodi u vezu sa imenicom orah. Ista je stvar i sa toponimom Orašlje / Orašje, za koji se u stihu navodi: „Reče njemu od Orašja [Orašlja] Tale“ (B75: 691).

⁴⁰ Naselje na Uni, u općini Bosanska Krupa. (www.wikipedia.org)

⁴¹ Rijeka u Crnoj Gori, crnomorskog sliva. (www.wikipedia.org)

Pločanin (Ploča):⁴² Dođe kuli Pločanin Alage (A22: 16); Do na Ploču Pločanin-Alagi (B62: 903); Već Pločani, s njima Otočani (B65: 201)

Pločić (Ploča): Za njim Pločić Bećir na alatu (B75: 402)

Posavljak (Posavina): Posavljaci puškari vojnici (A15: 122)

Primorac (Primorje): Drugu sprema u rosno Primorje / A na ruke Primorcu Aleksi (B42: 25–26)

Primoranin (Primorje): Primorani konja zadobili (C2: 1100)

Ribničanin (Ribnik):⁴³ Al ne dadu braća Ribničani (B65: 602)

Riđanin (Riđani):⁴⁴ Pa nas sreće pope Riđanine (A31: 870); A pred njima Rigjanine Vuče (B69: 452)

Rišljanin (Risan):⁴⁵ Ko se boji Rišljanina Hadža (A6: 244)

Sarajlija (Sarajevo):⁴⁶ Brže piši mlade Sarajlije (A2: 1119); Čujete l' me, moje Sarajlije (B73: 387)

Senjanin (Senj):⁴⁷ A na ruke Senjanin Ivanu (B42: 13); A Senjani opet udariše (B54: 144); Govorio Senjanin Ivane (B69: 34)

Serezlija (Serez):⁴⁸ Ne bojim se paše Serezlije (A11: 83)

Sibinlija (Sibinj):⁴⁹ Dok udari Sibinlija bane (A17: 379)

Stambolac (Stambol < Istanbul): Preda te će izlaziti Stambolci (A32: 1001)

Stambolija (Stambol < Istanbul): Neka vide Stambolije mlade (A1: 149); Da izagju Stambolije mlade (A32: 1025)

Šokac (Šok/ac):⁵⁰ Gjulić dade Šokcu u odaji (B62: 879); Šokci bježe do varoša svoga (B60: 1135);

Tekelija (Tekeli):⁵¹ Al' mu veli Tekelija bane (A15: 65); Onda reče Tekelija bane (A17: 11)

⁴² Danas selo u Liki (Buturović 1996, knj. 2: 853).

⁴³ Općina, sa istoimenim nazivom rijeke, između Banje Luke i Ključa, u zapadnoj Bosni (www.wikipedia.org). Ribnik je također mjesto u Liki, što je vjerovatnije oznaka etnika za ovaj ojkonom. U pjesmi se navodi lokalitet: „Gdje ti moja djeca – kod Ribnika“ (B65: 177)

⁴⁴ Naselje u današnjoj okolici Nikšića (www.wikipedia.org). Riđani su naziv za pripadnike crnogorskog, vjerovatno vlaškog plemena.

⁴⁵ Grad u Crnoj Gori, u zalivu Boke Kotorske. (www.wikipedia.org)

⁴⁶ Etimologija Sarajeva očito se veže za oblik saray + ov + o > saraj + ev + o. Otuda, Sarajevo = Dvorovo (Kalajdžija 2006: 130–131).

⁴⁷ Prema historijskim podacima, naziv Senj vodi porijeklo od ilirskog imena „Senia“, koji su nazvali Liburni, naselivši se na tom području od IV st. (www.wikipedia.org).

⁴⁸ Solunska pokrajina u Grčkoj. (www.wikipedia.org).

⁴⁹ Oblast u današnjoj centralnoj Rumuniji. (www.wikipedia.org). U epici se upotrebljava oblik Sibinje: „A zareče od Sibinja bane“ (A17: 159). Inače, ovaj junak u južnoslavenskoj epici poznat je i kao Sibinjanin Janko, tj. Banović Sekula, čije se ime izvodi iz oblika Sikulac, što je stari naziv za Sicilijanca (Klaić 1978: 1223–1224).

⁵⁰ Etimologija nesigurna i dosta raznovrsna. Za Skoka (1971, knj. III: 407) najuvjerljivije je da je od rumunjskog, što znači miš. Očito je riječ o pejorativu.

⁵¹ Iako je naselje Tuka, Teke(n), Tukun neubicirano, moglo bi biti da se sva tri naziva Tukulija, Tekelija, Tukunlija zapravo odnose na isti pojam, ali da su kod pjevača različito imenovani.

Tokalija (Otoka):⁵² Nigdje nema age Tokalije (B61: 719)

Toska (Toska):⁵³ Ima Toske dvanaes' hiljada (A17: 110)

Tukalija (Tuka): Eto na te Tukalije bana (B63: 419)

Travničanče (Travnik):⁵⁴ Maj to tebi momče Travničanče (A12: 480)

Travniklija (Travnik): Oj Boga ti, momče Travniklija (A12: 467)

Tukunlija (Tukun): Piše knjigu Tukunlija bane (A8: 1); Progovara Tukunlija bane (A8: 289)

Turad (Turci):⁵⁵ Nu Turadi, žalosna ti maja (B54: 244)

Ture (Turci): Što se turčiš Ture brez nevolje (A21: 715)

Turčin (Turci): Kune Turčin: Crn im obraz bio (A8: 265); A sve Turci rahmet nazivahu (A17: 527)

Turkinja (Turci): Drž' ti, brate, Turkinju djevojku (B65: 423)

Turjančanin (Turjanski):⁵⁶ Za njim djeca idu Turjančani (B65: 453)

Udbinjanin (Udbina):⁵⁷ Braćo moja, mladi Udbinjani (B45: 295); A za njima dvan'est Udbinjana (B60: 1082)

Undurovac (Undurija):⁵⁸ Ja odvedoh Ungjurovce Turke (A30: 311)

Uzavac (Uzavlje):⁵⁹ Uhvatiše Uzavac Jovana (A30: 336)

Vlah (Vlah / Vlaška):⁶⁰ Otočani Vlasi dostigoše (B62: 625); Udri Vlaha u pleći junačke (B61: 594)

Vlahinja (Vlah / Vlaška): Sa Vlahinjom, mati joj čemerna (B59: 467)

Vlašće (Vlah / Vlaška): Azgin Vlašće od ade krvave (A31: 48);

⁵² Naselje na Uni, u općini Bosanska Krupa. Zanimljivo je da se za stanovnike ovoga mjesta upotrebljavaju etnici Otočanin i Tokalija. Ovaj potonji očito je nastao elizijom početnog samoglasnika. Primjer svjedoči neobičajan način tvorbe etnike zbog ispadanja početnog vokala: Iz Otoka agu Tokaliju (B61: 327).

⁵³ Albansko pleme južno od rijeke Škumbe. (www.wikipedia.org).

⁵⁴ Etimologija imena očito se veže za travu, po čemu je Travnik travno, travnato mjesto: trava > travan > travn + ik > travnik.

⁵⁵ Pod pojmom Turčin u epici se obično podrazumijeva konfesionalna pripadnost islamu, mada se pojavljuje sporadično i oznaka za etničku pripadnost.

⁵⁶ U stihu se navodi puni naziv: To je glava Mušić bajraktara / Mušić Meho ispod Turjanskoga (B65: 628). Naime, Turjanski je selo u sjevernoj Liki, koje pripada općini Vrhovine (www.wikipedia.org).

⁵⁷ Grad u Liki. (www.wikipedia.org)

⁵⁸ Naziv za Mađarsku, uglavnom u indoevropskim jezicima, s razlikom u fonetskoj prilagodnosti.

⁵⁹ Neubicirano mjesto u Krajini (Buturović 1996, knj. 2: 856), iako pjevač navodi i puni naziv mjesta: „Ev` Uzavlja od naše Krajine“ (A30: 26).

⁶⁰ Pod pojmom Vlah u epici se obično podrazumijeva konfesionalna pripadnost osobe kršćanskoj / hrišćanskoj religiji, mada se sporadično može odnositi i na etničko porijeklo, koje se, istina, u balkanskim prilikama dosta transformiralo, tako da danas nema jedinstvog stava u vezi s njegovim pojmovnim određenjem. Vlaška se odnosi na sjeverni dio rumunjskog državnog teritorija. (www.wikipedia.org).

Vlaše (Vlah / Vlaška): Što je Vlaše pjano govorilo, / To trijezno Vlaše učinilo (B69: 19–20)

Vrgorac (Vrhgorac):⁶¹ A moj pobro Vrhgorac Alija (B66: 423); Čuješ li me, Vrgorac Alija! (B74: 578)

Vrhovac (Vrhovine):⁶² Njemu veli Vrhovac Alaga (B62: 369); I na njemu Vrhovac Alaga (B65: 665)

Vrhogorac (Vrhogora): Jedno glava Vrhogorac Ale (B66: 352)

Vrhovljanin (Vrhovine):⁶³ A za njima dv'jesta Vrhovljana (B62: 638) (B62: 389–390)

Zadarčić (Zadar):⁶⁴ Zadarčiću od Zadarja bane (B49: 440)

Zadranin (Zadar): Ta ne luduj, Zadrane bane (C9: 500); Šenluk čini Zadrane bane (B41: 5);

Zvorničanin (Zvornik):⁶⁵ Kad to čuju Zvorničani Turci (A15: 181)

Etnici su riječi kojima se obilježava pripadnost stanovnika ili žitelja nekoj oblasti, državi, pokrajini, nekom naseljenom području, kakvo je grad, selo, zatim nekoj geografskoj oblasti kao što je rijeka, planina i sl. Pored toga, etnici se odnose i na lekseme koje se tiču etničkoga, nacionalnog, a u nekim slučajevima čak i konfesionalnog porijekla, kako to pokazuju pojedini slučajevi u starijem bosanskom jeziku. Etnici su, pored toga što su zanimljivi za lingvistiku, važni i u drugim humanističkim disciplinama, posebno u onomastici uopće, ali i u historiji, topografiji, etnologiji.

Svi se etnici mogu podijeliti prema nekoliko kriterija. Prva formalna podjela etnika može se izvršiti prema kriteriju određenja prirodnog ili gramatičkog spola, odakle se u našoj leksikologiji spominju etnici muškog ili ženskog roda, što se tiče određenja prirodnog spola, npr. Latin(in) / Latinka-Latinkinja; Madžar(in) / Madžarka-Madžarica i sl. Postoje, međutim, slučajevi u kojima se pripadnost etnika srednjem rodu određuje prema formalno-gramatičkom kriteriju: Bugarče, Madžarče, Vlaše, Ture i sl. Ovi slučajevi upotrebe etnika u kojima se obilježeni srednjim rodnom u epici najčešće služe za određivanje mlađeg životnog doba protagonista. U drugom slučaju, u pitanju može biti stilska i emocionalna markacija za osobe muškog roda u njihovu obilježavanju srednjim rodnom.

Jedan od kriterija za izdvajanje posebne kategorije etnika odnosi se na posuđenice iz drugih jezika kojima se obilježava neko etno-geografsko porije-

⁶¹ Današnji naziv mjesta jeste Vrgorac, u Dalmatinskoj zagori.

⁶² Vjerovatno je riječ o općini Vrhovine, koja se nalazi u sjevernoj Liki (www.wikipedia.org). U pjesmi se, međutim, navodi lokalitet Vrhovi: „Gjulić tjera niz Vrhove gjoga“ (B62: 375)

⁶³ Vjerovatno je riječ o općini Vrhovine, koja se nalazi u sjevernoj Liki (www.wikipedia.org).

⁶⁴ U latinskom jeziku Zara, a u talijanskom Lader(a).

⁶⁵ Etimologija bi se, po svemu sudeći, mogla dovesti u vezu sa oblikom Izvornik, kako je bilježeno u osmanskim spomenicima. Međutim, etimologija je nesigurna i zbog toga što se u osmanskom jeziku, prema uzoru arapskog pisma, početna suglasnička skupina nije mogla pisati bez dodavanja vokalskog elementa ispred skupine – u ovom slučaju zv-.

klo: Arap(in), Arnaut(in), Bugar(in), Cigan(in), Madžar(in), Nijemac, Toska, Turčin, Vlah itd. u odnosu na sve ostale slučajeve.

Etnici se u Hörmannovoj zbirci bošnjačke epike mogu podijeliti i prema semantičkom kriteriju i to kao riječi kojima se obilježavaju pripadnici određenog naseljenog, državnog, pokrajinskog, oblasnog ili kakvog drugog područja, ili se mogu odrediti s obzirom na etničko, narodno ili kakvo drugo porijeklo, odakle se mogu izvesti sljedeći kriteriji:

1) etnici za obilježavanje narodnosnog porijekla: Arap(in), Arnaut(in), Bugar(in), Cigan(in), Madžar(in) i dr.;

2) etnici za obilježavanje konfesionalnog porijekla: Turčin, Vlah, Kaurin, Čifutin⁶⁶;

3) etnici za obilježavanje etničkog porijekla: Turčin, Kaurin, Ciganin, Vlah, Šokac, Toska i dr.;

4) etnici za obilježavanje porijekla sa šireg političkogeografskog bloka: Latin,⁶⁷

5) etnici za obilježavanje državnog i pokrajinskog porijekla: Bošnjak, Crnogorac, Madžar, Misirac, Nijemac i dr.;

6) etnici za obilježavanje porijekla određene šire geografske oblasti: Anadolac, Bošnjak, Bosnić, Hercegovac, Krajišnik, Ličanin, Primorac, Sibirlija i dr.;

7) etnici za obilježavanje porijekla određene uže geografske oblasti: Buničanin, Vrhgorac, Vrhovac;

8) etnici za obilježavanje porijekla prema gradu: Budimljanin, Glamočanin, Hlijevljanin, Jajčanin, Janoklija, Kladušanin, Kotaranin, Mostaranin, Nevesinjac, Novljanin, Sarajlija, Stambolija, Stambolac, Zadrarin i dr.;

9) etnici za obilježavanje porijekla prema imenu sela: Crnovičanin, Ledničanin, Pločanin, Orašcanin, Orašljanin, Uzavac;

10) etnici za obilježavanje porijekla prema imenu naselja, mahale: Carinjanin;

11) etnici za obilježavanje porijekla prema imenu rijeke: Cetinan(in), Glinić, Pivljanin, Moračanin i sl.⁶⁸

Prema frekventnosti upotrebe, primjetno je da je najraznovrsnija semantička skupina kod etnika ona koja se odnosi na njegovo određenje prema gradu, zatim prema oblasti, te narodnosnom porijeklu i dalje.

Etnici se mogu podijeliti i prema tvorbenim obrascima. Tako, posebna skupina etnika jeste ona koja se tvori hipokoristički i deminutivno: 1) sa dugo-

⁶⁶ Naravno, ovo uvrštavanje uzima se uvjetno, budući da primjeri u pjesmama pokazuju da se vlastiti nazivi pripadnosti po vjerskom određenju navode velikim slovom, s tim da se jedino naziv Čifutin odnosi i na etničku i vjersku pripadnost.

⁶⁷ Tako se u savremenom jeziku može govoriti npr. o Zapadnjaku i Istočnjaku.

⁶⁸ U savremenom jeziku moglo bi se naći još nekih kriterija po kojima bi se mogli izvoditi etnici, kao npr. po planini i sl.

uzlaznim akcentom: Hrvo; 2) sa sufiksom -ić: Bosnić; 3) sa sufiksom -čić: Mlječić, Zadarčić.

Druga, i najvažnija skupina etnika koja nastaje tvorbom jeste s obzirom na sufikse iz kojih se izvode etnici. Sufiksi za obilježavanje muških etnika u Hörmannovoj zbirci bošnjačke epike jesu sljedeći:

1. -ac (Anadolac, Kotarac, Misirac, Nevesinjac, Uzavac);
2. -ad (Turad);
3. -adija (Njemadija);
4. -(a)ković (Kladušević);
5. -anin / -janin (Bečanin, Brinjanin, Brđanin, Kladušanin, Kotaranin, Mostaranin, Zvorničanin);
6. -anče / -janče (Travničanče);
7. -čanin (Turjančanin);
8. -če (Bugarče, Vlašče, Madžarče);
9. -čić (Mlječić, Zadarčić);
10. -e (Vlaše, Ture);
11. -ić (Bosnić, Glinić, Đulić);
12. -in (Čifutin, Ciganin, Bugarin);
13. -jak (Bošnjak, Posavljak);
14. -lija (Ćuprilija, Jedrenlija, Sarajlija, Serezlija, Stambolija, Travniklija);
15. -lić (Janoklić);
16. -nik (Krajišnik < Krajište);
17. -ovac (Makarovac, Undurovac, Vrhovac);
18. -Ø (Arap, Arnaut, Grk, Madžar).⁶⁹

Sufiksi za obilježavanje etnika mogu se posmatrati sa različitih stanovišta: 1. sufiksi koji su jednostavni po svom porijeklu, 2. sufiksi koji su nastali u procesu spajanja dvaju ili više različitih sufiksa; 3. sufiksi koji su posuđeni za tvorbu etnika; 4. minus-sufiks u obilježavanju etnika.

U prvu grupu spadaju sljedeći sufiksi: -ac < -ѧѧ; -če, -e, -ić, -in. Sufiks -ad u bosanskom jeziku inače služi za obilježavanje zbirnih imenica, ali se – kako pokazuju primjeri – povremeno mogu javiti i u funkciji obilježavanja etnika. Inače, upotreba ovoga sufiksa inicira značenje zbirne imenice kojom se obilježava dati etnik. Sufiksi -če i -e služe za označavanje etnika neutralnoga, srednjeg roda, koja očito ima i svoju stilsku pozadinu i sadržajnu emocionalnu markiranost. Sufiks -ić u funkciji je izricanja deminutivnog značenja, a sufiks -in, koji će se pojavljivati u još nekim slučajevima, najvjerojatnije je u velikom broju slučajeva u epskom diskursu vezan za epski deseterački stih. Sufiks -ac dosta je frekventan i u izvođenju nekih drugih značenja.⁷⁰

⁶⁹ U radu Petra Skoka (1954), navedena su svega dva sufiksa za tvorbu muških etnika kojih nema zabilježenih u Hörmannovoj zbirci. To je posuđeni sufiks -ez, izveden iz tal. -ese (Englez) i pozajmljeni sufiks -ar, izveden iz lat. -arius (Prijezar). Međutim, korpus iz zbirke pjesama pokazuje i neke sufikse kojih uopće nema kod Skoka.

⁷⁰ Iako nije zabilježen primjer u korpusu, u savremenom jeziku dosta je živ i sufiks -ak za tvorbu etnika: Glamočak, Zeničak, mada nije posve sigurno da li je u pitanju sufiks -jak ili -ak –

U drugoj su skupini sljedeći sufiksi. Sufiks -adija predstavlja složeni sufiks izveden od oblika -ad za izražavanje zbirnosti i sufiksa -ija. Upotreba ovoga sufiksa vezana je očito za potrebe epskog deseterca, kojim se služio pjevač u datom trenutku pjevajući pjesmu. Posebno je zanimljiv sufiks -(a)ković, koji je pronađen samo u jednom primjeru. Njegova upotreba očito se tiče usmene formule, za kojom je u datom kontekstu pjevač tvorio poseban tvorbeni obrazac. Inače, on se može razložiti kao -(a)k- + -ov- + -ić. Sufiks -anin / -janin predstavlja sufiks sa prejotiranom ili bez prejotirane osnove, koji se zapravo sastoji iz dvaju elemenata: -an + -in.⁷¹ Ovaj potonji pojavljuje se sporadično i samostalno uz neke osnove: Ciganin, Bugarin, Srbin, Arapin i sl. Prvi element -an- poslužio je i za tvorbu sufiksa -anče / -janče (sa prejotiranom ili bez prejotirane osnove) na koji je dodan sufiks -če, koji se također pojavljuje ponekad samostalno: Bugarče, Madžarče. Pored toga, primjetno je da oba ova sufiksa koji se dodaju uz izuzetno frekventan sufiks -anin / -janin, čija je osnova -an / -jan, pojavljuju za obilježavanje najčešće narodnosnog porijekla. Sufiks -čanin za tvorbu etnika nastao je u tvorbi elementa -č- (< -če) + -anin (-an- + -in). Sufiks -čić predstavlja također složeni sufiks koji pored oznake deminucije uključuje funkciju obilježavanja srednjeg roda, mada etnici na ovaj sufiks formalno određuju muški rod. Ovaj sufiks sastoji se od sufiksa -če- + -ić. Naime, u sufiksu -če- otpada vokalni nastavak i ostaje konsonantska osnova -č- na koju se dodaje sufiks -ić. Sufiks -jak također je složeni sufiks izveden od elementa -j- + -ak. Sufiks -nik, koji je inače dosta frekventan i u funkciji obilježavanja nekih drugih značenja, složen je iz dvaju elemenata: pridjevskog elementa sufiksa -n- (< -нъ) + -ik. Sufiks -ovac također je složeni sufiks izveden od sufiksa za oznaku pripadnosti, posesivnosti -ov- + -ac (< -ѡѡ).

Treću skupinu čine posuđeni i bosanskoj morfologiji prilagođeni sufiksi -lija (< tur. -li- + -ja) i lić (< -lijić < -li + -j- + -ić). Inače, ovaj sufiks vodi porijeklo od turskog nastavka -li, na koji je dodan bosanski sufiks -ja, koji je poslužio za morfološku adaptaciju inače gotovo svih riječi⁷² u kojima se pojavljivao sufiks -li. Drugi sufiks, zapravo -līć nastao je spajanjem turskog i slavenskog sufiksa.

Četvrta skupina zapravo je pseudoskupina sa sufiksima, ali se ona određuje i po nedostatku tvorbenih nastavaka / sufiksa za tvorbu etnika. Dakle, uzet je kriterij minus-prisustvo sufiksa, što se potvrđuje i tzv. nultim gramatičkim morfemom. U ovoj skupini to su uglavnom nazivi za obilježavanje narodnosnog ili etničkog porijekla, te primjeri preuzeti iz jezika davoca toga etnika: Arnaut, Arap, Madžar itd. Iako veliki broj primjera ovih etnika može imati nastavak u obliku sufiksa -in: Arapin, Ciganin, Madžarin itd., sama činjenica

kao što je to slučaj i sa sufiksom -an(in) – koji je izveden od starijeg -ѡѡ, pa koji je mogao po zakonu prve palatalizacije inicirati alternaciju k > č.

⁷¹ Pitanje je da li je osnova prejotirana: -janin, ili se radi o tome da je u obliku -anin dočeto -a- po porijeklu nastao od mehkog poluglasa koji izaziva alternaciju.

⁷² U tom kontekstu jedino odstupanje prave nepromjenjivi pridjevi i prilozi koji završavaju sufiksom -li.

da u jezičkoj praksi, kao i u korpusu iz Hörmannove zbirke, postoji varijacija ovih oblika, to je dovoljan razlog da se uključi i ovaj kriterij u podjeli.

Posebnu grupu etnika muškog roda u Hörmannovoj zbirci čine složeni etnici od dvije lekseme: Crna Gora > Crnogorac; Vrh Gore > Vrhgora > Vrhgorac; Vrhgora > Vrhgorac. Navedeni primjeri potvrđuju dva načina tvorbe: 1. sufiksalna tvorba sa povezivanjem dvaju korijena interfiksom -o- (Crnogorac, Vrhgorac); 2. sufiksalna tvorba sa srastanjem dvaju korijenskih morfema (Vrhgorac). Primjetno je da se u objema tipovima tvorbe pojavljuje sufiks -ac, koji na izvjestan način povezuje navedene tvorbene obrasce.⁷³

Poseban tvorbeni tip etnika u korpusu je zabilježen u samo jednom slučaju, i to u procesu odbijanja dočelnog vokala: Otoka > Tokalija.

U korpusu se (kao i u savremenom jeziku) pojavljuje još jedan poseban tvorbeni tip, koji bi se mogao nazvati i nesrazmjernim, nepodudarnim etnicima. To su etnici koji se izvode iz imena mjesta, ali sa neodgovarajućim sufiksom, odnosno zbog polivalentnosti tvorbe imena oblasti iz kojeg se tvori, takvi se etnici mogu nazvati tim imenom. Primjer za to jeste etnik Krajišnik, koji se izvodi kao oznaka za žitelja Krajine, iako se ovaj etnik zapravo izvodi iz imenice krajište, a ne krajina. Vjerovatno je da postoji još primjera u savremenom jeziku koji imaju ovakvu ili sličnu tvorbu, budući da je ovom tipu sličan i primjer etnika Kladašković, s tom napomenom da se u tvorbi ovog etnika sufiks ne koristi valjano, dok se u primjeru Krajišnik u tvorbi ne koristi valjano ime oblasti odnosno mjesta iz kojeg se izvodi etnik, jer bi etnika za Krajinu trebao glasiti npr. Krajinjanin, Krajinac i sl.

Među etnicima za obilježavanje imenica ženskog roda mali je broj primjera u korpusu Hörmannove zbirke bošnjačke epike: Bišćevka, Kaniška, Kaniškinja, Krajiška, Latinka, Latinkinja, Madžarka, Madžarica, Novkinja, Turkinja, Vlahinja. Na osnovu ekscerpiranih primjera izvodi se nekoliko sufiksa za tvorbu tzv. ženskih etnika:

1. -evka / -ovka (Bišćevka);
2. -ka (Kaniška, Latinka, Madžarka);
3. -kinja (Kaniškinja, Latinkinja);
4. -ica (Madžarica);
5. -inja (Turkinja, Vlahinja).⁷⁴

Očito je da je najfrekventniji sufiks za tvorbu ženskih etnika sufiks -ka. To je zbog toga što će ovaj sufiks poslužiti za izvođenje i drugih sufiksa: -evka i -kinja. Tako, u prvom slučaju sufiks -ev- predstavlja oblik sa izvršenim prijeglasom skupine -ov- iza palatala ili palatalne skupine. Na osnovu navedenog ženskog etnika može se rekonstruirati i muški etnik koji je zapravo poslu-

⁷³ U savremenom jeziku pojavljuju se i neki drugi slučajevi etnika koji potvrđuju navedenu tvorbu, s tom napomenom da su njihovi sufiksi različiti, npr. Crnovršanin, koji je danas prezime, predstavlja transformaciju etnika u prezime, a nastao je po spomenutom principu tvorbe, s tim da je njegov sufiks -anin.

⁷⁴ Petar Skok (1954) pratio je odnos tvorbenih obrazaca pomoću pojedinih sufiksa za izvođenje muških hipokoristika i njihov ekvivalent za oznaku ženskih hipokoristika, što u ovom radu razložno nije urađeno.

žio za izvođenje ženskog, pa se tako muški hipokorostik od Bišćevka izvodi: Bišćevac. Ovaj slučaj tvorbe može se podvesti pod skupinu muških etnika tvorenih sufiksom -ovac, s tom napomenom da je u datom slučaju izvršen prijelaz (Makarovac, Vrhovac; Bišćevac). U slučaju sufiksa -kinja pojavljuje se osnova sufiksa -ka (-k-) + -in- (-yn-) + -j- + -a. U spomenutom slučaju kod sufiksa -kinja nije moglo doći do palatalizacije zbog toga što vokal -i, koji dolazi iza velara, svoje porijeklo vodi od jerija. I kod sufiksa -ica u podlozi je korijen sufiksa -k-, koji se po zakonu treće palatalizacije transformirao u -c- u intervokalnoj poziciji u kojoj je prvi element vokal prednjeg reda -i- a u zadnjoj poziciji vokal -a: i-k-a > i-c-a. Sufiks -inja predstavlja još jedan značajan sufiks za izvođenje etnika ženskog roda. Iako ovaj sufiks nije specijaliziran samo za tvorbu ženskih etnika, on po svemu sudeći, uz sufiks -ka, dominira u njihovoj tvorbi, budući da se ovaj sufiks evidentira u sklopu složenog sufiksa -kinja. Prema tome, u bosanskoj jezičkoj tradiciji epskoga karaktera dva su dominantna sufiksa za tvorbu ženskih etnika: sufiks -ka i sufiks -inja, koji inače zajednički sudjeluju u tvorbi izrazito produktivnog sufiksa -kinja. Sufiks -ica slabije je frekvencije, što potvrđuju i druga istraživanja ženskih etnika u južnoslavenskoj epici (up. Vuković 2000).

Prema tome, ukupan broj sufiksa koji su poslužili za izvođenje sufiksa iznosi dvadeset tri (23), i to osamnaest (18) za muški (iako je nekoliko sufiksa u formalnom smislu u funkciji obilježavanja srednjeg roda, ali u značenju muškog spola), te pet (5) za ženski rod. Od svih navedenih sufiksa za izvođenje muških etnika, jedan je pravi, izvorni, specijalizirani složeni sufiks za tvorbu etnika: -anin / -janin, dok je sufiks -ak / -jak u popriličnoj mjeri specijaliziran, ali služi sporadično i za tvorbu drugih značenja. Ostali primjeri sufiksa distribuirani su tako da služe u tvorbi riječi i za obilježavanje različitih značenja, npr. sufiksi -ac, -ad, -ić, -čič, -lija -nik i sl. Kod sufiksa za izvođenje ženskih etnika, nijedan nije specijaliziran za ovu funkciju, tako da sufiksi -ka, -kinja, -ica, -inja, -evka (-ovka), od kojih se ovaj posljednji uzima uvjetno, služe u tvorbi riječi za obilježavanje brojno različitih deriviranih riječi. Međutim, izvjesno je da sufiksi -ka i -inja te od njih tvoreni sufiks -kinja imaju značajniju funkciju u tvorbi etnika, iako nisu – kako je već rečeno – izričito specijalizirani sufiksi za tvorbu ženskih etnika. Stoga, u tvorbi etnika, a u skladu sa jezičkom prirodom, jedan jezički znak u određenom kontekstu može nositi više značenja.

Među navedenim primjerima etnika, nesumnjivo se postavlja pitanje da li se leksemi za obilježavanje konfesionalnog, narodnosnog i etničkog porijekla, te posuđeni leksemi kojima se obilježava narodnosna pripadnost mogu smatrati pravim etnicima. U literaturi se također leksemi koji se odnose na opće imenice iz kojih se izvode etnici nazivaju i etnoidima (up. Barić i dr. 1997), mada se ovdje problematično tretirani primjeri ne mogu svrstavati čak ni u tu skupinu. Tako, postoje dvije veoma važne činjenice koje se odnose na spomenute kategorije. Sa stanovišta značenja, očito je da se narodnosni, a na izvješan način i konfesionalni – mada se on uzima uvjetno jer je riječ o usmenom epskom korpusu – pa i etnički kriterij u obilježavanja porijekla očito tiče terminološkog određenja etnika. S druge strane, nepostojanje sufiksa za obilježa-

vanje ovih riječi ne ide u prilog tome da se radi o etnicima. Prema tome, očito je da se prema postavljenom i uzetom kriteriju moraju dati pojmovi i tretirati. Tako je sa stanovišta sadržaja pojma očito u slučaju upotreba etnika, ali sa formalno-tvorbenog stanovišta, takvo je tretiranje u najmanju ruku problematično. U tom smislu leksemi Turčin, Vlah, Turkinja, Vlahinja, Latin, Latinka i sl. zbog toga što se mogu odnositi na dva različita pojma: na oznaku etničkog i na oznaku konfesionalnog porijekla moraju se posebno i tretirati. Naime, u usmenom diskursu ovi su pojmovi oznaka uglavnom konfesionalne pripadnosti pojedinca, iako se u zbirkama epske tradicije, bez obzira o kojoj je riječ – bošnjačkoj, srpskoj, crnogorskoj – nazivi navode velikim slovom. Prema tome, kada su funkciji obilježavanja etno-narodnog porijekla, pišu se obavezno velikim slovom, a kada se odnose na oznaku vjersko-konfesionalne pripadnosti, pišu se malim slovom U tom smislu treba ih izdvajati kao etnike kada imaju oznaku etničkog porijekla.

Pored toga, leksemi za oznaku etničkog porijekla, koji se mogu naći u jezičkoj stvarnosti – pored onih kojih nema zabilježenih u navedenom korpusu, npr. Cincar, Bunjevac, Hrkač, Karavlah, Bobar itd. – pored uvrštenih primjera iz korpusa: Ciganin, Šokac i sl. – nesumnjivo se imaju smatrati pravim etnicima, kako im i samo ime to potvrđuje. Posuđeni leksemi za obilježavanje narodnog porijekla također se moraju tretirati etnicima iz prostog razloga što se njima, direktno ili indirektno, upućuje na pripadnost nekoj plemenskoj, društveno-političkoj ili državnoj organizaciji koja je ili dobila ime po narodu koji u njemu živi, ili obrnuto, da je narod dobio ime po državi ili državnoj oblasti koju nastanjuje: Bugarin: Bugarska; Grk: Grčka; Madžar: Madžarska.

Etnici se u Hörmannovoj zbirci mogu podijeliti i prema tome da li se odnose na širi ili uži prostor odakle dolaze predstavnici naseljenog mjesta. Tako, u širi prostor spadaju primjeri kao što su: Bošnjak, Crnogorac, Turčin, Krajišnik, Hercegovac i dr. U užu prostor spadaju etnici tipa: Pločanin, Ribničanin, Brinjanin, Buničanin i dr.

Prema podacima o porijeklu etnika, s obzirom na užu prostor gdje su pronađeni, dominiraju etnici s područja zapadne Bosne i Like te historijske Hercegovine. Tako, potvrđuje se veliki broj pjesama krajinske i hercegovačke provenijencije. Kada su u pitanju krajinski etnici, zanimljivo je da je je jedan broj etnika, kojim se obilježava njihova geografska pripadnost, ostao u sastavu Bosne i Hercegovine, a drugi u sastavu Hrvatske, koji danas uglavnom naseljavaju Srbi. Kada se uzme u obzir sastav stanovništva s tih područja, svojevrmeno je dominiralo – kako pokazuju primjeri iz pjesama – muslimansko stanovništvo. Kasnije je, po povlačenju Bosanskog ejaleta iz zapadnijih krajeva, taj prostor pripao pravoslavnom stanovništvu. Hercegovački karakter pjesama potvrđuju primjeri etnika koji dolaze sa područja historijske Hercegovine i Crne Gore.

Poseban problem koji se otvara u kontekstu proučavanja etnika iz Hörmannove zbirke tiče se i fenomena prezimena koji funkcioniraju kao etnici, ali i obrnuto. Taj bi problem svakako trebalo obraditi i u kontekstu savremenog jezika.

Literatura:

Izvori:

- Kosta Hörmann (1888): *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, Knjiga prva, Zemaljska štamparija, Sarajevo.
- Kosta Hörmann (1889): *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, Knjiga druga, Zemaljska štamparija, Sarajevo.
- Đenana Buturović (1966): *Narodne pjesme muslimana iz Bosne i Hercegovine. Iz rukopisne ostavštine Koste Hörmanna*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Đenana Buturović (1976): *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*, Svjetlost, Sarajevo.
- Barić, Eugenija; Lončarić, Mijo; Malić, Dragica; Pavešić, Slavko; Peti, Mirko; Zečević, Vesna; Znika, Marija (1997): *Hrvatska gramatika*, II. promijenjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb.
- Buturović, Đenana (1996): *Narodne pjesme Bošnjaka*, knjiga II, BZK Preporod, Sarajevo.
- Brill, L. J. Leiden (1986): The encyclopaedia of Islam, www.wikipedia.org
- Herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba (2005), Zbornik radova sa naučnog skupa: 23. 5. 2003, Mostar.
- Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail (2000): *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica.
- Kalajdžija, Alen (2006): "Etimologija pojedinih ojkonima gornjeg i srednjeg toka rijeke Bosne", *Istraživanja*, časopis Fakulteta humanističkih nauka, Mostar.
- Klaić, Bratoljub (1978): *Rječnik stranih riječi*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Pašić, Ibrahim (2007): "Sidrona", *Zbornik radova nastavnika i saradnika Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru*, Mostar.
- Piper, Predrag (1998): *Uvod u slavistiku 1*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Samardžija, Marko (1995): *Leksikologija hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Skok, Petar (1971): *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. I–III, Matica hrvatska, Zagreb.
- Skok, Petar (1954): „Tvorba imena stanovnika od imena naselja i oblasti“, *Jezik*, br. 3/1954, Zagreb.
- Šipka, Danko (1998): *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad.
- Taloci, Ljudevit (1889): „O značenju imena 'Bosna'“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Knjiga I, Sarajevo.
- Vuković, Gordana (2000): "Etnici ženskog roda u epskoj poeziji", *Južnoslovenski filolog*, br. LVI, Beograd.
- www.wikipedia.org; 08–20. 07. 2010.
- www.fzs.ba; 20. 07. 2010.

Alen KALAJDZIJA

ETNOCS IN HORMAN'S COLLECTION OF BOSNIAK EPICS,
DIVISION CRITERIA PRODUCTION MODELS, ETYMOLOGY
Summary

The paper provides a list of ethnics with examples from the corpus of Hörmann's collection of Bosniac epics „Folk poems of Mohammedans in Bosnia and Herzegovina (1888 i 1889). Over a hundred excerpted ethnics is analysed from the point of their creation and etymology. Also, the mentioned corpus is treated in the context of oral poetic formula, which had a significant influence for ethnic creation. Poems are dominated by male ethnics, which is understandable in the context of patriarchal epic tradition.

Key words: ethnic, anthroponym, etymology, epics, oral poetic formula.

Rajka GLUŠICA
Nikšić

O NOVUSVOJENOJ GRAMATICI CRNOGORSKOG JEZIKA

Savjet za opšte obrazovanje Ministarstva prosvjete i nauke Crne Gore na junskoj sjednici 2010. godine usvojio je za upotrebu u obrazovnom sistemu *Gramatiku crnogorskoga jezika* autora Adnana Čirgića, Iva Pranjkovića i Josipa Silića, a Rješenjem Ministarstva od 5. jula ona je *proglašena službenom*. U ovom radu govoriće se o novusvojenoj *Gramatici*, njenom nastanku, konceptijskim i metodološkim nedostacima a najveći dio rada biće posvećen poglavljju o sintaksi, sličnostima i razlikama koje postoje između *Gramatike crnogorskoga jezika* i *Gramatike hrvatskoga jezika* Josipa Silića i Iva Pranjkovića. Kako ćemo vidjeti, u radu razlike među njima su neznatne i tiču se kulturološko-jezičkih prilagodavanja i dosljednog korišćenja jotovanih oblika u crnogorskoj gramatici, umjesto nejotovanih u hrvatskoj. Čak su i greške iste u obje gramatike.

Ključne riječi: *Gramatika crnogorskoga jezika*, *Gramatika hrvatskoga jezika*, sintaksa, crnogorski jezik, hrvatski jezik.

1. Uvod

Sasvim slučajno Međunarodni naučni slavistički skup *Njegoševi dani* i poslovi oko (re)standardizacije crnogorskog jezika počeli su iste 2008. godine. I koliko god željela da se na skupu predstavim nekim radom o lingvostiliističkim, frazeološkim ili leksičkim osobenostima Njegoševog djela, (re)standardizacija crnogorskog jezika kao izuzetno značajan sociolingvistički i kulturološki fenomen nametne se svojom aktuelnošću i bizarnošću. Moje drage kolegice i kolege koji su od početka sa nama sigurno se sjećaju sa kakvim entuzijazmom sam na prvom skupu **Njegoševi dani** govorila o izradi pravopisa crnogorskog jezika i o tome kako ćemo, koristeći se normativističkim iskustvima naših susjeda, ne ponavljajući njihove greške, a oslanjajući se na već postojeću normu u Crnoj Gori, imati šansu da napravimo najbolji pravopis u okruženju. Tada još nijesam ni slutila šta nas čeka u *Savjetu za standardizaciju crnogorskog jezika*¹. U međuvremenu, bez znanja članova (ili barem nas sa

¹ O sastavu Savjeta i stavovima oko kojih su se podijelili njegovi članovi vidjeti u Rajka Glušica, *O radu na pravopisu crnogorskog jezika*, Njegoševi dani 1, Zbornik radova, Univerzitet Crne Gore, Nikšić, 2009. str. 287–301. i Igor Lakić, *Putevi i stranputice u standardizaciji crnogorskog jezika*, Njegoševi dani 2, Zbornik radova, Univerzitet Crne Gore, Nikšić, 2010, str. 267–273.

Univerziteta, koji smo činili grupu koja se protivila laičkom i nacionalističkom pristupu kodifikaciji) Savjet je ugašen i formirana je Radna grupa, kasnije nazvana Ekspertska komisija (priznaćete ljepše zvuči) koja je imala zadatak da ocijeni Ministarstvu predate dvije verzije pravopisa. Zatim se odlukom ministra, a na predlog Ekspertske komisije, proglašava zvanični Pravopis crnogorskoga jezika u julu 2009. godine. Sljedećeg jula vrijedna Ekspertska komisija, uz pomoć saradnika koji *posjeduju znanje crnogorskog jezika*, darivala je Crnoj Gori i Gramatiku crnogorskoga jezika.

I baš jutros (petak, 3. septembar 2010.) na trafikama diljem Crne Gore mogli smo da kupimo za 4 eura i 99 centi prvu zvaničnu *Gramatiku crnogorskoga jezika* autora Adnana Čirgića, Iva Pranjkovića i Josipa Silića, koju verziju još ne znamo, možda izmijenjenu, jer ako slijedimo logiku pravopisa od prošle godine *Pravopis crnogorskoga jezika sa pravopisnim rječnikom* pojavljuje se tri puta: u Službenom listu Crne Gore od 9. jula 2009. zatim, na sajtu Ministarstva prosvjete i nauke, pa drugo, izmijenjeno izdanje u Službenom listu od 9. avgusta 2010. godine, a najavljuje se i četvrto štampano izdanje za sljedeći petak, uz dnevni list *Pobjedu*. Prvu zvaničnu *Gramatiku crnogorskoga jezika* Savjet za opšte obrazovanje Ministarstva prosvjete i nauke po hitnom postupku usvojio je za upotrebu u školama na junskoj sjednici ovog tijela. Po istom principu kao i *Pravopis*, na brzu ruku, bez dogovora i javne rasprave i uprkos argumentovanom protivljenju jedine dvije članice Savjeta koje su mogle kompetentno da raspravljaju o gramatičko-jezičkoj problematici (ostali članovi Savjeta su likovnjaci, pedagozi, biolozi, direktori i sl). *Gramatika* je objavljena u Službenom listu od 9. avgusta ove godine i ta je verzija korišćena u ovom radu ².

2. Kako je gramatika nastala

Da podsjetimo Ekspertsku komisiju, nekad Radnu grupu, čine Milenko Perović, profesor filozofije na Univerzitetu u Novom Sadu, *predsjednik*, Josip Silić profesor emeritus Sveučilišta u Zagrebu i Ljudmila Vasiljevna, redovni profesor, ne znamo čega, Univerziteta u Lavovu iz Ukrajine. Oni su u riječi priređivača prvog izdanja *Pravopisa crnogorskoga jezika* obećali dvije stvari.

Prvo, da će *Pravopis crnogorskoga jezika s pravopisnim rječnikom* pratiti dodatna publikacija u kojoj bi Radna grupa *položila račun o principima standardizacije kojima se rukovala u izradi pravopisa kao i konkretne naučne argumente na osnovu kojih se odlučila za odgovarajuća rješenja niza spornih pitanja*³. Obećanu publikaciju nijesmo dobili iako smo je s nestrpljenjem iščekivali, želeći da saznamo koji su to *principi standardizacije i konkretni naučni argumenti* kojima bi se mogla odbraniti pogrešna metodologija i rješenja u ovom pravopisu. Brošuricu koja se pojavila na trafikama prošlog petka

² U ovoj pisanoj verziji referata koristili smo štampano izdanje *Gramatike crnogorskoga jezika*, Ministarstvo, prosvjete i nauke, Podgorica, 2010.

³ *Pravopis crnogorskoga jezika s pravopisnim rječnikom*, Službeni list Crne Gore, br. 49, Podgorica, 2009, str. 3.

pod naslovom *Crnogorski jezik, naučno-metodološke osnove standardizacije crnogorskog jezika* u kojoj autor Josip Silić na manje od pedeset strana obrazlaže šta su u pravopisnim pravilima izmijenili u drugom izdanju, ne može se prihvatiti, niti u njoj možemo naći naučno utemeljena obrazloženja i opravdanja za radikalne izmjene pravopisne norme zastupljene u crnogorskom pravopisu.

Drugo, u vidu zaključka Radna grupa iznosi stav da poslije publikovanja pravopisa i rječnika, a *na temelju javne naučne rasprave*, treba pristupiti izradi gramatike crnogorskog jezika. Posebno smo se radovali javnoj naučnoj raspravi na kojoj bi profesori jezika, književnici, novinari, kulturni poslenici, pravnici i drugi govornici crnogorskog jezika rekli šta misle o tome kakav pravopis treba Crnoj Gori. Međutim, od rasprave ni traga, Ekspertska komisija najbolje zna kako treba, pa zato je uostalom, i ekspertska i dobro plaćena. Rijetki kritički glasovi upućeni nekim rješenjima iz *Pravopisa* automatski se proglašavaju neprijateljskim i antidržavnim. Pravopis u Crnoj Gori nije normativ koji reguliše pravila kako pisati već je to država sama. Nasuprot obećanoj javnoj raspravi, sve opet po starom isprobanom receptu, tajno, usred ljeta i godišnjih odmora crnogorska javnost je obaviještena da je Savjet za opšte obrazovanje usvojio *Gramatiku crnogorskoga jezika*, za koju je jedan od autora rekao da je najbolja jer je jedina, te da je usvajanje gramatike tako značajan događaj kao što je i donošenje Ustava.

U Predgovoru drugog, izmijenjenog izdanja *Pravopisa* Ekspertska komisija ne obećava ništa, nego nam objašnjava kako je prema njihovoj verziji, unekoliko drugačijoj od one iz prvog izdanja⁴, tekao proces standardizacije i kako su u jednom momentu shvatili *da će se sami vrlo teško izboriti sa zadatkom standardizacije, kako zbog složenosti posla koji zahtijeva izvorne govornike sa serioznim lingvističkim obrazovanjem i poznavanjem problematike crnogorskog jezika* (tek tada su se sjetili da u Komisiji koja standardizuje crnogorski jezik nema govornih predstavnika i stručnjaka za taj jezik), *tako i zbog obima posla i akribičnosti koja je potrebna za njegovo valjano obavljanje. Zbog toga je Komisija pozvala na saradnju dr Adnana Čirgića koji je pokazao da posедуje kvalitete koji ga preporučuju za rad u Komisiji. Ekspertska komisija, u prvom redu dr Silić, s dr Čirgićem ostvarila je punu saradnju na osnovu koje su Pravopis, Pravopisni rječnik i Gramatika dobili konačni oblik* (str. 11). Komisija ističe da joj je veliku pomoć pružila Jelena Šušanj, *diploimirani filolog i izuzetno dobar znalac crnogorskog jezika s kojim već današnja crnogorska lingvistika mora ozbiljno računati*. Preostaje nam samo da vjerujemo Komisiji na riječ, jer se tvrdnje Komisije ne mogu provjeriti s obzirom na to da pomenuti *diploimirani filolog* nema niti jedan naučni ili stručni rad iz

⁴ U prvom izdanju *Pravopisa* iz 2009. Radna grupa jasno kaže da je za pravopisni rječnik uzela verziju koju je u ime dijela Savjeta predala prof. Rajka Glušica (str. 3), dok u drugom izdanju *Pravopisa* Ekspertska komisija mijenja iskaz tvrdeći da je za *polazište kao građu uzela obje ponuđene varijante pravopisnog rječnika* (str. 10). Razlika u predgovorima dvaju izdanja *Pravopisa* očituje se i u tome što Radna grupa ne jotuje iako preporučuje *jotaciju*, a Ekspertska komisija i jotuje i preporučuje (u tekstu predgovora: *na šednici, predsjednik, pošeduje*).

crnogorskog, niti bilo kojeg drugog jezika, osim ako se ne računa njen diplomski rad⁵ odbranjen krajem 2009. godine na Filozofskom fakultetu u Nikšiću i objavljen u časopisu nevladine organizacije Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“ i uvršten u literaturu, kao jedna od šesnaest bibliografskih jedinica⁶ na koji se, pored ostalih, oslonila *službena* Gramatika crnogorskoga jezika. Sintagma *diplomirani filolog* je eufemizam, tačan naziv diplome koju je stekla J. Šušanj glasi diplomirani profesor srpskog jezika i književnosti, ali srpski jezik u crnogorskim normativima nije preporučljivo pominjati, naročito ne činjenicu da profesor srpskog jezika (hrvatskog može) standardizuje crnogorski.

I na kraju, iza tek *diplomiranog filologa* Ekspertska komisija ističe da *bez saradnje dr Iva Pranjkovića, redovnog profesora Filozofskoga fakulteta u Zagrebu*, našeg današnjeg predsjedavajućeg sesijom, *sintaksa crnogorskog jezika ne bi bila izrađena na uzorno kvalitetan način*. E ovo je tačno – sintaksa crnogorskog jezika uzorno je izrađena po uzoru na sintaksu hrvatskog jezika, tačnije, to je sintaksa hrvatskog jezika ad literam prenesena iz knjige Josipa Silića i Iva Pranjkovića *Gramatika hrvatskog jezika za gimnazije i visoka učilišta*, u izdanju Školske knjige iz Zagreba, drugo izdanje 2007. Svaka riječ, sadržaj, sve definicije, objašnjenja, opisi, primjeri za ilustraciju, tekst, doslovno su preneseni iz hrvatske gramatike u crnogorsku.

3. Gramatika crnogorskoga jezika vs Gramatika hrvatskoga jezika

U predgovoru crnogorske gramatike autori u prvoj rečenici ističu da se radi o prvoj službenoj gramatici crnogorskog jezika⁷, zatim popisuju novine⁸ u odnosu na dosadašnje gramatike srpskohrvatskog i srpskog jezika koje su se koristile u Crnoj Gori. Sve pobrojane novine su ono što stoji u *Gramatici hrvatskoga jezika* Josipa Silića i Iva Pranjkovića i što u dosadašnjim gramatikama korišćenim u Crnoj Gori nije bilo ili nije predstavljeno na takav način, osim novih „fonema“ š i ž kojih naravno, nema u hrvatskoj gramatici i koje predstavljaju ekskluzivitet crnogorske.

Upoređivanje crnogorske i hrvatske gramatike vršićemo u dijelu sintakse kojoj je u obje gramatike posvećeno najviše prostora, skoro dvije trećine, i čiji je

⁵ Jelena Šušanj je 16. decembra 2009. godine, nakon deset godina studiranja, odbranila sa odličnom ocjenom diplomski rad na temu *Dekonponovanje leksema i birokratizacija jezika na primjerima iz crnogorskih dnevnih novina* pred komisijom: prof. dr Rajka Glušica, mentorka, prof. dr Zorica Radulović, predsjednica i doc. dr Sonja Nenezić, članica.

⁶ U literaturi na kraju Gramatike navode se pored rada J. Šušanj i radovi Adnana Čirgića, Milorada Nikčevića i knjige Vojislava Nikčevića, Žarka Đurovića, usput rečeno, nijedan nije lingvista osim prvoga.

⁷ Uobičajeno je da autori gramatika preciziraju teorijski okvir u kojem pišu tekst, međutim, autori crnogorske gramatike naglašavaju da je ona službena, tj. određuju je političko-ideološki. V. Svenka Savić, *Gramatike i oko njih*, str. 186–187.

⁸ Za novine u dijelu sintakse teksta S. Savić konstatuje: *Ove novine su na štetu korisnika, jer ne znaju šta da čine sa tim novinama*, Svenka Savić, *Gramatike i oko njih*, str. 191.

autor Ivo Pranjković. Kako smo već rekli, to su potpuno identični tekstovi sa neznatnim razlikama i jezičkim prilagođavanjima koje ćemo taksativno nabrajati.

1. Sintagma hrvatski jezik iz hrvatske gramatike dosljedno je zamijenjena sintagmom crnogorski jezik u crnogorskoj gramatici. Navešćemo kako to izgleda na primjeru prve četiri rečenice poglavlja Funkcionalni stilovi hrvatskoga standardnog jezika

Ova se gramatika (prvenstveno) bavi opisom lingvističkih (isključivo jezičnih), a ne (prvenstveno) opisom sociolingvističkih (i jezičnih i izvanjezičnih) zakonitosti hrvatskoga jezika. Ona se, drugim riječima, (prvenstveno) bavi opisom hrvatskoga jezika kao sustava, a ne (prvenstveno) opisom hrvatskoga jezika kao standarda (kao standardnoga jezika). A kako sustav funkcionira isključivo kao pravilnost, u njemu nema nepravilnosti. Zato ni u ovoj gramatici nema govora o nepravilnosti ni ma o čemu što se protivi pravilnosti (str. 375).

U crnogorskoj gramatici poglavlje je naslovljeno Funkcionalni stilovi crnogorskoga standardnog jezika i prve četiri rečenice glase:

Ova se gramatika (prvenstveno) bavi opisom lingvističkih (isključivo jezičkih), a ne (prvenstveno) opisom sociolingvističkih (i jezičkih i izvanjezičkih) zakonitosti crnogorskoga jezika. Ona se, drugim riječima, (prvenstveno) bavi opisom crnogorskoga jezika kao sistema, a ne (prvenstveno) opisom crnogorskoga jezika kao standarda (kao standardnoga jezika). A kako sistem funkcionira isključivo kao pravilnost, u njemu nema nepravilnosti. Zato ni u ovoj gramatici nema govora o nepravilnosti ni ma o čemu što se protivi pravilnosti (str. 343).

Ne ulazeći u semantičku i stilsku analizu navedenog odlomka⁹, ovo je model koji funkcionira kroz cijelu gramatiku. Očigledno je u čemu se dvije gramatike razlikuju: mijenja se pridjev *hrvatski* u *crnogorski*, *jezični* u *jezički*, *sustav* u *sistem*, *funkcionira* u *funkcionira*, sve ostalo je isto, čak i zagrade, zarezi, rječe, veznici, greške, stilske nesređenosti.

2. Gramatička terminologija u crnogorskoj gramatici je hrvatska (umjesto tradicionalnog termina *jotovanje* uvodi se hrvatski termin *jotacija*, umjesto *sintagma* termin *sintagmem* prema fonem, morfem, morfonem, tradicionalni termin *indikativ* je zamijenjen *apsolutivom*, *bezvučni konsonanti* su *nezvučni konsonanti*, *intenzifikatori* su *pojačajne rječe* i dr.) ili se hrvatski termini „prevode“ na u Crnoj Gori uobičajene lingvističke termine. Navešćemo neke primjere iz obje gramatike:

⁹ Tvrdnja da se u ovoj *Gramatici* ne opisuje standard nije tačna, jer se u njoj ne opisuju dijalekti i sociolekti nego upravo standardni hrvatski jezik koji opet predstavlja sistem, i to sistem znakovna za sporazumijevanje.

hrvatska gramatika

čestice
 perfekt, imperfekt, pluskvamperfekt
 subjektne rečenice
 objektne rečenice
 posvojni genitiv
 dijelni genitiv
 jesno-niječne čestice
 priopćajna svrha
 obavijesno ustrojstvo
 sročnost
 jednostavne rečenice
 suznačni glagoli
 usporedne čestice
 okolnosni spojevi
 priložna oznaka
 obvezatnoloženi spojevi
 ustrojstvo
 članjivost rečenice
 usklične rečenice
 nesklonjive riječi
 kondicional prvi
 kondicional drugi
 uvjetne rečenice
 rečenična stanka
 znanstveni stil

crnogorska gramatika

rječce
 perfekat, imperfekat i pluskvamperfekat
 subjekatske rečenice
 objekatske rečenice
 prisvojni genitiv
 dioni genitiv
 potvrdno-odrične rječce
 obavještajna svrha
 obavještajna struktura
 kongruencija
 proste rečenice
 punoznačni glagoli
 uporedne rječce,
 priloški spojevi
 priloška oznaka
 obaveznosloženi spojevi
 struktura
 raščlanjivost rečenice
 uzvične rečenice
 nepromjenljive riječi
 potencijal
 potencijal imperfekta
 uslovne rečenice
 rečenična pauza
 naučni stil

3. Treći tip razlika je leksičke prirode, tipični croatizmi prevedeni su leksemama ili oblicima običnijim u crnogorskom jeziku. Tako u primjerima kojima se ilustruju pojedine gramatičke kategorije i pojmovi u hrvatskoj i crnogorskoj gramatici nalazimo primjere:

<i>Moj susjed nije došao</i> (200)	vs	<i>Moj komšija nije došao</i> (183),
<i>netko nepoznat</i> (184)	vs	<i>neko nepoznat</i> (164),
<i>Želi se posavjetovati sa odvjetnikom</i> (186)	vs	<i>Želi se posavjetovati s advokatom</i> (167),
<i>Upravo su stigli na kolodvor</i> (186)	vs	<i>Upravo su stigli na stanicu</i> (167),
<i>Voli ljetovati na otoku</i> (187)	vs	<i>Voli ljetovati na ostrvu</i> (167),
<i>Pokus je napokon uspio</i> (187)	vs	<i>Eksperiment je napokon uspio</i> (167),
<i>Gladan kruha</i> (202)	vs	<i>Gladan hljeba</i> (186),
<i>Predsjednik primio izaslanstvo umirovkjenika</i> (193)	vs	<i>Predšednik primio delegaciju penzionera</i> (175),
<i>Vrazi ga odnijeli</i> (196)	vs	<i>Đavoli ga odnijeli</i> (178),
<i>Ti se pravci sijeku pod kutom od 90 stupnjeva</i> (197)	vs	<i>Ti se pravci sijeku pod uglom od 90 stepeni</i> (179),
<i>Naumili su graditi tvornicu</i> (186)	vs	<i>Naumili su graditi fabriku</i> (167),
<i>Slušaju glazbu</i> (202)	vs	<i>Slušaju muziku</i> (184),
<i>Kupila je šećera</i> (300)	vs	<i>Kupila je cukra</i> (270).

4. Četvrta vrsta razlika tiče se dosljednog pretvaranja hrvatskih standardnih nejotovanih suglasničkih grupa *tj, sj, dj* u novonormirane jotovane u crnogorskom:

<i>Ovoga časa sjede i pišu</i> (190)	vs	<i>Ovoga trena sede i pišu</i> (172),
<i>obavljati sjetvu</i> (189)	vs	<i>obavljati šetvu</i> (170),
<i>Sutra ćeš odnijeti pismo</i> (194)	vs	<i>Šutra ćeš odnijeti pismo</i> (176),
<i>Jučer sjedimo u kavani i razgovaramo</i> (191)	vs	<i>Juče sedimo u kafani i razgovaramo</i> (173),
<i>u značenju posjedovanja čega</i> (214)	vs	<i>u značenju pošedovanja čega</i> (194),
<i>Ne osjeća nikakav miris</i> (300)	vs	<i>Ne ošeća nikakav miris</i> (270),
<i>odlikovani od predsjednika države</i> (196)	vs	<i>odlikovani od pređsednika države</i> (179),
<i>Prestali su nas posjećivati</i> (187)	vs	<i>Prestali su nas pošećivati</i> (168),
<i>Sjetila se prelja kudjelje uoči nedjelje</i> (193)	vs	<i>šetila se prelja kudelje uoči nedelje</i> (175),
<i>Poletjela dva vrana gavrana</i> (193)	vs	<i>Polećela dva vrana gavrana</i> (175),
<i>Djeca beru jabuke</i> (303)	vs	<i>Đeca beru jabuke</i> (273),
<i>Moj djed se sjeća</i> (201)	vs	<i>Moj đed se šeća</i> (184),
<i>Ni posjetivši njega, nijesi ništa postigao</i> (198)	vs	<i>Ni pošetivši ga, nijesi ništa postigao</i> (181),
<i>Ta mu je mana ostala iz djetinjstva</i> (205)	vs	<i>Ta mu je mana ostala iz đetinjstva</i> (189),

Preko tjesnaca izgrađen je most (214), primjer je izmijenjen u *Preko klanca izgrađen je most* (195) jer naši standardolozi, iako su u drugom izdanju *Pravopisa* odustali od oblika *ćesnac, ćeskoba, ćesnačni, ćestenina, ćelohranitelj, ćeme* očigledno izbjegavaju da oblike sa nejotovanim grupama, u ovom slučaju *tj*, koriste u primjerima i time ih preporuča za upotrebu.

5. Hrvatski geografski pojmovi, toponimi, civilizacijski artefakti, stvaraoci, pjesnici, pojmovi i pojave tipične za hrvatsku sociokulturnu sredinu u primjerima kojima se ilustruje neko gramatičko pravilo ili pojam zamijenjeni su crnogorskim, na primjer:

<i>Sava teče kroz Zagreb</i> (191)	vs	<i>Morača teče kroz Podgoricu</i> (173)
<i>Namjeravam preseliti u Istru</i> (186)	vs	<i>Namjeravam odseliti u Boku</i> (167)
<i>Roditelji su se preselili na Krk (i sada žive ondje)</i> (192)	vs	<i>Roditelji su se preselili u Nikšić (i sada žive onđe)</i> (175)
<i>Učenici iz Zagreba dolaze u Rijeku</i> (365)	vs	<i>Učenici iz Plužina dolaze u Kotor</i> (333)
<i>Kad god dođe u Zagreb, Ivan posjeti svoga prijatelja Marka</i> (371)	vs	<i>Kad god dođe u Pljevlja, Ivan pošeti svoga prijatelja Marka</i> (339)
<i>Starinom je od lomničkih plemenitaša. Veber potječe od moravskih doseljenika</i> (205)	vs	<i>Starinom je od kučkih Drekalovića. Vujisić potiče od moračkih doseljenika</i> (187)
<i>Požar je zahvatio djelove Dalmacije</i> (196)	vs	<i>Požar je zahvatio djelove Primorja</i> (179),
<i>Ruši se zgrada u Paromlinskoj ulici</i> (197)	vs	<i>Ruši se zgrada u Hercegovačkoj ulici</i> (179)
<i>I grad Zagreb ima svojih problema</i> (200)	vs	<i>I grad Berane ima svojih problema</i> (183)
<i>Takve nošnje ima širom Savonije</i> (214)	vs	<i>Takve nošnje ima širom Bihora</i> (195)
<i>Putuju u Split preko Knina</i> (215)	vs	<i>Putuju u Podgoricu preko Kolašina</i> (195)
<i>Dosta je sličnosti među Hvarom i Korčulom</i> (239)	vs	<i>Dosta je sličnosti među Plavom i Gusinjem</i> (213)
<i>Danas vam valja put Splita</i> (217)	vs	<i>Danas vam valja put Prčanja</i> (198)

<i>To je cvijet s Velebita</i> (205)	vs	<i>To je cvijet s Lovćena</i> (189)
<i>pjesme Tina Ujevića</i> (201)	vs	<i>pjesme Vita Nikolića</i> (184)
<i>Pjesme Tina Ujevića</i> (266)	vs	<i>Pjesme Radovana Zogovića</i> (237)
<i>kaznom do 5000 kuna</i> (197)	vs	<i>kaznom do 500 eura</i> (179)
<i>Poslužili su nas paškim sirom</i> (303)	vs	<i>Poslužili su nas njeguškim sirom</i> (173)

Jutros uđem u krivi tramvaj i zakasnim u školu (191); Pošto u Crnoj Gori ne možete ući u tramvaj, ni krivi ni pravi, jer ih jednostavno nema, tramvaj se iz hrvatskog primjera zamjenjuje autobusom, kao i pridjev *kriv* čija semantika u crnogorskom nije proširena na značenje pridjeva *pogrešan*, tako da ovaj primjer upotrebe relativnog prezenta u crnogorskoj gramatici glasi: *Jutros uđem u pogrešan autobus i zakasnim u školu* (173).

6. Kada se u hrvatskoj gramatici govori o aoristu, konstatuje se da je u hrvatskom standardnom jeziku aorist postao posve rijedak, naši normativisti ovu tvrdnju ne prenose, ali umjesto nje ne daju apsolutno nikakvo određenje o tome kakva je situacija kada je upotreba aorista u crnogorskom jeziku u pitanju. Svakako je drugačija od one u hrvatskom jer je poznato da crnogorske govore, za razliku od hrvatskih, karakteriše živa upotreba aorista i imperfekta.

Kao primjer za pripovjedački imperfekat kojeg inače, nema u hrvatskoj gramatici, navedeno je: *Kad se ovi primakoše, Kući ih prihvatiše ognjem iz pušaka, pa odmah zagon učiniše i pošekoše ih svih pedeset* (str. 174). Vjerujemo da sa ovim primjerom Ivo Pranjković nema ništa, on je tipičan za našeg izvornog govornika koji *pošедује znanje crnogorskog jezika* jer su upravo na ovaj način oprimgjerena pravila u njegovoj verziji pravopisa predatog Ministarstvu, a veliki dio njih je zadržan i u zvaničnom pravopisu crnogorskog jezika¹⁰.

7. U hrvatskoj gramatici u glagolske načine ubrajaju se *imperativ, kondicional prvi, kondicional drugi i optativ*, a u crnogorskoj *imperativ, potencijal, potencijal imperfekta i optativ*. Iako se po terminima ne bi očekivalo, tekstovi o glagolskim načinima u obje gramatike, identični su, iste su definicije, opisi i primjeri. *Kondicional drugi* iz hrvatske u crnogorskoj gramatici nazvan je *potencijal imperfekta*. S obzirom na to da se prvi put pojavljuje pod ovakvim imenom i izdvaja kao poseban glagolski oblik o *potencijalu imperfekta* se moralo reći mnogo više: opravdati njegovo uvođenje u sistem glagolskih načina, obrazložiti njegov naziv, definiciju, značenja i upotrebu, uz navođenje većeg broja primjera. Međutim, u crnogorskoj gramatici o novouvedenom glagolskom načinu rečeno je isto ono što je dato u hrvatskoj gramatici o *kondicionalu drugom*. Opet, nakon istovjetnih objašnjenja i definicija, iako se potpuno drugačije grade, dakle različitog su oblika, upotreba *kondicionala drugog* data je kroz primjere: *Bio bih vam se javio da sam imao vremena, Da nismo bili oprezni, bili bi nas prevarili* (195), u crnogorskoj verziji *potencijal imperfekta* predstavljen je preko istih primjera: *Hoćah vam se javiti da sam imao vremena i*

¹⁰ O primjerima iz književnih djela XIX vijeka kojima se potkrepljuju ortografska pravila u pravopisu XXI vijeka, vidjeti u radu Rajka Glušica *O prvom zvaničnom crnogorskom pravopisu*, Njegoševi dani 2, Zbornik radova, Univerzitet Crne Gore, Nikšić, 2010, str. 253–266.

Da ne bijasmo oprezni, *šćahu nas prevariti* (178). Iza navedenih primjera u obje gramatike slijedi konstatacija da je u ovakvim rečenicama *kondicional drugi* alijas *potencijal imperfekta* zamjenjiv sa kondicionalom prvim, odnosno potencijalom. Dakle, ovako definisan, opisan i oprijmjen *potencijal imperfekta* uveden je u gramatiku crnogorskog jezika samo zato da bi postojao pandan prema hrvatskom *kondicionalu drugom*.

8. Doslovno prepisivanje iz hrvatske gramatike uslovalo je da se neke tipične crnogorske sintaksičke odlike zanemare ili da se prikažu onakvima kakvim jesu u hrvatskom jeziku. Tako se tvrdi da uz modalne glagole dolazi dopuna u infinitivu ili rjeđe u obliku konstrukcije da + prezent. Upravo je obrnuto u crnogorskom jeziku, češće se dopunjavaju modalni glagoli konstrukcijom da + prezent, a rjeđe infinitivom. Takođe, u hrvatskoj gramatici je ukazano na ličnu upotrebu glagola *trebati*, a u crnogorskom je tipična bezlična upotreba toga glagola. U crnogorsku gramatiku je doslovno preneseno ono što stoji u hrvatskoj iako su nekad to bile razlikovne crte dvije sintakse. Npr. u crnogorskoj gramatici sada su pravilne konstrukcije koje do sada nijesu bile i koje su smatrane greškama: *Mi trebamo čitati. Oni trebaju čitati* (166).

Od predloga koji idu sa genitivom u crnogorskoj gramatici za razliku od hrvatske nema predloga *diljem, nasuprot*, a ima *liše i pomeđu, rad, zarad, sporad, porad, preko puta* kojih nema u hrvatskoj. Hrvatski predlog *glede* u crnogorskoj varijanti zamijenjen je izrazom *u pogledu* koji je dosta rijedak.

U poglavlju o nepunoznačnim riječima u crnogorskoj gramatici izostavljeno je pet strana koje se odnose na značenje predloga. Ostalo je sve kao u hrvatskoj, čak i brojne tabele i sheme kojima obiluje hrvatska gramatika.

U crnogorskoj gramatici nema ni riječi o tipičnoj crnogorskoj sintaksičkoj pojavi nerazlikovanja lokativa i instrumentala uz glagole mirovanja i akuzativa uz glagole kretanja tipa *Živim u Nikšić, Idem u Nikšić, Sjedim pred kućom, Stigoh pred kućom* i potrebnih objašnjenja u vezi sa tom široko rasprostranjenom pojavom. Nema ni riječi o nekim tipičnim crnogorskim veznicima, njihovim funkcijama i upotrebi, niti o drugim sintaksičkim karakteristikama crnogorskog jezika. Crnogorskih sintaksičkih osobenosti nema u crnogorskoj gramatici zato što ih, iz razumljivih razloga, nema u hrvatskoj gramatici.

9. Budući da su dvije upoređivane gramatike iste, onda nije čudo što su greške koje postoje u hrvatskoj gramatici ponovljene i u crnogorskoj. Navešćemo neke od ponovljenih grešaka: a) kao sintagme (*sintagmeni*) određuje se ono što je u stvari rečenica *Gradim kuću, Gradio sam kuću, Gradio bih kuću* (hrv. 261. crn. 233),

b) pogrešno određen padež u primjeru *Eto ti Ivana, pa s njim to riješi* (257) u crnogorskoj je to *Eto ti Mirsada, pa s njim to riješi* (228). Autori gramatika tvrde da je podvučeni oblik akuzativ, a radi se očigledno o genitivu, c) riječ *ovdje* određuje se kao zamjenica, a riječ *ondje* kao prilog (240–241), u crnogorskoj gramatici ista tvrdnja, razlika je samo u *jotiranom* obliku, tako je

ovđe zamjenica, a *onđe* prilog (218–219). Ovo su samo neke od grešaka koje su ponovljene u dijelu sintakse¹¹.

10. Nakon upoređivanja *Gramatike hrvatskog jezika* i *Gramatike crnogorskog jezika* možemo zaključiti da se u dijelu sintakse radi o jednoj potpuno identičnoj gramatici. Autor sintakse hrvatskog jezika Ivo Pranjković nije se bavio prilagođavanjima crnogorskom jezičkom izrazu, niti je to mogao činiti, nego su to radili *izvorni govornici sa serioznim lingvističkim obrazovanjem i poštovanjem znanja iz problematike crnogorskog jezika*. I dok samo prepisuju ili prevode na crnogorski, manje griješe, onog momenta kad se zamijeni primjer, napravi se greška: tako su umjesto primjera nezgodnog za prevođenje iz hrvatske gramatike za upotrebu modalnih glagola u nepunoznačnoj upotrebi *Dao si je obrijati bradu* (187), u crnogorskoj sintaksi prepisivači dali svoj primjer i pogriješili, jer su naveli primjer punoznačne upotrebe glagola dati: *Dao je da mu uplate loto* (168). Ovakav način rada je, nažalost, već viđeno, „naučni“ metod prepisivanja hrvatskih gramatika i drugih radova razrađen je od *utemeljivača montenegristike* Vojislava Nikčevića¹² i taj metod njegovi *našljednici*, kao dobri učenici obilato praktikuju.

4. Ponovo o Ekspertsjoj komisiji

Za kraj ponovo o Ekspertsjoj komisiji i (ne)dosljednosti njenih članova. Citiraćemo Milenka Perovića koji je kao član *Savjeta za standardizaciju crnogorskog jezika* 20. avgusta 2008. godine poslao cirkularno pismo članovima Savjeta sa svojim stavom o standardizaciji, kojemu se nema što prigovoriti, ali od kojeg je kao *predsjednik* Ekspertske komisije potpuno odustao i uradio sve suprotno od onog u šta je vjerovao i smatrao ispravnim:

Do određenog stepena upoznat sam s razlikama u mišljenjima članova Savjeta za standardizaciju crnogorskog jezika. Osim davanja načelne saglasnosti utvrđenim principima za standardizaciju do sada nijesam bio u prilici da izrazim svoje mišljenje o konkretnim pitanjima, pa to činim na ovaj način.

Atinskog zakonodavca Solona pitali su da li je sugrađanima napisao najbolje zakone. Odgovorio je da nije, nego «najbolje koje oni mogu da podnesu». Toga se principa, po mom sudu, valja držati i u utvrđivanju norme crnogorskog jezika. Dok jedan dio današnje Crne Gore pokazuje animozni odnos prema samom pomenu crnogorskog jezika, a opet ne mali dio Crne Gore trpi od svih mogućih oblika barbarizacije jezika, insistiranje na potpunom ispravljanju istorijskih jezičkih nepravdi prema Crnoj Gori i Crnogorcima može biti više nego kontraproduktivno.

¹¹ O propustima i greškama u *Gramatici hrvatskoga jezika* J. Silića i I. Pranjkovića pisala je Snježana Kordić u prikazu te gramatike, *Neprijemljen opis jezika*, Znakovi i poruke, 2/1, Banja Luka, 2009.

¹² *Nikčević je pravi primjer da se ne može ni prepisivati nešto o čemu onaj što prepisuje ništa ne zna* (623) ili *gdje god Nikčević nije prepisao iz gramatika i udžbenika nešto od riječi do riječi, tu su napravljene velike materijalne greške* (627) Miloš Kovačević, Mihailo Šćepanović *Tovari lingvističkih nesuvislosti*, Srpski jezik, broj 6/1-2, godina VI, Beograd 2001. str. 621–649.

Crnogorski standard treba, prije svega, da ima naglašeno simboličko značenje, čvrsto povezano s onim najboljim u postojećoj jezičkoj praksi u Crnoj Gori. Konkretno to znači (da bi se izbjegla radikalna intervencija u postojećoj jezičkoj praksi, jer ona može dovesti do odbijanja svake intervencije, te time do toga da život odbaci normu, što bi na duge staze imalo katastrofalne posljedice po bilo kakvu jezičku politiku) da kvantitativno i kvalitativno najmanjim intervencijama u crnogorski standard valja proizvesti najsnažnije i najdugoročnije simboličke i utilitarne efekte¹³.

Naravno, citiraćemo i Josipa Silića koji se takođe nije držao svojih eksplicitno iskazanih principa pri standardizaciji crnogorskog jezika: *Moramo podšetiti* (vidimo da Silić joutuje po crnogorski bolje nego tako nedostajući izvorni govornici) *na to da je norma, kao i standardni jezik kojemu pripada društvena institucija. Nju utvrđuje društvo, a ne pojedinac*¹⁴. Silić je uradio upravo obrnuto, kao pojedinac standardizovao je crnogorski jezik ne vodeći računa o crnogorskoj jezičkoj zajednici i govornicima te zajednice, njihovim pravopisnim navikama, uzusu, stavovima o jeziku, društveno-istorijskoj situaciji, o razvoju i budućnosti te zajednice. On se, najblaže rečeno, neodgovorno igrao, standardizujući ne crnogorski jezik nego svoju zamisao toga jezika, moramo reći i to, njemu nematjerneg, propisujući ono što sistem nudi kao potencijalno i moguće i pri tom ne uzimajući u obzir upotrebu jezika i društvo na koje se poziva. Ekspertska komisija je i načinom na koji je izradila pravopis i gramatiku crnogorskog jezika i normom koju je propisala, upravo ignorisala crnogorsko društvo i govornike za koje su ti normativi pravljjeni.

5. Zaključak

Za razliku od ugašenog Savjeta za standardizaciju crnogorskog jezika, Ekspertska komisija je ispunila od države dobijeni zadatak, dala je pravopis i gramatiku crnogorskog jezika ovom društvu i time formalno uspostavila ortografsku i gramatičku normu. Njeno je legitimno pravo (dato joj je odlukama državnih organa) da crnogorskom društvu nametne ovako retrogradnu normu, mogla je i goru – samo sa jotovanim oblicima kako je i ponuđeno u Čirgićevoj verziji, inače radnom predlošku zvaničnog *Pravopisa crnogorskoga jezika*. Sljedeće faze u započetom procesu su: elaboracija (razrada) norme, akceptuacija (prihvatanje) i implementacija (sprovođenje) norme koje će biti, svaka ponaosob, jako interesantne u Crnoj Gori. Na koji će se način crnogorskom društvu, institucijama, školama, univerzitetima, medijima objasniti da treba da prihvate ono što je propisano. Na udaru je obrazovni sistem u kojem će se silom zakona, odlukama Ministarstva pokušati implementirati propisana norma, preko izjotovanih novih planova i programa, izjotovanih udžbenika i nadzornih službi sprovesti opšta *jotacija*. To što je stala država iza službenih normativa ne znači ništa kada je njihov kvalitet u pitanju. Ovi normativi ispunjavaju samo jedan uslov – postojanje pravopisa i gramatike sa crnogorskim ime-

¹³ Iz materijala Savjeta za standardizaciju crnogorskog jezika.

¹⁴ Josip Silić, *Crnogorski jezik, naučno-metodološke osnove...* str. 9.

nom na koricama i to je ono što je bilo prijeko potrebno aktuelnom crnogorskom ideološko-političkom kontekstu.

Kako smo pokazali u ovom radu, novousvojena službena *Gramatika crnogorskoga jezika* identična je sa *Gramatikom hrvatskoga jezika* autora Josipa Silića i Iva Pranjkovića. Smatramo da koliko god su bliski jezici bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski (lingvistički jedan jezik) i koliko god gramatike tih jezika u velikoj mjeri pokrivaju iste sadržaje, ne možemo jedan jezik opisivati gramatikom drugoga, mijenjajući samo ime jezika na koricama. Nakon svega iznesenog u tekstu možemo slobodno reći da crnogorski jezik čeka svoju gramatiku.

Literatura:

- Rajka Glušica, *O radu na pravopisu crnogorskog jezika, Njegoševi dani 1*, Zbornik radova, Univerzitet Crne Gore, Nikšić, 2009, str. 287–300.
- Rajka Glušica, *O prvom zvaničnom crnogorskom pravopisu, Njegoševi dani 2*, Zbornik radova, Univerzitet Crne Gore, Nikšić, 2010, str. 253–266.
- A. Čirgić, I. Pranjković, J. Silić, *Gramatika crnogorskoga jezika*, Ministarstvo prosvjete i nauke, Podgorica, 2010.
- Snježana Kordić, *Neprimjeren opis jezika, prikaz Gramatike hrvatskoga jezika*, Josipa Silića i Iva Pranjkovića, *Znakovi i poruke* 2/1, Banja Luka, 2009.
- Miloš Kovačević, Mihailo Šćepanović, *Tovari lingvističkih nesuvislosti*, Srpski jezik, broj 6/1–2, godina VI, Beograd, 2001, str. 621–649.
- Igor Lakić, *Putevi i stranputice u standardizaciji crnogorskog jezika*, *Njegoševi dani 2*, Zbornik radova, Univerzitet Crne Gore, Nikšić, 2010, str. 267–273.
- Milenko Perović, Josip Silić, Ljudmila Vasiljevna, *Pravopis crnogorskoga jezika*, Drugo, izmijenjeno izdanje, Ministarstvo prosvjete i nauke, Podgorica, 2010.
- Svenka Savić, *Gramatike i oko njih, prikaz Gramatike crnogorskoga jezika*, Riječ, nova serija br. 3, Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta, Nikšić, 2010, str. 185–194.
- Josip Silić, Ivo Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, 2. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 2007.
- Josip Silić, *Crnogorski jezik, Naučno-metodološke osnove standardizacije crnogorskog jezika*, Ministarstvo prosvjete i nauke, Podgorica, 2010.

ABOUT THE NEWLY- ACCEPTED GRAMMAR OF THE
MONTENEGRIN LANGUAGE

Summary

General Education Council of the Ministry of Education and Science of Montenegro at its meeting in July 2010 adopted for use in the educational system of the Montenegrin language Grammar by Adnan Čirgića, Ivo Pranjković Josip Silić, and, by the Decision of the Ministry from 5th of July, it was declared an official. The paper discusses the newly accepted Grammar, its origins, conceptual and methodological flaws, focusing on the chapter on syntax, similarities and differences between the Montenegrin language Grammar and the Grammar of Croatian, written by Josip Silić and Ivo Pranjković. The author points out that there are only a few differences between them except at the level of cultural adaptation and introduction of the forms made by “jotovanje”. The author also points out that the authors even repeated the same mistakes in both grammar.

Keywords: Grammar of the Montenegrin language, Croatian language grammar, syntax, Montenegrin, Croatian.

Lada BADURINA
Rijeka

GRAMATIKA TEKSTA – I ŠTO DALJE?

Polazeći od dosadašnjih (ipak skromnih) iskustava gramatike s *tekstom* kao najsloženijom rečeničnom strukturom u radu će se nastojati ponuditi odgovor na središnje pitanje: zašto (strukturalistička) gramatika *nema sreće* s tekstom, ali i *vice versa* – zašto tekst *nema sreće* s tradicionalnom gramatikom? Ponajprije osvrnut ćemo se na doprinose pojedinih strukturalističkih škola u narastanju zanimanja za nadrečenično jedinstvo i/ili tekst (u prvome redu aktualne rečenične perspektive razvijene u sklopu praškoga lingvističkog kruga, potom systemske funkcionalne lingvistike/teorije i funkcionalne gramatike M. A. K. Hallidaya te naposljetku mlađe discipline gramatike/lingvistike teksta). Iskustva različitih teorijskih paradigmi pomoći će nam u pokušaju definiranja područja (nove) gramatike teksta te zadataka koji se pred nju trebaju i mogu postaviti, ali – još važnije – uvjerit će nas u to da je za potpuno razumijevanje kompleksna fenomena teksta, napose njegove komunikacijske biti, nužna višedisciplinarnost u pristupu jer – potvrđeno je – ni jedan gramatički model nije uspio ponuditi prihvatljiv odgovor na ključno pitanje što tekst čini tekstom odnosno po čemu ga govornici/sudionici komunikacijske situacije prepoznaju kao tekst.

Ključne riječi: tekst, gramatika, funkcionalna rečenična perspektiva, funkcionalna gramatika, lingvistika teksta

Počnimo s jednim paradoksom! S jedne strane spremno prihvaćamo činjenicu da je *tekst* način funkcioniranja jezika, da se posredstvom tekstova suočavamo s jezikom, odnosno da tekstove svakodnevno proizvodimo i/ili konzumiramo ili, drugim riječima, da *nema jezika bez teksta ni teksta bez jezika* (Halliday 2004: 3). Istovremeno s druge ćemo se strane morati suočiti s posvemašnjom nezainteresiranošću (tradicionalne¹) gramatike za tekst. Sasvim logično i očekivano pitanje koje nam se ovdje nameće – *zašto onda gramatika nije gramatika teksta?* – ne želimo shvatiti tek kao retoričko. Pokušat ćemo

¹ Svjesni činjenice da je takva kvalifikacija nedovoljno precizna, smatramo nužnim jasnije odrediti kako ovdje shvaćamo pojam tradicionalnosti u jezikoslovlju. Premda se nerijetko tradicionalnom gramatikom smatra *predlingvističko* izučavanje jezika, a posebno europske školske gramatike 18. i 19. stoljeća (Crystal 1992: 160 – natuknica *grammar*; Crystal 1997: 88), dakle predstrukturalistički pravci i škole (Matthews 2007: 412 – natuknica *traditional grammar*), s obzirom na to da se *tradicionalnost* redovito određuje u odnosu spram modernoga, novoga, suvremenoga, pa i avangardnoga, uzimamo si za pravo da tradicionalnima ovdje smatramo sve pristupe proučavanju jezika koji su prethodili (strukturalističkoj) suprasintaksi te naročito kasnijim teorijskim pravcima koji u obzir uzimaju – ili u središte istraživačkih interesa postavljaju – nadrečenično jedinstvo i/ili tekst.

stoga uputiti na moguće odgovore, rasvijetliti okolnosti koje dovode do svojevrsne *marginalizacije* teksta u gramatičkim opisima/propisima.

Smatramo, dva su uzroka takvoj situaciji, a kako su oni teško dokraja odvojivi, mogli bismo ih sagledati i kao jedinstven, ali kompleksan splet okolnosti.

Prvi ćemo razlog pronaći u samome *tekstu* – ne samo u njegovoj složenoj strukturi nego, još i više, u njegovoj slojevitoj naravi. Dakle, s jedne strane gramatika se, koja teži uspostavljanju gramatičkih modela, suočava sa zahtjevnim (i ne dokraja) rješivim zadatkom opisa (ili, možda, propisa?) strukture teksta, a s druge se strane – čak ako i u tome u nekoj mjeri uspije – nalazi pred još kompliciranijim pitanjem: *po čemu je, uopće, takva (složena) struktura tekst, i što je zapravo tekst?*²

Drugo, ne manje važnom smatramo činjenicu da i suvremene gramatičke opise/propise baštiniimo od strukturalizma u jezikoslovlju. U (ne)razumnoj želji da se lingvistika potvrdi kao egzaktna znanost – i to na način na koji su egzaktne prirodne znanosti – strukturalisti su smatrali da samo jezik (*langue*), a ne i govor (*parole*), može biti predmet znanstvenih proučavanja. U takvoj je konstelaciji *tekst* – kao nepobitna potvrda komunikacijske (*razgovorne*) biti jezika – jednostavno morao loše proći! Gramatički su opisi/propisi završavali s razinom *rečenice* (tj. s rečeničnom sintaksom) – i to rečenice kao apstraktne, *jezične* jedinice.³ K tome – ili upravo zato! – ni sama rečenica nije mnogo bolje prošla u strukturalističkoj gramatici, pa su iz takva stanja stvari proizišle i manjkavosti tradicionalne, *rečenične* sintakse.⁴

S druge pak strane upravo su ograničenja sintakse sapete u čvrstim, i neprimjereno krutim, rečeničnim okvirima najavila novo poglavlje u razvoju (strukturalističkog) jezikoslovlja.

Naspram gramatičkom *formalizmu*, karakterističnome za strukturalizam u njegovoj „čistoj“ formi, pod okriljem su se (europskoga) strukturalizma zarana počele razvijati i različite *funkcionalističke* teorije. Pod funkcionalizmom u gramatici (i uopće u jezikoslovlju) podrazumijevat ćemo različite pravce, škole i učenja koji su na ovaj ili onaj način (i s različitim intenzitetima) uvažavali činjenicu da je jezik moćno sredstvo međuljudske komunikacije.⁵ Ključ-

² Uzgred, u činjenici da su jezične strukture što su veće i kompleksnije i gramatici teže savladive nalazimo *opravdanja* i za neke manjkavosti *tradicionalne*, rečenične sintakse, o čemu više u nastavku.

³ Napokon ne valja zanemariti ni činjenicu da su predstrukturalistički – mladogramatičarski – jezični opisi sasvim zapostavljali čak i rečeničnu sintaksu. Utoliko se, što se tiče proučavanja većih jezičnih struktura, ni dvadesetostoljetna strukturalistička gramatika nije imala u što ugledati i/ili na što referirati.

⁴ Ovdje ih nastojimo tek taksativno nabrojiti: nemogućnost rješavanja pitanja tzv. nekonstitutivnih dijelova rečeničnoga ustrojstva, tj. gramatičkog *viška* u sintaktičkim analizama; problem redosljeda sintaktičkih jedinica (neobilježen i obilježen); pitanje rečeničnih granica; problem određenja temeljnoga sintaktičkog pojma – *rečenice*. Podrobnije o tome u Badurina 2008: 9–16.

⁵ Sam koncept *funkcionalnosti* i *funkcionalizma* u jezikoslovlju nije, dakako, jednoznačan. Uvjetno bismo mogli govoriti o *vanijskoj funkcionalnosti*, naspram *unutarnjoj funkcionalnosti* jezičnih jedinica i jezičnih znakova kojoj su strukturalisti od samih početaka posvećivali veliku pozornost (naime insistiranje na *funkcionalnosti* jezičnih jedinica u *sustavu*; tako se npr. i

nim, upravo paradigmatiskim primjerima smatramo *tri* različita teorijsko-metodološka koncepta koja su u različitoj mjeri i na različite načine u obzir uzimala jezičnu komunikaciju i s time u vezi jezične strukture veće od rečenice: **(a)** aktualnu sintaksu ili funkcionalnu (aktualnu) rečeničnu perspektivu razvijenu u okrilju praškoga lingvističkog kruga (tzv. praški funkcionalizam); **(b)** sistemsku funkcionalnu teoriju i funkcionalnu gramatiku M. A. K. Hallidaya te naposljetku **(c)** gramatiku (i lingvistiku/teoriju) teksta.

(a) Funkcionalna (aktualna) rečenična perspektiva

Šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća teorijom je tzv. *funkcionalne (aktualne) rečenične perspektive* praška škola – nakon De Saussureovih početaka i ženevske škole jedan od istaknutijih strukturalističkih pravaca – napravila važan, *funkcionalni* pomak u dominantno strukturalističkom poimanju jezika.⁶ Doslovce, za novu se teoriju može reći da se iznjedrila iz sintakse (preciznije: iz njezinih ograničenja); riječ je o teoriji koja je u punom smislu riječi *suprasintaktička*. Njezin se *funkcionalistički* aspekt ogleda u činjenici da se u obzir uzimaju i *uporabne* vrijednosti jezika, odnosno težište je na ulozu koju jezik (njegove strukture) ima u komunikaciji. Drugim riječima, razmatra se kako rečenica – točnije: *iskaz* – funkcioniра u (pretpostavljenoj) komunikacijskoj situaciji (u prvome redu pisanoj, potencijalno i/ili sekundarno i u govorenoj).

Ukratko, na praško ćemo učenje podsjetiti predstavljajući – smatramo – dvije temeljne postavke njihove teorije.

Prvo, upravo s obzirom na činjenicu da je u središtu pozornosti pražana rečenica kao komunikacijska (a ne jezična/gramatička) jedinica, njoj se više ne pristupa kao potencijalnoj, nego, naprotiv, kao ostvorenoj (tj. aktualnoj/aktualiziranoj) veličini (stoga se praška suprasintaktička teorija naziva i *aktualnom sintaksom*). Takva – *aktualizirana*, u tekst (prije i više negoli u kontekst) uklopljena⁷ – ona postaje *obavijesno raščlanjiva*: naspram sintaktičkome ustrojstvu rečenice kao jezične/gramatičke jedinice *iskaz* ima svoje *obavijesno ustrojstvo* – *obavijesni subjekt* i *obavijesni predikat*, *temu* i *remu* i/ili *dano* i *novo*.⁸

fonologija, u strukturalizmu razvijena jezikoslovna disciplina, na samim svojim počecima određuje kao *funkcionalna* fonetika).

⁶ I ne samo zahvaljujući toj teoriji – osim ranijih zasluga za razvoj *fonologije* (kao *funkcionalne fonetike*) pražanima se pripisuje važna uloga u razvoju *funkcionalne stilistike* – u bitnome su modificirani strukturalistički pogledi na jezik, što je, napokon, školi i priskrbilo pravo na naziv *praški funkcionalizam*.

⁷ *Kontekstualna* uključenost rečenice/iskaza u funkcionalnoj će rečeničnoj perspektivi uglavnom biti svedena na tekstno (surečenično) okružje (u tom će smislu biti birani i primjeri kojima se to potkrepljuje). Uzgred spomenimo: *stupanj* uključivanja izvanjezičnih okolnosti u kojima se tekst (govoreni ili pisani) pojavljuje u lingvističke analize ovisit će o teorijskim konceptima na kojima te analize počivaju.

⁸ Ovdje samo upozoravamo na mogućnost distingviranja dvaju parova pojmova: *tema* i *dano*, odnosno *rema* i *novo*. Prema tom je tumačenju *tema* ishodišni dio dinamičke rečenice (rečenice kao komunikacijske jedinice), a *rema* dio koji nosi glavnu obavijest. Naprotiv, *dano* se i *novo*

Drugo, u vezi je s obavijesnim rečeničnim ustrojstvom (*danim i novim*) i pojam *komunikacijskoga dinamizma* (engl. *communicative dynamism – CD*). On se odnosi na organizaciju rečenice i njezinih dijelova usmjerenu prenošenju cjelovite obavijesti, pri čemu svi rečenični elementi nemaju istu komunikacijsku vrijednost, odnosno isti stupanj *komunikacijske zasićenosti* ili komunikacijskog dinamizma (usp. npr. Firbas⁹ 1992: 6 i d.; Firbas 2003¹⁰: 9). Ili, drugim riječima, *stupanj komunikacijskoga dinamizma relativna je veličina prema kojoj jezični element koje god razine pridonosi daljnjem razvoju komunikacije* (Firbas 2003: 10; usp. i Firbas 1992: 7–9). Komunikacijski će dinamizam Firbas, očekivano, dovesti u vezu s kontekstualnom uključenošću rečenice/iskaza: primjerice, prva je rečenica odlomka/teksta kontekstualno neovisna (*context-independent*), ali će upravo ona osigurati *temeljno distribucijsko polje komunikacijskoga dinamizma* (usp. Firbas 1992: 74 i d.).¹¹ Nadalje u vezi će s kontekstualnom (ne)uključenošću biti i obavijesno (tematsko-rematsko) ustrojstvo iskazā.

Nakon podsjećanja na glavne postavke praške suprasintaktičke teorije predstoji nam zahtjevniji zadatak svojevrсна kritičkog sažimanja onoga što danas smatramo praškim naslijeđem. Pritom ćemo svakako imati na umu da je teorija funkcionalne (aktualne) rečenične perspektive općenito dobro prihvaćena u slavističkim filologijama, pa i u hrvatskoj,¹² da je donijela niz vrijednih novina u strukturalističko poimanje jezika te da je – što smatramo najvažnijim – zanimanje jezikoslovaca napokon usmjerila (i) prema *nadrečeničnom jedinstvu*, tj. *tekstu*. No budimo konkretniji!

odnose na kontekstualnu uključenost rečenice/iskaza. Utoliko rečenica ne može biti bez teme, ali može biti bez danog. Usp. Silić 1984: 67 i d.

⁹ Jan Firbas (1921–2000) istaknuti je sljedbenik učenja praške lingvističke škole. Djelovao je na sveučilištima u rodnome Brnu i u Pragu te gostovao na brojnim sveučilištima po Europi, Sjedinjenim Američkim Državama i Indiji. Istakao se prinosima o obavijesnoj rečeničnoj strukturi, ali i utemeljio pojam *funkcionalne (aktualne) rečenične perspektive*, koji su potom prihvatili mnogi funkcionalni lingvisti.

¹⁰ Brojevi se stranica za ovu bibliografsku jedinicu odnose na paginaciju u ispisu teksta objavljenoga na internetu.

¹¹ U tom smislu i Josip Silić upozorava da bi „komunikativnu zasićenost odnosno komunikativni dinamizam trebalo (...) promatrati u suodnosu dato-novo, a ne u suodnosu tema-rema“ (usp. Silić 1984: 67).

¹² Tu je teoriju već od sedamdesetih godina 20. stoljeća u jezikoslovnoj kroatistici razvijao Josip Silić (1975. doktorska disertacija *Organizacija vezanoga teksta: Lingvističko-stilistički pristup nadrečeničnom jedinstvu hrvatskoga književnog jezika*; 1979. članak *Od rečenice do teksta: Teorijsko-metodološke napomene* te 1984. knjiga *Od rečenice do teksta: Teoretsko-metodološke pretpostavke nadrečeničnog jedinstva*). Nažalost, nakon tih sjajnih početaka (kada se doista moglo utvrditi da je hrvatsko jezikoslovlje u europskom *trendu*) malo je toga u kroatistici učinjeno u razradi i primjeni predstavljenog teorijsko-metodološkog modela. Prvi je put ta teorija doživjela svoju gramatičku potvrdu istom 2005. godine – u Silić–Pranjakovićevoj *Gramatici hrvatskoga jezika*: ne samo da se – u sklopu sintakse – govori i o *rečenici* i o *iskazu*, da se razmatra i *gramatičko ustrojstvo* rečenice i *obavijesno ustrojstvo* iskaza, pa onda i redosljed sintaktičkih jedinica u rečenici kao gramatičkoj jedinici i redosljed članova rečenice kao obavijesne (komunikacijske) jedinice nego se razmatraju i načini povezivanja rečenica u tekst te ustrojstvo teksta (usp. Silić–Pranjaković 2005: 276–284, 359–363, 365–374).

U dobre strane praškoga učenja svakako valja upisati činjenicu da se rečenica – u ranijim razdobljima strukturalističkog jezikoslovlja najkompleksniji jezični znak – nastoji sagledati u vlastitome (jezičnom) (kon)tekstu; naime samo se na taj način može utvrditi njezino obavijesno ustrojstvo. Evidentno je dakle da se u obzir počinje uzimati (i to više no deklarativno) i komunikacijska *funkcija* jezika. Još je jedan važan koncept u vezi s komunikacijskom funkcijom jezika – već spomenuti *komunikacijski dinamizam*: komunikacija se dakle poima kao dinamična pojava, pa se stoga *obavijesnost* ne tumači istom kao +/- kategorija (dakle nije riječ o binarnoj opoziciji *obavijesno ~ neobavijesno*), već se, naprotiv, utvrđuju različiti stupnjevi komunikacijske vrijednosti koje u određenom (kon)tekstu imaju pojedini dijelovi iskaza. Upravo zahvaljujući zamisli o uključivanju rečenica u tekst, praška se nadrečenična sintaksa predstavila – u najboljem smislu riječi – (i) kao *gramatika teksta*: opisala je načine povezivanja rečenica u tekst (linearni i paralelni tip veze); upozorila je na elemente koji signaliziraju uključenost rečenice u kontekst (tzv. signale kontekstualne uključenosti) te ponudila njihovu iscrpnu klasifikaciju,¹³ riješivši, štoviše, time i problem tzv. nekonstitutivnih dijelova rečeničnoga ustrojstva (s kojima se rečenična sintaksa nije uspijevala nositi); priskrbila je (jedine prihvatljive) kriterije za ustanovljavanje (ne)obilježnosti redosljeda sintaktičkih jedinica. Riječju, usmjerivši se – u konačnici – na ustrojstvo teksta, funkcionalna (aktualna) rečenična perspektiva ne samo da je pokazala što pretpostavlja *gramatičko* bavljenje tekstem nego je – s nove *perspektive* – uspješno prevladala uočena ograničenja rečenične sintakse. Time su, iako svoju teoriju – znamo – nisu nazivali gramatikom teksta, a do razine teksta dolazili su istim udruživanjem rečenica u *nadrečenično jedinstvo*, pražani pokazali što bi, uistinu, gramatika teksta mogla (ili trebala) biti. Drugim riječima, ponudili su (jedan, ali ne i jedini mogući) model po kojemu se ona mogla uspostaviti.

Nesumnjivo iznimno respektabilna i utjecajna, praška se teorijska misao i sama suočila s nekim zamkama i vlastitim ograničenjima. Možda najveći njezin previd prepoznamo, samo naizgled besmisleno, u najvećoj njezinoj vrijednosti – u učenju o kontekstualno uključenoj rečenici. Naime, razvivši se kao (supra)sintaktička teorija, ona je jedini logičan put mogla prepoznati u pu-

¹³ Signali se kontekstualne uključenosti u pravilu svode na (tekstne) konektore. Josip Silić ih dijeli na gramatičke, leksičko-gramatičke, leksičke i stilističke. Leksičko-gramatički se dalje dijele na konektore-partikule, konkluzivne, intenzivne i verifikativne konektore; leksički mogu biti reprizni, sinonimski, deiktički, komparativni, amplifikativni, metonimijski, sinegdoški, ekskluzivni, nominalni, eksplikativni, konfrotativni, derivativni, lokalni, temporalni, spacijalni, kondicionarni, kondicionalni, kauzalni, finalni, modalni i kvantitativni; stilistički su leskičkostilistički i gramatičkostilistički (usp. Silić 1984: 109–132). Mogući ćemo prigovor da *signali kontekstualne uključenosti* i ne moraju biti isključivo konektori (ma koliko *rastegli* i kompleksno tumačili sam pojam *konektora*) ipak otkloniti upućujući na činjenicu da se u istome teorijskom modelu govori i o signalima sinsemantičnosti rečenice (usp. Silić 1984: 103–107).

Mirna Velčić – koja svoju monografiju *Uvod u lingvistiku teksta* posvećuje upravo konektorima (i to u argumentacijskom diskursu) – izdvaja sljedeće kategorije konektora (u pravcu od gramatikalizacije prema leksikalizaciji): relativni, veznički, priložni, frazeologizirani i propozicionalni konektori (usp. Velčić 1987: 30).

tu od rečenice do teksta. Utoliko i sam pojam kontekstualno uključene rečenice predstavlja svojevrsan teorijski paradoks: implicite on sugerira kontekstualnu isključenost kao primarno i prirodno stanje rečenice (znamo, dakako, da je takvo polazište breme koje aktualna sintaksa nasljeđuje od rečenične sintakse). Smatramo, međutim, da upozoravanje na tu *izokrenutu logiku* nije puko teoretsko (ili teoretizirajuće) cjepidlačenje! S jedne strane u takvoj će se konstelaciji moći zaključivati o, ipak, drugorazrednosti i/ili sekundarnosti *funkcionalnog aspekta* rečenične analize – iako će, istina, Firbas naglašavati da se funkcionalna rečenična perspektiva ne pridodaje na prethodno uspostavljenu semantičku i sintaktičku (gramatičku) rečeničnu strukturu, nego da je, naprotiv, govornici ostvaruju stvarajući rečenice, odnosno da se komunikacijska svrha izvršava od samog početka procesa kreiranja rečenica/iskaza (Firbas 2003: 13, usp. i Firbas 1992: 22).¹⁴ S druge pak strane na logici je *naknadna* udruživanja rečenica u tekst zasnovano i poimanje teksta kao svojevrsne, mogli bismo reći, *sintetski* (upravo umjetno) stvorene nadrečenične jezične strukture (gledište je to koje je, napokon, sadržano i u samom pojmu i terminu *nadrečenično jedinstvo*). S tim je onda u vezi i zamijećena nemogućnost takve, u osnovici *suprasintaktičke* teorije da u pravome smislu riječi sagleda nadasve kompleksan pojam teksta. Potvrdila su se time iskustva drugih jezikoslovnih disciplina i/ili teorija da se ni jedna jezična jedinica ne može definirati iz nje same (korespondentan je primjer problem sintaktičkoga određenja rečenice; usp. Badurina 2008: 9–16). Ako tako što – naime činjenicu teorijske insuficijencije suprasintakse/gramatike teksta – i nevoljno priznajemo, moramo biti svjesni da će, u pravilu, upravo na prepoznatim manjkavostima jednoga teorijskog pristupa izrastati novi.

(b) Sistemska funkcionalna teorija i funkcionalna gramatika

S jedne strane koincidirajući s praškom aktualnom sintaksom, s druge predstavljajući se kao njezina protuteža, razvijaju se novi funkcionalistički pravci europskoga strukturalizma – *sistemska funkcionalna lingvistika (teorija)*, a potom i *funkcionalna gramatika*.

Izgrađujući svoju *sistemsku funkcionalnu lingvistiku (teoriju)*, a potom i njezin „gramatikalizirani“ izdanak – *funkcionalnu gramatiku* na strukturalističkim temeljima De Saussureova (i desosirovskoga) tipa, ali i pod utjecajem praškoga funkcionalizma, M. A. K. Halliday¹⁵ novo težište nove – ne više for-

¹⁴ Takvo (u svakom slučaju prihvatljivo!) gledište u praksi (i u našoj *gramatičkoj svijesti*) ostaje više deklarativno no stvarno. Sintakse, u najboljem slučaju, spominju *gramatičko* i *obavijesno* ustrojstvo, i to upravo tim redosljedom, *primarnom* (i „pravom“) smatra se sintaktička (gramatička) rečenična analiza, a sve ostalo može biti samo hvale vrijedan *odatak* i sl.

¹⁵ Michael Alexander Kirkwood Halliday (r. 1925) započinje svoje djelovanje u Europi. Njegovi se prinosi funkcionalnoj lingvistici bilježe već od 60-ih godina 20. stoljeća u sklopu tzv. *londonske škole* (J. R. Firth, B. Malinowski i sljedbenici M. A. K. Halliday i R. A. Hudson; usp. Malmkjær 1991: 158). U tim se ranijim razdobljima uz njegovo ime vezuje upravo pravac sistemske funkcionalne lingvistike (teorije), odnosno sistemske teorije (gramatike). Međutim, od 1976. godine Halliday djeluje u Australiji, na Sveučilištu u Sydneyu, pa primarno europska funkcionalna teorija nalazi odjeka i na novom kontinentu (University of Sydney; Macquarie

malne, već, naprotiv, *funkcionalne – gramatike* uspostavlja na *funkcionalnosti* opisivanoga sustava za govornike određene jezične/društvene zajednice. Funkcionalni se jezični potencijal – a potencijal su jezika, dakako, njegove komunikacijske mogućnosti – ne može pritom ostvariti u jedinicama manjima od teksta ili, drukčije rečeno, mi komuniciramo tekstovima. Tekst je naime primjer jezika u uporabi ili, Hallidayevim riječima, *ljudi kad govore ili pišu proizvode tekstove* (usp. Halliday 2004: 3). Novi su pogledi na jezik – i jezičnu komunikaciju! – priskrbili i nove definicije teksta: tekst je *svaka jezična pojava, bez obzira na medij kojim se pronosi, u kojoj smisao prepoznaje onaj koji zna taj jezik* (na istome mjestu, a prema Halliday–Hasan 1976), odnosno tekst je sve što je izgovoreno ili napisano. Prema tome slijedi da i *jezik* (jezični sustav) mora biti više no slijed rečenica¹⁶ – jer povezanost je između dijelova teksta drukčijega tipa negoli ona koja se uspostavlja među dijelovima rečenice/iskaza (usp. Halliday–Hasan 1976: 2). Iz toga proizlazi da jeziku valja pristupati preko *teksta* (i *diskursa*). Naime, ako komuniciramo tekstovima, onda je sasvim očekivano da upravo *tekst* postane objekt zanimanja gramatičara. Oni pak na nj mogu motriti iz dva različita kuta: u *prvom* je slučaju u središtu tekst sam po sebi (i tada će se njegov istraživač upitati: *Zašto određeni tekst – meni ili kome drugome – znači upravo to što znači?*), u *drugome* na tekst će se gledati kao na sredstvo za spoznavanje čega drugoga (pa će znanstvenik nastojati odgovoriti na pitanje *što tekst otkriva o jezičnome sustavu na kojemu je izgovoren ili napisan*). Ta su dva pristupa, dakako, komplementarna: ne možemo ustanoviti značenje teksta, sva njegova moguća različita čitanja bez uspostavljanja odnosa s cjelinom jezičnoga sustava te, na isti način, ne možemo gledati na tekst tek kao na sliku ili kao na odraz jezičnoga sustava bez razumijevanja što tekst znači, ali i zašto znači upravo to što znači (usp. Halliday 2004: 3).

Konkretno i posljedično – a model je taj koji će afirmirati upravo Hallidayeva funkcionalna gramatika (usp. Halliday 2004) – u gramatičkim će opi-

University, Sydney). Kasnije će, od polovice 80-ih, Halliday razviti funkcionalnu gramatiku/lingvistiku. Štoviše, godine 2004. objavio je (u redakciji Christiana M. I. M. Matthiessena) i treće izdanje svoga pozamašna *Uvoda u funkcionalnu gramatiku* (*An Introduction to Functional Grammar*, usp. Halliday 2004).

Zanimljivo će se, po svoj prilici, biti upoznati i s Hallidayevim komentarom vlastitih lingvističkih teorija. Progovorivši u 90-im godinama 20. stoljeća o ishodištima svoje *sistemske funkcionalne lingvistike*, kasnije i *funkcionalne gramatike* i sâm se osvrnuo na *intelektualnu tradiciju europske lingvistike*, a koja se razvijala na De Saussureovim i desosirovskim zasadama te na posljertku posebno izdvojio prašku školu i francuski funkcionalizam; kao bitne je pak značajke svoje lingvističke teorije istakao usmjerenost na funkcionalnost i semantiku (naspram formalističkim i sintaktičkim pristupima), pa odatle i usmjerenost na *tekst* (prije negoli na rečenicu), odnosno na jezičnu uporabu (prije negoli na *gramatičnost*) (usp. M. A. K. Halliday, 1994, *Systemic theory*, u: Halliday 2003: 433–441, navodi sa str. 433; riječ je inače o enciklopedijskoj natuknici koju je M. A. K. Halliday priredio za izdanje *Encyclopedia of Language and Linguistics*, Vol. 8, ur. R. E. Asher, Pergamon Press, 1994, str. 4505–4508).

¹⁶ Spomenimo, takvo je poimanje teksta kao *semantičke jedinice* (a ne jedinice forme) najavljeno u već 1976. godine objavljenoj knjizi *Cohesion in English: tekst se ne sastoji od rečenica, on je ostvaren ili kodiran rečenicama* (usp. Halliday–Hasan 1976: 2).

sima jedinice nižega ranga (rečenice/iskazi,¹⁷ leksemi, morfemi, fonemi) biti motrene kroz vizuru teksta (ali i konteksta u kojemu se tekst pojavljuje i ostvaruje, te u njemu vrši svoju komunikacijsku zadaću). Dakle, ne samo uvažavajući nego i u prvi plan postavljajući funkcionalnu narav jezika – što se neupitno potvrđuje u svakodnevnim komunikacijskim situacijama u društvenim/jezičnim zajednicama te, u vezi s time, sposobnosti jezičnoga sustava da u njima ostvari svoju pravu svrhu – funkcionalna je gramatika, očekivano, promijenila perspektivu: u opisu je jezičnoga sustava krenula u smjeru *od teksta prema rečenici!* Ili, drugim riječima (uvažavajući naslijeđeni *gramatički* model razmišljanja), rečenica je naposljetku (ponovno) integrirana u vlastiti, *prirodni* kontekst.

(c) Gramatika/lingvistika (teorija) teksta

Slična se pojava *pomicanja težišta* teorijskoga pristupa zamjećuje i u mlađoj lingvističkoj disciplini – *lingvistički teksta*. Međutim, moramo odmah naglasiti: ne sugeriramo ovdje postojanje jedne i jedinstvene lingvistike teksta, nego pod tim kompleksnim pojmom kanimo obuhvatiti niz (više-manje srodnih) pravaca koji su se (lingvistički¹⁸) bavili tekстом.

Gramatički (europski, pa onda i strukturalistički) počeci discipline sežu u 70-e godine 20. stoljeća, i to ponajprije na austrijska, njemačka i nizozemska sveučilišta. Ovdje ćemo – prigodno, praktično i simbolično – razvoj gramatike/lingvistike/teorije teksta prikazati kroz zanimljivu priču o genezi jedne knjige.

Godine 1972. Wolfgang Dressler, profesor bečkog sveučilišta, objavio je knjigu *Einführung in die Textlinguistik*. Knjiga je bila iznimno dobro prihvaćena, no kao takva ipak nije doživjela prijevod na engleski: zaključeno je da su se u svega nekoliko godina *temeljito izmijenili uvjeti za znanost o tekstu*. Naime u potrazi za novim teorijama i metodama *suvremene su tendencije dovele do temeljito izmijenjenih uvjeta za znanost o tekstu, prije negoli do pukog zahvaćanja novog objekta istraživanja starim metodama*. Bitna je značajka te evolucije *interdisciplinarna suradnja, znatno veća no što je postojala u tradicionalnoj lingvistici* (usp. De Beaugrande–Dressler 1981: XIII). Dakle prevodilac knjige Robert de Beaugrande, profesor floridskog sveučilišta, postao je i njezin suautor. Novi je rukopis, kako u predgovoru ističu dvojica autora, obogaćen interdisciplinarnim vizurama: ujedinio je naime *tradicionalnu nadreče-*

¹⁷ Halliday razlikuje *klauzu (clause)* kojom se prenosi obavijest (usp. Malmkjær 1991: 143 i d.; *temu*, koja dolazi na početku, kombinira se s ostatkom rečenice – *remom* i čini poruku, što se zacijelo može pripisati utjecaju pražana, odnosno funkcionalne rečenične perspektive) i *rečenicu (sentence)* kao jedinicu pisanog jezika i gramatičku jedinicu („the highest unit of punctuation on the graphological rank scale and has evolved in the writing system to represent the clause complex as the most extensive domain of grammatical structure“; Halliday 2004: 371 i d.)

¹⁸ Odmah uvodno razjasnimo razloge suzdržanosti: zanimanja će se za tekst (o kojima će ovdje biti riječi) kretati u široku rasponu od gramatičkih (strukturalističkih) početaka do razvoja više-disciplinarnе teorije teksta. Odatle i pluralizam naziva, koje usprkos dodirnim točkama (kao i činjenici da ih ovdje, prigodno, podvodimo pod zajednički, ali dinamičan pojam *lingvistika teksta*) nećemo smatrati sinonimima: *gramatika/sintaksa teksta, lingvistika teksta, teorija teksta*.

ničnu lingvistiku sa širokim rasponom interdisciplinarnih istraživanja proizvodnje, recepcije i korištenja tekstova u ljudskoj interakciji. Napokon, pitanje je li moguće – a i potrebno – spekulirati o tome koliko je evolucija lingvistike teksta posljedica logičnoga, očekivanog razvoja same teorije, a koliko je potaknuta i ubrzana (ili, možda, čak i uvjetovana?!) neposrednim doticajima s prvotno na američkom kontinentu razvijanim *pragmalingvističkim* pristupima jezičnoj djelatnosti, kao i s također američkim iskustvima višedisciplinarno koncipirane *analize diskursa*.¹⁹ Drugim riječima, knjiga *Einführung in die Textlinguistik / Introduction to Text Linguistics* (objelodanjena 1981. i na engleskom i na njemačkom jeziku) predstavlja upravo simbolično sjedinjenje dvaju pristupa, europskoga (strukturalističkog) i američkoga (u prvome redu diskursnog i pragmatičkog/pragmalingvističkog), i u tom smislu označuje važnu prekretnicu u teorijskim promišljanjima teksta.

U temeljima je novoga pristupa jeziku i, posebno, jezičnoj komunikaciji redefiniranje *egzaktosti* lingvistike kao znanosti: *komunikacija* kao *ljudska aktivnost* ima svoja vlastita fizikalna, matematička i logička svojstva, pa se lingvistika ne smije nekritički ravnati prema „klasičnim“ egzaktnim znanostima, fizici, matematici i formalnoj logici. Neopravdano rigidna primjena gledišta *egzaktnih* znanosti (čemu su, kao što znamo, u jezikoslovlju bili skloni strukturalisti) može samo *dehumanizirati* predmet istraživanja (tj. jezik) do točke u kojoj istraživanja postaju irelevantna. U tome će se smislu – ne negirajući, ali nadrastajući tradicionalnu strukturalističku lingvističku paradigmu – nova teorija teksta naći pred nimalo lakim zadatkom određenja svoga ključnog pojma – pojma *tekst*.

Dvojica su autora u knjizi koju supotpisuju krenula od temeljnoga pitanja: *što tekst čini tekstom* odnosno *po čemu ga prepoznavamo kao tekst*. Nastojeći ponuditi odgovor na postavljeno pitanje, fokus su znanstvenoistraživačkih interesa nužno pomakli s rečenice (tj. iskaza) i međurečeničnih (tj. međuiskaznih) veza na sam tekst i njegova bitna (konstitutivna) svojstva – na *tekstualnost*. S novih su motrišta za tekst ustanovili da je *komunikacijski događaj* u kojemu se susreće sedam standarda/kriterija tekstualnosti (ili konstitutivnih načela teksta): dva su od njih – kohezija i koherencija – na tekst usmjerena (*text-centred notions*), a preostalih je pet – intencionalnost, prihvatljivost, informativnost, situativnost i intertekstualnost – usmjereno na sudionike komunikacijskoga procesa (*user-centred notions*), dakle izravnije se tiču izvanjezičnih okolnosti u kojima se komunikacija odvija (usp. De Beaugrande–Dressler 1981: 7). Štoviše, ako i samo jedan od tih standarda nije zadovoljen,

¹⁹ O (su)odnosu pragmatike/pragmalingvistike i analize diskursa usp. Laurel J. Brinton, *Historical Discourse Analysis*, u: Schiffrin–Tannen–Hamilton 2001: 138–160, navedeno na 138–139. Zanimljivo da se moguća, no po svoj prilici ipak tanka razdjelnica među dvjema znanstvenim disciplinama uspostavlja upravo s obzirom na veću usmjerenost na tekst kao produkt (*statičnija* analiza diskursa) ili pak na sudionike komunikacije (*dinamičnija* pragmalingvistika). Naime isti je to ključ po kojemu ovdje (načelno) razlikujemo lingvistiku teksta i analizu diskursa, ali i po kojemu upravo nastojimo uspostaviti razlikovanje različitih teorijskih pristupa rečenici/iskazu kao konstitutivnom elementu najkompleksnije jezične strukture – teksta i/ili diskursa.

utvrdit će autori, tekst neće biti komunikativan. A nekomunikativan je tekst *ne-tekst*.

Naposljetku – rezimirajući dosege ovdje samo skiciranih i bliskih i različitih nadrečeničnih i/ili tekstnih teorija – smatramo da je sasvim opravdano postaviti pitanje *je li uopće moguće govoriti o gramatici teksta* odnosno *može li se ona – takva gramatika – uspostaviti?* Ipak ne mislimo da smo time doveli u pitanje opravdanost najavljene teme. Naprotiv! Čvrsto smo uvjereni ne samo u to da *tekst* mora zauzeti važno mjesto u lingvističkim teorijama nego i u nužnost *obuhvaćanja* razine teksta gramatičkim opisima/propisima.

I kad smo već ovaj tekst započeli s paradoksom – a paradoks, podsjetimo, prepoznajemo u posvemašnjoj nezainteresiranosti tradicionalne gramatike za, mogli bismo reći, temeljnu jezičnu strukturu, za *tekst* – nećemo zazirati od toga da s paradoksom i završimo! Ovdje spominjani i barem u glavnim crtama predstavljeni teorijski pravci rječito svjedoče o tome kako je razmjerno porastu zanimanja jezikoslovaca za *tekst* raslo i njihovo uvjerenje u nedostatnosti i nemoći sintakse, gramatike i uopće lingvistike pred (novim) predmetom istraživanja. Spoznaje koje su iz toga uslijedile – svakako ohrabrene vrijednim prinosima istraživača različitih teorijskih provenijencija (u prvome redu pragmalingvisti, a potom i filozofa, antropologa, kognitivista, psihologa, sociologa itd.) – dale su zamaha novouspostavljenoj *teoriji teksta* (dakako, ne kao jedinstvena, nego, naprotiv, kao nadređena pojma djelimično različitim teorijskim promišljanjima *teksta* i/ili jezične komunikacije).

Upravo to je bila naša intencija: željeli smo naime pokazati što bi mogla ili trebalo da bude sintaksa/gramatika teksta, što je pak ponudila lingvistika teksta te u kojim se smjerovima dalje razvija teorija teksta. Sintetizirajući navedeno želimo naglasiti kako smatramo da svaki od predstavljenih pristupa ima svoj legitimitet, a – po svojoj prilici – tek udruženi mogu ponuditi odgovor na temeljno pitanje: *što je zapravo tekst?*

No, vratimo se – na samome kraju – našem polazištu: *gramatici!* Iz gramatike je (točnije: iz sintakse) – barem na ovim našim, europskim prostorima – sve krenulo. No, srećom, ne samo da su manjkavosti i ograničenja tradicionalne sintakse inicirala razvoj novih teorija nego su, povratno, novim teorijskim prinosima trajno obilježeni (i unaprijeđeni!) sintaktički/suprasintaktički opisi jezika (usp. Badurina 2008: 13–16). Napokon, a to smatramo i ponajvećim dobitkom, tekst je (a time i jezična komunikacija) prestao biti u zoni *sljepo-pjege* jezikoslovnih istraživanja, ali i novijih gramatičkih opisa.

Literatura:

- Badurina, Lada, 2008, *Između redaka: Studije o tekstu i diskursu*, Hrvatska sveučilišna naklada – Izdavački centar Rijeka, Rijeka – Zagreb.
- Crystal, David, 1992, *An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages*, Penguin Books.
- Crystal, David, 1997, *The Cambridge Encyclopedia of Language*, Second edition, Cambridge University Press.
- De Beaugrande, Robert-Alain – Dressler, Wolfgang, 1981, *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London UK – New York USA (takoder i na internetskoj adresi http://www.beaugrande.com/introduction_to_text_linguistics.htm, posjet 16. siječnja 2011) [hrvatski prijevod: *Uvod u lingvistiku teksta*, prevela Nikolina Palašić, Disput, Zagreb, 2010]
- De Beaugrande, Robert-Alain, 1992, *The heritage of functional sentence perspective from the standpoint of text linguistics*, *Linguistica Pragiensa* 34/1–2, str. 2–26 i 55–86; <http://www.beaugrande.com/LinguisticaPragiensa.htm>, posjet 16. siječnja 2011.
- De Beaugrande, Robert-Alain, 1997, *New Foundations for a Science of Text and Discourse*, CT: Ablex; http://www.beaugrande.com/new_foundations_for_a_science.htm, posjet 16. siječnja 2011.
- De Beaugrande, Robert-Alain, 2003, *There's no such thing as syntax – And it's a good thing, too...*, In Honour of Jan Firbas, <http://www.beaugrande.com/FirbasFest.htm>, posjet 16. siječnja 2011.
- Firbas, Jan, 1992, *Functional Sentence Perspective in Written and Spoken Communication*, Cambridge University Press.
- Firbas, Jan, 2003, *Notes on some basic concepts of the theory of FSP: With a response to Robert de Beaugrande, 2003*, In Honour of Jan Firbas, <http://www.beaugrande.com/FirbasFest.htm>, posjet 16. siječnja 2011.
- Glovacki-Bernardi, Zrinjka, 1990, *O tekstu*, Školska knjiga, Zagreb.
- Halliday, M. A. K. – Hasan, Ruqaiya, 1976, *Cohesion in English*, Longman, Pearson Education Limited, Edinburgh Gate, Harlow, UK.
- Halliday, M. A. K., 2002, *Linguistic Studies of Text and Discourse*, edited by Jonathan J. Webster, Volume 2 in the *Collected Works of M. A. K. Halliday*, Continuum, London – New York.
- Halliday, M. A. K., 2003, *On Language and Linguistics*, edited by Jonathan J. Webster, Volume 3 in the *Collected Works of M. A. K. Halliday*, Continuum, London – New York.
- Halliday, M. A. K., 2004, *An Introduction to Functional Grammar*, 3rd edition, revised by Christian M. I. M. Matthiessen, Arnold Publishers.
- Ivanetić, Nada, 1995, *Govorni činovi*, Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Ivanetić, Nada, 2003, *Uporabni tekstovi*, Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Malmkjær, Kirsten (ur.), 1991, *The Linguistics Encyclopedia*, Routledge, London – New York.
- Malmkjær, Kirsten – Williams, John (ur.), 1998, *Context in Language Learning and Language Understanding*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Matthews, Peter H., 2007, *Oxford Concise Dictionary of Linguistics*, Second edition, Oxford University Press.
- Schiffrin, Deborah – Tannen, Deborah – Hamilton, Heidi E. (ur.), 2001, *The Handbook of Discourse Analysis*, Blackwell Publishing.

- Silić, Josip, 1979, *Od rečenice do teksta: Teorijsko-metodološke napomene*, Umjetnost riječi, god. XXIII, br. 2, str. 79–92.
- Silić, Josip, 1984, *Od rečenice do teksta: teoretsko-metodološke pretpostavke nadrećeničnog jedinstva*, Sveučilišna naklada „Liber“, Zagreb.
- Silić, Josip – Pranjeković, Ivo, 2005, *Gramatika hrvatskoga jezika: za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb.
- Velčić, Mirna, 1987, *Uvod u lingvistiku teksta*, Školska knjiga, Zagreb.

Lada BADURINA

TEXTUAL GRAMMAR – HOW TO PROCEED?

Summary

Guided by the (relatively modest) grammatical experience with text, understood as the most complex level of sentence structure, this paper will confront the central question: why (structuralist) grammar did not get very far in dealing with text, but also vice versa – why the text seems to resist the rulings of structuralist grammar? Firstly, we shall evaluate how individual structuralist schools contributed to the growth of linguistic interest for text (primarily, those which adopted the functional perspective on sentence such as the Prague linguists; furthermore, representatives of the systemic functional linguistics/theory and M. A. K. Halliday's functional grammar; finally those pertaining to a more recent discipline known as textual linguistics). Various paradigms will help us in defining the limits of (new) textual grammar and in pinpointing the tasks which it can answer to, but even more importantly, they will convince us that a fuller understanding of text, especially when it comes to its communicative essence, a multidisciplinary model is required. It has been duly confirmed that no grammatical model has proven to be successful in answering the crucial question – what makes text what it is, i.e. what enables the speakers to recognize it as such in course of communication.

Key words: text, grammar, functional sentence perspective, functional grammar, text linguistics

Ivo PRANJKOVIĆ

TAKOZVANI AUTOMATIZIRANI RED RIJEČI

U hrvatskome standardnom jeziku, a tako je i u ostalim standardnim jezicima utemeljenim na štokavskome narječju (tj. u bosanskom, crnogorskom i srpskom), osnovni red riječi uvjetovan je gramatički i semantički te u njemu, uglavnom, nema elemenata po kojima bi se bitno razlikovao od osnovnoga reda riječi u drugim, pogotovo srodnim jezicima. Kad je riječ o aktualiziranom i/ili obilježenom redu riječi, mogućnosti su aktualizacije izrazito velike zahvaljujući ponajprije razmjerno velikoj obličnoj raznovrsnosti. Ograničene su zapravo samo nekim općesemantičkim i logičkim, a posve rijetko i gramatičkim razlozima. Najsloženija je situacija s automatiziranim ili obvezatnim redom riječi, i to ponajprije zato što su pravila redosljeda zanaglasnica ili enklitika (kad ih dolazi više u nizu) u doslovnom smislu riječi automatizirana, obvezatna i nepromjenjiva, što je posve u neskladu sa svim drugim aspektima reda riječi u hrvatskome jeziku.

Ključne riječi: red riječi, automatizirani red riječi, obvezatni red riječi, enklitike, proklitike.

Riječi se slažu u nizove po određenim pravilima. Zato ni u jednom jeziku nema i ne može biti potpune slobode u nizanju riječi i sintaktičkih jedinica većih od riječi.

Danas se obično govori o trima tipovima reda riječi: o osnovnom ili gramatičko-semantičkom, aktualiziranom, odnosno obilježenom i tzv. automatiziranom ili obvezatnom redu riječi.

Pravila osnovnoga ili gramatičko-semantičkoga reda riječi odnose se na rečenicu koja se promatra izvan konteksta, tj. na rečenicu kao jezičnu jedinicu, dok se pravila aktualiziranoga reda riječi odnose na rečenicu uključenu u kontekst, tj. na rečenicu kao govornu jedinicu, koju nazivamo iskazom (opširnije o razlikovanju rečenice i iskaza usp. Silić-Pranjkić 2005: 276–279).

Promjene koje se događaju u osnovnom redu riječi uvjetovane su ponajprije obavijesnim ustrojstvom iskaza (suodnosom između već poznatoga dijela obavijesti ili teme i novoga dijela obavijesti ili reme), ali i odnosom među rečenicama u tekstu te nekim stilskim parametrima. Zato ono što je obavijesno važnije, što pripada remi, dolazi na istaknutija mjesta u iskazu, a takva su mjesta prvo i zadnje.

Aktualiziranom ili obilježenom¹ redu riječi pripadaju sva ona nizanja u kojima se odstupa od osnovnoga reda riječi, a takvi će npr. biti oni iskazi u

¹ Naziv *obilježeni red riječi* može se razumjeti dvojako: i kao sinonim za aktualizirani red riječi, pri čemu se ima u vidu obilježnost u odnosu na osnovni red, ali i kao red riječi koji je po

kojima oznaka za radnju u aktivnim konstrukcijama prethodi oznaci za vršitelja radnje, npr. *Odmara se Ivan*, u kojima oznaka za vršitelja radnje u pasivnim konstrukcijama dolazi prije oznake za radnju, npr. *Od svih je Ivan zaboravljen*, oznaka za svojstvo prethodi oznaci za predmet, npr. *Visoka je zgrada*, oznaka za rod prethodi oznaci za vrstu, npr. *Životinja je mačka* itd.

Aktualiziranom redu riječi pripadaju i nizovi članova rečeničnoga ustrojstva u kojima se odstupa od osnovne sheme S (subjekt) + P (predikat) + O (objekt).

Automatiziranim ili obvezatnim naziva se red riječi čija se pravila odnose na zanaglasnice (enklitike) ili prednaglasnice (proklitike). Automatiziranim se taj red zove zato što nije uvjetovan ni gramatički ni semantički, a ni suodnosom iskazā u tekstu, nego je uvjetovan prozodijski. Naime, zanaglasnice i prednaglasnice nalaze se na manje ili više određenim mjestima zato što nemaju svoga naglasaka, nego ulaze u naglasne cjeline s toničkim riječima ispred ili iza sebe.

Prema pravilima o automatiziranom redu riječi zanaglasnice nikad ne dolaze na prvo mjesto u rečenici. Zato nisu gramatične rečenice **Ste li ih vidjeli*, **Ga sam prepoznao*, **Mu ne dam* i sl., nego samo rečenice *Vidjeli ste ih ili Jeste li ih vidjeli*, *Prepoznao sam ga*, *Ne dam mu*.

Zanaglasnice obično dolaze iza prve naglašene riječi u rečenici, tj. na drugo mjesto (po tzv. Wackernagelovu pravilu).² To je njihovo svojstvo u štokavskome narječju i u standardnim jezicima na njemu zasnovanim toliko izraženo da se zanaglasnice, bar u obilježenoj redu riječi, mogu uvrstiti i među dijelove atributnih spojeva riječi, npr. *Njihov nas je veliki uspjeh iznenadio*, između imena i prezimena, npr. *Vatroslav je Jagić najpoznatiji hrvatski filolog*, pa čak i među elemente koji se tradicionalno smatraju dijelovima jedne riječi, npr. među dijelove nekih neodređenih zamjenica, usp. *Tko ga je god vidio, iznenadio se*.³

Sve to ipak nikako ne znači da zanaglasnice baš moraju doći iza prve naglašene riječi u rečenici,⁴ pa čak ni iza prve naglasne cjeline. Naprotiv, i one

čemu stilski markiran, npr. kao začudan, arhaičan, rijedak, normativno nepreporučljiv i sl., kakav susrećemo u primjerima tipa *Ivan je očevoj kući prišao*, *Približio se svoga oca kući*, *Ni kako se zove, nije znao*, *Dane najljepše tamo je provela* i sl. Zato mi se čini da je korisno praviti razliku između aktualiziranoga i stilski obilježenoga (markiranoga) reda riječi.

² Jacob Wackernagel utvrdio je da se u grčkom jeziku enklitički elementi grupiraju odmah iza prve riječi u rečenici te da to po pravilu vrijedi i za druge indoeuropske jezike (usp. Wackernagel 1892, Anderson 1993, Peti-Stantić 2002: 98–100 i Peti-Stantić 2007).

³ Jedinice tipa *tko god* tradicionalno se, bar u hrvatskim gramatikama, smatraju jednom riječju, što se po mom sudu može smatrati i spornim jer je jedinice toga tipa u najmanju ruku moguće interpretirati i kao spojeve zamjениčkih riječi (u navedenom primjeru upitne zamjenice *tko*) i habitualne čestice *god*. Istina je doduše da u takvim jedinicama, smatrali ih jednom ili dvjema riječima, habitualna čestica *god* mijenja narav zamjenice *tko*, i to tako da joj (habitualizacijom) oduzima značenje upitnosti, a pridodaje značenje dopusnosti (opširnije o tome usp. Pranjković 2001: 62–63 i Raguž 1997: 281).

⁴ A u kroatističkoj literaturi baš se to uporno i često posve nekritički tvrdilo. Usp. npr. tvrdnju Radoslava Katičića da je položaj zanaglasnica „u rečenici strogo i mehanički određen, pa je

se mogu naći u različitim pozicijama, o čemu s pravom opširno i utemeljeno piše Anita Peti-Stantić i navodi primjere tipa *Tvoja me priča ostavlja ravnodušnom*, *Tvoja priča me ostavlja ravnodušnom*, *Tvoja priča ostavlja me ravnodušnom* (usp. Peti-Stantić 2002: 109 i, osobito, 2005: 207–216). Štoviše, kad se naslanjaju na predikat, odnosno na imenski dio predikata, zanaglasnice se mogu naći čak i na samom kraju rečenice, npr. *Njihov veliki uspjeh iznenadio nas je*.

Izuzimaju se, međutim, one situacije u kojima se zanaglasnice nađu iza veznika, ali ne svih. Naime, zanaglasnice obvezatno dolaze neposredno iza konjunktora (tj. veznika nezavisnosloženih rečenica) *pa*, *te*, *nego*, *već*, *ili*, npr. *Sreo sam ga pa sam mu rekao*, *Prišao mu je te ga je pitao*, *Neće joj reći gdje stanuje, nego će joj samo reći kako se zove*, *Nisam ga vidio, već sam ga nazvao telefonom*, *Ne sjeća se je li ga sreo ili ga je nazvao telefonom*. Ne dolaze uopće u obzir izmjene reda riječi tipa **Sreo sam ga pa rekao sam mu*, **Prišao mu je te upitao ga je* ili sl.

Tako je i s gotovo svim subjunktorima (veznicima zavisnosloženih rečenica), npr. *Ako sam mu rekao, trebao bi se sjećati*, *Ne sjeća se da sam mu to rekao*, *Ne zna kad će nas posjetiti*, *Nestao je dok me je ugledao*, *Ne sjeća se iako sam mu to jasno rekao* itd. Ne dolaze u obzir promjene u redu riječi tipa **Ako rekao sam mu, trebao bi se sjećati*, **Ne sjeća se da rekao sam mu to* ili sl.

Posebna je situacija s konjunktorem *ali* i subjunktorom *jer*. Zanaglasnice, naime, mogu dolaziti i neposredno iza njih, npr. *Sreo sam ga ali mu nisam ništa rekao* odnosno *Počeli su nas sumnjičiti jer je i to bila neka vrsta opravdanja*, ali i ne mora biti tako, npr. *Sreo sam ga, ali nisam mu rekao* ili (stilski izrazitije obilježeno) *Sreo sam ga, ali rekao mu nisam*, odnosno *Počeli su nas sumnjičiti jer i to je bila neka vrsta opravdanja*. To je vjerojatno i zato što ti veznici dolaze i u službi veznih sredstava na razini teksta (tj. u službi konektora).

Postoje, međutim, i veznici iza kojih zanaglasnice uopće ne mogu dolaziti. To su konjunktori *i*, *a* i *no*, npr. *Sreli smo ga i pozdravio nas je*, *Sreli smo ga, a nije nas pozdravio* odnosno, *Mnogo se trudio, no sve je bilo uzalud* (usp. Silić-Pranjčević 2005: 326). Uopće ne dolazi u obzir **Sreli smo ga i nas je pozdravio*, **Sreli smo ga, a nas nije pozdravio*⁵ niti **Mnogo se trudio, no je sve bilo uzalud*.

Nije lako odgovoriti na pitanje zašto je to tako, ali bi bar jedan od razloga mogao biti u vezi s činjenicom da su ti konjunktori, posebice *i* i *a*, konjunktori u najužem smislu riječi, tj. ona vezna sredstva koja u nezavisnosloženim rečenicama u doslovnom smislu riječi ne pripadaju nijednoj od surečenica,

zato uvijek neobilježen, jer se zna kakav će biti [...] Enklitički oblik stavlja se iza prve naglašene riječi u rečenici“ (Katičić 1986: 495).

⁵ Treba posebno napomenuti da u porabi konjunktora *i* i *a* vrlo često griješe stranci koji uče hrvatski (što vrijedi i za srpski, bošnjački i crnogorski standardni jezik, s tim što je u crnogorskom status veznika *no* nešto drugačiji nego u ostalima, što mislim da bi trebalo potanje istražiti). Stranci naime pravila koja vrijede za razmjestaj zanaglasnica iza (gotovo) svih ostalih veznika po analogiji proširuju i na te konjunktore.

nego su nešto treće, tj. vezni elementi koji se (na neki način naknadno) ubacuju među surečenicu takvih složenih rečenica.

Kad više zanaglasnica dolazi jedna za drugom, slažu se međusobno po određenim pravilima, i to beziznimno obvezatnim, u pravom smislu riječi automatiziranim.⁶ Ta su pravila sljedeća:

1. Ako više zanaglasnica dolaze jedna za drugom, na prvom će mjestu biti upitna zanaglasnica *li*, npr. *Jesi li im ga dao*, a nikako **Jesi im ga li dao* ili sl.
2. Iza *li* dolaze glagolske zanaglasnice – osim zanaglasnice *je* (3. lice jednine nenaglašenoga prezenta glagola *biti*), npr. *Dao sam ti ga, Dat će im se*, a nikako **Dao ti ga sam* ili sl.⁷
3. Iza glagolskih zanaglasnica dolaze zamjeničke, i to i one po obvezatnom redu, prema padežu u kojem se nalaze:
 - a) najprije dolaze zamjeničke zanaglasnice u dativu, npr. *Tko li mi te čuva, Tko li će im ga čuvati*, a nikako **Tko li te mi čuva* ili sl.
 - b) slijede zanaglasnice u genitivu, npr. *Žao mi ga je, Oslobođili su ih se*, a nikako **Žao ga mi je* ili sl.
 - c) i napokon dolaze zanaglasnice u akuzativu, npr. *Vi ste nam ga poslali, On mi ju je preporučio*, a nikako *Vi ste ga nam poslali* ili sl.
4. Glagolska zanaglasnica *je* uvijek dolazi na zadnje mjesto, npr. *On vam ga je preporučio* (a ne **On je vam ga preporučio* ili **On ga je vam preporučio i sl.)* prema *On će vam ga preporučiti*.⁸

Prednaglasnice ili proklitike dolaze ispred toničkih riječi s kojima čine jednu naglasnu cjelinu. Sastav prednaglasnica čine prijedlozi i niječna čestica *ne*. I one se kao i zanaglasnice mogu naći i među dijelovima nekih neodređenih zamjenica, npr. *ni od čega, ni za što, ni pred kim* i sl. (a ne **od ničega*, **za ništa*, **pred nikim*).

Prednaglasnica *ne*, kad se odnosi na glagol, obvezatno stoji neposredno ispred njega, npr. *Ne vidi se, Ne čudite se, Tvrđi da se ne vidi* i sl., a nikako **Ne se vidi*, **Vidi ne se*, **Vidi se ne*, **Ne se čudite*, **Tvrđi da ne se vidi*, **Tvrđi da vidi ne se* ili sl. Ako je glagolski oblik složen, onda niječnica dolazi

⁶ Zato mislim da je i termin *automatizirani red riječi* adekvatan zapravo samo onda kad se odnosi na redosljed zanaglasnica koje dolaze u nizovima.

⁷ U starijim stadijima razvoja hrvatskoga jezika, primjerice u 16. i 17. stoljeću, glagolske su enklitike dolazile iza zamjeničkih, posebice enklitički oblici glagola *htjeti*, usp. kod fra Matije Divkovića primjere tipa *dati mu ću* ili *ukazati mu će se* i sl. (usp. Minović 1982: 103–106 i Pranjković 2008: 31).

⁸ Zanaglasnica *je* posebna je i po tome što je jedina enklitika u hrvatskome jezika koja se može „deenklitizirati“, tj. pojaviti se i na prvom mjestu u rečenici, doduše samo u upitnim rečenicama, npr. *Je li vam ga preporučio?* U vezi sa tim i Anita Peti-Stantić u svojoj disertaciji (Peti-Stantić: 2002) na osnovi pomnijivijih analiza dolazi i do vrlo zanimljivoga zaključka da se enklitike mogu deenklitizirati u svim južnoslavenskim idiomima koji okružuju štokavsko narječje (u nekima doduše posve rijetko i/ili „supstandardno“), i u staroslavenskom, i u slovenskom, i u makedonskom, i u bugarskom jezika odnosno, i u čakavskom i u kajkavskom narječju, samo je to u štokavštini, pa onda i u hrvatskome standardnom jeziku i drugim standardnim jezicima zasnovanim na novoštokavštini posve isključeno (osim spomenute enklitike *je*).

ispred nenaglašenoga oblika pomoćnoga glagola, npr. *Nisam ga vidio*,⁹ *Ne bi se reklo* (a nikako **Ne vidio sam ga*, **Ne reklo bi se* ili sl.).¹⁰

Osim uz nenaglašene oblike pomoćnoga glagola *biti* niječnica se sastavljeno piše i uz nenaglašene oblike prezenta pomoćnoga glagola *htjeti* (*neću*, *nećeš* itd.) te u niječnim oblicima glagola *imati* i/ili u nesloženim oblicima glagola *nemati*. To je zbog toga što su svi ti oblici nastali (i) sažimanjem: *nisam* od *ne+jesam*, *neću* od *ne+hoću*, *nemam* od *ne+imam* itd.). Po nekim od aktualnih pravopisa hrvatskoga jezika propisuje se u niječnim oblicima glagola *htjeti* pisanje *ne ću*, *ne ćeš*, *ne će* itd., što ne smatram opravdanim unatoč tomu što je takva uglavnom bila prednovosadska (broz-boranićevska) pravopisna tradicija u Hrvata, ponajprije zbog toga što oblici tipa **ne hoću*, **ne hoćeš* itd. Iz toga se jasno vidi da su oblici tipa *neću* nastali (i) sažimanjem, a da se nešto što je nastalo sažimanjem piše nesastavljeno, bio bi izuzetak bez presedana.¹¹

Zaključno valja naglasiti da je u hrvatskome standardnom jeziku osnovni red riječi uvjetovan gramatički i semantički (pa se zato i naziva gramatičko-semantičkim redom riječi) te da u njemu uglavnom nema elemenata po kojima bi se bitno razlikovao od osnovnoga reda riječi u drugim, pogotovo srodnim jezicima. Kad je riječ o aktualiziranom i/ili obilježenom redu riječi, mogućnosti su aktualizacije izrazito velike zahvaljujući ponajprije razmjerno velikoj obličnoj raznovrsnosti hrvatskoga jezika. Ograničene su zapravo samo nekim općesemantičkim i logičkim, a posve rijetko i gramatičkim razlozima. Tako se primjerice vrlo rijetko događa da je aktualizacija ograničena sintaktičkim razlozima, npr. razlozima koji se tiču kategorija pozicije riječi, tj. suodnosa među članovima rečeničnoga ustrojstva. Rijetki su naime primjeri tipa *Skromnost nadmašuje učenost*, a i takvi su primjeri u iole konkretnijoj aktualizaciji odnosno, u kontekstu ili u tzv. konsituaciji u pravilu lišeni sintaktičke, pa onda i semantičke dvosmislenosti. Najsloženija je situacija s automatiziranim ili obvezatnim redom riječi (pogotovo za one koji hrvatski jezik uče kao strani), i to ponajprije zato što su pravila redoslijeda zanaglasnica (kad ih dolazi više u nizu) u doslovnom smislu riječi automatizirana, obvezatna i nepromjenjiva, što je posve u neskladu sa svim drugim aspektima reda riječi u hrvatskome jeziku, pogotovo aktualiziranoga.

⁹ Uz nenaglašene oblike pomoćnoga glagola *biti* niječnica glasi *ni* i piše se sastavljeno s tim oblicima.

¹⁰ I u raspoređivanju prednaglasnice *ne* često griješe stranci koji uče hrvatski jezik, pa se od njih primjerice, po uzoru na neke druge jezike, mogu čuti i rečenice tipa **Ja govorim hrvatski ne*.

¹¹ Kad bi oblici tipa *neću* (ili *ne ću*) bili samo rezultat nijekanja nenaglašenih oblika glagola *htjeti* (dakle *ne + ću* itd.), onda bi nesastavljeno pisanje i imalo opravdanja jer se nesastavljeno pišu npr. i nenaglašeni oblici aorista glagola *biti*, npr. (*ja ne bih (htio)*, (*ti ne bi (htio)*) i sl. Činjenica je, međutim, da *neću* nije samo rezultat nijekanja nenaglašenih nego i naglašenih oblika glagola *htjeti*, da je dakle *neću* i *ne + ću* i *ne + hoću*.

Litetatura:

- Anderson, Steven R. (1993) „Wackernagel's Revenge: Clitics, Morphology, and the Syntax of Second Position“, *Language*, 69/1, str. 68–98.
- Babić, Stjepan (1974) „O redu riječi u južnoslavenskim jezicima“, *Makedonski jazik*, 25, Skopje, str. 101–121.
- Berneker, Erich (1900) *Die Wortfolge in slavischen Sprachen*, Berlin, 1900.
- Dorđević, Pera P. (1898) „O redu reči u srpskom jeziku (pristupna akademijska beseda)“, *Glas Srpske kraljevske akademije*, LIII, Beograd, str. 167–231.
- Ivić, Milka (1954) „Enklitički oblik lične zamenice kao znak modalnosti“, *Naš jezik*, 5, Beograd, str. 61–64.
- Ivić, Milka (1973) „Neka pitanja reda reči u srpskohrvatskoj zavisnoj rečenici sa veznikom *da*“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XVI, Novi Sad, str. 187–195.
- Ivić, Milka (2002) „O problemu reda reči“, u knjizi *Red reči. Lingvistički ogledi, četiri*, Biblioteka XX vek, Beograd, str. 26–33.
- Ivšić, Stjepan (1967) „Enklitike, osobito njihov namještaj u staroslavenskom jeziku s obzirom na ostale slavenske jeziku“, *Rad JAZU*, knj. 348, Zagreb, str. 61–140.
- Jahić, Dževad, Senahid Halilović i Ismail Palić (2000) *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica.
- Jonke, Ljudevit (1963) „O redu riječi sa sintaktičkog i stilističkog gledišta“, *Zbornik u čast Stjepana Ivšića*, Zagreb, 1963, str. 171–182.
- Katičić, Radoslav (1986) *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*, HAZU i Globus, Zagreb.
- Kordić, Snježana (1993) *Zamjenjivačko-upućivačke riječi u rečenici i tekstu*, disertacija, Zagreb.
- Minović, Milivoje (1982) „Neka pitanja jezika u djelima fra Matije Divkovića“, *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*, Sarajevo, str. 95–114.
- Mrazović, Pavica i Zora Vukadinović (1990) *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci – Novi Sad.
- Peti-Stantić, Anita (2002) *Poredbena sintaksa ličnih zamjenica u južnoslavenskim jezicima*, disertacija, Zagreb.
- Peti-Stantić, Anita (2005) „(Ne)obvezatnost reda riječi“, *Od fonetike do etike. Zbornik o sedamdesetogodišnjici prof. dr. Josipa Silića*, Disput, Zagreb, str. 207–216.
- Peti-Stantić, Anita (2007) „Wackernagelovo pravilo – norma ili mogućnost“, *Sintaktičke kategorije* (zbornik), Filozofski fakultet, Osijek, str. 173–187.
- Popović, Ljubomir (2004) *Red reči u rečenici*, Biblioteka Književnost i jezik, knj. 2, Beograd.
- Pranjković, Ivo (2001) *Druga hrvatska skladnja. Sintaktičke rasprave*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Pranjković, Ivo (2008) *Franjevačko spisateljstvo na hrvatskome jeziku*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Raguž, Dragutin (1997) *Priručna hrvatska gramatika*, Medicinska naklada, Zagreb.
- Silić, Josip (1984) *Od rečenice do teksta (teoretsko-metodološke pretpostavke nadrećeničnog jedinstva)*, Liber, Zagreb.
- Silić, Josip i Ivo Pranjković (2005) *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb.
- Van den Berk, Chriatian Alphonsus (1961) „Die Stellung der Klitika und ihre stilistische Funktion“, *Die Welt der Slaven*, VI/3, Wiesbaden, str. 297–304.
- Wackernagel, Jacob (1892) „Über ein Gesetz der IG Wortstellung“, *Indogermanische Forschungen*, 1, str. 333–436.

THE SO-CALLED AUTOMATED WORD ORDER

Summary

The Croatian standard language, and so in other languages based on the standard stokavski dialect (ie Bosnian, Montenegrin and Serbian), the basic word order is determined by grammar and semantic rules, and it generally does not contain elements that would be significantly different from basic word order in other, especially in the closely related languages. When it comes to the updated and / or marked word order, the possibilities of the updating are very big, thanks to relatively significant diversity of form. They are actually limited only to some common semantic and logical, and quite rare and grammatical reasons. The most complex are thought to be the situations with automated or mandatory word order, primarily because the rules of the order of the enclitic (when they appear in a row) in the literal sense of the word automated, mandatory and unchangeable, which is completely inconsistent with all other aspects of word order in the Croatian language.

Keywords: word order, an automated word order, mandatory word order, enclitic, proclitic.

Максим КАРАНФИЛОВСКИ

Скопје

ЗА НЕКОИ ФУНКЦИИ НА ИМПЕРАТИВОТ ВО МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК И ВО ДРУГИТЕ СЛОВЕНСКИ ЈАЗИЦИ-ПРАШАЊЕТО НА ГЛАГОЛСКИОТ ВИД ПРИ

Се разгледува употребата и функционирањето на негираните императивни форми во македонскиот јазик и во словенските јазици. Основно значење на негираниот императив во словенските јазици е искажувањето забрана (прохибитив). Свршениот вид ја претвора забраната во застрашување, закана или предупредување. Во македонскиот јазик императивните форми од свршени глаголи се мошне ограничени – некои форми се целосно лексикализирани, а други имаат стилска нијансираност на искажување услов со совет, препорака или застрашување. Интересна е употребата со искажување неопходност од обратна реакција, како и искажувањето последица и причина. Овие функции се споредуваат со соодветните во другите словенски јазици.

Клучни зборови: императив, негација, глаголски вид, македонски јазик, словенски јазици.

Општопознато е дека заповедниот начин или императивот во македонскиот јазик покрај основните императивни значења може да изразува и други „**субјективно-модални значења, при кое се иде до полна неутрализација на императивното значење.**“ (К.Конески, 1973, 131). Самите императивни значења од своја страна можат да се нијансираат на различни начини, меѓу кои за нас е посебно интересна можноста со таква цел да се користи изборот на глаголскиот вид. Така, Кирил Конески пишува дека „**Видското значење на глаголот служи и за постигање експресивни нијанси во употребата на императивот. Со употребата на императивот од несвршени глаголи, тогаш кога логично би се употребиле свршени или кога се прави слободен избор, се постига посилен експресивност на исказот- 'Еј, шефе, станувај!... Отворај веќе еднаш!'**“ (К.Конески, 1973, 146) итн. На оваа тема интересни се истражувањата на италијанската славистка Росана Бенакио (2005) за императивот во словенските јазици, на кои се надоврзуваат некои мои статии посветени на истите прашања во македонскиот јазик и во другите словенски јазици (2008 и др.).

Негативна форма на императивот или негиран императив во македонскиот јазик се прави со негацијата **не** која вообичаено се јавува пред глаголите од несвршен вид и во посебни случаи се употребува и со гла-

голи од свршен вид. Другата можност за образување негиран императив е со синтаксичката конструкција *немој-немојте* + *да* + глагол од несвршен или свршен вид. Притоа основното значење на негираниот императив во македонскиот јазик, како и во другите словенски јазици, е искажувањето забрана, т.е. прохибитив. Употребата на свршен вид со негиран императив ја претвора забраната во застрашување, заканување или предупредување на неповолни реакции или последици за оној кому му е упатена таквата порака. – ***Не појди, ако смееш! Ај, не појди, па ќе видиш што ќе те снајде!***

Употребата на глаголскиот вид во негираните форми на императивот во старословенскиот јазик не била ограничена, односно била можна употребата и на двата вида, иако во историскиот развој на словенските јазици присутна е општа тенденција за замена на негираниот императив од свршените глаголи со негирана форма на императив од несвршени глаголи. Денешната состојба кај современите словенски јазици покажува една генерална поделба со можна употреба на свршениот вид во негираниот императив кај источнословенските и западнословенските јазици со нијансирање на предупредување- ***Не упади! Не кажете!*** (рус.), ***Neupadni! Nerozbij tu sklenici!*** (češ.). (М.Ивиќ 1958,97-98).

Во врска со ова прашање кај јужнословенските јазици Милка Ивиќ пишува: „ У јужнословенским језицима, са изузетком словеначког (који је у овом погледу, изгледа, ближи осталим словенским језичким групама) перфективни видски облик није постао знак модуса „упозорења“. Штавише, значење упозорења престало је (бугарски) или престаје (српскохрватски) да се у овим језицима обележава императивом са *не*. Према томе, заједничка карактеристика ових језика у поређењу са осталима јесте тежња ка потпуном елиминисању перфективног облика из сфере употребе императива с негацијом, која је или већ сасвим остварена (бугарски) или је у току остварења (српскохрватски и македонски). Овај моменат могао би се сматрати једним критеријом више за карактерисање и груписање словенских језика.“ (М.Ивиќ 1958,97-98).

За состојбите со негираниот императив во современиот македонски јазик пишуваат Б.Конески и К.Конески. Според нив бројот на свршените глаголи што се употребуваат со негиран императив е прилично ограничен и се сведува главно на неколку глаголи кои се јавуваат во ваков контекст: ***даде, убие, биде, рече, умре, стапи, изгори се, набодни, стори итн.*** Некои од овие глаголи можат и речиси целосно да се лексика-лизираат, како на пр. ***Не дај божје/ не дај божје/ не дајбожје*** со значење искажување желба да не се случи нешто лошо, несакано, непожелно: ***Не дај божје да се разболиш, тешко тебе!*** Некои од овие глаголи влегуваат во состави на некои фразеолошки изрази или пословици: ***не речи двапати, не умри магаре до зелена трева.*** Во сите случаи не се работи за чист императив туку за нијансирано предупредување или искажување желба да не дојде до несакано дејство. Некои вакви пословици имаат и чисто прохибитивно значење како на пр. пословицата: ***„Не стори, да не најдеш“*** или ***„Во здрава нога трн не набодни си“.***

Од гледна точка на современата јазична практика поинтересни се случаите во кои се употребува негиран императив од свршени глаголи во зависносложени реченици во кои токму со формите на негираниот императив се воведуваат зависните реченици: **Не наспи се убаво, па цел ден како пијан ќе бидеш.** Ваквата употреба на негираниот императив во ваков тип реченици по своето знаење на прв поглед е блиска со речениците со кои се искажува услов: **Ако не се наспиеш убаво, цел ден како пијан ќе бидеш.** (К.Конески 1972, 128). Меѓутоа, со условната реченица се искажува само фактот на условот, додека со негираниот императив се искажува дополнително и ставот на говорителот кој, всушност, дава совет или препорака упатена до соговорникот која по своето значење може да се трансформира во реченица од ваков вид: **Наспи се убаво за да не бидеш цел ден како пијан.** Од ова произлегува зголемената стилска вредност на речениците со негиран имперфект и нивната интересност за употреба при зголемена потреба од јазична ефектност како во писмениот така и во разговорниот јазик. Колку што ми е познато досега не е направено некое поопсежно истражување на оваа тема, а сметам дека тоа би можело да даде интересни резултати како за македонскиот јазик така и за споредбите на македонскиот јазик со другите словенски јазици.

Во својата „Грамматика на македонскиот литературен јазик“ Блаже Конески дава примери со употреба на свршени глаголи во негиран императив со кои, всушност, се добива ефект или значење на застрашување на соговорникот: **Ајде не земи го, па ќе видиш што ќе ти направам! – Не дојди, па ќе видиш што те чека!** (Б.Конески, 416). Стилистичката мотивираност на ваквите изрази е мошне силна и со нив се искажува зголемен ефект на застрашувањето во однос на истото значење искажано само со услов: **Ако не го земеш, ќе видиш што ќе ти направам! – Ако не дојдеш, ќе видиш што те чека!** И во овие случаи сметам дека стилистичката вредност на ваквите реченици е поголема од онаа на обичните условни реченици и дека поради тоа тие се потенцијално мошне интересни за сите оние кои сакаат со својот исказ да постигнат посилен ефект од оној што им го нуди обичната условна реченица. И во овој случај неопходни се поопсежни дополнителни истражувања за самиот македонски јазик и за негови споредби со другите словенски и несловенски јазици.

Слична е ситуацијата и со примерите од типот: **Цело лето ти работи, па ти не плати му(ако можеш)** (К. Конески 1972, 129). И во ваквите случаи значењето на пораката е дека, всушност, мора да се регира позитивно, т.е. на работникот мора да му се плати, не може да не му се плати.

Мислам дека мошне слична е ситуацијата и во другите јужнословенски јазици, особено во српскиот и во бугарскиот јазик, иако за сигурни заклучоци секако дека е неопходна поголема ексцерпција на споредуван материјал.

Интересна е можноста со негиран императив да се изразува последица како резултат на причина соопштена во друга реченица, но која редоследно се јавува како претходна на реченицата со негираниот императив, иако не секогаш редоследот мора да биде таков, односно може да биде и обратен. Според К. Конески (1972, 130) причината искажана во едната реченица означува еден вид непослушност, неизвршува на дејство кое говорителот го смета за природно, потребно, т.е. има позитивен став кон него и оттука произлегува последицата која како мерка и заклучок се содржи во реченицата со негиран императив: *Го учиш да биде човек, тоа нејќе да те чуе. А сега не измавај го!* Или во примерот со обратен редослед: *Ајде не удри го ако можеш, кога стопати да му речеш не те послушува!* (К. Конески 1972, 130). Јасно е дека и во ваквите ситуации значењето на негираниот императив во суштина е позитивно и означува неминовност на извршувањето на наведеното дејствие. Ваквата обратна поставеност на значењата искажани со императивните форми не е неочигледна појава во македонскиот јазик и е мочне ефектна за стилски нијансирања во текстовите: *ела помини* (со значење на *не поминувај* или *не можеш да поминеш*) и *ела не пушти* (со значење дека не е реално, не е можно да не се пушти) (К. Конески 1972, 131). Јасно е дека во ваквите случаи голема улога игра и контекстот за да може правилно да се сфати играта на и со зборовите и на граматичките форми.

Каква е ситуацијата во другите словенски јазици, особено во соседните бугарски и српски треба да се истражи посебно што поради блискоста на јазиците ваквите форми и значења лесно може еден говорител да ги пренесе од еден во друг јазик и лесно да биде разбран од соговорникот носител на друг јазик.

Формите на негираниот императив се употребуваат и во искази со кои се искажува некакво предупредување или опомена, потсетување на соговорникот. К. Конески (1972, 131) смета дека ваквата употреба на негираниот императив од свршени глаголи не е обична во македонскиот јазик, иако наведува примери од делата на К. Чашуле: *Не заборавете, ако дозволите – јас бев испраќан на два пати на највисоки политички училишта? – Сокријте го нејзиниот труп и не дозволете никој да разбере дека си ги пресекала вените.* (К. Конески 1972, 131). Ваквиот став на К. Конески веројатно бил оправдан за своето време, но од денешна гледна точка ми се чини дека ситуацијата е променета во смисла на зголемена зачестеност на ваквите искази во современиот македонски јазик. Дали во овој случај се работи за влијание од српскиот јазик е сосема друго прашање. Во секој случај прашањето заслужува внимание и треба да се истражи. Инаку за ова во српскиот јазик пишува М. Ивиќ (1958, 27) – *не заборави, не узми за зло, не прими за увреду, не схвати криво, не упиши нам у грех, не помени ме по злу.* Ваквите примери не се тешко преводливи на македонски и оттука поради блискоста на јазиците лесен е нивниот влез во сферата на употреба во македонскиот јазик. Но, како што веќе реков, дали е тоа така треба да се истражи, особено дали ќе остане истиот глаголки вид или ќе дојде до негова промена

Општо земено од досегашните проучувања на словенските јазици произлегува дека употребата на свршениот вид во негираниот императив со прохибитивно значење не е вообичаена во словенските јазици и дека тој во исто време повеќе може да се појави со експресивно-модални значења. Со тоа се отвора уште едно потенцијално интересно прашање за функционирањето на глаголскиот вид во словенските јазици, нивното групирање по таа основа и дефинирање на разликите што постојат меѓу нив по однос на овој проблем. Уште еднаш се потврдува дека глаголскиот вид во словенските јазици колку што е едноставен и шематски сличен на прв поглед, веќе на вториот, позадлабочен поглед, покажува прилично разлики во говорните и пишаните навики, во функционирањето и во стилистичкото нијансирање на граматичките форми на видот и на императивот и негацијата при нивното меѓусебно комбинирање. Се надевам дека со натамошните испитувања на ова прашање ќе претставува предизвик за повеќемина истражувачи и дека резултатите ќе бидат вредни и значајни за секој јазик одделно и во исто време за сите словенски јазици заедно во нивните меѓусебни споредби.

Литература:

- Конески, Блаже:** *Грамматика на македонскиот литературен јазик*, Скопје, 1967.
- Конески, Кирил:** *Значењата на императивот во македонскиот јазик*, Македонски јазик XXIV, 1973, стр. 131–156; Македонски јазик XXV, 1974, стр. 145–167.
- Конески, Кирил:** *Употребата на негиран императив од перфективни глаголи во македонскиот јазик*, Македонски јазик XXIII, 1972, стр. 117–132.
- Каранфиловски, Максим:** *Глаголскиот вид во императивот во македонскиот и во другите словенски јазици*, МАНУ, Реферати на македонските слависти за XIV Меѓународен славистички конгрес во Охрид, 10–16 септември 2008 г., Скопје 2008, (стр. 546), стр. 155–164.
- Benacchio, Rosanna:** *Употребление глагольного вида в утвердительных формах императива в славянских языках: сопоставительный анализ*. Padova 2005, s. 111.

Maksim KARANFILOVSKI

FOR SOME FNCTIONS OF THE IMPERATIVE IN MACEDONIAN
AND OTHER SLAVIC LANGUAGES – QUESTION OF THE
NEGATIVE VERB FORM

Summary

The forms of the imperative in the Macedonian language and other Slavic languages can express politeness, rudeness, request, invitation, agreement, and refusing any offer or proposal etc. The use of such functions of imperative forms in Macedonian language in many things may be different from the appropriate use of such features of the imperative in other Slavic languages. Special issue is the use of negative imperative forms in Macedonian and Slavic languages. The perfect aspect transforms the prohibition into intimidation, threat or warning. In Macedonian language imperative forms of perfective verbs are quite limited - some forms are fully lexicalized and others have style nuance of expression provided with advice, recommendations or intimidation. Special and very interesting case is when negative imperative forms are used not for prohibition, but for giving orders to someone to do that action, and also, when these forms are used for expressing consequence and reason. These functions are compared with the corresponding functions in other Slavic languages.

Keywords: imperative, negation, aspect, Macedonian language, Slavic languages.

Zenaida KARAVDIĆ
Sarajevo

POŠTAPALICE I UZREČICE U BOSANSKOM, CRNOGORSKOM, HRVATSKOM I SRPSKOM JEZIKU

Ovaj se rad bavi razgraničavanjem i definiranjem uzrečica i poštapalica, njihovim gramatičkim, semantičkim, stilističkim i pragmatičko-sociolingvističkim osobinama te se na kraju daje popis poštapalica i uzrečica u različitim regionima (korpus).

Poštapalice bi bile riječi / izrazi koji se često koriste, a nemaju nikakvog ili skoro nikakvog značenja, izgovaraju se nesvjesno i sintaksički ne pripadaju rečenici u kojoj se nalaze, dok bi uzrečice bile riječi / izrazi koji se također često koriste, ali imaju značenje (nekad i prenese-no), svjesno se koriste i obavljaju određenu sintaksičku funkciju.

Gramatički, poštapalice bi trebalo uvrstiti u modalne rečenične konstituente, tj. riječi, izraze ili rečenice koji zapravo ne pripadaju nijednom dijelu rečenice nego funkcioniraju kao stav govornika prema nečemu, komentar i sl., dok se uzrečice, s obzirom na to da i formalno pripadaju rečenici u kojoj se nalaze, tj. vrše određenu, samostalnu ili nesamostalnu funkciju, ni po čemu ih ne bi trebalo posebno isticati u gramatici, odnosno, sintaksički bi ih trebalo tretirati kao frazeologizme.

I jedne i druge imaju svoje stilističko značenje – svrstavaju iskaz u određeni, potrebni funkcionalni stil, te pragmatičku svrhu – služe za uspostavljanje “moći” u jeziku. Prema tome, umijeće (ne)korištenja poštapalica i uzrečica na pravom mjestu i u pravo vrijeme više je odraz izuzetnog jezičkog osjećaja i sposobnosti pojedinca nego obrnuto.

Ključne riječi: poštapalice, uzrečice, riječ, vrste riječi, modalni izrazi, sintaksičke funkcije.

U svakom jeziku postoje riječi na margini jezičkih proučavanja, koje svi prepoznamo, imamo i neki termin za njih, ali kada se detaljnije zapitamo o nekoj od njih, ustanovimo da zapravo nigdje nisu opisane kako treba, nego su, ako uopće jesu, samo ovlaš spomenute. Takve su riječi i poštapalice.

Za poštapalice se sinonimno koristi i riječ uzrečice, što pokazuju natuk-nice o jednoj i drugoj u različitim, pa čak i u jednom te istom rječniku, gotovo identične. Tako je poštapalica:

„uobičajeni izraz izvan sadržaja što ga loš govornik rabi kada mu nedo-staje riječ“ (RHJ 2000)

„riječ kojom se tko često služi u govoru bez potrebe“ (Anić 1994)

„riječ ili fraza, koju tko često upleće u govoru bez prave potrebe, iz običaja.“ (RJAZU 1971)

„reč kojom se neko bez potrebe stalno služi u govoru“ (RMS 1976),

dok je uzrečica:

„riječ ili izričaj kojima se ljudi često koriste u govoru bez potrebe, u nedostatku pravoga izraza (RHJ 2000)

„1. poslovice, izreka, aforizam. (...) 2. a. reč ili reči koje neko često ponavlja. (...) b. poštapalica, uobičajena reč učtivosti i sl. (RMS 1976).

Kao što se vidi, ne samo da se značenja riječi poštapalica i uzrečica poklapaju, nego im se kao sinonimi pridodaju i značenja riječi izreka, poslovice i aforizama:

„poslovice (...) kratka, slikovita izreka kao izraz životnog iskustva ili mudrovanja, najčešće s poučnim smislom, gnoma. (RJAZU 1971)

„izreka (...) sažeta rečenica koja sadrži kakvu misao ili moralnu pouku, mudra rečenica, sentencija.“ (RJAZU 1971)

„aforizam (misao sažeta u kratkoj, sažetoj rečenici, sentencija).“ (RJAZU 1971)

U rječniku lingvističkih termina (Simeon 1969) ova dva pojma riješena su na sljedeći način:

„poštapalica (...) 1. (...) stih koji služi za lakše pamćenje nekih gramatičkih pravila ili vrsta riječi, npr. svih prijedloga s kojim padežom i sl., usp. 1. ante, apud, ad, itd. (...) 2. (...) adjekcija koju govornik upotrebljava prije kakvoga izričaja da bi dobio vremena za formuliranje svoje glavne misli (...) 3. (...) upotreba neodređenih glasova u razgovoru ili raznih oblika, dok oklijevamo (npr. 'ovaj', 'aaa', 'hm' itd. (...)); tako se upotrebljavaju često i čitave izreke (uzrečice, poslovice, kletve, frazeološki izrazi, uzvične ili upitne riječi i rečenice, npr. 'tako reći', 'veli', 'kaže', 'veli-kaže', 'šta možeš?', 'bora ti', 'znate?', 'ma nemojte!', 'ne lezi vraže' itd.). Ti su elementi sintaksički i logički nepovezani s rečenicom i ne izražavaju nikakovo određeno značenje te su stoga suvišni; no ipak često izražavaju afektivno raspoloženje ili subjektivni odnos i govornika prema predmetu te prema tome imaju stanovitu stilističku vrijednost.“

„uzrečica (...) 1. uzrječica*, svaštica*, glasovite stvari*, vrsta frazeologizma; kratka i umjesna narodna izreka (...). Uzrečica oživljava govor, čini ga izražajnijim (...); jedna od vrsta usmenog narodnog stvaralaštva: općenito proširen slikovit izraz, koji na zgodan, umjestan način određuje neku životnu pojavu. Za razliku od poslovice, koje su im po karakteru bliske, uzrečice nemaju izravnog poučnog smisla, već se zadovoljavaju alegorijskim označivanjem pojave, npr. (...) vojska drumom, baba šumom; putem za nosom; u sto dobrih časa; u zao čas; jao i pomagaj; zbrda-zdola; ni u kola ni u saonice; slikovit, alegoričan izraz koji se razlikuje od poslovice svojom sintaksnom nedovršenosti; npr. ni luk jeo ni lukom mirisao. *2. (...) isto što i poslovice“.

U gramatikama se poštapalice objašnjavaju u sastavu pojedinih vrsta riječi – dok se u Gramatici bosanskog jezika (Jahić 2000:303) i Hrvatskoj gramatici one svrstavaju u riječce, u Akademijinoj gramatici se pribrojavaju uzvicima (Vrljić 2007:61).

Ova terminološka nedosljednost znači da se zapravo u definiranju poštapalice i uzrečice još nisu odredile niti ustalile granice ovih pojmova, naravno, ukoliko granice uopće ima. Ono što određuje poštapalicu, odnosno uzrečicu kao takvu, posmatrajući prethodne definicije, jesu sljedeće osobine:

1. **kao vrsta riječi, to mogu biti: uzvici, riječce, riječi, poslovice, klevte, frazeološki izrazi, modalni izrazi, uzvične ili upitne riječi i rečenice;**
2. **sintaksički ne pripadaju rečenici u kojoj se nalaze;**
3. **semantički su prazne ili ispražnjene;**
4. **stilistički daju stilsku vrijednost iskazu;**
5. **pragmatički se koriste da bi se dobilo vremena ili da bi se zadržala pažnja slušaoca.**

Osim toga, korištenje uzrečica i(li) poštapalice smatra se lošim izražavanjem. Također, smatra se da one pripadaju govornom, a ne pisanom jeziku. (Vrljić 2007: 61)

I iako na prvi pogled izgleda prilično jednostavno, ako pokušamo da odredimo šta su poštapalice i(li) uzrečice u nekom tekstu, postajemo neodlučni:

Hehe, pa to je sad i kod nas u fazonu... Kad me zove drug preko telefona a roditelji pored mene, on kaze "De si ljubavi, volim te", a ja kao: "Volim i ja tebe", ili preko poruke sa devojcicama, ja kao: "Ljubavi sta radis?", a ona kao "Mislim na tebe" I tako se cimamo¹

Postavlja se pitanje šta su poštapalice / uzrečice u ovom tekstu? Osim „kao“ koje se ponavlja nekoliko puta, tu je i „Hehe“ s početka, zatim „u fazonu“ koje se i inače često koristi, „cimamo“ kao žargonizam, a ne treba zaboraviti ni da je ovaj tekst odgovor na pitanje o uzrečicama i poštapalicama, tako da autor/ica i ove: „De si, ljubavi, volim te“, „Volim i ja tebe“, „Ljubavi, sta radis?“ i „Mislim na tebe“ tretira kao poštapalice / uzrečice prema svom jezičkom osjećaju. Sve se ove riječi i izrazi međusobno veoma razlikuju po svih navedenih pet kriterija: morfološki, riječ je o riječci (*kao*), uzviku (*Hehe*), pridložno-padežnom izrazu (*u fazonu*), glagolu (*cimamo*) te cijeloj rečenici; sintaksički, „Hehe“ ne pripada rečenici, dok sve ostale riječi i izrazi pripadaju – „kao“ je riječca koja naglašava da rečenica koja slijedi nije citirana, nego navedena čisto egzemplarno, „u fazonu“ ima funkciju adverbijalne odredbe, „cimamo“ je predikat, a navedene rečenice dio su upravnog govora; semantički – nema nijedne bez značenja („kao“ – poređenje, „Hehe“ – smijeh, „u fazonu“ – moderno, trenutno aktuelno, „cimamo“ – iznenaditi...); stilistička vrijednost je u tome što poštapalice / uzrečice smještaju dati tekst u određeni funkcionalni stil – razgovorni – a pragmatički cilj niti je da se dobije vrijeme (naprotiv!), niti da se zadrži pažnja slušaoca, nego se iskazuje pripadnost određenoj grupi ljudi koja također koristi sve ove uzrečice, što je urađeno prilično uspješno, pa se ne bi moglo govoriti o lošem izražavanju u smislu prenošenja informacije, nego samo u korištenju standarda i poštivanju norme. Osim toga, ovaj tekst je pisani tekst, pa ipak obiluje uzrečicama / poštapalicama.

¹ <http://teenforums.10.forumer.com/viewtopic.php?t=165>

Šta su poštapalice i(li) uzrečice?

Ako pogledamo šta ljudi smatraju svojim uzrečicama ili poštapalicama, naići ćemo na veoma raznovrsne odgovore, a glavni kriterij da bi se nešto proglasilo uzrečicom ili poštapalicom jeste **učestalost korištenja**², kao što se to nalazi i u većini dosadašnjih definicija.

Međutim, da li se uzrečicom i(li) poštapalicom može smatrati bilo koja riječ ili izraz koja se često ponavlja? Svi mi, uključujući i najbolje govornike, imamo određene riječi ili izraze koje preferiramo u odnosu na druge i koje češće koristimo nego neke druge, ali i među tim riječima / izrazima ima razlike. Evo nekoliko primjera za različite riječi / izraze koji se često koriste:

(1a) a đe je "**brato**"?

neku več me ispred diska neki lik zabavljo/morio a ja kulturan pa ga slušam.

bio je na spidu i svaka druga mu je bila **brato**, ali stvarno SVAKA DRUGA!!!

brato, znaš **brato** dobar **brato** spid **brato** ali **brato** ja bi **brato** bombonu **brato** najradije.....

ja nisam mogo da ne obratim pažnju na to **brato**, samo u glavi konto, u vidi ovoga, svaka druga mu **brato**.

(1b) nezainteresiranost: **a evo**...?! je. iga, ja uvijek kažem "**a evo**" bez namjere da ispadnem nezainteresirana...to mi spontano izađe. a znači to se tako doima? mislim da bih mogla početi govoriti: "sve u redu, a kod tebe?" ono, full kulturica...

(2a) Najluđe, **ŠTA IMA**... i samo produžiš ko" da si reko ćao... to je ono **normala** postalo.. A moja najčešća je **NORMALA**

(2b) a u zadnje vrijeme, kad god me netko nešto pita ja kažem "**eto tebi ću reć!**"

(3) **a mrššš**...³

Ako posmatramo po čemu se ove riječi / izrazi razlikuju, možemo zaključiti da se „brato“ i „a evo“, i prema riječima govornika, izgovaraju **nesvjesno**, za razliku od „normala“, „eto, tebi ću reć“ i „a mrššš“ koji se ipak izgovaraju **svjesno**, jer odgovaraju datoj situaciji. To ukazuje i na drugu, bitniju razliku između njih, a to je **značenje** – prve dvije su potpuno lišene značenja, dok druge tri ipak imaju neko značenje, s tim da je značenje „a mrššš“ prilično apstraktno. S ovim je povezana i **sintaksička funkcija**: dok „brato“ i „a evo“ ne pripadaju tekstu u kojem se nalaze, kao ni „a mrššš...“ dotle „normala“ ima funkciju imenskog dijela predikata, a „eto tebi ću reć!“ je kompletna rečenica.

² Na primjer: „Nemam pojma sta znaci, cesto i ovo OKORELO JU bez ovog pocetka izgovaram!“; „ja cesto koristim ONO... a u drustvu stalno koristim FAKAT i JOJ“; „ja cesto znam reci i "crkni'....ili preludo....a stalno govorim 'lazes“ (<http://teenforums.10.forumer.com/viewtopic.php?t=165>)

³ <http://forum.bljesak.info/viewtopic.php?f=25&t=1349&start=195>

Usporedimo li ove razlike s razlikama između poštapalica i uzrečica u najiscrpnijim definicijama (Simeon 1969)⁴, možemo doći do zaključka da bi **poštapalicama** trebalo zvati riječi / izraze koji pripadaju prvoj i trećoj grupi, tj. **često se koriste, a nemaju nikakvog ili skoro nikakvog značenja, izgovaraju se nesvjesno i sintaksički ne pripadaju rečenici u kojoj se nalaze**, dok bi **uzrečice** bile riječi / izrazi koji pripadaju drugoj grupi, dakle oni koji se također **često koriste, ali imaju značenje** (nekad i preneseno), **svjesno se koriste i obavljaju određenu sintaksičku funkciju**.⁵

Kojim gramatičkim kategorijama pripadaju poštapalice i uzrečice?

Kao što se iz primjera vidi, poštapalice su kraće od uzrečica i uglavnom se sastoje od jedne riječi ili sintagme. Te riječi pripadaju različitim vrstama riječi i imaju različite oblike, ali se svi ti oblici mogu svesti u dvije grupe:

1. oni čija je komunikativna perspektiva usmjerena na drugo lice,
2. oni koji prividno uvezuju tekst i konektori.

1. Prvoj grupi bi pripadale sve poštapalice u:

- vokativu: *brate, bre, čoveče...*
- imperativu: *gledaj, bježi, slušaj...*
- optativu: *jebo te, jebo ga ti...*
- upitnom obliku: *kužiš, kontaš, znaš, lažeš...*
- uzvici: *e, ajme, kuku...*
- zakletve: *Boga ti, majke ti...*

2. Drugoj grupi pripadale bi poštapalice u obliku:

- zamjenica: *nešto, ono, ovo, ovaj, onaj...*
- priloga i riječca: *dabome, definitivno, fakat⁶, recimo...*
- izraza: *kako se zove, šta sam htela da kažem...*
- konektora: *znači, dakle, inače...*

Što se tiče uzrečica, one su raznovrsnije oblicima, pa bismo ih mogli, čisto strukturno, podijeliti na:

1. jednočlane (riječi i prijedložno-padežni izrazi): *gotiva, do jaja...*
2. višečlane (sintagme i rečenice): *Bog samo zna, kralju moj, daj šta daš, krvi ti iz livog kolina, sačekaj...*

Pored ove podjele, uzrečice bi se mogle podijeliti i na:

1. proste (tj. koje se ne mogu dalje rastavljati na dijelove): *kontaš, života ti, cirkus, ajde, de, jao, oba mi oka i ispod oka, mislim, stvarno...*

⁴ Razlike su: pragmatičke – poštapalice se koriste da bi se dobilo vremena, a uzrečice da bi se obogatio jezički izraz; sintaksičke – poštapalice su sintaksički nepovezane s rečenicom, a uzrečice su povezane, ali sintaksički nedovršene; semantičke – poštapalice nemaju značenja, dok uzrečice imaju preneseno značenje.

⁵ Uz ogradu da je nominacija ove dvije grupe nekritički prenesena iz Simeonovog rječnika, što ne znači da se poštapalice i uzrečice, npr. ne bi mogle smatrati sinonimima i označavati prvu grupu, dok bi se druga mogla npr. pridodati frazeologizmima (u širem smislu riječi).

⁶ *Fakat* znači *zaista*.

2. složene (tj. one koje predstavljaju spoj dviju ili više uzrečica): *ajde de, jao cirkusa, mislim stvarno...*⁷

i dalje, strukturno-semantički na tematske, npr.: *kako si, kako si onako, kako zdravlje; kralju, kralju moj, kralju moj solidni; šta ima, šta ima još, šta ima – nema ništa...*, uglavnom kao i frazeologizmi.

Dakle, i poštapalice i uzrečice mogu imati oblike raznih vrsta riječi, izraza, sintagmi i rečenica, ali ostaje praktično pitanje: gdje ih smjestiti u gramatikama? Jedina dilema dosada bila je između tretiranja poštapalica i uzrečica kao riječca i uzvika, što je razumljivo jer su i jedne i druge nepromjenjive, a i riječce i uzvici se definiraju time što izražavaju stav govornika prema sadržaju.⁸ Međutim, ostaje pitanje kako onda tretirati izraze, sintagme i rečenice koji se ponašaju kao uzrečice i, naročito, kao poštapalice? S obzirom na to da one svojom strukturom nadilaze morfološki nivo, logično je da se onda i objašnjavaju u sklopu sintakse⁹. Kako se poštapalice i uzrečice sintaksički različito ponašaju, to bi onda **poštapalice** trebalo uvrstiti u **modalne rečenične konstituente**, tj. riječi, izraze ili rečenice koji zapravo ne pripadaju nijednom dijelu rečenice nego funkcioniraju kao stav govornika prema nečemu, komentar i sl., dok **uzrečice**, s obzirom na to da i formalno pripadaju rečenici u kojoj se nalaze, tj. vrše određenu, samostalnu ili nesamostalnu funkciju, ni po čemu ne bi trebalo posebno isticati u gramatici, odnosno, sintaksički bi ih trebalo tretirati kao **frazeologizme**¹⁰.

Zbog čega se koriste poštapalice i uzrečice?

Već u prethodnom dijelu vidjeli smo da postoji grupa poštapalica koje ostavljaju dojam uvezivanja teksta. Takve su i one najčešće: *ovaj, onaj, znači, dakle...* i koriste se uglavnom **kada je i potrebno da nečiji govor zvuči kao vezani tekst**:

ovog "bola" se okanih otkada dodjoh na faks, umjesto toga su mi se prikacili - ovaj....kako se zove.....mislim....taktika je bila sto vise vremena provesti u praznom hodu, razvlaceci, u nadi da ce me profesor na pola odgovora prestati slusati i pomisliti da stvarno nesto smisljeno pricam tih nekih 15 minuta. taktika se pokazala uspjesnom, ali trajna navika je ostala¹¹
Golemo.....e toga se nikako ne mogu riješiti,
Elem.....ista kategorija,

⁷ Naravno, s drugim se uglavnom udružuju kraće uzrečice.

⁸ Razlika je u tome što uzvici imaju specifičnu formu koja ne podliježe niti fonetici niti morfologiji jezika kojem pripadaju, što nije slučaj ni sa poštapalicama niti s uzrečicama, premda se uzvici kao vrsta riječi mogu koristiti i kao poštapalice i kao uzrečice.

⁹ Ovdje se zahvaljujem dr. Mihaeli Matešić koja mi je sugerirala ovu ideju.

¹⁰ Tj. kao okamenjene, nedjeljive izraze koji imaju jednu funkciju u rečenici (naravno, ukoliko i sami nisu rečenica).

¹¹ <http://forum.bljesak.info/viewtopic.php?f=25&t=1349&start=195>

Čovječe, vidi ovo, lažeš, ne mogu vjerovati, a daaaaaj,
šta mai-a e'o, laganini, do duše, svašta.....ove su
mi vremenski ograničene, jer skontam da su
poštapalice, čisto "punjenje" kad nedostaje "nešto"¹²

Osim toga, korištenje pitanja, vokativa, imperativa može ostaviti **dojam dija-
loga**, iako je riječ o monologu, što je korisno za tekstove (govore) koji bi mo-
gli zvučati tolerantno (dakle, govor koji ima za cilj uvjeriti nekoga u nešto).
(up. Vrljić 2007: 62)

Međutim, prema mišljenju samih korisnika poštapalica i uzrečica, postoji
još razloga za korištenje:

1. nepoznavanje materije o kojoj se priča

Aj samo probajte brojati nekome, kad nema pojma o
cemu priča, koliko puta kaže ZNAS, ili ONAJ..... ta mi
je najmrza ubjedljivo, a golemo ste je zaboravili!¹³
Na svaki odgovor na koji ne znam zapoceti moj
odgovor,kazem MOGUCE.¹⁴

2. pozajmljivanje iz drugog jezika

E da ONO MISLIM... I jos jedna KUZIS! Super mi je
hrvatski jezik i onda sam to pokupila od njih... a nekad
se zapucavam pa pricam n.p.r. kak mozes tak nes
radit?! Ali to nije uzrecica!

Fakat je fakat zakon rec! Ozbiljno...ja se tako nekad
zapucam sa tim hr izrazima...Ma OBOZAVAM kad
mi Mona il tako neko pise,ne kuzim ili tako nesto....¹⁵

ono NIGDJE VEZE smo prosljedili beogradjanima
(pravo su se primili na to) a oni nama DO JAJA¹⁶

Ja pocela koristiti KAO. Pored toga, tacio, da li se
fakat pojavio prvo u BiH ili u Hr?¹⁷

3. u pojedinim situacijama

ja cesto znam reci i "crkni".....ili preludo....a stalno
govorim "lazes"...kad god mi neko nesto kaze ja mo-
ram reci "lazes"

kad mi treba kinta ili olovka ili tako neshto samo
kazem daj mi to i to, znam da imash

kad god mi neko nesto kaze ja moram reci "ala"¹⁸

4. da bi se pokazala "moć"

Brate, Je.o Mamu, Pusi Ku.ac i uglavnom psovke...

Ali ne onaj tip da to govorim nafurano

¹² <http://forum.bljesak.info/viewtopic.php?f=25&t=1349&start=195>

¹³ isto

¹⁴ <http://teenforums.10.forumer.com/viewtopic.php?t=165>

¹⁵ <http://teenforums.10.forumer.com/viewtopic.php?t=165>

¹⁶ <http://forum.bljesak.info/viewtopic.php?f=25&t=1349&start=195>

¹⁷ <http://teenforums.10.forumer.com/viewtopic.php?t=165>

¹⁸ <http://teenforums.10.forumer.com/viewtopic.php?t=165>

i ja stalno govorim "fakat", u zadnje vrijeme jos vise,
jer to iritira jednu moju prijateljicu
Ja obozavam iritirati. Malo. Sve nervira moje
MOLIM??

Joj, like zarazili ste me!!! E da, ja josh koristim kad
se neko ispali "BUDAAAALA"i tako oduzim,ili
chesto govorim trip, npr"I trip ona je bila sa njim
godinu dana...aha sigurno"i da, kad mi neko neshto
kaze, ja mu odgovorim "mish"npr" Jao sutra
idem..." a ja kazem "Mish"i onda se taj neko
zbuni!!!Hi hi,obozavam da zbunjujem ljude,to je
taaaako gotivno!!!¹⁹

5. da bi se pokazala pripadnost određenoj društvenoj grupi

"Crko u špajzu!" Cijelu sedmicu sjedim s jednom
vješticom koja psuje 24 h na dan pa ni ja ne mogu da
ne "častim" uokolo.

Nisam još ništa poprimio od drugih.

a nekad odgovaram sa "like, totally!" - to je furka u
mojoj grupici, dobrim tipovima govorimo: lajk totalno
si hot!"

u zadnje vrijeme non-stop govorim "cool-tinejdzerski"
OCAJNO!!!²⁰

mrzim te sminkerske rijeci a ove se nikako rijesit
jedno vrijeme su nam interne bile:

aaaa, oca mi...

truba burazeru...

normala, bas nam je gotiva...²¹

"Jarane"- ovo moram izbaciti,nervira me

pravo,pogotovo kad izadjem s curom...pomislit ce da
sam saner²²

6. da bi se pokazala pripadnost određenom narodu

Ja uz sve što govorim ide BA...

De ba? Znam ja sve to ali, ne mogu ja ba to ...

Bez Ba ni ja ne bi bila ada ;)

Tipična Bosanka Ovdje umjesto ba ide bolan/bona.

Ali ja češće upotrebljavam "jadan/jadna".²³

haha, sjajno. to su prave srpske uzrecice!²⁴

¹⁹ <http://teenforums.10.forumer.com/viewtopic.php?t=165>

²⁰ <http://teenforums.10.forumer.com/viewtopic.php?t=165>

²¹ <http://forum.bljesak.info/viewtopic.php?f=25&t=1349&start=195>

²² <http://www.infobar.ba/forum/viewtopic.php?p=43621&sid=d5ccc8da0a339c53453240fa2425afb8>

²³ <http://teenforums.10.forumer.com/viewtopic.php?t=165>

²⁴ <http://www.infobar.ba/forum/viewtopic.php?p=43621&sid=d5ccc8da0a339c53453240fa2425afb8>

- 7. da bi se pokazala pripadnost određenom vremenu**
U poslednje vreme koristim realno i opusteno... To su bas dobre uzrecice... Jedan moj drug dobio keca iz srpskog, i on se jada, a ja kazem: "Opusteno", a on me gleda belo
U zadnje vreme, bog te kaznio sreco moja....
Najnovija: "to ti je sranje u svim duginim bojama"²⁵
- 8. da bi se pokazalo poznavanje određene (subkulture) materije**
 "shit shit, who the fuck is shooting us?!"
 ja i drugarica to stalno koristimo, to je iz jednog crtica, cim nadjem link, poslacu vam, zakon je²⁶
- 9. da bi se bilo duhovito**
 Meni je uzrecica postala: "Braaaateee..." .Nastavnik geosa cita nesto a ja: Brateeee...on me samo pogleda i nastavi da cita, a ovi oko mene se kidaju²⁷ ima jedna osoba govori "prekipio mi film" ... a meni to pravo smijesno²⁸
- 10. da bi se bilo originalno**
 ides je.ote pravo, pa je.ote lijevo, pa onda je.ote ides jos dole...
e to sam ja!²⁹
 Te stvari, te rijeci koje cesto koristimo uvijek su mi bile extra. Svako ima svoje, kod svakog su drucije, kod nekog su smijesne, kod nekog manje smijesne, ali su u svakom slucaju interesantne. Uzrecice su za mene kao nesto sto covjeka pravi jedinstvenim i originalnim.³⁰
- 11. da bi se prenijela određena poruka**
 Cesto kada me ocajne drugarice smore svojim zalopojkama preko telefona govorim "i tako..." sa nadom da ce shvatiti znacenje. Pocela sam da koristim reci kao bag, je.acina, idi u quratz... Sta cu, nekulturalna smo nacija (ako ih ne mozes pobediti – PRIDRUZI IM SE!!!).³¹

²⁵ <http://teenforums.10.forumer.com/viewtopic.php?t=165>; Ovdje valja napomenuti i to da su poštapalice i uzrečice ograničene vremenski i prostorno, tj. da traju određeno vrijeme na određenom prostoru, mogu se i premješati (kako pokazuju neki gore navedeni primjeri), a onda "umiru" da bi ustupili mjesto drugim uzrečicama i poštapalicama. Isto tako, postoje „univerzalne“ poštapalice i uzrečice koje se koriste u svim regionima (organski) jednog jezika, kao i one koje pripadaju manjem prostoru, tj. koje koristi manji broj govornika, sve do idiolekatskih poštapalica i uzrečica.

²⁶ <http://teenforums.10.forumer.com/viewtopic.php?t=165>

²⁷ <http://teenforums.10.forumer.com/viewtopic.php?t=165>

²⁸ <http://forum.bljesak.info/viewtopic.php?f=25&t=1349&start=195>

²⁹ <http://forum.bljesak.info/viewtopic.php?f=25&t=1349&start=195>

³⁰ http://www.maksimalnoforum.com/forum/forum_posts.asp?TID=1547

³¹ http://www.maksimalnoforum.com/forum/forum_posts.asp?TID=1547

Kao što se iz ovih primjera vidi, suprotno uvriježenom mišljenju da su poštapalice karakteristične za govor, naći ćemo ih i u pisanom jeziku. Međutim, i oni koji ih pišu svjesni su da njima tu baš i nije mjesto:

Moje uzrečice su:

katastrofa

strašno

bože

gospode

extra

...i kada se iznerviram:

je.em li ti oca!

(sve mi izgleda mnogo glupo kad napišem)³²

Pa u stvari vecina uzrecica jesu glupe i bespotrebne... Bar ja kontam...he he MIS'IM ONO...³³

Također suprotno uvriježenom mišljenju da su poštapalice i uzrečice izraz nečijih ograničenih jezičkih sposobnosti postoje oni koji u ovakvim izrazima vide jezičku vještinu ili barem od njih prave dosjetke:

A, ali ovo nase se rimuje skote-vazi i za zenski i muski pol. vec mesec dana i ostace jos duuuugo³⁴

Evo šta se desilo prije par godina (desetak otprilike). Imao sam 100% običaj da kad sretnem nekoga da upitam šta ima. Jednom sretam jednog poznanika (tip nije mostarac) i pitam ga šta ima. Šta, šta ima majmune jedan. Kakvo ti je to pitanje? Koga zaje.avaš više³⁵

a znate kako mostarke tipicno (hm...kako koje) pocinju spiku uz kavu?

PRVA:MOJA ZNAS KOGA SAM VIDILA SINOC???

DRUGA:LAZESSS???!³⁶

Ima onaj o Beograđanki kad je predstavljala kevi svog dečka... "*Mama, je.ote, moj dečko !*"³⁷

moje su KAO, SIUŠAJ, ZNAČI, STRAŠNO, FLIPNUTI, KRSEGST

³² <http://teenforums.10.forumer.com/viewtopic.php?t=165>

³³ <http://teenforums.10.forumer.com/viewtopic.php?t=165>

³⁴ <http://teenforums.10.forumer.com/viewtopic.php?t=165>

³⁵ <http://forum.bljesak.info/viewtopic.php?f=25&t=1349&start=195>

³⁶ <http://forum.bljesak.info/viewtopic.php?f=25&t=1349&start=195>

³⁷ <http://forum.bljesak.info/viewtopic.php?f=25&t=1349&start=195>

Krsbgst ti je isto kao moje ijjjju znaciiii,li ipak ima
neko znacenje?!

ima značenje
Kretenasto
Retardirani
Stvor
Bez
Glave
Sa
Tikvom

Znaci svi su oko tebe kretenastio retardirani
stvorovi bez glave sa tikvom! Ludilo... Odlicna
uzrecica!³⁸

Svi ovi razlozi pokazuju da korištenje poštapalica i uzrečica nije besmisleno ni bespotrebno: u određenim situacijama, kontekstima te određenim društvenim grupama poštapalice i uzrečice su od iznimne važnosti; one imaju svoje stilističko značenje – svrstavaju iskaz u određeni, potrebni funkcionalni stil, te pragmatičku svrhu – služe za uspostavljanje “moći” u jeziku. Prema tome, umijeće (ne)korištenja poštapalica i uzrečica na pravom mjestu i u pravo vrijeme više je odraz izuzetnog jezičkog osjećaja i sposobnosti pojedinca nego obrnuto.

Dodatak: Spisak najčešćih uzrečica i poštapalica

BiH:

Poštapalice: *a bezze kod tebe, a daaaj, a drame, a eo, a evo, a evo bezze, a evo pomalo, a isto, a jebem ti, a ludnice, a oca mi, a u klinac, ahaaa, ajme, ala (brate), au, ba, bezbeli, bezze, bjeri, bjeri ba, bje'ri nos'te đavo, bra'o, bogme, bokte, bola(n), bona, brate, brato, brte, bruka brate, care moj, čoeče, čovječe, čuj, da se razumijemo, dabome, dakle, de ba, e brale, e jebi ga, e jebi ga brale, e mašala, elem, ha, huhu, i onaj, ide, inače, jadan / jadna, jah, jao, jao jao, jebeš mi mater, jebi ga, jebo ga ti, jebo mater, jebo te, joj, kako se zove, ko biva, kontoš, kuku, kužiš, lažeš, mislim, mmmmmmm, 'na', 'naš, nešto, nešto-nešto, ono, pravo, recimo, znači, znaš, života mi*

Uzrečice: *a golemo majke mi, aj majke ti ne seri, aj ne jebi, aj ne seri, aj ne zajebaji, aj ne zezaj, aj nemoj me jebat, aj nemoj zezat, aj tata nemoj srat, ako Bog da, amputiraj si nogu, B. O., baš nam je gotiva, batice kakav si mi, bog samo zna, bog te čuo, bog te vidio, bola s kim se ti družiš, Bože sačuvaj, Bože Vlado, by the way, cool-teenagerski, crkni, crko u špajzu!, čemu ovo vodi, čudo, da bih riječi rekla, daj stvarno, daj šta daš, dan te jebo, de bola tata*

³⁸ <http://teenforums.10.forumer.com/viewtopic.php?t=165>

pusti me, do jaja, dobro dobro okej, dobro je, doduše, dođem ti, don't jebat, drama, drama na Čairu, drama si ej, dramočak, đes ba jarane, đes ti, đe si, đe si bolan, đe si đaka?, đe si konja vezo?, đe si pošo?, đe si prćio mater, đezbollah, ej kako je, ej maca, eliminiši se sam sa ovoga svijeta, eto, eto tebi ću reć, fakat, fala ti đe ćuo i ne ćuo, frik, frka, fuck, fuck meeee, fuck off, fucking, fuj, full, glajbalo, golemo, golemo majke mi, golemo matere mi, gori, gori sve, gotiva, grozno, gura se, hafa, hafasto, hafasti..., halo, halo burazeru, hej!, hoću kurac, i s'e bu ti jasno Regica kaj ne?, inšala, issa ti, isto govno samo drugo pakovanje, isto sranje drugo pakovanje, itekako, izvini molim te, ja bidona/e, ja vjerujem, jedna maćko, jedna majko svoja, jadmice-bjednice, jah šta ćeš?, jao ciganluka, jao kina, jao majko, jao scene, jarane, jašta, jašta moja ti, jebe me ko kauboj konja, jebem ga ja, jebem ti, jebem ti sunčev sistem, jebem ti život, jebo te ko te napravi..., jedi govna, jel ti sveže, jes vala baš, jesus marija, jok ba, ka' ćemo je pit?, kakav/a si ko čojek?, kakav/a si s glavom?, kako da ne, kako zdravlje rođeni?, kapisko, kaš mi doć, katastrofa, ko ti je kriv?, ko zavadi burazeru?, kod tebe?, koga je (kartu baciti, turu zvati...), koji si, koji ti je ku.ac?, kolji ko nije iz Jara, kome bola' više!!!, (moreš) komotno, kraljice, kraljice noći i tmine, kralju, kralju moj solidni, kralju jesi mi opo, kralju šta piješ?, kretenezam, kriza, kruva ti i soli, krvi ti, krvi ti iz kolina, krvi ti zećije, kulturica, Kur'ana ti, laganini, lažeš, ludilo brale, ma baš, ma daj (molim te), ma hajd, ma ima kralju i viška, ma ima toga, ma ja, ma jašta, ma jok, ma ko diro, ma nek nama nije ništa, ma nemoj, ma nisi jedina, ma normala, ma puši, ma šta bona, ma šta kažeš, majke mi, majke ti, malo malo, mama ti bidon, mane štani, marš, matere ti, materi se isprićavaj, mislim stvaarno, miša mu, moja (ti), mojne meni, moš mislit, možeš kako hoćeš ali ne možeš doklen hoćeš, mrš!, naberi!, najlakše se tebi zajebavat boli tebe kurac, nakaradno, nakarado, nakarade..., nako, ne, ne bi ja nema tee/ toog..., ne lupaj, ne mogu da fucking vjerujem, ne mogu vjerovat, ne valja da muško dijete gleda, ne'a problema, neću, nema ništa, nemam pojma, nemoguće, nemoj jebat, nemoj mene tata života ti, nemoj srat, nemoj zezat, nemreš bilivit, nevista krvi ti iz livog kolina, nevjero-fucking-vatno, niđe veze, nigdje veze, nije loše, nije loše kako je kod vas?, nikad ne znaš, nisam te prepoznala, nisi prićo/la, ništa, normala, normala kralju moj solidni, normalson, nuder, nudera njega, o. k., o bože, o jedna maćko, o jebem te, oba mi oka i ispod oka, oca mi, oca ti, oćajno, odabij, odmori malo, ofira ga, ohani, onaj, onomonjemu, onomonjoj, opra-sapra, ostat ćeš nasmićan, ovaj, ovo-ono, ozbiljno aj nemoj zezat, pa ćao / pa ćao ćao / ćao, pa dizel brate, pamet ti je ko u komarca iz Žitomislića, pa šta, pa šta ima rođeni?, pas mater, pitaj Boga, pomalo, prekipio mi film, preludo, pusti zeca ubij vlaja, razguli, razumiš ti mene prćim ja tebi mater, riješeno burazeru, rode ajmo po jednu, rođeni, roga ti, rusa ti, samo jako, sereš, sestre mi moje, slušaj kralju, s oproštenjem, spusti glavu da vidiš oblake, stvarno zaista, svakako, svašta, sve je to za mene nebuloza, svega ti, šefice, šipu racku, šlauf, šminka, šta će bit?, šta ćeš?, šta ima?, šta ima još?, šta ima maalii!, šta ima – nema ništa!, šta je reci, šta je reć, šta je za reći, šta mai, šta ti treba, nabavićemo?! , štima, što je najgore, što onaj viko, tita ti izbliza, to ti je sranje u svim duginim bojama, to

ti ozbiljno, truba burazeru, tu i tamo, ubij se mokrom kiflom, u redu je, užas, vako nako, vala baš, ve la havle, vidi ovo, what the...?, whatta fuck..., whatever, whut, vrlo moguće, vrlo vjerovatno, vrvi vrckom nazad, (za)boli me (neka stvar), zaista, zakon, zveknut će te struja, života ti klaka, života ti

Hrvatska:

Poštapalice: *a, a bog te mazo, a bolesti, a čovječe, a Isuse, a jel, a krave, a šta reći, a u kurac, a u pizdu pizdinu, aa, ae, ah, aha, ajme, ala brale, alo koke, baš, bez veze, Bog Isus, Bog te mazo, Bog te neće, Bog te ne do, Bog te poljubio, Bog te ubio, bog te mazo, Bog ti jadan, boga t, boga ti, Boga ti poljubim, bokte, bokić,ccc, čovječe, čuj, čuj ovaaaj, ddd, da, da da da, dakle, dal, de ajde, de ubij se, definitivno, e, e ovako, eba te, el znaš, fakat, fakat ono, gle, ha?, halo, hm, i eto ti, i tako, i to sve, iso miki, Isse, iss, Isus Bog, Isuse i Marijo, Isuse Kriste, je jel, jeba te led, jebeš ga, jebi ga, jebo ga ti, jebo te ja, jebo te led, jel, jel tako, kak ti, kao, kruh te jebo, kuiš, kuiš ono, kurac, kurac od ovce, kužiš, ma da, mae, majčice ti žalosne, majke ti božije, mater mater, mda, miki, mislim, mislim ono, misliš, naime, ne?, no je, ojme frende, onaj, ono, ovaj, ovako, pa da, pas mater, pobogu, prikaa, razmeš, razumiš, recimo, ti boga, trš, u biti, u jeba te, u jebo te, u kurac, u kurac fakat, u pičkin kurac, u pičku materinu, uglavnom, vidi vidi, wow, zajebi, znači, znaš*
Uzrečice: *a brate mili, a da sad, a daj naj me, a jebem ti, a jes pička, aj bok, aj kent biliv it, aj u pičku materinu, aj u pizdu materinu, ajme meni, ajt, ako Bog da, al ono skroz, alfa i omega, alzo, bagadur, baj d vej, baš me briga, baš si panj, baš si srdačan, bekina, bemu miša, bit će gore drugi put al sam optimist, bla, bravo, brijem, briješ, brutalno, budimo realni, buš se esmudil, čestitam, čobane jedan, de dobro je, de ubij se, dernek, dodirni me, dont fak araund (boj), dosta mi je više svega, dušo draga, đe si, đe si gay, đisus, e baš zato, eee je da znaš znaš, faco, fak, fak ju, faking, fensi, fensi šmensi, frajlo daj ne seri, geez, gnis, goni se, govedina jedna, gro, haj haj, horror, i moj brat također, ic okej, idemo dalje, ideš, ideš – going, imaš ti problema, istinabog, isto, isuse, i te seme, ja ću se pokopat, ja ne vjerujem, jadona li ti baba, je a, jea rajt, jebem mu, jebem mu mater, jebem mu miša, jebem ti, jebem ti Indiju zemlju, jebem ti krv krvavu, jebem ti sepet, jebem ti sve po spisku, jebem ti život, jebeno, jebi ga, jebi ga Pero, jebo mu Ihman majku, jebo te, jebo te patak, jebo ti gušter čarapu, jebozovan, jedi mi miša, jel kužiš šta hoću reć, jer mogu, jes jes, jezus marija, ka ono, kaj, kaj da, kak se zove, kako su doma, ke, kill me, klinac, koji kurac, koji majmun, komen zi bliže, kontam, kontoš, konj bik, konju, krv ti Issove, krv ti jebem, krvave ti nedlje, kurac, kužiš malo si glup, kvazi, laku noć, lega, lezi u vnogo, lik, lipo je to, lol, ljubavi, ma daj se jebi, ma ja, mah, majke ti, majku ti tvoju, makar šta, mama ti mazga tele jedno, mamicu ti tvoju, mislim haloo, mojne tisra, morž, moš mislit, možeš mi se sagnut, mrš, mrš u pičku materinu, mrtvo, nabijem te, nda, nee, nein, ne brini sve ćemo riješiti samo smireno, ne da mi se više slušati, nediljo, ne seri, nemoj, nemoj jebati, nemoj zezati, nemrem vjerovat, nemreš ti to vjerovat, nice, nije bitan uzrok... bitno je naći rješenje, nije što si ovdje ali stvarno si glup, no, no sikiriki, njesra, objektivno gledajući, odi malo boga*

molit, odi vamo, odjebi, of kors, onak, onak direkt, ono fakat, orgije, pa koji ti je kurčin, phi jeba mater svoju, pičku ćoravu, pizdu mater, poblajbaj mi kobas, pofafaj si ga, poštovanje, prc off, prčit ga, pre-, predobro, prejebena, prekul, prestrašno, probio ga je ko čakijom novine, retaju, s kim si takav si, samo naprijed, samo opušteno, see ya, sekiram se masovno, seljačino, sereš, sexy, shit, slabije, srećo, stari moj, stolica, strašno, strava, stvarno, svašta, svi se grohotom nasmijaše, svinjetina jedna, ša ima, šajze, šamarellica, ševodeličan, šo, šta da, šta ima haaa?, šta ja znam, šta stvarno, šta god, štapić, štaš, tak ćeš i proći, talk to hand, tebe jebu doma, tisuću mu sklapova, tko leži ne bježi, to je tako metalski, to je u redu, tuko jedna, tvrđe od čakije Isusova, u redu je, umri, užas, veri gud, vrati facu muflonu, vruće, whatever, whatta, what a fuck, zaboli me, zaista, zakaj, zekam se, ziher, Znaš kak se to zove? Zajeb!, znaš šta si ja kontam, žabaru ružni, želim umrit, žikaš, žišku, život je kurva i onda umreš

Srbija:

Poštalice: *ajoj, ajme, boga mi, brate, brate moj, bre, čoveče, da, dobro, e da, gledaj, gospode, heeej, ijuuuuuu, jel, kao, kontaš, kužiš, mis'im ono, mislim, nešto, ono, ono mislim, ovaj, pa, razumeš, slušaj, stani, strašno, svašta, šta sam htela da kažem, tctctctc, to, u pičku materinu, u pizdu materinu, znači, yeah, ye ye*

Uzrečice: *a bio je cool tip, aj beži bre cigane, aj beži plavušo, aj ne seri, aj važi, ajd u kurac, ajde de, ajde lipa, al sam majstor, bebice, bog te kaznio, bolesno nema šta, bože, budalaaaaaa, carice, cigane, cool, coolično, cura, de ćeš peške, digla mi se sisa, dž-a-bu, Džizus Hrajst, đavo te odneo i nikada ne vratio, ej ne palamudi, ekstra, eto, fakat, flipnuti, frajeru, frendica, gde me nađe, gde si debeli, Gospode!, gotivno mi je skroz, guba, hmmm zanimljivo, i, i tako, id u kurac, idi u peršun, iskusno, Isuse Bože, i tako, itd., jaja te bolela, jao koma, jasno, jebačina, jebem li ti oca, jebem ti patka, miša, zeca, jebem ti seme, jebeš to, jebeš život bez rakiju, jebi ga, jebi ga sad, jebi se, jebo mamu, jebo sam te kad te uvatim, jebote, jedi govna, jel ti to meni, jeste, jeza, kaj, kapiram, katastrofa, (bulja, glava ti je) ko trokrični ormar, koi ti je broj, konje, konjino, krsbgst (kretenasto retardirani stvor bez glave sa tikvom), lajk, lajk totali, lažeš, ludilo, ljubavi, ljubim te u dušu, ma bjaži, ma daj, ma idi, ma nemoj, ma sve je to do matične (grafičke, zvučne...), mir oči povadili, mislim, misliš, misliš da bi trebalo, misliš pa ja ne bih rekla, miševi, moguće, molim, monstrume, naopako, nažalost, ne mogu da verujem, ne seri, ne verujem, nebitno, nema boljeg druga od tebe, nemoj reć, nemoj zezat, nemrem, nepravda pa to ti je, nikada nikada se neću vratiti, niš ne kužim, no way, oh maj gudnes, OMG!, opušteno, ovaj rad, ozbiljno, pa dobro, pacove, pali, pazi, pedofilu, pi pu, pozdravila te tigrova jazbina, pozdravila te vazдушna kvaka, princezo, pusti vodu mamlaze, puši kurac, (kozo) raspadaš se, realno, sačekaj, sjajno, skote, snimi lika/likušu, srećo moja, stradaće ti svastika, strašno, stručnjak, stvarno, sve se to naravno ne bi desilo da je Pera odmah otišao u policiju, široko, šta ću, šta je ovo sunce ti jebem, shut el Arab (= shut up), shit shit who the fuck is shooting us?, tak, tenks, to je sve zato što su oni velika a*

ja sam mali, trip, u da, ubij se Tamara, ubij se kašikom, u kanalu si, vaj Džizus?, vamos korda, vidi, vrh, vrh vrhova, zabagovano, zabod, zakaj, zakon, zakon je, zanimljivo, zid, zlo, zlo i naopako, (daj mi to i to) znam da imaš, života ti

Crna Gora:

Poštapalice: *a ne no, a ne no jel, aaa, ae, aes, ajde, alo, aoo, bolan, Bože, brate, brate mili, bre, buc, čoječe, čuš, da, da oni, dakle znači, draga, e ljudi moji, e vala, ef, elem, generalno, Gospode, i to, jebe kevu, jebi ga, jebo te, jebo te život, jel razumiješ, Jesus, joj, ka, kako, kako se zove, kao, kapiraš, kaže, kontraš, kuku, kužiš, lameru jedan, ma da, maco, malo ovaj malo onaj, moja ti, more, nekako, o bože, onaj, oni, ono, Ostroga ti, ovaj, ovako, ovo ono, ovo ono maco cico, pa, pa ja mislim, piki, prc, razumiješ, rode, sestro slatka, shvataš, srce, svih mi dabrova sa Ontarija, šta znam, što znam, ti znaš, u, uf, ups, vala, vidiš, znači, znaš*

Uzrečice: *a brao, a cus, a đe, a e važi, a i to što veliš, a inače, a je li jes, a majku ti, a makse častiti, a ne sprdaj se, a nego viđi, a neka čoce, a neno, a okle, a pa važi, a što znam, a tuda po tija ulica, a viđi, a viđi ovo, aj ne pričaj, aj prijatno, aj sjedi – ustani – sad sjedi, ajd dimovise, ajde đaole, ajmo sad jedan aplauz, ako ako, alo Đurđa vidi ovog Mustafu Himzo đes ba; a pogledaj ovu Persu obraza ti, alo liku, alero, ao ljudi moji, apsolutno maksimalno, banja, baš, batali, bes svija, bloody hell, bolesti, boli me, bravo, bre, bruka, budi siguran, bull shit, burn in hell, ćeraj, daj ne zezaj, darurira, dijabolična slabotaža, divan si, dođavola, dođavola kvragu, dogovori se s mozgom, drsko, dvojni moralisto, džastafasaraj, džukelo jedna, đaole, đe si kurvo, đeljaj, e prc, ego-manijak, ekstra, evo sad ću, fenomenalno, fragolica, fucking, greotice, groowe, kaos, i tako, i tome slično, idi u tri pičke materine, ima li se kakvih X dimenzija, ima puding, ja sam ođe samo... eto, jastog te raznio, je li jes, jebeš mu mater, jebi se malo znaš, juče, kad mrtav prdne, kakav kontrast, kako ne, kako da ne, kantastrofa, katastrofa, kažem ti ja, kaži linoleum, ko te jebe, koji ti je kurac, krompiru, kuš ovoga sad, lajk, lažeš, lik, loše, ma es, ma nema probljema reci, ma šta feliš, madafaka, maxe, maxe časti ti, misliš, my goodness, na nivou brate, najbolje..., najjače..., ne bi ti dao, ne mogu da vjerujem, ne prdi, ne seri, ne zezaj, ne znam, ne zajebaj časti ti, ne znam nisam pametan, nebitno, neka dođe neka dođe, nema problema srediću, nema smisla, nemam pojma, nemaš frke, nešto si tela reći, o my God!, OK, OK mene, obavezno, oli odma ili sad, ozbiljno, pa naravno, pa važi, pali, panj, pas ti se, pazi sad ovo, pi ciganko, pičke na vidiku, please, potpuno su crkli, puca mi, pusa, relativno, rista, sa sve, samo neka si zdravo, shit, smor, smrtno, sprdaš li se to kralju, sprdnja, sreće ti, stari / stara, strašnoća, sve će to narod pozlatiti, šou, šta reći, što je koji kurac, što radiš to, što reče to, tako da, tako je, to je čisti idiotizam, to je to, tebra, to je odozgo, u redu je to, u usta te jebem, užas, vala brate, važi, važi brate, vele ka Danka, veljaj, vidi ovo, vidi žagu, vidimo se, viđi mačkenzi, viđi onu ka Danka, vrh, vrh totalni, vrhunski, what can I say, what tha, what tha fuck, whatewa, whatever, Who*

care? I don't, yes, zabolje me kurac, zabolje me Milojka, zajebavaš, zajebaješ li se, zajebavaš li me to, zajebavaš li se, zekk, želim da vjerujem

Literatura:

- Anić, Vladimir, *Rječnik hrvatskog jezika*, Zagreb, 1994. (Anić)
Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić, *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica, 2000. (Jahić)
Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika, MS, Novi Sad, 1976. (RMS)
Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, JAZU, sv. 11, Zagreb, 1935, sv. 83, Zagreb 1971. (RJAZU)
Rječnik hrvatskoga jezika, Leksikografski zavod Miroslav Krleža – Školska knjiga, Zagreb, 2000. (RHJ)
Simeon, Rikard, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, MH, Zagreb, 1969.
Vrljić, Stojan, *Poštalice u hrvatskom jeziku*, Jezik 54, Zagreb 2007. str. 60–63.

Elektronski izvori:

- <http://www.croportal.net/forum/upoznavanje-i-druzenje/postalice-26000/>
<http://www.forum.hr/showthread.php?t=234561&page=6>
<http://www.madeinmontenegro.com/vbforum/showthread.php?t=3834&page=2>
<http://teenforums.10.forumer.com/viewtopic.php?t=165>
<http://vukajlija.com/stare-uzrecice-i-fraze>
http://www.rijaset.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=8870:razne-neprikladne-uzreice-&catid=156:ahlakmoralporoci&Itemid=139
<http://forum.bljesak.info/viewtopic.php?f=25&t=1349&start=195>
<http://www.infobar.ba/forum/viewtopic.php?p=43621&sid=d5ccc8da0a339c53453240fa2425afb8>
http://www.maksimalnoforum.com/forum/forum_posts.asp?TID=1547
<http://forum.krstarica.com/showthread.php?t=104064>
<http://www.bol-chat.de/forum/viewtopic.php?f=61&t=2754&start=30>
<http://www.f-ton.org/forum/svastara-zabava/2491-vase-uzrecice.html>

Zenaida KARAVDIC

CATCHPHRASES WITH AND WITHOUT MEANING IN BOSNIAN, CROATIAN, MONTENEGRIAN AND SERBIAN LANGUAGE

Summary

This paper is about catchphrases. They could be divided into two categories: with meaning (uzrečice) and without meaning (poštalice). The catchphrases without meaning are words or phrases which are used often and unconsciously, with no meaning, and they don't belong to the sentence, and the catchphrases with meaning are words or phrases which are used often too, but consciously, they have meaning and belong to the sentence.

Grammatically, the catchphrases without meaning should belong to the modal sentential expressions, and the catchphrases with meaning to the phrasemes. They give stylistic value to the expression, and the people use them to take the time for remembering some word, pay attention on themselves, express the belonging to some group (nation, gender, age...), be funny...

Keywords: catchphrases (with or without meaning), word, phrase, modal sentential expressions, phraseme, stylistic...

Nataša VALOVIĆ
Frankfurt

FORENZIČKI ASPEKTI NA PRIMERU JEDNE RECENZIJE O CRNOGORSKOM JEZIKU

Naučna recenzija treba da se pridržava jednog naučnog nivoa i definisanih normi. U okviru tih normi važno mesto zauzimaju forenzički aspekti koji razmatraju pitanja odnosa recenzenta prema recenziranom delu, njegovom autoru i čitalačkom krugu kome je recenzija u principu i namenjena. Pitanje forenzičkog aspekta koji se javlja unutar naučnih recenzija je važan jer otvara mogućnost pravnih razmatranja. Ovde vodeću ulogu ima forenzička lingvistika, uz čiju pomoć može da se ustanovi recenzentova pravna odgovornost. Moja dosadašnja istraživanja su pokazala da se mnogi recenzenti ne drže postulata o pisanju naučnih recenzija, i da su forenzički aspekti u njihovim recenzijama veoma izraženi. Jedan od izrazitih primera takvog odstupanja je recenzija recenzentata M. Kovačevića i M. Šćepanovića "Tovari lingvističkih ne-suislosti" u kojoj se javljaju forenzički aspekti, kao što su optužbe zbog plagijata ili lične uvrede, kao i njihov polemički i političko obojeni stil.

Cljučne riječi: naučna recenzija, nivo, definisana norma, forenzički aspekti, pravna razmatranja, forenzička lingvistika, pravna odgovornost, optužbe zbog plagijata, uvrede ličnosti, polemički i političko obojeni stil.

Kao rezultat istraživačkog rada na polju teorije naučnih recenzija, veza-nih za SERBO-CROATIC-u, proizišla je moja proširena teorija naučne recenzije. Za razliku od starijih teorija, koje se zadržavaju na pitanjima makrostruk-ture same recenzije, oblika rečenica i upotrebe stručnih izraza, ocene i kvalifi-kovanje naučnog rada, moja teorija sadrži dodatne aspekte iz oblasti komuni-kacije, kvalitativnih i kvantitativnih izraza i forme učtivosti. Dalji poseban aspekt u mojoj proširenoj teoriji predstavlja uticaj politike. Pri tome se poka-zalo da je uticaj politike kod tih recenzija, koje potiču iz novijeg vremena, ve-oma izražena i složena pojava, bez obzira da li je recenzija nekog dela pozitiv-na ili negativna. Vodeći faktor ovde predstavlja pitanje da li je recenzija pisa-na sa naučnih ili političkih pozicija. Kao jedan dodatni element, u vezi sa tim, pojavljuje se upotreba političkih izraza koji u osnovi nisu uobičajeni u klasič-noj naučnoj recenziji.¹

Prema mojoj proširenoj interdisciplinarnoj teoriji recenzija, skraćeno ŪRT², naučna recenzija treba da se pridržava jednog naučnog nivoa i definisanih normi. U okviru tih normi važno mesto zauzimaju forenzički aspekti koji

¹ Valović, N. 2008, s. 109–126.

² Valović, N. 2010.

razmatraju pitanja odnosa recenzenta prema recenziranom delu, njegovom autoru i čitalačkom krugu, kome je recenzija u principu i namenjena. Pitanje forenzičkog aspekta koji se javlja unutar naučnih recenzija je važan jer otvara mogućnost pravnih razmatranja. Pri tome vodeću ulogu zauzima forenzička lingvistika, uz čiju pomoć, a na osnovu publikovane recenzije, može da se ustanovi recenzentova pravna odgovornost.

Ako posmatramo relacije koje postoje između recenzenta, recenzije, recenziranog dela i njegovog autora, pri čemu svi oni na posredan ili neposredan način deluju na čitalački krug, možemo da te elemente grupišemo u forenzičke determinante: počinjeno delo, vinovnik dela, i žrtva. Pod aspektom "počinjeno delo" mogu se posmatrati, svako za sebe, originalno recenzirano delo, ali i sama recenzija kao takva. Pri tome kao „vinovnici dela“ mogu biti okarakterisani autor originalnog dela i recenzent, u zavisnosti od relacije prema „počinjenom delu“. Zaključno se kao „žrtva“ mogu determinisati autor originalnog dela, samo originalno delo i zaključno čitalački krug.

U okviru pomenute interdisciplinarnе teorije recenzija sam podvukla da je bitno da se recenzent, unutar vrste teksta recenzija, drži kriterija i normi kako bi ostao dostojan toj vrsti tekstova. Ako se recenzent ne pridržava normi koje su postavljene za tu vrstu tekstova i unutar svoje recenzije tendira ka uvredama, pretnjama i sl. onda takvo ponašanje postaje, po mojem mišljenju, predmet forenzičke lingvistike. Pri tome forenzička lingvistika može sa jedne strane da posluži za to da se dobiju eventualna objašnjenja o autoru u slučajevima optužbe za počinjeni plagijat, a sa druge strane ona može da se upotrebi kako bi se pretnje ili optužbe unutar jednog teksta mogle empirijski da dokažu. To u krajnjem slučaju može da dovede do zaključka da postoji mogućnost da se recenzenti zbog toga što su napisali gone krivičnim ili civilnim putem preko suda. Ovde je merodavno da li je moguće da se na osnovu publikovanih izjava recenzenata dokaže, da li se oni i njihove recenzije u pravnom smislu, mogu determinisati kao "vinovnik dela" i „zločin“. Za takve slučajeve je takođe bitno da svaki recenzent poseduje svoj sopstveni individualni stil.

Već je u članku C. Rittera³ jasno ukazano na to da su tekstovi subjektivni i nemaju samo čist opisni karakter, jer kao takvi ne mogu biti napisani bez uticaja subjektivnih vrednovanja, u zavisnosti od ličnih iskustava i predznanja. Time se istovremeno pruža i objašnjenje za sve recenzije koje nisu napisane po najvišim maksimama teorije recenzija. Sa druge strane se objašnjava da recenzije mogu da sadrže ne samo eksplicitne, već i implicitne izjave ili skrivenu ironiju, sarkazam i slično, tako da ti aspekti mogu da se detaljnije razmatraju uz pomoć primenjene lingvistike.

Ovde posebno mora da se istakne da bi bez tačne analize toga šta je autor teksta hteo time da intendira, posledice zloupotrebe recenzijskih tekstova kao ličnog „bojnog polja“ ili pak kao „politički motivisanog pamfleta“ uzele previše maha. Zbog toga se i kod recenzija postavlja pitanje kompetencije recen-

³ Ritter, C. 1990, s. 149.

zenta. Na tu problematiku je već ukazao C. Stetter, samo što se on vezuje za govornika.⁴

Kad se govori o eksplicitnim ili implicitnim iskazanim pretnjama unutar recenzijskih tekstova, onda forenzička lingvistika pruža nekoliko mogućnosti. Kao prvo se postavlja pitanje, koji cilj hoće da postigne pretnja koju je recenzent formulisao. Pri tome mora da se kaže, da se u okviru naučnih recenzija razlozi iz niskih pobuda sigurno mogu isključiti. Time to treba da znači, da recenzent, kroz to što je napisao ne traži od autora nikakvu materijalnu kompenzaciju. Nasuprot tome recenzent može jednu implicitnu ili eksplicitnu pretnju da uperi protiv autora ako mu preti jurističkim konsekvencama. Po mišljenju Brinkera ta pretnja sadrži osnovnu formu po kojoj iskazivač pretnje zahteva od nekog da uradi A ili da ne uradi A, inače će iskazivač pretnje u suprotnom da uradi B.⁵

Za razliku od klasičnih situacija kakve se javljaju kod forenzičke lingvistike, gde su autori pretnji po pravilu anonimni, pitanje anonimiteta unutar recenzijskih tekstova u najvećem broju slučajeva ne postoji. Pretnje koje su od recenzenta formulisane dobijaju kroz publikacioni organ na težini, između ostalog i zbog toga što se naučne recenzije publikuju unutar jednog institucionalnog okvira, po pravilu u stručnim časopisima, tako da se tim recenzijama indirektno priznaje njihov legitimitet. Zato kod naučnih recenzija ne postoji potreba da se prema recenziranom autoru primene takve funkcionalne komponente kao u klasičnoj forenzici.⁶

Kada je reč o određivanju tipa vinovnika dela, u tekstovima koji sadrže pretnje, forenzička lingvistika pokušava da determiniše tip vinovnika analizom izjava koje se mogu naći unutar teksta.⁷

Na ovom mestu bih htela opširnije da razmotrim pitanje kako bi se tip vinovnika unutar recenzija mogao utvrditi i u kojoj formi. Ako se pođe od toga, da recenzent možda vrši eksplicitne izjave oko toga da je on sam pisac nekih delova recenziranog dela, i da su ti delovi plagitirani od autora, onda može da se zamisli da recenzent u tom momentu neće težiti ka maksimumu učtivosti, koje ÜRT zahteva.

I ako recenzent izvorno delo autora kvalifikuje kao nenaučno ili pak kao politički orijentisano, moguće je da se u vezi sa povećanim emocionalitetom recenzenta naučna metoda argumentacije izgubi. Hipotetički bi vrste izražavanja mogle da vode preko eksplicitnih pretnji prema autoru recenziranog dela do upotrebe stilističkog sredstva ironije, sa tendencijom da autora recenziranog dela "razotkrije i izbruka" pred naučom javnošću. Takav oblik "samo-predstavljanja" bi mogao da ukazuje na duhovno preimućstvo recenzenta nad autorom. U zavisnosti od načina izražavanja to dovodi do pretpostavke, da recenzent onda prema autoru i njegovom delu preuzima funkciju "vinovnika".

⁴ Stetter, C. 1990, s. 165.

⁵ Brinker, K. 2000, s. 38.

⁶ Ebd., s. 39.

⁷ Zimmermann, H. H. 2000, s. 158–177.

Na ovom mestu bi trebalo da se ukaže na moguća prebacivanja od strane recenzenta na račun autora zbog plagijata. U tom slučaju u forenzičkoj lingvistici se pri tome postavlja pitanje autorskih prava.⁸

Kod naučnih recenzija mogu unutar jedne recenzije da se nađu različite optužbe o plagijatorstvu. U slučaju da je recenzent bio sam plagitiran od autora onda ova teza dolazi potpuno do izražaja. To bi moglo da znači, da bi recenzent svoju “duhovnu imovinu“ (koja je bez recenzentovog odobrenja i bez daljih navođena preuzeta od autora) mogao da uz pomoć tužbe dokazuje pred sudom.

Prvenstveno se ovde postavlja pitanje koji su to kriteriji potrebni da bi se pokrenuo pravni postupak protiv autora koji su plagirali delo koje stoji pod autorskim pravom. Ovakva pitanja su jasno definisana zakonima.⁹

Kod naučnih dela pojam autorskih prava važi u celini. Zbog toga se i u naučnim krugovima optuživanje za plagijatorstvo vidi kao prestup nad već postojećom “duhovnom imovinom“. Iz tih razloga se kod citata ili većeg dela tekstualnog štiva strogo vodi računa o postojećim pravilima.

Zadatak forenzičke lingvistike se ne sastoji samo u tome da utvrdi individualni stil i kvalitet stvaranja kod plagitiranog dela. Sa uvođenjem *online* publikacija se, po mom mišljenju, njen zadatak proširuje na pretraživanje u *world wide webu*, da bi plagijat jednog autora mogao da se utvrdi.

Na početku diskursa o optuživanju za plagijat sam se primarno osvrnula na plagiranog recenzenta, da bih ukazala na pravne mere koje bi mogle da se preduzmu protiv autora izvornog dela. Nadalje se postavlja pitanje za koliko se to menja, ako recenzent nije taj koji je bio plagiran nego neki drugi naučnik. U tom slučaju recenzent prebacuje autoru, da je namerno plagirao jedno drugo delo i njegovog autora. Kao prvo može da se konstatuje da recenzent lično tim plagijatom nije pogođen. Kao drugo se on, kroz svoja prebacivanja, ovde pojavljuje kao “tužilac“ protiv “zločina“ kojeg je autor izvornog dela počinio. Time recenzent u svojoj recenziji vrši duplu funkciju.

Prvenstveno, jedna optužba ima funkciju „razotkrivanja“ plagijatora pred naučnom javnošću, kao drugo ona stvara polaznu tačku za onoga koji je plagiran da posegne pravne mere protiv plagijatora. Ovde bi trebalo da se napomene, da optužba zbog plagijata koja se kroz jednu takvu recenziju realizuje, nanosi autorovom naučničkom zvanju veću štetu nego jedna zakonska kazna.¹⁰ Na ovom mestu bi trebalo da se ukaže na eksplicitne uvrede unutar *tekstsorte* recenzija. Može se često konstatovati, da se naučnici ne samo kritički osvrću ka recenziranom autoru, oni teže čak ka eksplicitnim uvredama koje potenciraju još i sa stilskim sredstvom ironije. Time se nadalje postavlja pitanje, da li, i u kojoj meri uvreda može da se pravno sankcioniše.¹¹

I ako svaka uvreda treba da se sagleda kao samostalan slučaj, pokazuje se da primeri za analize koje sam izabrala sadrže jedan *fundus uvreda*. Pitanje

⁸ Lewinski von, s. 1992, s. 314.

⁹ Ebd. s. 316.

¹⁰ O pitanjima autorstva takođe kod: Kniffka, H. 2000, s. 54–82.

¹¹ Kniffka, H. 1990, s. 189–200.

uvrede je vezano za norme vrednosti, tako da bi svaki substantiv koji je pejorativno upotrebljen, a koji ne zadovoljava normu vrednosti i koji je verbalizovan tj. napisan i time je uperen ka adresatu, mogao da se shvati kao uvreda. Tako da bi, sledeći postulate ŪRT-a, autor recenziranog rada mogao da tuži recenzenta zbog nanetih uvreda.

Uvid u rezultate dosadašnjih istraživanjima naučnih recenzija pokazuje da se mnogi recenzenti ne drže postulata o pisanju naučnih recenzija, i da su forenzički aspekti u njihovim recenzijama veoma izraženi. Jedan od izrazitih primera takvog odstupanja je recenzija recenzenata M. Kovačevića i M. Šćepanovića „Tovari lingvističkih nesuvislosti“¹² uperena protiv Vojislava Nikčevića i njegove „Crnogorske Gramatike“. U njihovoj recenziji se javljaju ne samo forenzički aspekti, kao što su optužbe zbog plagijata ili pak lične uvrede, već i njihov polemički i političko obojeni stil.

Već na početku analize ove recenzije kroz naslov „*Товари лингвистичких несувислости*“ može da se nasluti njen opšti negativan stav prema recenziranom delu. Ovde služe kao indikatori dva negativno markirana substantiva *Товар* i *несувислост*. Važno je da se substantiv „*несувислост*“ koji se nalazi u naslovu ovde može sinonimno shvatiti kao „besmislenost“, što bi već na početku moglo da se uvrsti u (tip razgovornog akta / SAT) (PRAVITI NEKOG ODGOVORNIM¹³) koji pripada kao jedan od podsegmenta ovom tipu (KRITIKA REZULTATA¹⁴). Ovde bi takođe trebalo da se napomene, da je ova recenzija pisana od dva recenzenta i to u deagentivisanom i u 3 pers. sg. ili u 1. pers. pl. mi – obliku.

Prvi recenzent Kovačević ima jedno uopšteno prezime, koje se može naći kako kod Srba tako i kod Crnogorca, dok se drugi recenzent preziva Šćepanović, koje bi moglo da se uvrsta u isključivo crnogorska prezimena. I njihova imena bi mogla da budu dalji indikatori za njihovu nacionalnu pripadnost.¹⁵ To je ovde zbog toga važno, zato što se unutar recenzije ne mogu izvesti zaključci o tome ko je od njih dvojice napisao koji deo recenzije. U tom pogledu treba da se pripazi u toku analize, da li i u kojoj meri se putem lingvističkih obeležija, ili pak datih vrednovanja može da utvrditi, koja od tih ličnosti je u kojem trenutku nosilac teksta recenzije.

Na početku navodim primer koji pokazuje eksplicitne uvrede prema autoru i recenziranoj gramatici.

- *Ако је ико у лингвистици познат по томе што истрајава у писању о ономе о чему готово ништа не зна – онда је то, без сумње, Војислав Никчевић. Он спада у оне којима је немогуће објаснити незнање, јер незналица и јест незналица управо по томе што мисли да зна оно што не зна.*¹⁶

¹² Ковачевић, М; Шћепановић, М. 2002. s. 621–649.

¹³ Zillig, W. 1982. s. 95.

¹⁴ Ebd., S. 92.

¹⁵ U vezi sa makrostrukturom unutar ŪRT mora ovde da se doda, da recenzenti za dva potpuno različita dela upotrebljavaju isti naslov. Zato sam izabrala onu recenziju koja se odnosi na Nikčevića.

¹⁶ Ковачевић, М., Шћепановић М. Op. cit., 2002, s. 621.

Rezenzenti navode, da je autor neko, koji o tome što piše *ništa ne zna*; zbog toga ga recenzenti opisuju sa supstantivom *незналица*, čime se napada autorova naučnička ličnost odnosno njegov *face*¹⁷, mada je on kao lingvista i akademik internacionalno priznat.

Kao sledeći primer sledi objašnjenje recenzenata, iz kojih razloga su se odlučili da recenziraju delo. Primer sadrži, pored KRITIČNOG ISKAZIVANJA MIŠLJENJA (NEG)¹⁸, izrazito pakosno upotrebljeno stilsko sredstvo ironije.

- *Свакоме ко је (про)читао лингвистичке критике досадашњих Никчевићевих назовилингвистичких књига, јасно је о каквом се «научнику» и «науковању» ради. Због тога би најбоље било Никчевићева «језичка писанија» игнорисати. Но, заслужену игнорацију (критичку ћутњу) Никчевић одмах прогласи «савришеноићу» властитих књига, о којима, ето, критика ништа негативно није изрекла, што је, по његовом мишљењу, онда показатељ њихове «вриједности». Управо из тих разлога и о таквим се књигама мора говорити, мада говор о њима по правилу представља говор о указивању на најелементарније (основношколцу или средњошколцу познате) језичке чињенице наопако представљене – као код Никчевића.*¹⁹

Izjava da autor najvažnije poznate činjenice pogrešno prikazuje, ne zaustavlja recenzente u njihovoj kritici. Sa tvrdnjom koja je data u zagradama (*основношколцу или средњошколцу познате*) oni implicitno oduzimaju autoru njegovo akademsko zvanje i “degradiraju“ ga pred javnošću.

Sledeći primer se samo površno bavi pitanjima plagijatorstva.

- *Никчевић је прави примјер да се не може ни преписивати нешто о чему онај што преписује ништа не зна. Већи дио текста што слиједи то недвосмислено потврђује. Тако, не знајући шта која граматичка дисциплина изучава, Никчевић већ у предговору прави кардиналне грешке.*²⁰

Recenzenti navode, da autor nije sposoban *преписивати нешто о чему онај што преписује ништа не зна*. I ovde je važno, još jednom podvući da recenzenti eksplicitno pokazuju da autor *ништа не зна*. Time je autor ponovo “žrtva“ recenzenata i spada pod aspekt g. 3.1. moje teorije recenzija.

Nadalje se u recenziji nalazi eksplicitna optužba da je autor plagirao jedno delo.

¹⁷ Grimm, A. 1999, s. 52ff.

¹⁸ Zillig, W. Op. cit. 1982, s. 127.

¹⁹ Ковачевић, М., Шћепановић М. Op. cit. 2002, s. 621.

²⁰ Ebd., s. 623.

- *Међутим, и толико незнање, заиста није тако велико у поређењу са незнањем које је Никчевић испољио у опису СИНТАКСЕ. Никчевић је «црногорску синтаксу» преписивао из «Синтаксе хрватског језика» Радослава Катичића. И по правилу при преписивању ништа разумио није, што се види по примјерима којима је сам поткрепљивао преузете дефиниције из Катичића. Катичићева и онако врло лоша синтакса добила је код Никчевића одлике научне карикатуралности!²¹*

Interesantno је, да вредновање autora овде не може да се посматра једнострано, пошто рецензенти вреднују и plagiranог autora. Са једне стране се кроз индикаторе преписивао из *Синтаксе хрватског језика* Радослава Катичића показује пребацивање plagijата према автору и његовом делу, тако да он спада под г. 2.1. и г.1.1. Са друге стране се у истом пасусу налази и вредновање Катичићеве семантике. Због овде употребљеног потенцирања *Востер*²² врло уз адјектив *лош* се реализује КРИТИКА РЕЗУЛТАТА²³. Овако негативно вредновање служи рецензентима, да са *научна карикатуралност!* likовно детерминишу Никчевићево поглавље о семантици.

Следећи пример анализе је за толико релевантан што Ковачевић и Шћепановић примењују једну изјаву, која автора треба пред читаоцем да бламира и која има поново експлицитан увредљиви карактер.

- *Било би добро кад би Никчевић дати тип поткријепио бар једним примјером из црногорских писаца. Овако и ови примјери су чист Никчевићев неспоразум с мозгом и литературом!²⁴*

Кроз именовање автора и констатацију *су чист [...] неспоразум с мозгом и литературом!* се овде реализује SAT (VREĐANJE UGLEDA²⁵) при томе што се *неспоразум с мозгом* овде може третирати и као буквална увреда. Тако да у целокупној рецензији тражена учтивост према рецензираном автору одступа од ÜRT-а.²⁶

Следећи пример не представља само негативно вредновање Никчевићеве методе приступању проблематици, него служи истовремено као индикатор за мишљење рецензента о црногорском језику.

- *Што се тиче синтаксе падежа, Никчевић се чак није ни потрудио да опише значења падежа у његовски схваћеном црногорском језику, него је испреписивао функције и значења падежа код Петра I Петровића из монографије Бранислава Остојића. Па зар језик једнога писца (гарниран још покојним примјером из Његошева језика) може презентовати црногорски језик у цијелини?²⁷*

²¹ Ковачевић, М., Шћепановић М. Оп. cit. 2002, s. 632.

²² Арутюнова, Н. Д. Оп. cit. 1988, s. 246.

²³ Zillig, W. Оп. cit. 1982.

²⁴ Ковачевић, М., Шћепановић М. Оп. cit. 2002, s. 639.

²⁵ Zillig, W. Оп. cit. 1982, s. 101.

²⁶ Vidi: Myers, G. Оп. cit. 1989. i Grimm, A. Оп. cit. 1999.

²⁷ Ковачевић, М., Шћепановић М. Оп. cit. 2002, s. 641.

Ovde treba da se primeti, da recenzenti *Петра I Петровића* i njegov jezik posmatraju kao *језик једнога писца* i zauzimaju stav, da se crnogorski jezik time ne може prikazati у *цјелини*. Njihova изјава се због (početnog signala *началыный сигнал*²⁸) *Па* може да shvati као изазов за један научни дискурс. Тако се ова рецензија са њеним негативним вреднованима према хрватској семантици и Nikčevićу може implicitно сврстати у политичку компоненту.

Poslednji пример, који истовремено i завршава рецензију приказује још једном горе наведена средства вредновања i уништавајуће изјаве рецензената према аутору i његовом делу.

- *Па, има ли, заиста, ишта што Никчевић из граматике зна? Потврдан одговор на то питање ова 'граматика' не може дати!*²⁹

Пример показује да Аспект г. 3.3. важи у свој својој потпуности. Тако кроз потпуно негативан i изазовни тенор рецензије i рецензената круг читаоца постаје њихова “жртва”.

Пошто су вредновања унутар рецензије потпуно негативна, може да се пође од тога да рецензенти као коаутори равноправно носе потпуно одговорност за садржај своје рецензије.

Literatura:

- Арутюнова, Н. Д. 1988. *Типы языковых значений*, Москва.
- Brinker, Klaus. 2000. *Zum Problem der Autorenerkennung aus textlinguistischer Sicht*. U: 2. Symposium Autorenerkennung des Bundeskriminalamtes vom 03. bis 05. April 2000. Tagungsband. Hrsg. Christa J. Baldauf. Wiesbaden, s. 34–53.
- Freidhof, Gerd. 1995. *Разговорные сигналы начала коммуникации в диалогах художественной литературы (на материале нарративной прозы)* U: Службене језикове средства в структуре славјанског дијалога. Specimina Philologiae Slavicae. Band 104. München.
- Grimm, Anja. 1999. *Höflichkeit in der Wissenschaftssprache (am Beispiel deutscher und russischer Rezensionen)*. U: Linguistische Beiträge zur Slavistik VI. München, s. 49–67.
- Kniffka, Hannes. 1990. *Alles ist Tatfrage des Einzelfalls – Oder: “Herr X bzw. seine Konkubine”*. U: Texte zu Theorie und Praxis forensischer Linguistik / hrsg. von Hannes Kniffka. Linguistische Arbeiten 249. Tübingen, s. 189–200.
- Kniffka, Hannes. 2000. *Forensisch-linguistische Autorschaftsanalyse. Eine Zwischenbilanz*. U: 2. Symposium Autorenerkennung des Bundeskriminalamtes vom 03. bis 05. April 2000. Tagungsband. Hrsg. Christa J. Baldauf. Wiesbaden, s. 54–82.
- Ковачевић, Милош; Шћепановић, Михаило. 2002. *Товари лингвистичких несувислости*; 1. Војислав П. Никчевић, Црногорска граматика, Дукљанска академија наука и умјетности, Подгорица, 2001. 586. Стр. U: Српски језик, бр. 6/1-2, Год. VI, Београд 2001, s. 621–649.
- Lewinski von, Silke. 1992. *Sprachwerke vor dem Richter. Das Urheberrecht als Ge-*

²⁸ Freidhof, G. 1995, s. 26.

²⁹ Ковачевић, М., Шћепановић М. Op. cit. 2002, s. 642.

- genstand der Sprachanalyse. U: *Rechtskultur als Sprachkultur: zur forensischen Funktion der Sprachanalyse*. Frankfurt am Main. 1992, s. 314–331.
- Myers, G. 1989. *The Pragmatics of Politeness in Scientific Articles*. U: *Applied Linguistics*. Volume 10, Marth 1989, s. 1–35.
- Ritter, Christian. 1990. *Sprachexpertisen im Zivilprozeß*. U: *Texte zu Theorie und Praxis forensischer Linguistik / hrsg. von Hannes Kniffka*. Linguistische Arbeiten 249. Tübingen, s. 127–162.
- Stetter, Christian. 1990. *Zum juristischen Gebrauch linguistischer Kategorien*. U: *Texte zu Theorie und Praxis forensischer Linguistik / hrsg. von Hannes Kniffka*. Linguistische Arbeiten 249. Tübingen, s. 163–188.
- Valović, Nataša. 2008. *Die wissenschaftliche Rezension zu Serbo-Croatica unter dem Einfluß der Politik oder der Globalisierung?* In: *Zbornik Radova „Jezik, književnost, globalizacija“*. Priredile: Prof. dr Vesna Lopičić i prof. dr Biljana Mišić Ilić, Niš, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, s. 109–126.
- Valović, Nataša. 2010. *„Die übergreifende Rezensionstheorie ÜRT und ihre Anwendung auf wissenschaftliche Rezensionen zu Publikationen betreffend Länder des ehemaligen Jugosla-wien“*. Disertacija odbranjena novembra 2010, u pripremi za publikovanje.
- Zillig, Werner. 1982. *Bewerten: Sprechakttypen der bewertenden Rede*. U: *Linguistische Arbeiten* 115. Tübingen.
- Zimmermann, H. Harald. 2000. *Überlegungen zur Analyse von Erpresserschriften*. U: *2. Symposium Autorenerkennung des Bundeskriminalamtes vom 03. bis 05. April 2000*. Tagungsband. Hrsg. Christa J. Baldauf. Wiesbaden, s. 158–177.

Natasa VALOVIC

FORENSISCHE ASPEKTE AM BEISPIEL EINER REZENSION ÜBER DIE MONTENEGRINISCHE SPRACH

Die wissenschaftliche Rezension soll sich an ein wissenschaftliches Niveau und definierte Normen halten. Die forensischen Aspekte, welche das Verhältnis des Rezensenten zum rezensierten Werk, seinem Autor und dem Leserkreis näher betrachten, spielen im Rahmen dieser Normen eine wichtige Rolle. Die Frage des forensischen Aspekts, welcher innerhalb wissenschaftlicher Rezensionen auftritt ist wichtig, da dieser die Möglichkeit einer juristischen Betrachtungsweise eröffnet. Hierbei, spielt die forensische Linguistik eine führende Rolle, mit deren Hilfe die juristische Verantwortung des Rezensenten ermittelt werden kann. Meine bisherigen Untersuchungen haben gezeigt, dass sich viele Rezensenten nicht an die geforderten Normen, wie man eine wissenschaftliche Rezension zu schreiben hat, halten und dass die forensischen Aspekte bei ihnen sehr ausgeprägt sind. Eines der herausragenden Beispiele ist die Rezension von M. Kovačević und M. Šćepanović "Tovari lingvističkih nesuvislosti" in der sich nicht nur forensische Aspekte, wie z.B. Plagiatsvorwürfe oder gar persönliche

Beleidigungen, sondern auch ein ausgeprägter polemischer und politischer Stil nachweisen lassen.

Keywords: Wissenschaftliche Rezension, Niveau, definierte Norm, forensische Aspekte, juristische Betrachtungsweise, forensische Linguistik, juristische Verantwortung, Plagiatsvorwürfe, persönliche Beleidigungen, polemischer und politischer Stil.

ISTORIOGRAFIJA

Zlatko KRAMARIĆ
Osijek

NACIJA. IDEOLOGIJA. HISTORIJA (plenarno izlaganje)

U tekstu Nacija. Ideologija. Historija analizirao sam kako u određenim povijesnim (kri-znim) situacijama funkcionira odnos između nacije i ideologije. Tekstovi M. Kovača (Elita je gora od rulje, Pisanje ili nostalgija, ...) su mi poslužili kao temeljni predložak analize. Pokušao sam odgovoriti na pitanje koji su to razlozi koji su doveli do toga da je jedan veliki ideologijski pokret – jugoslavenstvo – supstituiran mnoštvom etnonacionalnih koncepata.

Ključne riječi: nacija, ideologija, historija, ustav, civilno društvo.

*Naše je stoljeće doba velikog polaganja
računa o nacijama samim sebi i drugim
nacijama. Onaj tko se u tom trenutku
služi ucjenama kao regulatorom ne
razumije ništa. I najveći uspjesi
njegovih postupaka mogu biti samo
privremeni i – i na kraju – upravo
zato završiti katastrofalno.
Vlado Gotovac, Autsajderski fragmenti*

U ovome tekstu propitao ću tezu (1) da je trećim (2) boljševičkim udarom u Karadorđevu 1. prosinca 1971. godine definitivno razbijena svaka iluzija o mogućnosti postojanja demokratske i građanske Jugoslavije, a slomom „hrvatskog proljeća“ (mislim da bi se „hrvatsko proljeće“ trebalo promatrati kao pokret izrazito lijevodemokratske orijentacije, koja ima dugu tradiciju u Hrvatskoj: prva socijaldemokratska stranka na ovim prostorima osnovana je u Zagrebu krajem 19. stoljeća, a na istoj političkoj filozofiji, kao i „hrvatsko proljeće“ temeljila se i politika pučke fronte prije Drugog svjetskog rata, kao i politika ZAVNOH iz 1943. i 1944. godine, u kojoj su neki historičari prepoznali i začetke eurokomunizma) (3) ukinute su sve one iluzije da je moguće, na miran način, odvojiti Savez komunista od vlasti, odnosno da je svaki pokušaj legalizacije višestranačja u Jugoslaviji unaprijed osuđen na neuspjeh. Boljševički udar ne samo što je započeo u Hrvatskoj, nego su se negativne posljedice tog krajnje regresivnog udara najduže osjećale u političkom i kulturnom životu te republike (4). Ako ste željeli aktivno participirati u javnom životu 70-tih i 80-tih godina prošlog stoljeća u socijalističkoj Hrvatskoj, onda je bilo nadasve poželjno osuditi politička zbivanja iz 71. godine, odnosno morali ste

se kritički referirati spram negativnih (nacionalističkih) tendencija unutar tog pokreta. Bilo kakve intelektualne aktivnosti koje se nisu uklapale u propisane ideološke partijske okvire nisu bile dopuštene (5). Tematizacija stvarnosti nije bila moguća izvan unaprijed određenih modela. Mislim da nema potrebe komentirati svu shizoidnost jedne takve „kontrolirane slobode“ unutar koje su intelektualci (pisci, novinari, historičari...) trebali „normalno“ funkcionirati. Stoga nisu politički korektni oni analitičari, koji s prilično cinizma komentiraju da je „glavna zadaća hrvatske intelektualne elite u razdoblju nacionalističke mobilizacije masa (radi se o kraju 80-tih godina prošlog stoljeća – op. Z.K.), bila (...) artikulacija njihove oportunističke šutnje“ (B. Buden, 2001, 71). I u „hrvatskoj šutnji“ možemo tražiti objašnjenje zašto hrvatska (i ne samo hrvatska) kultura nije bilo „područje političkog sukoba između demokracije i totalitarizma. Kultura tada nije posredovala nikakav subverzivni demokratski politički sadržaj“ (B. Buden, 2001, 81), a nije ga mogla ni posredovati, jer je pristala na prešutni sporazum s vlašću: mi ćemo „slobodno“ djelovati unutar granica koje nam je partija-država dodijelila, a taj „prostor slobode“ nećemo proširivati i, jednako tako, naše kulturne aktivnosti neće se baviti pitanjem legitimiteta režima!

Odabir Hrvatske kao prve republike u kojoj će se i praktično testirati politička moć i utjecaj boljševika bio je posve logičan izbor, jer tih je godina došlo do promjene dotadašnje vladajuće političke paradigme – partijska politika ne samo što je otvorila neke nove teme, već je omogućila javno i slobodno raspravljanje i o onim manje ugodnim temama. Tom demokratizacijom političkog života stvorile su se realne pretpostavke da se u socijalističkoj Hrvatskoj najjasnije artikulira otpor obnovi boljševičkog centralizma planovima unitarizacije države. Treba reći da taj udar nije ostao ograničen isključivo na partijsku strukturu SR Hrvatske. Poslije rušenja političkog vođstva u Hrvatskoj ruše se reformatorska vođstva „i u drugim republikama, u SR Srbiji predsjednik i sekretar Saveza komunista Marko Nikezić i Latinka Perović sa svojim istomišljenicima, u SR Sloveniji predsjednik Stane Kavčič sa svojim ministrima, u SR Makedoniji predsjednik Saveza komunista Krste Crvenkovski i mnogi drugi. Nakon prve zabune u prosincu 1971. bivalo je očito da se radi o najdubljem prijelomu u partijskoj politici, s drastičnim povratkom na strukture i metode vlasti prije partijskog kongresa 1952. (...) Montaža s hrvatskim nacionalizmom trebalo je da olakša taj regres, a pritom su se na posve neodgovoran način raspirile stare nacionalističke opreke“ (I. Supek, 2006, 249) (6), koje će se onda, sa zakašnjenjem, pokušati „smiriti“ Ustavom iz 1974. godine. No, dogodilo se upravo suprotno; boljševičke snage nisu željele pristati ni na ovaj prilično neobvezujući kompromis/kohabitaciju između nacionalističkih i socijalističkih principa, koji je ponuđen Ustavom iz 1974. Period poslije Brozove smrti, između ostaloga, očitovat će se u njihovim neprestanim naporima da svim političkim i ne-političkim sredstvima ponište temeljnu ideju toga teksta: republike i pokrajine imaju puno pravo na samoopredjeljenje, odnosno Jugoslavija je zapravo dobrovoljna (kon)federacija! A upravo o jednoj takvoj političkoj zajednici sanjali su neki od sudionika (npr. M. Makanec, inače jedan od viđenijih članova lijevog krila HSS) partizanskog pokreta u Hrvatskoj.

Nema sumnje da je Ustavom iz 1974, jugoslavenski socijalizam kao svoje legitime nasljednike odredio (post)jugoslavenske nacionalizme. No, srpski nacionalizam (uostalom, kao i svaki drugi nacionalizmi, trajno je opsjednut idejom teritorija) javno je demonstrirao nezadovoljstvo veličinom teritorija, koje mu je, sukladno odlukama AVNOJ-a, tekst Ustava odredio. A o tragičnom epilogu srpskog nezadovoljstva (i odlukama AVNOJ-a, i Brijunskim plenumom iz 1966, i Ustavom iz 1974, željom da se, manje-više, svi relevantni politički dokumenti podvrgnu kritičkoj reviziji, jer prema mišljenju autora Memoranduma SANU srpskom narodu nametnut je osjećaj historijske krivnje, „a jedini on nije rešio nacionalno pitanje, niti je dobio državu kao ostale nacije... Srpski narod mora dobiti mogućnost da ponovno nađe sebe i postane historijski subjekt, da iznova stekne svest o svome istorijskom i duhovnom biću“...) svjedočili smo 90-tih godina prošlog stoljeća (7), jer se neki nisu mogli pomiriti sa spoznajom da dugoročno narode nije moguće prikazati u obliku geografske mape. Doduše, treba dopustiti mogućnost da su upravo užasi 20. stoljeća stvorili iluziju da je jezik i etnicitet moguće staviti na mapu. No, ako bi se tako što i dogodilo, onda bismo se morali suočiti sa svijetom unutar kojeg je došlo do potiranja svake ideje kulturne raznolikosti (P.Geary).

Zanimljivo je da su se protagonisti tih centralističkih nastojanja u javnosti predstavljali kao iskreni promicatelji društvenih reformi, koji su se odjednom sjetili da dolaze vremena u kojima bi bilo nadasve poželjno zalagati se za prakticiranje i onih zaboravljenih, a u nekim vremenima i zabranjenih, građanskih vrijednosti (pa se tako iznova otkrivaju vrijednosti slobode govora i medija, insistira se na punom uvažavanju ljudskih prava, promovira se tolerancija kao poželjni oblik političkog ponašanja, otkrivaju se vrijednosti i prednosti liberalizma...), ali ta njihova sklonost prema novootkrivenoj praksi „političke korektnosti“ bila je i više nego selektivna/asimetrična (8). Točnije, prakticiranje tih novootkrivenih vrijednosti odnosilo se isključivo samo na one koji misle kao i „mi“, dok se onima „drugima“ ta ista prava, bez ikakve racionalne i logične argumentacije, osporavaju. O toj selektivnoj/asimetričnoj svijesti i više nego duhovito piše M. Kovač (9). A posebnu draž i vrijednost tim tekstovima daje činjenica da su pisani iz pozicije svjedoka: pisac je, s tim karikaturalnim likovima (D. Ćosić, O. Davičo, T. Mladenović, M. Bećković, M. Pavić, M. Marković, Lj. Tadić, S. Stojanović, M. Đilas, M. Bulatović, M. Popović, D. Medaković...) naših literatura/politika, ili prijateljevao ili se jednostavno, s vremena na vrijeme, s njima sretao, pa je mogao slušati njihove (pred)romantičarske teze o naciji, literaturi, povijesti, kulturi... I upravo zahvaljujući njegovim zapisima mogli smo se osvjedočiti da na ovim prostorima (Beograd tu uopće nije nikakav izuzetak) postoji čvrsta simbioza između povjesničara, književnika, slikara, akademika i političkih elita. No, ta prevelika bliskost između kulture i politike niti kulturi niti politici neće donijeti neku posebnu sreću. Zahtjevi da se kultura mora podudarati sa granicama države unutar koje nastaje čiste su besmislice. Ali, posljedice te i sličnih besmislica očituju se u činjenici da su umjetničke, književne i lingvističke teme postale predmetom „žestokih političkih rasprava i da se koriste kao oružje u nacionalističkoj borbi“ (E. Kedouire, 1993, 112).

nje podstiče "sivu produkciju" historijskih trauma. "Boravkom u "sivoj zoni" mišljenja one (misli se na traume – op. Z. K.) su dobijale na snazi i ubedljivosti, čime im je rasla potencijalna motivacijska snaga. Odsustvo katarze potiskivalo je, ali i "modernizovalo" traume otvarajući ih za dnevno-politička "učitavanja". Iznad svega, nedostatak sistemskih instrumenata za obuzdavanja i sankcionisanje varvarizma pospešilo je ciljnu političku inicijaciju "donjih spratova svesti"(M. Hadžić, 2002, 126). I nastavak jedne takve politike opet je posvema logičan – intelektualci/elita su i sam period komunizma, u kojem su i sami svojom slobodnom voljom i aktivno, a vrlo često i na najrigidnijoj liniji komunističke/boljševičke partije, sudjelovali, interpretirali kao traumatičan prekid u povijesnom "osvještavanju" nacije, kao "zbir trauma koje je neka strana sila nanijela vlastitom identitetu, pa je dotičnom identitetu sada potrebna terapija kako bi mogao ponovo postići svoje intaktno stanje (a u to intaktno stanje vraćali su se tako što su te političke i intelektualne elite započele proces obnove onih "prvobitnih"/"autentičnih" identiteta koje su unijeli u zajedničku državu 1918. godine, i gdje se onda svi procesi započeti poslije te "nesretne" godine doživljavaju kao "vrijeme kvarenja" autentičnih identiteta od strane drugih, koji su iskoristili „našu“ političku naivnost – op. Z. K.)"(B. Groys, 2006, 54). (11) Poslije ove užasavajuće formule Srbin (ponavljamo entitet u ovoj pojednostavljenoj formuli uopće nije bitan, tu ulogu može zauzeti bilo kojih od južnoslavenskih entiteta) nacionalist, a "drugi" su izdajice, zaključak je logičan: "onda je netko krenuo na nas" (M. Kovač, 2009, 261), i mi smo u opasnosti i moramo se braniti. A kada je nacija/kolektiv u opasnosti, onda je legitimno naciju/kolektiv braniti svim raspoloživim sredstvima – dijalektikom riječi i dinamita!

Postavlja se jedno posvema logično pitanje: u čemu leži tajna uspjeha tih "boljševičkih udara"? Mislim da bi odgovor trebalo tražiti u kulturnoj pozadini boljševičkog pokreta. Naime, svakako treba imati na umu da je široku potporu uživao isključivo u zemljama istočne i jugoistočne Europe, u kojima prevladava agrarni tip proizvodnje (12), pa uopće nije neobično da je on u sebe integrirao mnoge patrijarhalne, autoritarne i ratničke elemente kulture tih zemalja. Riječ je o tradicionalnim kulturnim elementima koji su nespojivi s građanskom kulturom. Konačno, moramo biti i svjesni da je poslije socijalističke revolucije došlo do nasilne destrukcije tradicija, posebno građanske – taj model kulture jednostavno je morao biti supstituiran novom, revolucionarnom kulturom, točnije došlo je do društvene implementacije ideologije marksizma-lenjinizma, koja je u mnogim elementima bila podudarna s nekim pred-modernim obrascima političke kulture – nespojiva s građanskom političkom kulturom. "Ideološko odbacivanje države koja je osuđena na "odumiranje" ne pospešuje identifikaciju građana sa svojom državom. Vladavina komunističke "avangarde" je izričito "protunarodna" – ona "narod vodi u "bolju budućnost" uz objašnjenje da on sam nije u stanju da krene povijesno ispravnim putem, dakle, djeluje protiv empirijske utvrđive volje tog naroda" i jača nepovjerenje stanovništva prema "vlasti". Monopoliziranje svih – političkih, društvenih i ekonomskih – inicijativa u rukama "subjektivnih snaga" pasivizira stanovništvo, kod njega izaziva rezignaciju i apatiju, koje nisu spojive s građanskim

individualizmom. (...) Kolektivizam u obliku masovne organiziranosti potiče konformizam koji je nespojiv s kreativnošću i spremnošću na individualni rizik. "Autoritarni paternalizam" proizvodi podanike koji se klanjaju autoritetima i spremni su prihvatiti potčinjenost "vlasti", umjesto da od države zahtijevaju da se demokratski legitimira kao zastupnik interesa svojih građana. Manihejski pogled na svijet i neprestana potraga za "neprijateljima" otežavaju prihvatanje kulturnih razlika, spoznaju neodrživosti crno-bijele slike svijeta i tolerantnu i racionalnu komunikaciju s pripadnicima drugih kultura" (M. Križan, 1991, 369). I ne samo što će izostati svaka tolerantna i racionalna komunikacija s drugim kulturama/nacijama, nego ćemo se u 80-tim godinama prošlog stoljeća suočiti sa tim da se o drugim kulturama/nacijama govori i piše na najneprihvatljiviji mogući način: monološka/isključujuća svijest uvijek je puta prevladala nad dijaloškom! U tim godinama i jugoslavenske politike i jugoslavenske literature izgubile su elementarni osjećaj za mjeru, za smirenost, svi sudionici u javnom životu natječu se u neumjerenosti, u pretjerivanju, u posvemašnjem nepovjerenju. Opcija "biti između" krajnosti ne postoji, odnosno "život u krajnostima" je naša jedina (žalosna) konstanta, pa se uopće ne treba previše čuditi da se i u ovoj velikoj kušnji modernog doba hrvatski, ali i ostali narodi u Jugoslaviji, ponašali kao društveni organizmi s nedjelotvornom sredinom, ali zato vrlo dobro organiziranim ekstremitetima. U tom kontekstu gotovo da je nemoguće govoriti o autentičnoj političkoj pluralizaciji postkomunističkog svijeta, pa tako i onog jugoslavenskog, jer politička pluralizacija nije proizašla iz pluralizacije društva, kao što je to slučaj u zapadnoeuropskim društvima, "nego ima obrnut smisao: ona se javlja kao mogući uslov razvoja društva i njegove diferencijacije" (D. Stojanović, 2006, 73). A neki teoretičari (13) smatraju da teorija demokracije zbog nemogućnosti kompariranja još uvijek nema odgovor na pitanje je li takva inverzija uopće moguća. Nema nikakve sumnje da predratna jugoslavenska društva, više-manje, pripadaju nerazvijenim društvima u kojima je evidentan nedostatak građanina-pojedinca, demosa i profiliranih subjekata demokratskih procesa, onda je posvema razumljivo da se nove političke stranke, po pravilu, poistovjećuju s cijelim narodom. Posvemašnji nedostatak građanina-pojedinca, njegovo "prazno mjesto" u našim "društvima", pogoduje nastanku populističkih stranaka/pokreta, koji i na najteža pitanja daju najjednostavnije odgovore i nameću ideju kolektiva kao jedino, spasonosno rješenje u teškim i neizvjesnim vremenima. Doduše, na kraju "krvavih balada" upravo građani plaćaju neuspjele realizacije tih projekata i te nepodnošljive lakoće posjedovanja odgovora na sva pitanja!

A uzroke takvog stanja valjalo bi potražiti u slijedećem:

a) Na ovim prostorima, poslije Drugog svjetskog rata, nije bila moguća šira recepcija građanske tradicije političkog mišljenja, jer ne samo što je "marksizam" imao monopol na, manje-više, svu političko-teorijsku diskusiju, već on nije bio u stanju napraviti distinkciju između državnog aparata i javne scene građana (14); nema sumnje da bi recepcija i nekih drugih mišljenja, pored "marksističkog" "omogućila i spoznaju mjesta "marksizma", pa i nacionalizma", u "novoj tradiciji" (Odo Marquard) prosvjetiteljstva, tj. pokazala bi da su oni samo jedan – i to, kako se u međuvremenu pokazalo, relativno neuspje-

šan – od potencijala političkog mišljenja u okviru prosvjetiteljskog racionalizma, perfekcionizma i sekularizma! (M. Križan, 1991, 371); a uspostavom javne scene stvorili bi se svi preduvjeti "za proizvodnju i promet diskursa koji u pravilu mogu biti kritički prema državi" (N. Fraser, 1996, 70).

b) Nadalje, recepcija tih građanskih tradicija ukazala bi "na povezanost ovog pojma (misli se na pojam "civilnog društva" - op. Z. K.) s mnogim drugim centralnim pojmovima moderne političke teorije, kao što su pojmovi ljudskih prava, autonomnog građanina, pravne države, društvenog ugovora i sl., i stimulira recepciju suvremenog zapadnog političkog mišljenja" (isto), gdje bi, po svemu sudeći, ta šira recepcija suvremenog političkog mišljenja dovela i do propitivanja pitanja uloge "nacije" (u etničkom smislu) u modernoj političkoj državi. Naime, "postojeći nacionalizmi jugoslavenskih "naroda i narodnosti" su pokazali ne samo da se pripadnost "naciji" u etničkom smislu najčešće smatra fundamentalnim, sudbinskim (esencijalističkim - op. Z. K.) određenjem identiteta pojedinca, već da se – upravo uslijed aksiološkog naboja ovog fundamentalizma – idealiziranom "nacionalnom identitetu" pripisuju nevjerojatne osobine i potencijali, čime se s jedne strane olakšava omalovažavanje drugih "naroda i narodnosti" u Jugoslaviji i ovim šovinizmom (15) pospješuju centrifugalne tendencije, a s druge strane smanjuje vjerojatnost da "suverena država" ovog ili onog naroda postane modernom državom koja garantira ljudska prava i jednakost pred zakonom svih svojih građana" (isto)

c) Da su se, kojim sretnim slučajem, ti "obavezni likovi" političke teorije odradili, onda bi ta teorijska diskusija u prvi plan nužno izbacila ideju pluralizma. Naime, tek mišljenje pluralizma stvorile bi sve pretpostavke ne samo da se supstituiraju komunistički monizam, već i da se osiguraju mehanizmi (pluralna politička struktura), unutar kojih bi se razrješavali svi oni nesporazumi koji su za vrijeme tog monizma bili svjesno potisnuti. (16) No, početak pluralizacije političkog života doveo je do depluralizacije društvenoga: onoga momenta kada je društvo ušlo ono se jednostavno homogeniziralo. I upravo tu vrstu homogenizacije civilnog društva na nacionalnoj osnovi, u svojim tekstovima opisuju i M. Kovač, i S. Slapšak i V. Stevanović i, pri tome, ne kriju posve mašnije razočaranje – prostor/diskurs koji je donedavno pripadao isključivo "autentičnim disidentima" (doduše, vrlo sam skeptičan prema svim „autentičnim disidentima“/“68“...) i odjednom su kolonizirali upravo oni koji su te iste disidente ne tako davno žestoko proganjali. A "tu je homogenizaciju olakšavala činjenica da je opasnost dolazila izvana, a u toj se konstelaciji pitanje demokracije odlučujuće povezalo s pitanjem nacionalne suverenosti. Počela je nacionalizacija civilnog društva" (T. Mastnak, 1991, 387).

Nema sumnje da je Jugoslavija, i pred Prvi i tijekom Drugog svjetskog rata bila, prije svega, invencija intelektualaca, umjetnika, književnika. (17) S. Slapšak drži da je u oba ova slučaja moguće pratiti tenziju i sukobe između političkih struktura i "inventora", gdje je moguće primjetiti "različite pokazatelje traumatičnosti društva. U slučaju prve Jugoslavije, invencija varira između pijemontske ideje nacionalnog ujedinjenja, nacija koja preuzima attribute rasa (ujedinjenje "plemena" bliskog ili istoga porekla) i marginalnih ideja o demokratskoj multikulturalnosti" (...) Glavna tačka razdvajanja inventora – in-

telektualaca i inventora-političara (...) bio je odabir monarhije kao sistema vladavine. (Nama se čini da u odabiru monarhije kao oblika vladavine treba, prije svega, vidjeti neku vrstu kompenzacije srpskoj participaciji "na pravoj strani u ratu", a onda sukladno tome i određene beneficije koje je ta činjenica generirala u procesu ujedinjenja. No, kao i sve neprincipijelne i nepovijesne kompenzacije i ova će predstavljati daljnji izvor stalnih frustracija, kako za monarhiste, koji će stalno imati osjećaj da su dobili premalo za ono što se, navodno, uložili, a jednako tako za republikance, koje će progoniti osjećaj da su dali previše koncesija, a da im za uzvrat monarhisti nisu dovoljno uzvratili – op. Z. K.). U trenutku kada je evropska kultura obeležena revolucionarnim idejama, posebno oslobađanjem naroda iz velikih monarhija, upotreba istog sistema morala je izgledati nepodnošljivo za ljude sa iskustvom levice, avangardnih pokreta, pacifizma (ali i za mnoge druge ideje, koje ovdje autorica neopravdano prešućuje – op. Z. K.). Možda najekstremniji primer traumatičnog razdvajanja invencije intelektualaca i invencije političara jeste kosovski mit: pripremljen kao simbolički kulturni mit - tu imam na umu jugoslovenski paviljon na svetskoj izložbi u Rimu 1911, Meštrovićeve projekte, studije Miloša Đurića i slično – južnoga slovenstva, sa ozbiljnim investiranjem ekspresionizma, freudizma i psihoanalize u reinterpretaciju, on postaje pojednostavljena ajtiološka priča sa jasnim militarističko-srpskim nijansama, za upotrebu monarhije. Polisemički lom je razumljiv: sukobljena su dva modela državne kreacije predviđena za manje, i za manje homogene nacionalne grupacije, za razliku od velikih, patronizirajućih i kolonizirajućih nacija. Za razliku od ponuđenog modela Italije, koja relativno kratko posle ujedinjenja preuzima status velike nacije i kolonizatora, pre svega na osnovu "rimske" invencije, nove postaustrougarske zemlje nemaju taj povlašćeni status i moraju da preuzmu model koji je Evropa već jedanput isprobala u prvoj četvrtini 19. veka – invenciju Grčke. Taj se model zasniva prevashodno na istorijskim pravima i na konceptu kulturnog jedinstva koji se proteže na nacionalnu pripadnost, dakle na helenstvo kao na jedinstveni kulturno-nacionalni i izrazito elitistički kompleks: on prihvata sveukupno svetsko filohelenstvo, ali ne i susede i manjine (isti scenarij ponoviti će se i u Prvoj i u Drugoj Jugoslaviji: u navodnoj internacionalističkoj koncepciji neće biti mjesta za baš sve elemente, posebice neslavenske – treba se prisjetiti kako su neki povjesničari/akademici/književnici 30-tih godina pisali prijedloge o "konačnom rješenju" nedovoljno državnih elemenata, a najzanimljivije je da ni "narodna vlast" ništa nije imala protiv takvih rasističko-genocidnih prijedloga, predlagatelji ne samo da su zadržali svoje pozicije u društvu, već su uspjeli i napredovati na društvenoj ljestvici – op. Z. K.). U slučaju balkanskih naroda, koji ne mogu da bogatim istorijskim i literarnim izvorima potvrde svoj istorijski identitet – bar ne za antiku, dakle sa većim pravima, model ne funkcioniše na isti način. Njima, međutim, ostaju drugi antički modeli, slabiji poznati i u grčkom helenstvu i u javnom evropskom diskursu (...): to su sinoikizam i sinkretizam, koji podrazumevaju prostorno i kulturno komuniciranje i strukturu pogodnu da objedini u istome društvu različite jezičke, nacionalne (plemenske), prostorne i kulturne identitete"(1997, 23–24).

Invencije druge Jugoslavije, za razliku od prve, uveliko su jednostavnije. Naime, dominantna invencija druge Jugoslavije je puka invencija distinkcije u odnosu na prvu, pa će vladajuća komunistička partija, umjesto pijemonstva ili helenstva kao dva klasična ponuđena modela, preuzeti do tada marginalni model multikulturalnosti i jednakosti, sinkretizam-sinoikizam. No, ta invencija i nije bila baš toliko inventivna, jer ona predstavlja reciklažu ideje, nikoga drugoga do, nadvojvode Franz Ferninanda u kojoj se autokracija i multi-kulti skladno nadopunjuju. I Broz, taj posljednji Hasburg, kako ga neki publicisti doživljavaju, zapravo, samo je preuzeo taj oprobani model. Riječ je o idealnom modelu za one situacije kada se pojavi "zahtjev da različite nacije ili druge "identitetom" povezane grupe ravnopravno čine jednu državu, brzo dođe do toga da traže nekog suca koji će odlučivati kojim područjem će ići željeznica i koji grad će dobiti sljedeći prestižni objekt (i ne svodi li se povijest sukoba u Jugoslaviji upravo na rješavanje ovih nimalo beznačajnih pitanja: zašto pruga Beograd–Bar, a ne recimo auto-put Zagreb-Split, ili zašto se (pre)više gradi tamo kod susjeda, a gotovo ništa kod nas – op. Z. K). Istraživači nacionalizma su tu pojavu utvrdili na različitim dijelovima zemaljske kugle" (N. Mappes-Niediek, 2005, 122). I upravo su te situacije idealne za naše "neovisne intelektualce"/supervizore političkih i društvenih zbivanja, koji se svojski trude da nam objasne da je zajednički život s onim drugim nemoguć, ti drugi su nepremostiva prepreka "našim" naporima da dosegneмо žuđeno stanje demokratske normalnosti - demokratski nacionalizam. Slijedeći korak je logičan – slijedi eliminacija "drugih", koji su stalna prijetnja ostvarivanju naših ciljeva!

Bilješke:

1) Riječ je o provokativnoj tezi Ivana Supeka, koji smatra da su upravo boljševički udari svjesno sprječavali svaki pokušaj demokratizacije i modernizacije socijalističke Jugoslavije. Te "udare" moguće je pratiti i na planu javnog diskursa, pa će tako nakon 1971. godine klasni momenat postati obavezujući politički narativ. Iznova se u javnom diskursu rehabilitiraju stare, zaboravljene kategorije, kao što su klasa, radnička avangarda, permanentna revolucija, diktatura proleterijata, a njihovo papagajsko ponavljanje predstavljat će obaveznu mantru svih onih pojedinaca koji su i na taj način demonstrirali svoju pravovjernost "voljenom vođi" i nepogrešivoj partiji. O tome više kod Ivana Supeka, *Tragom duha kroz divljinu*, Profil, Zagreb 2006. Ova tezu autor nije u knjizi podrobnije elaborirao, ali je i više nego očito da autor povijest Jugoslavije vidi kao konstantnu borbu između demokratskih i proeuropskih reformatora, s jedne strane, i tvrdih boljševika, s druge strane. Ovu tezu I. Supeka u svojim tekstovima propituje i srpski političar i historičar Latinka Perović. I ona smatra da je povijest jugoslavenskih komunista stalni sukob reformatora/liberala, s jedne strane, i dogmata/staljinista, s druge strane. S time što su ovi drugi skloni koalirati i s nacionalistima. I krajem 1972. godine upravo je jedna takva ideološka kombinacija sudjelovala u političkoj likvidaciji srpskih liberala. Naime, i dogmatima i nacionalistima nisu odgovalali procesi moder-

nizacije u Srbiji pod vodstvom liberala, jer da su ti procesi uspjeli, oni bi definitivno izgubili svoje pozicije u društvu. Srpski su liberali shvatili da srpska politika mora odustati od ideje integralnog jugoslavenstva, da srpska partija mora, prije svega, voditi srpsku a ne jugoslavensku/paternalističku politiku, a ne da ostale nacije iritiraju kako su oni jedino iskreno bore za Jugoslaviju, a da svi ostali suzdržani u odnosu na budućnost države. Jednostavno, srpski liberali bili su svjesni da manjinske nacije žele, na svaki način, umanjiti povlastice većinske nacije. O tome više kod I. Banca, *Raspad Jugoslavije*, Durieux, Zagreb, 2001, posebice esej „Nacionalizam u jugoistočnoj Evropi“, str. 11–35. I poslije smrti Josipa Broza velika većina boljševika preko noći će postati "ultranacionalisti". Jedan od takvih novokomponiranih nacionalista (sociolog Laslo Sekelj u knjizi "Vreme beščaća – ogleđi o vladavini nacionalizma" naziva ga "profesionalnim nacionalnim radnikom"), svakako je i Lj. Tađić. Doduše, u međuvremenu se okušao u ulozi "disidenta", koji će uredno pokupiti sve državne nagrade, koliko nam je poznato niti jednu nije odbio! To se zove "pohvala dosljednosti". No, i on smatra da za propast Jugoslavije nije kriv socijalizam, već njegov "boljševički privid". A historijski paradoks, smatra ovaj filozof, sastoji se u tome da između boljševičkog projekta razbijanja Jugoslavije i zapadnog projekta kojim je to razbijanje ostvareno, postoji puna konvergencija.

2) Prema mišljenju I. Supeka, prvi boljševički udar dogodio se još prije početka Drugog svjetskog rata, kada je u sukobu na književnoj ljevici likvidiran „zagrebački revizionizam“/neovisni intelektualci (prije svih Zvonimir Richtman, Rikard Podhorsky...) okupljeni oko časopisa „Pečat“, u kojem se vrlo argumentirano dovode u pitanje teoretski temelji marksizma-lenjinizma; drugi se udar dogodio kada su boljševici s(p)retno poništili uspjeh partizanskog pokreta u Hrvatskoj, koji je bio vođen na načelima pučke fronte i političkog pluralizma; usput su boljševici vrlo vješto iskonstruirali monstruoze optužbe na račun A. Hebranga, vođe partizanskog i antifašističkog pokreta u Hrvatskoj. I. Supek smatra da je „većina Hrvata bila za višestranačku demokraciju s jakim socijalističkim reformama. No, s oslobođenjem Srbije i tamošnjom mobilizacijom prenosi se vojno i političko težište u Beograd, gdje je izostala višestranačka solidarnost u dizanju ustanka. srpski komunisti nisu se združili s Davidovićevim demokratima ili Jovanovićevim zemljoradnicima, kao što su se u Hrvatskoj komunisti, ne samo iz taktičkih razloga, sprijateljili s haesesovcima. Naprotiv, crveni radikali najoštrije će osuditi takvo šurovanje s malograđanskim predstavnicima. Dojučerašnji saveznici nisu bili izbačeni samo iz skupštine, vlade i općina, nego su mnogi bili zatvoreni kao klasni neprijatelji“ (2006, 149).

3) Ovom kvalifikacijom "hrvatskog proljeća" nikako ne želimo reći da i neki drugi, manje pozitivni (šovinistički) elementi nisu bili prisutni u tom pokretu. Naime, upravo je ovaj pokret omogućio da se i u Hrvatskoj, prvi put poslije Drugog svjetskog rata, javno i slobodno demonstrira nacionalni identitet, što je do tada inače bila isključiva privilegija intelektualne elite u Beogradu. U toj demonstraciji mnogi nisu imali mjere! Nažalost, u jugoslavenskoj historiografiji prevladalo je negativno određenje „hrvatskog proljeća“, pa se

tako u recentnoj literaturi termin "hrvatsko proljeće" konzistentno supstituira pejorativnim određenjem "maspok" Zanimljivo da su u sotonizaciji "hrvatskog proljeća" marno sudjelovali i neki filozofi (M. Marković, Lj. Tadić, S. Stojanović, većina zagrebačke redakcije "Praxisa", G. Petrović, M. Kangrga, koji su marno i sustavno uređivali temateme u kojima su se na "filozofski" način obračunavali s "nacionalizmom" i njegovim protagonistima), koji su sebe doživljavali kao velike humaniste, koji promoviraju vrijednosti autentičnog mišljenja na tragu mladog Marxa, a najveći krimen sastoji se u činjenici da u tom pokretu prevladala "sitna buržoazija"/građanski element/srednji sloj, kojem su, navodno, ideje socijalizma potpuno tuđe, i kao takvi predstavljaju plodno tlo za jačanje nacionalizma. Zanimljivo je da su se neki od njih distancirali i od progresivnih ideja "praškog proljeća"/"socijalizma s ljudskim licem": "oni su pripremili jedan takav program ekonomskih mera koji bi, da Rusi nisu intervenisali, doveo do dubokog nezadovoljstva radničke klase (ovu ciničnu i uvredljivu tvrdnju možda ne bi trebalo komentirati, jer ne mogu vjerovati da njen autor ozbiljno misli da je ruska intervencija izazvala neviđeno zadovoljstvo radničke klase u Čehoslovačkoj, koja je bila oduševljena spoznajom da im je strana vojska okupirala državu – op. Z. K.) i do gubljenja masovne baze Dubčekove revolucije. Šikov model znači vraćanje tržišnoj privredi"(M. Marković). No, iza ovoga patološkog straha od tržišne privrede krije se jedan puno ozbiljniji strah, a to je strah od slobodnog prakticiranja građanskog društva! Ono što u cijeloj priči djeluje nestvarno sastoji se u činjenici da će se upravo ovi filozofi u 80-tim godinama prošlog stoljeća lažno predstavljati kao perjanice liberalno-demokratskog svjetonazora, kao nepokolebljivi branitelji svih građanskih vrijednosti, prava na slobodu govora, oni su bili ti koji su formulirali prve zahtjeve za slobodnim i višestranačkim izborima...

4) Od 1971. godine politički i ini život u Hrvatskoj obilježen je "strahom od govora". Hrvatsko političko vodstvo, hrvatski intelektualci i književnici uredno su odšutjeli sve neugodne društvene teme. Neki od njih to su činili iz konformizma i oportunitizma, a neki, pak, iz pukog straha. Zanimljivo je da neki teoretičari u toj "hrvatskoj šutnji" prepoznaju nama nepoznatu filozofsko-političku mudrost."Nasuprot te slovenske ambivalentne i srpske regresivne mitske glasne artikulacije volje za promjenama, hrvatska je šutnja, u ona sudbonosna vremena, ipak još uvijek bila neka poruka. Ta šutnja naime bila je prije svega šutnja hrvatskih komunista i kao takva imala je svoj neosporni povijesni dignitet. Ona je bila jedini mogući odgovor komunista na izazov demokratskih promjena. Kao što je njihovo decentno povlačenje s te iste povijesne scene bila jedina adekvatna reakcija na te promjene. U tom smislu, koliko god to paradoksalno zvučalo hrvatski su komunisti, u svojoj šutnji i u svojoj fatalističkoj spremnosti na bezuvjetnu abdikaciju bili jedini u bivšoj Jugoslaviji doista na nivou svjetske povijesti. Ali, na žalost, ne i na nivou tadašnje jugoslavenske političke situacije"(B. Buden, 1998, 162). Ako mogu primijetiti, mislim da bi građani Hrvatske bili kudikamo sretniji da su hrvatski komunisti više vodili brigu o tadašnjoj jugoslavenskoj političkoj situaciji, a da su se manje brinuli (siguran sam da oni o takvim "detaljima" uopće nisu razmišljali i da im Buden pripisuje važnost koji oni sigurno ne zaslužuju) o mišljenju

svjetske povijesti. Doduše, nemam iluziju da je to njihovo "decentno ponašanje" svjetska povijest na bilo koji način primijetila, a još manje zabilježila. A "domaća povijest" svakako im ne može aplaudirati što su dvadeset godina usprkos vremenu promicali "strah od govora" i što nisu dopuštali javnu tematizaciju i onih, manje ugodnih, traumatičnih epizoda naše povijesti. Na taj način hrvatski komunisti promovirajući "šutnju" kao poželjno ponašanje otvoreno su sudjelovali u političkoj afirmaciji loše prošlosti. Posvema je jasno da "šutnja" nije put koji dovodi do katarze. O tome više i u našem tekstu "Povijest i narativi", koji smo pročitali na 37. Znanstvenoj konferenciji u Ohridu, srpanj 2010. godine!

5) Činjenica da je sredinom 80-tih godina u SR Hrvatskoj mogla nastati "Bijela knjiga", na najbolji mogući način, svjedoči o sveprisutnosti totalitarnog, rigidnog duha koji je u tom razdoblju u potpunosti kolonizirao javni prostor i sustavno gušio svaku ideju kritičkog mišljenja. Treba samo vidjeti s kojom pozornošću su dežurni cenzori/higijeničari duha analizirali/secirali ideološke poruke romana S. Čuića "Orden".

6) Dogodilo se, zapravo, nešto posvema logično – partijske elite osudile su pojavu hrvatskog (i usput i drugih) nacionalizma, i tom osudom nacionalizam je bio potisnut iz kao glavnu alternativu partijskoj/ideološkoj koncepciji države. I prije 1971. u određenim kriznim razdobljima prve i druge Jugoslavije otvarala su se nacionalna pitanja, ali poslije 1971. nacionalno pitanje bit će pitanje svih pitanja. Neka druga, moguća rješenja političkih odnosa u Jugoslaviji nisu uopće ozbiljno razmatrana. Stoga se i ne mogu složiti sa stavom Dejana Jovića da je postavljanje nacionalnog pitanja posljedica raspada ideološkog konsenzusa na kome se temeljilo jugoslavensko jedinstvo, a ne uzrok. Držimo da je do raspada ideološkog konsenzusa došlo upravo zbog upornog otvaranja nacionalnog pitanja, jer partijska ideologija uglavnom nije imala zadovoljavajuće odgovore na mnoge društvene teme, a ono što se neprestano potiskuje, sotonizira, u kriznim vremenima, javnost može percipirati kao nešto pozitivno.

7) Posvema se slažemo s ocjenom Vojina Dimitrijevića da je Ustav iz 1974. bio "slika svog vremena. (...) „Najtužniji zaključak svakako je taj da su se svi ti činioci stekli da stvore svoj ustavnih stručnjaka, politokologa i pravnika koji, kao što se čini, nisu pokušali da nađu ustavna rješenja za stvarne političke teškoće i da obezbede alternativno odlučivanje u slučaju neuspjeha partijskog sistema, ili da, ako se Jugoslavija nije mogla sačuvati, obezbede razuman prelazak u jasno konfederalnu organizaciju, mirno razdvajanje ili secesiju jedinica koje su je sačinjavale. Za tvorce Ustava iz 1974. stvarne teškoće nisu bile najgori scenario: oni nisu mogli, ni hteli, niti smeli ni da ih zamisle. Nekoliko godina posle Titove smrti, "blaža" verzija totalitarne vladavine je propadala. Ustav je verovatno bio nenameran projekat te propasti, ali se njegove prirodne posledice nisu mogle izbeći. Dijagnoza Aleksandra Motila o raspadu Sovjetskog Saveza može se primeniti i na Jugoslaviju. Međutim, funkcionisanje sistema zavisilo je od dugoročne sposobnosti totalitarizma za život: čim je ovaj počeo da se kruni, nacionalni kadrovi stali su da se ponašaju kao nacionalno svesni vodeći slojevi i da mobiliju građane za interese republika protiv

centra. Vrlo mudro, koristili su argumentaciju i logiku prava na samoopredeljenje, koje je Zapad već dugo bio slavio. Naravno, tako su se pospešivali kako nacionalizam tako i šovinizam (Motyl, 1993, 236; cit. prema V. Dimitrijević, 2002, 35). Slično razmišlja i N. Dimitrijević, koji smatra da je „u posljednjoj fazi njene egzistencije, Jugoslavija bila tek *mixtum compositum* nacionalnih socijalizama, u čijem se jezgru nalazio mistični entitet Nacije, multiplikovan kroz federalne jedinice, nacionalne komunističke partije i samoupravne strukture“ (2007, 183).

8) Upućujem na žustru polemiku filozofa N. Sesardića s vodećim filozofima *praxis-orientacije*, M. Kangrgom i G. Petrovićem, koja se 80-tih godina vodila na stranicama beogradskog časopisa za filozofiju "Theoria". A svoja i više nego gorka iskustva o selektivnom/asimetričnom pristupu naših samozvanih "boraca za ljudska prava" opisao je, s puno gorčine, i V. Gotovac u knjizi "Moj slučaj"! No, da je bilo i časnih izuzetaka unutar hrvatske/jugoslavenske ljevice potvrđuje nam ponašanje (i djelovanje) P. Matvejevića, koji je gotovo s jednakim žarom branio sudionike događanja iz '68, kao i one iz '71, a nije mu bilo mrsko da se založi i za potpisnike Povelje 77 u Čehoslovačkoj ili za zatvorene pisce u Poljskoj, Sovjetskom Savezu. Jednako tako prosvjedovao je što se iz školske lektire izbacuje albanski pisac I. Kadare ili što se sudionici studenskih demonstracija u Prištini 1981. kažnjavaju drakonskim kaznama.

9) Upućujem na knjige M. Kovača, „Elita je gora od rulje“ i „Pisanje i nostalgija“, Fraktura, Zaprešić, gdje možemo pročitati i slijedeće „misli“: "Naime, Jules je okej sve dok netko ne spomene Engleze, ili engleski čaj, tada popizdi, počne drhtati, postaje značajan – za ime Boga, pred njim se ne smije spominjati ništa englesko, jer on voli svoje Francuze, a mrzi Engleze, i tako Jules "postaje ličnost zahvaljujući engleskom čaju", veli Kiš. D. Mihailović također je znao mirno sjediti u društvu, časkao bi o literaturi smješkajući se blagorodno i pijuckajući; odavao je dobričinu i sve u svemu bio ugodan sugovornik, ali čim bi netko spomenuo Hrvate ili bilo što hrvatsko, nekog hrvatskog pisca ili kakav hrvatski proizvod – e, tada bi se naš Jules zapjenio i postao centralna figura na sjedaljci, nastala bi opća strka, počelo bi namigivanje i gurkanje, aktivirale bi se grimase na licima, "ta nemojte, pobogu, spominjati Hrvate pred Dragim". Kasnije je "Nash Jules" Hrvatima pridodao Crnogorce (...)" (2008, 48). A u nekim "novim" vremenima, krajem devedesetih, našeg Julesa zahvatio je sindrom naknadne pameti, pa nikako nije mogao izdržati a da "orbi et urbi" objavi "veliku istinu" da je "Tito za Srbe bio gori od Hitlera" (NIN, travanj, 1997., prema M. Kovač, 2008, 115). Ovu tezu da su elite gore od rulje/mase u hrvatskoj publicistici, u svojim tekstovima, sustavno promiče B. Buden: "Te takozvane široke narodne mase bile su i još uvijek su prije svega oportunističke, a ne nacionalističke, kao što se na prvi pogled čini" (2001, 71).

10) "U središtu nacije nalazimo naciju: priče o nacionalnom podrijetlu, mitove o očevima utemeljiteljima, rodoslovlju heroja. Na početku nacije nalazimo priču o početku nacije" (G. Bennington, 1993, 121).

11) No, pri tome, nikako ne bi trebalo ignorirati osjećaje mnogih građana da je komunistički režim sudjelovao u potiranju kolektivnog pamćenja. U tom kontekstu komunistički režimi uopće se ne razlikuju od nacionalističkih, koji

također uništavaju i individualni i nacionalni identitet. Više o tome kod N. Dimitrijevića, Reči i smrti: Nacionalistička konstrukcija stvarnosti, Reč, 60/2001, str. 137–159. U 80-tim godinama nacionalisti marno rade na ispostavi „povijesnih računa“ drugima – možete slobodno otići iz Jugoslavije ali samo s onim što ste u nju unijeli! A prema njima ti drugi u Jugoslaviju nisu unijeli apsolutno ništa: ni državu, ni identitet, ni kulturu, ni jezik...

12) O kulturnoj pozadini boljševičkog pokreta pisao je N. Popov, „Kuda ide „postagrarno društvo“, Književne novine, br. 742/1987.

13) Prije svega mislimo na tekstove Guya Hermeta u kojima se problematizira odnos kulture i demokracije.

14) "Stapanje državnog aparata s javnom sferom diskursa i udruživanje opteretilo je procese tako da se socijalistička vizija institucionalizirala u autoritarnom obliku statizma umjesto u participativnom demokratskom obliku. To je za posljedicu imalo ugrožavanje same ideje socijalističke demokracije"(N. Fraser, 1996, 70).

15) M. Križan kao primjer apsurdne nacionalizacije vlastitog „nacionalnog identiteta“ navodi čuvena „Pisma srpskom prijatelju“ T. Kermaunera. U tom se tekstu, prvi put u jugoslavenskoj publicistici, eksplicite povlači, unutar Jugoslavije, oštra granica između dvije suprotstavljene i nepomirljive tradicije – srednjoeuropske/katoličke, s jedne strane, i bizantske/pravoslavne, s druge. Nema sumnje da su pisma T. Kermaunera pisana pod utjecajem M. Kundera i njegovog čuvenog eseja "Tragedija Srednje Europe." Naime, Kermauner u svojem pismu preuzima Kunderinu temeljnu ideju – svaki daljnji život u jugoslavenskoj (totalitarnoj) zajednici nužno će dovesti do definitivnog uništenja srednjoeuropske ideje i njenih liberalno-demokratskih vrijednosti!

16) A da bi se tako što dogodilo nužno je (re)konstituiranje "kolektivnog liberalnog diskursa, koji je u stanju demontirati ideološki temelj i represivnu praksu i nasljeđe/kulturu komunističkog režima (R. Teitel).

17) No, uloga intelektualca s početka 20. stoljeća i uloga intelektualca s kraja 20. stoljeća bitno se razlikuju – ovi s početka stoljeća svojski su se trudili "izmisliti" državu, a ovi s kraja, tu istu državu, nadasve uspješno su "ubili riječima". Slažem se s mišljenjem N. Dimitrijevića da su središnju ulogu u razgradnji bivše države imali "neovisni intelektualci". Uloga "ideoloških aparata države" u toj razgradnji bila je minimalna! Naime, upravo su intelektualci bili ti koji su radikalizirali politički diskurs, jer su smatrali da se postojećim ne rješava niti jedan gorući problem stvarnosti. Na taj su način omogućili vladajućim partijskim elitama da dodatno zaoštire stavove svojih republika u aktualnim sukobima. Nadalje, i više nego je bolna spoznaja da velika većina naših "neovisnih intelektualaca" nikada nije uspjela dokučiti da se u međuvremenu mjesto intelektualca u društvu bitno promijenilo i da se ono odozgo pomaklo prema dolje, od čvrstih slojeva i ekskluzivnih klasa prema promjenjivim i inkluzivnim, ali u svakom slučaju principijelno otvorenim grupama; prije svega iz središta koje sačinjava mali broj odabranih na vrhu socijalne hijerarhije, prema ekscentričnoj periferiji masovne culture (H. Brunkhorst).

Literatura:

- Paderborn i dr. Altermatt (1996), *Das Fanal von Sarajevo*.
- Bennigton, G. (1993), "Postal politics and the institution of the nation", H. Bhabha (ur.), *Nation and Narration*. London/New York, str. 121–137.
- Buchler, M. (2002), *Sprachplanung im Schafspelz?!*, Bochum.
- Buden, B. (1998), *Barikade, Arkzin*, Zagreb. Kaptolski kolodvor, Vesela nauka, Beograd.
- Dimitrijević, N. (2007), *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, Edicija Reč, Beograd.
- Dimitrijević, V. (2002), *Sukobi oko Ustava iz 1974*, N. Popov (ur.), *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (II deo), Samizdat B92, str. 11–36.
- Fraser, N. (1996), *Justice Interruptus*. Critical Reflections on the "Postsocialist" Condition, Routledge, New York.
- Groys, B. (2006), *Učiniti stvari vidljivima: strategija suvremene umjetnosti*, N. Beroš (ur.), Muzej suvremenih umjetnosti, Zagreb.
- Hadžić, M. (2002), "Armijska upotreba trauma", N. Popov (ur.), *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (II deo), Samizdat B92, str. 125–151.
- Keduire, E. (1993), *Nationalism*, Oxford.
- Kovač, M. (2008), *Pisanje i nostalgija*, Fraktura, Zaprešić.
- Kovač, M. (2009), *Elita je gora od rulje*, Fraktura, Zaprešić.
- Križan, M. (1990), "Civilno društvo" i modernizacija jugoslavenskog društveno-političkog poretk", Z. Pokrovac (ur.), *Građansko društvo i država. Povijest razlike i nove rasprave*, Naprijed, Zagreb. str. 355–374.
- Mappes-Niediek, N. (2005), *Die Ethno-Falle. Der Balkan-Konflikt und was Europa daraus lernen kann*, Berlin.
- Mastnak, T. (1991), "Put na vlasti (Kratka povijest civilnog društva u Sloveniji)", Z. Pokrovac (ur.), *Građansko društvo i država. Povijest razlike i nove rasprave*, Naprijed, Zagreb, str. 374–399.
- Slapšak, S. (1997), *Ratni Kandid*, Radio b92, Beograd.
- Stojanović, D. (2002), "Traumatični krug srpske opozicije", N. Popov (ur.), *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (II deo), Samizdat B92, Beograd, str. 67–98.
- Supek, I. (2006), *Tragom duha kroz divljinu*, Profil, Zagreb.
- Szucs, J. (1991), *Nation zund Gesschihte*, Koln/Wien.

Zlatko KRAMARIC

NATION. IDEOLOGY. HISTORY

Summary

In the text Nation. Ideology. History I did analyzed how in a specific historical (crisis) situations functions the relationship between nations and ideologies. Texts M. Kovača (Elita is worse than the mob, Writing or nostalgia,...) have served me as a basic template analysis. I tried to answer the question as to which are the reasons that led to the fact that a great ideological movement – yugoslavianism – was substituted by many ethno-national concepts.

Key words: nation, ideology, history, constitution rule, civil society.

Živko ANDRIJAŠEVIĆ
Nikšić

CRNOGORSKA IDEOLOGIJA 1991. GODINE

Služeći se ideologijom, politička grupacija oblikuje svijest ljudi u skladu sa svojim političkim ciljevima, stvarajući sljedbenike i istomišljenike. Ideologija utiče i na uobličavanje osobenog sistema vrijednosti na osnovu kojeg se promišlja i vrednuje stvarnost. Posljedica tog "duhovnog inženjeringa" može učiniti da čak i zločin izgleda kao plemeniti podvig, a zločinac kao nacionalni heroj, samo ako je taj zločin u službi željenog političkog cilja. No, ideologija ne samo da može podsticati zločin i stvoriti zločinca, već može i učiniti da obični ljudi zločin podržavaju, odnosno, da ga uopšte ne doživljavaju kao negativnu pojavu. S druge strane, svako protivljenje zločinu koji je "u službi nacije", može biti tretirano kao nacionalna izdaja.

Gljučne riječi: ideologija, politički ciljevi, osoben sistem vrijednosti.

U knjizi "Ideologija i utopija" Karl Manhajm je ideologiju označio kao svjesnu laž, ali laž koja ne služi samoobmanjivanju, već svjesnom obmanjivanju drugih.¹ Na taj način ideologijom se stvara željena slika stvarnosti i utiče na stav pojedinaca ili grupa prema toj stvarnosti. Razumije se, prvenstveno, političkoj stvarnosti. Značenje ideologije, kako je to primijetio sociolog Đuro Šušnjić, "poklapa se sa manipulacijom u metodu, sadržaju, ciljevima, motivima i posledicama".² Ideologija kao skup stavova i ideja ima za cilj da ubijedi i pridobije, homogenizuje i pokrene, sve u zavisnosti od potreba političkog centra koji stoji iza nje. Sociolog Jelena Đorđević čak tvrdi da je ideologija postala "supstitucija za nekadašnja religijska verovanja".³ Ali, objašnjava Mihailo Đurić, "ideologija je više sredstvo vladavine, nego sredstvo spasenja".⁴

Služeći se ideologijom, politička grupacija oblikuje svijest ljudi u skladu sa svojim političkim ciljevima, stvarajući sljedbenike i istomišljenike. Ideologija utiče i na uobličavanje osobenog sistema vrijednosti na osnovu kojeg se promišlja i vrednuje stvarnost. Posljedica tog "duhovnog inženjeringa" može učiniti da čak i zločin izgleda kao plemeniti podvig, a zločinac kao nacionalni heroj, samo ako je taj zločin u službi željenog političkog cilja. No, ideologija ne samo da može podsticati zločin i stvoriti zločinca, već može i učiniti da obični ljudi zločin podržavaju, odnosno, da ga uopšte ne doživljavaju kao negativnu pojavu. S druge strane, svako protivljenje zločinu koji je "u službi na-

¹ K. Manhajm, *Ideologija i utopija*, Beograd, 1978, 194.

² Đ. Šušnjić, *Ribari ljudskih duša*, Beograd, 1984, 27.

³ J. Đorđević, *Političke svetkovine i rituali*, Beograd, 1997, 15.

⁴ M. Đurić, *Mit, ideologija, nauka*, Beograd, 1989, 130.

cije”, može biti tretirano kao nacionalna izdaja. Ideologija omogućava da se stvari predstavljaju onakvima kakvima želimo da one budu ili onakvima kakve su nam u tom trenutku, iz nekog razloga, potrebne. A da bi ideologija mogla da ima takav uticaj, njeni sadržaji moraju korespondirati sa emocionalnim sklopom ličnosti ili moraju podsticati emocije. “Strast daje snagu ideologiji”, tvrdi Daniel Bel.⁵ Jedna od tih strasti, koje proizvodi ideologija, može biti i nacionalizam, kojeg Ernest Gelner, između ostalog, i označava kao jedan oblik sentimenta.⁶

U vrijeme kada je politička kriza u Jugoslaviji dostigla vrhunac, i kada je postalo gotovo izvjesno da će morati doći do njene političke i teritorijalne prekompozicije, vlast u Crnoj Gori potencirala je stav da će Jugoslavija postojati, makar neki narodi odlučili da se iz nje izdvoje. Dakle, ne jugoslovenske republike, već narodi, što je bilo u skladu sa zvaničnim stavom da je Jugoslavija stvorena voljom naroda, koji jedini ima pravo da o njenoj sudbini odlučuje. Ovakav politički stav značio je istovremeno da će granice te nove Jugoslavije činiti granice “istorijskih teritorija” onih naroda koji odluče da ostanu u Jugoslaviji, odnosno, “istorijske teritorije” srpskog naroda. Republičke granice time su označene nevažećim, što je bila najava borbe za mijenjanje granica, tj. rata za teritorije. Nepriznavanje postojećih granica temeljilo se na tačnom stavu da granice Republika nijesu i granice naroda, jer se u okviru nekih Republika (Hrvatska, Bosna i Hercegovina) nalaze “istorijske teritorije” dva ili više konstitutivnih naroda.⁷ Kada bi se priznale granice tih Republika, onda bi u slučaju njihovog otcjepljenja, Jugoslaviju napustili i djelovi onih naroda koji to ne žele. Takvim pristupom problemu nagovještavalo se da će se glavna bitka za tu novu Jugoslaviju, za koju su se zalagale Srbija i Crna Gora, odnosno Srbi i Crnogorci, voditi u dvijema višenacionalnim republikama – Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, u kojima su Srbi značajno populacijski zastupljeni.⁸ Re-

⁵ D. Bell, *The End of Ideology*, New York, 1960, 371.

⁶ E. Gelner, *Nacije i nacionalizam*, Novi Sad, 1997, 11.

⁷ U knjizi “*Srbi i Jugoslavija*” (Beograd, 1998, 183) historičar Ljubodrag Dimić tačno primjećuje da je u vrijeme raspada Jugoslavije, shodno stavu međunarodnog faktora, univerzalno pravo naroda na samoopredjeljenje vezano za federalne jedinice, a da su republičke granice priznate za granice suverenih država. U tom vremenu, nastavlja Dimić, “srpski narod je izuzet od univerzalnog prava na samoopredjeljenje. Njegovo opredjeljenje za život u zajedničkoj državi ignorisano je.”

⁸ Ideja o objedinjavanju “srpskih zemalja”, kao forma redefinisanja položaja srpskog naroda u Jugoslaviji, prvi put se javila 1940. godine, kao projekat Srpskog kulturnog kluba. Klub je, inače, okupljao najznačajnije srpske intelektualce, na čelu sa Slobodanom Jovanovićem. Prema tom projektu, “Srpske zemlje” bi činile banovine Vrbaska, Drinska, Dunavska, Moravska, Zetska i Vardarska. Tu ideju kasnije su prihvatili i razradili glavni ideolozi Ravnogorskog pokreta. Najpoznatiji od njih, Stevan Moljević, napravio je projekat “Homogena Srbija” (1941), po čijem mišljenju bi tu “novu” Srbiju činila Srbija u granicama nakon 1913. (a to znači sa Makedonijom i Starom Srbijom, tj. Kosovom), Crna Gora, Hercegovina, Bosna, Dubrovnik i Dalmacija do Zadra, Lika, Kordun, Banija, dio Slavonije sa gradovima Osijek, Vinkovci i Vukovar, kao i neke manje pogranične teritorije Albanije, Bugarske, Rumunije i Mađarske. (O ovim koncepcijama i nacionalnoj ideologiji Ravnogorskog pokreta vidjeti: B. Petranović/M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, zbirka dokumenata, knj. 1, Beograd, 1987, 569–570; M. Vesović/K. Nikolić, *Ujedinjene srpske zemlje*, Ravnogorski nacionalni program, Beograd, 1996, 190–195); Na

publike u kojima Srbi nijesu dominantnije zastupljeni, tj. u kojima nema tzv. “istorijskih” teritorija srpskog naroda, kao npr. Slovenija i Makedonija, mogle su napustiti Jugoslaviju. Polazeći od takvog opredjeljenja, crnogorski predsjednik Momir Bulatović je početkom 1991. godine izjavio da će Jugoslavija postojati i ako se jedna od Republika otcijepi. Time je crnogorska vlast, svjesno ili nesvjesno, podržala rješenje kojim se anulira osnovni princip na kojemu je Jugoslavija jedino i mogla da opstane – princip nacionalne i političke ravnoteže. Kako primjećuju neki historičari, narušavanjem i nestajanjem tog balansa neminovno je moralo nestati i Jugoslavije. Historičar Andrej Mitrović navodi da je Jugoslavija i funkcionisala na srpsko-slovenačkoj slozi, imajući, po svemu sudeći, u vidu činjenicu da je Slovenija bila važan regulator srpsko-hrvatskih odnosa, koji su životno važni za trajanje Jugoslavije. Pored toga, smatra Mitrović, “u trenutku kada su Srbi rekli da Slovenci mogu da idu, doveli su u pitanje Jugoslaviju, makar zbog toga što je Jugoslavija nastala kao zajednica Srba, Hrvata i Slovenaca”.⁹

Neuviđanjem ili namjernim previdom jednog takvog historijskog iskustva, crnogorska vlast je podržala “skraćivanje” Jugoslavije, i tako iskazala svoje opredjeljenje za politički nerealni projekat tzv. “srpske” Jugoslavije. Pokazujući spremnost da podrži tu novu Jugoslaviju, crnogorska vlast je istovremeno jasno stavila do znanja da ne priznaje postojeće republičke granice, i da će se zalagati za povlačenje novih, “istorijski pravednih”. A to znači da je podržala princip nasilnog mijenjanja granica, mijenjanja granica uz pomoć vojne sile, budući da se granice drugačije i nijesu mogle promijeniti. Pristajanjem na nasilni način mijenjanja granica crnogorska vlast je podržala rat kao sredstvo realizacije političkih ciljeva. Uz to, ona je pokazala potpunu političku nepismenost, vjerujući da će nove granice, povučene na osnovu “istorijskog prava”, a realizovane nasiljem i etničkim pregrupisavanjem, biti i međunarodno-pravno priznate. Ni jasno upozorenje međunarodnih faktora da oni republičke granice smatraju za državne, nije ih natjeralo da promijene svoju odluku. Nasuprot stavu međunarodnih političkih činilaca, vlast u Crnoj Gori je slijedila koncepciju objedinjavanja tzv. “istorijskih teritorija”, koju je početkom devedesetih proklamovao srbijanski režim. Formalno, bila je to “borba za očuvanje Jugoslavije”, a suštinski, djelimična realizacija Moljevićevog koncepta “Homogene Srbije”.¹⁰ Slijedeći tu koncepciju, crnogorska vlast je kreirala odgovarajuću

osnovu ovoga se može zaključiti na kojoj je ideološkoj platformi zasnovana koncepcija “nove” Jugoslavije koju su 1991. godine zagovarale Srbija i Crna Gora, i za koju su od 1991–1995. one ratovale.

⁹ “Vreme”, br. 429, 09. 01. 1999, str. 25; U knjizi “*Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*” (Beograd, 1993) historičar Branko Petranović, imajući u vidu iskustvo “prve” Jugoslavije, navodi da je “dualni srpsko-hrvatski odnos bio glavni antagonistički odnos kroz koji su se prelamale borbe oko unutrašnjeg uređenja, opstanka Jugoslavije, njene reorganizacije na federativnoj osnovi, odnosno konfederativnoj osnovi...” (str.17). Pored toga, Petranović zapaža i sljedeću važnu činjenicu: da raspad Jugoslavije neizostavno otvara nacionalno pitanje, o čemu se, po našem mišljenju, 1991. godine nije vodilo dovoljno računa, odnosno, o tome se iz jedne politički i vojnički superiorne pozicije nije željelo voditi računa. Nacionalno pitanje, konstatuje Petranović, “nije bio ničiji kapric, već rezultat historijskog procesa” (str. 157).

¹⁰ Vidjeti: B. Petranović/M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, knj. 1, Beograd, 1987, 675–680.

ideološku vizuru, s ciljem da tu koncepciju prikaže kao realnu, pravednu i jedino prihvatljivu. Ideologija crnogorske vlasti 1991. godine trebalo je da posluži ostvarenju ovog političkog koncepta.

U osnovi ideologije crnogorske vlasti, i onoj tematskoj i onoj semantičkoj, bila je istorija, odnosno, promišljanje stvarnosti kroz prizmu postojeće istorijske svijesti Crnogoraca. To je ovoj ideologiji obezbjeđivalo znatan uticaj i široku prihvaćenost. Takav uticaj i stepen prihvaćenosti ove istorične ideologije, bio je logičan budući da je u Crnoj Gori istorija (istorijska svijest) dominantni činilac nacionalnog identiteta Crnogoraca. U istoriji, tačnije u onom mitskom viđenju prošlosti koje Crnogorci smatraju za svoju istoriju, nalaze se osnovni elementi na kojima se taj identitet zasniva, oblikuje i iskazuje. Važnost istorije u formiranju i doživljaju nacionalnog identiteta univerzalna je pojava, s tim što je kod naroda koji još nijesu završili sve svoje ratove njena važnost veća i naglašenija. Pored toga, posebno u 19. vijeku, kako navodi istoričar Jirgen Koka, istorija je imala “vrlo efikasnu političko-ideološku funkciju u procesu stvaranja i snažnog samoprikazivanja nacionalnih država”.¹¹ Takav značaj, naravno, ona je imala i na ovom dijelu Balkana, kako u 19. vijeku, tako i kasnije.¹² Istorijska je bila važan kohezioni faktor identiteta nacije, i važan činilac u kreiranju i izboru političkih ciljeva te nacije. Jer samo ciljevi koji su zasnovani na “našoj istoriji”, logično je, jesu naši “pravi” ciljevi. Sve to ide u prilog činjenici da je Istorijska, tj. istorijska svijest – svijest o sebi, isto koliko i svijest o prošlom.¹³

U kreiranju istorijske svijesti, udio mita takođe je univerzalna pojava. Gotovo da nema naroda čija istorijska svijest dijelom nije zasnovana na mitu, pa tako ni naroda čiji se nacionalni identitet ne zasniva na nekim mitskim krugovima. Međutim, u Crnoj Gori ta zasnovanost istorijske svijesti na mitu posebno je dominantna. Tačnije, crnogorska istorija u velikoj mjeri počiva na mitu. To je, bez sumnje, posljedica okolnosti u kojima je crnogorsko društvo zadugo egzistiralo, i potreba koje su te okolnosti uslovljavale. U periodu borbe za nacionalnu i političku emancipaciju (od kraja 17. do kraja 19. vijeka), mitska slika prošlosti pružala je jak oslonac. Ona je podsticala svijest o sopstvenom nacionalnom elitizmu, ojačavala moralnu snagu društva i bila faktor njegove duhovne integracije. Istorijska, prepuna idealističkih slika, uvjeravala je da se u neravnopravnoj borbi može pobijediti, upravo zato što je riječ o “slavnom” narodu.

¹¹ J. Koka, *O istorijskoj nauci*, Beograd, 1994, 7.

¹² O uticaju istoricizma na balkanske državotvorne (nacionalne) pokrete, vidjeti veoma zanimljive radove: D. Đorđević, *Ogledi iz novije balkanske istorije*, Beograd, 1989, 87–103. (Uloga istoricizma u formiranju balkanskih država u 19. veku); D. Bataković, *Balkanski imaginarijum: Istorijska i istoricizam*, Nova srpska politička misao, 3–4, 1997, 71–87.

¹³ Istoričar Andrej Mitrović navodi da istorijska svijest ima “neposrednu svrhu utvrđivanja identiteta, ali i obaveštava o negdašnjem posredstvom širokih i složenih sadržaja”, dodajući da istorijske predstave imaju posebno važno mjesto u identifikaciji (samosvijesti) i legitimisanju (samoprikazivanju) grupa, pokreta, čitavih nacija, država i pojedinaca. (A. Mitrović, *Raspravljanja sa Klio*, Sarajevo, 1991, 64, 66); Agneš Heler kaže da istorijska svijest daje odgovore na pitanja: “Odakle smo došli, ko smo, kuda idemo?” (A. Heler, *Teorija istorije*, Beograd, 1984, 29).

Mitska slika prošlosti bila je, već tokom 19. vijeka, osnova na kojoj se izgradila svijest Crnogoraca o sopstvenom istorijskom (nacionalnom) identitetu. Ali, u 20. vijeku, kada je konačno nestalo okolnosti koje su uslovile ovakvu svijest, pokazalo se nemogućim znatnije je mijenjati ili korigovati. Svaki pokušaj takve vrste, sada je već udarac na identitet pojedinca i zajednice kojoj on pripada. Nacionalni identitet je, kako kaže Predrag Protić, “celina koja se ne može rušiti”. Onoga trenutka kada se pojavi prva sumnja, tu sumnju treba pritajiti, jer postoji ozbiljna opasnost ne samo da se opovrgne jedna pojedinost, nego da se sruši cela jedna zgrada”.¹⁴ Sukob sa Istorijom tako odmah postaje i sukob sa zajednicom, odnosno, sa identitetom te zajednice zahvaljujući čemu ta zajednica i postoji kao takva. Uz to, udarac na mitsku svijest je ujedno i udarac na onu idealnu predstavu koja se svima toliko dopada. Zbog toga je i logično što niko ne želi da tu predstavu mijenja. Nasuprot starim Grcima, koji su vjerovali da mit ne može da laže od početka do kraja, Crnogorci vjeruju da mit od početka do kraja može da govori istinu.¹⁵ Upravo zbog značaja istorije za svijest o identitetu Crnogoraca, ideologija crnogorske vlasti se 1991. godine gotovo u potpunosti zasnivala na instrumentalizaciji istorijske svijesti, i na istoriji, kao najvažnijem semantičkom izvoru. To joj je, može se reći, u velikoj mjeri obezbjeđivalo masovnu prihvaćenost, uvjerljivost i činilo je politički veoma djelotvornom. Oni koji su ovu ideologiju kreirali, prirodno su pošli od pretpostavke da je u društvu koje je “zatrovano” istorijom, a crnogorsko društvo to, bez sumnje, jeste, najuspješnija obmana – istorična obmana. Polazeći od takve pretpostavke, crnogorska vlast je potenciranjem različitih istorijskih analogija i stvaranjem osobene istorijske vizure Crne Gore, željela da uvjeri i pokaže da njeni politički ciljevi korespondiraju sa istorijskim bićem Crne Gore i da iz njega proističu. Na taj način dobijala se predstava o istoričnosti, tj. pravednosti tih ciljeva, što se smatralo izuzetno važnim za njihovo prihvatanje i njihovu političku legitimnost.

U kreiranju poželjne istorijske vizure Crne Gore, crnogorska vlast je, u prvom redu, nastojala da naglasi najvažnije osobenosti istorijskog karaktera Crne Gore i Crnogoraca. Ideološka matrica koju je ona s tom namjerom potencirala, nije bila posebno originalna i zasnivala se na ideološkoj matrici srpskog nacionalizma 19. vijeka, koji je i u Crnoj Gori tada bio prisutan. Shodno tome, na stranicama “Pobjede” su tokom 1991. godine potencirani oni sadržaji koji su učvršćivali predstavu o Crnogorcima kao dijelu srpskog naroda i o Crnoj Gori kao “srpskoj zemlji”.¹⁶ Naravno, nije se direktno sporila naci-

¹⁴ P. Protić, *Sumnje i nadanja*, Beograd, 1986, 264.

¹⁵ P. Vejn, *Da li su Grci verovali u svoje mitove*, Novi Sad, 1997, 71.

¹⁶ U crnogorskoj publicistici teza da su Crnogorci Srbi, prisutna je tokom čitavog 19. vijeka. U prvom crnogorskom časopisu “*Grlica*” iz 1835. godine, u članku “*Kratki pogled na geografsko-statističko opisivanje Crne Gore*”, navodi se da su Crnogorci “slaveno-srbskoga koljena kao i Hercegovci i Bošnjaci, i prozvali su se tijekom imenom kao i ovi od mjesta u kojemu žive” (str. 17). I u školskom udžbeniku “*Prva znanja za osnovne srbske škole*”, štampanom na Cetinju 1868. godine, učenik je na pitanje “Kakav su narod Crnogorci?”, trebalo da odgovori “Crnogorci su narod srbski” (str. 32). Takođe, u ovom udžbeniku se navodilo da je Crna Gora jedini slobodni “komad od prostrane srbske carevine” koju su pokorili Turci (str. 56). Da su

onalna posebnost Crnogoraca, ali se uvijek naglašavalo da su Crnogorci nova, “komunistička nacija”, te da su se nacionalno formirali izdvajanjem iz srpskog etničkog korpusa poslije 1945. godine.¹⁷ Čak je tada i predsjednik Crne Gore govorio da Crnogorci imaju “crnogorsko ime, a srpsko prezime”. S druge strane, potencirala se istorijska predstava o Crnoj Gori kao o zemlji koja se uvijek borila za interese svoje “pokorene braće”, koja nikada nije iznevjerila srpstvo i koja je uvijek dijelila dobro i zlo sa Srbijom, i za nju vezivala svoju sudbinu.¹⁸

Razlozi za ovakvo predstavljanje istorijskog karaktera Crne Gore, logično je, političke su prirode. Ako su Crnogorci i Srbi oduvijek bili jedno, te ako su Crnogorci dio srpskoga naroda, a Srbija i Crna Gora uvijek zajedno i uvijek “bratski” pomagale jedna drugu, onda je logično i da u ovom vremenu Crna Gora podržava Srbiju, a da Crnogorci podržavaju borbu svoje “srpske braće”. Time se želi reći i da su “srpski ciljevi” ujedno i crnogorski, ali i da se ugrožavanjem nacionalnog bića i političkih interesa srpskog naroda ugrožava i Crna Gora. Kada je već sve tako, a Istorija kaže da jeste, onda je nacionalna obaveza Crnogoraca da pomažu borbu srpskog naroda i podrže napore Srbije u stvaranju “nove” Jugoslavije. A to znači i da podrži aktuelnu crnogorsku vlast koja je takav politički kurs već zauzela. Oni koji imaju ovakav profil istorijske svijesti, taj politički kurs crnogorske vlasti ocijenije pravednim i saglasnim “istorijskom biću” Crne Gore.

U ideologiji crnogorske vlasti važno mjesto imalo je pitanje Jugoslavije, odnosno, stav prema jugoslovenskoj političkoj krizi. Kao svoj politički ideal, crnogorska vlast je isticala očuvanje Jugoslavije i to Jugoslavije kao moderne federacije koju čine ravnopravni narodi. Na sve načine vlast je željela sebe

“svi ljudi koji žive u našoj domovini Srbi”, piše i u “*Zemljopisu Knjaževine Crne Gore*”, štampanom na Cetinju 1895. godine (str. 3).

¹⁷ Jedna od prvih optužbi da Titovi komunisti “prave” nove nacije od djelova srpskog naroda, pojavila se u četničkom listu “Sve za srpstvo”, 1944. godine. U članku “Komunističke teze o srpskom narodu”, između ostalog se kaže: “Komunisti su dobro znali da je nacionalno jedinstvo srpskog naroda njegova glavna snaga te su svim silama težili da ga rascjepkaju, stvore što više suprotnosti između srpskih pokrajina pa čak i gradova. Tako je došlo do toga da komunisti tvrde da postoji srpski, crnogorski, bosanski, i “makedonski” narod; a u nekim njihovim štampanim stvarima i narod Sandžaka, kao i narod Kosova i Metohije.” (Sve za srpstvo, br. 4, 15. 02. 1944); Poznati srpski istoričar Vasa Čubrilović kaže da je za crnogorsku naciju prvi put čuo 1936. godine, za vrijeme ljetovanja na Durmitoru. “Ja se i danas sećam da je to bila senzacija na planini”, navodi Čubrilović. (Vidjeti: *Prošlost Crne Gore kao predmet naučnog istraživanja i obrade*, Titograd, 1987, 516); Vodeći komunistički ideolog, Milovan Đilas, u “Borbi” je 1945. “zvanično” definisao problem crnogorske nacije, tvrdeći da “Crnogorci, nesumnjivo, pripadaju srpskoj grani južnoslovenskih plemena” (M. Đilas, *Članci*, Beograd, 1947, 219).

¹⁸ O ideološkom korespondiranju ovakvih stavova sa državnom ideologijom u Crnoj Gori 19. vijeka svjedoče mnogi izvori. Primjera radi, u zvaničnom “*Glasu Crnogorca*” navodi se da Crna Gora ima jedan cilj – slobodu srpstva, i da se ona na tom putu “nikad neće umoriti ni zastati” (br. 30, 02. 08. 1875). Ističe se i da “Crna Gora od vazda ima značaj zvijezde prethodnice opšte slobode naroda našega” (“*Glas Crnogorca*”, br. 1, 03. 01. 1876). Ratovi Crne Gore, ratovi su za oslobođenje pokorenih djelova srpskog naroda (“*Glas Crnogorca*”, br. 5, 29. 01. 1877). I u proglasu Odbora za proslavu dvovjekovne vlade dinastije Petrović-Njegoš kaže se: “Slava Crne Gore – to je slava cijelog srpskog naroda, jer Crna Gora na prvom mjestu pripada Srpstvu, i sve njene žrtve za Srpstvo su prinisene.” (“*Grlica*”, 1897, 67)

predstaviti kao najdosljednijeg borca za takvu Jugoslaviju, vezujući sudbinu Crne Gore za očuvanje tako zamišljene Jugoslavije. Jugoslavija je predstavljena i kao idealna zajednica, proistekla iz “vjekovne težnje” srpskog, odnosno, crnogorskog naroda, za koju se Crna Gora, zajedno sa Srbijom, i te kako žrtvovala. Nošeni tim idealizmom i dobrim namjerama, Crnogorci su, kako je čak ustvrdio tadašnji predsjednik crnogorske Vlade, više za tu Jugoslaviju dali, nego što su od nje dobili. No, i pored toga, oni opet žele da žive u Jugoslaviji, što je, valjda, trebalo da bude dokaz njihove nevjerovatne nacionalne širokogrudosti. Crnogorci, eto, više žele da drugima bude dobro, nego što gledaju na svoju korist.

U objašnjavanju uzroka jugoslovenske krize, ideološka polazišta crnogorske vlasti nijesu bila nimalo originalna niti nova, budući su se zasnivala na poznatoj istorijskoj matrici, nastaloj još u vrijeme prve Jugoslavije. Za sve su, naravno, bili krivi Hrvati i njihov separatizam. Zbog tih separatističkih namjera, Hrvati su stalno potajno radili na rušenju i podrivanju Jugoslavije, a time i protiv Srba koji su, kako se 1991. godine pisalo, dali svoju krv za Jugoslaviju i ugradili svoje kosti u njene temelje. Navodno je jedini cilj Hrvata bio da Jugoslaviju iskoriste, a zatim da je rasture. Upravo ovakva “istorijska” objašnjenja o karakteru i namjerama Hrvata, kada je o Jugoslaviji riječ, dominirala su na stranicama “Pobjede” 1991. godine. Ovog puta Hrvate je trebalo preduhitriti i ne dopustiti im da sruše državu u koju su Srbi, odnosno Crnogorci, ugradili svoje kosti.

Na stranicama “Pobjede” Hrvati nijesu samo označavani kao rušitelji Jugoslavije, već i kao najveći neprijatelji srpskog naroda nad kojim su tokom Drugog svjetskog rata izvršili genocid. Hrvati su u ideološkim shemama crnogorske vlasti genocidan narod, narod bez istorijske časti i veličine, fašisoidnog i prozelitskog karaktera. To je narod koji prema Srbima (pravoslavicima) gaji iskonsku mržnju, i koji zbog svoje istorijske inferiornosti u odnosu na Srbe, ima kompleks niže vrijednosti.¹⁹ Sve to znači da bi u nekoj nezavisnoj hrvatskoj državi, Hrvatskoj izvan Jugoslavije, Srbi bili izloženi genocidu ili, u najmanju ruku, unijaćenju. Ovakvo tretiranje istorijske uloge i karaktera Hrvata, nije bilo novijeg datuma. Slične ocjene o Hrvatima javile su se u vrijeme prvih većih političkih kriza u prvoj Jugoslaviji, a posebno su bile prisutne kasnih tridesetih, kada je kriza u državi dostigla vrhunac. I tada se Hrvatima prebacivalo da su narod nezahvalan, da ih u njihovom djelovanju vodi mržnja prema Srbima i Jugoslaviji, da su narod minornog istorijskog formata i da su

¹⁹ Kako piše istoričar Lj. Dimić, i kod Hrvata je, pod uticajem određenih propagandnih stereotipa, još od ulaska u Jugoslaviju 1918. godine postojala predstava o “divljačkoj Srbiji”, “primitivnim Srbima”, o Srbima kao o “šizmaticima”, i o srpskom “bizantizmu” (Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Beograd, 1998, 29). Takve šovenske predstave, naravno, bile su prisutne i tokom 19. vijeka, i posebno su dolazile do izražaja u vrijeme političkih kriza i konfrontacija (Vidjeti: V. Krestić, *Istorija Srba u Hrvatskoj i Slavoniji 1848–1914*, Beograd, 1992). Istoričar Đ. Stanković je u radu *Egzodus Srba “Zlatne doline”* izvanredno prikazao taj fenomen hrvatskog šovinizma (Đ. Stanković, *Izazov nove istorije*, Beograd, 1992, 21–93).

zajedničku državu sebično iskoristili.²⁰ Ovo antihrvatsko raspoloženje svoj vrhunac je dostiglo tokom Drugog svjetskog rata kada je ustaška vlast započela plansku likvidaciju srpskog naroda u tzv. NDH. U to vrijeme poznati pjesnik i diplomata, Jovan Dučić, napisao je nekoliko brošura u kojima se pozabavio istorijskim karakterom Hrvata. Na jednoj od tih brošura kao moto je navedena konstatacija da su Hrvati poznat narod ne zato što se ničega ne boje, već zato što se ničega ne stide. Dučić je, takođe, smatrao da su Hrvati narod “sa malom istorijom, sitnom idejom o životu, sa strahom od krupnih ideala i velikih poduhvata”, da su u Prvom svjetskom ratu bili “najkrvoločniji na Drini i Ceru, na frontu, a naročito po srpskim selima”, i da su sve uradili da Jugoslaviju razore.²¹ Uprkos tome, veli Dučić, “i poslednju kap svoje krvi bio je gotov da narod i kralj Aleksandar onda dadnu za hrvatski narod, koji je samo tuđe vladare verno služio (čak i na frontu protiv Srba) i samo tuđu tiraniju zvao autonomijom, i samo uzimao najgore moralne primere od onih koji su ga u Habsburškoj monarhiji smatrali poslednjim narodićem”.²² Tokom 1991. godine u “Pobjedi” su gotovo na isti način pisali o Hrvatima. Kada je riječ o razlozima zbog kojih je tadašnja crnogorska vlast potencirala ovakve predstave i stavove o Hrvatima, onda treba reći da je to rađeno da bi se kod građana Crne Gore učvrstilo uvjerenje o genocidnom karakteru Hrvata, tj. o takvom karakteru njihove novoizabrane (Tuđmanove) vlasti. Brojnim komentarima i čestim feljtonističkim napisima o nesporno velikim ustaškim zločinima tokom Drugog svjetskog rata, smišljeno se doprinosilo jačanju svijesti o kontinuitetu hrvatske mržnje i genocidnom karakteru hrvatskog naroda. Gotovo se izvodila “istorijska” shema po kojoj je vjekovna težnja Hrvata bila da unište Srbe, tako da je njihova mržnja već postala dio genske strukture i njihovo atavističko svojstvo. Kada takvu ideološku predstavu situiramo u tadašnji politički kontekst, onda postaje jasna njena poruka – ako “hrvatske” Srbe ostavimo u gra-

²⁰ U brošuri “Srpsko-hrvatski spor”, objavljenoj prvi put 1938. godine, dr Ž. Milosavljević obrazlaže tezu o istorijskoj inferiornosti Hrvata, navodeći da “jedan narodić, kao što je hrvatski, nije nikad mogao u istoriji igrati neku ulogu pored srpskog i bugarskog naroda” (str. 8). Dr Milosavljević takođe navodi dokaze za vazdašnju mržnju koju su Hrvati zbog toga osjećali prema Srbima: “Uspeh Srbije u balkanskim ratovima dovodio ih je do besa. Oglas rata Srbiji 1914. god. od strane Austro-Ugarske izazvao je divlje oduševljenje kod Hrvata! Poklič “Srbe o vrbe!” Hrvatski pukovi pokazali su se u Srbiji, kao janičari, najkrvoločniji.” (15) U drugoj brošuri, pod nazivom “Neimari Jugoslavije” (Beograd, 1939) dr Milosavljević objašnjava odnos Hrvata prema Jugoslaviji i njihovu ulogu u njenom stvaranju. Između ostalog, u ovoj brošuri navodi se da su se Srbi “borili za slobodu svojih podjarmljenih sunarodnika, a Hrvati pomagali nova tuđinska zavojevanja i uništavanje svega srpskog i proširivanja tuđeg gospodstva i nad slobodnim Srbima” (str. 32). A o držanju Srba prema Hrvatima, kaže se sljedeće: “Iako smo Hrvate kao austro-maddarske vojnike pobedili, mi se pred njima nismo prsili kao pobednici. Mi smo ih uzeli u zaštitu kod naših moćnih saveznika od pravedne odmazde. Oni ne samo da nisu plaćali reparacije, nego su u zajedničkoj državi uživali ratnu odštetu datu Srbiji.” (str. 32)

²¹ Citati uzeti iz knjige J. Dučića “*Verujem u Boga i u srpstvo*” (Beograd, 1996), u kojoj su saкупljeni njegovi politički članci, objavljeni u SAD od 1941. do 1943. (str. 37, 38, 133)

²² *Isto*, str. 130; O ovoj problematici takođe vidjeti: B. Bogić, *Demokratija, fašizam i hrvatsko pitanje*, Beograd, 1935; L. Marković, *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje*, Beograd, 1935; D. Ljotić, *Osnovi savremene Jugoslavije* (predavanje održano u Beogradu 1935), Odabrana dela, knj. 1, Minhén, 1981, 84–88.

nicama neke nove nezavisne države Hrvatske, prijeti im genocid. Zbog toga je potrebno da ovi Srbi ostanu u Jugoslaviji, zajedno sa Srbijom i Crnom Gorom. Naravno, i oni i njihove "istorijske" teritorije koje, prema tadašnjim administrativnim granicama, čine dio Hrvatske. U tome je bila suština nastojanja da ovaj "ugroženi" dio srpskog naroda ostane u Jugoslaviji. Borba Srbije i Crne Gore za Jugoslaviju, time je dobijala i karakter borbe za zaštitu "ugrožene braće". U takvom kontekstu bilo je prilično jednostavno sopstvena politička nastojanja prikazati ispravnim, a rat koji crnogorski režim zagovara i potpomaže, pravednim i opravdanim. To je ona "plemenita" borba za odbranu ili oslobođenje "braće", koju su Crnogorci toliko slavili tokom 19. vijeka. Uvjerenje da se bore za slobodu nekoga ko je ugrožen, a njima blizak, činilo ih je ponosnim i stvaralo im lažnu predstavu o sopstvenoj snazi. Crnogorska vlast je upravo zahvaljujući takvom duhovnom i psihološkom profilu Crnogoraca, pridobila veliki dio građana. Svi oni koji nijesu podržavali ovakve ciljeve crnogorske vlasti i borbu kninskih ili slavonskih Srba protiv "ustaške vlasti", bili su, prema mjerilima te svijesti, nacionalni izdajnici. "Zar ćemo pustiti da ih ustaše kolju kao jagnjad?", bio je jedan od "Pobjedinih" naslova. S druge strane, svako ko je podržavao suverenu Crnu Goru, a ne "novu" Jugoslaviju, i svako ko je bio protiv rata koji je izbio u Hrvatskoj, smatran je za direktnog ili indirektnog pristalicu genocida nad "zapadnim" Srbima. Na osnovu ovakve ideološke matrice, taj rat je bio pravedan i neophodan. Ljudi koji su tada podržavali i ovu vlast i ovaj rat, činili su to uglavnom iz uvjerenja da je u pitanju pravedna stvar, i da učestvovanjem u njemu, ili podrškom hrvatskim Srbima, ispunjavaju najsvetiju nacionalnu obavezu. U ratu za tobožnje "nacionalne ciljeve", kaže Ivan Čolović, "vojna pobjeda nije jedna od vrednih stvari, već ona najvrednija: ona je uslov opstanka nacije, ona je odgovor na opasnost koja pretila životu naroda. Da bi se uklonila takva opasnost, sva sredstva su dozvoljena. Sveta dužnost hrabrih vojnika je da tuku, gone i ubijaju sve one koji nas ugrožavaju."²³ Čitaoci "Pobjede", razumije se, nijesu čitali Čolovića, ali su znali što o tome kaže Njegoš: "Zlo činiti, ko se od zla brani, tu zločinstva nije nikakvoga".²⁴ To je njima bilo dovoljno za opredjeljivanje.

Ideološka teza – da se Crnogorci bore za "spas i slobodu svoje braće", i da je crnogorska vlast svoje političke ciljeve usaglasila sa opštim nacionalnim interesima, znatno je doprinijela afirmaciji vladajuće partije i širenju kruga njenih pristalica. Bila je to još jedna njena ideološka teza koja je korespondirala sa istorijskom sviješću Crnogoraca i sa njihovim nacionalnim identitetom u cjelini. Još od 19. vijeka kod Crnogoraca je prisutno uvjerenje da obavljaju "veliku misiju" na Balkanu, oslobađajući one djelove srpskog naroda koji se nalaze pod Turcima.²⁵ Uz to, oni vjeruju da njima, kao najboljim Srbima, pri-

²³ I. Čolović, *Bordel ratnika*, Beograd, 1994, 97; Čolović takođe kaže da ovakvi ratovi pružaju priliku potomcima da se identifikuju sa precima, i da dožive trenutak "epifanije mitskih junaka".

²⁴ P. P. Njegoš, *Šćepan Mali*, Beograd, 1967, 182.

²⁵ Ž. M. Andrijašević, *Dva mta istorijske svijesti Crnogoraca u 19. vijeku*, "Ovdje", br. 337–339, 1997, 145.

pada dužnost da “osvete Kosovo” i “obnove Carstvo”.²⁶ To su obilježja njihove svijesti koja su bila u određenoj formi veoma prisutna i na kraju 20. vijeka. Zanimljivo da je pored uočljive sličnosti između ideološke osnove političkih ciljeva crnogorske vlasti 19. i crnogorske vlasti s kraja 20. vijeka, postojala i sličnost u načinu pisanja o položaju “ugrožene braće”. Godine 1991. “Pobjeda” je dramatično izvještavala o ugroženosti Srba u Hrvatskoj, o nepravdama koje im se čine, o teroru hrvatskih vlasti i o uništenju koje im se sprema. A sedamdesetih godina 19. vijeka zvanični crnogorski list na isti način piše o Srbima, ali u Turskoj. “Pogledajmo na jadno stanje naše tužne braće u turskijem sindžirima. Živo srce puca nam u grudima.”, piše u listu “Crnogorac” 1871. godine.²⁷ Nekoliko mjeseci kasnije, saopštava se slična ocjena: “Stanje u kojem se i danas nalazi naš narod, ne može se više izdržati, nije za život. Svijeca života našega mora će se skoro utuliti, mi moramo novu užditi.”²⁸ Zabrinjavajući glasovi stizali su tada na Cetinje i iz Hercegovine: “Evo vam opet dolazim sa žalosnijem vijestima iz naše tužne Hercegovine. Zulumi su sve češći i sve žešći. Dokle će ovo trajati to Bog sveti zna, ama je već dogrdilo.”²⁹ Slično intonirani izvještaji objavljeni su, gotovo, iz broja u broj: “Iz Bosne i Hercegovine stižu nam neprestano žalosne vijesti, ali novosti više ne. Što se danas događa u tijem nesretnijem zemljama našijem, to se do danas u minulijem vjekovima nebrojeno puta ponavljalo. Ista nasilja, ista ubistva, ista oti-manja, isto upropašćavanje naroda i njegova imanja. I narod je naš već ponižen tamo do skota i doveden do prosjačkog štapa...” Sa Cetinja je, povodom ovakvog stanja Srba u Bosni i Hercegovini poručivano: “Ne, ne pomažu više protesti! Valja konačno pregnuti, da se ona braća naša izbavljaju i izbave ispod turskoga jarma, a za taj jedini i posljednji korak valja svu snagu našu narodnu da pokrenemo i udružimo...”³⁰ Jednako dramatičan izvještaj o turskim zločinima, pod naslovom “Užas u Zeti”, objavljen je i na prvoj strani “Glasa Crnogorca”: “Naša stara srpska Zeta procviljela je danas kao ikada. Sa novijeh garišta diže se još dim, jauk nevinijeh, koji su isprebijani, čuje se iz tavnica, a pravoslavne crkve s grozom čekaju razuzdani juriš podivljanijeh otpadnika hrišćanstva - zetskijeh Turaka. Još nikada nijesmo imali žalostnijeh,

²⁶ Na ovakav profil svijesti Crnogoraca u 19. vijeku, ilustrativno ukazuju i neki citati iz tadašnje crnogorske štampe. U listu “Crnogorac” (br. 14, 24. 04. 1871) navodi se da “Crna Gora od kako je uvijek se borila za slobodu srpsku”. U “Glasu Crnogorca” iz 1873 (br. 16, 04. 08.) navodi se da će Crna Gora “moći odgovoriti pouzdanju i očekivanju naroda srpskoga. Daj Bože što prije!” Drugom prilikom, kaže se da “požrtvovanje svoje za ideju narodnu, za oslobođenje i ujedinjenje narodno, Crna je Gora kroz tolike mučne vjekove krvavo zasljedila” (“Glas Crnogorca”, br. 31, 17. 12. 1873). U “Glasu Crnogorca” (br. 1, 05. 01. 1874) kaže se: “Iz zadatka Crne Gore, koji je ona u prvo doba imala, naime da samo odbrani i sačuva slobodu srpsku, kad se po propasti države povukla u njezine tvrde granice, razviše vrijeme i potreba drugi mnogo veći i važniji zadatak. A taj je, da zajedno sa ukupnom snagom naroda, koja se međutijem na sve strane znatno oporavila, pregnu za oslobođenje još podjarmljenih udova tijela naroda, da radi na ujedinjenju narodnom.”

²⁷ “Crnogorac”, br. 14, 24. 04. 1871.

²⁸ “Crnogorac”, br. 22, 19. 06. 1871.

²⁹ “Crnogorac”, br. 24, 03. 07. 1871.

³⁰ “Crnogorac”, br. 10, 11. 03. 1872.

užasnijeh glasova iz srpskijeh zemalja pod Turskom, nego što su ovi, koji nam sada stigoše iz Zete. Stari fanatizam turski probudio se osnažen, i pojavio se u potpunoj slici svoga divljaštva.”³¹ Ovakvi izvještaji redovno su objavljivani sve do izbijanja rata 1876. godine. Onaj ko ih je do tada čitao, nije sumnjao u pravednost i svrsishodnost rata koji je knjaz Nikola na Vidovdan 1876. objavio Turskoj.³² Zvanično, bio je to rat za oslobođenje pokorenih djelova srpskog naroda od turske vlasti, a faktički – rat za teritorijalno proširenje Crne Gore. Tadašnja ideologija dala je ovom ratu obilježje plemenite nacionalne misije, iako se radilo o borbi za nove teritorije.³³

Sve navedeno svjedoči da je crnogorska vlast 1991. godine, kada je o položaju Srba u Hrvatskoj riječ, koristila jedan istorijski asocijativan i psihološki djelotvoran ideološki šablon. Naravno, u svemu tome nevažno je bilo što Srbi u odnosu na Hrvate, nijesu isto što i Srbi u odnosu na Turke vijek ranije. Niti su 1991. Srbi u Hrvatskoj bili raja, niti su Hrvati raspolagali silom kojom su nekada raspolagali Turci. Ipak su JNA i Srbija snažno bile uz “hrvatske” Srbe, tako da se za njih ne bi moglo reći da su, poput njihovih sunarodnika iz 19. vijeka bili bespomoćni i nezaštićeni. No, uprkos svim ovim činjenicama, snažno ukorijenjeni epski kliše, dominantno je uticao na svijest ljudi i na njihovo gledanje na stvari. Na tom epskom šablonu temeljio se dijelom i nacionalizam koji je te 1991. godine dostizao svoj vrhunac. Zbog svega toga, iluzorno je i bilo očekivati da ljudi koji stvarnost uvijek posmatraju kroz prizmu istorije, tj. prošlog, i koji u nacionalizmu imaju svoju pokretačku snagu, stvari promišljaju racionalno. Nacionalizam i nije racionalan sentiment, i on, kako je to rekao Erik Hobsbaum, “zahtijeva suviše mnogo vjerovanja u ono što očigledno nije tako”.³⁴

Pored ovih obilježja, ideologija crnogorske vlasti imala je za cilj da politički i moralno diskredituje svoje najvažnije protivnike. Politički, da ih prikaže pobornicima nerealne i istorijski prevaziđene koncepcije, i moralno, da ih prikaže nacionalnim izdajnicima i kreaturama naših “spoljnih neprijatelja”. Kada se znaju osnovni pravci ideologije i glavni politički ciljevi tadašnje crnogorske vlasti, onda je sasvim jasno da su njeni glavni protivnici bili pobornici tzv. “crnogorske opcije”. U pitanju je bila politička grupacija koja je svojim djelovanjem i proklamovanim principima udarala u sam temelj političke koncepcije crnogorske vlasti, budući da su njeni ciljevi bili dijametralno suprotni ideji “nove” Jugoslavije i ideji nacionalnog jedinstva “srpskih zemalja”. Ova grupacija je svojim djelovanjem narušavala i “idiličnu” istorijsku predstavu o Crnoj Gori, po kojoj je ona odvajkada bila “srpska zemlja” koja se borila za

³¹ “Glas Crnogorca”, br. 9, 16.06.1873.

³² Analizu ideološkog značenja ratnog proglasa knjaza Nikole iz 1876. godine, dali smo u radu: “Osnovni pravci nacionalne ideologije Nikole I Petrovića Njegoša (1860–1878)”, *Istorijski zapisi*, 1, 1997, 55–66.

³³ O toj osnovi ideološke misli u Crnoj Gori 19. vijeka, vidjeti: Ž. M. Andrijašević, *Ideološko-političko značenje pjesme “Onamo, onamo”, “Stvaranje”*, 1–5, 1997, 173–180; Ž. M. Andrijašević, *O ciljevima državne politike Knjaževine Crne Gore (1852–1878)*, *Istorijski zapisi*, 3, 1997, 171–183.

³⁴ E. Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780*, Beograd, 1996, 19.

interese srpstva. Zbog toga je zadatak ideologije crnogorske vlasti bio da ove protivnike, koji “remete” nacionalističku idilu u Crnoj Gori, diskredituje i politički uništi. Polazeći od takvog cilja, crnogorska vlast je ovaj dio opozicije (dakle, samo tzv. “procrnogorske” stranke, a ne i tzv. “srpske stranke”), najprije konfrontirala s Istorijom. Stvarano je uvjerenje da su oni grupacija koja nema utemeljenje u duhovnom i istorijskom biću Crne Gore, da su zagovornici ideja koje iz tog bića ne proističu niti sa njime korespondiraju, i da su odrođeni dio Crne Gore. Jednostavno, prikazivani su kao onaj nejunački, otpadnički, idejno degenerisani dio Crne Gore, kao necrnogorski dio crnogorskog naroda. Optuživani su zbog negiranja “srpskog korijena” Crnogoraca, zbog narušavanja duhovnog jedinstva “srpskog prostora”, za čiji je dio i Crna Gora smatrana, zbog “nejunačkog i izdajničkog” držanja prema našim neprijateljima... U svemu tome, posebno je crnogorskoj vlasti smetalo njihovo negiranje srpstva, jer su time narušavali istorijsku osnovu nove političke integracije jugoslovenskog prostora.

Crnogorsko društvo, pod uticajem epske svijesti naučeno da se svi političari dijele na Obiliće i Brankoviće, brzo je razvrstalo tadašnju političku scenu prema svom istoričnom šablonu, dajući vladajućoj partiji mjesto koje pripada nasljednicima Miloša Obilića. Znajući za crnogorsku naklonost prema obilićevskoj hrabrosti, čelni ljudi režima su svojim držanjem i činjenjem svjesno insistirali na toj sličnosti. Tako je visoki funkcioner vladajuće partije (Branko Kostić) obilićevski odgovorio predstavniku SAD, opominjući ga da se neprikladno ponaša i da mu nije jasno da sa “slavnim i prkosnim” narodom ima posla. Podsjetio ga je i na to da naš narod nikada (!) neće pristati na diktate “svjetskih moćnika”, kao i da je naš narod spreman i da jede korijenje, samo da očuva svoju nezavisnost. Ovo je tipičan primjer kako Istorija utiče na političko mišljenje. Zar na sličan način vladika Vasilije (18. vijek) nije odgovorio bosanskom veziru? Zar na sličan način nije u “Gorskom vijencu” vladika Danilo otpisao Selim-paši, a mnogo kasnije i knjaz Danilo Omer-paši? Vladika Vasilije je napomenuo veziru da se on ne boji njegovog koca ni konopca, i da će ga junački čekati na svojoj zemlji. Vladika Danilo je podsjetio Selim-pašu da je tvrd orah “voćka čudnovata”, da ne treba carstvo neljudima i da onome kome zakon leži u topuzu, tragovi “smrde nečovještvom”. Knjaz Danilo je bio najkonkretniji. On je Omer-paši poslao pismo, a u pismu metak i kratku poruku: “Poturice Omer-pašo, fišek ti je odgovor!” Eto sa kojim bi se sve istorijskim ličnostima morao konfrontirati Branko Kostić da je ambasadoru moćne Amerike odgovorio drugačije. A konfrontacija s njima, konfrontacija je i sa ljudima čija je svijest na ovakvom doživljaju prošlog u dobroj mjeri i zasnovana. Upravo je zbog toga crnogorsko bavljenje politikom značajno određeno Istorijom, i zbog toga crnogorski političari uglavnom imaju strah od istorije i njenog “pravednog suda”.

Pored ideoloških konstrukcija koje su ukazivale na konfrontiranost opozicionih stranaka i naroda za čiju se naklonost bore, “procrnogorske” stranke su optuživane zbog dobrih odnosa sa nepravoslavnim narodima u Crnoj Gori i tolerantnog odnosa prema ostalim jugoslovenskim (nesrpskim) narodima. Čak je naglašavano da njih, pored “grupice crnogorskih izroda”, ponajviše i podr-

žavaju nepravoslavci u Crnoj Gori. Za crnogorsku vlast, za jednu nacionalističku vlast, to je bio krunski dokaz da je ovaj dio opozicije izdajnički. Jedna novinarka “Pobjede” je čak pisala da je ovaj dio opozicije osvojio vlast u jednoj opštini zahvaljujući glasovima nikog drugog do, zamislite, manjinskih (nepravoslavnih) naroda! Pa onda – tvrdnja da je ovaj dio opozicije u vezi sa Katoličkom crkvom u Crnoj Gori, da se okupljaju po katedralama... Posebno su, na primjer, liberali optuživani zbog navodnog paktiranja s katolicima i veza s Hrvatskom. U svijesti ljudi to je odmah izazivalo neugodne istorijske asocijacije – liberali su ustaše, a ustaše, tj. Hrvati, naši su najveći neprijatelji. I zato oni koji podržavaju liberale, posredno podržavaju i “ustaše”, tj. novu hrvatsku vlast.

Nacionalistički karakter ideologije crnogorske vlasti uočava se i na konkretnom odnosu prema svim nepravoslavnim narodima u Crnoj Gori i van nje. Pored već poznatih teza o genocidnom karakteru Hrvata, podaničkom mentalitetu Slovenaca ili fundamentalističkim snovima sandžačkih i bosanskih muslimana, svi su oni uglavnom predstavljani kao narodi koji sniju zavjere, kao narodi bez istorije i kao narodi nepostojanih moralnih svojstava. I inovjerci u Crnoj Gori nijesu bolje tretirani. Brojnim tekstovima u “Pobjedi” vrijeđani su, provocirani ili ismijavani Muslimani, Hrvati i, nešto manje, Albanci. Imamo tako primjera gdje se navodi da Crnu Goru sramote “poturice i slična nekrst”, gdje se navodi da su ovi narodi u dosluhu sa našim neprijateljima (Zapadom, Teheranom, Vatikanom), gdje se optužuju za manjak patriotizma. Sugerisano je da se Mi na njih ne možemo osloniti, da nikada nijesu bili iskreni prema nama, da “sanjaju zavjere”, podržavaju neprijatelje i izdajnike Crne Gore (tzv. reformistički blok). Podsjetimo samo na provokativne tekstove o “autokefalnosti džamije”, o autokefalnosti rimokatoličke crkve, o srpskom porijeklu Hrvata iz Boke, srpskom porijeklu Muslimana, slabom karakteru “prevjernika”... Koristeći različite novinske forme – od tobožnjih pisama čitalaca (koja su uglavnom pisala dvojica novinara “Pobjede”, jedan ostrašćeni pjesnik i jedan lokalni novinar), do udarnih komentara, “Pobjeda” je doprinosila stvaranju duha “Badnje večeri” u Crnoj Gori. Time se u značajnoj mjeri afirmisala ne samo misao o etnički čistoj Crnoj Gori, već i za ovaj prostor veoma opasno političko uvjerenje da je jednonacionalna država – najidealnija država. Takva “Pobjedina” “proizvodnja” nacionalne netrpeljivosti i straha, odnosno osjećanja ugroženosti kod svih koji pored “crnogorskog imena” nemaju i “srpsko prezime”, nesumnjivi je dokaz nacionalističkog karaktera ideologije ove vlasti, i same vlasti.

Pored stvaranja poželjnih uvjerenja i poželjne slike stvarnosti, zvanična ideološka matrica uticala je da crnogorska vlast bude doživljavana kao spasonosna za Crnu Goru. Potencirano je njeno opredjeljenje za reforme, njena namjera da uvede red, njena pravdoljubivost i humanost (“čovjek na prvom mjestu”). Održavala se i veoma korisna predstava o skromnosti, poštenju i principijelnosti čelnih ljudi ove vlasti, o njihovoj neposrednoj prirodi, stalnoj vezi s narodom, o njihovom patriotizmu, pravom crnogorskom duhu i otpornosti na sve pritiske i ucjene. Crnogorci su 1991. godine ubjeđivani da imaju vlast koja je i čojaska i junačka, i njegoševska. Kada se stvori slika o ovakvom karakteru

tadašnje crnogorske vlasti, onda nije lako biti protiv nje, a da to ne bude shvaćeno kao konfrontiranje s vrijednostima koje ona navodno personifikuje. Ovom besporočnom moralnom profilu ljudi koji čine crnogorsku vlast dodajmo i predstavu o harmoniji koja postoji između njihovih političkih ciljeva i Istorije, pa će postati jasno kako je tadašnji režim mogao da manipuliše i gospodari sviješću crnogorskog društva.

Ideologija crnogorske vlasti je svojom semantikom snažno uticala i na podsticanje jedne iracionalne i po mnogo čemu arhaične društvene svijesti. Različitim sadržajima podsticana je isključivost, radikalizam i nacionalni romantizam, crno-bijelo promišljanje stvarnosti, populistički duh i duhovni primitivizam, a povlađivano je najnižim strastima i ostrakističkim glasovima gomile. Ono anticivilizacijsko je često predstavljano kao tradicionalno, a racionalno kao neistorijsko. Tolerancija je smatrana za izdaju nacionalne stvari, a sklonost ka kompromisima kao znak defetizma. Afirmisano je nasilje kao najprimjerenije sredstvo ostvarivanja političkih ciljeva, i rat kao sveta dužnost i pravedno činjenje.³⁵ Rat je prikazivan kao stanje u kojemu se može ostvariti i najpotpunija veza sa “slavnom prošlošću”, tj. identifikacija sa precima i “slavnom istorijom”. Izjavi jednog pjesnika, da je pogibija u ratu, u stvari, povratak u “Gorski vijenac”, dato je značajno mjesto u “Pobjedi”.³⁶ Dakle, samo u ratu možete ući u “Gorski vijenac”, i samo zahvaljujući ratu i pogibiji u njemu možete i ostati. U svojim pjesničkim djelima to potvrđuje i Njegoš: “Voskresenja ne biva bez smrti”, “Voskresenjem smrt si porazio”, “Blago meni, junačka svobodo,/ jutros si mi divno voskresnula/ iz grobovah našijeh đedovah”... To

³⁵ Sociolog Milan Popović je u knjizi “*Posle hladnog rata*” (Bar, 1996) izvanredno ukazao na neke političke procese karakteristične za jugoslovenski prostor početkom devedesetih godina. Popović, između ostalog, konstatuje da je “stari sistem” zamijenio novi, nacionalistički totalitarizam. U tim, novostvorenim nacionalističkim sistemima, kako kaže Popović, “nacija je sve, čovek ništa; “pravi Srbin” i “pravi Hrvat” stubovi poretka, građanin/pojedinac “izdajnik”; takozvani viši nacionalni i državni interesi bespogovorno opravdanje za brojne i teške povrede tek osvojenih sloboda i prava, ove slobode i prava zavera protiv države. Osim toga, sa novim, nacionalističkim kolektivizmom, počinje ponovo da se ukida i razlika između građanskog društva i političke države; država ponovo postaje neograničena i nekontrolisana sila i gospodar nad svim sferama društva (posebno nad privredom i masovnim medijima); stara ideološka i partijska država, sve više se zamenjuje novom, ali opet partikularnom, etničkom državom; realni interesi i politički pluralizam sve više se potiskuje etničkim i verskim antagonizmom; začetke nove i racionalno utemeljene vlasti sve češće derogira harizmarhija novih vođa” (str. 80–81).

³⁶ U studiji “*Pisanje smrti*” (Beograd, 1998) Dušan Reljić je napravio analizu uloge medija u nacionalističkim sukobima i uopšte uloge medija u “nacionalnom osvješćivanju”. On navodi tri opšte pretpostavke o ulozi medijske komunikacije u nacionalističkim sukobima: “1. Medijska komunikacija najbrže prevazilazi prostorne i vremenske granice u konstrukciji nacionalnih identiteta; 2. Medijska komunikacija je najsveobuhvatniji oblik konstrukcije nacionalnih identiteta; 3. U konfliktnim situacijama, merodavnu ulogu u masovnim medijima igraju povlašćena tumačenja kolektivnog sećanja i nacionalne istorije” (str. 39–41). Reljić takođe navodi da mediji po pravilu podstiču negativnu komunikacionu spiralu među etničkim grupama, i dodaje, da “jezik mržnje, koji tada počinje da dominira medijima, utiče utoliko više ukoliko je među stanovništvom dominantnija autoritarna vrednosna orijentacija” (str. 100–101). On ističe i da su političke i privredne elite, kao centri moći, kontroli takve medijske komunikacije, dok su novinari njeni operativci (str. 101). Upravo zato, on na početku studije kaže da su mnogobrojni novinari u ovim vremenima postali “ZLOČINCI ZA PISAČIM STOLOM” (str. 14).

je ona tragična konstanta crnogorske svijesti koja na kraju 20. vijeka tvori be-smisao i upućuje da uvijek ide ka nekom novom Skadru, našem istorijskom simbolu uzaludnog stradanja i promašene politike. U takvim okolnostima nacionalna patetika dosegla je neviđene visine, a nacionalni moral, u isto vrijeme, svoj najniži prag. Kao nikada ranije Crnogorci su isticali svoje čojstvo, a tako malo branili druge od sebe. Bili su ponosni i na svoje junaštvo, iako prave prilike ni dostojnog protivnika da pokažu junaštvo, nijesu imali. Mnogi od onih koji su “išli na Dubrovnik”, dali su dokaza da ne razlikuju nasilništvo od junaštva. Svima im je “Pobjeda” bila nacionalna čitanka. Iz te čitanke učili su se mržnji prema svim ideološkim i političkim neistomišljenicima, prema pripadnicima drugih naroda i nepravoslavicima. Nacionalizam, koji je kao posljedica karaktera ove vlasti i njene ideologije, vladao Crnom Gorom, značajno je kod ljudi umanjio racionalni pristup stvarnosti, dovodeći do zabrinjavajuće visoke masovne uobrazilje, do transa i opčinjenosti. Nacionalizam (tj. šovinizam kao njegova najčešća balkanska varijanta) dao je gomili beznačajnih ljudi na značaju, a onima koji su neki značaj već imali, maksimalno je taj značaj uvećao. Svaku racionalnost koja bi mogla narušiti taj njihov idealni areal, onu su odbacivali začuđujućom lakoćom. S druge strane, prihvatili su sve obmane i iracionalnosti kojima je obilovala njihova istorijska svijest, zato što je to išlo u prilog takvom njihovom osjećanju, opravdavalo ga i činilo racionalnim. Vjerovalo se u svjetsku zavjeru, genetsku mržnju, zločinačke sklonosti drugih, našu istorijsku veličinu, tajna oružja koja imamo i koja smo sposobni izmisliti, tajne planove, “pobjednički duh”...³⁷ U razne besmislice i neozbiljnosti vjerovali su jednako univerzitetski profesori i polupismeni radnici, a želja da budu u saglasju sa tim svojim nacionalnim identitetom brisala je sve razlike u njihovom promišljanju stvarnosti. Nije zato ništa neobično što su na stranicama “Pobjede” akademici zajedno sa “običnim građanima” podržavali političke nebuloze, a doktori istorijskih nauka pisali o “svjetskim zavjerama”.³⁸

³⁷ Dušan Kecmanović je u knjizi “*Masovna psihologija nacionalizma*” (Beograd, 1995, 73–91) obradio osnovne karakteristike nacionalističke ideologije, konstatujući da ovu ideologiju karakteriše: pojednostavljivanje, dihotomizacija (manihejska podjela svijeta), rigidnost, demarkacije, uniformnost, degradacija racionalnog, populizam, antiindividualizam, moralizam, tradicionalizam, otkrivanje smisla postojanja, biologizam, ekstremizam. Tematsku strukturu nacionalističkih ideologija čine tema oštećenosti, tema ugroženosti, tema krivca za sve, tema zavjere, tema ideološkog alarma, tema etničke superiornosti, tema osvete i odmazde, tema žrtve i žrtvovanja.

³⁸ Istoričar Zoran Lakić, redovni profesor Univerziteta i član CANU, pokazao je crnogorskoj javnosti, kako se jezik policijskih izvještaja može dovesti do najvišeg naučnog nivoa: “Jedinstvo i stabilnost zemlje od 80-tih godina ugrožavaju tajne strane službe, koje vršljaju po zemlji uzduž i poprijeko. Saznaje se i saopštava sa zvaničnog mjesta da se, na primjer, u godišnjem budžetu američke obavještajne službe angažuje 100-300 miliona dolara za destabilizaciju tadašnje Jugoslavije. U tajnim instrukcijama službe sigurnosti se upozorava na opasnost ako bi se saznalo – da nam obuku vode njemački instruktori za teroristička dejstva... Dotadašnji prikriveni destruktivni rad – sve više je obavljan javno. Nakon ujedinjenja Njemačke i raspada SSSR-a još otvorenije se radi protiv Jugoslavije... Znano je, takođe, kako su naoružavane snage separatizma i kojim putem je dopremano ogromno naoružanje. Najveći konvoji su stizali preko luka Split, Rijeka i Ploče. Neki konvoji su imali čak 60 kamiona. Zabilježeno je doturanje oružja preko Zagreba, kao dio njihove hitne 'humanitarne pomoći'. Dobrovoljci, u stvari plaćenici, dolazili su iz nekih evropskih zemalja, ali i iz Irana, Turske, Pakistana i Avganistana... Najzad

MONTENEGRIN IDEOLOGY IN THE 1991

Summary

The author of the paper claims that by using ideology, a political group bends the public will according to their political goals, creating followers and sympathizers. The ideology also affects the formation of a distinctive system of values on which basis people create their opinions and e value at the same time. The consequence of this "spiritual engineering" can make even the crime seems a noble venture, and the villain as a national hero, only if the crime is in the service of a desired political objective. However, an ideology not only can promote and create crime crimes, but it can also make the ordinary people support the crime, or that they do not perceive it as a negative phenomenon. On the other hand, any opposition to the crime that was "serving the nation" can be regarded as a national betrayal.

Keywords: ideology, political objectives, in particular value system.

Katolička crkva likuje, a njen 'Glas koncila' upozorava da je iluzorno raditi na obnovi bilo kakve Jugoslavije. I islamski fundamentalisti insistiraju da niko ne ometa razbijanje Jugoslavije." Z. Lakić, *Razbijanje ili raspad SFRJ*, 482–483.

Magdalena REKSC

Lod

TEORIJE O ETNOGENEZI CRNOGORACA I NJENA POLITIZACIJA

Razne teorije o poreklu Crnogoraca su konstruisane tako da podržavaju pragmatične političke i nacionalne interese; naučna istina pada u drugi plan. Patriotsko angažovani i mentalno izmanipulisani stručnjaci umesto objektivizma, šire nacionalni subjektivizam. U periodima etničkih konflikata indeks ovih naučnih falsifikacija se radikalno povećava.

Različite varijante etnogeneze Crnogoraca su bile korišćene u cilju borbe za nacionalne interese. Prva grupa teorija smatra da su Crnogorci Srbi, druga da su Hrvati, a treća da postoji originalni i poseban crnogorski etnos. Činjenica je da sve tri argumentacije nisu objektivne, jer su politički konstruisane. Nijedna od ovih hipoteza ne može se naučno argumentovati.

Ključne reči: etnogeneza, mit, nacionalni mitovi, nacionalni identitet, kolektivni identitet, nacionalizam.

Pojam nacija može biti interpretiran na dva načina: politički i etnički. U političkom modelu, koji je prvi nastao i koji se isto zove francuskim, zapadnim, građanskim ili *demos*, nacija je zajednica državljana, kao skup svih stanovnika jedne države. U tom smislu termin *nacija* može biti interpretiran kao sinonim države. Drugim rečima, radi se o pravno-političkoj grupi, koja ima zajedničku ideologiju građanstva. Krajem XVIII veka, kada je i skovana u Francuskoj, nacionalna ideologija počela da se širi kroz Evropu, te dolazi do formiranja većina evropskih nacija. Politička realnost centralne i istočne Evrope, gde su umesto nezavisnih država postojale multietničke imperije (Rusija, Pruska/Nemačka, Austro-Ugarska, Osmansko Carstvo) prisilila je rekombinaciju *demos* u *etnos*.¹ Na ovom prostoru taj koncept, nazivan takođe nemačkim, istočnim, kulturnim, romantičarskim, herderovskim, postao je opšteprihvaćen, uglavnom zbog nestašice država, institucija sa kojima su građani mogli da se identifikuju.

Etnički tip se bazira na različitim faktorima, koji utiču na stvaranje kolektivne svesti i najčešće prikazivani determinanti su: jezik, teritorija, istorija, religija, kultura, običaji i poreklo.² Uz ovo treba napomenuti da je u ovom trenutku nacija isto zamišljena zajednica – kako je to i utvrdio često citiran B.

¹ M. Hroch, Nowoczesny naród: oczywistość, konstrukcja, wymysł?, "Autoporteret", br. 3/2010, s. 6.

² B. Fowkes, Ethnicity and Ethnic Conflict in the Post-Communist World, New York 2002, s. 2; G. Jسدانى, The Necessary Nation, Princeton University Press 2001, s. 23–25.

Anderson³, mada su nacionalni romantičari predstavljali naciju kao veliku porodicu vezanu istom krvlju⁴, a to verovatno najbolje ilustruje nemački princip *Blut und Boden* (krv i zemlja).⁵

Na ovu temu postoji bogata literatura, a za potrebe ovog rada bitno je samo da se izdvoje dve interpretacije kategorije nacija. Kada se bavimo problemom etnogeneze važno je upamtiti da zajedničko poreklo postaje jedan od sastavnih delova svake etničke nacije. Međutim, teza autorke je da uglavnom u malim zajednicama, čiji je identitet ugrožen i koje stalno moraju da potvrđuju svoju odvojenost od druge zajednice, baš ovaj faktor ima veću vrednost.

Aktivisti nacionalnih pokreta su uvek raspravljali o faktorima za konstituisanje nacije kao nacionalne baštine, o čemu je pisao I. Čolović s posebnim naglaskom na jezik.⁶ Slično su predstavljani u diskursu i ostali sastavni delovi, gde svaki od njih dobija značenje nacionalne svetinje. Tada svaka negacija ove „nacionalne istine” postaje neoprostiv greh, svetogrđe, čak i bilo kakvo osporavanje ili diskusija ima sličan osećaj, zato što je suprotstavljavanje dogmata zabranjeno. Mnogobrojni stručnjaci smatraju nacionalnu ideologiju svetovnom religijom⁷, gde se sadržaj predstavlja kao „sveta” istina, u koju samo treba iskreno verovati. Um nije potreban, potrebna je samo vera, vera je nekritična. Ovi istraživači primećuju njihovu neobičnu snagu, koja generiše kolektivne slike, emocije, imaginacije, strahove, ponašanja. K. Luketić ističe da je to odličan mobilizator nacije, jer odbrana „svetosti” nacionalnog identiteta zvuči mnogo bolje nego braniti interes političke grupe, što je veoma često stajalo iza takvih poziva na „sveti” rat u ime nacije.⁸

U ovom radu autorka se koncentriše na poreklo – jedan od najvećih dogmata nacionalne religije u istočnoj, etničkoj interpretaciji koncepta. Kako je istaknuto, na ovaj način definisanim zajednicama potrebni su koreni, najbolje duboki i odgovarajući političkim interesima. Tim interesima služe se intelektualci i stručnjaci, za koje je patriotizam najveća vrednost. Dubravka Ugrešić u svojoj poznatoj knjizi „Kultura Laži” citira Dobricu Ćosića koji je tvrdio da je laž vid patriotizma. Takva argumentacija dekonstruira etničke norme na osnovu prepoznavanja realnosti kroz patriotsku kategorizaciju dobro/zlo. Laž je potpuno dobra ako je činjena u ime plemenitih ciljeva: interesa nacije i državnih razloga. Posebno je pitanje šta označavaju ovi eufemizmi, jer njihova interpretacija može da ima razne oblike i veoma često su, posebno na Balkanu,

³ B. Anderson, *Imagined Communities*, Verso, 1991, s. 6–7.

⁴ J. Bartyzel, *Pojęcie, geneza i próba systematyki głównych typów nacjonalizmu*, u B. Grot, ur., *Różne oblicza nacjonalizmów. Polityka-religia-etos*, Kraków, 2010, s. 29.

⁵ E. François, *Deutsche Erinnerungsorte*, vol. 3, München, 2009, s. 380–382; T. Parland, *The Extreme Nationalist Threat in Russia: The Growing Influence of Western Rightist Ideas*, Routledge, 2005, s. 86–87; K. Cordell, *Ethnicity and Democratisation in the New Europe*, Routledge, 1999, s. 22–23.

⁶ I. Čolović, *Dubina*, Beograd 2001, s. 177–181.

⁷ S. Petrović, *Srpska mitologija*, Niš, 2000, t.1, s. 16; A. Asman, *Rad na nacionanom pamćenju. Kratka istorija nemačke ideje obrazovanja*, Beograd, 2002, s.51; E. Dentile, *Religije politike. Između demokratije i totalitarizama*, Beograd, 2009, s. 37–38.

⁸ K. Luketić, *Prošlost je naša budućnost*, u I. Čolović ur., *Zid je mrtav, živeli zidovi. Pad Berlinskog zida i raspad Jugoslavije*, Beograd, 2009, s. 77.

bili inspirisani doktrinom nacionalizma. Jedan od klasika nacionalne ideologije – E. Renan je tvrdio da je u procesu stvaranja nacije neiskreno pokazivanje sopstvene prošlosti neophodno.⁹ Identitet mora da bude konstruiran na mitiziranim naracijama, te je npr. I. Berlin izjavio da je nacija zajednica, čiji su pripadnici pogrešno uvereni da imaju zajedničko poreklo.¹⁰

Kada je reč o etnogenezi Crnogoraca, ogromna većina autora širila je šarene patriotske basne, kao npr. poljski sociolog J. Chałasiński koji govori o „sveštenicima patriotizma”.¹¹ Sličnu perspektivu prikazuje Čolović, koji koristi pojam „hram nauke”.¹² U celoj istočnoj Evropi humanistika je pod pritiskom nacionalnih potreba proizvodila mitove. Posebna pažnja bila je posvećena množenju mitova nacionalne starine i nacionalne posebnosti po mišljenju: „stari dakle istinski, istinski jer je star, istinski dakle tačan”.¹³

Trivijalna je konstatacija da se u periodima etničkih konflikata indeks naučnih falsifikacija radikalno povećava. Onda produkcija mitskih konstrukcija postaje glavni zadatak vlasnika simbola – onih koji imaju po mišljenju P. Bourdiea simboličnu moć (*symbolic power*).¹⁴ To su uglavnom: političari, intelektualci, pisci, novinari, umetnici, i drugi koji formiraju umove i način mišljenja.

Međutim, treba naglasiti, da upotreba mita u istoriografiji nije novi proces i po stavu postmodernističke orijentacije ne postoji istorija bez mita. Danas se često prikazuje da je istorija samo slika prošlosti slikana danas, što znači da je prošlost projektovana iz današnje perspektive i današnjih, političkih interesa.¹⁵ Naivno verovanje da istorija nije interpretacija, nego nauka je napušteno. Prikazuje se da je istorija plastična a to sugerise da lako može biti rekonstruisana.¹⁶

Tako su isto konstruisane teorije o poreklu Crnogoraca, a njihov cilj je bila potvrda i podrška političkih programa, te je naučna istina padala u drugi plan. Ako prihvatimo viđenje Andersona da su nacije zamišljene zajednice, vidimo da se radi o imaginativnoj tvorevini, stvaranju kolektivnog uverenja u zajedničke korene, mada ne postoji nacija čak ni narod koji je etnički čist, etnička čistoća se ne može postići. To je klasična romantična utopija, jer je svaka zajednica tokom vekova osetila asimilacije, migracije, mešanje brakova, seobe. Takvo mišljenje ne odobrava nacionalna ideologija, jer tamo kao i u svakoj religiji, racionalizacija nije moguća. Prema mišljenju francuskog filo-

⁹ E. Renan, What is a Nation, u A. Zimmern, ur., Modern Political Doctrines, Oxford, 1939, s. 189.

¹⁰ K. M. Gauß, Umierający Europejczycy, Wołowiec, 2006, s. 190.

¹¹ J. Chałasiński, Kultura i naród, Warszawa, 1968, s. 73.

¹² I. Čolović, Dubina..., s. 177.

¹³ H. Samsonowicz, O „historii prawdziwej”. Mity, legendy i podania jako źródło historyczne, Gdańsk 1997, s. 31.

¹⁴ P. Bourdieu, Language and Symbolic Power Harvard University Press 1991, s. 23.

¹⁵ O. Marquard, Rozstanie z filozofią pierwszych zasad, Warszawa 1994, s. 83; O. Marquard, Szczęście w nieszczęściu, Warszawa, 2001, s. 93.

¹⁶ J. Topolski, Świat bez historii, Warszawa, 1976, s. 166.

zofa Luka Ferija religija je fenomen koji nije zasnovan na istorijskoj stvarnosti, nego na simboličnim pričama.¹⁷

Različite teorije o etnogenezi imaju navedene funkcije. Pre svega, „naučna” argumentacija o određenim korenima može biti upotrebljena kao „ubedljiv” dokaz postojanja odvojenog etnosa. Kako smo rekli, to je uglavnom trauma malih zajednica i mnogi intelektualci pokušavaju da reše taj problem, a to prekomerno često označava produkciju izmanipulisanih poluistina. D. Sokolović navodi mit o poreklu kao „osnovu na kojoj se gradi cjelokupan mit o etnicitetu”. Zato, po mišljenju ovog stručnjaka, takav stav stvara iluziju o postojanju „socijalne sudbine čovjeka određene genetskim kodom”.¹⁸

Mada sve nacije bivše Jugoslavije, osim Albanaca, pripadaju slovenskoj „porodici”, u svakom diskursu, osim srpskog, vlasnici simbola nastojali su da negiraju slovensku etnogenezu, najverovatnije zbog toga što su Srbi uvek ponosno eksponirali slovensko poreklo. Međutim, zajedničke korene prikazivala je ideologija „bratstva i jedinstva”, dakle ta ideja bila je napadana od strane onih, koji su se radikalno borili protiv „povampirenog” komunizma i ovde najbolji primer predstavljaju Hrvati.¹⁹ Važno je podvući da su varijacije na temu etnogeneze bile korišćene kao sredstvo procesa „mapiranja nacije”, kada su aktivisti nacionalnog pokreta definisali teritorijalni domet nacije. Tako je J. Cvijić smatrao da jednu trećinu kosovskih Albanaca u stvari čine Srbi, koji su bili prinuđeni da prime albanski identitet.²⁰ Takođe su i Srbi i Hrvati dokazivali svoje korene bosanskog stanovništva.²¹ Srpski vlasnici simbola su godinama naglašavali različite interpretacije teze Vuka Karadžića o Srbima tri verispovesti, objavljenoj u poznatoj studiji „*Srbi svi i svuda*”.²² Istodobno su Hrvati bazirali svoje argumentacije na tvrdnji pravaša i njihovih glavnih ide-

¹⁷ L. Ferry, *Człowiek-Bóg czyli o sensie życia*, Warszawa, 1998, s. 57.

¹⁸ D. Sokolović, *Nacija protiv naroda*. Bosna je samo jedan slučaj, Beograd, 2006, s. 146.

¹⁹ Vid. np. M. Bobrownicka, *Patologie tożsamości narodowej w postkomunistycznych krajach słowiańskich*. Uwagi o genezie i transformacjach kategorii tożsamości, Kraków, 2006, s. 201; B. Zieliński, *Europa we współczesnym chorwackim dyskursie etnokulturowym*, u K. Pieniążek-Marković, G. Rem, B. Zieliński ur., *Nasza Środkowoeuropejska ars combinatoria*, Poznań, 2007, s. 394; M. Dyras, *Re-inkarnacje narodu*. Chorwackie narracje tożsamościowe w latach dziewięćdziesiątych XX wieku, Kraków, 2009, s. 82–87; I. Mužić, *Doseljenje, smještaj i pokrštavanje Hrvata prema izvorima*, u A. Dabinović, R. Horvat, T. Jonjić, L. Katić, I. Mužić, S. Pavičić, F. Perše ur., *Hrvatska Povijest*, Split 2002, s. 15–24; D. Pavličević, *Historia Chorwacji*, Poznań, 2004, s. 15–17, 49.

²⁰ B. Aleksov, *Poturica Gori od Turaka*: srpski istoričari o verskim preobraćenjima, u H. Kamberović ur., *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo 2003, s. 246.

²¹ T. Bremer, *Nationalismus und Konfessionalität In den Kriegen auf dem Balkan*, u K. Clewing, O. J. Schmitt, E. Hösch ur., *Südosteuropa: von vormoderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung*: Festschrift für Edgar Hösch, München, 2005, s. 466.

²² M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, Sarajevo, 1974, s. 157; M. Falski, *Pamięć społeczna, a ideologia*. Z problematyki autodefinicji kultury bośniackiej, „*Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe*”, br. 4/2007, s. 59; N. Žutić, „*Srbi svi i svuda*” – „*Hrvatske zemlje*” bez Hrvata, *Istorija 20. veka*, br. 2/2005, s. 32.

ologa: Ante Starčevića i Eugena Kvaternika o najčistijim Hrvatima i hrvatskom cvjeću u Bosni.²³

Takve argumentacije su eliminisale etničke razloge drugih. U tom kontekstu bilo je potrebno da se dokaže da u suštini svuda žive pripadnici naše nacije. Osim toga, neophodnost predstavljanja svoje nacije kao prvobitne na spornoj teritoriji činila se kao sredstvo širenja velikonacionalne ideologije. Isti argument u svakom diskursu bio je navođenje da je nekad u prošlosti postojala država koja je kontrolisala „naše” područje i ova država bila je sigurno pramajka naše današnje države. Mitovi drevnosti bili su korišćeni u procesu definisanja granice. Niko nije smatrao da su feudalne države bile konstruisane na drugi način nego kao nacionalne. Sklonost ka mitologizaciji historiografije pokazivali su svi etnosi Balkana i dalje ćemo se zanimati samo crnogorskim *casusom*.

Činjenica je da se mitologizacije etnogeneze Crnogoraca mogu ulančati u tri sklopa. Prva grupa teorija smatra da su Crnogorci Srbi, druga da su Hrvati, a treća da postoji originalni i poseban crnogorski etnos. Svaka asumpcija bila je formulisana u cilju podržavanja pragmatičnih političkih interesa.

Hipoteza o srpskom poreklu dezavuiše postojanje posebnog crnogorskog etnosa i identifikuje ovu zajednicu kao segment srpske nacije, kao etničku grupu srpskog naroda. Ovde se navodi primer Nemačke, Austrije, čak i ponekad Švajcarske kao određenih država sa stanovištvom pripadajućem jednom etnosu. Na primer, jedan stručnjak piše da su Crnogorci rođaci Srba²⁴, a britanski istoričar srpskog porekla S. K. Pavlovič tvrdi da je Crna Gora bila jedina srpska država koja nije nikad pala u ropstvo.²⁵ U nekim legendama, posle Kosovske bitke najhrabriji junaci su vešto uspeli da izbegnu sa bojnog polja i našli su izbeglište u Crnoj Gori, gde su nastavili i produživali borbu protiv Turaka.²⁶ Plodno tle za izrastanje ovog mita bilo je romantično mitizovanje Crne Gore kao prostora slobode. Ovo područje od nekoliko planinskih lanaca „država” bila je smatrana primerom ogromne snage, hrabrosti i neustrašivosti. J. Cvijić je pisao o jedinstvenim junačkim vrlinama crnogorskih plemena,²⁷ kao i I. Banac o „srpskoj Sparti”²⁸. Često se ističe da su se Srbi, koji tokom turske vladavine nisu mogli da prihvate pad Srbije, doseljavali u crnogorsku divljinu i odavde organizovali i sprovodili otpor.²⁹ Za proučavanje ovog verovanja stoji romantična tendencija poboljšavanja i rekonstrukcije istorije, mada uočljivo je da su, živeći u teškim uslovima, crnogorska plemena i klanovi vodili svakodnevnu borbu za egzistencijalni opstanak, a u kolektiv-

²³ J. Molas, *Serbskie zmagania z tradycją vukowską po 1991 roku*, „Slavia Meridionalis”, br. 5/2005, s. 268–272.

²⁴ M. J. Dent, *Identity Politics: Filling the Gap Between Federalism and Independences*, Ashgate 2004, s. 38.

²⁵ S. K. Pavlowitch, *Historia Bałkanów (1804–1945)*, Warszawa, 2009, s. 23.

²⁶ B. Jezernik, *Dzika Europa. Bałkany w oczach zachodnich podróźników*, Kraków 2007, s. 106.

²⁷ V. Gledić, J. Cvijić, *Život i delo*, Beograd, 2008, s. 129.

²⁸ I. Banač, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Cornell University Press 1988, s. 44.

²⁹ W. Denton, *Montenegro; Its People and Their History*, Charleston, 2009, s. 190.

noj svesti je tradicija borbe za oslobođenje stvorena u doba modernog nacionalizma.³⁰

Legende i mitovi na temu odvažnosti i smelosti politički nezavisnih Crnogaraca nisu proizvodili samo balkanski narodi. Na primer daleka, slobodna zemlja je impresionirala i Poljake koji su pali u ropstvo. Štaviše, misteriozno, hrišćansko ostrvo na turskom moru u periodu romantizma fasciniralo je i Zapad.³¹ Britanski pesnik Alfred Tenison je posvetio jednu pesmu Crnoj Gori, koju je nazvao *Montenegro*: „***They gaze to where their sovereign eagle sails / And they kept their faith and freedom on the height*** / Chaste, frugal, savage, arm'd by day and night / Against the Turk; whose inroad nowhere scales (...) / O smallest among peoples! rough rock-throne / Of Freedom! warriors beating back the swarm / Of Turkish Islam for five hundred years, / Against the Turk; whose inroad nowhere scales“.³² Treba istaći da je sloboda izuzetno važan arhetip u koji su upisane raznovrsne mitizacije, ali za romantičare je imala zasebno značenje. U tom trenutku očaranost devetnaestovekovnih Evropejaca malim narodom ratnika ne može da začudi, mada danas možemo da pitamo što je označavalo ranije pojam „mala nacija velikih junaka“; da li je identifikovalo crnogorsko stanovištvo kao Srbe ili Crnogorce. Istim problemom bavili su se mnogobrojni putnici, ređe profesionalni istraživači, i svi su bili inspirisani idejom stvaranja prelepih poluistina. Tako je na primer naglašena teorija da su Crnogorci „čisti“ potomci aristokratije. Ova legenda je toliko često ritualizovana da je postepeno postala prihvaćena u širim zapadnim krugovima i dugo se ponavljala u novim ovaploćenjima.

Važno je imati na umu da je poznata mitska teritorija slobode bila u suštini mala enklava nepristupačnih planinskih lanaca, dok je Berlinskim kongresom malo povećana. Do tad ova „hrabra“ država nije imala nikakav grad, a Cetinje je imalo jednu zgradu uprave i devet kuća s krovovima od slame.³³ Brđani su sa velikom pažnjom sačuvali tradiciju osvete³⁴, što je bilo tipično za svako balkansko društvo, ali samo u Crnoj Gori šireno maksimum: „glava za glavu, krv za krv“ umesto opšteg balkanskog: „oko za oko, zub za zub“.³⁵ Romantični mistici u široj Evropi mitologizovali su taj slogan i tvrdili su da je to recept za slobodu. Ovde se, dakle, radi o klasičnoj upotrebi misteriozne legende. Bilo kako bilo, osveta nije postajala samo u Crnoj Gori, čak ni samo na Balkanu.

Kao što je rečeno, popularna mitska priča je glasila da posle Kosovskog boja najhrabriji deo srpskog plemstva beži sa Kosovskog polja u Crnu Goru. Dakle, savremeni Crnogorci su potomci slavni junaka. Ova divna saga lepo objašnjava uzroke fenomena crnogorske nezavisnosti i ignoriše potencijalni smeštaj sa drugim narodima. Ona sugerise da crnogorsko područje nije bilo

³⁰ N. Kilibarda, *Od mita do politike*, Podgorica, 2002, s. 25.

³¹ C. Boehm, *Blood Revenge: The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*, University of Pennsylvania Press 1987, s. 5.

³² *Modern History Sourcebook*: <http://www.fordham.edu/halsall/mod/tennyson-montenegro.html>.

³³ M. Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Podgorica, 2003, s. 28.

³⁴ G. Gezeman, *Crnogorski Čovjek*, Podgorica 2003, s. 223–225.

³⁵ G. Bartsch, *Milovan Đilas oder die Selbstbehauptung des Menschen*, München, 1971, s. 13.

naseljeno pre 1389. godine. Krajem XIX veka britanski diplomata je pisao da su Crnogorci potomci srpskog drevnog plemstva, ali ipak nije razjasnio kako i kada je došlo do dolazaka ovog plemstva.³⁶ Mnogi stručnjaci uzimali su ovu mitologemu kao aksiom, drugi su pokušavali da pronađu korene ovog tajanstvenog plemstva van Srbije. Engleska putnica Meri Edit Durham je osporila srpsko poreklo Crnogoraca i tvrdila je da su oni potomci različitih naroda Balkana koji su izbegli u Crnu Goru: Albanaca, Hercegovaca, Bosanaca.³⁷

Treba napomenuti da su tokom vekova Crnogorci identifikovali svoj identitet kao srpski, što nije retko ni danas. Ovo pitanje je veoma složeno, jer je to multietničko društvo godinama viđeno kao segment srpskog etnosa.³⁸ Verovatno najbolji primer predstavlja slika Njegoša, prozvanog i srpskim i crnogorskim najpoznatijim nacionalnim pesnikom. Slična situacija je i sa Adamom Mickievičem, kojeg kao pripadnika svoje nacije smatraju Poljaci, Litvanci i Belorusi. Čini se da se takve situacije uvek dešavaju kada se multietnički kompleks raspada.³⁹ Sličnih paradoksa identiteta ima podosta. Zanimljiv je slučaj Slobodana Miloševića rođenog u Srbiji, u Požarevcu, koji je poticao iz poznatog crnogorskog roda Vasojevića. Vrlo je karakteristično i danas da građani Crne Gore identifikuju sebe kao Srbe, a Srbi često priznaju da imaju crnogorske korene.

Srpske teorije su konstruisane na osnovu tvdnje da je srednjovekovna Duklja (Zeta) – pramajka današnje Crne Gore – bila prva srpska kneževina.⁴⁰ Mnogobrojni stručnjaci navode da su Sloveni koji su naselili ovu teritoriju bili Srbi, a to sugeriše da je u ranom srednjem veku postajala nacionalna svest u današnjem smislu. Kao potvrda ovih hipoteza predstavljeno je delo Konstantina Porfirogenita *O upravljanju carstvom* iz X veka u kome se pominje da su stanovnici Zahumlja i Travunije bili Srbi. Tumačenje prosrpskih stručnjaka bilo je da su sigurno i njihovi susedi Dukljani bili Srbi, mada Porfirogenit nigde to jasno ne kaže. Međutim, treba istaći da je to samo hronika, a hroničari su veoma često predstavljali subjektivnu i pogrešnu interpretaciju realnosti i političkih događaja. Štaviše, savremeni emocionalno angažovani „sveštenici patriotizma“ rado su manipulisali prevodima tako da bi njihova značenja odgovarala političkim interesima.⁴¹ Ponekad su ove poluistine i falsifikacije bile osnova „svetih“ teorija u historiografiji.

Sledeća grupa hipoteza pretpostavlja hrvatsku etnogenezu Crnogoraca. Prikazuje se da je mitska Crvena Hrvatska, zvana kao prvo hrvatsko naselje,

³⁶ W. Miller, *The Balkans – Roumania, Bulgaria, Servia, and Montenegro*, Bel Air, 2009, s. 354, 249–251.

³⁷ M. E. Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, Charleston, 2008, s. 17–18.

³⁸ Vid. npr. S. Pavlović, *Balkan Anschluss: The Annexation of Montenegro and the Creation of the Common South Slavic State*, Purdue University Press 2008, s. 7–13.

³⁹ Vid. npr. I. Prizel, *National Identity and Foreign Policy. Nationalism and Leadership in Poland, Russia and Ukraine*, Cambridge University Press 1998, s. 42–45.

⁴⁰ Vid. npr. B. Jelavich, *History of the Balkans, Vol. 1: History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Centuries*, New York 1983, s. 247.

⁴¹ S. Nedeljković, *Čast, krv i suze. Oglеди iz antropologije etniciteta i nacionalizma*, Beograd 2007, s. 91–96.

bila situirana na teritoriji Duklje, a to znači da je današnja Crna Gora u suštini hrvatska zemlja koju su kasnije zauzeli Srbi. Dakle, Crnogorci su smatrani potomcima Crvenih Hrvata, pa i najčistijim Hrvatima. U ovoj argumentaciji se zaboravlja da ne postoji nikakav pismeni izvor u kojem se spominje Crvena Hrvatska.⁴² Kao što je već objašnjeno na početku rada, geneza ovih pretpostavki potiče od velikohrvatske doktrine pravaša, ali njegove reinterpretacije se pojavljuju do danas uz podsticaj kulta nacije.⁴³ U međuratnom periodu, kad je sakralizacija nacije doživela značajan razvoj – posebno u istočnoj Evropi, Savić Marković Štedimlja je širio „dogmu“ o Crvenoj Hrvatskoj, objavljenu 1937 god. u knjigama „O osnovama crnogorskog nacionalizma“ i „Crvena Hrvatska“. Ipak, tačka gledišta ovog hrvatsko-crnogorskog „istraživača“ i njegovih sledbenika je kontaminirana saradnjom sa NDH, jer Štedimlja je poznat kao glavni propagandista Ante Pavelića. Činjenica je da su Ustaše iznele „dogmu“ o istorijskom legitimitetu velikohrvatskog programa. Tim putem, srpska historiografija je predstavila i proširila teoriju da su Hrvati primenili hipotezu o Crvenoj Hrvatskoj samo kao pokušaj da se oslabi (a čak možda i uništi) Srbija. Ovde treba napomenuti da je definisanje svoje nacije kao žrtve veoma karakteristično za celu istočnu Evropu, gde je proširena istočna varijanta koncepta nacije i nacionalizma, pa je „kultura žrtve“ bila naročito prihvaćena u vreme erupcije nacionalizma na jugoslovenskom prostoru krajem XX veka.⁴⁴ U takvim diskursima ukazivanje na krivice i zločine drugih nacija, koji su u velikoj meri preuveličavani, postaje zadatak vlasnika simbola.⁴⁵ D. Tanen ističe da je u civilizaciji svađanja agresivna taktika visoko cenjena.⁴⁶

Potvrdu „hrvatske“ teze analitičari su našli u *Letopisu Popa Dukljanina*, delu jednako kontroverznom kao *O upravljanju carstvom*. U tom trenutku radi se o zborniku legendi, a legende imaju malu istorijsku vrednost. Kao što je rečeno, za stvaranje nacionalnog identiteta nije potrebna istina, potrebna je politizacija istorije, historiografija ima uvek mitotvoračku funkciju.

U *Letopisu* je napomenuto da su zemlje naseljene Srbima: Bosna i Srbija, a Hrvatima: Dalmacija, Hum, Travunija.⁴⁷ To bi označavalo da su u Crvenoj Hrvatskoj stanovali Hrvati i ta interpretacija potpuno je odgovarala velikohrvatskom nacionalnom programu. Svoju interpretaciju *Letopisa* imaju i Bošnjaci, koji su našli tamo potvrdu za istorijski kontinuitet svog etnosa, jer je u

⁴² T. Stoianovich, *Balkan Worlds: The First and Last Europe*, New York 1994, s. 149; J. V. A. Fine, *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, University of Michigan Press, 2006, s. 63.

⁴³ Vid. npr. V. Rajičević-Psunjski, *Hrvati u svetlu istorijske istine*, <http://velisarajicevic.tripod.com/>, s. 9–13.

⁴⁴ D. MacDonald, *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian Victim-Centered Propaganda and the War in Yugoslavia*, Manchester, 2002, s. 4–5.

⁴⁵ I. Čolović, *Symbolfiguren des Krieges. Zur politischen Folklore der Serben* u: D. Melčić ur., *Der Jugoslawien-Krieg: Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*, Wiesbaden, 2007, s. 306–308; R. J. Meadows, *Understanding Violence and Victimization*, Prentice Hall 2001, s. 16.

⁴⁶ D. Tannen, *Cywilizacija klótni*, Poznań, 2003, s. 39.

⁴⁷ *Historia królestwa Słowian czyli Latopis popa Duklanina*, elektronska verzija, s. 58.

delu spomenuta Bosna kao odvojena teritorija.⁴⁸ Oba dela, znači *O upravljanju carstvom* i *Letopis Popa Dukljanina* smatraju se dokazima različitih teorija verovatno zbog toga što je na balkanskom prostoru srednjovekovna arheologija jedva razvijena.⁴⁹ Takođe je stalno kontroverzan teritorijalni domet hrvatske kraljevine za vreme kralja Tomislava i ponekad ga „sveštenici patriotizma“ proširuju tako da bi on uključio i Crvenu Hrvatsku.⁵⁰

Na kraju ovog pregleda hipoteza o etnogenezi Crnogoraca ostaje da se razmotri iz ugla unutrašnje teorije, po kojima su Crnogorci autonomni etnos. Poslednjih godina su mnogi vlasnici simbola teško delovali na stvaranje kompleksnog modela identiteta s obzirom na negiranje srpskih i hrvatskih postavki.

Treba napomenuti da je u Beogradu, isto kao i u Zagrebu proizvodnja i ritualizacija mitova o korenima Crnogoraca bila mnogo manjih razmera nego slični procesi odnosno stanovništva Bosne. Možda su Srbi bili tako sigurni da su Crnogorci etnička grupa srpskog naroda pa nije bilo potrebno snažno obezbeđivanje ove uočljivosti, posebno kada je Crna Gora težila k Srbiji. Verovatno su Hrvati posvetili više pažnje Bosni, jer su tamo živeli isto katolici.

Različite „separatističke“ teorije o poreklu Crnogoraca možemo podeliti u dve glavne grupe zavisno od njenog odnosa prema slovenskim korenima. Prva grupa smatra da su Crnogorci slovenskog porekla. Na osnovu nekih hipoteza, preci današnjih Crnogoraca nisu bili niti Srbi, ni Hrvati nego određen etnos. Ostale varijante zasnovane su na stipulaciji da su Sloveni doseljeni na Balkan postajali jedna zajednica. Osim toga, neki stručnjaci pokušavaju da razlikuju svoj etnos. Tako je stvoreno mnogo *asumpcija*, odnosno smeštaja i asimilizacija Slovena sa autohtonima. Dakle, nastaje sledeće pitanje, ko su bili autohtoni, i odgovor je ponovo bio politizovan.

Prema jednoj teoriji, među precima Crnogoraca, osim Slovena, bili su Iliri. Ovde treba napomenuti da je ilirska etnogeneza vrlo popularna na Balkanu, jer se ovo pleme smatra veoma hrabrim i jednim od najstarijih. Takvi koreni čine etnos jedinstvenim, takvom etnosu pripada zadatak ispunjenja posebne misije, bića Pijemontom.⁵¹ Nastavljačem ove pijemontske teorije ponekad se smatra knjaz Nikola koji je tvrdio da Crna Gora treba da bude Pijemont i političko jezgro obnove srpskog carstva.⁵²

Druge koncepcije zamenjuju ilirski koren romanskim, grčkim, dačanskim, bukumirskim ili čine kompilaciju istih. Jedna od najuticajnijih teorija glasi da je razlika između Srba i Crnogoraca u tome što je prostor današnje Srbije bio prvobitno naseljen Tračanima, dok su u današnjoj Crnoj Gori živeli Iliri.

⁴⁸ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 2006, s. 25.

⁴⁹ F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*, Cambridge University Press, 2006, s. 211.

⁵⁰ A. J. Bellamy, *The Formation of Croatian National Identity: A Centuries-Old Dream*, Manchester University Press, 2003, s. 36.

⁵¹ A. Smith, 'The Golden Age' and National Renewal, u G. A. Hosking, G. Schöpflin ur., *Myths and Nationhood*, London, 1997, s. 39.

⁵² S. Nedeljković, op. cit., s. 84.

Takođe ima i dosta hipoteza o raznovrsnim korenima Crnogoraca, i ova viđenja uglavnom imaju cilj da se suprotstave gore spomenutim hrvatskim i naročito srpskim percepcijama.

Posle Titove smrti, tokom 80-ih godina, kada je nacionalizam ponovo počeo da se širi, etnolog Š. Kulišić, „sveštenik crnogorskog patriotizma“ naglasio je ideju da su Sloveni koji su naselili „Crvenu Hrvatsku“ bili određeni etnos a tek kasnije su se smešali sa prvobitnim romanskim stanovištvom.⁵³ Njegova knjiga „O etnogenezi Crnogoraca“ je izazvala brojne kontroverze. Protiv te teze su reagovali mnogi stručnjaci. Na primer N. Vukčević je objavio rad „Etničko porijeklo Crnogoraca“ u kojem prikazuje nedostatak Kulišićovog stava: „Kulišić se poziva na istorijske izvore, ali to ne čini direktno, već posredno i fragmentarno“.⁵⁴

Međutim, neke „patriotske“ interpretacije ističu da srednjovekovna Duklja ili Zeta nije bila srpska kneževina, nego pramajka današnje crnogorske države. Prema mišljenju nekih autora, postoji istorijski kontinuitet odvojenog zetskog dijalekta i taj ogled se često koristi u raspravama oko crnogorskog jezika. Autorka ovog rada nije filolog, dakle neće se zanimati ovom dubokom kontradikcijom.⁵⁵

Nakon toga treba napomenuti posebno značenje jezika u ovom kontekstu, znači ne samo kao komponente etničkog identiteta, nego njegove upotrebe u mitologizaciji zajedničkih korena. Kroz jezik su nastajali legitimiteti nekih teorija kada su naučnici stvarali teze o drevnom poreklu reči koje imaju upotrebnu vrednost samo u Crnoj Gori.

Crnogorski „separatistički“ diskurs situira mitsku prazemlju na Polabljju – prostoru između Odre i Labe i smatra da su odande došli preci Crnogoraca.⁵⁶ Tako se pretpostavlja bliska srodnost srednjovekovnih slovenskih plemena Polablja i današnjih Crnogoraca. Spominje se i poreklo od Veleta ili Bodrića, a to po mišljenju nekih autora (na primer po mišljenju R. Rotkovića) prikazuje poistovećivanje Crne Gore sa srednjovekovnim Polabljem i to čini Crnogorce najstarijim slovenskim etnosom na Balkanu, a Crnu Goru produktom praslovenske koevke.⁵⁷

Vlasnici simbola konfirmišu svoje hipoteze pomoću *Porfirogenitovog dela O upravljanju carstvom*, ali njihova interpretacija ponovo je konglomerat patriotskih mitova. Prema njihovom mišljenju, Porfirogenit pretke Crnogoraca naziva Dukljanima, a to označava da su Dukljani bili posebna etnička skupina. „Moguće je da Konstantin Porfirogenit nije znao kakvo je uistinu etničko

⁵³ Vid. npr. Š. Kulišić, O etnogenezi Crnogoraca, Digitalna biblioteka crnogorske kulture, http://www.montenegrina.net/pages/pages1/antropologija/o_etnogenezi_crnogoraca.htm.

⁵⁴ N. Vukčević, Etničko porijeklo Crnogoraca, Beograd 1981, s. 5.

⁵⁵ M. Milosavljević, Crnogorski jezik ne postoji, „Glas Javnosti“, 13.06.2008; R. Cerović, Crnogorski jezik – fikcija ili realnost, u: Digitalna biblioteka crnogorske kulture, http://www.montenegrina.net/pages/pages1/jezik/crnogorski_jezik_realnost_ili_fikcija_r_cerovic.htm.

⁵⁶ Ž. Andrijašević, Crna Gora od najstarijih vremena do Balkanskih ratova, u: Ž. Andrijašević, Š. Rastoder, Istorija Crne Gore. Od najstarijih vremena do 2003, Podgorica 2006, s. 10.

⁵⁷ Intervju sa Radoslavom Rotkovićem, http://www.montenegro.org.au/intervju_rotkovic.html.

porijeklo Dukljana, ali je očigledno da ih ne smatra ni Srbima, ni Hrvatima“ – piše jedan od crnogorskih sveštenika patriotizma.⁵⁸

Na kraju treba reći da sve ove argumentacije nisu objektivne, jer su politički konstruisane. Ni jedna od ovih hipoteza ne može se naučno argumentovati. U svakom diskursu ima mnogo mitologizatora, koji idealizuju i modifikuju prošlost. I ako postavimo pitanje gde je istina, koja teorija je stvarna, odgovor može biti samo postmodernistički, a po postmodernističkom ogledu, ne postoji jedinstvena verzija istine. Svako ima svoju istinu.

Literatura:

Historia królestwa Słowian czyli Latopis popa Duklanina, elektronska verzija

- B. Anderson, *Imagined Communities*, Verso, 1991.
- Ž. Andrijašević, Š. Rastoder, *Istorija Crne Gore. Od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica, 2006.
- A. Asman, *Rad na nacionanom pamćenju. Kratka istorija nemačke ideje obrazovanja*, Beograd, 2002.
- I. Banač, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Cornell University Press, 1988.
- G. Bartsch, *Milovan Djilas oder die Selbstbehauptung des Menschen*, München, 1971.
- A. J. Bellamy, *The Formation of Croatian National Identity: A Centuries-Old Dream*, Manchester University Press 2003.
- M. Bobrownicka, *Patologie tożsamości narodowej w postkomunistycznych krajach słowiańskich. Uwagi o genezie i transformacjach kategorii tożsamości*, Kraków, 2006.
- C. Boehm, *Blood Revenge: The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*, University of Pennsylvania Press 1987.
- P. Bourdieu, *Language and Symbolic Power* Harvard University Press 1991.
- J. Chałasiński, *Kultura i naród*, Warszawa, 1968.
- K. Clewing, O. J. Schmitt, E. Hösch ur., *Südosteuropa: von vormoderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung: Festschrift für Edgar Hösch*, München, 2005.
- K. Cordell, *Ethnicity and Democratisation in the New Europe*, Routledge, 1999.
- I. Čolović, *Dubina*, Beograd, 2001.
- I. Čolović ur., *Zid je mrtav, živeli zidovi. Pad Berlinskog zida i raspad Jugoslavije*, Beograd, 2009.
- F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*, Cambridge University Press, 2006.
- A. Dabinović, R. Horvat, T. Jonjić, L. Katić, I. Mužić, S. Pavičić, F. Perše ur., *Hrvatska Povijest*, Split, 2002.
- M. J. Dent, *Identity Politics: Filling the Gap Between Federalism and Independences*, Ashgate, 2004.
- W. Denton, *Montenegro; Its People and Their History*, Charleston, 2009.
- E. Đentile, *Religije politike. Između demokratije i totalitarizama*, Beograd, 2009.
- M. E. Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, Charleston, 2008.
- M. Dyras, *Re-inkarnacije narodu. Chorwackie narracje tożsamościowe w latach dziewięćdziesiątych XX wieku*, Kraków, 2009.

⁵⁸ Ž. Andrijašević, op. cit., s. 10

- L. Ferry, Człowiek-Bóg czyli o sensie życia, Warszawa, 1998.
- J. V. A. Fine, When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods, University of Michigan Press, 2006.
- B. Fowkes, Ethnicity and Ethnic Conflict in the Post-Communist World, New York, 2002.
- E. François, Deutsche Erinnerungsorte, vol. 3, München, 2009.
- K. M. Gauß, Umierający Europejczycy, Wołowiec, 2006.
- G. Gezeman, Crnogorski Čovjek, Podgorica, 2003.
- V. Gledić, J. Cvijić, Život i delo, Beograd, 2008.
- B. Grot, ur., Różne oblicza nacjonalizmów. Polityka-religia-etos, Kraków, 2010.
- M. Hadžijahić, Od tradicije do identiteta, Sarajevo, 1974.
- G. A. Hosking, G. Schöpflin ur., Myths and Nationhood, London, 1997.
- M. Imamović, Historija Bošnjaka, Sarajevo, 2006.
- B. Jelavich, History of the Balkans, Vol.1: History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Centuries, New York, 1983.
- B. Jezernik, Dzika Europa. Bałkany w oczach zachodnich podróżników, Kraków, 2007.
- G. Jusdanis, The Necessary Nation, Princeton University Press, 2001.
- H. Kamberović ur., Historijski mitovi na Balkanu, Sarajevo, 2003.
- N. Kilibarda, Od mita do politike, Podgorica, 2002.
- D. MacDonald, Balkan Holocausts? Serbian and Croatian Victim-Centered Propaganda and the War in Yugoslavia, Manchester, 2002.
- O. Marquard, Rozstanie z filozofią pierwszych zasad, Warszawa, 1994.
- O. Marquard, Szczęście w nieszczęściu, Warszawa, 2001.
- R. J. Meadows, Understanding Violence and Victimization, Prentice Hall, 2001.
- D. Melčić ur., Der Jugoslawien-Krieg: Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen, Wiesbaden 2007.
- M. Memić, Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore, Podgorica, 2003.
- W. Miller, The Balkans - Roumania, Bulgaria, Servia, and Montenegro, Bel Air, 2009.
- S. Nedeljković, Čast, krv i suze. Ogledi iz antropologie etniciteta i nacionalizma, Beograd, 2007.
- T. Parland, The Extreme Nationalist Threat in Russia: The Growing Influence of Western Rightist Ideas, Routledge, 2005.
- D. Pavličević, Historia Chorwacji, Poznań, 2004.
- S. Pavlović, Balkan Anschluss: The Annexation of Montenegro and the Creation of the Common South Slavic State, Purdue University Press, 2008.
- S. K. Pavlowitch, Historia Bałkanów (1804–1945), Warszawa, 2009.
- S. Petrović, Srpska mitologija, Niš, 2000, t.1.
- K. Pieniążek-Marković, G. Rem, B. Zieliński ur., Nasza Środkowoeuropejska ars combinatoria, Poznań, 2007.
- I. Prizel, National Identity and Foreign Policy. Nationalism and Leadership in Poland, Russia and Ukraine, Cambridge University Press, 1998.
- V. Rajičević-Psunjski, Hrvati u svetlu istorijske istine, <http://velisarajicevic.tripod.com/>.
- H. Samsonowicz, O „historii prawdziwej”. Mity, legendy i podania jako źródło historyczne, Gdańsk, 1997.
- D. Sokolović, Nacija protiv naroda. Bosna je samo jedan slučaj, Beograd, 2006.
- T. Stoianovich, Balkan Worlds: The First and Last Europe, New York, 1994.
- D. Tannen, Cywilizacja kłótni, Poznań, 2003.
- J. Topolski, Świat bez historii, Warszawa, 1976.
- N. Vukčević, Etničko porijeklo Crnogoraca, Beograd, 1981.
- A. Zimmern, ur., Modern Political Doctrines, Oxford, 1939.

- M. Falski, Pamięć społeczna, a ideologia. Z problematyki autodefinicji kultury bośniackiej, „Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe”, br. 4/2007.
- M. Hroch, Nowoczesny naród: oczywistość, konstrukcja, wymysł?, „Autoporteret“, br. 3/2010.
- M. Milosavjević, Crnogorski jezik ne postoji, „Glas Javnosti”, 13.06.2008.
- J. Molas, Serbskie zmagania z tradycją vukowską po 1991 roku, „Slavia Meridionalis”, br. 5/2005
- N. Žutić, „Srbi svi i svuda“ – „Hrvatske zemlje“ bez Hrvata, Istorija 20. veka, br. 2/2005.
- R. Cerović, Crnogorski jezik – fikcija ili realnost, u: Digitalna biblioteka crnogorske kulture, http://www.montenegrina.net/pages/pages1/jezik/crnogorski_jezik_realnost_ili_fikcija_r_cerovic.htm.
- Š. Kulišić, O etnogenezi Crnogoraca, Digitalna biblioteka crnogorske kulture, http://www.montenegrina.net/pages/pages1/antropologija/o_etnogenezi_crnogoraca.htm.
- Intervju sa Radoslavom Rotkovićem: http://www.montenegro.org.au/intervju_rotkovic.html.
- Tekst pesme Alfreda Tenisona *Montenegro*: Modern History Sourcebook, <http://www.fordham.edu/halsall/mod/tennyson-montenegro.html>.

Magda REKSC

THEORIES ABOUT THE ETHNOGENY OF MONTENEGRINS AND THEIR POLITICAL USE

Summary

Various theories concerning the origins of Montenegrins are created in order to support pragmatic political and national interests. The scientific truth is tendentiously limited and relegated. Patriotically inspired and mentally manipulated scholars disseminate national subjectivism instead of objectivity, which should be axiomatic for those who want to deal with science. The scale of such scientific falsifications radically grows during ethnic conflicts. Numerous assumptions regarding the ethnogeny of Montenegrins were used in fighting for national interests. According to the first group of theories, the Montenegrins are Serbs, according to the second one, they are Croats, whereas the third model supposes the existence of distinguishable Montenegrin *ethnos*. It is to say that all those interpretations are not objective, because they are politically inspired. None of them can be viewed as the scientific one.

Key words: ethnogeny, myth, national myths, national identity, collective identity, nationalism

Zvezdan FOLIĆ
Podgorica

VLADA KRALJEVINE SHS I PODIZANJE KAPELE NA LOVCĒNU 1925.

Vlasti Kraljevine SHS stremile su potpunoj negaciji vrijednosti državne nezavisnosti Crne Gore. Takav pristup omogućio je vandalizam i kulturocid od strane crnogorskih bjelaša u "ujediniteljskim" danima i godinama građanskog rata. U vremenu netolerancije i isključivosti, ipak se čuo i sofisticirani apel. Lansirao ga je dr Gavriilo Dožić, crnogorski mitropolit, koji je uviđao važnost podizanja nove kapele na Lovćenu kao efektivnog promotivnog metoda u društvu nabijenom tradicijom i epskom svijješću. Vispreni i mudri mitropolit Dožić je prepoznao da Njegoševa ličnost i djelo, pogotovo "Gorski vijenac" posjeduju magnetsku privlačnost i moć koja bi mogla imati izuzetnu ulogu u homogenizaciji raspolućenog crnogorskog društva. Zamisao crnogorskog prvosvještenika prihvatilo je meritorno ministarstvo, episkopat SPC i dio srpske intelektualne elite.

Težnja za revidiranjem crnogorske prošlosti i režiranje sadašnjice nije se lako i brzo operacionalizovala. Tek, nakon rođenja prestolonasljednika Petra II, kralj Aleksandar Karađorđević je preuzeo sav finansijski teret oko podizanja nove kapele na Lovćenu. Nije, dakako, pomišljao na restauraciju nove kapele, jer je trebalo udariti pečat novoj dinastiji i svijest lakovjernih Crnogoraca usmjeriti u poželjnom smjeru. Pošto je srušena Njegoševa zadužbina, na Lovćenu je u ljeto 1925. izgrađena nova kapela. Ona je svojim obilježjima i dizajnom predstavljala zadužbinu kralja Aleksandra Karađorđevića na Lovćenu. To više nije bila ni materijalizacija sjećanja na Sv. Petra Cetinjskog.

Glorifikujući ovu iluziju kontinuiteta ovaploćenu preko nove kapele, većina Crnogoraca se prepustila mitomaniji kao jedinom etalonu i mjeri svakolikog života. Jugoslovenski monarh, uz ogromnu podršku episkopata SPC, uspio je da teško povezive događaje montira u jedinstvenu cjelinu i prilagodi ih svojim projekcijama. Taj prilaz imao je samo jednu svrhu: prihvatanje unitarističkog ustrojstva kao najoptimalnijeg okvira za egzistiranje Crnogoraca.

Ključne riječi: Lovćen, Njegoš, kapela, mitropolit Dožić, Jovan Cvijić, kralj Aleksandar Karađorđević, Svetozar Tomić.

U širokom repertoaru simbola, spomenicima pripada istaknuto mjesto. Spomenici su jedna od najvažnijih vizuelnih prezentacija svakog režima. Podizani su radi održavanja i učvršćivanja istorijskog sjećanja, memorijalizacije istaknutih ličnosti, ratova i bitaka, ali i zbog afirmacije određene ideologije. Izgrađivani su pokatkad i na neobičnim lokalitetima, što nije bilo posledica improvizacije i nepromišljenosti. Takvi lokaliteti imali su svojevrstu simboličku. Vjekovima je bio prisutan i običaj izgradnje kapela na vrhovima planina. Naročito je dobio na značaju u vrijeme Bogojavljenja Mojsijevog (oko 1.300.

god. pr. n. ere) na gori Sinaj, gdje je primio tablice s deset božjih zapovijesti.¹ Mojsije je bio prorok boga Jahvea u hebrejskoj Bibliji i plemenski vođa Jevreja prilikom njihovog izlaska iz Egipta.²

Ovaj običaj je bio poznat Petru II Petroviću Njegošu (1813–1851), crnogorskom vladaru, poglavaru autokefalne Cetinjske mitropolije i čuvenom pjesniku. Za svoje vječno prebivalište crnogorski vladar je odabrao Jezerski vrh (1657 m) visoku kotu Lovćena. Ta odluka izazvala je zaprepašćenje crnogorskih glavara, jer je bila u suprotnosti s kanonima pravoslavne crkve i strana narodnim običajima u Crnoj Gori. Njegoš je i pored svega ostao dosljedan. Kapela na Jezerskom vrhu, koji je bio komun plemena Njeguša, izgrađena je u ljeto 1845. godine. Posvećena je Njegoševom prethodniku Petru I Petroviću Njegošu, koji je 1834. godine proglašen za crnogorskog svetitelja a čije su mošti počivale u Cetinjskom manastiru. Kapela nije imala funkciju vjerskog objekta, nego je predstavljala spomen-obilježje. Njena svrha bila je u materijalizaciji sjećanja na vladara Petra I, stvoritelja novovjekovne crnogorske države. To je bila prva slobodna država na Balkanu u novom vijeku i najljepši je plod dugotrajne vladavine Petra I (1784–1830).

Izbor lokaliteta za izgradnju kapele nije bio slučajan i spontan. Njegoš je uviđao da je gorostasni Lovćen sa kojeg se, u sunčanim danima, pružao divan pogled na Cetinje, Skadarsko jezero, Žabljak Crnojevića i Boku Kotorsku, bio simbol crnogorske nezavisnosti, kao i da ima magnetnu privlačnost za njegove sunarodnike pod osmanskom i austrijskom vlašću. I u Njegoševom misaonom opusu poimanje Lovćena je prevashodno indiciralo oslobodilačku borbu crnogorskog naroda, njegovu samosvojnost i nepokolebljivost u odbrani svog identiteta.³ Kapela na Lovćenu, kako su tumačile i austrijske vlasti, bila je i svetionik za pokorene pravoslavne vjernike izvan Crne Gore, pa su neodržive naknadne konstrukcije srpskog historičara Milorada Medakovića (1824–1897) da je Njegoš podigao kapelu jer se s nje “vide ponajviše srpske zemlje i sinje more”⁴. Ove tvrdnje, ma koliko bile tendenciozne, poslužile su kao matrica mnogim naučnim i kulturnim poslenicima da kapelu na Lovćenu preuzmu za još jedan topos o Crnoj Gori kao srpskoj zemlji i Njegošu kao srpskom pjesniku. Medaković je, inače, bio veoma nepouzdan historičar. On nije precizno datirao ni godinu podizanja kapele, situirajući ovaj događaj u 1846. godini. Vanaučni motivi opredijelili su ga da u svom radu iz 1854. godine iznese senzacionalnu, i sasvim sigurno, nepreciznu konstataciju. Zlurado je naveo da je Njegoš prikrivao godine života, pa je tvrdio da je ovaj crnogorski vladar rođen 1811, a ne 1813. godine⁵.

¹ Pavle Mijović, *Cetinje kao feniks*, Cetinje 1997, 138. Olga Manojlović, „Sećanja na budućnost i zaboravi prošlosti”, *Tokovi istorije*, br. 1–4, Beograd, 1998, 193–196.

² Dejvid Dž. Golberg i Džon D. Rejner, „Jevreji”, *Istorija i religija*, Beograd, 2003, str. 13, 24.

³ Mijat Šuković, „Crnogorska novovjekovna država i njen razvojni uspon do 1914. godine – istorijski najznačajnija tekovina u plodovima državotvornog djelovanja dinastije Petrović Njegoš”, *Zbornik radova Dinastija Petrović Njegoš*, knjiga 1, CANU, Podgorica, 2002, str. 122.

⁴ Milorad Medaković, Petar II Petrović Njegoš, Beograd 1882, str. 93.

⁵ Božo Đ. Mihailović, „Godina Njegoševog rođenja”, *Stvaranje*, br. 7–8, Cetinje 1949, str. 333–335.

Kapela na Lovćenu izgrađena je na izdanku Jezerskog vrha, nazvanom Kapa, pošto je ličio na crnogorsku kapu. Podignuta na uskom prostoru a kružna, kapela je podesno zauzela vrh Kape. To ne bi bilo moguće, prema istraživanjima Pavla Mijovića, da je izgrađena u longitudinalnom obliku. U tome je jedini razlog da se graditelj odluči za kružnu osnovu kapele.⁶ Stoga su neprihvatljivi navodi srpskog istoriografa Ljubomira Durkovića Jakšića, inače “specijaliste“ za osjetljiva crnogorska pitanja, da je Njegoš još od djetinjstva bio predodređen da sagradi okruglu kulu iz koje će “pozivati na borbu za oslobađanje srpstva“.⁷ Besmislenost ove analogije lako je uočljiva i iz još jednog razloga. Kružne osnove odlikovale su spomenike sakralnog i profanog karaktera kroz istoriju mnogih naroda.

Ozbiljno bolestan, Njegoš je ostavio zavjet svom bratu Peru Petroviću, predsjedniku crnogorskog Senata i okupljenim članovima ove najveće državne institucije, da nakon smrti, njegove zemne ostatke pohrane u kapeli na Jezerskom vrhu. Interesantno je da Njegoš, iako oronulog zdravlja, u svom testamentu napisanom 1. juna 1850, nije naznačio mjesto svog trajnog počivališta. Svoju imovinu je zavještao crnogorskom narodu, a ignorisao je poboljšanje materijalnog stanja Cetinjske mitropolije. Poznato je, takođe, da ni njegov nasljednik, sinovac Danilo Petrović, nije ispoštovao volju iz testamenta posljednjeg crnogorskog vladike. Danilu je, nakon Njegoševе smrti u oktobru 1851, bilo namijenjeno vladičanstvo, ali je on ostao nepokolebljiv u namjeri da odvoji duhovnu od svjetovne vlasti.⁸ Taj naum otjelotvorio je crnogorski Senat u martu 1852, kada je Crna Gora proglašena za knjaževinu, a Danilo za nasljednog knjaza. Tako je načinjen vidan iskorak u daljem razvojnom usponu crnogorske države i njenom postepenom približavanju modernijim političkim tokovima.

Promjena oblika vladavine nije uticala na zanemarivanje Njegoševog zavjeta. Njegošev kovčeg, uprkos svemu, i dalje se nalazio u Cetinjskom manastiru. Strah od nadiranja osmanske vojske, a nerijetko i loše vremenske prilike, odlagale su prenos Njegoševih kostiju u kapelu Svetog Petra Cetinjskog na Lovćenu. Napokon su, 13. septembra 1855, Crnogorci prenijeli Njegoševе posmrtnе ostatke u grobnicu na Jezerskom vrhu. Tek s Njegoševim grobom, kapela na Lovćenu postala je grobnica – kapela. Njeguši i Cetinjani su je docnije nazvali spomen-grobnicom Njegoševom. Ona nije bila sakralni objekat, niti je obavljeno njeno osvještanje.⁹ Bila je to Njegoševa zadužbina, a ne svojina Crnogorske pravoslavne crkve.

⁶ Pavle Mijović, *n. d.*, str. 139–140.

⁷ Ljubomir Durković Jakšić, *Njegoš i Lovćen*, Beograd, 1971, str. 47.

⁸ Crnogorski zakonic 1796–1916, Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore, *Zbornik dokumenata*, Knjiga 1, priredili Branko Pavićević i Radoslav Raspopović, Podgorica, 1998, str. 154–155.

⁹ Pavle Mijović, *n. d.*, str. 159–161; *Lovćen, Njegoš, Meštrovic*, Zbirka dokumenata, priredio Blažo Kilibarda, Zagreb, 2004, str. 78–79.

Planeri poslijeratne političke karte Evrope, prvenstveno francuski držav-
nici, dopustili su stvaranje jugoslovenske države, s očitim favorizovanjem in-
teresa srpske političke elite. Velikosrpski projekat koji je stremio totalnoj ap-
sorpciji Crne Gore, mogao se znatno lakše operacionalizovati. Tom projektu
bila je potrebna i unutrašnja potpora. Očekivana podrška nije izostala. Priličan
broj instruiranih, pohlepnih i pogotovo neznavenih Crnogoraca, bio je krajem
novembra 1918. duboko uvjeren da su postali miljenici sudbine koja im je
omogućila ispisivanje najljepše stranice svoje istorije. Za njih je odanost
“srpstvu” u beogradskom scenariju postalo najuzvišenije od svih ovozemalj-
skih ideala. Tu privrženost potvrdile su odluke nelegalne i nelegitimne Podgo-
ričke skupštine, donijete 26. novembra 1918. godine. Tada je detronizovana
dinastija Petrović Njegoš i proglašeno bezuslovno ujedinjenje Crne Gore sa
Srbijom. Ubrzo je autokefalna Crnogorska crkva, voljom svojih velikodostoj-
nika izgubila svoj samostalni status i kao takva, bila inkorporirana u organi-
zam Srpske crkve.¹⁰

Apsolutna negacija vlastite države ispraćena je veličanjem svega što je
iracionalno, instinktivno i primitivno. U Podgorici je gomila bjelaša odmah
krenula u radikalni raskid sa uspomenama na svjetovnu Crnu Goru. Prvi obje-
kat destrukcije bio je spomen-obelisk velikog vojvode Mirka Petrovića, oca
kralja Nikole, pobjednika na Grahovcu i hrabrog branioca Ostroga. Spomenik
je podignut 1886. godine i nalazio se u centru Podgorice. Sve što je u vezi sa
njegovim podizanjem trebalo je da simbolizuje snagu i uticaj dinastije Petro-
vića u jednoj vjerski heterogenoj sredini. Poslije rušenja spomenika, njegovi
fragmenti su bačeni u rijeku Moraču. Zajapureni bjelaši, iz više krajeva Crne
Gore, nastavili su sa svojim vandalizmom u Podgorici. Devastirali su spome-
nik posvećen borcima Ljubotinjsko-doborskog bataljona poginulim u sukobu sa
Osmanlijama, na Zagaračkom polju 1877. godine. Crnogorski suveren Nikola
I je podigao ovaj spomenik koji je uljepšavao prostor ispred crkve Sv. Đorđa,
svetinje pravoslavnih Podgoričana. Na spomeniku su bili uklesani dirljivi sti-
hovi knjaza Nikole i to je bio detonator za eksploziju bjelaškog gnjeva. Nije ih
spriječila ni činjenica da se radilo o funerarnom spomeniku, u kojem su bile
pohranjene kosti 40 crnogorskih ratnika.¹¹

Odluke Podgoričke skupštine dale su podsticaj bjelašima da i u drugim
mjestima Crne Gore, uz podršku i jednog dijela srpskih vojnika, naprave niz
nepočinstava. Sve u cilju obesmišljavanja i uništavanja prepoznatljivih vrije-
dnosti Crne Gore. Nijedan pravoslavni velikodostojnik u Crnoj Gori nije re-
agovao na ta čudovišna činjenja. Cetinjski prvosveštenik, umjesto pomirljivo-
sti, protežirao je bespoštedni obračun protiv crnogorskih ustanika. Ushićen

¹⁰ Dimitrije Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd, 1962, passim; Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, dokumenti, Knjiga 1, Cetinje – Podgorica, 2005, passim; Zvezdan Folić, *Država i vjerske zajednice 1945–1965*, Podgorica, 2007, str. 32–34; Živko Andrijašević, *Crnogorska crkva 1852–1918*, Nikšić, 2009, str. 182–186.

¹¹ Šerbo Rastoder, *Janusovo lice istorije*, Podgorica, 2000, str. 279–285; Tatjana Koprivica, *Spomenici i pobjednici*, Zbornik radova “Za pravo, čast i slobodu Crne Gore”, Cetinje, 2009, str. 190–191.

dolaskom francuskog generala Franše D Eperea na Cetinje, 27. januara 1919, mitropolit Mitrofan je u svom govoru potencirao odlučnost bjelaša da svim silama “brane ostvarenje svog sna.”¹² Ovo je bio prvi primjer u viševjekovnoj historiji Cetinjske mitropolije, da njen poglavar poziva na borbu protiv branilaca državnog subjektiviteta Crne Gore.

U društvenoj klimi prožetoj isključivostima i netolerancijom, čuli su se i rijetki glasovi za očuvanje kulturno-istorijskog nasljeđa Crne Gore. Nekoliko Cetinjana i stanovnika Njeguša, pokrenuli su inicijativu za restauracijom Njegoševe kapele na Lovčenu. Kapelu je ošteti austrijski okupator 1916, a Njegoševi zemni ostaci su prebačeni u Cetinjski manastir. Na Njegušima je 1919. godine formiran i Odbor za obnovu ove spomen-grobnice. Planirane aktivnosti ovog Odbora bile su u korijenu sasječene. Sumnjalo se u lojalnost njegovih članova prema novim vlastima, koje su bile preokupirane neutralizacijom otpora crnogorskih ustanika.¹³ Briga za obnovom Njegoševe kapele bila je u tom vremenu potpuno potisnuta kod predstavnika vlasti Kraljevine SHS u Crnoj Gori.

Nije su dugo čekalo na aktuelizaciju ovog pitanja. Ono je otvoreno zahvaljujući mudrosti i političkoj visprenosti dr Gavriła Dožića, novog crnogorskog mitropolita. Dožić je od 1918. godine, u očima oficijelnog Beograda, bio ličnost od najvećeg povjerenja u Crnoj Gori, a i on je smatrao da je pozvan da štiti unitarističko ustrojstvo države koja mu je ukazala poštovanje. Sljubljenost sa srpstvom bila je konstanta njegovog cjelokupnog angažmana.

Dožić je u obnovi, ili podizanju nove kapele na Lovčenu, a tu varijantu je znatno više preferirao, vidio veliku mogućnost za poželjnu homogenizaciju raspolućenog crnogorskog društva. Bez sumnje, Njegoš je za Dožića bio najveći sin srpskog naroda, “lovčenski genije“ ali je u upotrebi “Gorskog vijenca” crnogorski mitropolit pronalazio najpovoljniji način za novo kodiranje crnogorske istorije i kulturnog nasljeđa i njihovo upodobljavanje savremenim političkim potrebama. S tom argumentacijom pridobio je u novembru 1920. godine, članove Sv. arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve, da podrže njegov prijedlog. Ovaj najviši organ SPC je obećao da će se angažovati za obezbjeđivanje neophodnih finansijskih sredstava za realizaciju Dožićeve zamisli. Podrška je dobijena i od Pavla Marinkovića, ministra vjera u vladi Kraljevine SHS. Marinković je, opčinjen Dožićevim izlaganjem, gotovo u zanosu saopštio crnogorskom mitropolitu da je prenos Njegoševih zemnih ostataka u obnovljenu kapelu na Lovčenu, “apsolutna nacionalna pobjeda“ koja iziskuje posvećenost državnih vlasti, kao i regenta Aleksandra Karađorđevića, budući da je njegova majka “bližnja rođaka velikog pjesnika“¹⁴. Dožić je bio vidno zadovoljan svojom misijom u Beogradu. Mislio je da je veliki dio ovog posla uspješno okončan.

¹² Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije*, Knjiga 1, str. 215–216.

¹³ Arhiv Jugoslavije Beograd (dalje AJ), str. 69–244, Svetozar Tomić – Ministarstvo vjera 15.08.1924.

¹⁴ *Memoari patrijarha srpskog Gavriła*, Beograd, 1991, str. 9–11.

Neumorni crnogorski mitropolit je želio da obezbijedi i naruči legitimitet za svoj projekat. Razgovarao je početkom 1921. i s Jovanom Cvijićem, predsjednikom Srpske kraljevske akademije. Cvijić je bio i član više stranih akademija i nesporni naučni autoritet svoga vremena. Na osjetljiva pitanja svoje zemlje nije gledao sa akademske visine, nego im se u cjelini posvećivao. I to uvijek na braniku kad god je srpske i kasnije jugoslovenske teritorijalne aspiracije trebalo odbraniti pomoću etnografije i narodne prošlosti. Svoj naučni kredibilitet, Cvijić je dovodio u pitanje nekritičkim zapažanjima o psihologiji naroda, dokazivanju ukorijenjenosti političko nacionalnog projekta (srpskog, jugoslovenskog) u tradicionalnoj kulturi i narodnoj tradiciji.¹⁵ Takve opservacije provijavale su i u dijalogu s crnogorskim mitropolitom. Euforično je deklamovao da su Crnogorci sačuvali sve rasne osobine koje su odlikovale Srbe do Kosovske bitke, isticao njihovu beskompromisnost u borbi protiv neprijatelja, pripisjući ovu osobinu violentnim dinarskim tipovima, poentirajući da je Njegoš u “Gorskom vijencu” tačno predstavio oslobodilačku borbu svog naroda.¹⁶ Ove tvrdnje, u nešto drugačijoj formi, koja ne mijenja suštinu, iznijete su u Cvijićevim studijama i ilustruju njegov romantičarski pristup mitu o nacionalnom karakteru i usmenoj tradiciji. Takav pristup trebalo je da potkrijepe Cvijićeve tezu o predisponiranosti plemenskog stanovništva za violentni dinarski tip. Dr Dušan Nedeljković je još 1922. godine kritikovao ova Cvijićeva shvatanja o violentom tipu, a docnije je Fernan Brodel, renomirani francuski historičar, ubjedljivo dokazao da je violentnost karakteristična i za stanovništvo cijelog Mediterana.¹⁷ U Crnoj Gori je jedino dr Branko Radojičić u svojim naučnim radovima ozbiljno podvrgnuo kritici Cvijićeva zapažanja o Crnogorcima, ali te veoma dobre analize nijesu dovoljno recipirane u našoj stručnoj javnosti. Zato i danas Cvijićevo djelo “Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje” predstavlja Sveto pismo za mnoge geografe, etnologe i historičare u Crnoj Gori.

Sliku o Crnogorcima koju je dobrim dijelom natopio svojim bojama, motivisali su Cvijića da bezrezervno prihvati inicijativu mitropolita Dožića o prenosu Njegoševih kostiju u kapelu na Lovćenu. Ovaj nestor srpske nauke postao je član Odbora za organizovanje ove svečanosti. Odbor je formirao Miliwoje Jovanović, novi ministar vjera, 26. jula 1921, a ostali članovi ovog tijela bili su Branislav Nušić, načelnik umjetničkog odjeljenja u Ministarstvu prosvjete, Pavle Popović, univerzitetski profesor, Sreta Stojković, predsjednik Književne zadruge, Živan Živanović, član Državnog savjeta, dr Jovan Kujačić, Jelena Lazarević, profesorica i Petar Kosović, profesor. Predsjednik ovog Odbora koji je bio u nadležnosti Ministarstva vjera, bio je Živan Živanović. Njegov sastav i pozicioniranost ukazuju, što je bio Dožićev koncept, da je planirana svečanost trebalo da ima državni karakter i isključivo pravoslavnu auru.

¹⁵ Holm Zund Hausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. vijeka*, Beograd, 2008, str. 210–213; Ivan Čolović, *Politika simbola*, Beograd, 1997, str. 7.

¹⁶ *Memoari patrijarha srpskog Gavrila*, str. 16–17.

¹⁷ Više o tome: Holm Zund Hausen, *n.d.*, str. 263–266. Vladimir Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Beograd, 1991, str. 86–89.

Predviđeno je, mada radovi na restauraciji kapele nijesu ni započeti, da se ovaj događaj održi već 25. septembra 1921. godine, na sedamdesetogodišnjicu njegove smrti.¹⁸

I na Cetinju je osnovan “Pokretački odbor za prenos kostiju vladike Rada na Lovćenu” u avgustu 1921. godine. Odbor je činilo 19 lica, a na njegovom čelu se nalazio mitropolit Dožić. Crnogorski mitropolit, poslije početnog oduševljenja, bio je revoltiran odnosom državnih vlasti prema ovoj problematici. Sugerisao je ministru Jovanoviću u maju 1921, da ova svetkovina treba da ima opštenarodni karakter uz učešće “i crkve i države”. Očekivao je da tim povodom, prestolonasljednik Aleksandar Karađorđević “učini prvu zvaničnu posjetu ovoj Pokrajini koja, mimo svih ostalih u Kraljevini, nije još udostojena te visoke posjete Suverena ujedinjene Otadžbine”¹⁹. Posmatrajući ovo pitanje kroz političku optiku, ukazivao je da njegovo zanemarivanje izaziva krizu državnog autoriteta i Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori. Protivnici gubitka crnogorske državnosti, prenosili su glasine da će se Njegoševe kosti pohraniti u okrnjenu kapelu, ili da nove vlasti “...hoće da vladiku Rada iznesu na Lovćen i da mu nabave ploču od 100 groša”²⁰. Dožić je osuđivao i stanovište Andrije Radovića, narodnog poslanika i bivšeg predsjednika crnogorske vlade. Radoviću je nekada godilo da se predstavlja kao četvrti sin kralja Nikole, ali je u izmijenjenoj političkoj konstelaciji pokazivao jarost i mržnju prema svemu što je imalo predznak dinastije Petrovića. Bezdušno je zastupao stanovište da se bez posebne svečanosti, Njegoševe kosti smjeste u oštećenu kapelu. Dožić je ovaj nastup tretirao kao politički promašaj. Istodobno je ukazivao državnim vlastima u Beogradu, da u slučaju skromne svečanosti na Cetinju i Lovćenu, nipošto ne dovode dinastiju Karađorđevića i prestolonasljednika Aleksandra u korelaciju s tim događajima.²¹ Tako se čuvao ugled dinastije i pripremalo tle za uspostavljanje kulta Aleksandra Karađorđevića u Crnoj Gori.

Politički razlozi su bili od najveće važnosti da mitropolit Dožić, od maja 1921. godine, prilježno zagovara podizanje nove kapele na Lovćenu, jer kako bi inače bilo moguće utisnuti vladarski pečat nove dinastije na obnovljenoj kapeli. Crnogorski mitropolit je, iako to stanovnici Njeguša nijesu primjećivali, stanje kapele na Jezerskom vrhu, ocijenio kao “pustoš na Lovćenu”, “postojeće razvaline”, samo da bi nadležne vlasti u Beogradu nagnao da pristupe izgradnji novog objekta. Bagatelisao je i mišljenje Građevinske sekcije na Cetinju koja je u avgustu 1921, tvrdila da je izvodljiva restauracija Njegoševe spomen-grobnice. Dožić, inače doktor teologije, negirao je ovo mišljenje, navodeći da je Građevinska sekcija brzopleto napisala svoj izvještaj.²²

Dožićeve intervencije nijesu u Beogradu primljene s naročitom revnošću. Tražena finansijska podrška je izostala. Ta nemarnost je usloвила da kapela

¹⁸ AJ, str. 69–244, Odluka ministra vjera o formiranju odbora, za prenos Njegoševih kosti od 26.07. 1921.

¹⁹ Isto, Mitropolit Dožić – Milivoju Jovanoviću, ministru vjera 20.05.1921.

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

²² Isto, Mitropolit Dožić Milivoju Jovanoviću, ministru vjera 12.08. 1921.

na Lovćenu ne bude ni minimalno anastazirana, novi sarkofag nije bio napravljen, gromobrani pokvareni, put od Cetinja do Ivanovih korita razvaljen, komunikacija od Ivanovih korita do vrha Lovćena onemogućena. Zato je Ministarstvo vjera odložilo planiranu svečanost, za Petrovdan (12. jul) 1922. godine.²³

Crnogorski mitropolit je bio razočaran i odnosom Građevinske sekcije na Cetinju prema postavljenom zadatku. Žalio se i Živanu Živanoviću u januaru 1922. godine. Smatrao je da jedino vojska može napraviti dobar put od Cetinja do Ivanovih korita. Taj prijedlog je prihvatio i pukovnik Stojišić iz Zetske divizijske oblasti. Stojišić je prenio crnogorskom mitropolitu da mu je kralj Aleksandar Karađorđević saopštio da će povodom planirane svečanosti, posjetiti Crnu Goru 1922. godine.²⁴ Jugoslovenski monarh je očito bio zadovoljan ovom konekcijom. Vojska i Srpska pravoslavna crkva bili su uporišni stubovi njegove vladavine.

Indolentnost državnih vlasti i dalje se produžavala. To je mitropolita Dožića i primoralo da konkretizuje svoje mišljenje o izgledu kapele na Lovćenu. Smatrao je, 1922. godine da bi ovaj objekat trebalo da ima "...stari obim i oblik, razumije se, sa izvjesnim povećanjem i ukrasima, ukoliko bi se to moglo izvesti i ukoliko bi to bilo potrebno za smještaj sarkofaga".²⁵ Dožić je odbijao restauraciju stare kapele, ali je tokom vremena ublažio svoj izričit stav. Taj izvjesni zaokret bio je uzrokovan nedovoljnom angažovanošću državnih vlasti koje ni 1922. nijesu podigle novu kapelu na Lovćenu. Ovoliko prolongiranje, stvaralo je nezadovoljstvo u Crnoj Gori. A Njegoševa zadužbina se, kako nam arhivalije govore, i tada mogla restaurirati. Više uglednih prvaka iz Crne Gore je 1923. godine, savjetovalo Dožiću, da se pokrene akcija sakupljanja dobrovoljnih priloga, koji bi, uz volonterski rad omogućili "...opravku kapele-grobnice na Lovćenu i da se tim načinom omogući prenos i smještaj velikog genija na Lovćen".²⁶ Najistrajniji su bili mještani Njeguša. Oni su početkom novembra 1923, formirali Odbor za prikupljanje dobrovoljnih priloga za opravku Njegoševe spomen-grobnice na Lovćenu. Predsjednik ovog Odbora je bio Ilija Bećir, sekretar Đuro Otašević, a blagajnik Ilija Ivanović.²⁷

Ova plemenita zamisao bila je u suprotnosti sa Dožićevim planom. Zato je ovaj odbor brzo raspušten. Crnogorski mitropolit se pribojavao da bi obnova kapele od strane Crnogoraca devalvirala autoritet državnih vlasti i Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori. Insistirao je i dalje na velikoj državnoj svečanosti, ali ga je neposlovnost nadležnih subjekata veoma ljutila. Deprimiranost je uslovlila još jednu transformaciju. Dožić je 15. avgusta 1923. godine, predložio dr Vojislavu Janjiću, ministru vjera, s izvjesnom dvosmislenošću, sliku kapele na Lovćenu, na sledeći način: "Ostajući i danas pri ranijem mišljenju, mi računamo da bi kapelu-grobnicu trebalo obnoviti u prvobitnom obliku i s

²³ Isto, Odluka zastupnika ministra vjera od 13. 08.1921.

²⁴ Isto, Mitropolit Dožić Živanu Živanoviću, državnom savjetniku 21.01.1922.

²⁵ Isto.

²⁶ Isto, Mitropolit Dožić Vojislavu Janjiću, ministru vjera 15.08. 1923.

²⁷ *Narodna riječ*, Cetinje, 07.11.1923.

obzirom na klimatske uslove, osigurati je solidnim gromobranima, kako bi bila zaštićena od vremenskih nepogoda.²⁸

Radovi na obnovi kapele odloženi su i u 1923. godini. Odlaganje bi, izgleda, trajalo u nedogled da 6. septembra 1923. godine, kralj Aleksandar nije dobio sina, prestolonasljednika Petra II Karađorđevića. Tim povodom održano je bogoslužje u Sabornoj crkvi u Beogradu, na kojem je, pored ostalih ličnosti, bio prisutan i mitropolit Dožić. Uporni crnogorski mitropolit je iskoristio ovaj događaj da jugoslovenskog monarha, upozna s problematikom oko kapele na Lovćenu. Koristeći emocije kao pogodno sredstvo za ubjeđivanje kralja Aleksandra, koji osim svoje majke Zorke, kćerke kralja Nikole, i Njegoševe posvete “Heroju Topolskome Karađorđu besmrtnome” nije imao posebnog osjećaja poštovanja prema djelu ostalih Petrovića, mitropolit Dožić je postigao željeni efekat. Kralj mu je obećao da će iz svoje kase izdvojiti sredstva za podizanje kapele na Lovćenu.²⁹ Jugoslovenski suveren, naravno, nije toliko podlegao emocijama, već je prihvatio Dožićevu molbu prvenstveno iz ideološko-političkih pobuda. Od starta nije razmišljao o obnovi Njegoševe zadužbine, nego se apriorno opredijelio za podizanje novog spomenika. Rodbinske veze sa Petrovićima poslužile su mu kao paravan za jaču centralizaciju moći i manipulisanje mišljenjem lakovjernih Crnogoraca.

Kralj Aleksandar je želio da napravi što impozantniji spomenik na Lovćenu. Angažovao je poznatog hrvatskog vajara Ivana Meštrovića (1883–1962), koji je sa svojim čuvenim sunarodnicima, pjesnikom Ivom Vojnovićem, piscem Miroslavom Krležom, kompozitorom Petrom Konjevićem i prije stvaranja Kraljevine SHS, bio gorljivi pobornik jugoslovenske ideje. Meštrović je 1924. godine uradio projekat za mauzolej na Lovćenu u obliku jednog hrama sa Njegoševom figurom u unutrašnjosti ovog zdanja. Na ulazu u mauzolej bili su ovnovi u obliku sfinga, jer se Meštroviću činilo, da oni najbolje očitavaju brdski karakter sredine u kojoj je Njegoš ponikao. Troškovi za otjelovljenje ovog projekta iznosili su 12 miliona dinara i to je bio glavni razlog da kralj Aleksandar odustane od svog plana. Ne i jedini. Objavljivanje Meštrovićevog projekta u zagrebačkoj “Novoj Evropi” izazvalo je horsko protivljenje velikodostojnika SPC i dijela srpske političke i intelektualne elite. Srpski episkopi su ovaj nacrt ocijenili kao “piramidu” na vrhu Lovćena koja ne odgovara Njegoševom duhu i zavještaju. Postojali su i drugi motivi ovog neodobravanja. Jedan rimokatolik nije mogao projektovati spomenik pravoslavnom vladiki, kojeg je SPC bez i najmanjeg utemeljenja u empiriji, svojtala kao svog vjerskog velikodostojnika. Protestovao je i dr Jovan Cvijić, jer je Meštrovićev nacrt dovodio u pitanje narodnu tradiciju na kojoj je gradio svoju percepciju o Crnogorcima kao “dinarskim supermenima”.³⁰

Odlučnost kralja Aleksandra da izgradi kapelu na Lovćenu uticala je na to da se u decembru 1923. obnovi rad Odbora za prenos Njegoševih kostiju. Sastav Odbora je pretrpio izvjesne personalne promjene, a najznačajnija se

²⁸ AJ, str. 69–244, Mitropolit Dožić Vojislavu Janjiću, ministru vjera 15.08. 1923.

²⁹ *Memoari patrijarha srpskog Gavrila*, str. 20–21.

³⁰ Isto, str. 23–24, Nova Evropa, Zagreb, 1.07. 1924; *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, str. 19.

ogledala u imenovanju Svetozara Tomića za sekretara ovog tijela. Tomić je bio epigon Jovana Cvijića, udarna pesnica anticrnogorske kampanje u Prvom svjetskom ratu i jedan od glavnih organizatora Podgoričke skupštine. Kada je riječ o Crnoj Gori, njegov glas se čuo, a mišljenje uvažavalo. Odbor je već, 18. januara 1924. nagovijestio budući izgled Jezerskog vrha, odbacujući varijantu o restauraciji stare kapele. Ona, navodno, nije mogla izdržati, nalet atmosferskih neprilika. Ovo neubjedljivo objašnjenje našlo je svoju racionalizaciju u političkim momentima o čemu je Tomić obavijestio Dragutina Jankovića, ministra dvora kralja Aleksandra, akcentirajući ove zaključke: “Ktitor koji kapelu diže to je N.J.V. Kralj. Onaj kome se kapela diže a to je Veliki Njegoš kao i momenat: šta se na Lovćenu ostavlja po svršetku svečanosti: da li stara iskrpljena ili nova koja bi simbolizirala veličinu i važnost svečanosti, dakle te činjenice iziskuju: da kapela na Lovćenu bude Kraljevska i Njegoška. Ali mesto na kome se kapela diže, a to je vrh Lovćena, a vremenske nepogode koje tu vladaju, opet traže da se o tome vodi računa. Stoga je Odbor mišljenja: da se kapela na Lovćenu iznova zida, da izrada spolja bude obična sa manje ukrasa, da ne bude suviše visoka, i da bude iznutra što ljepše i solidnije izgrađena, kako bi *odgovarala veličini Ktitora i onoga ko će u njoj počivati.*”³¹ (podvukao Z. F.)

Pošto je odbio zahtjevni i skupi Meštrovićev projekat, kralj Aleksandar je poklonio puno povjerenje Odboru za prenos Njegoševih kostiju oko novog spomenika na Jezerskom vrhu. Ključni operacionalizator ovog posla bio je Svetozar Tomić. Tomić je u julu 1924. godine bio na Cetinju i Lovćenu i njegova zapažanja su odredila dalji tok radova oko podizanja kapele. Bio je kategoričan u zahtjevu da se podigne nova kapela koja bi imala iste gabarite kao Njegoševa zadužbina, ali da kamenje u zidu bude krupnije, zid drugačije i čvršće postavljen, a da njena unutrašnjost pored Njegoševih ima i obilježja koja asociraju na dom Karađorđevića. Kralj Aleksandar je gotovo bez dileme prihvatio Tomićev izvještaj.³² Za realizaciju ovog poduhvata izdvojio je 500.000 dinara, što je bilo 24 puta manje nego što je bilo potrebno za ostvarenje Meštrovićevog projekta.

Stručni radovi na podizanju kapele bili su povjereni arhitekti Nikolaju Krasnovu, ruskom emigrantu. Akribični ruski arhitekta bio je specijalista za zaštitu kulturnoistorijskog blaga. Poslije sprovedenog istraživanja, Krasnov je početkom 1925. procijenio da je moguće sačuvati osnovne konture kapele na Lovćenu. Nadležne vlasti nijesu uvažile prijedlog poznatog stručnjaka. Politički motivi nadišli su mišljenje struke što je uslovalo rušenje Njegoševe spomen-grobnice³³.

Krasnov je uobličio projekat za novu kapelu. Radovi na njeno izgradnji su otpočeli u junu 1925, a okončani su u septembru iste godine. Novi objekat je, kako navodi Pavle Mijović, bio arhitekturom drugačiji od stare kapele, s novim i širim vratima, velikom kamenom gredom za ktitorov natpis, s debe-

³¹ AJ, str. 69–244, Svetozar Tomić Dragutinu Jankoviću, ministru vjera, 23.01.1924.

³² Isto, Svetozar Tomić Ministarstvu vjera 15.08.1924.

³³ Pavle Mijović, *n.d.*, str. 140–141, 157.

lim zidovima, klupom kolomatom oko nje, ophodnom stazom i ogradnim zidom. Našla se i na drugoj lokaciji, pošto je Kapa devastirana da bi mogla podnijeti trostruko veću konstrukciju od prvobitne. Na ulazu u kapelu bio je ugraviran zlatni natpis kralja-ktitora, a iznad njega napravljena je u niši, reljefna ikona “Sveti Đorđije ubija aždaju”. Nova kapela, očito, više nije bila posvećena Sv. Petru Cetinjskom, nego Sv. Đorđu, krsnoj slavi dinastije Karadorđevića.³⁴ Kapelu je osvjetao 12. IX 1925. mitropolit Dožić.

Cjelovita promjena simbolike na Lovčenu je tek trebalo da uslijedi. Kralj Aleksandar je najavio dolazak u Crnu Goru i stoga su obavljene opsežne i detaljne pripreme za što svečaniji prijem jugoslovenskog suverena, njegove supruge Marije, velikodostojnika SPC, predvođene patrijarhom Dimitrijem, državnih zvaničnika. Pripreme je kanalisao mitropolit Dožić, a njegove smjernice pripadaju domenu sofisticiranog jugoslovenskog unitarizma. Dožić je, 28. jula 1925. savjetovao Mišu Trifunoviću, ministru vjera, da svetkovina treba da ima masovan karakter u koju bi se uključio što veći broj Crnogoraca. Povod svečanosti i dolazak kralja Aleksandra, bila je zgodna prilika, navodio je pronicljivi Dožić, da se kod njegovih zemljaka postigne jednodušnost, zaborave stara trvenja, te da Kraljevinu SHS prihvate kao najbolji državni okvir. Uviđao je da je i nekada žestokim protivnicima gubitka crnogorske državnosti, poput Njeguša i Bajica, ponestajalo političke kondicije, te su ga molili da ih blagovremeno obavijesti o datumu održavanja svečanosti. Upozorio je ministra Trifunovića da se ne smiju ponoviti propusti iz Peći, prilikom vaspostavljanja Srpske patrijaršije, 1920. godine, kada osim Sefedin bega, na ovu svečanost nijesu bili pozvani ostali predstavnici albanske i muslimanske populacije.³⁵ Dožićev nastup krasila je pomirljivost i tolerantnost, ali je on bio neosjetljiv na političku diskriminaciju Crnogoraca i pomenutih populacija u Kraljevini SHS, koju je s neugasivim žarom štitio i popularisao.

Dožićeve naznake su u dobroj mjeri poslužile kao osnova za koncipiranje “Proslave svečanog prenosa Njegoševih kostiju sa Cetinja na Lovćen”. Precizno je određena sedmodnevna maršuta kralja Aleksandra. Ona je bila “obavijena pravoslavljem” i zato je kraljev hod prema Crnoj Gori započeo 16. IX 1925. u manastiru Visoki Dečani u Metohiji. Lijepo vrijeme je arhimandrit Leontije bajkovito protumačio i u radovanju prirode zbog kraljevog dolaska. Jugoslovenski monarh je u manastiru razgovarao s više, pretežno albanskih deputacija, što je bio samo privid političke širine, jer ti susreti nijesu istisnuli njegove predrasude i nepovjerenje prema ovoj populaciji. Znak poštovanja ukazivao je jedino albanskim vojvodama koje su čuvale manastir Visoki Dečani još od prve seobe Srba krajem XVII vijeka. Kralj je posjetio i Pečku patrijaršiju.³⁶

Andrijevića je bilo prvo crnogorsko mjesto u kojem je 17. septembra 1925. boravio kralj Aleksandar sa svojom pratnjom. Priređen im je i svečani doček, ispraćen topovskom paljbom, zatim muzikom trubača, narodnim ko-

³⁴ Isto, str. 162–164.

³⁵ Isto, str. 162–164.

³⁶ AJ, str. 69–244, Mitropolit Dožić Mišu Trifunoviću, ministru vjera 28.07.1925.

lom, a sve je začinio guslar Vuko Adžić, inače rezervni poručnik, koji je opjevao slavu kralja Aleksandra.³⁷ Andrijevački srez u kojem je 1920. godine bilo najviše boraca protiv novih vlasti u Crnoj Gori, sada se skoro u cjelosti, predao iracionalnom srpstvu. Na polovini puta između Andrijevice i Berana, kralja je dočekaio eskadron od 150 konjanika, sastavljen od tri crnogorska vođa, dok je četvrti bio popunjen od Muslimana i Albanaca. Slična koreografija bila je i u Beranama. Latice cvijeća obasipale su kraljevski par, a ratni veterani, saborci kralja Nikole, prosto su se utrkivali ko će se više približiti suverenu koji je nemilosrdno ponizio njihovog nekadašnjeg komandanta. Dokazi te amnezije bili su i poklici "Živio nam, osvetniče Kosova."³⁸ Zaborav je bio primjetan i u Kolašinu. Rovačka republika je bila izbrisana iz sjećanja, a stari ratnik sa okačenim medaljama dobijenim od države koja više nije egzistirala, pozdravio je kralja Aleksandra sljedećim riječima: "Dobro nam došao, mio Gospodaru, nasledniče cara Dušana."³⁹ I u Podgorici se slavilo i nazdravljalo. Veliša Lazović, iskusni crnogorski ratnik, čiji je plemenik major Vojin Lazović bio vođa ustanka u Kućima 1918–1920, blagoslovio je kralja ovim riječima: "Sreća ga pratila na putu. Dabogda dobio sve što je Dušanovo bilo."⁴⁰

Ovo putovanje kralja Aleksandra bilo je primjer asocijativne montaže, zasnovane na principu kombinovanja sjećanja koja su s prošlošću Crne Gore imala malo zajedničkog, a mnogo više destruktivnog. Najzapaženiju rolu u novom društvenom komadu imali su istaknuti crnogorski ratnici. Ovim vitezovima bez oklopa, pridruživali su se, nakon povratka u domovinu, i pojedini organizatori i vođe Božićnog ustanka, kao i bliski saradnici crnogorskog suverena. Istina sa mnogo manje folklorizma i bez napadnog udvorištva, ali su neki od njih, za ljubav ekonomske sigurnosti žrtvovali svoju političku slobodu.

Kralj Aleksandar je, s brojnomo pratnjom, stigao na Cetinje 20. septembra 1925. godine. Ovaj dolazak nije bio ispraćen oduševljenjem kod jednog broja građana Cetinja. Nije ih ganula ni otmena i bogata crnogorska nošnja koju je, specijalno za ovu priliku, obukla kraljica Marija. Kraljica je ovu, na momente hladnu atmosferu, jetko i ironično prokomentarisala: "Ko nije veran jednome, neće biti veran ni drugome."⁴¹ Neočekivanu prazninu napravljenu od strane Cetinjana, popunili su mnogobrojni gosti koji su pristizali iz raznih jugoslovenskih krajeva. Dekor Cetinja korespondirao je s aktuelnom političkom klimom, koja je stvorena sporazumom između Nikole Pašića, predsjednika vlade, i Stjepana Radića, hrvatskog lidera, pa je bivša crnogorska prijestonica, bila ukrašena i velikim brojem hrvatskih zastava.⁴²

Prenos Njegoševih kostiju iz Cetinja na Lovćen, otpočeo je u jutro 21. septembra 1925, arhijerejskom službom u Cetinjskom manastiru. Nakon toga, kovčeg s Njegoševim zemnim ostacima postavljen je ispred manastira, a čast

³⁷ Isto, "Proslava svečanog prenosa Njegoševih kostiju sa Cetinja na Lovćen".

³⁸ *Vreme*, 17.09.1925.

³⁹ *Vreme*, 18.09.1925.

⁴⁰ *Vreme*, 19.09.1925.

⁴¹ *Isto*.

⁴² *Isto*.

da bude prvi govornik na ovoj svečanosti, ukazana je Nikolaju Velimiroviću, episkopu ohridskom. Velimirović je bio postojani velikosrpski nacionalista, kome su crkva i vjera, kako navodi srpski političar Dragoljub Jovanović, uglavnom bile paravan za plasiranje političkih poruka. Prošlošću je manipulirao, rasplamsavao nacionalističke strasti, a prema historijskim činjenicama se ophodio s krajnjom neljubaznošću. Otuda i ovi Velimirovićeви kličtaji ispred Cetinjskog manastira: "Evo nas u zemlji koja bi se mogla nazvati krovom naše države, ne samo po svojoj fizičkoj visini, nego i po moralnoj ... Crna Gora je dala Nemanjiće, Mrnjavčeviće, kralja Vukašina, Kraljevića Marka, kneza Lazara."⁴³ Episkop Velimirović je oblikovao i jedan ideološki program srpskog pravoslavlja, satkan od nacionalizma i netolerancije. To je još jedan razlog da ovog velikodostojnika i u našem vremenu, Srpska pravoslavna crkva neizmerno respektuje.

Prije pohranjivanja Njegoševih kostiju u novu kapelu, govorio je kralj Aleksandar. I njegov govor bio je protkan prenapregnutim historijskim analogijama, što pokazuju ovi navodi: "Duše Njegoša i Karađorđa bile su se srele, razumele i privile u velikom narodnom poslu. Nad grobom Njegoševim, danas je kamen sa Venčaca, na domaku Karađorđeve Topole i pod njime će lako ležati Vladika Rade."⁴⁴ U daljem izlaganju, kralj je silovito povezivao prošlost i sadašnjost, kreirajući novu viziju istorije i kontinuiteta historijskog procesa. To je bio nastup kraljeve demagogije koju je upečatljivo pokazivala sumorna politička i ekonomska zbilja Crne Gore. Jugoslovenski monarh se zbog toga nije uopšte uzbuđivao. Prilikom svog svečanog pohoda u septembru 1925, kralj je, na pitanja Crnogoraca o razlozima nezastupljenosti njihovih političara u Pašićevoj vladi, odgovorio s primjetnom dozom posprdljivosti: "Što će vam ministri kad imate kralja."⁴⁵

Prema želji kralja Aleksandra, iznad vrata nove kapele bile su u kamenu uklesane ove riječi: "...Mi, Aleksandar I Kralj Srba, Hrvata i Slovenaca, prapranuk Aleksandra Karađorđevića i sin Kralja Petra I Velikog Oslobodioca i Ujediniooca naroda i Knjeginje Zorke Petrović Njegoš, obnovismo ovaj sveti hram, koji je na Lovćenu blizu Cetinja podigao i za vječnu kuću odabrao slavni naš predak Petar Petrović Njegoš, vladika i gospodar Crne Gore, poklonik heroju topolskom Karađorđu, besmrtni apostol i vjesnik jedinstva našeg naroda, a koji godine 1916. bi razoren u ratu za oslobođenje i ujedinjenje."⁴⁶ Nova kapela je, nesumnjivo, poslužila kralju Aleksandru i za glorifikaciju svoje dinastije. Značaj doma Petrovića je devalviran, a neizbježno pominjanje Njegoša i knjeginje Zorke, bilo je i u funkciji političkog pragmatizma jugoslovenskog vladara.

Simbolika je, kao što je čest slučaj u istoriji, bila jača od činjenica. To je potvrdio i završni čin svečanosti na Lovćenu. Mitropolit Dožić se zahvalio

⁴³ Milan Stojadinović, „Ni rat ni pakt”, *Jugoslavija između dva rata*, Rijeka, 1970, str. 194–195.

⁴⁴ Istorijski arhiv Kotor, fond "POMI", Dnevnik don Antona Miloševića, knjiga III.

⁴⁵ Branko Petranović, *Istoričari i savremena epoha*, Beograd, 1993, str. 237.

⁴⁶ *Spomenica Petra II Petrovića Njegoša – Vladike Rada*, uredio Dušan D. Vuksan, reprint izdanje, Podgorica, 1998.

kralju Aleksandru, rekavši: "Blгодарimo za divnu zadužbinu, koju je podigao svome neumrlome pretku Vladiци Radu i za sva dobra koja čini Srpskoj crkvi i narodu."⁴⁷ Kralj mu je s velikim uvažavanjem, odgovorio: "Visokopreosvešteni, predajem vam u amanet moju zadužbinu i kosti slavnoga Njegoša, da ih i dalje čuvate."⁴⁸ Nova kapela, ne samo da nije bila više sjećanje na Svetog Petra Cetinjskog, nego je umjesto Njegoševe, postala zadužbina kralja Aleksandra Karađorđevića.

Svetkovina upriličena u septembru 1925. predstavljala je i svjedočanstvo o mentalitetu znatnog broja Crnogoraca. Za nepunih pet godina, apsolutno je promijenjen odnos prema vrhovnom političkom autoritetu. Apoteoza jugoslovenskog monarha implicirala je zaborav i žigosanje crnogorskog suverena kojemu su se više decenija beskrajno divili. Ovacije priređene kralju Aleksandru pokazuju i s koliko su se hitromislenosti i servilnosti, Crnogorci prepustili vrijednostima dinastije Karađorđevića, kao jedinoj ravni svoje egzistencije i kao etalonu i sadržini sveukupnog života. Zato su, u velikoj mjeri, pozdravili podizanje nove kapele na Lovćenu, koja je označavala najuzvišeniju simboliku odluka Podgoričke skupštine. Nijesu, ipak, svi podlegli simbolu novog vremena. Zaduzbina kralja Aleksandra, nije mogla, prevashodno kod crnogorskih komunista, da prikrije rane koje su Crnoj Gori ostavile godine represije i ponižavanja, inspirisane od strane jugoslovenskog monarha.

Zvezdan FOLIC

GOVERNMENT OF THE KINGDOM OF SCS AND RAISING THE CHAPEL ON LOVĆEN IN 1925

Summary

The authorities of the Kingdom of SCS tended to complete negation of the values of the independence of Montenegro. This approach enabled the vandalism and devastation of the cultural values by Whites in Montenegro during the so called days of unification and years of the civil war. In a time of intolerance and exclusion, however, the sophisticated appeal could be heard. Launched by Dr. Gabriel Dožić, Metropolitan of Montenegro, who understood the importance of raising a new chapel on Lovćen as an effective method of promotion in the company charged the epic tradition and consciousness. Clever and wise, Bishop Dožić recognized the value of the words of Njegos, and especially his work entitled *The Mountain Wreath*, which, according to him, possessed a magnetic attraction and power that could have an exceptional role in the homogenization of the already divided Montenegrin society. The idea of the Montenegrin bishop was accepted by the

⁴⁷ *Isto*, str. 143.

⁴⁸ *Isto*, str.145.

ministry, the episcopate of the Orthodox Church and the Serbian intellectual elite as well.

The tendency to revise the history and staging of the presence of Montenegro wasn't an easy and quick operation. Only after the birth of the heir Peter II, King Alexander Karadjordjevic took all the financial burden of raising a new chapel on Lovćen. He didn't, of course, consider the restoration of a chapel, because the idea was to hit the seal of the new dynasty and direct the credulous Montenegrins in the desired direction. Having demolished endowments of Njegos, on Lovćen in the summer of 1925, a new chapel was built at the same place. It by its nature and design, represented the endowment of King Alexander Karadjordjevic, and was no longer any memory of St. Peter of Cetinje.

By means of the glorification of this illusion of continuity, embodied by the new chapel, the majority of Montenegrins relinquished to mythomania as the only measure of standards and life. The Yugoslav monarch, with the overwhelming support of the Bishops of the SOC, managed to connect difficult events and adapt them to their own projections. This approach had only one purpose: to accept as the most optimal structure of the unitaristic framework for sake of the existence of Montenegrins.

Keywords: Lovćen, Njegos, chapel, Bishop Dožić, Jovan Cvijic, King Alexander Karadjordjevic, Svetozar Tomic.

Dragutin PAPOVIĆ
Nikšić

INTELEKTUALCI I VLAST U CRNOJ GORI 1945–1950

Rad se bavi odnosom intelektualaca i vlasti u Crnoj Gori u periodu kada je u Crnoj Gori izgrađivano socijalističko društvo po uzoru na sovjetski model. Uspostavljena je stroga administrativna kontrola nad kulturom, naukom i umjetnošću kako bi se oni razvijali u skladu s načelima socijalizma (komunizma). Vlast, odnosno vladajuća Komunistička partija, formirala je Agitprop kao tijelo koje je nadziralo i usmjeravalo čitavu naučnu, umjetničku i kulturnu djelatnost u Crnoj Gori. Agitprop je kontrolisao medije, stručne časopise, škole, umjetnička i naučna udruženja. Na taj način Agitprop je upravljao intelektualcima. Najpoznatiji intelektualci u Crnoj Gori su prihvatili taj odnos i stvarali su u skladu s postavljenim ideološkim zadacima. Mnogi od njih su učestvovali u radu Agitpropa i državnih organa i sami bili dio administrativnog aparata koji je određivao pravce i teme intelektualnog stvaralaštva.

Ključne riječi: intelektualci, vlast, Agitprop, socijalizam, nauka, kultura, umjetnost.

Jedan od najvažnijih ciljeva komunističke vlasti u Crnoj Gori 1945. godine bio je uspostavljanje kontrole nad intelektualcima. Nova vlast je težila da sve intelektualce, naučne i kulturne institucije u Crnoj Gori podredi svojim političkim ciljevima. U intelektualcima je prepoznala bitan faktor u izgradnji socijalističkog društva. Zbog toga su neke od najznačajnijih odluka Prvog osnivačkog kongresa Komunističke partije Crne Gore 1948. godine bile da se u Crnoj Gori formira niz naučnih i kulturnih institucija i da se obrazuje novi umjetnički i naučni kadar koji će stvarati u korist socijalističkog sistema. Prema ovim odredbama u Crnoj Gori je trebalo stvoriti socijalističku inteligenciju, a prosvjetu, kulturu i nauku prožeti socijalističkom politikom.¹ Od intelektualaca se očekivalo da stvaraju u duhu socijalističkog patriotizma.²

Nadzor nad ovim poslom imala je Uprava za agitaciju i propagandu pri Centralnom komitetu KPJ. Ova Uprava se, najčešće, nazivala Agitprop i postala je obilježje u kulturno-naučnom razvoju od 1945. do 1950. godine, odnosno, u periodu kada je u Jugoslaviji i Crnoj Gori socijalizam razvijan po sovjetskom modelu. Agitprop odjeljenja su formirana pri svim republičkim, sreskim i gradskim komitetima KPJ. Agitprop pri CK KPJ je određivao programe i zadatke za sva agitprop odjeljenja u republikama. Rukovodilac Agit-

¹ Prof. dr Branislav Kovačević, Slavko Stanišić, Prvi kongres Komunističke partije Crne Gore, dokumenti, govor Miladina Perovića, Titograd, 1988, str. 475–477.

² Neki organizacioni problemi agitaciono-propagandnog rada, Državni arhiv Crne Gore, Sredivanje i obrada podataka – Novi period (u daljem dijelu DACG-SIOP-NP), Centralni komitet Komunističke partije (u daljem tekstu CK KP) Crne Gore, kutija 83/1.

propa pri CK KPJ od 1945. godine bio je Milovan Đilas. U jednom od prvih obraćanja Agitpropu pri PK KPJ za Crnu Goru Đilas je naveo da su partiji (vlasti), potrebni kadrovi koji će ujedno biti i visokokvalifikovani i predani socijalističkoj izgradnji zemlje.³ Trebalo je da se oni, preko naučno-kulturnih institucija, bore protiv zapadnih uticaja i da šire marksističku ideologiju.⁴

Agitprop pri PK KPJ za Crnu Goru, a od kraja 1948. godine pri CK KP Crne Gore, uspostavio je kontrolu nad svim naučno-kulturnim institucijama koje su okupljale najveći broj crnogorskih intelektualaca. Pod njegovom kontrolom su bili: Udruženje likovnih umjetnika, povjereništvo Saveza književnika Jugoslavije, Udruženje novinara, Društvo istoričara i Kulturno-prosvjetni savez Crne Gore. Agitprop je uspostavio apsolutnu kontrolu nad izdavačkom djelatnošću. Cenzurisao je novine i stručne časopise. Mišljenje Agitpropa je bilo presudno u imenovanju najodgovornijih ljudi u kulturnim, obrazovnim i naučnim institucijama. CK KP Crne Gore je preko Agitpropa imenovao predsjednika i sekretara Udruženja novinara Crne Gore, urednike listova i časopisa: „Pobjede“, „Omladinskog pokreta“, „Naše žene“, „Stvaranja“, „Istorijskih zapisa“ i „Prosvjetnog rada“. Na identičan način CK KP Crne Gore je preko Agitpropa imenovao direktora izdavačke kuće „Narodna knjiga“, direktora štamparskog preduzeća „Obod“, direktora Centralne biblioteke, direktora i profesora Više pedagoške škole na Cetinju, direktora Narodnog muzeja, direktora Zavoda za zaštitu kulturnih spomenika, direktora Instituta za proučavanje istorije crnogorskog naroda, kao i rukovodstva i aparat svih državnih naučno-kulturnih institucija i masovnih organizacija.⁵

U Agitpropu su formirane sekcije koje su nadzirale različite oblasti kulturnog, naučnog i umjetničkog stvaralaštva. Sekcija za štampu i agitaciju neposredno je nadzirala cjelokupnu izdavačku djelatnost u Crnoj Gori. Sekcija je, na primjer, imenovala redakciju književnog časopisa „Stvaranje“ i njegovu tematiku. Ona je 1947. godine naredila redakciji „Stvaranja“ da se na literarni način bavi Petogodišnjim planom, a crnogorskim književnicima je određivala konkretne zadatke.⁶

S druge strane, Agitprop je poslušnim književnicima omogućio objavljivanje njihovih djela. Zahvaljujući Agitpropu Mirko Banjević je 1945. godine objavio poemu „Sutjeska“, a 1946. godine „Njegošev spomenik“.⁷ Na isti način je Janko Đonović 1948. godine objavio knjigu „Na Vltavi“, a istoričar Jagoš Jovanović svoju „Istoriju Crne Gore od kraja XVIII vijeka do 1918. godi-

³ CK KPJ Agitprop-Agitpropu PK KP Crne Gore, 17. jun 1947, DACG-SIOP-NP, PK KPJ za Crnu Goru, kutija 6, V-1/47.

⁴ Prof. dr Branislav Kovačević, Slavko Stanišić, navedeno djelo, govor Radomira Komatine, str. 356.

⁵ Spisak dužnosti na koje Centralni komitet KP Crne Gore vrši postavljenje, DACG-SIOP-NP, CK KP Crne Gore, kutija 67, 1950. godina.

⁶ Zapisnik sa sastanka Sekcije za štampu i agitaciju, održanog 29. V 1947. Godine, DACG-SIOP-NP, PK KPJ za Crnu Goru, kutija 6, V-5/1947.

⁷ Izvještaj o izdavačkoj djelatnosti u predratnoj Crnoj Gori, u toku Narodnooslobodilačke borbe i od oslobođenja do 1. jula 1948. Godine, DACG-SIOP-NP, PK KPJ za Crnu Goru, kutija 14, XIII/48.

ne“ . Agitprop je 1950. godine objavio knjigu Janka Đonovića „Hronike i likovi“ i knjigu Rista Dragičevića „Članci o Njegošu“.⁸ Tokom 1950. godine Agitprop je objavio zbirku pjesama Mirka Banjevića „Zemlja na kamenu“, zbirku pjesama Aleksandra Ivanovića „Stihovi“, „Pripovijetke“ Mihaila Gazivode i zbirku pjesama Radonje Vešovića „Vijeronija“.⁹

Agitprop je kontrolisao rad Udruženja likovnih umjetnika Crne Gore. Udruženje je imalo Žiri u kojem su 1947. godine bili: Petar Lubarda, Milan Božović, Đorđe Oraovac, Luka Tomanović i Vuko Radović. Članovi Žirija su istovremeno bili i članovi Umjetničkog savjeta pri Ministarstvu prosvjete NR Crne Gore.¹⁰ U ovoj fazi Udruženje se borilo protiv larpurlartizma, odnosno protiv shvatanja da umjetnost postoji zbog nje same. Aco Prijić je za larpurlartizam tvrdio da je u međuratnom periodu „trovao“ umjetnost nazadnim buržoaskim dekadentnim i formalističkim pogledima na život.¹¹ Član Udruženja Petar Lubarda je 1949. godine tvrdio da je svaka dobra umjetnost odraz društvene stvarnosti.¹² Anton Lukateli je smatrao da crnogorski slikari moraju koristiti iskustvo sovjetskih umjetnika i da se ne smiju ugledati na umjetnost Zapada. Agitprop je od umjetnika tražio da njihova umjetnost, i po formi i po sadržini, mora biti socijalistička. Slikari Miloš Jeknić i Vlado Novosel su tvrdili da je dobar samo onaj umjetnik koji radi zajedno sa narodom. Zbog odanosti socijalističkim vrijednostima u slikarstvu direktor i neki predavači u Školi za primijenjenu umjetnost u Herceg Novom vanredno su nagrađivani. Direktor i akademski slikar Miloš Vušković je do 1950. godine primio 3 nagrade u vrijednosti 8.000 dinara, Oraovac Đorđe je od Ministarstva prosvjete NR Crne Gore 1947. godine dobio 4.000 i 1948. godine 6.000 dinara, Kujačić Mirko 20.000 dinara, Veliša Leković 10.000 dinara od predsjedništva Vlade NR Crne Gore, Savo Vujović 33.000 od Ministarstva prosvjete NR Crne Gore i Boris Verigo koji je primio 4.000 od Zavoda za primijenjenu umjetnost.¹³

Iako su članovi Udruženja likovnih umjetnika Crne Gore pomagali Partiji oko priprema propagandnog materijala za kongrese, izložbe, proslave i jubileje, Agitprop je smatrao da više pažnje treba posvetiti ideološkoj orijentaciji likovnog stvaralaštva. Partija je kritikovala Petra Lubardu, člana ovog udruženja, zbog slike koju je poslao za održavanje V kongresa KPJ. Slika je, po mišljenju Agitpropa, imala odlike nesocijalističkih shvatanja.¹⁴ I u Školi za primijenjenu umjetnost u Herceg Novom bilo je odstupanja od vladajuće ideologije, što je bila posljedica malog uticaja KPJ među slikarima. Od 6 nastavnika škole samo je Veliša Leković bio član KPJ, dok je među učenicima bilo

⁸ Bilten o radu Uprave propagande i agitacije CK KP Crne Gore za period januar-mart 1950, DACG-SIOP-NP, CK KP Crne Gore, kutija 77, 1950. godina.

⁹ Neki organizacioni problemi agitaciono-propagandnog rada, DACG-SIOP-NP, CK KP Crne Gore, kutija 83/1, 1950. godina.

¹⁰ Skupština Udruženja likovnih umjetnika Crne Gore održana 16. II 1947. godine na Cetinju, DACG-SIOP-NP, PK KPJ za Crnu Goru, kutija 6, V-3/1947.

¹¹ „Pobjeda“, 10. jul 1949. godine, str. 5.

¹² Isto.

¹³ Bez naslova, DACG-SIOP-NP, CK KP Crne Gore, kutija 70, 1950. godina.

¹⁴ Isto, str. 35.

protivnika partije.¹⁵ Krajem 1950. godine Uprava za agitaciju i propagandu je bila zadovoljna odgovorom slikara u organizovanju izložbi, dekorisanju proslava i izradi plakata, ali ne i u idejno-umjetničkom pogledu, jer su neki slikari zanemarivali marksističko-realističku umjetnost.¹⁶ Agitprop je smatrao da nigdje među kulturnim i naučnim stvaraocima nema toliko političke neprincipijelnosti i neotvorenosti koliko kod slikara u školi u Hercegovini.

Vlast je i među istoričarima imala značajnu podršku. Saradnici Instituta za proučavanje istorije crnogorskog naroda Andrija Lainović, Đoko Pejović i Milan Vujačić su 1950. godine pisali da se u „Istorijskim zapisima“ događaji moraju tumačiti putem dijalektičkog i istorijskog materijalizma, da u časopisu mora biti više čisto ideoloških članaka i da se radovi u časopisu moraju povezivati sa naporima na izgradnji socijalizma i čuvanju tekovina revolucije.¹⁷ Partija je od Društva istoričara, Istorijskog instituta i „Istorijskih zapisa“ tražila da se dominantno bave istorijom Narodnooslobodilačke borbe, međuratnim periodom i da budu aktivniji u borbi protiv Informbiroa.¹⁸

Agitprop je organizovao i kontrolisao proslave značajnih jubileja. Jedan od najvećih kulturnih događaja u periodu funkcionisanja Agitpropa, bilo je obilježavanje stogodišnjice Njegoševe smrti 1951. godine. Formiran je Odbor za organizaciju proslave koji je okupio brojne crnogorske intelektualce. U okviru Odbora formirane su sekcije. Za rukovodioca likovno-umjetničke sekcije postavljen je Petar Lubarda, a potom Aco Prijčić, rukovodilac sekcije za muzej bio je Risto Dragičević, rukovodilac naučno-izdavačke sekcije Jagoš Jovanović, rukovodilac sekcije za agitaciju i štampu Budo Šoškić, i sekcije za svečanu akademiju Danilo Lekić.¹⁹ U pripremanju proslave slikar Milo Milunović je dobio zadatak da izradi plakat i značku proslave. U ovim pripremanjima su učestvovali don Niko Luković, Ratko Đurović i Jagoš Jovanović.

U decembru 1950. godine Odbor je u pripreme uključio veći broj intelektualaca. U sekciju za svečanu akademiju ušli su: Anastasija Jovanović, Milutin Plamenac, Anton Pogačar, Miladin Perović, Minja Dedić i Ratko Đurović; u sekciju za muzej: Milo Milunović, Petar Lubarda, Milutin Plamenac, Danilo Lekić, Aco Prijčić i Jovan Vukmanović; u naučno-izdavačku sekciju: Jevto Milović, Tomaš Marković, Luka Vujović i Veselin Đuranović; u sekciju za štampu i agitaciju: Božo Đurović, Milivoje Otović, Vuko Lučić, Savo Vukmanović, Jovan Ražnatović i Mojsije Zečević; u likovno-dekorativnu sekciju: Vojislav Đokić, Gojko Berkuljan i Branko Filipović, i u sekciju za izložbe kulturnog nasljeđa Crne Gore i kulturne djelatnosti u Crnoj Gori (rukovodilac

¹⁵ Uprava propagande i agitacije pri CK KP Crne Gore-CK KPJ, Upravi propagande i agitacije, Beograd, DACG-SIOP-NP, KP Crne Gore, kutija 71, 1950. godina.

¹⁶ Neki organizacioni problemi agitaciono-propagandnog rada, DACG-SIOP-NP, CK KP Crne Gore, kutija 83/1.

¹⁷ Referat o časopisu „Istorijski zapisi“, Cetinje, 20. januar 1950. godine, DACG-SIOP-NP, KP Crne Gore, kutija 72, 1950. godina.

¹⁸ Neki organizacioni problemi agitaciono-propagandnog rada, DACG-SIOP-NP, CK KP Crne Gore, kutija 83/1.

¹⁹ Sa sastanka Odbora za proslavu Njegoševe stogodišnjice, 14. novembar 1950. godine, DACG-SIOP-NP, CK KP Crne Gore, kutija 73, 1950. godina.

Andrija Lainović): don Niko Luković, Milutin Plamenac, Jovan Vukmanović, Mojsije Zečević, Marko Borozan, Ratko Đurović, Dušan Laušević i Božo Mihajilović.²⁰ U Redakcionom odobru za izradu Njegoševog albuma bili su Milo Milunović, Petar Lubarda, Miloš Vušković, Aco Prijić, Jagoš Jovanović, Vojislav Đokić i Vuko Radović. Mirko Banjević i Jovan Ražnatović su bili zaduženi da pripreme plan tema o Njegošu za predavanja na Narodnim univerzitetima, dok su Risto Dragičević, Ratko Đurović i Milo Đukić sastavljali spisak intelektualaca koji bi mogli da učestvuju u obilježavanju ove godišnjice.²¹ Slične aktivnosti Agitprop je organizovao i za obilježavanje desetogodišnjice Trinaestojulskog ustanka 1951. godine.²²

Vlast je nagrađivala podobne intelektualce. Povodom 13. jula 1948. godine Predsjedništvo Vlade Crne Gore je naučnicima i umjetnicima podijelilo nagrade. Za rad iz oblasti istorije Crne Gore Jagoš Jovanović je dobio 20.000 dinara, a Risto Dragičević i dr Jefto Milović po 8.000 dinara.²³ Za likovno stvaralaštvo Petar Lubarda i Milo Milunović su nagrađeni sa po 30.000 dinara, a Velimir Leković, Luka Stanković i Aleksandar Prijić sa po 10.000 dinara.

Karakteristika ove kontrole je i to što su mnogi intelektualci učestvovali u njoj. Oni su na taj način uveli kontrolu svojih kolega ali i autocenzuru. Uticajni crnogorski intelektualci, i sami pripadnici vladajuće partije, opravdavali su ovakav odnos vlasti prema njima. Janko Đonović je na savjetovanju mladih pisaca Crne Gore 1949. godine govorio: „Književnik u novoj Jugoslaviji nije boem i luralica koji stvara stihijski svoja djela, nego svjesni graditelj socijalizma. Cjelokupni život u našoj zemlji, pod vođstvom KPJ, odvija se organizovano, pa je prirodno da i književni život bude usmjeren i organizovan.“²⁴ Đonović je smatrao da književnici moraju obrađivati teme iz socijalističkog razvoja i tako nadahnjivati milione radnika. Govorio je: „Pošto Komunistička partija organizuje sve radne ljude u našoj zemlji na djelu izgradnje socijalizma to je nemoguće jednom književniku prikazati tu stvarnost i ne vidjeti u njoj ulogu i značaj Partije.“ Neki od mladih pisaca su prihvatili ove preporuke. Zbog toga što su kroz svoja djela promovisali socijalističke ciljeve na konkursu za najbolje radove književnika početnika, nagrade su 1949. godine dobili: Milo Kralj, za pjesmu „Elektrika u selu“ (nagrada od 4.000 dinara), Radoslav Rotković za pjesmu „Druže Tito mi ti se kunemo“ (2.500 dinara) i Milenko Ratković 2.000 dinara za pripovijetku „Promjena“.²⁵ Žiri koji je dodijelio ove

²⁰ Zaključak sa sastanka rukovodilaca šest sekcija Odobora za proslavu Njegoševе stogodišnjice (održanog 13. XII 1950. godine u kancelariji Državnog muzeja na Cetinju), DACG-SIOP-NP, KP Crne Gore, kutija 73, 1950. godina.

²¹ Zaključci sastanka sekcije za propagandu i štampu Odbora za proslavu 100-godišnjice Njegoševе smrti, koji je održan 18. XII 1950. godine, DACG-SIOP-NP, KP Crne Gore, kutija 83/1, 713/51, 1951. godina, Zaključci sastanka sekcije za propagandu i štampu Odbora za proslavu 100-godišnjice Njegoševе smrti, koji je održan 18. XII 1950. godine.

²² Zapisnik sa sastanka Uprave propagande i agitacije, održanog 14. XII 1950. Godine, DACG-SIOP-NP, KP Crne Gore, kutija 73, 1950. godina.

²³ „Stvaranje“, časopis za književnost i kulturu, Cetinje, 1948, broj 7–8, str. 399.

²⁴ „Pobjeda“, 1. april 1949, str. 2.

²⁵ „Pobjeda“, 23. april 1949, str. 2.

nagrade činili su: Janko Đonović, Mirko Banjević, Niko S. Martinović i Ratko Đurović.

Iz ovog kratkog pregleda se vidi da su najistaknutiji crnogorski intelektualci pozitivno odgovarali na inicijative vlasti i da su bili članovi mnogih partijskih i državnih institucija koje su se bavile organizovanjem i kontrolom intelektualnog rada. Neki su pokrivali više funkcija. Ratko Đurović je primjer najangažovanijeg intelektualaca. U anketi, koju je 1950. godine sprovela Uprava za propagandu i agitaciju pri CK KP Crne Gore, Đurović je izjavio da pokriva sljedeće funkcije: član partijske organizacije u „Pobjedi“, član Agitpropa pri CK KP Crne Gore, član redakcije „Stvaranja“, član Komisije za agitaciju i štampu Glavnog odbora Narodnog fronta, aktivni predavač i član sekretarijata Glavnog odbora Narodnog fronta, član Umjetničkog savjeta Ministarstva prosvjete NR Crne Gore, član Redakcionog odbora za izradu gimnazijskih udžbenika pri Ministarstvu prosvjete, član Uprave Udruženja novinara NR Crne Gore, član Plenuma Sreskog sindikalnog vijeća u Cetinju, direktor izdavačkog preduzeća „Narodna knjiga“, stalni predavač preko godine u Medicinskoj školi, povremeni predavač preko godine na raznim kursovima (novinarski, kursevi Ministarstva prosvjete, partijska škola), saradnik na raznim akademijama, honorarni urednik kulturne rubrike u „Pobjedi“ i kandidat za člana udruženja književnika.²⁶

U istoj anketi Mirko Banjević je izjavio da je: urednik „Službenog lista“ NR Crne Gore, član KP Crne Gore i da radi na agitacionoj liniji, član Glavnog odbora Narodnog fronta, član u redakcijama „Stvaranja“ i „13. jula“, član Povjereništva književnika i angažovanje u „Pobjedi“. Istoričar Jagoš Jovanović je bio sekretar osnovne partijske organizacije u Višoj pedagoškoj školi, predsjednik Kulturno-prosvjetnog saveza NR Crne Gore, član Pedagoškog savjeta Narodne omladine Crne Gore i urednik časopisa „Istorijski zapisi“.

Osim Agitpropa, idejno usmjeravanje intelektualaca su nadzirali i državni organi. U decembru 1950. godine formirani su savjeti pri Ministarstvu prosvjete i to za: pozorište, film i književnost, likovnu umjetnost, muziku i umjetničko školstvo, naučno-istraživačku djelatnost i naučne zavode, narodno prosvjećivanje, pedagoški savjet i savjet za stručno školstvo.²⁷ Funkcija savjeta je bila da pronalaze najbolja socijalistička rješenja za različita pitanja iz oblasti prosvjete i kulture, a članovi savjeta su radili dobrovoljno i besplatno.

No, u odnosu na državne institucije, Agitprop je bio nadređeno tijelo, tako da je državni aparat bio samo izvršilac partijskih naređenja. Partija je preko Agitpropa kontrolisala cjelokupnu mrežu naučnih i kulturnih institucija, a preko masovnih organizacija nametala je program i zadatke intelektualcima. To je bilo vrijeme kada su partijski činovnici određivali šta će da rade stvaraoci tipa Petra Lubarde, Ratka Đurovića i Mirka Banjevića. Od njih se tražilo da svojim djelima promovišu i ostvaruju formu i sadržinu koju im je vlast određivala. Izbor je bio težak. Ko nije želio da objavljuje pod okriljem Agitpropa ni-

²⁶ Bez naslova, DACG-SIOP-NP, KP Crne Gore, kutija 66, 1950. godina.

²⁷ CK KP CG-CK KPJ, Upravi agitacije i propagande, 12. IV 1951. godine, DACG-SIOP-NP, CK KP Crne Gore, kutija 83/1, 1210/51.

je mogao uopšte da objavljuje, jer je cjelokupna izdavačka djelatnost organizovana preko „Narodne knjige“ jedinog crnogorskog izdavačkog preduzeća koje je kontrolisao Agitprop. Jedinu štampariju, „Obod“, kontrolisao je Agitprop. Sve slikarske izložbe je kontrolisao Agitprop, a objavljivanje naučnih članaka bilo je moguće samo u stručnim časopisima čije je urednike postavljao Agitprop. Umjetničke smotre, proslave, jubileje, godišnjice organizovali su partijski aktivisti i u njima su mogli učestvovati samo podobni.

Intelektualci nijesu imali lak izbor, ali i u prihvatanju saradnje s partijom bilo je razlike. Neki su, ne samo prihvatili agitpropovski rad, već su se i utrkiivali za što većim brojem postavljenja, kao Ratko Đurović, dok su se drugi trudili da se ne zamjere vlastima, urade dobijene zadatke, ali nijesu pokazivali želju da postanu komunisti, što je bio primjer u slikarskoj školi u Herceg Novom. No, niko od intelektualaca se nije protivio vlasti, a vlast se trudila da direktnu kontrolu učini dostojanstvenom stvarajući intelektualcima uslove za profesionalno napredovanje i usavršavanje, uz značajnu finansijsku podršku. Vlast se u nekim oblastima, kao u slikarstvu i dijelom u istoriografiji, trudila da nametne socijalističke metode i forme u stvaralaštvu, jer su intelektualci iz ovih oblasti u međuratnom periodu pripadali nesocijalističkim pravicima, dok je, na primjer, u književnosti to bilo lakše uraditi. Osnivači „Stvaranja“: Mirko Banjević, Mihailo Lalić i Janko Đonović su i prije i tokom rata pripadali komunističkoj ideologiji, pa ih nije trebalo usmjeravati. Naprotiv, oni su bili pokretači socijalističkog stvaralaštva.

Tokom 1951. godine prestala su s radom agitprop odjeljenja pri sreskim i gradskim komitetima, a 1952. godine prestala je sa radom Uprava za agitaciju i propagandu CK KP Crne Gore. Ove promjene su bile formalne, jer se, u suštini, kontrola vlasti nad intelektualnim radom nije mijenjala. Nova ideologija socijalističkog samoupravljanja je donijela novu organizaciju društva i partije i uspostavila nova tijela za nadzor nad intelektualcima, ali je suština te kontrole ostala ista.

Literatura:

Državni arhiv Crne Gore, Sređivanje i obrada podataka – Novi period (DACG-SIOP-NP): Fond Centralnog komiteta Komunističke partije Crne Gore (CK KP Crne Gore).

„Pobjeda“, list Narodnog fronta Crne Gore, april 1949.

„Stvaranje“, časopis za književnost i kulturu, Cetinje, 1948, broj 7–8.

Prof. dr Branislav Kovačević, Slavko Stanišić, Prvi kongres Komunističke partije Crne Gore, dokumenti, Titograd, 1988.

Dragutin PAPOVIC

INTELLECTUALS AND AUTHORITIES IN MONTENEGRO
FROM 1945 TO 1950

Summary

The paper deals with the relationship between the intellectuals and the authorities in Montenegro in the period when Montenegro was in the process of building up the socialist according to the Soviet model. A strict administrative control was established over culture, science and art, so they developed in accordance with the principles of socialism (communism). The government and ruling Communist Party, was formed Agitprop as a body whose task was to supervise and direct the entire scientific, artistic and cultural activities in Montenegro. Agitprop controlled the media, professional journals, school, art and scientific associations. In this way Agitprop was able to control the intellectuals. The best-known intellectuals in Montenegro adopted this relationship and created in accordance with the set ideological tasks. Many of them took part in the work of Agitprop and state authorities which determined the direction and themes of intellectual creativity.

Key words: intellectuals, government, Agitprop, socialism, science, culture, art.

CIP – Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-86-7798-062-7
COBISS.CG-ID 18557712